

औत्तराहवहुकोशानुसारि
श्रीमन्महाभारतम्

उपलब्धयावट्टीकोपेतम्

तत्रेदं

विराट पर्व ४

नैलङ्गिणीयभावदीप-अर्जुनमिश्रीयद्दीपिका-चतुर्मुञ्जमिश्रीया-दुर्घटार्थप्रका-
शिनी-विरोचार्थभञ्जनी-सर्वज्ञनागायणीयभाग्यार्थप्रकाश-
विषमपदविवरण-लक्षाभरणेत्यष्टटीकोपेतम्

पाठभेदसमेतं च

वाक्रेष्ट्युपाह्वगंगाधरभट्टसुतेन महादेवशर्मणा
संस्तृतम्

तच्च

सुंख्या

श्रीशंखरिभागे नयमे सायनभवने मणिलाल इच्छाराम देसाई इत्यनेन स्वीने

‘गुजराती’ मुद्रणालये समुद्रय तत्रैव प्रकाशितम् ।

विक्रमसंवत् १९७१

क्रिस्तसंवत् १९९५

मूल्यं सार्धं रूपकत्रयम्

निवेदनम् ।

अंनमः श्रीगोपालकृष्णाय ।

श्री ६ गुरुचरणारविन्दाभ्या नमः ।

अधेदानीं महाभारतमुपलब्धयावद्वृत्तोपेतं मुद्रयितुं प्रकान्तं तत्रादां विराट्पर्वेदं प्रकाशयते ।

तत्र महाभारतं नाम कौरवपाण्डवानामितिहास इत्यतिरोहितं भरतवर्षवास्तवस्य जनन्य तथापि तत्र या विद्वट्-विद्वत्सुष्माचारण्येन परिदृश्यमानाऽनितगमाधारणगौरवयोः सा न केवलमितिहासत्वपुस्तकार्ण किंनु परमपावनभगवत्त-दाश्रितजनचरितामृतवर्णनमुग्धेन परमाप्तेन महार्पणाय च्यासेन प्रतिपादितचतुर्विधपुण्यार्थसाधनोपायविपरकत्वेनेति तस्य कात्स्न्येन यथार्थज्ञानस्य महाफलत्रया सर्वापेक्षितत्वात्सगमकारुणिकाः पूर्वं विद्वान्मस्तद्यथाप्रज्ञं व्याचरन्तुः । तामु च व्याख्यासु कतिचन टीकान्तरेषु क्वचित्केनचिद्वेदानानुश्रमाः कर्तुमान्प्राहं निर्दिष्टाः श्रूयन्ते यथात्रैव विरोधार्थमञ्जन्या (अ. ३ श्लो. १८) 'इति जनार्दनटीका' इति । एवं लुप्येताव्यप्रकाशिन्यां (अ. १७ श्लो. ११) 'इति वैशंपायनव्याख्या नोचिता' इति । ननुपलभ्यन्ते । नैलकण्ठीवर्जं च याः कतिपया विरलतरमंशत उपलभ्यन्ते ता अपि प्राचीनपुस्तकानां जीर्णतया, लिखनेन तदुद्धरणे प्रवृत्तिविमुक्ततया च जनस्यामन्नविनाशा लक्ष्यन्ते ।

अतस्त्राभिः सर्वाभिः सदैव, आचाराहधुकोशानुमार्गेण महाभारतं मुद्रयितुमनाः गुजरातीनुदगालयाधिपः 'इच्छाराम सूर्यरामदेसाई' श्रेष्ठिवर्यस्तन्मुद्रणं चक्रमे । तदनुरोधेन मूलस्य टीकानां च नानादिगन्तैः पुस्तकान्या-जहार । तत्र च कानिचित्प्राचीनान्येवातीतानि । येचान्यत्र स्वपुस्तकाप्रेषणनिर्बन्धननेत्र्यो लेखननेतनं इत्वा तस्युलका-नि लिपिं कारितानि । लिपिकरणस्य प्रायोऽत्रमात्रपरिचयवत्सु कृतप्रतिपत्तान् लेखनमूनेश्चाक्षरगणनायां व्यवस्थित-त्वादृशीयसा कालेन यथाविकाश्ररविन्यासः स्यात्तथा प्रथमानेस्तादृशैः पुण्यैः लिखितपुस्तकपरंपरायां पतितस्य प्राय-स्तृतीयस्य चतुर्थस्य वा पुस्तकस्य दुष्पठत्वं नाश्वर्यकरं तादृशात्प्राचीनपुस्तकाद्युना तादृशैर्न लेखनेन कृता लिपिदुष्प-थरा न चेदाश्वर्यम् । यानि चास्माभिरभिगतानि द्विविधान्यापि पुस्तकानि वान्युक्तं विवां नातिवर्तन्ते ।

ये च पदद्वयोवरोधने शकारतेऽपि मूलस्य टीकामध्येवलेखनान् लेखनेऽपि सर्वेषां पद्यानामध्याख्यानां मूले टीकायां च पद्यमध्यायोवकाशानामज्ञानमनिवेगाद्य कस्य पद्यस्येवं व्याप्येति इतिवि विज्ञेयमुद्रमाः पुनर्व्याख्यादृष्टि-कृतस्य पाठस्य मूलेऽपि एकरस्यापि अक्षरस्य व्यत्यासेन लोपेनान्यथाभावेन सर्वेषां यथासंभवं समवायेन वा मिश्रमा-रमहामत्स्यप्रभृतिजलचरैर्महाभावादिंसाधेन च दुष्पठेभ्यो महार्णव इव पतिता लिपिकरणे प्रवृत्ताः प्रतिपदं व्याकुलीभवन्ति । किंच आदर्शपुस्तके अगुद्धतया निश्चितस्य वर्णसादृश्यमुपादाय शुद्धं पाठं कल्पयन् मूलपाठात्सुदूरं गच्छति यथा वृहत्स-तेऽपि ततः मूलपाठो मनसि नारोहेत् । अत्रेदं निदर्शनम्-अत्रैव वैराटे पर्वणि पञ्चमोऽध्याये १९ श्लो० सर्वज्ञटीकायां (इयं टीकाधुना २३ मे श्लोके गता) 'अपतन्त्या रहितं' इत्यामीन् । तत्र व्याख्यातेन ज्ञातमभूत् ततः कस्य पदत्वेदं व्याख्यानमिति जिज्ञासया तदन्वयेण प्रवृत्तैस्त्राभिः तस्मिन्नध्याये द्विविः पर्यालोचिनेऽपि उच्यतेपदद्वयेन व्याख्यानार्हं पदमे-कमित्युक्तकेऽनुपलभ्य मूलस्यादर्शान्तरं स्यादेतद्व्याख्यानगुणः पाठ इति प्रत्यागया पश्चेत्पु पुस्तकान्तरेषु सोऽध्यायः पुनः पुनः पठित एवं पूर्वं पुस्तकान्तरैः संवादावसरं गृहीताः पाठमेदाश्च दृष्टाः, ततोऽपि न तादृशापाठलभः । ततोऽस्य मानुभूतं कारणीतो लेखयिन्वातीतं पुस्तकमवलोकितम् । तत्र अपत्यंत्यारहितमित्यविच्छेदेन लिखितः पाठो दृष्टः । तेन च अपत्यंत्यारहितमित्येतदशुद्धं मत्वा अत्रत्येन विज्ञेन लेखकेन अपत्यन्त्या इतिच्छित्त्वा तत्र अपतन्त्या इति पाठः कल्पितः । वस्तुतोऽत्र प्राचीनलेखको जकारस्य वामपाश्वरिवर्तितनवत्रमवतिततुं लिखितमवीक्ष्य तं तकारत्वेनावधार्य अपत्यामिति शब्दं चार्थवन्तं मत्वा नाशङ्कत इति मया वर्तितम् । एवं च अपत्यामित्यत्र तकारे जकारत्वेन निर्णीतं त्यारहि-तमित्यत्रापि तकारो जकारस्थानीय इति मुहानम् । इयथा प्रयासेन अपत्यं त्यारहितमिति शुद्धः पाठोऽवगतः । एवमेकादशम्य सप्तमपद्यविरोधार्थमञ्ज्यां सप्तमश्लोके 'दालु हारा' इतिस्थितम् । तदपि अर्थतो न ज्ञातं किमिदमिति तत्रापि पूर्ववत् बहुवः हेतोऽत्रभावि । अन्ते च मूलपुस्तकान्तरं परिहातुकामः परिहारकामश्चेति पाठातुपलभ्य एतत्सादृश्यमनेन तदतविशेष-मात्रप्रदर्शनद्वारा दर्शितमिति निश्चितम् । क्वचिच्च सर्वसादृश्यान्वयगणि तत्र केपां वास्तवत्वमभ्युपगम्य केपां प्रामादिक्तं

वक्तव्यमित्येतन्निरणय एव दुष्करः यथा—अन्तिमपत्रे टिप्पण्यां दक्षिणेभागे 'यत्र प्रविश्य नगरं छद्मना न्यवसंतु ते' इत्यस्य द्वितीयचरणे 'छन्मभिनीवसंतति' इत्यत्र । एवं ७२ अध्यायस्य ३८ श्लोकस्य चतुर्भुजकृतटीकायां 'भगवत्तस्या वंधा द्विजानामनन्ता दृष्टिर्भवित्री ममापि तेन वित्तेन अहीनना भाविनी' इत्यस्ति । तत्र 'भगवत्तस्या वंधा' इति, दृष्टिरिति अहीननेति च तिस्रोऽशुद्धयः । तत्र वित्तदानेन दृष्टिभवनस्यासंभवात्तुष्टिर्भवित्रीति युक्तं, अहीननेत्यत्र अन्तिमनावर्ण-स्याविकृतत्वाङ्गीकारे तत्पूर्वस्य नस्याधिक्यं वान्यं तथा च अहीना भाविनीति तत्र युक्तं मन्तव्यम् । एवं भगवत्तस्या वन्धा इत्यत्रापि वर्णसाम्यात् भगवतोऽस्य वंधानामिति युक्तं भाति । एवं च भगवतोऽस्य वन्धानां द्विजानामनन्ता तुष्टिर्भविष्यति तेनवित्तेन ममाप्यहीना भाविनीतिवाक्यं पदतः शुद्धं जातं तथापि नार्थतः शुद्धम्, पूर्ववाक्ये तुष्टिद्वे-थोरनुपादानादुत्तरस्मिन् 'तेन वित्तेन ममापि अहीना तुष्टिर्भाविनी' इत्येतन्न युज्यते वित्तस्य दानात् । किंच अत्र तेनेत्यनेन द्विजतुष्टिभवनस्यैव ग्रहणं युक्तं, तेन, वित्तेनेति पदमत्रानन्वितमेव । अथ अन्ते अहीननेत्यत्र अंत्यस्य ना इत्यस्य विकृतत्वाङ्गीकारे तत्स्थानित्वेन तत्कारकत्पने तेन वित्तेन अहीनता भाविनीत्यर्थः स्यात् तदानुगुण्येन प्रथमं 'भगवत्त-स्यावन्धा' इत्यत्र वक्तव्यस्य मध्ये दकारलोपकल्पनया भगवद्गत्येति जातं ततो वंधा इत्यस्य अलम्बनात् औचित्यादक्ष-य्यत्वादिति तत्स्थानित्वेन कल्पयितुं युक्तं तथापि तस्य वंधा इत्यक्षरसादृश्याभावात् न तस्य तत्स्थानित्वेन निश्चयः तथापि योग्यतया तत्कल्पनम् ।

पूर्वं हि लेखनाधीनं ग्रन्थप्रसरणमासीत्तदा लेखनशोधनयोः सहभावासंभवादद्गुणो पुस्तकेषु अशुद्धिसमवस्थानम-वर्जनीयमासीत् । अधुना तु मुद्रणकलाविर्भावोर्ध्वमक्षरयोजनादार्वाकं चरममुद्रणाच्छोधनस्य शक्यत्वाद्दृष्टिनिरसनं सुकरतामुपगतम् । किंचात्र मुद्रणारम्भात्प्रागपि बहूनां पुस्तकानां साहाय्येन एकस्य शोधनं न दुःशकं यत्तत्तदुद्दिश्य व्ययी-कृतस्य द्रव्यस्य सङ्ग्रेहेऽमुद्रणोत्तरं लाभनिश्चयात् । किंतु तत्र सर्वास्मा हि दोषेणेति न्यायेन कतिचिदोषा अपि अनुवर्तन्ते तैर्हि—शोधकापराधोपनता अशुद्धयः प्रायः दृढमूला भवन्ति । उत्तरोत्तरमुद्रकाणां प्रायः पूर्वमुद्रितपुस्तकं प्रमाणीकृत्य तन्मुद्रणे प्रवृत्तेः । तत्र चानपेक्ष्य विषयकाठिन्यं संपुष्टगणनया देयाया अपि शोचनभूतेऽमुद्रितपूर्वत्वमात्रेणाल्यन्ततुच्छतया-ऽऽयतेषु पत्रेषु सूक्ष्मतराक्षुरैर्मुद्रणाच्च भृत्यनुरूपं कर्माचरोऽवाच्यत्वात् न सम्यक् शोधनं भवति । ये च ग्रन्था मुद्रितास्तात्र कश्चिन् पुरातनलिखितग्रन्थात् पुनरुद्धगतिः । नापि लिखितान्ग्रंथांस्ते परमादरेण रक्षन्ति । प्रत्युत मुद्रितोऽयं ग्रन्थ इति बुद्ध्या लिखितपुस्तकान्यवधीरयन्ति । जानन्ति हि ते मुद्रितानि पुस्तकानि शुद्धतराणि भवन्ति इति । अशुद्धेष्वपि लि-खितपुस्तकेषु प्रायो द्वित्रेषु वीक्षितेषु प्राज्ञः शोधकः शुद्धं पाठं परिश्रमेणापि शक्नोत्यवबोद्धुम् । मुद्रितेषु तु सर्वेषु प्रायस्तुल्येषु न शक्या शुद्धपाठावगतिः । ततश्चार्थानवगतिः । अतो मुद्रकैस्तद्विषयामिज्ञैरेव शोधनं कार्यं तेषां भूतिश्च ग्रममनुसृत्य दातव्या । एवं शोधकैरपि अनलसीभूय यावद्दुष्टद्विविधं शोधने यत्नो विधेयः ।

घट्ट्यादाशुस्तकान्यवलयस्य शोधने प्रवृत्तस्यानेनविधपाठभेददर्शनेनाशङ्का जायते यद्वन्थकारेण एकविध एव ग्रन्थः कृतो लिखितश्च । तस्मादेव पुस्तकात् साक्षात्परस्या वा पुस्तकान्तराणि लिखितानि । तत् कृतः पाठान्तराणामव-काशः इति । यदि च लेखनकाले पुनः पुनः पुस्तकालोकनप्रसंगेऽशहानाय लेखकः श्लोकं श्लोकार्थं वा सकृद्गुप्ता मनसार्थ-मनसार्थं लिखितुं प्रवर्तते तदा क्वचिन् पर्यायशब्दविन्यासः शक्यः संभावयितुम् । एवं पाठसमयेऽपि कदाचिदत्याक्षर-परिवर्तनादिना पाठगतार्थालभं मन्येत अथवाऽऽहुं दृष्ट्वा पुस्तकान्तरदर्शनासुकरत्वात्संबुद्धयैरान्वययोग्यार्थकं पाठं कल्प-येद्वाप्यः तत्र पदादिरूपः पाठभेदः शक्यः संभावयितुं तथापि यत्र समासेनोपवर्णितस्य विस्तरेण वर्णनरूपः प्रकारान्त-रेण वर्णनरूपोऽधिकवर्णनरूपो वा पाठ उपलभ्यते तत्र कोपपत्तिः केनचित्पद्यघटनाबुद्धालेन पुंसां ग्रन्थकृतवर्णने-ऽपिगुप्यता स एव प्रसंगो यथाभिलिखितमुपवर्णनं मध्ये प्रक्षिप्तं इति विहाय कल्पनाम् । तादृशानामुपवर्णनानां समावेशे-ऽपानकस्यादयो दोषाः संभवन्ति । अस्य कतिचिदुदाहरणानि प्रदर्शयन्ते—

शुभयोगम. भा. वि० प० पृ. १०० अ. ५७ श्लो. ६५ 'स कर्णं कर्णिनाऽविध्यन् पीतेन निशितेन च । वासविर्द्धि-पनां मध्ये विव्याध परमेपुणा ॥ ' उत्तरार्धं पुनरुपार्थक्यम् । पृ. ९८-९९ अ. ५७ श्लोको दशम एकविंशथ एकः पद्यः । तत्र दशमोऽध्यायः । एवं ७१-७२ समयोरध्याययोः प्रमेणैकश्रिताष्टपठितमाभ्यां श्लोकाभ्यामुक्तं वक्ष्यमानमपि बोध्यम् । एवं अ. ७२ श्लो. २१-२२ 'तादितोऽयं मया पुत्र दुरारमा क्षुपपश्वद्वन । तादितोऽयं यतिः पद्म इत्युक्तं तद्वचोत्तरः ॥ इत्यादि बोध्यम् । यचोत्तर इत्यत्र च्युतसंस्कृतिदोषश्च ।

औत्तराश्वोऽनुप ५२ श्लोकाय 'अत्र था मामिका मुद्धिः' (१६-) इत्यादयः श्लोका भीष्मोक्तिरूपानि सुभ-पोणपुनरे शोभाभित्वेन नियदिताः । तदनुगुणेन च 'तद्वाक्यं शक्ये तेषां भीष्मोक्तं महात्मना । तथाहि कृत-

वान् राजा कौरवाणामनन्तरम् ' इत्यस्मिन्पद्ये भीष्मणेत्येतन् द्रोणेनति विपरिणमितम् । तदनन्तरं च ' भीष्मः प्रस्थाप्य राजानं गोवन् तदनन्तरम् । सेनामुप्यान्वयवस्थाप्य व्यूहितुं संप्रचक्रमे ॥ ' इत्येतदौत्तराहक्रोशवदेवास्ति पद्यम् । तन् तेषामयुक्तम् ' यतो द्रोणवाक्यं राजा कृतवांस्तत्कर्यं भीष्मः प्रस्थाप्य राजानमिति । किंचोक्तपयोत्तरं कुंभघोण-पुस्तके ' द्रोणस्योपरते वाक्ये भीष्मः प्रोवाच युद्धिमान् ' इत्यर्थमस्त्यधिकं तदप्यसंगतम् । तद्वि द्रोणान्योत्तरमुचितं नतु ' भीष्मो व्यूहितुं संप्रचक्रमे ' इत्यस्योत्तरम् ।

कुं. अ. ७२ पृ. १२९

वक्त्रे च पितुः पादौ कङ्कं चाप्युपतिष्ठत । पश्यन्युधिष्ठिरं दृष्ट्वा वक्रया चरणौ पितुः ॥ १२ ॥

अभिवाद्य ततो दृष्ट्वा कङ्कस्य रुधिरप्लुतम् । हृदयेऽदह्यत तदा मृत्युग्रस्त इवोत्तरः ॥ १३ ॥

ततो रुधिरसिक्ताङ्गमनेकाग्रमनागसम् । भूमावेकान्त आसीनं सैरन्ध्र्या समुपस्थितम् ॥ १४ ॥

ततः पप्रच्छ राजानं त्वरमाण इवोत्तरः ॥

अत्र द्वादशस्योत्तरार्धमारभ्यात्रयोदशान्तमौत्तराहक्रोगेषु नास्ति । तद्वि १२ स्य पूर्वार्धसहितस्य १४ स्य स्थाने उचितम् । तस्य तन्मध्ये समावेशेन ' वक्त्रे च पितुः पादौ-चरणौ पितुः अभिवाद्य ' इति पीनरुक्तयं, तथा ' कङ्कं चाप्युपतिष्ठत पश्यन्युधिष्ठिरं दृष्ट्वा वक्रया ' इति, ' उत्तरो हृदयेऽदह्यत-उतो रुधिरसिक्ताङ्गम् ' इति चासंगतम् । किंचात्र १४ शे श्लोके नास्ति क्रियापदं द्वितीयान्तेषु विशेष्यसमर्पकपदं चेति साकाङ्क्षत्वात्तस्यापर्यवसितार्थरु-त्वम् । नच तस्य ' कङ्कं चाप्युपतिष्ठतेत्यनेनान्वयः; वाक्यान्तरान्वयवानान् । नाप्युत्तरश्लोकस्थेन राजानं पप्रच्छत्यनेन । तत्र राजपदस्य विराटपरत्वेन रुधिरसिक्ताङ्गमित्यादिविशेषणामाहकत्वात् ।

कुं. अ. ४५ श्लो. ३-५ पृ. ८४

मनसा चिन्तयामास प्रसादं पाचकस्य च । स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ ३ ॥

रथे वानरमुच्छ्रित्य गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः । सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं महाबलम् ॥ ४ ॥

खात्पपात रथे तूर्णं दिव्यरूपं मनोहरम् ॥ ५ ॥

अत्र ' रथे वानरमुच्छ्रित्य गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ' इत्यस्य मध्ये पाठोऽसंगतः ।

कुं. अ. ६८ श्लो. ५-६-७ पृ. १२२

अनाथान्दुःखितान्दीनान्कृशान्विद्वान् पराजितान् । ध्वस्तशस्त्रान्विराशांश्च नाहं हन्मि कृनाञ्जलीन् ॥

भवन्तो यान्तु विस्रभ्या निर्भया अमृता यथा । मम पादरजोऽक्ष्मया जीवन्तु मुचिरं भुवि ॥ ६ ॥

वाचा दास्यमुपगवान्कुरुसैनिकान्प्रति पार्थस्योक्तिरियम् । अत्र विस्तरेण तेषां दुर्गतत्वोपपादनं तथा ' मम पादरजोऽक्ष्मया भवन्तो जीवन्तु ' इति नेषु स्वदर्पाविक्रमं च महानुभावस्य क्षुद्रत्वं गमयति । दुर्योधनादीन्प्रति तादृशोक्तिस्तु वक्तुर्नार्थवत्तरस्त्वं गमयेदिति मन्यामहे । औत्तराहक्रोगेषु त्वत्र-पृ. १८६ अ. ६७ स्थितिं ध्रजत वो भद्रं न भेत्तव्यं कदाचन नाहमार्ताञ्जिघांसासामि मृशमाश्रासयामि वः ॥ ५ ॥ इत्येतावदेवास्ति ।

एवं कुं. म. वि. अ. १४ पृ. २७ श्लो. ५२ सुदेष्णां प्रति सैरन्ध्रीवचने- ' गुरुवो मम धर्मश्च वायुः प्रकस्तथाश्विनौ ' इति । तथा तत्रैव श्लो. ७२ ' यस्यापि हि शतं पूर्णं वाक्पवानां भवेदपि । दुष्टचित्तश्च मां ब्रूयान्न स जीवेत्तत्प्रातः ' इति । एवं तत्रैव पृ. ९४ अ. ५५ श्लो. ४ ' यमाय प्रेषयिष्यामि सहाय. स्याद्यदीश्वरः ' इत्याद्योपि न युक्तम् ।

कुम्भघोणप्रकाशितमहाभारतविराटपर्व ४ पृ. १०३ अ. ५८ अर्जुनवाक्यं श्लो. ४९-५० ।

' इदानीमेव तावत्त्वमपयातो रणान्मम । कस्पाज्जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ॥

यो भ्रातरं पातयित्वा कस्त्यक्त्वा च रणाजिरम् । त्वदन्यः पुरुषः सत्सु ब्रूयादेवं व्यवस्थितः ॥ ' इति ।

अत्र यदुद्दिश्य पार्थः कर्णं प्रति ' त्वदन्यः क एवं ब्रूयात् ' इत्युक्तवांस्तदस्मात्परमेवास्ति कर्णवचस्तत्र ' त्रवीपि वाचा यत्पार्थ ' इत्यादि-अत्र पश्यामि ते बलमित्यन्तैः ५१-५६ पर्यन्तैः पद्यैः वर्णितम् । किंचात्र ' अपयातो रणान्मम ' इत्य-पीदानौ न युक्तं, कर्णापयानस्य तत्रैतदुत्तरकालिकत्वेन वर्णनान् । न चाऽयं कर्मकरस्य पुरुषस्याननभानप्रयुक्तो दोषः यत्क-र्णचनोत्तरं निवेद्ययितुमुचितमपि भ्रमात्प्राहनिवेदितवानिति वक्तुं युक्तम्, यतस्तत्र ' इति कर्णो भुवनेव धीमत्सुमपरजि-तम्, अभ्यथाद्विसृजन्वाणान् ' इत्यादिना कर्णेन स्ववचनान्ते युद्धस्थेवोपक्रान्तत्ववर्णनेन तदुत्तरमर्जुनवचनोऽनवकाशान् ।

औत्तराहकोशेषु तु पष्ठितमेऽध्याये इत्यमेतौ श्लोकौ १५-१६ ।

‘इदानीमेव तावच्चमपयातो रणान्मम । तेन जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ।

भ्रातरं घातयित्वा कस्त्यक्त्वा रणशिरश्च कः । त्वदन्यः कः पुमान्स्तस्मै द्रुपादेर्धं व्यवस्थितः ॥’ इति ।

अत्र कर्णवचनोत्तरमेवानयोर्निवेशात्, अतः प्रागेव च ५४ अध्याये कर्णापयानभ्योक्तत्वात्, एतदनन्तरं च ‘इति कर्णं ब्रुवन्नेव वीभत्सुरपराजितः, अभ्ययाद्विस्तृजन् वाणान्’ इत्यादिनाऽर्जुनेनैव स्ववाक्यान्ते युद्धोपक्रमस्योक्त्याग्रासंगतिलेशोऽपि ।

एवं कुंभ. म. पु. विराटपर्व. प. १२८ अ. ७१ तत्र १३ शं श्लोकमारभ्य उत्तरस्य विराटप्रहितसेनया पौरैश्च मागं समागमो वर्णितः—

विराटनगराच्चैव गजाश्वरथसंकुलाः । योधैः क्षत्रियदायादैर्वलवद्भिरधिष्ठिताः ॥ १२ ॥

विराटप्रहिता सेना नगराच्छीघ्रयायिनी । उत्तरं सह सूतेन प्रत्ययात्तमरिन्दमम् ॥ १३ ॥

तस्मिंस्तूर्थशताकीर्णं हस्त्यश्वरथसंकुले । प्रहर्षः स्त्रीकुमाराणां तुमुलः समपद्यत ॥ १४ ॥

अर्जुनस्तु ततो दृष्ट्वा सैन्यरेणुं समुत्थितम् । सैन्यध्वजं निश्चमाय वैराटिं समभापत ॥ १५ ॥

नगरे तुमुलः शब्दो रेणुश्चाक्रमते नभः । किन्तु खल्वपयातास्ते कुरवो नगरं गताः ॥ १६ ॥

ते चैव निर्जिताऽस्माभिर्महेष्वासाः सुतेजसः । आमुश्च कवचं वीर चोदयस्व च वाजिनः ।

जवेनाभिप्रपद्यस्व विराटनगरं प्रति ॥ १७ ॥

न तावत्तलनिर्घोषं गाण्डीवस्य च निस्वनम् । ध्वजं वा दर्शयिष्यामि अथवा स्वजनो भवेत् ॥ १८ ॥

उत्तर उवाच—

सेनाग्रमेतन्मात्स्यानां गणिकाश्च स्वलंकृताः । कन्या रथेषु दृश्यन्ते योधा विविधवाससः ॥ १९ ॥

उत्तरामत्र पश्यामि सखीभिः परिवारिताम् । अनीकिन्यः प्रदृश्यन्ते हस्तिनोऽश्वश्च वर्मिताः ॥ २० ॥

रथिनश्च पदाताश्च बहवो न च शस्त्रिणः । विराटवचनात्सर्वे संहृष्टाः प्रतिभान्ति मे ।

न च मेऽत्र प्रतीघातश्चित्तस्य स्वजने यथा ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततः शीघ्रं समासाद्य उत्तरं स्वजनो बहु । परस्परमभिघ्नन्नं सस्वजे तं समागतम् ॥ २२ ॥

जना ऊचुः—

श्रीतिमोन्पुरुषव्याघ्रो हर्षयुक्तः पुनःपुनः । दिष्टया जयसि भद्रं ते दिष्टया सूतो बृहन्नला ।

दिष्टया संग्राममागम्य भयं तव न किञ्चन ॥ २३ ॥

उत्तर उवाच—

अज्ञेपीदेष ताडिष्युः कुरुनेकरथो रणे । एतस्य बाहुवीर्यं तथेन गात्रो जिता मया ।

कुर्वो निर्जिता यस्मात्संग्रामेऽमिततेजसः ॥ २४ ॥

अकार्पादेष तत्कर्म देवपुत्रोपमो युवा । एष तत्पुरुषव्याघ्रो विशोभ्य कुरुमण्डलम् ।

गावः प्रसन्न विजिता रणे मां चाभ्यपालयत् ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच—

उत्तरस्य वचः श्रुत्वा शंसमानस्य चार्जुनम् । चोदिता राजपुत्रेण जयं मङ्गलवादिनः ॥ २६ ॥

ततो गन्धैश्च माल्यैश्च धूपैश्च वसुसंभृतैः । कन्याः पार्थममित्रघ्नं किरन्त्यः समपूजयन् ॥ २७ ॥

आपूर्यमाणो माल्यैश्च गन्धैश्च विविधैः शुभैः । संपूजयमानो लोकेन नगरद्वारमागतम् ॥ २८ ॥

भैर्यश्च तूर्पाणि च वेणवश्च विचित्रवेपाः प्रमदाजनाश्च ।
 पुरो विराटस्य महावल्स्य निष्क्रम्य भूमिजयमभ्यनन्दन् ॥ २९ ॥
 प्रशस्यमानस्तु जयेन तत्र पुत्रो विराटस्य न हृष्यति स्म ।
 संभाष्यमाणस्तु जयेन तत्र सोऽन्तर्मनाः पाण्डवमीक्षमाणः ॥ ३० ॥
 पुत्र्यै विराटस्य ततो वराणि वस्त्राण्यदात्पाण्डुमुतः सखीभ्यः ।
 सभाजयंश्चापि समागतास्ता दृष्ट्वा जयं तच्च बलं कुमार्यः ॥ ३१ ॥ इति ।

अत्र (१५-१८) श्लोकेषु पार्थस्य आकाशे रेणुं सैन्यध्वजं च पश्यतः ह्रस्वमेनाभ्रान्तिरुक्ता तत्र च 'आमुष्क कवचं वीर चोदयस्व च वाजिनः' इत्यनेनोत्तरस्य सारार्थ्ये चोदनं 'न तावत्तलनिर्घोषं गाण्डीवस्य च निम्बनम् । ध्वजं वा दर्शयिष्यामि' इत्यनेन स्वस्वयोद्भूतं च ध्वजितं तदयुक्तम् । नहि कुत्रापि तादृशे समये तादृशस्य वीरस्योक्तविधां भ्रान्तिं कविरुपवर्णयति न बोद्भ्रान्तत्वद्योतिकं चेष्टाम् । एवमुत्तरवाक्येण 'सेनाग्रमेतन्' (१९-२१) इत्यादिषु श्लोकेषु पूर्वं पार्थस्य भ्रमं निरसितुं तद्भ्रान्तिविषये समुदाये 'उत्तरामत्र पश्यामि' इत्यादिना विज्ञाय स्वजनस्य प्रत्यक्ष-मुक्त्वा ततः 'न च मेऽत्र प्रतीघातश्चित्तस्य स्वजने यथा' इत्यनेन स्वपुगेवर्तितोऽर्जुनस्य स्वप्रत्यक्षाद् वस्तुन्यप्रत्यक्षं स्वप्रत्यक्षत्वोक्तावनाश्रांसं च संभाष्य तत्प्रत्यक्षयोग्यस्वचित्तवृत्तिविशेषाभावरूपहेतुपन्थासेन पुगेवर्तितार्थमिणि भ्रान्तिनिगस-प्रयतनं कस्य नोपहासासदम् । अथ 'अथवा स्वजनो भवेन्' इत्यर्जुनेन संभावितं स्वजनत्वमेवोत्तरो द्रष्टव्यति 'सेनाग्रमेतन्' इत्यादिनेत्युक्तावपि संभावनायाः संशयरूपतया ह्रस्वमेनाव्युद्धेनिवृत्तत्वात्तन्निरासार्थत्वेऽपि दृग्दिवदो-पतादवस्थात् । एवं पौरैर्पूतरं स्तुवत्सूत्रेण यत् 'अजैयीदेष ताश्चिण्युः' (२४-२५) इति श्लोकाभ्यां बृहन्नलां जिष्णुपदेनाभिवाय तस्याः कौरवजेनृत्वकथनं कन्याभिस्तद्वर्चनं चोक्तं, तदपि नानौचित्यं जहाति; राज्ञः सकाशादोपनी-यत्वेन योऽर्थः पार्थाय प्रतिश्रुतममेव पार्थस्य पश्यतः पौरजनसमाजे स्वयं कथयत उत्तरस्य, तमानिवारयतः प्रत्युत तच्छ्र-वणेन प्रहृष्टात्तस्मात्सूनामङ्गीकुर्वन्तः पार्थस्य च मूर्खतापातान् । एवं ३० श्लोके 'जयेन प्रशस्यमानः अन्तर्मनाः पाण्डवमीक्ष-माणः न हृष्यतिमेति तदपि अकारणकमिव भाति । स्वयमेव बृहन्नलायाः कौरवजेनृताया उक्तत्वात् । एवमेकत्रिंशो 'पुत्र्यै विराटस्य ततो वराणि वस्त्राण्यदात्पाण्डुमुतः' इति मार्गे वस्त्रदानमुक्तं तदप्यभिमाध्यायस्य ६८ तमेन श्लोकेन 'इत्युक्त्वा सहसा पार्थः प्रविश्यान्तः पुरं शुभं दृष्ट्वा वस्त्राणि रत्नानि विराटदुहितुः स्वयम्' इत्यनेन विस्मयम् । नहि तानि पूर्वं दत्त्वा पुनर्दातुं शक्यानि । औत्तराहकोशेषु तु नास्त्येतन्मार्गे पौरसमागमादिवर्णनम् ।

एवं ७५ तमाध्यायान्तं-३३-३६ पर्यन्तैः श्लोकैः विराटकृतं पाण्डवानां प्रसादनमुक्तम् । ततः ७६ ध्याये 'विराटस्य वचः श्रुत्वा पार्थिवस्य महात्मनः । उत्तरः प्रत्युवाचेदमभिपन्नो युधिष्ठिरे' इत्यादिभिर्दशभिः श्लोकैस्तरुत्तरेण पाण्डवप्रमा-दनावश्यकवाक्यनं वर्णितम् । तत्र प्रथमश्लोके यद्विराटस्य वचः श्रुत्वा उत्तरः प्रत्युवाचेत्युक्तं, तेन विराटस्य वचसा उत्तरोद्देशेन प्रयुक्तेन भवितव्यम्, प्रत्युपपृष्टवक्तेः तद्वचोबोधेदेशेन प्रयुक्तवाक्यश्रवणोत्तरकालि कृतत्कर्तृकवचने एव प्रयोगान् । नस्विह तथास्ति 'दिष्टया भवन्तः संप्राप्ताः' इत्यादेः पाण्डववृत्तिवोबुद्धिस्य प्रयुक्तत्वान् । तथा 'अभिपन्नो युधिष्ठिरे' इत्यपि उत्तरविशेषणं नोपपद्यते, अश्रुताडनेन विराटस्यैव तथात्वान् । एवं द्वितीयश्लोके 'प्रसादनं प्राप्तकालं पाण्डवस्याभिरोचये' इत्येवं विराटं श्राविते पाण्डवप्रसादनरूपे स्वाभिप्रेतार्थे सप्तमश्लोकस्थेन 'प्राप्तकालं च मे मनम्' इत्यनेनोत्तरं श्लेनैवानुमतिप्रकाशनमपि न युक्तम् । एवं 'राजस्त्वमसि संधामे गृहीतस्तंन मोक्षितः' इत्यादीन्हेतु-पन्थस्य विराटस्योत्तरेण पाण्डवप्रसादने प्रवर्तनमपि नातिरामणीयम् । औत्तराहकोशेषु ७१ अध्याये—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्पराजः प्रतापवान् । उत्तरं प्रत्युवाचेदमभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ २२ ॥
 प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये । उत्तरां च प्रपच्छामि पार्थाय यदि मन्यसे ॥ २३ ॥
 इत्यादिना युधिष्ठिरैःश्रुताडनेन कृतापराधतया तत्प्रसादनं कामयानो विराटस्तत्र पुत्रानुमतिमापृच्छ्य, जिगत-गृहीतवत्यात्मनो भीमेन मोचनं च विचिन्त्य, युधिष्ठिराय सकोत्रबलदण्डं राज्यं निर्दिष्टवानित्युक्त्वा ततः—
 समुपाग्राय मूर्धानं संश्लिष्य च पुनः पुनः । युधिष्ठिरं च भीमं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥
 इति पाण्डवेषु पुत्रवद्वात्मनेन व्यवहार उक्तो बृहस्पत्य विराटस्य । बुध्मघोषप्रकाशिते तु अ. ७६-श्लो० १२
 ततो विराटः सामात्यः सहपुत्रः सवान्ववः । उत्तरामग्रतः कृत्वा शिरःस्तान्नावां कृताञ्जलिः ॥

भूमौ निपतितस्तूर्णं पाण्डवस्य समीपतः । प्रसीदतु महाराजो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
प्रच्छन्नरूपवेपत्वात् नामिदंष्टस्तुणैर्घृतः । शिरसाभिपन्नोऽस्मि सपुत्रपरिचारकः ॥

इत्यादिना वृद्धस्य तस्य युधिष्ठिरे, सामंतस्य सार्वभौमे उचितो व्यवहारो दर्शितः । अत्र किमप्युचितं भवतु परमेष्ठिनस्य कल्पितत्वमविवादम् । दिगियं यावदादर्शगतविशेषगर्मां करणव्यसनितादोषाणां ।

अस्तु नामैतत् । सकलटीकामुद्रणप्रयोजनेषु प्रथमं तावत् प्राचीनानां कृतीनां रक्षणम्, द्वितीयं तु एकेन अद्या-
कृतेषु पद्येऽपरकृतव्याख्यानसत्त्वादर्शयोधे सौकर्यम् । भिन्नपाठेषु व्याख्यालाभसंभन्ध । नचात्र काव्यादीनामिव
प्रतिश्लोकं प्रतिपदं चास्ति एकमपि व्याख्यानं येन एकेनैव सकलप्रयोजननिर्वाहे इतरेषामप्रयोजनकत्वम् । किंतु कश्चि-
देकं पदं व्याचष्टेऽपरोपरम् । एवमेकस्मिन्पद्येपि एकं एकं पदं व्याचष्टेऽपरोऽपरं यद्वाच्येयं मन्यते । इत्यतोऽस्ति सर्वेषां
व्याख्यानानां मुद्रणमुचितम् । एषु व्याख्यानेषु नीलकण्ठचतुर्वैरकृतं व्याख्यानं सर्वेषु पूर्वसूपलब्धत्वादिदानीन्तनभा-
रतवाचकैः परिचितत्वाच्च प्रथममेव निवेशितम् ।

अर्जुनमिश्रकृतव्याख्या तु कतिपयेष्वेव पूर्वसूपलब्धा न सर्वेषु । सापि बहुदेशात्प्राचीनबहुक्षरलिखितपुस्तकान्त-
समुद्भूत समानीता कतिपयेषु च पूर्वसु दक्षिणदेशात् । एवं कल्याणनगरादार्जुनमिश्रकृतटीकोपेतत्वबुद्ध्या एकं महाभा-
रतपुस्तकमानीतं तत्र कतिपयेषु पूर्वसु अर्जुनमिश्राणां टीकोपलब्धा कतिपयेषु चतुर्भुजमिश्राणां कतिपयेषु च सर्वज्ञनारा-
यणस्य । एवं काशीतोऽपि समानीतेषु पुस्तकेषु दृश्यते व्यामिश्रभावः । अस्मिन्नेव पर्वणि या सर्वज्ञनारायणनाम्नाऽङ्किता
टीका तस्यामपि नास्य पर्वणो व्याख्यारम्भेऽन्ते वा कर्तुं नामनिर्देशोऽस्ति किंतु सा समापूर्वार्थवैवास्ति तत्र च प्रारम्भे
कर्तृत्वेन सर्वज्ञोपाभिधनारायणस्य निर्देशोऽस्ति इति लेखकेन सा सर्वापि सर्वज्ञनारायणकृतत्वेन निर्दिष्टा । तद्व्यत्ययेन
चास्माभिरपि सा तथैव गृहीता । अत्रैव उद्योगपूर्वोऽपि अस्ति टीका अनिर्दिष्टकर्तृका सा कल्याणनगरादानीतपुस्तके
वर्तमानया आदावन्ते च सर्वज्ञनारायणकृतत्वेन निर्दिष्टया टीकया सह संवादयितुमारब्धा न संवादमाप्नोत् । तेन भवति
संदेहः सा सर्वज्ञनारायणस्योत्त अन्यस्येति । तेन विराटपर्वस्थटीकायामपि स एव संशयः पदमादधाति । किं चैषा प्रायः
सर्वापि नीलकण्ठकृतटीकायामन्तर्भवति । ततोऽपि संशयः नीलकण्ठीत एवोद्भूतस्य संक्षेपेणैयं केनचिद्विखिता सिद्धान्तकौ-
मुदीन इव लघुश्लोमुदी उत इमामेव नीलकण्ठः पद्धत्यां चकारेति । ततः समापूर्वस्था टीका संशयापनोदाय नीलकण्ठ्या
सह समालोकिता यस्या आदौ सर्वज्ञनारायणस्य कर्तृतां बोधयन् श्लोको दृश्यते । सा हि विराटपर्वटीकेव नीलकण्ठ-
कृतटीकायां प्रायेण सर्वापि अन्तर्भवति । अतो न निर्णयमधिगच्छामः । विरोधार्थमञ्जनी तु संक्षिप्ततरा प्रायः प्रत्यध्यायं
वर्तते । अनेन च टीकाकृता पाठभेदा अपि दर्शिताः ते च प्रायः टीकाकृद्भिर्ग्रीकृता एव टीकाकृतमायाक्षरेण संकेत-
करणात् । तेच अ. च. दे. इत्यादयः अर्जुनमिश्राः चतुर्भुजमिश्रा देवबोधो इत्यादीनाम् । अत्र श्लो इति शेषार्थकम् ।
पचिन् २ इति अङ्को दृश्यते स पुस्तकान्तरस्थपाठस्य सूचक इति भाति । कचिन् (सू) इति दृश्यते तत्संकेतविषय
नाधिगच्छामः । एवं विमलबोधकृतविषमश्लोको दुर्घटार्थप्रकाशिका वा टीका केषुचिद्विषमश्लोकेष्वस्ति । इयं च सहस्रत्रित-
यश्लोकपरिमिता । विषमपदविवरणं च विराटपर्वपद्येषुपलभ्यते । अत्र च पृ. १०५ श्लो. ७ तुम्हां पातयन् इतिप्रयोगदर्श-
नादस्याः श्रुतौ गुर्जरदेशस्य इति अनुमीयते । एवं लक्ष्मभरणाख्या टीका दक्षिणदेशात् लिपिभूत्वा आनीता सा च न
औत्तराह्कोशपाठानुसूया । नापि कान्तस्येन दक्षिणात्यकोशपाठानुसूया । अत्र च दक्षिणात्यकोशस्थपाठानां संग्रहो न
शक्य इति औत्तराह्कोशगतानां यावतां पद्यानां टीका तत्रोपलब्धा तावतां संगृहीता ।

१ बंगाली/मिश्राटिक सोसायटीमण्डलस्य लिखितपुस्तकसूचीपत्रे—

प्रागुपास्यस्य संशुद्धिर्मयाकारे यथामति । मोक्षधर्माथं विवृती कः संयन्धोस्ति संग्रति ॥ १ ॥
पितुः सद्गुणदेशेन विद्वद्भ्रातृपुरोधतः । प्रादुर्नियन्धस्य संशुद्धौ कृतो यत्नोऽधुना मया ॥ २ ॥
अत्याधीतिलिपिप्रन्धनुद्वाक्षरसमुच्चयः । विदुषां हेलया प्राच्यग्रन्थो नाशमुपयियान् ॥ ३ ॥
सुपैर्यमत्तरैरत्र क्षन्तव्यं मम चापलम् । मूलग्रन्थोऽपि सोपायो लिपिभूयणवाम्भितः ॥ ४ ॥
गोष्ठभरमहामन्त्रिधर्ममिच्छेद्दारायतः । लब्धानुस्रेन लिखिता मोक्षधर्माथं दीपिका ॥ ५ ॥

धीलधर्ममन्तमिच्छेण लिखितमिदं शकाव्यः १४५६ ॥

इति दृश्यते । तेन वक्ष्यमाणं सत्तत्त्वाः प्रागपि भारतस्यार्जुनमिश्रकृतटीकायाः दृश्यत्वस्यस्य दुर्कृत्यत्वं प्रतीयते ।

एवमष्टाभिष्टीकाभिः सनाथीकृतस्यास्य विराटपर्वणः संगोवने प्रवृत्तस्य मे नीलकण्ठ्या लिखिते द्वे, चतुर्भुजमिध-
कृतायास्त्रीणि, दुर्घटार्थप्रकाशिन्या द्वे, इतरासामेकैकं पुस्तकमवलम्बनमभूत् । तत्र चतुर्भुजमिधकृतटीकायास्त्रीम्यत्ति
पुस्तकानि प्रतिपत्रं तुल्यश्लोकानि तुल्यटीकानि चासन् । नीलकण्ठीयभावप्रकाशवर्जं सर्वासां टीकानां छेत्तव्यमादेन
पाठवश्यकृतत्वादादर्शपुस्तकानां चाग्रहृत्वास्केवलं मननमाश्रित्य शोधनाद्यत्र महता प्रयासेनापि न शुद्धपाठ्यवगमन्त्ये
यथादर्शमेव रक्षितं तत्सुधियः शोधयन्तु । प्रीणीताचानेन कर्मणा सर्वान्तर्यामि श्रीकृष्णाल्यं परं ज्योतिरित्याशास्त्रं—

वाक्रे इत्युपाहो गङ्गाधरभट्टसुतः महादेवगर्भा ।

पुस्तन्मुद्रणाय संपादितानां मूलस्यादर्शपुस्तकानां स्थानादि.

- १ (अ) जगदीश्वरमुद्रणालये मुद्रितम् ।
- २ (क) कुम्भपोणनगरे मध्वविलासे प्रकाशितं दक्षिणात्यकोशानुसंगि मुद्रितम् ।
- ३ (ख) पूणानगरं डेक्कनकोलेज् लिखितम् ।
- ४ (ग) डेक्कनकोलेज् लिखनसंवत् १४९३.
- ५ (घ) " " " " १५९६.
- ६ (ङ) " " देशसुररघोजीपिनानाम् । लिखनसमयः शकः १६०६.
- ७ (च) " " चतुर्भुजकृतटीकासहितम् ।
- ८ (छ) काश्मीरनगरादानीतं नीलकण्ठकृतटीकासहितम् । नीलकण्ठेन व्याख्याता अपि मुद्रितेषु लिखितेषु
च पुस्तकान्तरेष्वनुपलभ्यमानाः पाठा अत्रोपलब्धाः ।
- ९ (ज) कल्याणनगरादानीतम् । सर सुभेदारणाम् । जीर्णं, लिखनसमयो न लिखितः ।
- ० (ण) डेक्कनकोलेज् लायबरी. लिखनसमयः शकः १६१६.
- १ (ङ) " " " मूलस्थानं हंवालसंस्थानम् । चतुर्भुजटीकासहितम् । लिखनशालः सं १६७५
अत्रान्ते 'शांढिल्यलक्ष्मणकृतो विराटार्थप्रकाशः' इति लिखितम् ।
- २ (दे) श्री० बडोदरामहाराजानां देवागारस्यम् । लिखितम् । नीलकण्ठीसहितम् ।
- ३ (वि) निकानेरनगरादानीतम् । लिखनकालः सं. १५९६.
- ४ (म) मनःसुरराम सूर्यराम त्रिपाठिनाम् । नडियादलायत्रीस्यम् । लिखनसंवत् १८६५.
- ५ (व) गुर्जरदेशादानीतम् । अस्यान्ते—'स्वस्ति संवत् १४७८ वर्षे श्रावणवदि चतुर्दश्यां रविदिनेऽद्येह
श्रीप्रह्लादपुरे सफलविद्वन्नोपवृत्तये गोवर्धनो विराटपर्वपुस्तकमलिखत्' इति लिखितम् ॥ अत्र
पार्श्वतो विपमपदविवरणं पाठभेदाश्च संगृहीताः ।
- ६ (वि) विग्रामनाग (पूणा) डेक्कनकोलेज् लिखनसमयः शकः १६१६.

विज्ञापनम् ।

भो महाशयाः ! विदितमेवैतद्भवद्भिर्यदस्माभिर्महाभारतमुपलब्धयावट्टीकोपेतं मुद्रयितुं प्रक्रान्तमिति । तदर्थं च वयं यद्यपि यां कांचिद्यत्र कुत्रापि स्थितां महाभारतटीकां शृणुमस्त-
तस्ततस्तस्याः संपादनाय महान्तं यत्नमातिष्ठामहे, तथापि दुर्घटार्थप्रकाशिकां नैलकण्ठीयभा-
वप्रकाशं च वर्जयित्वाऽखिलभारतव्याख्यानानां विलुप्तप्रायत्वान्न तेष्वेकतरस्यापि कात्स्न्येनो-
पलब्धिः । किंचोपलब्धानामप्यशुद्धिप्रचुरतया त्रुटिततया च तत्परिशोधने महान्तं क्लेशमनुभ-
वामः । त्रुटितस्थले चान्तरेण पुस्तकान्तरदर्शनं नास्ति कश्चिदभ्युपायो विलुप्ताक्षरपरिज्ञाने
इत्यधिगतानामप्यस्त्यादर्शान्तरापेक्षा । एकदेशेनोपलब्धानां तु सुतरामेकदेशान्तरे सा । संभा-
वयामश्चाद्यत्वेऽपि पूर्वेषां पण्डितानां धनिनां च निवेशनेषु तद्वश्यैः कालानुसारेण व्यवसाया-
न्तरव्यापृतरूपेक्षितानां बहूनां पुरातनलिखितपुस्तकानां सञ्जावम् । तद्यदि भवन्तः स्वपरभव-
नस्थे प्राचीनलिखितपुस्तकसंभारे दृष्टं भारतव्याख्यानैकदेशमप्यस्माञ्ज्ञापयेयुस्तदा न केवलम-
स्माकं किं तु निखिलस्य जगतोऽपि महदुपकृतं स्यात् । एवं ग्रन्थकृतामपि ग्रन्थविनाशेन
विनश्यद्यशः परिरक्षितं स्यादिति विज्ञापयति—

गुजरातीसुद्रणालयाधिपतिः ।

श्रीमन्महाभारतम् ।

विराटपर्व ४

(पाण्डवप्रवेशपर्व १)

प्रथमोऽध्यायः १

श्रीगणेशाय नमः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

नीलकण्ठी टीका—

श्रीमद्रोपालमानस्य प्राचीनाचार्यवर्मना ।
विगटपर्वप्रद्योती भावदीपो वितन्वते ॥

तत्र पूर्वस्मिन्प्राणि 'दिष्टया पञ्चसु रक्तोऽग्नि दिष्ट्या ते पद्पदी जिता । द्वे पूर्वं मध्ये द्वे च द्वे चान्त्ये साम्पगाधिके' इति " शान्तो दान्त उपरतमितिशुः समाहितो भूत्वाऽऽन्येवात्मानं पदयति " इति श्रुतिप्रसिद्धेष्वाल्मदर्शनसाधनेषु शमादिषु रक्तः, मूर्ध्मिल्लक्षणं पद्पदी जातमात्रस्याशनापिपासे प्ररुडस्य शोकमोहौ घृदस्य जगमृत्यू इनि लोके " योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जगं मृत्युमत्येति " इति वेदे च प्रसिद्धां जयतीत्युक्तं तां जितवता स्वयंकलिङ्गेन स्थेयमाल्यन्तिकयां कृतकृत्यतायां तु व्यकलिङ्गेनापि भाव्यमित्येतत्पाण्डवाचरणप्रदर्शनेन दर्शयितुं विराटपरिवारभने । तत्र 'वर्षे त्रयोदशमिदं मत्प्रसादात्कुरुद्वहाः । विराटनगरे गृहा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ' इति प्राकयिनधर्मवाक्यार्थमनुवदन् जनमेजय उवाच—कथमिति । पूर्वः पिना परीक्षिन् तस्य पितामहाः अज्ञातवासे यथा स्यात्तथा कथमुपिनाः वासे कृतवन्तः । समूलघातं न्यवर्थादितिवत्कपादिवाद्दसत्तेरनुगुणयोगः । वासमिति णमुलन्तम् ॥ २ ॥

अर्जुनमिश्ररुता दीपिकाख्या टीका—

पारादार्यवचःपारानारकन्दोलकैलयः ।

जीवयन्तु भवज्वालानलदग्धमिदं जगत् ॥

१ दे. क. वि. ख. घ. च. सरस्वती व्याम तणे । द. प्रथमशोभा-
इत्तां—वशाप्रिया वद्रुगुण विषयः मिथ्यानां वधेनामां च वचसा च परा

जनमेजय उवाच—

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञानवासमुपिता दुर्योधनभयादिताः ॥ २ ॥

वेदव्यासवचोर्वाचिचिचारविषये विद्यन् ।
वन्मोति(?)न वा कस्य कस्यापि कलुषं मनः ॥
वचनं मुनिरयस्य व(?)चनं क्षीर्नीमग्धेः ।
अञ्जनं सज्जनदृग्नां व्यञ्जनं ब्रह्मसंविदः ॥
वीचयो भववाहिन्यास्तावत्पुरद्वीचयः ।
यात्रद्विचार्य नो वेद वेदव्यासवचोऽर्थवन् ॥
वेदव्यासमुपगमो भोगलिनं वाङ्मयाष्टनम् ।
मंभोजयन्तं भुवनं देवत्रोचं भजामहे ॥
अज्ञानतिमिराम्भोदमुक्तये व्यामभानवे ।
नमो नवरसस्निग्धवाणीकिरणमालिने ॥
श्रीदेवत्रोचपादादितानोपदेशमेविना ।
क्रियतेऽर्जुनमिश्रेण विराटपर्वदीपिका ॥

कथं विगटनगरे इत्यादि सभां विराटस्य ततोऽभिजगमु-
रित्यन्तस्य निराटपर्वणः चतुर्दशमावनीभूतं सत्यं श्रुतच्छलेन
प्रयुक्तयामपि अज्ञानवासकर्तव्यताप्रतिज्ञायां न हातव्यमि-
त्यर्थः । तथा विगटनगरे इत्यादिः सर्वं वेननादि(?)त्यन्तम्य—अ-
ज्ञातवासमनिर्वाहायाज्ञातचर्यापरिग्रहः, तत्र च यां कामगथा-
मुपगनस्योपजीविनः प्रसुयीणं श्रेयसाधनमिति विगटप्रान-
थे युधिष्ठिरादीनां सभास्ताग [दिभवनम्] इति तत्स्यार्थः ।
तनु जनमेजयस्य पाण्डवाः कथं पितामहा इत्युच्यते ममपूर्वः
पिना परीक्षितस्य पितामहास्ते भवन्ति । ममेत्यव्ययमनुकृत-
मासो वा । अज्ञानवासमुपिनाः अज्ञानवासे भुवन्तः ॥ २ ॥

प्रदिश । तं लोकवर्षानधर्मोचराणां नारायणं श्रुतसामयनं प्रत्ये ॥
इत्यधिकं । २ ख. अलक्ष्मणादिभिः; घ. द. अक्ष्मणादिभिः ।

पतिव्रता महाभागा सततं ब्रह्मवादिनी ।
द्रौपदी च कथं ब्रह्मज्ञाता दुःखिताऽव्यसत् ॥ ३ ॥

वेशम्पायन उवाच—

यथा विराटनगरे तव पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुपितास्तच्छृणुष्व नराधिप ॥ ४ ॥
तथा स तु वरार्द्धध्वा धर्मो धर्मश्रुतां वरः ।
गत्वाऽऽश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्वमेव तत् ॥ ५ ॥
कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः ।

चतुर्भुजमिश्ररुता टीका—

अपगुणोऽपि रजः समुपाश्रितः
सृजति योऽवति सत्त्वमयोऽखिलम् ।
तम उपेत्य नयत्यपि संक्षयं
तमहमद्वयमीश्वरमाश्रये ॥
विराटपर्वतात्पर्यप्रकाशनपटीयसी ।

श्रीचतुर्भुजमिश्राणामियं जयति भारती ॥

इदानीं ऋमाप्रमज्ञातवासतृत्तान्तावच्छिन्नं चतुर्थं पर्वो-
पक्रमते—रथमिति ॥ २ ॥

सर्वज्ञनारायणकृता भारतार्थप्रकाशटीका—
पूर्वपितामहाः परीक्षितस्य पितामहाः । उपिताः वासं
कृतवन्तः ॥ २ ॥

विरोधार्थमञ्जनी टीका—

भगवन्तं नमस्कृत्य भक्तकामप्रदं हरिम् ।

त्रिराटपर्वेणारप्रानं रामकृष्णेन तन्यते ॥

अथ धर्मादेव विपत्तिरक्षणमिति परमविपत्तावपि धर्मो
न त्याज्य इति च श्लोकेषु युधिष्ठिरप्रतिज्ञाप्रतिपालनरूपैक-
कार्यत्वसंगत्या भगवान् श्रीकृष्णद्वैपायनस्तुरीयं परारभते—
जनमेजय इत्यादि । पूर्वस्य पितुः पितामहाः पितामहात्पूर्वं इति
नेचिन् । अज्ञातवासं यथा स्यात् । तद् ब्रूहि इति शेषः ॥ २ ॥

विषमपदविवरणम्—

मम पूर्वस्य परीक्षितस्य पितामहाः ॥ २ ॥

[नील०] ब्रह्मवादिनी श्रीकृष्णनरैतनशाला ॥ ३ ॥
अरणीसहितं अरण्योर्मिथुमम् । अरणीसहितं मन्थमिति पाठे
मन्थोऽग्निनिर्मेथनदण्डस्तमरणीभ्यां सहितं ब्राह्मणाय न्यवे-
द्यदित्यर्थः ॥ ६ ॥ संनिवर्त्य एकत्र आनीय । अत्र वर्त-
निर्गन्त्यर्थः ' न च पुनरावर्तेते ' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ।
संनिवृत्त्येति पाठोऽपि स गार्थः ॥ ७ ॥ अयं संवत्सरः, संव-
त्सरमिमिमिति वास्ययोग्यात् ॥ ८ ॥ वत्स्याम इति पाठे
अविदिता इतिच्छेदः ॥ ९ ॥

अरणीसहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेद्यत् ॥ ६ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।

संनिवर्त्यानुजान्सर्वाभिमति होवाच भारत ॥ ७ ॥

द्वादशेमानि वर्षाणि राज्यत्रिमोपिता वयम् ।

त्रयोदशोऽयं संप्राप्तः कृन्त्रात्परमदुर्वसः ॥ ८ ॥

स सा तु कौन्तेय इतो वासमर्जुन रोचय ।

संवत्सरमिमं यत्र वसेमाविदिताः परैः ॥ ९ ॥

[अर्जु०] अरणीसहितं अरणीयुग्मं तस्मै ब्राह्मणाय ।
यस्यारणीसहितं मृगरूपं धर्मो जह्वात तस्मै इति योज्यम् ।
अरणीसहितं मन्थमिति पाठे अग्न्युत्पत्तिस्थानमरणीं व्यावर्त-
नदण्डो मन्थ इति भेदः । पूर्वमुक्तमारण्येकं च अरणीसहितं
मन्थं ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिण इति ॥ ६ ॥ संनिवर्त्य क्रोधादिति
शेषः । संनिवद्य इति पाठे यथास्थानं वेशयित्वा । संनिकर्त्य
इति पाठः प्रायशः । समीपमानियेत्यर्थः । संनिपूर्वः कृपवातुः
समीपवचनः । इतिहोवाचेति । इतिहास्ययं वक्ष्यमाणार्थप्रकरणं
प्रकाशयति । अन्ययानामनेकार्यत्वात् ॥ ७ ॥ यत्रेमा वसतीः
सर्वं वसामोऽविदिता इति पाठः । इमा पटवधिकशतत्रयाव-
च्छिन्ना वसती रात्रीः यत्र यस्मिन् देशे वसामो वत्स्यामः सं-
प्रत्येव ' वर्तमानसामीये वर्तमानवद्वा ' इति लट् । ' वसती
रात्रिवैश्वानरोः ' इत्यमरः । संवत्सरमिमं यत्रेति पाठे स्पष्टार्थः ॥ ९ ॥

[चतु०] तथा आरण्योक्तप्रकरणे ॥ ५ ॥ अरणीस-
हितमरणीयुगलं तस्मै अरणीस्वामिने ॥ ६ ॥ संनिवर्त्य
अर्थान्तराख्यावृत्त्य संनिकर्षमानीयेति वा । इति वक्ष्यमाणम्
॥ ७ ॥ विप्रोपिता अपस्तृताः ॥ ८ ॥ इतः अरण्यवासादन-
न्तरम् । इमाः अज्ञातवाससंनिवन्धिनीः वसतीः रात्रीः । सं-
वत्सरमिमं यत्रेति वा पाठः ॥ ९ ॥

[सर्व०] धर्मो यश्चरुपिणः ॥ ५ ॥ अरणीसहितं
मथनदण्डम् ॥ ६ ॥ संनिवर्त्य एकत्रानीय ॥ ७ ॥ कृच्छ्रः
कष्टरूपः ॥ ८ ॥

[विरो०] अरणीसहितं हितं (?) तत्कथयित्वा अरणी
अरण्यौ न्यवेद्यत् । अरणीयुगलमिति पाठः अरणीसहितं
मन्थम् ॥ ६ ॥ संनिवर्त्याकृष्य ॥ ७ ॥ दुर्वसः सत्प्रत्ययः
॥ ८ ॥ इतोऽसिन्वर्षो । संवत्सरमिमं यत्र वत्स्यामो, यत्रेमा
वसतीः सर्वं वसामः ॥ ९ ॥

[विष०] अरणीयुगम् उत्तरारण्यधरारण्यौ ॥ ६ ॥
संपटव्य एकान्ते आनीय ॥ ७ ॥

३ क. सती सुप्रमार्गनी । क. सुप्रियादुत्त—ते च प्राणपुत्रयोश्च
सुप्रोपिते सदा । मङ्गलवासपुत्रिणः यथे च परिचारकाः ॥ इत्यभिप्रे ।
४ दे. विराटपर्वने तत्र । क. सुपितामहावत्स्यामि सष्टयु । ५ दे. ज. छ.
धर्मोऽर्जुनां २ (१) । ६ रा सहितं सर्वं ब्राह्मणाय । ७ रा अरणीयुगं च

सपेक्षः ज. सतिहोवाचानुसर्वात् । ८ व. वर्षाणि स्वराष्ट्राद्योपिना वयम् ;
वि. क. रा घ. राष्ट्रादिमोपिना वयम् । व. त्रयोदशमिमं प्राप्तं छत्रं पदद्वि-
पार्जुन । क. ई. च. संप्राप्तः कृच्छ्रः परमशरणः । ई. परमदुर्वसः । ९ ई.
ज. यत्रेमा वसतीः सर्वा वत्स्यामोऽपि । व. सर्वो निहसामो निरामयम् ।

अर्जुन उवाच—

तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप ।
अज्ञाता विचरिष्यामो नराणां नात्र संशयः ॥ १० ॥
तत्र वासाय राष्ट्राणि कीर्तयिष्यामि कानिचित् ।
रमणीयानि गुप्तानि तेषां किञ्चित्स्य रोचय ॥ ११ ॥
सन्ति रम्या जनपदा बहुधाः परितः कुरून् ।
पञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पञ्चराः ॥ १२ ॥
दशाणां नवराष्ट्राश्च मत्थाः शाल्वा युगंधराः ।
कुन्तिराष्ट्रं च विपुलं सुराष्ट्रवन्तयस्तथा ॥ १३ ॥
एतेषां कतमो राजन्निवासस्तव रोचते ।
यत्र वत्स्यामहे राजन्संवत्सरमिमं वयम् ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

श्रुतमेतन्महावाहो यथा स भगवान्प्रभुः ।

[नील०] नराणामज्ञाता इति सन्ध ॥ १० ॥ प्रभुर्धर्म । ' यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् । न वो विज्ञायते कश्चिन्निपु लोकेषु कञ्चन ' इत्यत्रवीन् ॥ १५ ॥ यद्यप्येवं तथापि कचिद्व्यच्छन्नतया वसन्त्यमेवेत्याह—अवश्यं त्वेतेति ॥ १६ ॥ वक्ष्यामहे निर्गोडुं शक्यामहे इति बहुरिदं रूपम् । प्रभून् प्रत्येकमिति शेष ॥ १९ ॥

[अर्जु०] अज्ञाता नराणामित्यन्वयः ॥ १० ॥ रोचय रुचिमिमा कुरु ॥ ११ ॥ परितः कुरून् परिशङ्खयोगाहितीया ' समन्तन्स्तु परितः ' इत्यमरः ॥ १२ ॥ अवन्तिरजयिनी ॥ १३ ॥ रमणीयं रुचिहेतुत्वात्, शिषं कल्याणत्वान्, सुखं पुण्यहेतुत्वान् ॥ अर्जुनोभयै नास्ति कुतोऽपि भयं येषां तै- रस्माभिः ॥ १६ ॥ वदान्यो दानशील ॥ १७ ॥ यानि यानि च कर्माणीत्यादि । अत्र कुरुनन्दना इति संशोधनदर्शनाद्युप- च्छब्दो लभ्यते, स इति दर्शनाद् य इति च । तदयमर्थ—हे कुरुनन्दना युष्माकं मध्ये यत्कर्म कर्तुं यो योग्यो भाजनं स तद्वर्तितुं नूयात् । समये वेति शेष । न वेबलं तन् कर्म त्रीतु

१० ख अल्पा विचारस्यामो । ड वि ख च नराणां भरतर्जन । ११ ड व किंतु वासाय । १३ च कुन्तिराष्ट्रं सुविस्तारं । १५ ड वि ख घ च वि पत्रमेतमहावाहो, दे ड विचारस्यामि महावाहो । १६ व किंतु धर्मैः सुबहुत्र रमणीयं शिवं शुभम् । घ सुप्रसिद्धं शिवं सुखम् । व शौचशुद्धिर्—देव पुण्यं समुद्रिष्टं सर्वथापाविशोक्तं । इत्यपि मन् । १७ ड च वयस्यस्य वयो ह्येदं समर्पणं पाण्डवान् । ड वि ख

१० मातृत्वं—स अचिक्त्वा ।

रित्येते ममाद्यजे भीमे नाहं वलुं ममायत ।
रस्माद्भुजु न शक्यामि धर्मं तापाद्भिर्भेष्यदम् ।
भीमाज्ञा च पुस्तृत्य यत्प्रवक्ष्यामि तच्छुश्रु ॥ इति ।

अत्रवीत्सर्वभूतेशस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ १५ ॥
अवश्यं त्वेव वासार्थं रमणीयं शिवं सुखम् ।
संपन्न्य सहितैः सर्वैर्वैस्तव्यमकुतोभयैः ॥ १६ ॥
मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्तोऽय पाण्डवान् ।
धर्मशीलो वदान्यश्च दृढश्च सततं मियः ॥ १७ ॥
विराटनगरे तात संवत्सरमिमं वयम् ।

कुर्वन्तस्तस्य कर्माणि विहरिष्याम भारत ॥ १८ ॥
यानि यानि च कर्माणि तस्य वक्ष्यामहे वयम् ।
आसाद्य मत्स्यं तत्कर्म प्रभूतं कुरुनन्दनाः ॥ १९ ॥

अर्जुन उवाच—

नरदेव कथं नस्य राष्ट्रे कर्म करिष्यसि ।

विराटनगरे साग्रे रस्यसे केन कर्मणा ॥ २० ॥

अपितु तस्य विराटभ्यन्धिनाया यानि यानि कर्माणि वक्ष्याम-
हे कथयिष्याम । यो यन् कर्तुं योग्यं स नानि प्रवर्तितुं इति ।
यानीति संनन्वान् तानीति पठ लभ्यते ॥ १९ ॥

[चतु०] म धर्म ॥ १५ ॥ वग्न्यो दाना वक्षिणश्च ॥ १७ ॥

[सर्व०] भगवान् व्यास । अत्रवीन् विराटनगरे वसन्त्य-
मिति ॥ १५ ॥ वक्ष्यामहे निर्गोडुं शक्यामहे ॥ १६ ॥

[विरो०] नराणामज्ञाता ॥ १० ॥ प्रभुर्धर्म ॥ १५ ॥
सुखं शुभम् ॥ १६ ॥ यानि यानि अर्जुनानि वक्ष्यामहे ।
वह प्राणो । किंतु य यत्कर्तुं योग्यं स तर्तुतु । विमु-
चितम् (?) ॥ १९ ॥

[त्रिप०] कुन्न् देशान् परितः वर्तयित्वेत्यर्थः । दृढ
परिर्वर्जने ॥ १२ ॥ पुण्यहेतुत्वान्मुग्धम् । कल्याणहेतुत्वान्
शिवम् ॥ १६ ॥ धर्मशीलत्वाद्गोपया सुखवान् । दृढत्वान्-
विष्टिरस्य । वदान्यत्वाद्गीमार्जुनयमानामिति ॥ १७ ॥

*वादित्राजट्टं लक्ष्मणरामम्—

यानि यानीह कर्माणि तस्मै चट्टमहे वयमित्यत्र तस्मै

न अग्निक्लेश पाण्डवान् । न दृढश्च सुप्रसन्नश्च, न सुमहात् ॥ १९ च
कर्माणि तस्य वक्ष्यामहे वयम् । न तस्य शिष्यामहे वयम्, न च तस्य
शिष्यामहे वयम् । ख ग घ च कर्तुं यो यत्कर्म तर्तुतु, न कर्तुं
यो वस्य यत्कर्म तर्तुतु, न योग्यं स तत्कर्म तर्तुतु कुरुनन्दना । २० व तस्य
महे कर्म, न तस्य शिष्ये त्वं विचिन्थामि इ ख च गेहे त्वं विचिन्थसि ।
न ड वि च विराट्पुत्रे साधो वस्यसे केन ।

२० मातृत्वं—स अचिक्त्वा ।

अष्टिष्टवैश्यारी च धामिकाऽप्यन्तमुष्यं ।
न तत्राभ्युषिकं कर्म नृपस नापि वैतवम् ॥ १ ॥
सत्यागामि योर्ज्ञानो दीपकोपादिगजत ॥ इति ॥

*वयपीव लक्ष्मणरामत्वा दीक्षा प्रत्यो दक्षिण वयोशराननुवर्तते तथापि साट्टानेव पाठानुशास्य बुद्ध्यापन्नमन्वत्साधुस्यैव सुदृते महाभार
तेऽपि न लक्ष्मणरामेण च धृता पाठा वमाहृत सात्त्विकेन तदवयवे । औत्तरकोशेषु तु क्रियतारोचनं सत्यं अपि तिलकात् दृष्टव्यम् । अत्रो मन्मन्त्रेण दीक्षाया
निवेशनमनोविश्रान्तिविचार्य, अत्र वयमनस्य विचारोचनं तत्सत्त्वप्रायतस्य च यत्त पद्यस्य दत्ता । ततोपस्था क्तमावस्य सोऽत्य शुभिनः ।

मृदुर्वदान्यो हीमांश्च धार्मिकः सत्यविक्रमः ।
राजस्त्वमापादाऽऽकृष्टः किं करिष्यसि पाण्डव ॥२१॥
न दुःखमुचितं किंचिद्राजा वेद यथा जनः ।
स इमामापदं प्राप्य कथं घोरां तरिष्यसि ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

शृणुध्वं यत्करिष्यामि कर्म वै कुरुनन्दनाः ।

विराटस्य चक्रुमहे । 'एष्यन्तु निश्चितं यत्स्यादतीतत्वेन फण्यते'
इति वचनाद्विदुःप्रयोगः ॥ १९ ॥

[नील०] सभास्तारः सभ्यः 'सभासदः सभास्ताराः'
इत्यमरः । कङ्को नामतः । 'कङ्कश्छद्मद्विजे रयातो लोह-
पृष्ठकृतान्तयोः' इति विश्वकोशान् । स्वस्य छानान्तसूत्रत्वेन
'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः तदनन्यत्वान् तस्मान्नो
धारणे मिथ्यावादित्वं न भविष्यतीति भावः । मताक्षः वृह-
दश्वान्ज्ञानाक्षनस्त्वः प्रियदेवनः क्रीडाप्रियः ॥ २४ ॥ दान्तान्
गजदन्तमयान् । दन्तः पर्वतसानु तत्सदृशान् वा शारीन्
निर्वेत्स्यामि चालयिष्यामि । 'दन्तः सानुनि कथ्यते' इति
विश्वः । तानेव चतुर्वर्णानाह वैदूर्यान् हरितमणिमयान् नीलान्,
काञ्चनान् सौवर्णान् पीतान्, ज्योतीषि च रसाश्च ज्योती-
रसालैः सह । ज्योतिःगन्धेनात्र लोहितं लक्ष्यते "यदग्ने रोहितं
रूपं तेजससद्रूपम्" इति श्रुतेः । ज्योतीरूपाः लोहिताः ।
रसः पारदः तद्रूपाः श्वेताः । तैरुभयैः सह चतुर्वर्णसंपत्तिः ।
तथा फलैः शारीस्थापनार्थानि कोष्ठयुक्तानि काष्ठादिमयानि
पल्लवानि तैः सह । तेषां निर्वेत्ने करणमाह कृष्णाक्षान्
कृष्णाः अक्षः पादाः येषां चालनार्थमिति कृष्णाक्षमयान्
शार्गवेव तथा लोहिताक्षमित्यपि ॥ २५ ॥

[अर्जु०] मृदुरक्रेडाः । अकठिनकाय इत्यर्थः । परपीडाजनित-
तदुःखरसभावो वा । वदान्यो बहुप्रद एव । 'स्युर्वदान्यस्यूल-
ल्लङ्घनान्नाण्डा घटुप्रदे' इत्यमरः । हीमान् अरुनन्व्याजितृत्वा-
मत्यमंगरः मत्वं संगिरति मत्यप्रतिज्ञः । 'प्रतिज्ञाजिसंविदापनु
संगरः' इत्याभियानिकाः । एवंभूतय तत्र कथं परमेत्रा-
निराह इति युधिष्ठिरं प्रति अर्जुनग्याभिप्रायः ॥ २१ ॥
सभास्तारः सभाध्यक्षः सभाविहृत इति यावन् । कङ्को

२१ अ. ट. दे. ति. ल. ख. घ. च. धर्मिः सत्यविक्रमः । वि. ग.
घ. अ. ख. अण्डा द्विः द्विः । ख. धर्मिः सत्यविक्रमः । वि. ग.
घ. अ. ख. अण्डा द्विः द्विः । ख. धर्मिः सत्यविक्रमः । वि. ग.
घ. अ. ख. अण्डा द्विः द्विः । ख. धर्मिः सत्यविक्रमः । वि. ग.
घ. अ. ख. अण्डा द्विः द्विः । ख. धर्मिः सत्यविक्रमः । वि. ग.

२५ अ. ट. दे. ति. ल. ख. घ. च. धर्मिः सत्यविक्रमः । वि. ग.

अर्जुन राजगोपीय्य इति वा यमोऽप्या ।

(अर्जुन राजगोपीय्य इति वा यमोऽप्या)

सोऽर्जुनराजस्यमथोऽप्यर्जुनस्य इति वा यमोऽप्या ॥ १ ॥

सोऽर्जुनराजस्यमथोऽप्यर्जुनस्य इति वा यमोऽप्या ॥ २ ॥

सोऽर्जुनराजस्यमथोऽप्यर्जुनस्य इति वा यमोऽप्या ॥ ३ ॥

सोऽर्जुनराजस्यमथोऽप्यर्जुनस्य इति वा यमोऽप्या ॥ ४ ॥

विराटमनुसंप्राप्य राजानं पुरुषर्षभाः ॥ २३ ॥

सभास्तारो भविष्यामि तस्य रात्रौ महात्मनः ।

कङ्को नाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेवनः ॥२४॥

वैदूर्यान्काञ्चनान्दान्तान्फलैर्ज्योतीरसैः सह ।

कृष्णाक्षौल्लोहिताक्षश्च निर्वेत्स्यामि मनोरमान् ॥२५॥

नाम द्विजो भूत्वेति । 'कङ्कः स्यात् कफद्विजे' नाम
प्रकाशये । द्विजः क्षत्रियत्वात् । मताक्षः ज्ञातपादाक्षः । प्रियो
देवनः शूतकारो यस्य ॥ २४ ॥ वैदूर्यान् वैदूर्यमणिप्रभवान्,
काञ्चनान् काञ्चनभवान्प्रयोगदृढान् वा । फलैः शारीपट्टकैः
ज्योतीरसैः पाशापातनपट्टकैर्वा फलैः ज्योतीरसैः सह । तथाच,
'फलं जातीफले सत्ये हेतूथे व्युष्टिलाभयोः । अग्नौ दिवाकरे
ज्योतिः पुमान् दृष्टौ नपुंसकम्' इति कोषः । रसोऽनुरागः ।
कृष्णाक्षान् लोहिताक्षान् कृष्णलोहितवर्णमिन्नान् शारीन्
निर्वेत्स्यामीति यथास्थानं निवेशयिष्यामि । विधास्यामीति वा
पाठः ॥ २५ ॥

[चतु०] वदान्यः महात्मा सत्यसंगरः दृढप्रतिज्ञः ॥२१॥
उचितमनुभूतम् । स राजा त्वम् ॥ २२ ॥ सभास्तारः सभासु
मुख्यः । 'अविप्रो विप्ररूपेण कङ्क इत्यभिधीयते' नाम प्रसिद्धौ ।
मताक्षो ज्ञाताक्षहृदयः । प्रियदेवनो शूतप्रियः ॥२४॥ वैदूर्यान्
वैदूर्यमणिभवान् । काञ्चनान् फनकोषकृतान् इत्युभयोर्विशे-
षणम् । कृष्णाक्षान् कृष्णलोहितवर्णभेदविद्यमानि यथासंख्यम् ।
फलैः शारिपट्टिकाभिः । ज्योतीरसैः मणिविशेषमथैः । रसनरा-
गैर्वा (?) । निर्वेत्स्यामि यथाकोष्ठं निवेशयिष्यामि ॥ २५ ॥

[सर्व०] सभास्तारः सभ्यः । कङ्कश्चन्द्रः छद्मद्विजवा-
चरुः । मताक्षः ज्ञाताक्षतत्त्वः । प्रियदेवनः क्रीडाप्रियः
॥ २४ ॥ ज्योतीरसैः ज्योतिषां तेजसां रसेर्वर्णैः । लोहितैः
शार्गभिः फलैः शारीस्थापनार्थानि कोष्ठयुक्तानि काष्ठा-
दिमयानि पल्लवानि तैश्च सह । वैदूर्यान् हरितान्,
काञ्चनान् पीतान्, दान्तान् श्वेतानिति चतुर्वर्णान्
कृष्णाः लोहितश्च अक्षः पादाः येषां तान् शारीन् निर्वे-

देवाप्तयान् उवाच । अर्जुनेभ्यमनुसु श्रुत्वाच युधिष्ठिरः । हृद्यविदम् ॥ २३
एव राजानं मयावन्दनम् । घ. पु. सर्वमम् ॥ २४ ख. यथिष्यामि विराटेषी
ने मति । २५ ख. दान्तान्पट्टिकापातनानि । य. अ. विषयमपि मनोरमान् ।
व. निर्वेत्स्यामि मनोरमान् ।

हेविष्येऽर्जुनस्य पयापात्रं तं विदारो भविष्यति ॥ ३ ॥

कङ्को नाम द्विजो भूत्वा विराटस्य सभास्तारः ।

यथासंख्यं चतुनशाने निमित्ते चाधर्षीकृते ॥ ४ ॥

पाशापातनो वेदे येराक्षेपु च सर्वसुः ।

यथासंख्यं चाधर्षीकृते चतुनशाने ॥ ५ ॥

यथासंख्यं चाधर्षीकृते चतुनशाने ॥ ६ ॥

यथासंख्यं चाधर्षीकृते चतुनशाने ॥ ७ ॥

विराटराजं रमयन्सामात्यं सहवान्धवम् ।
न च मां वेत्स्यते कश्चितोपायिष्ये च तं नृपम् ॥ २६ ॥
आसं युधिष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति वक्ष्यामि राजानं यदि मां सोऽनुयोऽस्यते ॥ २७ ॥
इत्येतद्गो मयाख्यातं विहरिष्याम्यहं यथा ।
वृकोदर विराटे त्वं रंस्यसे केन हेतुना ॥ २८ ॥

त्यामि चालयिष्यामीत्यर्थः । युधिष्ठिराख्यस्य शरीरस्येति
हृदयम् ॥ २५ ॥

दुर्मैत्रार्थप्रकाशितानि टीका—

‘कङ्को नाम द्विजो भूत्वा मताश्रमः प्रियदेवनः । वैदूर्या-
न्काञ्चनान्दानान्कल्योनीरसैः सह’ इति युधिष्ठिराख्यम् ।
विद्याभ्यामीति संन्यः । वैदूर्यान्कृष्णाद्दान्काञ्चनौष्ठोरिना-
द्दान्दानान्दान्नविह्वनीन् । यद्वा प्रयोगदृढान् । फलैर्व्यो-
नीरसैः सह लाभदृष्टयुगौः सह । तथाच ‘फलं व्योनीर-
सस्येह हेतूयदृष्टिलामयोः (?) । अग्नौ दिवाकरे व्योनिः
पुमान्दुर्मै नर्पुमकम्’ इति कोशः ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारतयाख्यायां दुर्मैत्रार्थप्रकाशित्यां विराटपर्वणि
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[चिरो०] ‘अविप्रो चिररूपी तु कङ्क इत्यभिधीयते ।’
नामद्विजो भूत्वा श्रमियत्वान् । देवनः देविता ॥ २४ ॥
वैदूर्यान् वैदूर्यमणिरचितान् । दान्तान् गजदन्तनिर्मितान् ।
व्योनीरसैः प्रकाशमानैः कृष्णादिद्वैः । कृष्णाश्चान् कृष्णवर्णान्
सारीन् । फलन्तीति फलाः पात्रकलसैः सह निर्द्वेष्यामि
निर्मोस्यामि ॥ २५ ॥

[विप०] समास्तारः समाध्यक्षः । सर्वेष्वपि न्यायस्था-
नेषु अधिष्ठान इत्यर्थः । नामेत्यलंके । कङ्कङ्कद्विजोऽपि
च ॥ २४ ॥ निर्द्वेष्यामि यथाग्र्यान् पातयिष्यामि । पद-
पञ्चकान्करिष्यामि । फलैः पाननपत्रैश्च हि पूयम् भरन्ति ।
व्योनीरमानि रत्नानि । सारीनिनि शेषः । कृष्णश्च रक्षाश्च
सारयो भवन्ति ॥ २५ ॥

२६ व. समालं सपुरोहितम् । २७ ख. मां सोऽनुवृत्स्यति; व. यदि
प्रस्यति मां स्वयम् । २८ च ख. स. व. व. विनये केन कर्मणः; ग. रंस्यसे
केन कर्मणः । घ. व. अथर्त्विजास्योक्तं—शुला च भीमो नरेन्द्रकर्म प्रभूष्य वाक्चं

२८ शस्योत्तरार्धस्थाने—घ. ये सर्वेत्तरशोका दुस्वप्ने ।
वैशम्पायन उवाच—

एवं निर्दिश्य चात्मानं निःपसन्नपुण्यमार्तिजम् ।
सिद्धस्रनशु नेत्राभ्यां भीमसेनमवैश्रव ॥ १ ॥
भीमसेन कर्षं कर्म राट्टे तस्य करिष्यति ।
हस्ता कौशवशात्तात पर्वते गन्धमारणे ॥ २ ॥
यश्चान्तोपाभिताघ्राज्ञान् राक्षसंश्चातिवौरुषान् ।
प्रादा. पाञ्चालन्यायै पयानि स्रवन्त्यपि ॥ ३ ॥
बर्कः राक्षसराजानं भीष्मणं उत्पदात्वम् ।
जग्निबानसि कौन्तेय माद्वयणार्धमर्दिदम् ॥ ४ ॥
धया च भयवंधीता एकचक्रा त्वया कृत्वा ।

[लक्षा०] सभालारो भवियामीत्यत्र ‘सभासदः सभा-
स्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते’ इत्यभिधानान् सभाम्नागः
सभ्यः । सभायां पूज्य इति यावत् ॥ २४ ॥ वैदूर्यकाञ्चना-
नित्यत्र वैदूर्यकाञ्चनान् वैदूर्यकाञ्चनरचितान् । अज्ञानश-
कीडासायनान् कृष्णाश्चान् कृष्णवर्णानश्चकीडासायनान् ।
लोहिताश्वान् लोहितवर्णानश्चकीडासायनान् । सुषेष्टितान् चै-
लान्तःस्थापितान् । धारयिष्ये विराटं धारयिष्ये । तस्मै
वाग्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारतयाख्याने वादिराजहृते दशमखण्डे
विराटपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[नील०] युधिष्ठिराख्यस्य शरीरस्य यथा प्राण उल्लापन-
स्तद्विधादात्साङ्गीति प्राणसाम्येन युधिष्ठिराख्यैव विवक्षित इति
भावः । अनुयोऽस्येन प्रश्नं करिष्यति ॥ २७ ॥

इति श्रीनेत्रकण्ठेये भारतनावर्षेये वि. प. प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[अहुं०] विराटराजः विराटनामा राजा । मध्यपदलोपी
समासः टः समासान्तः । वेत्स्यते वेदिष्यति ॥ २६ ॥ अनुयो-
दयति प्रदयति । न च प्राज्ञाप्योऽहमित्यन्यथाभिधानेऽस्त्य-
प्रसङ्गः । प्राणात्यये सर्वधनापहारे चासत्त्वदोषाभावान् ॥ २७ ॥
विराटे विराटसमीपे । युधिष्ठिरवाक्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्वैतमिश्रकृत्यायां महाभारतार्थदीपिकायां विराटपर्वणि
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[चतु०] अनुयोऽस्यते पृच्छति प्रतिमंस्येन इति पाठे अव-
भौत्येत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारतटीकायां चतुर्ध्वजमिश्रकृत्यायां वि. प.
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

समुवाच धीमान् । स्वकर्मशुक्तं च हित च कञ्चे विदुस्य वाग्मी प्रविष्टाय
चिन्ताम् ॥ इत्यधिकः । इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

हिदिम्बं च महावीर्यं निर्मारं चैव राक्षसम् ॥ ६ ॥
दयापा हत्वा महाबाहो वनं निष्पृच्छकं कृतम् ।
आपदं चापि संप्राप्ता दौर्दभ्यं चापह्लासिनी ॥ ६ ॥
जटाशूरवपुं हत्वा वपुं च परिमोक्षिताः ।
हत्वा कलिङ्गसेन्यापि दुष्योपनमनीवपुः ॥ ७ ॥
शुनरेव च गन्धर्वैर्दियमार्णं सहस्रजम् ।
एवमुत्ततेजस्वी स्वभियोर्जातविजम् ॥ ८ ॥
सोऽयं द्रोणोदरस्तात कीर्त्यपूर्णोऽन्यमर्षणः ।
मत्स्यराजान्तिके भीम तेजोराशिर्दुरामदः ॥ ९ ॥
समीपे मगरे तस्य रंस्यसे केन कर्मणा ।
अज्ञानं दुष्करं कर्तुं वचनं दुर्बलीप्रसः ॥ १० ॥
मन्ये निवासं भीमस्य समीपे तस्य मूपतेः ॥ इति ।

द्वितीयोऽध्यायः २

भीमं विराटनगरे स्वस्य गदरंवेण निगमे कथिते भ्रमंस्वाकुं प्रति प्रभः ॥ १ ॥ पाण्डवंवेण बृहन्नदेति गतम प्रप्यापान्तपुर-
खियो गीतचूत्यवादिनादि सिधयंस्तत्र विहरिष्यामीत्यर्जुनस्योत्तरम् ॥ २ ॥

भीमसेन उवाच—

पौरोगवो द्रुवाणोऽहं बह्वो नाम भारत ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १ ॥
सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ।
कृतपूर्वाणि यान्यस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ॥ २ ॥
तान्यप्यभिभविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहम् ।
आहरिष्यामि दारूणां निचयान्महतोऽपि च ॥ ३ ॥
यत्नेक्ष्य विपुलं कर्म राजा संयोक्ष्यते स माम् ।

[सर्वे०] अनुयोक्ष्यते प्रभं करिष्यति ॥ २७ ॥

इति सर्वज्ञनारायणवृत्तौ भारतार्थंप्रकाशे वि.प. प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[विरो०] स्वस्य सखा हितकारी स्वयं भवत्येव । अनुयो-
क्ष्यते अभिमंस्थते वृच्छति । ज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः ॥ २७ ॥
विराटे तत्समीपे ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायां विरोधार्थंभ्रज्यां विराटपर्वणि
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[धिप०] 'पथानुतान्याहुरपातकानि' इति वचनात्
न असत्यभाषणदोषप्रसङ्गः । यद्वा 'अन्तरं न प्रपद्यामि
स्वस्रमा(?)निजदेहयोः' इति वा ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारतविविधवर्णने विराटपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[नील०] पौरोगवः पुरः पुरस्तात् गावो रश्मयो यस्य
स पुरोर्गर्वायुः । पिण्डोत्पत्तौ हि प्रथमं रजोरेतसोः
कल्के वायुरश्मिभूतः प्राण आविर्भवति पश्चादिन्द्रियान्तरा-
णाति शास्त्रप्रसिद्धम् । तस्य पुत्रः पौरोगवः । लोके तु पौरो-
गवो महानसाध्यक्षः बहवः सूफकारः एतदेव ममान्वर्यं नाम
॥ १ ॥ ईश्वरः यथेष्टं विनियोगकर्ताऽत एव नृपो यथा तथा
प्रियोऽहं लोकानां भविष्यामीत्युक्तम् ॥ ५ ॥ नियोत्स्यामि
निर्द्दीनं यथा स्यात्तथा मारणवर्जं योत्स्यामि ॥ ७ ॥

[अर्जु०] पौरोगवः सूद्राप्यक्षो नाम प्रसिद्धौ नामनः सं-
ज्ञया इति द्रुवाणो यदन् उपस्थास्यामि ॥ १ ॥ सूपान् व्यञ्ज-
नादीन् ॥ २ ॥ निचयान् राजान् ॥ ३ ॥ विपुलं महत् ॥ ४ ॥
मंथन्ते ज्ञास्यन्ति भृगूं यथा स्यात् ॥ ५ ॥ नियोत्स्य-

१ व. ज. घ. घ. वि. नामनपनः । २ व. वैरख्ये व्यञ्जानि इतिक्षिति ।
३ दे. तान्वर । ४ वि. ज. राजा प्रीतो भविष्यति । ५ ज. परिश्रया ;

२ वरप म्याने-या.

रगान्नागविषांभैर मधुरांभैव दाष्टमान् ।
पूर्वमप्रागिर्न तेन वर्तारिम च गुणान्वितम् ॥

अमानुषाणि कुर्याणस्तानि कर्माणि भारत ॥ ४ ॥
राहस्तस्य परे प्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम् ।
भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥ ५ ॥
द्विषा वा वलिनो राजनृपभा वा महाव्याः ।
विनिग्राह्या यदि मया निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ६ ॥
ये च केचिन्नियोत्स्यन्ति समाजेषु नियोधकाः ।
तानहं द्वि नियोत्स्यामि रतिं तस्य विवर्धयन् ॥ ७ ॥

न्ति वाहृना योत्स्यन्ति नियोधकाः वाहृयोधिनो महा
इत्यर्थः ॥ ७ ॥

[चतु०] पौरोगवः सूद्राप्यक्षः ॥ १ ॥ सूपानि व्यञ्जना-
नि । महानसे पाककर्मणि ॥ २ ॥ अमानुषाणि मातुषेष्वांस-
भाव्यानि ॥ ४ ॥ परि सर्वतः सर्वे इत्यर्थः भक्ष्यं मोद-
कादि ॥ ५ ॥ नियोधकाः वाहृयोधिनः ॥ ७ ॥

[सर्वे०] पौरोगवः महानसाध्यक्षः । बहवः सूफकारः
॥ १ ॥ ईश्वरः यथेष्टं विनियोगकर्ता ॥ ५ ॥

[दुर्घ०] युधिष्ठिरेण कथं त्वया उपस्थातव्य इति वृष्टो
भीमसेनस्तमुवाच ॥ १ ॥ *रसोऽनुरागः ॥ ७ ॥

[विरो०] परि सर्वे । नृपः भृशम् ॥ ५ ॥ निहनिष्या-
मि निमहीष्यामि ॥ ७ ॥

[धिप०] पौरोगव इति 'पौरोगवस्तु विज्ञेयो सूद्राप्यक्षो
मनीषिभिः' नाम संबोधनेऽन्यथम् । नामतः नाम्नाऽभिधानेन ।
सर्वैर्निभक्तिकस्तत् ॥ १ ॥ विपुलमति कर्म ॥ ४ ॥ प्रेष्या
भृत्याः । मंस्यन्ते भक्ष्यादीनां दानान् ॥ ५ ॥ नियोधका
महाः ॥ ७ ॥

[लक्षा०] पौरोगवो द्रुवाण इत्यत्र 'पौरोगवस्तदध्यक्षः
सूपकारास्तु बहवः' इत्यभिधानान् पौरोगवः सूफकाराणाम-
ध्यक्षः ॥ १ ॥

व पो भूया । ६ घ. राज-महिषा । ७ दे. नि. ग. च. न. ज. छ हानहं
निहनिष्यामि ।

यायं व्यञ्जनमात्वाद्य मत्स्यः प्रीतो भविष्यति
वृत्तवृत्त्या हि ये तस्य भविष्यन्ति खनिधितः ॥ इति

न स्वेतान्बुध्यमानान् हनिष्यामि कथंचन ।
 तथैतान्पातायिष्यामि यथा यास्यन्ति न क्षयम् ॥ ८ ॥
 आरालिको गोविकर्ता सूपकर्ता नियोधकः ।
 आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ९ ॥
 आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विनापते ।
 इत्येतत्प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ १० ॥

[नील०] नदेवाह—नत्विति ॥ ८ ॥ 'आगलिको गोविकर्ता सूपकर्ता नियोधकः' इति । अरालः मत्तगजाम्नैः सह क्रीडति तान् जयति वा आरालिकः । 'अरालः कुटिले सर्जरमे वै मत्तदन्तिनि' इति विश्वः । गोविकर्ता गवां महतां वडीवरीनामपि विकर्ता वमनेन विह्वितिजनकः । वृषभान्वा महायज्ञान्निप्रहीष्यामीत्युपक्रमान् । सूपकर्ता मुद्रादिविकारकर्ता । पक्षे सुतरासूपकर्ता । नियोधकः मारणवर्जं मूढ्युद्धकर्ता । पक्षे नितरां योधकः । विषमश्लोकीकृतस्तु आरालिकः प्रकृतीनां गुणदोषमूचको हस्तिदमको वा । तथा च विक्रमादित्यः 'आरालिकः सूचनको हस्तिनां दमकस्तथा' इति । गोविकर्ता गवां वाचां विकर्ता गद्यपद्यादिभेदानां प्रयोक्तेति । केचित्तु 'आरालिकोऽन्नपार्की स्यात्सूपकर्ता तु शारुकृन् । तैलान्नं पचते यस्तु गोविकर्ता स उच्यते' इत्यप्युदाह्रन्ति तत्र मूले द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

[अर्जु०] आगलिको गोविकर्ता सूपकर्ता नियोधकः । आसं युधिष्ठिरस्याहं प्रष्टो वक्ष्यामि राजनि ॥ आरालिको मत्तसूदः । अथवा राज्ञां प्रमाणयोपनिबुक्तः यद्बालानां पानरूपं संस्करणेति ठरु आगलिकः 'अगलः कुटिले सर्जरमे च मत्तदन्तिनि' इति विश्वः । हस्तिनां दमको वा । तथा च विक्रमादित्यः 'आरालिकः सूचनको हस्तिनां दमकस्तथा' इति ॥ गोविकर्ता गवां मत्तवृषाणां युद्धे विकर्ता निवारकः अथवा गोभूमिभानगरपुरपत्तनसेद्वर्षादेर्विभागकर्ता । यद्वा गवां गद्यपद्यामसूत्रप्रास्तापत्रंशंभाचिकरुल्लिखितदुष्करमाहित्यदुष्करनर्कैर्विक्रमैरिक्तानां वाचां विशेषणार्थो ग्रन्थस्य कर्ता प्रयोगनिपुणः परप्रयोगवाक्त्रिदोषनिवृत्तः । उक्तं च पण्डितानां परं प्राहुर्भीमसेनमरिन्दमम् । गवां जलानां विशेष्यो वा । सूदकर्ता व्यञ्जनं सूदः सूदशालज्ञो वा । नियोधको विशेषेण याहृदन्नप्रहारविन् परप्रयुक्तप्रहारवियदृनविध्व । उक्तं च । भीमसेनममो नाशित पशयोरुभयो-रपि । शास्त्रे प्रहणे ज्ञाने औरमे द्रविणे तथेति ॥ का ते राजनि वृत्तिः कश्च तामिति प्रष्टो वक्ष्यामि । राजनीति कर्मणि सप्तमी ॥ ९ ॥ रक्षन् गुप्तं सुर्वन् ॥ १० ॥ दात्रं वनम् ॥ ११ ॥

[चतु०] आरालिकः अन्नसंस्कर्ता अथवा दमको द्विपानाम् ।

युधिष्ठिर उवाच—

यमर्ध्वाभ्रणो भूत्वा समागच्छन्नृणां वरम् ।
 दिशस्तुः खाण्डवं दावं दानार्हसहितं पुरां ॥ ११ ॥
 महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनन्दनम् ।
 सोऽप्यं किं कर्म कान्तेयः करिष्यति घनंजयः ॥ १२ ॥

गवां वृषाणां विकर्ता विप्रहीता । गद्यपद्यापत्रंशंशानामर्ध्वाभ्रणं ग्रन्थस्य विकर्ता प्रयोगे निपुणः । यदाह—'पण्डितानां परं प्राहुर्भीमसेनमरिन्दमम्' इति ॥ ९ ॥

[सर्व०] आगलिकः अगलः मत्तगजाम्नान् जयति नः गोविकर्ता गवां वडीवरीनां दमनेन विह्वितिजनकः । सूपकर्ता मुद्रादिविकारकर्ता नियोधकः मध्युद्धकर्ता ॥ ९ ॥

[दुष्०] आमं युधिष्ठिरम्याहं प्रष्टो वक्ष्यामि राजनि । आरालमपि नरं संस्करोति । 'आगलिकोऽन्नपार्की म्यात्सूपकारः मुद्राककृन् । तैलान्नं पचते यस्तु गोविकर्ता स उच्यते' तथा 'अगलः कुटिले सर्जरमे च मत्तदन्तिनि' इति विश्वः ॥ 'आरालिको गोविकर्ता सूपकर्ता नियोधकः' इत्यादि । आगलिकः प्रकृतीनां गुणदोषमूचकः हस्तिदमको वा । तथा च विक्रमादित्यः 'आगलिकः सूचनको हस्तिनां दमकस्तथा' गोविन्दनां गवां वाणीनां गद्यपद्यमसूत्रापत्रंशंभाचिकरुल्लिखितदुष्करमाहित्यदुष्करनर्कैर्विक्रमैरिक्तानां विशेषेण गद्यपद्यादीनां वाचां ग्रन्थोऽर्थात्तत्र विकर्ता प्रयोगनिपुणः परवाक्त्रिदोषनिवृत्तः । उक्तं च 'पण्डितानां परं प्राहुर्भीमसेनमरिन्दमम्' इति । नियोधको विशेषेण याहृदन्नप्रहारविन्, याहृदुद्धकर्तो वा । परेणित्प्रहाराविद्यदृननञश्च । उक्तं च 'भीमसेनममो नाशित पशयोरुभयोऽपि । शास्त्रे प्रहणे ज्ञाने औरमे द्रविणे तथा' ॥ ९ ॥

इति श्रीमहाभारत-व्याख्यायां दुर्वाधंप्रकाशिन्या विराटपर्वणि द्वितीयेऽध्याये ॥ १० ॥

[विरो०] 'आरालो मत्तदन्तिनि' इति मेदिनी । नैन दीव्यनीति आरालिकः । गोविन्दनां वाणाश्रेया । यद्वा परवाक्यदृषयिता ॥ ९ ॥

[विप०] आगलिको द्रविमन्यकर्ता । गौर्जलं तस्य विकर्ता पानविकर्ता । गवां वृषभाणां युद्धे निवारको वा । गोमसपाककर्ता वा । सूपकर्ता व्यञ्जनसूदः नियोधको मध्युद्धकर्ता । भक्तसूदसूदः सूपकर्ता ॥ ९ ॥

[लक्ष्ण०] आगलिको गोविकर्तैत्यत्र 'आरालिका आन्धसिक्ताः सूदा औदिकिका गुणाः' इत्यभिधानादागलिकः अन्नकर्ता । गोविकर्ता गवां विशेषेण श्रीगाविकर्ता । सूपकर्ता स्यादिति (?) साधनसर्वा ॥ ९ ॥

योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास पावकम् ।
 विभित्त्यैकर्येनेन्द्रं हत्वा पन्नगराक्षसान् ॥ १३ ॥
 वासुकेः सर्पराजस्य स्वसारं हतयाश्च यः ।
 श्रेष्ठो यः प्रतियोधाना सोऽर्जुनः किं करिष्यति ॥ १४ ॥
 सूर्यः प्रतपता श्रेष्ठो द्विपदा ब्राह्मणो वरः ।
 आशीविषश्च सर्पाणामप्रिस्तेजस्विनां वरः ॥ १५ ॥
 आयुधाना वरं वञ्चं ककुत्सी च गवां वरः ॥ १६ ॥
 हृदानामुदधिः श्रेष्ठः पर्जन्यो वर्षतां वरः ॥ १६ ॥
 धृतराष्ट्रश्च नागाना हस्तिवैरावणो वरः ।
 पुनः मियाणामधिको भार्या च सुहृदा वरा ॥ १७ ॥
 यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जात्या वृकीदर ।

[नील०] वासुके स्वसारमुख्यी हृतवान् सौन्दर्येणति शेष ॥ १४ ॥ सर्पाणा सरीसृपाणा आशीविषो द्रुप्राविष ॥ १५ ॥ मानुषेषु अद्भुत मानुषाद्भुतम् ॥ २० ॥ गवा वृषभाणा स्कन्धे इव वह युगधर्षणज किण कृत । एतस्यैव गोपतं कठिनमिति भाव ॥ २२ ॥

[अर्जु०] श्रेष्ठ प्रतियुधा नाम प्रतियुधा श्रेष्ठो नामो- त्यन्वय । नाम प्रसिद्ध ॥ १४ ॥ आशीविषश्च सर्पा- णाम् आशी द्रुप्रा तस्या विष यस्य । सर्पा सामान्यजातय ॥ १५ ॥ गुडावेश गुडा स्तुही तद्रुत्वेश यस्य स तथा । गुडाका निद्रा तस्या ईश जितनिद्र इत्यर्थे । अथवा गुडाकाया धनुर्वि- षाया ईश गुडाका धनुर्विद्योति । अत एव सर्वैरनुर्वराणा ऋष ॥ १८ ॥ सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवाचेत्यादि अन- वम अन्यून । अनवर इति पाठे सट्टरा एवार्थे । अवरञ्ज इति पाठे जनेई अररे जात इन्द्रादिन्द्र वासुदेवादि वासुदेव नरनारायणयोगैक्यान् । विशेषणोऽयमुक्तर्षोति- शयार्थे ॥ १९ ॥ अस्त्रयोग मन्त्राभ्यासदास्रोपायम् । मानुषाद्भुतं मानुषलोकेऽप्रचारात् ॥ २० ॥ गवामिव वह

१३ च योऽयमिन्द्रमपाह्वय, च योऽयमिन्द्रमपाह्वय । दे वि ण म विभित्त्यैकर्येनेन्द्रो रि । १४ च भेष्ट प्रतियुधानाम् १५ च श्रेष्ठो यशोणा धनरत्नम् । १६ च ककुत्सुम् । १८ च विशिष्टानि पाण्डुपुं प्रथम । एवं हि सर्वैरानां । ग घ स्वर्यां भाष्याम् । १९ ग च वि वासुदेवाच्च भाषते ।

१३ शरयोस्तथाशरश्च विशाङ्कानां स्थाने-रा पुनश्चेऽप्यदितिा सार्पेदश भेषड एवमेति ।
 प्रतियुधाय धर्मारामा यन्त धर्मं चकार च ।
 तस्मि ब्राह्मणरूपाय द्रुतपाय महापरा ॥ १ ॥
 तस्य देवात्मद्रव्यांश्च सर्वानैवैवैरथाजवम् ।
 ग भीमपम्वा भक्तश्च पाण्डव इव करिष्यति ॥ २ ॥
 आशीविष इवादीनां नागानामिव वासुकि ।
 च्चेभ्यवान्बुरद्वानामप्रिस्तेजस्विनामिव ॥ ३ ॥
 ककुत्स इव गिर्युक्तां वृषानां दिग्वातिव ।
 मरुत् इव देवानां देवतांश्च बलिष्यथा ॥ ४ ॥
 देवास्ता गजद्वानां वृषानां तुलगा यथा ।
 वृषट इव यशोणा यशानां केमरी यथा ॥ ५ ॥

एवं युवा गुडाकेयः श्रेष्ठः सर्वैरनुष्मताम् ॥ १८ ॥
 सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवान्महाशुतिः
 गाण्डीवधन्वा वीभत्सुः श्वेताश्वः किं करिष्यति ॥ १९ ॥
 जपित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेष्मनि ।
 अस्त्रयोगं समासाद्य स्ववीर्यान्मानुषाद्भुतम् ।
 दिव्यान्यस्त्राणि चाप्तानि देवरूपेण भास्वता ॥ २० ॥
 यं मन्ये द्वादशं रद्रमादित्याना त्रयोदशम् ।
 वसूना नवमं मन्ये ग्रहाणा दशमं तथा ॥ २१ ॥
 यस्य बाहू समौ दीर्घौ ज्यायातकठिनत्वचौ ।
 दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव बहूः कृतः ॥ २२ ॥

कृत बहो युगधर्षणज किण कटा इति यस्य प्रसिद्धि ' स्कन्धप्रदेशस्तु वह ' इत्यभिधान च ॥ २२ ॥
 [चतु०] वासुके स्वसारमुख्यी हृतवान् । प्रतियुधाना- नामशेषयोधानाम् [नाम एकम् ?] ॥ १४ ॥ आशीविषो- ऽनन्त । सर्पाणा काद्रवेयाणाम् ॥ १५ ॥ ककुत्सी वृष्य ॥ १६ ॥ नागाना सौरसेयानाम् ॥ १७ ॥ अनवरौर्जान ॥ १९ ॥ बहो ज्याघर्षणप्रभव किण ॥ २२ ॥
 [सर्व०] स्वसारमुख्यी हृतवान्सौन्दर्येण ॥ १४ ॥ आशीविष द्रुप्राविष ॥ १५ ॥ ककुत्सु वृषस्कन्ध ॥ १६ ॥ गवा वृषभाणा स्कन्धे इव वह किण ॥ २२ ॥
 [विरो०] वसुरभिसत्समात् क सुप्त यस्य स वसुक । कौरव्यनाग तस्य पुत्रो वासुकितस्य स्वसारमुख्यीम् । यद्वा वसुमर्मि कायति सौतीति वसुक कश्यप तत्पुत्रो वासुकि तश्कस्तस्य दारमालीत्यन्वय (?) । दृष्टवान् स्त्रीकृतवान् ॥ १४ ॥ आशीविषो वासुकि ॥ १५ ॥ ककुत्सान् शकनरुप ॥ १६ ॥ अनवर अनवम ॥ १८ ॥ अस्त्रयोग मन्त्रम् ॥ २० ॥ द्वादशमित्युत्प्लेश न तु रूपक्रमसिद्धे ॥ २१ ॥ वह स्कन्धप्रदेशस्तु वह ॥ २२ ॥

व ण मेनाघ वृष्णसाभि । २० व वर्षाणि सहस्राक्षं पुत्र-रे, ग घ सह स्राक्षनिविद्येन । ग घ व द्वितीयाश्वस्थाने-मद्वाधवक्त्रे युक्त सत्वाक्षेपुत्तो ऽनवरत् । व च ज अल्पयोगं समासाद्य ।

राष्ट्रसना दशघीरो वैरयानामिव शम्बरः ।
 द्वाणामिव कापादिदादित्याना खरिर्षथा ॥ ६ ॥
 रोपामषसमायुषस्तथा सुजगेत्पितृव ।
 तपतामिव चारित्य प्रजाना ब्राह्मणा यथा ॥ ७ ॥
 ह्यानामिव पाताई पर्जन्यो द्रवतामिव ।
 धेगे वाप्यैवाराणा गच्छ पततामिव ॥ ८ ॥
 उपित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेष्मनि ।
 मद्रघर्षणत युक्त सपैश्वर्यभृतां वत् ॥ ९ ॥
 अदाल्य थापमयज्ज सह्यै तर्वाधैर्षादि ।
 धिरं चाद्य च दूरे च धुर्न च त्रिदुष्पाधिपाम् ॥ १० ॥
 भद्रजात एच्छ्रेण पुनः प्रयागममर्मात् । इत ।

हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव ।
त्रिदशानां यथा शक्रो वसूनामिव हृष्यवाद् ॥ २३ ॥
शृगाणामिव शार्दूलो गरुडः पततामिव ।
वरः सन्नयमानानां सोऽर्जुनः किं करिष्यति ॥ २४ ॥
अर्जुन उवाच—

प्रतिज्ञां पण्डकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते ।
ज्याघातौ हि महान्तां मे संवर्तुं नृप दुष्करौ ॥ २५ ॥
बल्यं श्छादयिष्यामि वाहू किणकृताविर्मौ ।
कर्णयोः प्रतिमुच्यहं कुण्डले ज्वलनप्रभे ॥ २६ ॥

[विप०] आशीविप इति 'आशीर्दृष्ट्या तत्र-
ऽऽग्निपि' ॥ १५ ॥ इरावति समुद्रे जात एरावत 'इरा
वारिसुराभूम्य' ॥ १७ ॥ गुडा वक्रा केशा यस्याऽसौ
गुडाग्नेः । यद्वा 'गुडाना योगनिद्रा स्यात्तस्या ईशो यतो
भगवान् । तेन प्रोक्तो गुडाग्नेशो वासुदेवोऽर्जुनोऽपि च' ॥ १८ ॥
ज्याघात ज्याघर्षणज किण ॥ २० ॥

[लक्ष०] दक्षिणे चैन सत्ये च गवामित्र हविष्यता-
वित्यत्र दक्षिणे सत्ये च गवा शराणा हवींषि शगरत्यहवीं-
पीत्यर्थे । कृनौ कूर्वाणाविव रिप्रत ॥ २० ॥

[नील०] पतना पक्षिणाम् ॥ २४ ॥ पण्डकोऽस्मीति
पण्डो गोपति श्रीगोपालस्तस्य प्रतिहृतिरवतारान्तर पण्डक
कृष्णसरतोऽस्मीत्यर्थे । पमे छीन । 'पण्डो वर्षवरे छीने
गोपतौ बन्धयपूरये' इति विश्व । संवर्तुं पिगतुम् ॥ २५ ॥
पिनडा कन्वय शङ्खवलयानि येन स पिनद्वकन्वु तृतीया
प्रकृतिं क्षीपुसापेयया छीनत्व तृतीय गत प्राप्त नर इति
रल्लोडैल्लयोश्चाभेदात्तर वृहश्चासौ नरश्चेति नारायणस्य
आद्यो नर इत्यर्थे । खीत्व स्वरूपगोपनार्थम् ॥ २७ ॥
आख्यायिका पूर्णराजचरितानि ॥ २८ ॥ समुदाचार
समीचीनमुद्दृष्टतर महान्तान्यत्वादिरूप ताभि कृतं नृकर्म
च वदन् मायया कपटहीनवेपथे आत्मान शरीरमात्मना
बुद्धया ॥ ३० ॥

[अर्जु०] हिमवानिव रत्नमाह । धनुषा समुद्र इव अ-
गात्त्वान् । शक्र इव शकृत्या । वसूनाम् अर्गनीना इत्यत्राद्
यक्षियोऽग्निरिव पवित्रेण तेजसा ॥ २३ ॥ शार्दूल इव विक्रमे ।
गरुड इव वेगेन ॥ २४ ॥ पण्डक पण्ड इत्यर्थे ॥ २५ ॥ प्रतिमुच्य
बद्धा ॥ २६ ॥ पिनद्वकन्वु बद्धवलय 'कन्वुर्ना बलये शङ्खे'

२३ ग दिगीयाना यथा । २५ नि इव दुष्करौ । २८ व प्रमार्थस्थने-
पठनस्यायिका विद्याहृत्वे गने विशारद । २९ ग वषाधस्थाने-विराट्यान्
परे राजत्रयविध्याम्बुद स्थिय, च न विराट्प्रभवे स्थिय, व विराट्प्रभवे

२५-२७ म्याने व पुस्तक-

ज्याघातकृतिनौ धैतौ धृष्टिद नैव चोत्सहे ।

१ 'छादयिष्यामि कन्वुभिः' इति पाठान्तरम् ।

विरा २

पिनद्वकन्वुः पाणिभ्यां तृतीया प्रकृतिं गतः ।
वेणीकृतशिरा राजन्नाम्ना चैव बृहन्नला ॥ २७ ॥
पठन्नारयायिकाश्चैव क्षीभावेन पुनः पुनः ।
रमायिष्ये महीपालमन्यांश्चान्तःपुरे जनान् ॥ २८ ॥
गीतं नृत्यं विचित्रं च वादित्रं विविधं तथा ।
शिक्षयिष्याम्यहं राजन् विराटस्य पुरस्त्रियः ॥ २९ ॥
प्रजानां समुदाचारं बहुकर्म कृतं वदन् ।
छादयिष्यामि कान्तेय माययात्मानमात्मना ॥ ३० ॥

इत्यमर । तृतीया प्रकृतिं नपुसन्मूर्तिम् । उर्गस्या आपमनुग्रु-
हाति धर्मवराच तत्ता ॥ २७ ॥ समुदाचार सम्यग्बुद्धम् ॥ ३० ॥

[चतु०] पतता पक्षिणाम् ॥ २४ ॥ प्रहृत्या स्वभावेन
ज्याघातकिणवन्तौ ज्याघर्षणकिणवालिनौ । ज्याघातौ हि
महान्ताविति पाठ । संवर्तुं छादयितुम् ॥ २५ ॥ प्रतिमुच्य
व्यपि(न)श्च ॥ २६ ॥ तृतीया प्रकृतिं नपुसन्त्वम् ॥ २७ ॥
आख्यायिका गद्यनिरुद्धा प्रमत्प्रत्यना ॥ २८ ॥
समुदाचार व्यवहारम् । मायया छद्मना ॥ ३० ॥

[सर्व०] पतता पक्षिणाम् ॥ २४ ॥ पण्डक हीन ।
कन्वुभिः शङ्खवलयैः ॥ २५ ॥ तृतीया प्रकृतिं छीनत्वम् ।
नड इति रल्लोडैल्लयोश्चाभेदात्तर ॥ २७ ॥ समुदाचार समी-
चीनमुद्दृष्टतरमाचारम् ॥ ३० ॥

[विरो०] ज्याघानौ हि महान्तौ, ज्याघातकिणवन्तौ
॥ २५ ॥ तृतीया प्रकृतिं नपुसन्त्वम् । [नद्ये नद्या भेत्तिनी ।]
बृहन्नला बृहन्नलतुल्या पुस्वाभावेन साराभावात् ॥ २७ ॥
प्रमत्प्रत्यना गद्यनिरुद्धाख्यायिकोच्यते ॥ २८ ॥ समुदा-
चार सुप्रति । कर्मकृत प्राक्कननाचीनम् ॥ ३० ॥

[त्रिप०] हिमवानिव सर्वरत्नभाजनत्वान् । समुद्र स-
रितामिनेति अगाग्नुणत्वान् । यथा शक्र इति उल्लृष्टाकि-
त्वान् ॥ २३ ॥ शृगाणामिव शार्दूल इति विश्वमैत्रील्लवान् ।
गरुड पततामिवेति रथस्य वेगित्वान् ॥ २४ ॥ पठन्नारत्या-
यिनामिति । चित्रकथा नायकप्रधानाम् । पुन पुनर्भाषण
स्त्रीणामज्ञानत्वानुपमम् ॥ २८ ॥ विचित्रमद्भुतम् । नृत्त
चतुर्विध-वैताल ताण्डन लास्यमुत्कृष्टम् । वादित्रमपि चतु-
विध-नत घन कास्य सुपिणम् । गीत चतुर्विध-पद्मानदि-

क्षिय वि वि शृहे स्थि । ३० व च्चापस्थाने-छादयिष्यामि रजिद्र
स्वयमात्मानमात्मना ।

उभौ कम्प पराङ्मन इत्याम्ना धृष्टिद पुन ॥ १ ॥

वलय प्र(ति)विषय्याद् इण्डे उज्जलनोपमे ।

वेणाकृतशिरा रम्भा भविष्यामि बुद्धना ॥ २ ॥ इति ।

युधिष्ठिरस्य मेहे वै द्रौपद्याः परिचारिका ।
उपिताऽस्मीति वक्ष्यामि पृष्टो राज्ञा च पाण्डव ॥ ३१ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथाऽनलः ।
विहरिष्यामि राजेन्द्र विराटभवने सुखम् ॥ ३२ ॥

तृतीयोऽध्याय ३

धमण पृष्टो नडुलो ग्रथिक इति नाम धृत्वाऽश्वन्धो भृत्वा मत्स्यस्याश्वशिक्षादिकर्माणि हृवंस्तनगरे विहरिष्यामीत्यवोचम् ॥ १ ॥
एव ततिपाठनाम्ना गोसख्यता भृत्वा इ विचरिष्यामीति सहदेव ॥ २ ॥ द्रौपदी च सैरन्ध्रवेषेण सदेष्णास्रपत्यास्य इति ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच—

इत्येवमुक्त्वा पुरूपमवीरस्तथाऽर्जुनो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
वाक्यं तथाऽसौ विरराम भूयो नृपोऽपरं भ्रातरमावभापे ॥
युधिष्ठिर उवाच—

किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तत्र तात चरिष्यसि ।
कर्म तत्त्वं समाचक्ष्व राज्ये तस्य महीपतेः ।
सुकुमारश्च शूश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ २ ॥

टुम्पयुराप्यम् । 'पण्डिता पदमिच्छन्ति मानमिच्छन्ति
गायना । स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विकृष्टमितरे जना ' ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयपदविवरणे विराटपर्वणि द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

[लक्ष्मा०] सप्तर्षु नृपदुष्करावित्यत्र सवरणमाच्छादन
कृतम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यानं वारिराजकृते लक्ष्मणरे
विराटपर्वणि द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

[नील०] परितश्चारयितु शील यस्या सा परिचारिणी
संप परिचारिका, द्रौपद्या भर्मेति गृढोऽभिसन्धि । पक्षे
परिचारिका सेवाकर्त्री ॥ ३१ ॥

इति श्रीनैलकण्ठ्ये भारतभाष्ये विराटपर्वणि द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

[अर्जु०] हृत्केन यथानल कृतक भस्म तेनाच्छादि-
तोऽग्निरिव ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्जुनमिथकृतया
विराटपर्वणि द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

[चतु०] हृत्केन भस्मना ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारतगीतायाश्चतु वि प द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

[सर्व०] हृत्क कपम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहर्षिभारतपण्डितौ भारताष्टमकाण्डे विराट-
पर्वणि द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

३१ ग घ व राजा च भरत । इति द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

३२ ग घ व प्रथमशोके द्वितीयोऽध्यायते वि प्रथमशोके नरित ।

३२—उत्तरं च अथैवम्—

युधिष्ठिर उवाच—

बाणद्वयमो लान् दयसा विचक्षण च ।
गायत्रे राज्य विराटस्य भवन भरतर्षभ ॥ १ ॥
मैत्र प्रख्यादिन ह्य वसन्तव्रजम श्रुत्वा ।
आरुणात्ता वरहोऽस्मानि प्रतिशामं हि पातकम् ॥ २ ॥ इति ।

३ दशमस्कन्धे इत्येते—

विश्वामो विश्वामाचारो नृपताम्रं भविष्यति ।

नकुल उवाच—

अश्वन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
सर्वथा ज्ञानसंपन्नः कुशलः परिरक्षणे ॥ ३ ॥
ग्रन्थिको नाम नाम्नाऽहं कर्मैतत्सुप्रियं मम ।
कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षाया तथैवाश्वचिकित्सने ।
प्रियाश्च सततं मेऽश्वः कुरुराज तथा तव ॥ ४ ॥

[विरो०] 'परिराडिहने' मेदिनी । आलिङ्गनार्थं चरतीति
परिचारिका तेन न मिथ्या ॥ ३१ ॥ कृतकेन भस्मना ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याया विरोधार्थभङ्गनाया
विराटपर्वणि द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

[नील०] इत्येवमिति ॥ १ ॥ परिरक्षणे अश्व-
नामिति शेष ॥ ३ ॥ मृत्यान् आयुर्वेदम् आश्वयैव च
वेत्तीति ग्रन्थिकोऽश्विनो सुतत्वान् । "अश्विनौ वै देवाना
भिपजावश्चिनावध्वयू" इति श्रुते ॥ ४ ॥

[अर्जु०] अश्वन्ध अश्वनैकार्थनियामक ॥ ३ ॥

[चतु०] अश्वन्ध अश्वेष्विद्युत् ॥ ३ ॥

[सर्व०] अश्वपरीक्षाग्रन्थान्वेत्तीति ग्रन्थिक ॥ ४ ॥

[विरो०] वन्ध वन्धा (दे) ॥ ३ ॥ ग्रन्थेन दीव्यति
ग्रन्थिक । अश्वशास्त्रज्ञानान् ॥ ४ ॥

[विप०] ज्ञानसंपन्न अश्वलक्षणज्ञानसंपन्न ॥ ३ ॥

ग्रन्थिको नाम नाम्नाहमिति । मन्नाति शत्रुविजयाय
हुटिलभावं करोतीति ग्रन्थिक । प्रथि वकि कौटिल्ये । यद्वा
ग्रन्थिको नाम दाम्नाऽहमिति पाठे दाम्ना सह ग्रन्थिको
नाम दामग्रन्थिक इति । अश्वरज्जु ग्रन्थितु जानि ॥ ४ ॥

२ उत्तरार्धेणैव विराटनगरे राजस्येते वेन कर्मणा, न ईदृश मापदं
प्राप्य यथ तत्र निवस्यति । ३ वि परिमार्गण ।

* अनु साहंश्च बालश्च टाठितभापि निरप्य ॥

सौम्यमात-यात-न किन्तु राच्यतासिद्ध । इति ।

४ योऽनुत्तरं च अथैवम्—

युधिष्ठिरस्यैह ह्ययो भरतर्षभ ।
न दुष्टाभ भविष्यति विचारो वदवास्वपि ॥
सदृशाभ भविष्यति श्रेष्ठ च रथेषु च । इति ।

तत्रैव न पुनरे—

न दुष्टाभ भविष्यति विचोत्ता वदवास्वपि ।
अनुष्टाभ भविष्यति श्रेष्ठ रथपरदेव ॥ इति ।

ये मामामन्त्रयिष्यन्ति विराटनगरे जनाः ।
 तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ५ ॥
 पाण्डवेन पुरा तात अभेष्वधिकृतः पुरा ।
 विराटनगरे छत्रशरिष्यामि महीपते ॥ ६ ॥
 युधिष्ठिर उवाच—
 सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ।
 किं वा त्वं कर्म कुर्वाणः प्रच्छन्नो विहरिष्यसि ॥७॥
 सहदेव उवाच—
 गोसंख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपतेः ।

[नील०] अश्वेषु नास्ति श्वो येषां तेऽश्वः, समेने तूष्णी-
 दृनप्राणान्नेषु अश्वेषु मुखे इति गृह्याशयः । पक्षे म्प्रोऽर्ज
 ॥ ६ ॥ संख्याने परीक्षायां ॥ ८ ॥ तन्तिपाल
 तन्तिर्लीनर्दा यस्या दीर्घस्थूलज्जां वणिग्भिरल्यैर्दामिर्भ्यन्ते
 मा प्रहृतोपयोगिनी । गृह्याभिर्संभौ तु तन्तिर्नाक्
 “ तस्य वाचनिर्नामानि दामानि ” इति श्रुतेर्नाकपाल युष्म-
 द्दृचनार्थोऽनुप्रात्यर्थे ॥ ९ ॥

[अर्जु०] प्रतिपेदा रक्षकः ॥ ८ ॥ प्रहितः अश्विदृत्त
 ॥ १० ॥ अन्यन् अमङ्गलम् ॥ ११ ॥ रूपभानपीत्यादि
 औपे शक्तेर्मूसुपात्राय रूपभान जानामि येषां योगे
 वन्ध्यापि प्रसूयते । योग इत्यध्याहार्यं, मूर्त्तं मूर्त्तगन्धं मधुरा-
 मिपाक्षीरादिकं तद्वेद्यं वीजस्य धात्रा क्रियते (१) ॥ १२ ॥

[चतु०] आमन्त्रयिष्यन्ति प्रक्ष्यन्ति ॥ ५ ॥ प्रतिपेदा
 नियामकः ॥ ८ ॥ प्रहृतो नियुक्तः । अनुत्तं संपन्नम् ॥ १० ॥
 पूजितलक्षणं गौर्भक्षिणी च (१) ॥ ११ ॥

[सर्व०] संख्याने परीक्षायां ॥ ८ ॥ तन्तिः वलीवर्दी
 यस्या दीर्घस्थूलज्जां वणिग्भिरल्यैर्दामिर्भ्यन्ते सा ॥ ९ ॥

[विरो०] प्रतिपेदा अयोग्यगोदोहनिपेदा । संख्याने
 सम्यग्ज्ञाने ॥ ८ ॥ तन्ती गोशास्त्रसिद्धान्तज्ञानी सन् पाल-

५ न ये न मा मन्त्रयिष्यन्ति, न न दुःशब्दं भविष्यति । ६ विहरिष्ये
 यथाशुभम् । ६ वि पाण्डवेऽपि । उच्यतेऽर्थान्ने व अन्ध विराटनगरे बहुच्छत्र
 विधिषे । पशुच्छत्रं च न नच मां वेदस्येने कश्चिन्नोपविष्ये च त नृपि
 स्वर्षिकम् । ७ वि विचरिष्यसि । ८ ख प्रतिपेदा च दोषा । ९ व,

६ शोकात्तर ह पुस्तके-

इत्येतद् प्रतिहातं विहरिष्याम्यहं यथा ।
 वैशम्पयन उवाच-नृदुःखेनेवसुखस्तु धर्मराजोऽप्ररोद्ध च ॥

७ मातृर्वि उ पुस्तके-

बृहस्पतिरमो ब्रह्मया नयेनेकनसा सम ।
 मन्त्रैर्नामाविधेर्नातिपैः स्यात्तन्निष्ठैः ॥ १ ॥
 सप्रणते स्यामांस्य राजतन्प्रववाहयत् ।
 न चास्मिन्वृत्तिर्न किंचिद्गुणस्तद्विदो जना ॥ २ ॥

प्रतिपेदा च दोग्धा च संख्याने कुशलो गवाम् ॥ ८ ॥
 तन्तिपालः इतिख्यातो नाम्नाऽहं विदितस्तथा ।
 निपुणं च चरिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ९ ॥
 अहं हि सततं गोषु भवता प्रहितः पुरा ।
 तत्र मे कौशलं सर्वमवुद्धं विशांपते ॥ १० ॥
 लक्षणं चरितं चापि गवां यचापि मङ्गलम् ।
 तत्सर्वं मे सुविदितमन्यचापि महीपते ॥ ११ ॥
 दृष्टभानपि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
 येषां मूत्रमुपात्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ १२ ॥

यति तन्तिपाल ॥ ९ ॥ प्रहृत अपिहृत ॥ १० ॥ अन्यद-
 मङ्गलम् ॥ ११ ॥ रूपभानन्यादि । रूपभाक् मूत्रमुपात्राय
 जानामि वन्ध्या अप्नोत्पत्तिप्रतिवन्धनदुरदृष्टवती । अत्रापि
 मूत्रमुपात्रायेत्यन्वयः । प्रसूयते दुरदृष्टनागद्वारेति ॥ १२ ॥

[त्रिप०] एवं प्रवक्ष्यामि एवं पूर्वोक्तं यद्दं युधिष्ठिरस्य
 ग्रन्थिन्नामा अश्वध्वज आसमित्यर्थः ॥ ५ ॥ गवा सं-
 ख्याता अश्वश्च ॥ ८ ॥ तनोति समयन्तार पालयतीति
 तन्तिपालः । यद्वा तन्नपाल इति पाठे तन्नं सनाङ्गराज्यं पाल-
 यतीति तन्नपालः सर्ववेदिवान् । सङ्गेशा देन गवा निग-
 रक । व्येतु गच्छतु ॥ ९ ॥ प्रहृतोऽभिदृत्त ॥ १० ॥ मङ्गलं
 कार्तिकरूपनिपादादिपूजानात् गोशान्तिं वा ॥ ११ ॥

[लक्षा०] *अश्वान् परिभविष्यन्तीत्यत्र अश्वान् वडना
 वास्य जातु कश्चिच्च परिभविष्यन्ति तथा वट्वा मिश्रिना,
 करिष्यामीति भावः ॥ ५ ॥ तथा सञ्चलितमित्यत्र तद्विदो
 जना नीतिशास्त्रविदो जना नथा तथापिरे सद्देने
 किंचित्मज्जलिर्न ददृशु । पूर्वोक्तप्रनारादपि नीत्यादिशास्त्रे
 किंचिदधिकगुणिकप्रकाशासहितं ददृशुरिति योजना ॥ ६ ॥
 मुनीतमाया शूरेष्वेत्यत्र सुपु नीताः नीतिमन्तः मायिनी
 यस्मात्स तयोक्तं ॥ ७ ॥

तन्तिपालेति मे नाम स्वयं रूपं भविष्यति । वि विदितमनुने । १० ग ध
 प्रहृत पुरा । च, ज ड कर्म हनुवदः । ११ न तत्सर्वं सुविदितमन्यचापि ।
 १२ वि राजेन्द्र मुनामुपचितलक्षणान् ।

सर्वातो न्यायिगरथ सर्वमन्त्रविशारदः ।

अथिक्थ प्रियो मेति दुःख्या प्रियतरं तदा ॥ ३ ॥ इति
 १२ शाकुता ख अथिक्थ-

अरोगा बहुला पुत्रा श्रीरत्नस्यो बहुप्रजा ।

निष्पन्नस्तथा सभृता स्पष्टतज्जपिर्निष्पया ॥

नष्टचोरमया जित्य व्यालन्यात्रविवाजता ।

गाव सस्रसिता राजविरुद्धिणा निरामया ॥

भविष्यन्ति मया गुप्ता विराटपर्वो नृप ।

* य यं दुर्दृ ७ मातृर्वि च वर्तननामा पाठेऽभेरोराना सस्यमरणा मन्त्र

आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥२०॥
सुदेष्णां मृत्युपस्थाय्ये राजभार्या यशस्विनीम् ।
सा रक्षिष्यति मां प्राप्तं मा भूत्ते दुःखमीदृशम् ॥२१॥
गुधिष्टिर उवाच—

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ४

स्वपरिवारेषु कैः क्व वस्तन्यामिति व्यवस्थाकरणम् ॥ १ ॥ पाण्डवान्प्रति धौम्येन राजगृहद्वामनीतेऽपदेन ॥ २ ॥

गुधिष्टिर उवाच—

कर्माण्युक्ताणि गुप्साभिर्यानि यानि करिष्यथ ।
मम चापि यथा युद्धरुचिता विधिनिश्चयात् ॥१॥
पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु ।
मृदुपौरोगवैः सार्धं द्रुपदस्य निवेगने ॥ २ ॥

[विरो०] मातेव आत्मेव । पूज्या मानार्हा । ज्येष्ठेति
युधिष्टिरफलीत्वेन भीमादिपरम् ॥ १४ ॥ बाला अत्रातपर-
चित्तराधनोपाया ॥ १६ ॥ अमुजिष्या अमोग्या । केन-
चिदरक्षिता अपि सैगन्ध्यो लोके सन्ति । ननु कश्चित्पार्थयेते-
त्यत आह—मानमर्हन्ति मान्याः परगुरुर्यानभिलाषिणीः स्त्रियः
न यान्ति केऽपीति श्रेयः । मान्यं परगुरुरम् (?) । निश्चय
इत्यनन्तरम् 'एकपत्नीव्रताश्चैता इति लोकम्य निश्चयः'
इति जनार्दनटीका ॥ १८ ॥ परि भूषणे मेदिनी । भूषणार्थ
चरति परिचारिका ॥ १९ ॥

[विप०] अत्र गोरक्षणे ॥ १३ ॥ नोऽस्माभिरिय-
विकारैरेन्द्रियैर्वैष यावत्सेत्र्या इत्यर्थः । यतः स्त्रीत्वाज्जनप्रत्यञ्जं
हास्यकटाक्षादिना आलोकः दाह्यं कुन्ने । यद्वा प्रतिविन्ध्या-
दीनां जननीत्वान् । जायाया इति जायात्वमात्मा वै जायते
यतः । यद्वा 'पतिर्भार्या संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
तस्माद्भार्या नरः पश्येन्मानृवपुत्रमातरम्' । यद्वा । 'माना
पूर्वजभूमिः स्यात्स्वसा गौः कपिला मना' यद्वा माता प्रसू-
गोषु (!) ब्रह्माण्पाद्यास्तु मातरः । यद्वा दशरथवाक्यम् 'यथा
तदा हि कौशल्या दासीवल्मरिविव ह । भार्याव्रिगिनीविव
मातृवकोपतिप्रति' ॥ यद्वा पितृभार्यागता भूमिः स्वमा इत्य-
भिर्वाचने ॥ १४ ॥ बाला नित्ययौवना ॥ १६ ॥ यत्रो जाका
जन्मप्रमृति ॥ १७ ॥ सैरन्ध्यो रक्षिता लोके म्वन
इति श्रेयः । स्वैरमालानं धरन्ति ताः स्वैरन्ध्यः । अत्र
क्कारलोपात्सैरन्ध्यः । 'सैरन्ध्री परिवेष्टया कर्मेकृतस्ववश-
स्त्रियाम्' । यथा एता सैरन्ध्यो राजभवनं यदृच्छया यान्ति

कल्याणं भापसे कृष्णे कुले जाताऽसि भामिनि ।
न पापमभिजानासि साध्वी सायुव्रते स्थिता ॥२२॥
यथा न दुर्हृदः पापा भवन्ति सृष्टिनः पुनः ।
कुर्यास्तत्त्वं हि कल्याणि लक्षयेयुर्न ते तथा ॥२३॥

इन्द्रसेनसुराद्येभे रथानादाप केवलान् ।
यान्तु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ ३ ॥
इमाश्च नार्यो द्रौपद्याः सर्वोश्च परिचारिकाः ।
पञ्चालानेव गच्छन्तु सूदपौरोगवैः सह ॥ ४ ॥

तथा अन्याः प्राहुरन्ध्रियो नेत्यर्थः । ना अत्रान्यः कन्यश्चित्त
स्वाधीनाः ॥ १८ ॥

[चतु०] आत्मगुना स्वयं रक्षिता ॥ २० ॥ दुर्हृदः
विपक्षाः । लक्षयेयुः जानीयुः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायां चतुर्थोऽध्यायः
विराटपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[विरो०] आत्मभूषकत्वान् मामुद्दिश्य पृच्छामि ।
अर्थादीमादीन् ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायां चतुर्थोऽध्यायः
विराटपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[विप०] दुर्हृदः दुष्टदृष्टयाः कामिनः ॥ २३ ॥
इति श्रीमहाभारतविराटपर्वणिविराटपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[लक्षा०] यथा न दुर्हृदः पापा इत्यत्र त्वां द्रष्टु
दुर्हृदः पापाः पुनः सुरिनो यथा न भवन्ति तथा कुर्याः ।
भवती वर्णनः क्षत्रियवर्णनः यथा वर्तते तथा कुर्या इति
पूर्वोपान्वयः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायां चतुर्थोऽध्यायः
विराटपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[नोल०] कर्माणीति ॥ १॥ अग्निहोत्राणि अग्निहोत्रपात्रा-
ण्यरणीसाहितानि होमसाधनमुता धेनुर्वा ॥ २ ॥

[चतु०] केवलान् शून्यान् ॥ ३ ॥

[सर्व०] सूदाः पाचकाः पौरोगवाः पटलगृह्याभिराणिः
॥२॥ इन्द्रसेनः सूनः ॥ ३ ॥

[विप०] इन्द्रसेनादयः सारथयः ॥ ३ ॥

२० छ मा प्रिया, ज. मा शुभम् । २२ ग व. वि. जाय दया वदेत् ;
न. यथा सती । २३ व. न कुर्यास्तत्त्वं कल्याणि लक्षयेयुर्न ते तथा । इति
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१ अ. यानि तानि करिष्यथ । मन चापि यथा दुर्हृद रक्षिष्यति विधि-
यान् । ३ व. मन चापि तथा दुर्हृद रक्षिष्यति नैवधत् । २ छ. व. सूदपौ-
गवैः सार्धम् ।

सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्राज्ञायन्त पाण्डवाः ।
 गता ह्यस्मानपाहाय सर्वे द्वैतवनादिति ॥ ५ ॥
 वैशंपायन उवाच—
 एवं तेऽन्योन्यामान्त्र्य कर्माण्युक्त्वा पृथक् पृथक् ।
 धौम्यमान्त्रयामासुः स च तान्मन्त्रमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 धौम्य उवाच—
 विहितं पाण्डवाः सर्वं ब्राह्मणेषु सुहृत्सु च ।
 यानि प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ॥ ७ ॥
 त्वया रक्षा विधातव्या कृष्णायाः फाल्गुनेन च ।

[नील०] न प्राज्ञायन्तेति यथार्थमेव । रहस्येव तैर्म-
 ल्यदेशे वक्तव्यमिति मन्त्रितत्वान् ॥ ५ ॥ विहितं शास्त्रोक्तं
 ब्राह्मणादिषु उपस्थितेषु परिचर्यादिकं पाण्डवाः सर्वे जानन्ती-
 नि शेषः । यानि विजययात्रायां प्रहरणे युद्धे । यथाप्येवं तथा-
 ऽपि किञ्चिद्ब्रह्मण्यमिति भावः ॥ ७ ॥ तदेवाह—त्वयेति । त्वया
 युधिष्ठिरेण इदं लोकवृत्तं प्राकृतजननालम्बरक्षयमाणामसु क्वापि
 माध्वीरपि अन्याप्यकल्पनमनः कृष्णा रक्ष्यैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥
 निद्रांसोऽपि सुहृद्भिः प्रीत्याऽवश्यं बोधनीया एवेत्याह—
 विहिते चापीनि । एवं सौहादिप्रद्वेनेन धर्मादयोऽनुसृता
 भवन्तीति भावः ॥ ९ ॥ हन्तेत्यनुकम्पायां राजवसतिं
 राजकुले वामं तद्विधिमित्यर्थः ॥ १० ॥ दुर्वसं दुःगेनेन वस्तुं
 शम्भ्यम् ॥ ११ ॥

[अर्ह०] 'विहितं पाण्डवाः सर्वे' इत्यादि 'सुप्तमूः
 मुग्धताः' इत्यन्वय—पाण्डवानां सुरक्षितसेनकस्थितीनां
 प्रमादात्सेनास्थितिमद्गो मा भूदिति धौम्येन विराट्प्रतीत्यर्थमु-
 पदिष्टा नीतयन्मात्पर्यर्थः । विहितं पाण्डवाः सर्वे इत्यादि
 विहितं यो यथान्यायमित्यादि च श्लोकद्वयस्यार्थः । अयं
 प्रथमश्लोको द्वितीयपरार्थेन योजनीयः तद्व्यमर्थः । हे सर्वे
 पाण्डवाः यो गुण्णाभिर्गिदं लोकवृत्तं लोकानां चरितं यथा-
 न्यायं विहितं ज्ञातम् । किञ्चन तदाह ब्राह्मणेषु सुहृदादिषु
 यद्विहितं प्रतिपादितम् । तर्हि ज्ञापयितुमत्रयथमित्याह—विहिते
 चापि वक्तव्यमिति । एवं ज्ञापनोपपत्तिं त्रियायाह—त्वया
 रक्षेति । हे भारत युधिष्ठिर त्वया कृष्णाया रक्षा विधातव्या
 पशुगुणेन अर्जुनेन च विधातव्येति योज्यम् । एतदुक्तं
 भवति । भीमादयो विदितान्केशवृत्तान् बाह्विराटमर्षाणि व्य-
 क्तान् गतान्ः क्षम्यन्तान् रक्ष न चिन्तार्हा । (रक्षं रक्षतु मे
 नेन शत्रुशोषकात्सेनेः भवतु न तथा गमासतं सर्वं रक्ष-
 यिष्यमिदम् अर्जुनगवापि र्हावसेनान्दिवान् अर्जुनगवापि

विहितं यो यथा सर्वं लोकवृत्तमिदं तव ॥ ८ ॥
 विहिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरसुरागतः ।
 एष धर्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातनः ॥ ९ ॥
 अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमत्र निबोधत ।
 हन्तेमां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीम्यहम् ॥ १० ॥
 यथा राजकुलं प्राप्य सर्वान्दोषांस्तारिष्यथ ।
 दुर्वसं चैव कौरव्य जानता राजवेशमानि ॥ ११ ॥
 अमानिनैर्मानिनैर्वा अज्ञातैः परिवत्सरम् ।
 ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथामुखम् ॥ १२ ॥

इति तात्पर्यार्थः । विदिताः सर्वे इति पाठे हे भारत युधिष्ठिर
 सर्वे भ्रातरः पाण्डवास्तव ब्राह्मणादिषु विदितावध्वनाः
 निरवयवा इति यावन् (?) । अतस्तेषां रक्षा न चिन्तनीयेति भावः ।
 विपूर्वदोऽवलकण्डने इत्यस्य रूपम् । अपरं पूर्ववन् । न प्रपश्यते ॥
 यानि प्रहरणे यानं रथादि, प्रहरणं शस्त्रादि । कृत्यच इति णत्वम्
 ॥ ७ ॥ ८ ॥ राजकुलं राजगृहम् । कुलं गोत्रे गणे गृहे' इति
 कोपान्तरे ॥ ११ ॥

[चतु०] अपाकीर्य विहाय ॥ ५ ॥ सर्वं कृत्यजातं
 याने यात्रायां प्रहरणे संग्रामे । प्रवहणे इति पाठे याने रथादौ
 प्रवहणे एकटादौ ॥ ७ ॥ हेतुं कारणं विपरीतमित्यर्थः (?)
 अत्र राजकुलासे । हन्तेत्यनुकम्पायाम् । राजवसतिं राजो-
 पासनोपयुक्तं नीतिम् ॥ १० ॥ दुर्वसं कृच्छ्रेण वस्तव्यम् ।
 कौरव्य हे युधिष्ठिर जानता ज्ञानवता जानतामिति वा
 पाठः ॥ ११ ॥ अमानिनैर्मानिनैर्वा वस्तव्यमिति शेषः ।
 परि सममम् ॥ १२ ॥

[सर्व०] याने विजययात्रायां प्रहरणे युद्धे एतेषूप-
 रिघतेषु पाण्डवाः सर्वे जानन्ति तथापि किञ्चिद्ब्रह्मण्यमिति ॥
 ७ ॥ दुर्वसं दुःगेनेन वस्तुं शम्भ्यम् ॥ ११ ॥

[विरो०] प्रहरणे प्रवहने प्रकृष्टप्रापणे ॥ ७ ॥ हेतुं
 नीतिम् । गतिं यमतियया राजवसतिम् ॥ १० ॥ दुर्वसं कृ-
 च्छ्रेण वस्तव्यम् । जानता ज्ञानवता ॥ ११ ॥

[विर०] विहितं पाण्डवाः सर्वे सर्वमिति शिक्षादिकं
 कृतम् ॥ ७ ॥ इतिवृत्तमैदिको राजधर्मः सेवालक्षणः ॥ ८ ॥
 गत्रयमर्षिं राजगृहममाचारम् ॥ १० ॥ मेवाधर्मं जानता
 पुरोरेण गत्रयेगमनि अमानिनेन दुर्वसं यन्मुनशम्भ्यम् ।
 अज्ञानिर्भ्राजैर्किणपरो दुर्वसमित्यर्थः ॥ ११ ॥

[एतदा०] हन्तेमां राजवसतिमित्यत्र राजवसतिं
 गतो निवृत्ते निवसतप्रचारम् ॥ १० ॥ राजवृर्षी गतो

दृष्टद्वारो लभेद्द्रुष्टं राजस्वेषु न विश्वसेत् । ३
 तदेवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिपतेत्परः ॥ १३ ॥
 यो न यानं न पर्यङ्कं न पीठं न गजं रथम् । ४

निकटम् । दुर्वसश्चैव कौरव्याऽजानना राजवेदमनोत्तर राज-
 वेदमनि तेन राज्ञा अजानना अथा (?) दुर्वमन् दुःसेन वामं
 कुर्वन्नेप भवेत् ॥ ११ ॥

[नील०] दृष्टद्वारः प्रनीहाद्द्वाराग निवेद्यैव राजानं
 द्रष्टुमिच्छेन्न त्वननुजात इत्यर्थः । दिष्टेत्यपि पाठः ।
 पाठान्तरे रहस्येषु मन्त्रकार्येषु न विश्वसेत् संमतोऽस्मीति
 बुद्ध्या तत्र न गच्छेत् । पुत्रादिष्वपि अविश्वस्ता राजानो
 मन्त्रविप्रवभयात्सद्यो मारयेयुरिति भावः । तदेवेति परेण
 सह वैरं मा भूदिति परासनं नान्विच्छेत् ॥ १३ ॥ यानं
 परकीयमिति शेषः ॥ १४ ॥ दुष्टचारिणो लुष्टाचाराः
 यत्र यत्र द्युमद्यवेदयादिस्यामेषु स्वनगरस्थपरकीयचार-
 मण्डले वा आसीनमेतं द्यूनादिप्रियोऽयं परैर्भेदितोऽय-
 मिति शङ्करंस्त्र नोपविशेत् । राजगामिषैश्चुन्यभयादि-
 त्यर्थः ॥ १५ ॥

[अर्जु०] भर्ता गोप्ता चेति पुरुषः प्रधानम्, ईश्वरः स
 एव विप्रहः विप्रहयान् अभेदान् तद्वान् विप्रहः कायः स च
 भौतिकः तदत्र शङ्खलिखिनौ, सुगतो ब्राह्मणं, मूर्ध्ना राजान-
 ममृजदिति मूर्ध्नाभिपिक्तो राजा भवति सर्वाणि भूतान्यन-
 त्रयी धर्माण्यधिकुरुते तं प्रजापतिस्तेजसा स्वेन प्राविशान
 सोऽभ्यराजद्ब्रह्मतेजसा तस्येयं पृथ्वी सत्यं पण्डित्य स चा-
 न्यदृष्ट उष औपथिभ्योऽवास्तुजन् तनो भावालं प्रजापति-
 मूयुः दण्डादि(ना) रस्त्रेमाः प्रजा इत्यादि । दिष्टद्वारो
 लभेद् द्रुष्टमिति । दिष्टमादिष्टं द्वारं यस्य मुक्तद्वार इत्यर्थः ।
 द्रुष्टं राजानमिति शेषः । नाभिपजेत् मर्दायमिदं कल्पि-
 मिति सङ्गं न कुर्यात् ॥ १३ ॥ नारोहेत् संमतोऽस्मीति स
 राजवसति वसेत् । वह्नोऽङ्गिमिति न विश्वसेदित्यर्थः ।
 राजवसति वसेत् राजगृहे वसेत् । प्राप्य इत्यन्याहारा वा ॥ १४ ॥
 अथ यत्रैवमिति । यत्र भाण्डागारान्तःपुरादिसमीपे ॥ १५ ॥

आरोहेत्समतोऽस्मीति स राजवसति वसेत् ॥ १४ ॥
 यत्र यत्रैवमासीनं शङ्करन् दुष्टचारिणः ।
 न तत्रोपविशेद्यो वै स राजवसति वसेत् ॥ १५ ॥

[चतु०] दिष्टद्वारोऽनुमनप्रवेगः । रहस्येषु गोप्येषु न
 विश्वमेत् नातिशयी स्यात् । नाभिपजेत् मर्दायमिदं त्वया
 अश्यास्यते इति न परामवेत् ॥ १३ ॥ यानं दोलादि ।
 पर्यङ्कं शयनादि । संमतः संमानभाक् । राजवसति
 राजकुलम् ॥ १४ ॥

[सर्ध०] दृष्टद्वारः प्रनीहाद्द्वाराग निवेद्यैव राजानं द्रष्टु-
 मिच्छेत् । पाठान्तरे रहस्येषु मन्त्रकार्येषु न विश्वमेत् संमतो-
 ऽस्मीति बुद्ध्या तत्र न गच्छेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

[विरो०] पण्डित्मगमित्यनन्तरम्—' तदध्वनुद्वेगे क्व
 चरिष्यथ यथासुगम् ' इति जनार्दनः । राजा दिष्टमाज्ञं
 द्वारं यस्य स राजदिष्टद्वारः । न विश्वमेत् विश्वन्तोऽस्मीति
 न भवेत् । अभिपङ्कः पराभवः ॥ १३ ॥ यानमश्वम् । वसति
 वसतौ प्रति वा ॥ १४ ॥

[विप०] दिष्टद्वार उक्तद्वारः । द्रुष्टं सर्वावसरे प्रविशेत्
 राजस्वेषु न विश्वसेत् । ममेदं ममायत्तमिति विश्वामं न
 कुर्यात् । यत्र नाभिपजेत्पर इति यस्मिन्नामने परः ममे-
 दमिति अभिपङ्कं कोपजनितं भूमद्भुवर्षमद्भुलीनर्जनमो-
 द्रुष्टरुणादि न कुर्यात् ॥ १३ ॥ यत्र भाण्डागारान्तःपुरम-
 सीपे आसीनं लुष्टचारिणः शङ्करंस्त्राहं वदम् इति कृत्वा
 नोपविशेत् ॥ १५ ॥

[लक्षा०] दृष्टद्वारो लभेदित्यत्र दृष्टद्वारः द्वारे दृष्टः सन् द्रुष्टं
 राजानं द्रुष्टं लभेत् गच्छेत् । यत्र नाभिपजेत्पर इत्यत्र यत्र परः
 नाभिपजेत् अभिपङ्कं संन्यथं न प्राप्नुयान् । ममेदमामनमिति
 कलहं न कुर्यादिति भावः ॥ १३ ॥ यो नयानय-
 यैङ्कमित्यत्र इतस्तत्रः नीयते आनीयत इति नयानयः ।
 सचासौ पर्यङ्कश्च तम् ॥ १४ ॥ शङ्करन् दृष्टचारिण
 इत्यत्र दृष्टे एतद्दर्शनविषये अन्तःपुरे चारिणः शंसदाग-
 दिजनाः (?) ॥ १५ ॥

पत्तरः । १४ व. ज. न पीठं न वरासनम् ।

१२ अ. दिष्टद्वारो लभेद्द्वार रहस्येषुऽन. दिष्टद्वारो दिष्टेऽष्ट राजस्वेषु—तमेव-
 वासमन्विच्छेद्यत्र नाभिपतेत्परः, ग. अ. नाभिपतेत्परः घ. व. नाभिप-

१२ शस्योत्तर च. अभिपङ्क-
 पाण्डवाग्निरयं लोकं सर्वशस्त्रेभ्यो महान् ।
 भर्ता गोप्ता च भूतानां राजपूरुषविप्रहः ॥ १ ॥
 सर्वात्मना वर्तमानं यथा दोषो न संमृशेत् ।
 राजानमुपपतिश्रन्तं तस्य दृष्टं त्रिबोधनम् ॥ २ ॥
 धनियं चैव सपं च ब्राह्मणं च बहुधुतम् ।

मावमन्येन मेपायी वृथापि वदाचन ॥ ३ ॥
 एतत्प्रपञ्चपुरुषं निर्देहवमानितम् ।
 राजा तस्माद्दुर्धर्तितये पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ ४ ॥
 नातिरतन मयादां पुरुषो राजसंमतः ।
 म्यवहारं पुनलोकं मयादां पण्डिता विदुः ॥ ५ ॥ इति ।

न चानुशिष्याद्राजानमपृच्छन्तं कदाचन । ६
 तूर्णान् त्वेनमुपासीत काले समभिपूजयेत् ॥ १६ ॥
 असूयन्ति हि राजानो जनाननुतवादिनः ।
 तथैव चावमन्यन्ते मन्त्रिणं चादिनं मृषा ॥ १७ ॥
 नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कदाचन ।
 अन्तःपुरचरा ये च द्वेषि यानहिताश्च ये ॥ १८ ॥
 विदिते चास्य कुर्वीत कार्याणि सुलघून्पपि ।
 एवं विचरतो राक्षि न क्षतिर्जायते क्वचित् ॥ १९ ॥

[नील०] नानुशिष्यान् इत्थित्यं कुर्विति नान्नापयेत्
 तूर्णान् मौनेन काले परान्नमसमये समभिपूजयेत् स्तुवीत
 ॥ १६ ॥ स्तुतिरप्यभूतार्था न कर्तव्येत्याह—असूयन्तीति ।
 दृपयन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ येऽन्तःपुरचराः यांश्च राजा
 द्वेषि ये च राज्ञोऽहितः द्वेषारस्तैः सर्वैः सह मैत्री न कुर्यात्
 ॥ १८ ॥ राक्षि राजसन्निधौ विचरतो विचारपूर्वकं वसतो
 न क्षतिर्मानहत्यादिर्जायते ॥ १९ ॥ गच्छन्ति । परा-
 मुदृष्ट्वा भूमिं नित्यं गच्छन् आसनार्थं प्राप्नुवन् राज्ञा अष्टो-
 ऽंभामपिनोऽनिबोधितः, स्वे स्थाने उपविशेत्यनाज्ञप्तो जात्यन्व
 इव तन्स्थानमपश्यन्तमितरात्मानं मन्येत यावद्राजा न सं-
 भाषते नाप्यात्मनं दिग्गतिं तावत्प्रतीक्षेतैवेत्यर्थः ॥ २० ॥
 अन्यथा दोषमाह—नर्हति ॥ २१ ॥ यत्नादिति । अतिसा-
 न्निध्यादग्निनि राज्ञा दहत्य अज्ञानादेव इव सर्वं हन्तीत्यर्थः ।
 अन्तेन वृष्टवार्षापगारिणा उपचीर्णं आगधितः हन्यादेव
 ॥ २२ ॥ भर्ता राजा अनुयुञ्जीत आज्ञापयेत् पृच्छेद्वा । अनु-
 योजयेत् कुर्यात् वदेद्वा । प्रमादमनरेनानाम् । अत्रलेषं शौर्या-
 दिग्धम् ॥ २३ ॥

[धञ्ज०] न चानुशिष्यादिति । अपृच्छन्तं राजानं नानु-
 शिष्यादिति न संशयेत् । तूर्णान् मौनेन काले ममये । अनूतना-
 दिनोऽग्निमानगुणपाठवान् । उक्तं च—मिथ्यात्वं यदायानि
 तदा मृगावादिनं मन्त्रिणमर्द्धकारिणममयन्ति ॥ १६ ॥ १७ ॥
 नैषां दारेषु कुर्वीत इत्यादि । एषां दारेषु भार्यासु मैत्रीं न
 कुर्यात् ये जना अन्तःपुरचारिण्येवपि, तथा यान् जनान्
 द्वेषि राजा तेष्वपि मैत्रीं न कुर्यात् इत्यन्वयः । ये पुनर्गदित्वा
 शास्त्राप्रवृत्त्यपि इति योग्यम् । तदयमभिप्रायः । राजदा-
 रेषु निषेधे शास्त्रानिवादा एवमन्तःपुरचारिण्यु । शौरिणि
 चोऽर्हति योग्यम् ॥ १८ ॥ न क्षतिर्गतिं मानपनादिहानिः
 ॥ १९ ॥ यत्नाद्योपचरं देनमग्निरेववसन्तत्यादि । एतं राजान-
 मतिवदुपचरं संशयं । तथाचोक्तम्—अद्यागतान्गन्तव्यं
 दुरागतींश्च निष्कामान्गन्तव्यं नान्यभावेन राजसद्विगुर्याद्येव ।

गच्छन्पि परां भूमिपपृष्टो ह्यनियोजितः । १०
 जात्यन्व इव मन्येत मर्यादामनुचिन्तयन् ॥ २० ॥
 नहि पुत्रं न नप्तारं न भ्रातरमरिंदमाः । ११
 समतिक्रान्तमर्यादां पूजयन्ति नराधिपाः ॥ २१ ॥
 यत्नाद्योपचरं देनमग्निरेववचविह ।
 अन्तेनोपचीर्णो हि हन्यादेव न संशयः ॥ २२ ॥
 यद्यद्गर्वाऽनुयुञ्जीत तच्चदेवानुवर्तयेत् । १२
 प्रमादमवलेषं च कोपं च परिवर्जयेत् ॥ २३ ॥

देवत्वं परोक्षेऽपि स्तुतिभक्त्यादिभिर्हृष्येत् । अन्तेनोप-
 चीर्णः मिथ्योपचरितः मनसि वचसि कर्मण्यपि चान्यथाभा-
 वेनेत्यर्थः । *एतं मिथ्योपचारकम् ॥ २२ ॥ यत्तु भर्तानुयुञ्जी-
 तेत्यादि । अनुयुञ्जीत पृच्छेत् अभ्यनुवर्णयेत् कथयेत् । प्रमा-
 दमनवधानतामत्रलेषं गर्वम् । 'अवलेषस्तु गर्वः स्यात्' इति
 विश्वः । कोपं विच्छेदयुद्धम् ॥ २३ ॥

[चतु०] अनुशिष्यान् शिक्षयेत् । काले अवसरे ॥ १६ ॥
 असूयन्ति गुणवतोऽपि दृपयन्ति । अनूतवादिनः अपस्तुत-
 वादिनः । मृषावादिनमसत्यवादिनम् ॥ १७ ॥ एषां
 राज्ञाम् ॥ १८ ॥ सुलघूनि अत्यल्पानि । राज्ञो नृपतेः ॥ १९ ॥
 अभिनन् अभिमिव न व्यवहितो नाप्यासन्नः । देवत्वं परोक्ष-
 प्रियवत् । अपचीर्णो विप्रलब्धः ॥ २२ ॥ अनुयुञ्जीत पृच्छेत् ।
 प्रमादमनवधानम् । अवहेलामवज्ञाम् ॥ २३ ॥

[सर्व०] नानुशिष्यान् नान्नापयेत् । काले परान्नमराले
 रामभिपूजयेत् स्तुवीत ॥ १६ ॥ राक्षि राजसन्निधौ ॥ १९ ॥

[विरो०] असूयन्ति द्विपत्ति । अनूतमसङ्गताम् ॥ १७ ॥
 दारेषु दारैस्तु (दी) द्वेषि राजा (क्षे) ये तैर्भोगीमिति पूर्व-
 गान्वयः ॥ १८ ॥ विचरतः पुरुषस्य गशः सकाशात्
 ॥ १९ ॥ परं परकीयाम् ॥ २० ॥ अभिनन् सागुल्येन
 देवरा परोक्षेऽपि । अनुतेन अन्तेन ॥ २२ ॥ वर्तः वर्णः (दे)
 अत्रलेषम् । अपरेषां (दे) च ॥ २३ ॥

[विप०] काले संयुक्तवलोचने प्रणामं कुर्यादित्यर्थः ।
 इति पूजा ॥ १६ ॥ अनूतमादिनः अग्निमानगुणपाठ-
 वान् ॥ १७ ॥ क्षतिर्मानपनादिहानिः ॥ १९ ॥ अभिनरे-
 वरिदिति नानिदृशे नानिप्रत्यागन्नः । यथा 'प्रत्यागन्ना वि-
 नाशाय हृष्या न फट्प्रनाः । मेथ्या मध्यमभावेन राजस-
 हिगुणप्रियः' इत्यर्थः ॥ २२ ॥ यत्प्रभापूर्वः भर्ता स्वर्गी
 मृषाणं तदेव मृषाणम् । एतेषु परोक्षेऽपि स्तुतिर्मेन मुदि-
 भक्त्यादिभिः मनसि वचसि कर्मणि अनन्वधाभावेन ।
 इदमित्यंभति देवं स्तुवीत वर्णयेत् । प्रमादमनवधानम् ।

समर्थनासु सर्वासु हितं च प्रियमेव च ।
 संवर्णयेत्तदेवास्य मियादपि हितं भवेत् ॥ २४ ॥
 अनुकूलो भवेचास्य सर्वाथेषु कथामु च ।
 अप्रियं चाहितं यत्स्यात्तदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ २५ ॥
 नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेन पण्डितः ।
 अप्रमत्तश्च सततं हितं कुर्यात्प्रियं च यत् ॥ २६ ॥
 नास्यानिष्टानि सेवेन नाहितैः सह संवदेत् ।

अत्रेह्यं को नामायमित्यगणनां कोपः उच्छेदमुक्तिः ॥ २३ ॥

[लक्षा०] न चानुशियोदित्यत्र अनुशियोत् एवं कुर्वति
 अनुशियोत् कुर्यात् ॥ २६ ॥ द्वेषि यानदित्येत्यत्र यान
 अन्तःपुरेषुपु दामीजनेषु द्वारेषु च भैर्यां कुर्वतः ॥ २८ ॥
 यस्य भर्तानुयुञ्जित्यत्र भर्ता राजा यस्य पुरुषस्य ॥ २३ ॥

[नील०] समर्थनासु कार्याकार्यपरीक्षासु हितं परि-
 णाममुपैत प्रियं श्रुतिमुपैत च वदेत् । उभयोः समुच्चयानामेव
 प्रियादपि हितं भवेत् प्रियं त्यक्त्वाऽपि यद्वितं भवेत्तदेव
 वदेन्न तु हितविगेति प्रियं वदेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ अस्य मन्त्रेषु
 सर्वव्यर्थमात्रेण अनुकूलो यत्नवान् भवेत् न तु प्रातिहृन्-
 मालम्ब्य वा कुर्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥ पण्डितः परिहासकः ।
 पण्डितः मिल्हके कवौ शक्ति विश्वः । 'पण्डितः' इति पाठे
 विश्विद्य न सेवेन किं त्वविच्छेदेनैव भवेत्तैर्यर्थः । अप्रमत्तो-
 ऽवहितः ॥ २६ ॥ मन्थानान् राजदत्तान् विक्रमेन न क-
 लेत् ॥ २७ ॥ पण्डितो विद्यावान् गजानं कथाम्भी मयन
 पार्थं निष्टेत् रक्षिणां गजगोमृगां तु स्थानं प्रयतः ॥ २८ ॥
 श्रेण पण्डितेन वा पुग्न्तान् आमनसुपदेशनं न कर्तव्य-
 मित्यर्थः । गतां मन्त्रेणै ममन्त्रं प्रवृत्तमपि भक्ष्येननादिज्ञान-
 मन्त्रपूर्वकयानासाग्निः मन्त्रेन संजपेत् स्त्रीकुर्यात् ॥ २९ ॥
 एतनु धार्तरथं दृगिद्राणामपि व्यलीकृश्यानमप्रियपदं किमुत
 राज्ञामिति भावः । उत्तमं परमं नेति गतोदिनमनुत्तं व-
 र्तिनं प्रकाशयेत् ॥ ३० ॥

[अर्ह०] समर्थनासु सर्वासु हितं चेत्यादि । समर्थनासु
 सर्वासु परीक्षासु सर्वासु क्रियायोगनाध्यवसानेषु वा हितं
 परिणामित्यर्थं परिणाममुपैतमिति वाच्यं न केनचित् हितमेव
 प्रियं श्रवणमधुर्न च आपानमधुर्न वा वर्णयेत् । प्रसागन्तगो-
 तनार्थं तदेवमर्हती । किंचाम्य राजन्तदेव वर्णयेत् यदस्य
 हितं श्रवणमधुर्न परिणाममुपैतं भवति । यद्वा प्रियं हितगो-
 मेष्ये हितं श्रूयान् ॥ २४ ॥ अनुकूलः चिन्तानुवर्ती ॥ २५ ॥

स्वस्थानान्न विक्रमेन म राजवर्तिनं वसेत् ॥ २७ ॥
 रक्षिणां वाज्य वार्धं वा पार्श्वमार्त्तान् पण्डितः ।
 रक्षिणां गात्रद्वारणां स्थानं पश्चाद्दिशयेत् ॥ २८ ॥
 नित्यं हि प्रतिपिद्धं तु पुस्तादासनं महत् ।
 न च संदर्शने किंचित्प्रवृत्तमपि संजपेत् ॥ २९ ॥
 अपि क्षेत्रदृष्टिणां व्यलीकृश्यानमुत्तमम् ।
 न मृषाभिहितं राजा मनुष्येषु प्रकाशयेत् ॥ ३० ॥

अप्रमत्तः अवहितः यत्तः यत्रतुक्तः ॥ २६ ॥ अनिष्टानि उद्देन-
 कानि वेगार्त्तानि । न विक्रमेन न कलेत् ॥ २७ ॥ रक्षिणां
 स्थानमित्यन्वयः ॥ २८ ॥ जमन्त्रेणै पण्डिते प्रवृद्धं प्रकृतनरा
 बुद्धिं गतं अवयमिति पाठे अत्रमन्त्रेणम् ॥ २९ ॥ व्यलीकं
 दुग्मम् । अपिभिन्नप्रमः । दृगिद्राणामपि व्यलीकृश्यानां
 वृत्स्थानमित्यर्थः ॥ ३० ॥

[चतु०] समर्थनासु विमर्षेषु । हितमागतिसुगमम्
 ॥ २४ ॥ अनुकूलश्चित्तानुवर्ती । अहितमित्यप्रियविगेगम् ।
 नानुवर्णयेत् वर्णयेदेव ॥ २५ ॥ यत्तो यत्रज्ञान् ॥ २६ ॥ अनि-
 ष्टानि प्रतिहृन्तानि मन्त्रेणैकवार्धं कुर्यात् मन्त्रेणैक्ययेदिति
 वा । न विक्रमेन न कलेत् ॥ २७ ॥ आर्त्तान् अधिनष्टेत्
 ॥ २८ ॥ विप्रतिपिद्धं विमर्द्धं निपिद्धं वा । ज्ञानमन्त्र-
 यन्म् । मन्त्रेणै दृष्टिपरे प्रवृत्तं प्रमत्तमपि न संजपेत् ॥ २९ ॥
 एतदृष्टिणांमपीत्यर्थः । व्यलीकृश्यानमर्त्तानिर्विकरः । श्रुथ
 अनर्थकममर्त्तं वा ॥ ३० ॥

[सप्त०] गतः मन्त्रेणै ममन्त्रं प्रार्त्तनं वेतनादिज्ञान-
 मन्त्रपूर्वकया अनासाग्निः मन्त्रं मन्त्रेणैक्यकुर्यात् ॥ २९ ॥
 एतदृष्टिणांमपि व्यलीकृश्यानमप्रियपदं किमुत गताम् ॥ ३० ॥

[विरो०] मन्त्रनासु मन्त्रनासु प्रियं श्रवणप्रियम्
 ॥ २४ ॥ अप्रियमहितमिति । नेत कदापिदृष्टियमपि हितं
 वदेत् ॥ २५ ॥ मन्त्रेणै संवदेत् । मन्थानान् गजनिधुन्-
 कार्यान् ॥ २७ ॥ पार्थं पार्थं ॥ २८ ॥ मन्त्रेणै, अम्यामन्त्रेणै
 (दे) । प्रवृद्धं; प्रवृत्तं (च) ॥ २९ ॥ दृष्टिणां गजदृक्मन्त्र-
 हितानामपि ॥ ३० ॥

[विर०] मन्त्रनासु परीक्षासु । मन्त्रेणै हितं प्रिय-
 विगेति श्रूयान् तयोः प्रियमित्येभ्यश्चा प्रियाविगेति हितं
 श्रूयान् ॥ २४ ॥ अनुकूलश्चित्तानुवर्ती ॥ २५ ॥ रक्षिणा
 अङ्गाराहृश्यानाम् ॥ २८ ॥ गतः पण्डितं प्रकृतनरं
 बुद्धिगतमपि गजदृक् लोचननिर्दिष्टं न जल्पेदित्यर्थः ॥ २९ ॥
 एतन्मुण्डेणामपण्डितमन्यनादि दृष्टिणां निर्भनानामपि व्य-
 लीकृश्यानां कष्टमथानम् । अपराधवदमित्यर्थः ॥ ३० ॥

२४ व. वर्णयेत्तदेवास्य । २५ व. अमन्त्रेणै कुर्यात् । २६ व. अ-
 नुवर्णयेत् । २७ व. न विक्रमेणै कुर्यात् । २८ व. रक्षिणां
 गजदृक्मन्त्रेणै पण्डिते । २९ व. मन्त्रेणै कुर्यात् । ३० व. मन्त्रेणै
 कुर्यात् ।

विक्रमेणै विक्रमेणै । २७ व. विक्रमेणै विक्रमेणै । २८ व. विक्रमेणै
 विक्रमेणै । २९ व. मन्त्रेणै कुर्यात् । ३० व. मन्त्रेणै कुर्यात् ।

असूयन्ति हि राजानो नरानृतवादिनः ।
 तथैव चावमन्यन्ते नरान् पण्डितमानिनः ॥ ३१ ॥
 शूरोऽस्मीति न ह्यः स्याद्बुद्धिमानिति वा पुनः ।
 प्रियमेवाचरन्नातः प्रियो भवति भोगवान् ॥ ३२ ॥
 ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च राजतः ।
 अप्रमत्तो भवेद्राजः प्रियेषु च हितेषु च ॥ ३३ ॥
 यस्य कोपो महाबाधः प्रसादश्च महाफलः ।
 कस्तस्य मनसाऽपीच्छेददर्थं भाङ्गसंमतः ॥ ३४ ॥
 न चोष्ट्री न भुजौ जानू न च वाक्यं समाक्षिपेत् ।
 सदा वातं च वाचं च ष्टीवनं चाचरेच्छनैः ॥ ३५ ॥

[लक्ष्मण०] समर्थनासु सर्वास्तित्यत्र समर्थनासु यत्कि-
 चित्कार्यसमर्थनसमयेषु ॥ ३१ ॥ नच संदर्शने किंचित्प्रवृद्ध-
 मित्यत्र किंचित्प्रवृद्धम् अल्पवृद्धकालम् ॥ २९ ॥ अपि ह्ये-
 तद्विराणाभित्यत्र पतन् दशैशानन्तरमपि आभिमुख्येन
 वृद्धालानस्थानं वरिद्राणामपि व्यलीकस्थानम् 'व्यलीकं
 त्वप्रियेऽनृते' इत्यभिधानादप्रियस्थानं किमु राज्ञामिति
 भावः ॥ ३० ॥

[नील०] हि यस्मान् अनृतवादिनो नृपान् हि यतोऽप्ये-
 राजानोऽसूयन्ति शेषवत्त्वेन कर्तव्यन्ति तस्मात्स्वामिनोऽस्मी-
 र्निर्गमं न वेददित्यर्थः । अवमन्यन्ते राजान इति शेषः ॥ ३१ ॥
 प्रियो भोगराजश्च भवतीति संन्य ॥ ३२ ॥ नचेति ।
 प्रीयचापल्यो सूचकमोष्ट्रादीनां ममाक्षेपं प्रचालनं न कुर्या-
 दित्यर्थः । वानं सुगजमभस्त्रनं वा द्रव्यैरग्नितरेणाज्ञातं यथा
 भवेत्तथा उच्यते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ हास्येति । अन्यस्य राजसेनस्य
 हास्यमनुषु हास्यास्पदेषु अथवास्त्रिषु उष्णीपादिषु वर्तमानेषु
 निमित्तेषु तदर्थैश्चरत्येनातिगाढं न प्रहस्येत् नापि हसेत् ।
 तान् न राजान एव क्षुद्रं मन्यन्त इति भावः । न चैवंभूतो
 निमित्ते मनि धैर्येण काष्ठान् श्लेषयन्मिथाह-नातीति ॥ ३६ ॥
 गुग्गुला जहना विमप्ययं न जानातीति वदेषुगिनि भावः ।
 अत्र एव गिनि मृदुपूर्वं विधिदार्शय्येव ॥ ३७ ॥ न हर्षयेत्
 इत्येव अममृदु मेरायमेराय ॥ ३८ ॥ राजा तदाश्रिताश्च
 रनोरथ्या एवेयाह-राजालगिनि । संन्ययतीति पाठेऽनुसर्गति
 निश्चये प्रशासने ॥ ३९ ॥ न निर्वदति न निन्दति दण्डितोऽ-
 प्यनात्यं पुनरप्युप्ययामो राजालं न निन्देत्तित्यर्थः ॥ ४० ॥

[अहो०] असूयन्ति हि राजान इत्यादि । अनृतवादी
 राजेतिवादिन पण्डितमानिन पाण्डित्येनादृष्टान्तित्यर्थः
 ॥ ३१ ॥ प्रियमेवाचरन शास्त्र प्रियो भवति भोगवान् । प्रियमेवैव-

हास्यवस्तुषु चान्यस्य वर्तमानेषु केषुचित् ।
 नातिगाढं प्रहस्येत् न चाप्युन्मत्तवदसेत् ॥ ३६ ॥
 न चातिधैर्येण चरेद्दुरुतां हि व्रजेत्ततः ।
 स्मितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयेत् प्रसादजम् ॥ ३७ ॥
 लाभे न हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽज्वमानितः ।
 असंमृदुश्च यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् ॥ ३८ ॥
 राजानं राजपुत्रं वा संवर्णयति यः सदा ।
 अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठते प्रियः ॥ ३९ ॥
 प्रवृद्धीतश्च योऽमात्यो निवृद्धीतस्त्वकारणैः ।
 न निर्वदति राजानं लभते संपदं पुनः ॥ ४० ॥

वधारणं गुणान्तरक्रियान्तरव्यवच्छेदार्थं भोगवान् सुधी
 ॥ ३२ ॥ न चोष्ठावित्यादि । जातु कदाचित् न निर्भुजेत् न
 दन्तेन निष्पीडित् न भुज कौटिल्ये धातो रूपम् । किंच राज्ञो
 वाचं वाक्यं न समाक्षिपेत् । अमात्यस्यापि वाक्येन समाक्षे-
 पेण कोप इत्याशयः । वाचं कुत्सितशब्दं, वातमपानवायुं
 कुत्सितादिरूपं ष्टीवनं श्लेष्मादिनिरसनं श्लेष्मादिजलनि-
 सारणमित्यर्थः । न चोष्ट्री न भुजौ जानू इत्यपि पाठो
 वृद्धपुस्तकेषु, स्पष्टार्थः । सच हेय एव ॥ ३५ ॥ अतिधैर्येण अ-
 तितान्तधीरभावेन । मृदुपूर्वेण गृधुभावेन । प्रसादजमनवा-
 नजम् ॥ ३७ ॥ असमृदु प्रसावान् ॥ ३८ ॥ संवर्तयति सम्यक्
 सेवते ॥ ३९ ॥ प्रवृद्धीत इति । य प्रकृष्टतया दानमानादिना
 प्रकृष्टेन प्रयमं स्वीकृत पश्चात् कारणैः कैश्चिदसेवादिहेतुभिर्नि-
 वृद्धीतोऽपि राजानं न निर्गमति दूषणैर्न संनम्रति नाधिकिपति
 सपुनरपि आस्त्रं लभते इत्यर्थः । प्रमहमिति पाठे प्रमहं
 पालनं लभते । न निन्दति चेति पाठे चराराज स्तौति च ॥ ४० ॥

[चतु०] अनृतवादिनो राजानृतप्रकाशका (नृ ?) असू-
 यन्ति ॥ ३१ ॥ ह्य सदर्पः । भोगवान् सुधी ॥ ३२ ॥ राजतो
 नृपान् ॥ ३३ ॥ अत्यर्थमनिष्टम् ॥ ३४ ॥ निर्भुजेत् अवलिरिह
 विह श्लेष्मा । समाक्षिपेत् यच्छब्दया अनुसृजति । वातं श्वासमभो-
 वानं च ॥ ३५ ॥ हास्यवस्तुषु हास्यास्पदेषु अतिधैर्येण औद्धत्येन
 न हर्षयेत् न हस्येत् ॥ ३६ ॥ संन्ययति सापुत्रया निदर्शयति
 संवर्णयतीति वा पाठः ॥ ३९ ॥ प्रवृद्धीतोऽनुसर्गपूर्वम् । न निर्ग-
 मति न द्रेष्टि ॥ ४० ॥

[सयं०] निर्भुजेत् प्रचालयेत् ॥ ३५ ॥ गुग्गु-
 ला जहना ॥ ३७ ॥ संन्ययति अनुसर्गति ॥ ३९ ॥

[विरो०] भारत, राजत (च) ॥ ३३ ॥ न भुजौ जानू,
 निर्भुजेत्तानु (च) । मदायानं श्वासम् ॥ ३५ ॥

वि न चोपवसत इत्यम् ३८ व न कुर्येदोऽप्यति । अ यवेवमनसः ।
 ३९ व संवर्णयति च, व संवर्णयति य गुग्गुला । इ गिनि श्लेषः च हास्य ।
 ४० व मृदुपूर्वेण कौटिल्ये । वि च कात्यायन इत्यत्र न निर्गमति राजानं ।
 वि न निर्गमति । य वि न हर्षयेत् प्रमहं पुनः ।

३१ व अस्मीति न ह्यः । अ न चोपवसत इत्यम् ।
 ३२ व अत्यर्थमनिष्टम्, व संवर्णयति य गुग्गुला । इ गिनि श्लेषः च हास्य ।
 ३३ व मृदुपूर्वेण कौटिल्ये । वि च कात्यायन इत्यत्र न निर्गमति राजानं ।
 वि न निर्गमति । य वि न हर्षयेत् प्रमहं पुनः ।

प्रत्यक्षं च परोक्षं च गुणनादी विचक्षणः ।
 उपजीवी भवेद्राज्ञो विषये योऽपि वा भवेत् ४१ ॥
 अमान्यो हि बलाद्रोक्तुं राजानं प्रार्थयेत यः ।
 न स तिष्ठेच्चिरं स्थानं गच्छेच्च प्राणसंशयम् ॥ ४२ ॥
 श्रेयः सदाऽऽत्मनो दृष्ट्वा परं रागा न संवेदेत् ।
 विशेषेष्वेव राजानं योग्यभूमिषु सर्वदा ॥ ४३ ॥

नातिशयं, नाधैरण (च) । न चातिशयेण चरेत् (दे) गुणना
 सदेहविषयताम् । मृदु मृदुता पूर्व प्रधाना यस्य मृदुपूर्वेण
 सुखेन ॥ ३७ ॥ प्रप्रहममुप्रहम् ॥ ४० ॥

[वि०] अदृतवान्नि अदृतोऽय गजा इति वान्नि ।
 पण्डित्येनाहकृतात् ॥ ३१ ॥ पृष्ठे दत्त निर्लेज्ज । भोगवान् गुण्यी ।
 परप्रहण गुणान्तरव्यवच्छेदार्थम् । सर्वथा प्रियमेवाचरेत्तित्यर्थ
 ॥ ३२ ॥ ऐश्वर्यं सर्वप्रमात्पात्र(त्)म् ॥ ३३ ॥ महापात्र
 मरणान्नि । महाफल समानप्रतिपात्रम् ॥ ३४ ॥ न
 निर्मुञ्चेदन्नैष्ट्या कुटिलि न कुर्वान् । एवमित् न भवति, इत् न
 कार्यं, अहमित् न करिष्यामीति राज्ञो वाक्येन समाधिषेत् ।
 घात छुनात्तिरूप हीवन श्रेष्ठातेर्निरसनम् ॥ ३५ ॥ ना-
 तिगार्म्यार्थभावेन चरेत् । किन्तु विषया मार्त्तवेनाऽपि । स-
 त्सात्प्राज्ञ इत्येव इति भावः । गुणना गौग्वम् ॥ ३७ ॥
 अममृदुत्पत्रप्रतिभ ॥ ३८ ॥ प्रगृहीत प्रकृष्टयथा गृहीत्या
 वदमान प्रापित । निगृहीत कारार्थं निमित्तम् । न निर्वैति
 न निन्दति ॥ ४० ॥

[लक्ष०] नानिगाढ प्रहृष्येनेत्यत्र प्रहृष्येत प्रहर्षेण
 अदृष्ट्याम् कुर्वीत ॥ ३६ ॥ स विन्दति हि राजानमित्यत्र
 राजान राजानमेव विन्दति सेवते ॥ ४० ॥

[नील०] यो गतो विषये भवेत् तेने वयेन यो वा
 राज उपजीवी स राज्ञो गुणवर्ति स्यात्पिति सारन्व
 ॥ ४१ ॥ बलाद्राज्ञो भोषु कुटिलिर्नर्तु येन केनचिद्वा-
 ज्ञेन लोमान्णयेति शिष्यत्वं च प्रार्थयेत् स गत वि-
 योऽपि बहुजनविरोधाच्च स्थान पत् न तिष्ठेत् । ना-
 त्तिष्ठेत् । अदृश्य पञ्च्युतो भवेत्तित्यर्थ । भोक्तृभिति मुञ्ज
 कौटिल्ये इत्यय रूपम् ॥ ४२ ॥ श्रेय इति । राजा सरा-
 शात्पामन स्वय श्रेयो धनमानात्पिलाभ दृष्ट्वा परमन्य
 सग सर्वेण रागा सारि न सवेत्त सगायेत् । किन्तु मत्ता
 गज्ञो न भयान्मान्मन्ने लक्ष्यतीत्येव लोके पर त्थयेत् ।
 योग्यभूमिषु युदे परगाष्टिरे स मत्तापे वा गजान विने-
 पयेत् गानोऽपेक्षया स्वीय शौर्यं यौक्तिकत्वं वापि पर त्थयेत् ।
 तेन राजा प्रीयत इति भावः ॥ ४३ ॥ अस्मान् रमात् ।
 वत्सान धीन्युत्तः । मृदु अनिष्टुत् । गानो पितेन्द्रिय

अभ्यानो वत्सान् शूद्रदृष्टयेवानुगतः सदा ।
 सत्यवादी मृदुर्नान्तः स राजवमति वमेत् ॥ ४४ ॥
 अन्यस्मिन्नेष्यमाणे तु पुरम्नाय. समुत्पयेत् ।
 अहं किं करवाणीति स राजवमति वसेत् ॥ ४५ ॥
 जान्तरे चैव माये च रात्रा पश्चात् सर्वदा ।
 आदिष्टो नैव कम्पेत स राजवसति वसेत् ॥ ४६ ॥

मुशितिनो वा ॥ ४४ ॥ अन्यस्मिन्मुनि कस्यचिन् काम्याय
 प्रेष्यमाणे एहि इत् हुविन्वुत्थमाने सति यन्त्यामनात्पर्य
 ममुत्पयेत्तत्कार्यं कर्तुं स शास्त्रागं गतमर्षिं ज्ञेत् ॥ ४५ ॥
 आन्ते धनतामग्नश्रान्तौ राहो मामन्तजय आत्पि आम्नो
 नैव कम्पेत नैव मत्ता भय वा कुर्वीत् नि मत्ताते तिर्ष-
 यत्र तत्प्रायं कुर्वीत्तित्यर्थ ॥ ४६ ॥

[अर्चु०] विनेपयेत् राजान योग्याभूमिषु मर्षेण ।
 विनेपयेत्निचयेत् योग्याभूमिषु शम्भ्राभ्यामरपलापु । केन्नु
 योग्यभूमिषु इति पठन्ति । योगी युक्तः अमृमिषु अमनेषु
 इति व्याचरते च ॥ ४३ ॥ अस्मान् सानन् प्रदसान गतिर्मे
 न्याभ्या सफल शूरो विक्रमगाली, मृदु वाक्त्रमभ्या, गान्तो
 जितेन्द्रिय ॥ ४४ ॥ अभाते लुगि कार्ये ॥ ४५ ॥

[चतु०] स्वाने परे एते ॥ ४० ॥ न सत्त्वं न सद्द्वयान्
 न विनेपयेत् नातिशयीय यो यामभूमिषु तिप्यारगानेषु ॥ ४३ ॥
 अस्लानोऽतिशयिष्ठ । उत्थान् समर्षे । ग्रा मोन्माह ।
 मृदु अत्प्राण ॥ ४४ ॥ पुरम्नान् प्रथममपनो वा ॥ ४५ ॥
 अभागे अन्यमाद्ये कर्मणि, भागे कृत्प्रामाद्ये कर्मणि ॥ ४६ ॥
 इति श्रीचतुर्भुजमिश्रकृतान् महाभागवतपञ्चाय विष्णुपरगि
 चतुर्षोऽध्याय ॥ ४ ॥

[सर्ग०] गजान (गजमर्षि गाय ?) योग्यभूमिषु
 परगाष्टिरे मह मत्तापेषु न विनेपयेत् गानोऽपेक्षया स्वीय
 यौक्तिरुत्तमधिक न त्थयेत् ॥ ४३ ॥

[वि०] विनेपयन्त्यगजतो न्यून वैलक्षण्य न वनेत् ।
 योगी उपायज्ञ आभूमिषु मभाम् ॥ [योग्यम् इति पठि]
 अमृमिषु अममयेषु वा ॥ ४३ ॥ अभावे अत्रान्मन्वेणागम् ।
 भावे प्राल्लरुमीणि । 'अभागे चैव भागे च' अन्यमाद्ये
 कृत्प्रामाद्ये च न निरत्येत मनेत् न कुर्वीत् ॥ ४५ ॥

[वि०] न विनेपयेत् अनिचयेत् अविहीतुर्गार ।
 योग्याभूमिषु अध्यामगानेषु आग्यान्मन्धानेषु वा ॥ ४३ ॥
 अस्लानो अर्षित मानन् । वत्सान् शक्तिर्मेन्याप्या मरत् ।
 छायेरागुगत मत्ता मतिष्ठेत् । मृदु प्राञ्चमभ्या मृदु
 ॥ ४४ ॥ प्रेष्यमाणे प्रेष्यमाणे वा अत्प्राणमाने प्रेष्यणे
 वा ॥ ४५ ॥ लुगि कार्येऽनुचिते गुम्कार्ये वा न निरत्येत
 न चलेत् । अद्धारुगान्ते ॥ ४६ ॥

यो वै गृहेभ्यः प्रवसन् प्रियाणां नानुसंस्मरेत् ।
 दुःखेन सुखमन्विच्छेत्स राजवसति वसेत् ॥ ४७ ॥
 समवेपं न कुर्वीत नोचैः सन्निहितो वसेत् ।
 न मन्त्रं बहुधा कुर्यादेवं राज्ञः प्रियो भवेत् ॥ ४८ ॥
 न कर्मणि नियुक्तः सन्धनं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।
 प्राप्नोति हि हन्त्रन्वयं वन्धनं यदि वा वधम् ॥ ४९ ॥
 यानं वस्त्रमलङ्कारं यद्यान्यत्संभयच्छति ।
 तदेव धारयेन्नित्यमेवं प्रियतरो भवेत् ॥ ५० ॥
 एवं संयम्य चित्तानि यत्रतः पाण्डुनन्दनाः ।
 संवत्सरमिपं तात तथाशीला बुभूषत ।
 अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं करिष्यथ ॥ ५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

अनुशिष्टाः स्म भद्रं ते नैतद्वक्ताऽस्ति कश्चन ।
 कुन्तीमृते मातरं नो विदुरं वा महामतिम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

यदेवानन्तरं कार्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ।
 तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥ ५३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ द्विजसत्तमः ।
 अकरोद्विधिरत्सर्वं प्रस्थाने यद्विधीयते ॥ ५४ ॥
 तेषां समिध्य तानग्नीमन्त्रवच जुहाव सः ।
 समृद्धिदृष्टिद्विधाभाय पृथिवीविजयाय च ॥ ५५ ॥
 अग्नीमदक्षिणीकृत्य द्वात्रिंशत्तपोधनान् ।
 याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य पडेवाय प्रवव्रुवुः ॥ ५६ ॥
 गतेषु तेषु वीरेषु धौम्योऽथ जपतां वरः ।
 अग्निहोत्राण्युपादाय पञ्चालानभ्यगच्छत् ॥ ५७ ॥
 इन्द्रसेनादयश्चैव यथोक्ताः प्राप्य यादवान् ।
 रथानश्वांश्च रक्षन्तः सुखमृषुः सुसंवृताः ॥ ५८ ॥

[नील०] प्रियाणां प्रियाणि स्त्रीपुत्राज्ञानादिसुर्यानि
 तु तेन प्रवातादिना ॥ ४७ ॥ समवेपं वस्त्रालंकारादिकं
 राज्ञा समानं न उचैः अतिशयेन बहुधा बहुप्रकारं न कुर्यात् न
 निन्धादित्यर्थः ॥ ४८ ॥ धनं उक्तोवादिना प्राप्तं किञ्चिदपि
 अत्यल्पमपि न स्पृशेत् ॥ ४९ ॥ यत् संप्रयच्छति राजा
 तदेव राजदत्तं यानादिकं धारयेन्न तु दान्यस्मै दद्यादित्यर्थः
 ॥ ५० ॥ संयम्य निगूढ इमं त्रयोदशं संवत्सरं हे तात युधिष्ठिर
 यूयं सर्वं तथाशील यथोक्तसद्वृत्ताः सन्तो बुभूषत ऐश्वर्यं
 प्राप्नुमिच्छथ । अथ अनन्तरं स्वविषयं स्वदेशं प्राप्य यथाकामं
 यथेष्टं करिष्यथ क्रीडामिति शेषः ॥ ५१ ॥ अनन्तर-
 मनुपूर्वं कार्यं शान्तिकं पौष्टिकं च अस्य अज्ञातवासदुःखस्य
 तारणाय प्रस्थानाय शूद्रमन्त्रि तयोर्दुःखगमनाय जयाय च यत्कर्म
 प्रभवेति तत्कर्तुमर्हति ॥ ५३ ॥ समिध्य उदीच्य । समृद्धिजैना-
 भिसंपत्तिः । वृद्धिर्द्विवेद्विशेषः । लाभो राजस्य । लब्धाया अपि पृ-
 थिव्या विजयाय वर्गीकरणायाः ॥ ५५ ॥ पदं द्रौपद्या सहिता. ५६
 इति श्रीनैलकण्ठीये भारतभाष्ये विराटपर्वणि
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[अशु०] प्रियाणा नानुसंस्मरेत् कर्मणि पठ्यं ॥ ४७ ॥
 येषां मण्डनम् ॥ ४८ ॥ कर्मणि व्यापारे ततो व्यापारात्स्पृशेत्
 हरेत् ॥ ४९ ॥ तथाशीला यथोक्ताचारा इत्यर्थः ॥ ५१ ॥
 इत्यष्टमिभ्रतया महाभारतगीताया विराटपर्वणि
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[सर्व०] राज्ञा समम् ॥ ४८ ॥ यथोक्तसद्वृत्ताः सन्तो
 बुभूषत ऐश्वर्यं प्राप्नुमिच्छत । करिष्यथ क्रीडाः ॥ ५१ ॥
 समिध्य उदीच्य ॥ ५५ ॥

इति श्रीसर्वज्ञाराण्यकृतौ भारतात्पर्वकौ विराटपर्वणि
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[विरो०] वन्धनं २ भर्त्सनं च ॥ ४९ ॥ वक्ता नृणाम्
 ॥ ५२ ॥ याज्ञसेनी पुरस्कृत्य गतेषु ॥ ५६-५७ ॥

इति श्रीमहाभारतवीर्याया विरोधार्थभङ्ग्या विराटपर्वणि
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[विप०] तथाशीलाः उत्तरीला. पूर्वोक्तव्यवहारपरं भ-
 वितुमिच्छत ॥ ५१ ॥ अनन्तरकार्यं शिक्षादानाच्छेषं प्रास्था-
 निकं मङ्गलम् ॥ ५३ ॥ याज्ञसेनी पुरस्कृत्येति । 'आत्यन्ति-
 केषु कार्येषु नारी कार्या पुरःसरा । सर्वेषु धर्मकार्येषु नारी
 दक्षिणतो मता ॥ सर्वेषु कामकार्येषु नारी वामा प्रशस्यते ।
 पितृकार्येषु, सततं नारी वामकरानुगा ॥' आत्यन्तिकमवश्यं-
 करणीयम् ॥ ५६ ॥ नासन्ने नच दूरतः परिचरंस्तच्चित्तवृत्ता-
 नुगो द्वेषी तद्विप्रुभिः समं प्रणयवांस्तन्निवर्त्तयैरपि । तत्कृत्यप्र-
 वणः सदा '... 'ना नालस्यवात्रोन्मदः सेवातत्त्वविदाश्रय-
 न्निति नृपंप्राप्नोति सेनाफलम् । प्रक्षिप्तोऽयम् । वचनान्ते आशी-
 र्वादीऽयं धौम्यस्य—शिवा व. पन्थान परिहरतु विद्वान्नि विभव-
 प्रभानो वृद्धि व श्रयतु विफलाः सन्तु रिपवः । प्रतिज्ञान-

४८ व नेतेदुःखी भवेत्; अ सन्निहितो हरेत् । न धुप निजान्त
 परि न कुर्वन्प्रियो वचिद । व इत्युत्तरार्थम् । ४९ ति तत रश्मि, ज.
 उपरश्मि । ति दिश्यं वचनं यदे वा पवनम् । ५० घ. निवमेवं राश
 दिता भवेत् । ५१ ग घ. अ हि तथाशील बुभूषत । अ व. शान्ति-

श्रित्ययः । ५३ व पदप्रवणवृत्तमिति । उत्तरार्थस्थाने न विनाशान्तर
 दुःखस्य तारणाय जयाय च । ५४ व. सर्वं प्रस्थानाय नारीपते । ५५ अ
 सेपसमृद्धिद्विधाभाय । ५६ व अ अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा । ५७ व. अ. वर्णा
 वर । ५८ व. सकम्पुष्य संस्था ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ५.

पाण्डवाः स्वान्ध्याश्यादाय पदानय एव शरसेनादिन्दैधानिक्रम्याराननो ध्यायान्नुवाण विपद्यमरत्साम्नाथं प्राशुः ॥ १ ॥
तत्र दल्पे गहने मदतीं धर्मी दृष्ट्वा तस्यामायुधानि समामन्त्र्य तत्र मारायवं च निर्मारान्नाके कुश्रमोर्नं यन्त्रस्तोद्भवमिति मार्गं
गोपाळाशंनकथयन्तः परस्परस्वयवहारार्थं गुणानि नामानि पृत्वा राजधानीतिक्रममाजसुः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ते वीरा वदन्निस्त्रिंशत्तया वदकलापिनः ।
वदगोधाह्वलित्राणाः कालिन्दीमभितो ययुः ॥ १ ॥
ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।
निवृत्तवनवासा हि स्वराष्ट्रं प्रेपसवस्तदा ।
[ततः प्रत्यवप्रयातास्ते संक्रामन्तो वनाद्गनम् ।]
वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ॥ २ ॥
विध्यन्तो मृगजातानि महेश्वासा महावलाः ।

प्रान्ते सञ्चल्यतु पाञ्चालनया स्वक्रामान्निःशोका उज्वल्यतु
कुरुन् भीमदहने ॥

इति श्रीमहाभारतविषयविवरणे विराटपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(लक्ष्मण) धनं किंचिदपि स्मृदेलित्यत्र धनं राजधनं
नियोगरूपधनं वा । धृष्टं कट्टलिक्या कृतं द्रव्यं धनं न भवती-
ति न धनम् । अन्यद्यानादिरूपं प्राप्नोति । राजरुपदेव
प्राप्नोति ? ॥ ४९ ॥ तदेव विवेचयति चानमित्यादिना ॥ ५० ॥

इति श्रीमहाभारतनाम्नाने वादिरुज्जने लक्ष्मणने
विराटपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[नील] ते वीरा इति । निस्त्रिंशः सद्गः । कलापिन-
सृण्वन्तः । तनायुधेति पाठे सज्जीकृतधनुषः तत्रायुवाश्च ते
कलापितश्चेति विग्रहः । वदं गोधातलं ज्वाघातवारणास्वम-
ह्वलित्राणं च यैस्ते वदगोधाह्वलित्राणाः 'गोधा तलनिहाक-
योः' इति मेदिनी ॥ १ ॥ अन्तरेण मध्यतः मत्स्यस्यैव
राशो लुब्धा व्याधाः स्म इति युवाणाः । पञ्चे राज्याकाङ्क्षि-
णः । 'लुब्ध आनाङ्क्षिणि व्याधे' इति मेदिनी । विषयं
मत्स्यस्यैव देगम् ॥ ४ ॥ लुब्धव्याभिनयाव विवर्गाः ॥ ५ ॥
एकपयः क्षेत्रगामिनः सुदुर्गार्गाः ॥ ६ ॥

[अर्जुन] 'ते वीरा वदन्निस्त्रिंशः' इत्यर्थः 'ससुद्रनेमी-
पनयोऽपि दुःसिद्धाः' इत्यन्तस्य द्रावणस्य पाण्डवैश्वस्य-
न्तासंभविना सकृदजनाहादकनया युविष्टिगदिभिः प्रकटी-
कृतेन विरोधेण महद्भिर्माहापुरयल्लक्षणाः ससुद्रनेमी पृथिवीं
त्वमर्हसि शूद्रापादिकया विद्यमानमपि (?) विषयव इति वेदाम्य

१ अ. व. वि. उपबन्धकगानि १ २ अ. ते लक्ष्मण दक्षिण । व. वदन्ते
रामादियु । ३ वि. निस्त्रिंशो मृगजन्तुः ३ । ४ अ. कृतं न सङ्गता । च.

उत्तरेण दृशापार्श्वे पञ्चालान् दक्षिणेन च ॥ ३ ॥
अन्तरेण यदुल्लोमान् शूरसेनांश्च पाण्डवाः
लुब्धा युवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ॥ ४ ॥
धन्विनो वदन्निस्त्रिंशः विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ।
ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमवब्रवीत् ॥ ५ ॥
पर्यंकपद्यो दृश्यन्ते श्रेत्राणि विविधानि च ।
व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति ।
वसामेद्गोपां रात्रिं वलवान्मे परिश्रमः ॥ ६ ॥

पाण्डवहपाच्छादनमावकनमत्वात्रियान्नात्यर्थाद्यैः ॥ ते वीरा
वदन्निस्त्रिंशः वदगमद्गाः तत्रायुवमन्त्रापिनः वतानि विन्तृ-
तानि दत्तगुणानि जायुवानि यैः तथा तत्रायुवाश्च कलापितश्च
नृणवन्त्रश्चेति कर्मधारयः । आ समन्ताद्युत्तरे एभिर्गिला-
युवानि वन्तुः । वक्ष्यति च—अप-यमकरोद्दूरः महद्वैवमनायु-
धमिति । 'कलापो भूपणे वदं नृपारे महद्वैवमिति च' इत्यमरः ।
वदगोधाह्वलित्राणाः गोधा चाहुर्लानां त्राणं च वदं गोधाह्व-
लित्राणं यैः ते तथा । 'गोधा तले निहायान्याम्' इति निघः ।
'अधःस्वरूपयोरन्वी तलम्' इति चानरः । कालिन्दीमभितो ययुः
यमुनातिकटं गताः । अभिनोयोगाद्वितीया 'उपकृष्टान्तिरु-
भ्यणोऽथमा अन्यभितोऽव्ययम्' इत्यमरः ॥ १ ॥ उत्तरेण दृशा-
पार्श्वे पाञ्चालान्दक्षिणेन तु इति । लुब्धा युवाणा मत्स्यस्य
विषयं प्राविशन्वनात् । पाण्डवा दृशापदेशानां मनीषोत्तरेण
पञ्चालानां समीपदक्षिणेन यदुल्लोमशूरमेनातां रिपयाणां मध्ये-
न लुब्धा अभिलापुकाः मन्तो मन्त्यदिवर इति युवाणवेव (?)
लुब्धोऽभिलापुका इत्यपि ॥ ३—५ ॥ एकपयः एकसंक्षयपनोन्म
मार्गाः ॥ ६ ॥

[चतु] गोधा तलम् । कालिन्दीमभितो यमुनायाः
ममीपतः ॥ १ ॥ तस्याः कालिन्द्याः ॥ २ ॥ उत्तरगन्त-
दूरेण ॥ ३ ॥ अन्तरेण मध्येन । लुब्धाः व्याधाः ॥ ४ ॥
जनपदं जनपदममीपम् ॥ ५ ॥ एकपयः संचारमात्रचिह्नानि ।
व्यक्तमिति नितकं । वलवान् मदान् ॥ ६ ॥

(सर्व) कलापिनमृण्वन्तः । पाठान्तरे मज्जीकृतय-

व. दुष्कः कृष्ण मन्त्राद्यः ।

२ वदुर्गं क. पुण्ड्रे-

पन्वलेषु च रभ्येऽ नदीनां संगमेषु च ।
शुभाशानादिपाशातत्रावाविपयताङ्गान् ॥ १ ॥
इसुमादशमनकान्तात्पुष्यभगन्धामनोरमान् ।

पार्श्वं निरोधमायश्च तापुमान्पुष्यभिनः ॥ २ ॥
निजन्त. पुष्यभयंश्च पञ्चनपानमनोरमान् ।
विपन्ती मृगजातानि महेश्वासा महावलाः ॥ ३ ॥
वित्वा हात्स ममा वने परसुरज्जयः । इत्यपिपाः

युधिष्ठिर उवाच—

धनञ्जय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत ।
 राजधान्यां निवत्सयामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ७ ॥
 वैशंपायन उवाच—
 तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव ।
 संप्राप्य नगराभ्याशमवतारयदर्जुनः ॥ ८ ॥
 स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनपद्मवीत् ।
 कायुधानि समासञ्ज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ ९ ॥
 सायुधाश्च प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुरं यदि ।
 समुद्रं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ १० ॥
 गाण्डीवं च महद्वाढं लोके च विदितं वृणाम् ।
 तत्रेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ।
 क्षिपमस्मान्विजानीयुर्मनुष्या नान्न संशयः ॥ ११ ॥
 ततो द्वादश वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः ।
 एकास्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ १२ ॥
 अर्जुन उवाच—
 इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहना महती शमी । ✓
 नुप । गोधा ज्याघातनिवारणम् ॥ १ ॥ महान्त इध्वासा
 धनुषि येषाम् ॥ ३ ॥ मत्स्यस्यैव राज्ञो लुब्धा व्याधा स्म
 इति श्रुताणा । तस्यैव विषय देश प्राविशन् ॥ ४ ॥ एकपथ
 क्षुद्रमार्गा ॥ ६ ॥
 [विरो०] तत तस्या ॥ ७ ॥ लुब्धा व्याधा इति
 श्रुताणा ॥ ४ ॥ जनपदं जनपादचिह्नम् ॥ ५ ॥ एकपथ
 पन्थान । एकपथा (दे) । एकमार्गा (दे) ? । न परा
 रायन्तराभावात् । यद्वा अपरा अन्यवहितरात्रिम् ॥ ६ ॥
 [विप०] अन्तरेण मध्येकृत्वा यकृलोमान्वहिल्लोमान् धर्यं
 लुब्धा व्याधा इति श्रुताणा ॥ ४ ॥ मन्वशुवारिण सङ्घर्षा ।
 एतसंचरणयोग्या मार्गा एकपथ । गजमार्गा विहाय स्तत्र-
 क्षेत्रोपरि गच्छन्त पाददण्डका इत्यर्थे ॥ ६ ॥
 [लक्ष्ण०] लुभान्श्रुताणा इत्यत्र लुभान् मृगयून्
 श्रुताणा म्भान्श्रुताणा ॥ ४ ॥
 [नील०] कूटे इव कूटे उच्चप्रदेशे । 'मायाद्रिशृङ्गयो
 कूटम्' इति मेदिनी । दुःगरोहा श्मशानस्थत्वान् ॥ १३ ॥
 उत्पथे मार्गाद्भिर्भूते ॥ १५ ॥ मपन्नरालाना देवारा-
 धनप्राप्तनरालानाममुगदीनामपि सूदनम् ॥ १९ ॥
 [अहं०] स राजधानीं संप्राप्य रामधानीसमीपं गत्वा ॥ ९ ॥

। भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥ १३ ॥
 न चापि विद्यते कश्चिन्मनुष्य इति मे मतिः ।
 योऽस्मान्निदधतो द्रष्टा भवेत्तस्माणि पाण्डव ॥ १४ ॥
 उत्पथे हि वने जाता मृगज्यालनिर्पेयिते ।
 समीपे च श्मशानस्य गहनस्य त्रिशेषतः ॥ १५ ॥
 समाधायायुधं शम्यां गच्छामो नगरं प्रति ।
 एवमत्र यथायोगं विद्वद्विष्याम भारत ॥ १६ ॥
 वैशम्पायन उवाच—
 एवमुक्त्वा स राजानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १७ ॥
 येन देवान्मनुष्यांश्च सर्वाथैकरथोऽजयत् ।
 स्फीतान् जनपदांश्चान्यानजयत्कुरुपुङ्गवः ॥ १८ ॥
 तदुदारं महाद्योपं संपन्नरालसूदनम् ।
 अपञ्चमकरोत्पार्थो गाण्डीवं सुभयंकरम् ॥ १९ ॥
 येन वीरः कुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत्परन्तपः ।
 अमुञ्चद्धनुपस्तस्य ज्यामस्यर्था युधिष्ठिरः ॥ २० ॥

तत्रेदायुध गाण्डीवं धनु ॥ १९ ॥ इय महती शमी कूटे उच्च-
 देशे पुरद्वारे वा तिष्ठतीति शेष 'कूट पुरद्वारि' इत्यमर
 ॥ १३ ॥ निदधत स्थापयत ॥ १४ ॥ समासञ्ज्य स्थापयित्वा ।
 यथाजोप यथाप्रीति यथासुखमित्यर्थे ॥ १५ ॥ अपञ्चमपगत-
 गुणम् ॥ १९ ॥

[चतु०] अभ्याशं समीपम् ॥ ८ ॥ समासञ्ज्य आधाय
 ॥ ९ ॥ कूटे पुरद्वारगतहस्तिनरसमीपे । गहनातिनिविडा
 ॥ १३ ॥ शस्त्राणि निदधतोऽस्मान्द्रष्टा भवेदित्यन्वय ॥ १४ ॥
 उत्पथे पथो विप्रकृष्टे ॥ १५ ॥ यथाजोप यथासुखम् ॥ १६ ॥
 अपञ्च अवरोपितगुणम् ॥ १९ ॥

[सर्व०] अभ्याश समीपम् ॥ ८ ॥ कूटे उच्चप्रदेशे इत्यर्थे
 ॥ १३ ॥ उत्पथे मार्गाद्भिर्भूते ॥ १५ ॥ स्फीतान् पुष्टान् ॥ १८ ॥

[विरो०] लोके भूरादौ । तथैव, तथैव (दी) ॥ १९ ॥
 कूटे निश्चलस्थाने । गहने, गहना (च) ॥ १३ ॥ अत्र वि-
 राटराज्ये ॥ १६ ॥ अक्षय्यामयोग्येन क्षयितुमशक्याम् ॥ २० ॥

[विप०] द्वांशानर्षोववि यथोक्त वनवासमतिवाह
 साप्रत नगरवासे हानि वाऽपि नास्तीत्यर्थे । नोऽस्माक
 मध्ये एतस्मिन्कालेऽपि सर्वे विज्ञाता । नस्तथेति । नो वय-
 मिति । तथा चोक्तम् 'प्रथमाया तृतीययाया पञ्चम्या वाऽपि

च शयनेऽप्येति । लोहानुवर्द्धां पथमि दुःगरोह निर्मां समीपम् । त स्मश
 नस्य नु प्रवेशे त्रिशेषतः ॥ १५ ॥ व प्रथमार्धस्थाने—समासञ्ज्यायुधा यस्मा
 गच्छामो नगरं वयम् । ग घ व ट यथासंख्ये, ज यथावैयं । १८ व
 सर्वां देवराज्योऽभवत् ॥ १९ ॥ ग घ व तदुदारं महाद्योपम् । ग व तपल
 गगनम् । वि संपन्नरालसूदनम् । ग घ द व गाण्डीवमभ्यरक्षम् ।

७ च न युधिष्ठिर उवाचोपयन-मपञ्चम्या वचनं तस्या प्राह राजा युधिष्ठिर ।
 घ शम्भोर्षी प्रवेक्ष्यामो ॥ ८ व द्रौपदीं वैशम्पायन । व भवताएवदद्युत् । १०
 व भाग्यं नु क्रीष्यावो जनस्यस्य, समुद्रं क्रीष्यामि जना वेत्सयति वेत्त न ॥
 १६ व मनुष्य इह पर्वितः । ग घ दृष्टा क्रोडवर्षिण पाण्डव, व भोदव्याणि
 भारत व भोदवर्षिण एतन् ॥ १५ व प्रथमार्धस्थाने—विपुलादीनां गणध

पाञ्चालान्येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत्प्रभुः ।
 प्रत्यपैरुद्धनेकः सपत्नाश्चैव दिग्जये ॥ २१ ॥
 निशम्य यस्य विस्फारं व्यद्वन्त रणान्तरे ।
 पर्वतस्येव दीर्घस्य विस्फोटमशनेरिव ॥ २२ ॥
 सैन्यं येन राजानं पर्यामृषितवानथ ।
 ज्यापाशं धनुपस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २३ ॥
 अजयत्पश्चिमामाशां धनुषा येन पाण्डवः ।
 माद्रीपुनोमहाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ॥ २४ ॥
 तस्य मार्वीमपाकर्षच्छरः संरन्दनो युधि ।
 कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुलः स्मृतः ॥ २५ ॥
 दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्प्रभुः ।
 अपज्यमकरोद्दीरः सहदेवस्तदायुधम् ॥ २६ ॥
 खड्गांश्च दीप्तान्दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ।

साधितम् । प्राप्नोति युष्मदादीना वक्षन्मार्गान् विधीन् कश्चिन् ॥ १२ ॥ कृते उच्चस्थाने । गहना सफटा कण्टकिद्रुमव्याप्ता पत्रमहुला वा । महती उवा ॥ १३ ॥ निर्यतो निगूढ स्थापयत् ॥ १४ ॥

[लक्ष्मण०] शार्ङ्गं पृथ्वीमिनेत्यत्र ' गोकर्षणप्रपैण्डर्य-
 रोहिताश्रमरो मृगा ' इत्यमर । पृथ्वी मृगी ॥ ८ ॥

[नील०] सैन्यं जयद्रथ ॥ २३ ॥ सन्नन्दन
 शत्रुणामरन्दनकर ॥ २५ ॥ अपज्य ज्यारहित ॥ २६ ॥
 विपाठान् बाणविशेषान् तादृशान् क्षुरधोगश्च ॥ २७ ॥
 अन्वशासन् आज्ञापितवान् ॥ २८ ॥ तस्या शम्या
 वनाशानि भागुभिमेन अष्टोप अरुणाशारायानि सुपिग्स्था-
 नानि ॥ २९ ॥ वर्धति मेघ विरोधर्षोणि असमुत्सानि वर्षाणि
 वृष्टी यत्रापश्यन् तत्र पर्यन्त्यत पर्यमग्नान् ॥ ३० ॥ पूति-
 कसमङ्गल अशीत्यधिक्यजनवर्षा नोऽस्मान्मियमिति शरनिर्देश
 पक्षे शमी आयुग्मश्चत्वान्मानेवाम्माकमित्यभिसत्वि ॥ ३० ॥

[अर्जु०] विस्फार शत्रु, विस्फोट घोषम् ॥ २२ ॥
 पर्यामृषन् जितवान् ॥ २३ ॥ मार्वीमपाकर्षन् ज्यामपमारितवान् ।
 सन्नन्दन सन्नन्दयति रोर्यतीति तथा ॥ २५ ॥ निर्यणाचारो ध-
 नुषुपि प्रजालकर्मा ॥ २६ ॥ पीतान्तित्यादि पाषितजलात् जलावगा-
 हनेन हि तेनो नैर्मन्थ भवति [पाठान्त्यत्व कल्पनीयम् । एवमन्थ-
 रापि व्याख्यानम् । प्रार्चनानिर्नन्धानुसारेण पाठो ज्ञेयः ।]
 दीर्घानाथान् कलापान् इषून् महाधनान् ' धनुमूल्य महा-
 धनम् ' इत्यमर । विपाठादीन् शरविशेषान् ॥ २७ ॥ तिरो-
 वर्षाणि वर्धन्तीति । देवो वर्धति वर्षाणि वृष्टय निरुक्तिर्यु-
 पनन्तीति शेषः ॥ ३० ॥ शरीरं च मृतस्यैरिति च शरानोऽर्जुके

विपाठान् क्षुरधाराश्च धनुर्भिनिदनुः सह ॥ २७ ॥
 वैशम्पायन उवाच—
 अथान्वशासन्नकुल कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 आरुह्येमा शर्मां वीर धनुष्येतानि निक्षिप ॥ २८ ॥
 तामुपाग्य नकुलो धनुषि निदधे स्वयम् ।
 यानि तस्या वक्राणानि दिव्यरूपाण्यमन्यन् ॥ २९ ॥
 यत्र चापश्यत् स वै तिरोवर्षाणि वर्धति ।
 तत्र तानि दृष्टेः पार्श्वेः मृगाडं पर्यन्त्यत ॥ ३० ॥
 शरीरं च मृतस्यैकं समवधन्त पाण्डवाः ।
 विवर्जयिष्यन्ति नरा दूरादेव शमीमिमाम् ॥ ३१ ॥
 आवर्द्धं श्रवमत्रेति गन्धमाघ्राय प्रतिकम् ।
 अशीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ॥ ३० ॥

यतो नवान्तर(नचैनन्?) मृगशरीरं त्रिभु माया, एतन्न इतर-
 गोष्ठे व्यक्तीभिर्नियति । समग्रन्तं यन्तु ॥ ३१ ॥

[चतु०] विस्फार धनु शत्रुम् ॥ २२ ॥ मन्थ
 नयद्रथम् । पर्यामृषन् गृहीतवान् । ज्यापाश गुणानन्वयम्
 ॥ २३ ॥ सप्तमत्यर्गानिति सन्नन्दन । कुले जन्म-
 षेऽपि यस्य रूपे समो नास्तीत्यन्वय ॥ २५ ॥ पीतान्ति-
 त्वाश्च रज्जुश्चेति । पाथिनजलानित्यर्थः । जल्पानेन तेन
 दीर्घमैरनाति ॥ २७ ॥ देवे वर्धति सानि वर्षाणि वृष्टय
 निर्धन् पनन्तीति शेषः ॥ ३० ॥ अशाति शत च वर्षाणि
 यस्या । दीकान्तर पाठान्तरे ॥ ३० ॥

[सर्प०] अपज्य ज्याग्रहिन सैन्यं जयद्रथमित्यर्थः ॥
 ॥ २३ ॥ विपाठान् बाणविशेषान् । तोमरो हन्नेत्यो-
 राण ॥ २७ ॥ तस्या शम्या वनाशानि अवनाशानि
 टिडराणीत्यर्थः ॥ २९ ॥ पूतिरममङ्गलम् । अशीत्यधिक्य-
 जनवर्षा नोऽस्मान्मियमिति शरनिर्देश । माता ॥ ३० ॥

[विरो०] विस्फोट चण्टशत्रुम् ॥ २२ ॥ कुले जनप-
 यन्त्य रूपे समो नास्ति ॥ २५ ॥ विपाठान्तीत्याप्राप्त ।
 अर्जीयाश्च ० पीतान्त्यर्थाश्च । (३०) ॥ २७ ॥ निर पार्श्वद्वये
 ॥ ३० ॥ शरीरं चेति । परं ' शरीरं नात्र विद्यते ' इति
 तु वन्सरेण शरीरस्य नाशान् । यद्वाऽत्र शरीरमाधिकम् ॥ ३१ ॥
 अशाति शीतान्यम्पार्श्वान् । मग्यापर चैनन् । ते च पृथिवी-
 नेत्रोवायन । तथा च त्र्यधिक्यजनवर्षा इत्यर्थः । वापिन
 पृच्छन्तो जनान् व्याहरन्तीति ॥ ३० ॥

[रिप०] परामृषन् परामर्षचकार । धनुषा कण्ठे जग्राह
 ॥ २३ ॥ सन्थर शत्रुन् क्रन्थयतीति विद्वयतीति मन्-
 न्थन । क्रन्ति वृद्धि वैदुष्ये अन मन्थनं शूर विद्वरगरी
 ॥ २५ ॥ कलापान् तूर्णीगान् महाधनान् धनुमूल्यान्

२३ व धनु मृगन भास, पदार्थ ३ पाण्डव । अ पदाधुपन चानय । २४
 नि पक्षेभ्यः २२ । व लज्जो । च अ अभिनिवेशम् । २५ व सन्नन्दनो
 युवा । व समो कथं रूपेण दामा शिवा । देन कस्यमत्रशम कण्ठेति
 परं ॥ २७ ग व शरानुगीतान्, अ सन्नन्थनवर्षांश्च, वि वीज

नीपाय । २९ व इ ति व हन्नेत्यर्थः । ३१ ग व व हनुमन्तं स्मरण
 न्यवर्धत । ३२ व च अ अन्वयं चनयति । अरुमादुसर्षिक व दत्तं जन्-
 त्तं वृद्धं एव इति वे व्याहरति ते ।

कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वराचरितोऽपि वा ।
समासज्ज्याय वृक्षोऽस्मिन्निति वै व्याहरन्ति ते ॥ ३३ ॥
आगोपालाविपालेभ्य आचक्षाणाः परंतपाः ।
आजगमुर्नगराभ्याशं पार्थाः शत्रुनिवर्हणाः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पट्टोऽध्यायः ६

विषदुत्तरणाय पाण्डवैर्दुर्गायाः स्तनत्रयम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
अस्तुवन्नमसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ १ ॥
यशोदागर्भसंभूतां नारायणवरमियाम् ।
नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुलवर्धिनीम् ॥ २ ॥
कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयं करीम् ।
शिलातटविनिक्षिप्तामाकाशं प्रति गामिनीम् ॥ ३ ॥

॥ २७ ॥ यानि तस्याऽवकाशानतीति । स नकुलस्तस्य चापा-
दिगन्धधारस्य यानि अयकाशानि पर्णविवराणि अमन्यत
अमीभिर्भिवैरैलौका ज्ञास्यन्तीति तान्यन्तर्दधे । तथाच यत्र
देवे वर्पति सति वर्षाणि जलानि तिरश्चीनानि पतन्ति इति
विचारयन् अध उपरि पार्श्वेषु च पश्यतामावृतवानित्यर्थः
॥ २९ ॥ ३० ॥ मृतस्यैकं शरीरं यथा वध्यते तदाकारेण
वयन्धुः ॥ ३१ ॥

[नील०] कुलधर्मोऽयं शत्रुधर्मोऽयं यदायुषसङ्कोपनसि-
ति गृह आशयः । पक्षे अयं मातुर्वृक्षे वन्धनालयः ॥ ३३ ॥
वस्यन्तो वस्तुमिच्छन्तः ॥ ३६ ॥

इति श्रीनैलकण्ठीये भारतभारतपि विराटपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[अञ्जु०] आ गोपालाविपालेभ्यः गोपालमेपपालान-
भिन्त्याप्याचक्षाणाः कथयन्त इत्यर्थः । एवं कृते सर्वे वर्ज-
यिष्यन्तीति भावः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारत्यापामर्जुनिश्रुतयायां विराटपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[चतु०] अविपाला अजपालाः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारतन्याख्यायां षष्ठमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[सवै०] नस्या वृक्षे वन्धनारत्योऽयं कुलधर्मः ॥ ३३ ॥

इति श्रीसंज्ञानारायणहृत्वां भारताभ्यं प्रकृतो विराटपर्वणि
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

जयो जयन्तो विजयो जयतेनो जयद्वयः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥ ३५ ॥
ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् ।
अज्ञातचर्यां वत्स्यन्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ ३६ ॥

[विरो०] एवं कुलधर्मः । समासज्ज्याय (दे) ॥ ३३ ॥
आगोपालाविपालेभ्योऽपृच्छद्भयोऽपि तदेवाचक्षाणाः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारतन्याख्यायां विरोधार्थमञ्जयां विराटपर्वणि
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[विप०] आगोपालाविपालप्रभृतीनां स्वयं कथया-
मासुः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारतविषमवदविवरणे विराटपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(लाक्षा०) अथच्छानि नामानित्यत्र अथ धौम्य-
परित्यागानन्तरं विराटनगरप्रवेशपर्यन्तम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमहाभारतन्याख्याने वादिराजहृते लक्ष्मणभरणे विराट-
पर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[नील०] गच्छमानः गच्छन् दुर्गां दुर्गमसंकटतारिणीं
नारायणेन दत्ता ये वराः उमेति भद्रकालीनि देवास्त्वां पूज-
यित्वन्तीत्येवमाद्यो विष्णुपुराणादौ श्रुतास्तादृश्यां मङ्गल्यां
मङ्गलप्रदाम् ॥ २ ॥ शिलातटे कंसैवैव विनिक्षिप्ता सती आ-
काशं गता ताम् ॥ ३ ॥ खेटकं चर्म ॥ ४ ॥ स्तोत्रा-
र्थमेव संभव उद्भवो येषां नाम्नां वरदेत्यादीनां तैः आमन्त्र्य
संशोष्य स्तोतुं प्रचक्रमे इति पूर्वेण संवन्धः ॥ ६ ॥

[सवै०] खेटकं चर्म ॥ ४ ॥

३३ व. पूर्वराचरितं गुप्तः । तस्माद्दृशादपाम्न्यं व्याहरन्ति कंसस्तनः ।

पञ्चाध्यायस्यामे व. पुरनेत्रे-

विराटनगरं रम्यं प्राविशन्त्ये युधिष्ठिरः ।

शुद्धत्र मनस्य देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ १ ॥

यशोदागर्भसंभूतां देवेश्य भगिनीं त्रियाम् ।

नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां वृक्षवर्धिनीम् ॥ २ ॥

वि. समासज्ञानो वृक्षे । ३५ क अथो जयेदश । इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयं करीम् ।

शिलातटस्थविनिक्षिप्तामाकाशोत्तरगामिनीम् ॥ ३ ॥

वासदेवं स्मरन्तीं च दिव्यां मायाकरीं वराम् ।

भारतनगरेणुष्ये ये स्मरन्ति सदाशिवम् ॥ ४ ॥

नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कुमारी ब्रह्मचारिणि ।
 बालार्कसदृशकारे पूर्णचन्द्रनिभानने ॥ ७ ॥
 चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे ।
 मयूरपिच्छबलये केशरङ्गद्वारिणि ।
 भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः ॥ ८ ॥
 स्वरूपं ब्रह्मचर्यं च विशदं तव त्वेचरि ।
 कृष्णच्छविसमा कृष्णा संकर्षणसमानना ॥ ९ ॥
 विभ्रती विपुली वाहू शक्रध्वजसमुच्छ्रयां ।
 पात्री च पङ्कजी घण्टी स्त्रीविशुद्धा च या भुवि ॥ १० ॥
 पाशं धनुर्महाचक्रं विविधान्यायुधानि च ॥
 कुण्डलाभ्यां सुपूर्णाभ्यां कर्णाभ्यां च विभूषिता ११ ॥
 चन्द्रविस्पदिना देवि मुत्सेन त्वं विराजसे ।
 मुकुटेन विचित्रेण केशवन्धेन शोभिनां ॥ १२ ॥
 मुजङ्गाभोगवासेन श्रोणिमुद्रेण राजता ।

[नील०] कृष्णे कृष्णस्वरूपे ॥ ७ ॥ चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे इति विष्णुप्रह्वरूपत्वमुक्तम् । मयूरपिच्छाभानि इन्द्रनीलादिमणिरचितानि कल्याणि यस्यान्महाविषे । पद्मा लक्ष्मीः अत एव नारायणपरिग्रही विष्णुकान्ता ॥ ८ ॥ ब्रह्मचर्यमित्यनन्यगामित्वं दर्शितं तेन लौकिकलक्ष्मीतो व्यावृत्तिः । कृष्णच्छविर्नीलमेवमेव ममा कृष्णा कृष्णवर्णा ॥ ९ ॥ अष्टमुजामाह-विभ्रतीति । विपुली वराभयप्रदत्वेन ऊर्ध्वनिर्वा द्वौ वाहू । तन एकः पात्री पात्रवान् । पङ्कजी पङ्कजवान् । घण्टी घण्टावान् पञ्चमः ॥ १० ॥ पाशं धनुर्महाचक्रं च विभ्रतीति पूर्वोपान्वयः । एतान्येव विविधान्यायुधानि कुण्डलशूर्पां चो द्वौ कर्णां ताभ्यां विराजिता ॥ ११ ॥ केशवन्धेन कवरीरूपेण

ताम्रं तारयते पापादपङ्के गौरि च दुर्वच ।
 नमोऽस्तु वरदे देवि कुमारी प्रियदर्शने ॥ ६ ॥
 बालभावा शरद्व्यापी घण्टाली विक्रोत्कटे ।
 चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे महाघरि ॥ ६ ॥
 महादेवि महेश्वरते जपन्ति विजयप्रदे ।
 भूतपापि महापैदे चाद्यमीनवर्माप्रिये ॥ ७ ॥
 कपिले पिङ्गले स्याते हिरण्यकवचप्रदे ।
 शशिस्यंमहाभासे विदुर्द्विदितकुण्डले ॥ ८ ॥
 देवविन्ध्यान्तराग्ने अन्नरोगणमेविने ।
 बालपापिमहाभासे चन्द्रसङ्काशपारिणि ॥ ९ ॥
 विशालवरदे देवि विनेत्रे भुवनेश्वरि ।
 देवि देवाश्च पूजन्ति पीणामां चतुर्वर्णीम् ॥ १० ॥
 दुर्गांताप्य मां दूर्गं कृष्णनामां महागंयात् ।
 सोढं राज्यपरिषदस्त्वद्भूषण विरुषतः ॥ ११ ॥
 अहं शरणमायगन्तव देवि सुरेश्वरि ।

विरा. ४

विभ्रान्तसे चावद्वेन भोगेनेवेह मन्दरः ॥ १३ ॥
 ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन विराजसे ।
 कुमारे व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया ॥ १४ ॥
 तेन त्वं स्नूपसे देवि त्रिदशः पूज्यसेऽपि च ।
 त्रैलोक्यरक्षणार्थाय महिषासुरनाशिनि ।
 मसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा भव ॥ १५ ॥
 जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयमदा ।
 ममापि विजयं देहि वरदा त्वं च सांमतम् ॥ १६ ॥
 विन्ध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतम् ।
 कालिकालि महाकालि सीतुमांसपशुप्रिये ॥ १७ ॥
 कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं वरदा कामचारिणी ।
 भारावतारे ये च त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ॥ १८ ॥
 प्रणमन्ति च ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि ।
 न तेषां दुर्लभं किञ्चित्पुत्रतो धनतोऽपि वा ॥ १९ ॥

॥ १२ ॥ वेणां वर्णयति-भुजङ्गेति । मुजङ्गाभोगवाननेन सर्पशरीराकारेण नामो वासना तेन तदाकार उपलक्ष्यते । कटिसूत्रेण सह राजता शोभमानेन कटिमूत्रोपरि लम्बमानया वेणुस्यर्थः । भोगेन भुजङ्गकण्ठाया वदता मुजङ्गेनेत्यर्थः । भोगिनेवेति युक्तः पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥ शिवा कल्याणरूपा ॥ १५ ॥ कृतानुयात्रा नित्यमनुमृता भूतत्रैक्ष्णाद्यैः प्रार्थनैः ॥ १८ ॥

[सर्व०] भुजङ्गाभोगवासेन सर्पशरीराकारेण ॥ १३ ॥
 कृतानुयात्रा नित्यमनुमृता ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्वेदनाारायणश्रौतौ भारतार्थप्रकाशे विराटपर्वणि
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ब्राह्मि मां पश्यन्नाग्निं सत्येन स्वाभिनी भव ॥ १२ ॥
 दर्शनं तु गता देवि दुर्गां विष्णुनेत्यपि ।

दृश्युयाच्च-

शुभ्र वत्स महापारो संघामे निजपन्तव ॥ १३ ॥
 मत्प्रमादाद्दिनिर्गुणो हत्वा कौरववादिनीम् ।
 दिग्गच्छकं हृत्तं राग्यं भोरयते चाग्निः सह ॥ १४ ॥
 इति शुभ्रमं स्तोत्रं पवित्रं पापनाशनम् ।
 कीर्तयिष्यन्ति ये लोकान् न तेषां विषये भयम् ॥ १५ ॥
 संघामे शत्रुसंवापे विनादे चौरगच्छके ।
 प्रप्राये वा प्रवेगे वा यः कश्चिन्मां स्मरिष्यति ॥ १६ ॥
 तन्त्याह सर्वकषायिणि सापविष्यामि पाण्डव ।
 ह्युक्त्वा पाण्डवं देवीं सर्वशान्तस्वीयत ॥ १७ ॥ इति ।

पश्यन्नाग्निं अ. पुष्पे-

वैशम्पायन उवाच-

विराटनगरं रम्यं श्रीमन्नेव भूते
 भुजङ्गेति मनमा देवीं हृन्तीदृशोऽपिहितः ॥ १८ ॥

दुर्गाचारयसे दुर्गे तत्रं दुर्गा स्मृता जनैः ।
 कन्तारेष्ववसन्नानां मन्नानां च महार्णवे ॥ २० ॥
 दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् ।
 जलमतरणे चैव कान्तारेष्वटवीषु च ॥ २१ ॥
 ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नराः ।
 त्वं कीर्तिः श्रीर्घृतिः सिद्धिर्हीर्विद्या सन्ततिर्मतिः ॥ २२ ॥
 संध्या रात्रिः मभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्तिः क्षमा दया ।
 नृणां च वन्दनं मोहं पुत्रनाशं धनक्षयम् ॥ २३ ॥
 व्याधिं मृत्युं भयं चैव पूजिता नाशयिष्यसि ।
 सोऽहं राज्यात्परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान् ॥ २४ ॥
 प्रणतश्च यथा मूर्धा तव देवि सुरेश्वरि ।
 त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः ॥ २५ ॥
 शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले ।
 एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ॥ २६ ॥
 उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत् ।

द्वैयुचाच—

शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ७

विप्ररूपेण युधिष्ठिरस्य विराटसभायां प्रवेशः ॥ १ ॥ तस्य महाव्रतवर्ता प्रेक्ष्य विराटेन सभास्तारीकरणम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो
 राजा सभायामुपविष्टमाव्रजन् ।
 वैदूर्यरूपान्प्रतिमुच्य काञ्चना-
 नज्ञान्स कर्षे परिगृह्य वाससा ॥ १ ॥

[नील०] कान्तारे महारण्ये ॥ २० ॥ कान्तारे दुर्गम-
 मार्गे ॥ २१ ॥ संकीर्तयिष्यन्ति मामिति शेषः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते भारतभारतदेवि विराटपर्वणि
 पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

२८ वि. शोभदेष्यसि संताता समेता उरवर्धिनोम् । ३० वि. मा कीर्त-
 यिष्यन्ति । इति पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाष्यः सदितोः राजैस्त्वेन प्रवितामहः ।
 दुर्गाद्योर्न संततोः श्रीयथा हाह भारतः ॥ २ ॥
 दृष्ट्वाऽपिदुर्गे मून्वा वनवासाद्विनिर्गतः ।
 भाग्या परमदा युक्तो दुर्गा दुर्गार्थिनाधिनीम् ॥ ३ ॥
 मदिवादाऽर्षोर्षी सर्वनीजममदृष्टाम् ।

भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विनयस्तव ।
 मम प्रसादानिर्जित्य हत्वा कौरववाहिनीम् ॥ २८ ॥
 राज्यं निष्कण्ठं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनीं पुनः ।
 भ्रातृभिः सहितो राजन्भीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम् २९
 मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यं च भविष्यति ।
 ये च संकीर्तयिष्यन्ति लोके विगतकल्मषाः ॥ ३० ॥
 तेषां तुष्टा प्रदास्यामि राज्यमायुर्वपुः सुतम् ।
 प्रवासे नगरे चापि संग्रामे शत्रुसङ्घटे ॥ ३१ ॥
 अटव्यां दुर्गकान्तारे सागरे गहने गिरौ ।
 ये स्मरिष्यन्ति मां राजन्ययाऽहं भवता स्मृता ॥ ३२ ॥
 न तेषां दुर्लभं किञ्चिदस्मिँल्लोके भविष्यति ।
 इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृणुयाद्वा पठेत् वा ॥ ३३ ॥
 तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डवाः ।
 मत्प्रसादाच्च वः सर्वोन्निवारटनगरे स्थितान् ॥ ३४ ॥
 न प्रज्ञास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ।
 इत्युक्त्वा वरदा देवी युधिष्ठिरमरिन्दमम् ।
 रसां कृत्वा च पाण्डूनां तत्रैवान्तरधीयत् ॥ ३५ ॥

नराधिपो राष्ट्रपतिं यशस्विनं
 महायशाः कौरववर्धशवर्धनः ।
 महानुभावो नरराजसत्कृतो
 दुरासदस्तीक्ष्णविपो यथोरगः ॥ २ ॥

[नील०] वैदूर्यरूपान् काञ्चनांश्च शरीरं इदं श्वेत-
 रत्नादीनां शारिफलकस्य चोपलक्षणम् । अज्ञानवादांश्च वाससा
 प्रतिमुच्य वदता कर्षे परिगृह्य आत्रप्रदिति संवन्धः ॥ १ ॥
 (अर्जु०) अज्ञान् परिरेभ्य संवेष्टम् ॥ १ ॥

१ ज. ट. व. प्रतिगृह्य वदत; व. वैदूर्यरूपान्-दृष्टान्तेनदवध-वामासि ।

श्वेतराजसतां गौरा वरदामपप्रदाम् ॥ ४ ॥
 जयो जयन्तो विजयो जयस्तेनो जयद्वयः ।
 इति शुभानि नामानि तेषां चन्द्रे युधिष्ठिरः ॥ ५ ॥
 सतोः पथाप्रतिभारं प्राविशन्नगरं प्रति ।
 अज्ञानयथां परस्परयोः शत्रुं तर्षं यथोरगम् ॥ ६ ॥ इति ।

वलेन रूपेण नरपमो महा-
 नपूर्वरूपेण ययामरस्तथा ।
 महाभ्रजालैरिव संवृतो रवि-
 र्यथाऽनलो भस्मवृत्तश्च वीर्यवान् ॥ ३ ॥
 तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं
 विराट् राडिन्दुमिवाभ्रसंवृतम् ।
 समागतं पूर्णशशिप्रभाननं
 महानुभावं नचिरेण दृष्टवान् ॥ ४ ॥
 मन्त्रिद्विजान् सूतमुखान्दिवास्तथा
 ये चापि कैचित्परितः समासते ।
 पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं समेयिवान्
 वृषोपमोऽयं समवेक्षते सभाम् ॥ ५ ॥

[चतु०] वैदूर्यरूपान् वैदूर्यरचिनाम् । अश्रान्वाभिसा
 परिगृह्य वेष्टयित्वा । परिरथ्येति वा पाठः । कक्षे भुज्जयंथौ
 परि(ति?) गृह्येत्यन्वयः ॥ १ ॥

[सर्व०] वाससा प्रतिमुच्य वद्धा कक्षे परिगृह्य ॥ १ ॥

[विरो०] कक्षे परिगृह्य परिरभ्य वाससा वेष्टयित्वा
 च ॥ १ ॥

[विप०] अथः परिभानवस्त्रे अप्रतः पृष्टनञ् कश्चाद्वयं
 शृत्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

[नील०] नचिरेण शीघ्रमेव ॥ ४ ॥ विप्रो वैश्यान्
 ॥ ५ ॥ न तु द्विगोऽयं द्विजनेपेऽपि राजैव भवित्यतीत्यर्थः
 ॥ ६ ॥ शरीरलिङ्गैः आजानुमाहुत्वादिभिन्नामरसीं पदि-
 नीम् । एतेन स्वाभिभवद्वा दर्मिता ॥ ७ ॥ द्विजं त्रैवर्ण-
 यत्वात् ॥ ८ ॥

[अर्जु०] रविदृष्टान्तेन दूरस्थितैरनुपलक्षणीयम् । वहि-
 दृष्टान्तेन समीपस्थैरपिनि दर्शयति ॥ ३ ॥ विराट्स्वया ये चापि
 केचिदिति । विप्रो मनुष्याः परितः सर्वतोभावेन समासते
 तान् पप्रच्छेत्यर्थः । 'द्वौ विप्रौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः ।
 समीपिवान् आंगाः ॥ ५ ॥ यथा गजस्तामरसीं मदोत्कट
 इति । मदोत्कटो मदेन उद्वृष्टगण्डो यथा मत्तो गजस्ताम-
 रसीं पदिनीमायाति तथा मम समीपमायाति इति योज्यम् ।
 तामरसं पदं विद्यतेऽस्या इत्यर्थः । आदित्वादिति (१) हीप्-प्रत्ययः ।

३ ग. घ. षोण रूपेण; द. षोण रूपेण तथा पुंशो अर्धरूपेण विराट्महो
 दया । ई. नारसी-अर्धरूपेण; ग. गन्धरूपेण; घ. मनुष्यरूपेण; द.
 मम हासनेन । वि. ननु र रूपेण । वि. उच्यते । वि. उच्यते । वि. उच्यते ।
 नुते विगच्छन्-उत्पन्नम् । ग. घ. वि. उच्यते । वि. उच्यते । वि. उच्यते ।
 नुते विगच्छन्-उत्पन्नम् । ग. घ. वि. उच्यते । वि. उच्यते । वि. उच्यते ।
 नुते विगच्छन्-उत्पन्नम् । ग. घ. वि. उच्यते । वि. उच्यते । वि. उच्यते ।
 नुते विगच्छन्-उत्पन्नम् । ग. घ. वि. उच्यते । वि. उच्यते । वि. उच्यते ।
 नुते विगच्छन्-उत्पन्नम् । ग. घ. वि. उच्यते । वि. उच्यते । वि. उच्यते ।
 नुते विगच्छन्-उत्पन्नम् । ग. घ. वि. उच्यते । वि. उच्यते । वि. उच्यते ।

न तु द्विगोऽयं भविता नरोत्तमः
 पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् ।
 न चास्य दासो न रथो न कुञ्जरः
 समीपतो भ्राजति चायमिन्द्रवन् ॥ ६ ॥
 शरीरलिङ्गैरुपसूचितो ह्ययं
 मूर्धाभिपिक्त इति मे मनोगतम् ।
 समीपमायाति च मे गतव्ययो
 यथा गजस्तामरसीं मदोत्कटः ॥ ७ ॥
 वितर्कयन्तं तु नरपभस्तथा
 युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराट्प्रवर्षीत् ।
 सस्त्राद्विजानात्विह जीवनार्थिनं
 विनष्टसर्वस्वमुपागतं द्विजम् ॥ ८ ॥

तामरसीं मदोत्कट इति पाठे तामरसीं पदं । व्यक्तं एवार्थं
 इति ॥ ७ ॥ अभ्येत्य मंसुरमागतम् ॥ ८ ॥

[चतु०] अर्धरूपेण तेजःस्वरूपेण दीर्घत्वाभावात् आपिः
 ॥ ३ ॥ प्रसमीक्ष्यापनन्तमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ विप्रो मनुष्यान्
 परितः मर्मापि । पप्रच्छ विराट् इत्यनुपपत्तेः । समेयिवान्
 समागतः ॥ ५ ॥ तामरसीं नलिनीम् ॥ ७ ॥

[सर्व०] तामरसीं पदिनीम् ॥ ७ ॥ द्विजं त्रैवर्णिक-
 त्वात् ॥ ८ ॥

[विरो०] अथ स्वरूपेण; अर्धाचिरूपेण (च) ॥ २ ॥
 तामरसीं पदिनीम् ॥ ७ ॥

[विप०] रविदृष्टान्तेन दूरस्थैरनुपलक्षणीयत्वम् । अनल-
 दृष्टान्तेन समीपस्थैरनुपलक्षणीयत्वम् ॥ ३ ॥ तान् ममामद
 इति पप्रच्छ । यदयं वः युष्मानं कः भयन्धीयः । प्राद्वणादीनां
 केयामयं मंगी नो भवति । मन्वे इहाऽस्मन्वभायां प्रथमं ममे-
 यिवान् आगतः । पूर्वमित्यं मभाऽनेन न दृष्टेत्यर्थः । तत्र
 कारणमाह । य आगतः मन् ममामीक्षते सर्वमेव नियोजयति
 ॥ ५ ॥ विनष्टमर्थं द्विजं क्षत्रियम् । 'प्राद्वणोऽयं
 मुरमानीद्वाह गजान्यः श्वतः । उरु तदस्य यद्वैश्यः पद्मपां
 शूद्रो अजायत' इति श्रुतेः । अतो द्वितीयजातत्वाद्दिग्गम् ।
 प्रथमं प्राद्वणाः तदनु द्वितीयजान्मे क्षत्रियाः । यद्वा 'भानुमे
 प्रजायन्ते द्वितीयं भौक्षिन्वयान् । प्राद्वणाः क्षत्रिया
 वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजायतः ॥ ८ ॥

दिशन् । उच्यते । उच्यते । उच्यते । उच्यते । उच्यते । उच्यते । उच्यते ।
 पदमीशुने ममान् । द. वात् श्वतेन (कल्पेण) वेऽपि प्रथमं श्वे ममान् । वि.
 नाश्वेऽप्यम् । द. व. न चास्य दासो; द. न चास्य दासो न रथो न कुञ्जे
 समगतः, दे घ. द. रथो न कुञ्जे स्यात् । उच्यते । उच्यते । उच्यते ।
 मन्वे इहाऽस्मन्वभायां प्रथमं ममेयिवान् आगतः । य आगतः मन् ममामीक्षते सर्वमेव नियोजयति
 ॥ ५ ॥ विनष्टमर्थं द्विजं क्षत्रियम् । 'प्राद्वणोऽयं मुरमानीद्वाह गजान्यः श्वतः । उरु तदस्य यद्वैश्यः पद्मपां
 शूद्रो अजायत' इति श्रुतेः । अतो द्वितीयजातत्वाद्दिग्गम् । प्रथमं प्राद्वणाः तदनु द्वितीयजान्मे क्षत्रियाः । यद्वा 'भानुमे
 प्रजायन्ते द्वितीयं भौक्षिन्वयान् । प्राद्वणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजायतः ॥ ८ ॥

इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके

वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो ।

तमब्रवीत्स्वागतमित्यनन्तरं

राजा प्रहृष्टः प्रतिसंगृहाण च ॥ ९ ॥

तं राजसिंहं प्रतिशृण्व राजा

प्रीत्याऽऽत्मना चैनमिदं वभाषे ।

कामेन ताताभिवदाभ्यहं त्वां

कस्यासि राज्ञो विपवादिहागतः ॥ १० ॥

गोत्रं च नामापि च शंस तत्त्वतः

किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा

वैयात्रपद्यः पुनरस्मि विप्रः ।

अज्ञानप्रयोक्तुं कुशलोऽस्मि देविनां

कङ्केतिनाम्नास्मि विराट विश्रुतः ॥ १२ ॥

विराट उवाच—

ददामि ते हन्त वरं यमिच्छसि

प्रशाधि मत्स्यान्वशगो ह्यहं तव ।

प्रियाश्च धूर्ता मम देविनः सदा

भवांश्च देवोपम राज्यमर्हति ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

प्राप्तो विवादः प्रथमं विशाम्पते

न विद्यते कं च न मत्स्य हीनतः ।

न मे जितः कश्चन धारयेद्धनं

वरो ममैवोऽस्तु तव प्रसादजः ॥ १४ ॥

[नील०] कामचरः त्वदिच्छानुवर्ती ॥ ९ ॥ प्रीत्याऽऽत्मना प्रीतिमना मनसा कामेन रागेण तातेति श्रेष्ठत्वात्सं-
बोधयति ॥ १० ॥ शिल्पं कौशलं किंविपर्यं तव स्वया कृतं
संपादितम् ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरस्वेति लोके । पक्षे युधिष्ठिरोऽहं
तव सखा स्यासं भूयासमिति संवन्धः । अस्तेराशीर्द्धिद्धि
छान्दस आर्षेधातुकत्वाभावः तेन भूभावः अशोरित्यल्लोपोभा-
वश्च न भवतः सलोपाभावोऽपि छान्दसः । युधिष्ठिरः स्या ह्महं
सखेति पाठेऽपि युधिष्ठिरोऽहं मम सखा स्याः भवेति संवन्धः ।
हमिति तु पादपूर्णायां निपातः । पक्षे अहमहमिति द्विरुक्तिः
सार्वभौमोऽपरसेवां चिकीर्षामिति चिन्तया वैचित्यसूचिका ।
वैयात्रपद्यः व्यात्रपाद्रोत्रे भवः व्यात्र इव पततीति व्याधिपा-
शमस्तस्य कुले जातो वैयात्रपद्यः । गणादित्वाच्चन् । यद्वा ।
वैयात्रं व्यात्रमयं तेन परिश्रुतो रथोऽपि वैयात्रः स एव पदां
पादक्रमणार्थं बाहनमस्येति वैयात्रपद्यः । 'परिश्रुतो रथः' इत्य-
धिष्ठ्य द्वैपैयात्रादित्यन् । विप्रः विशेषेण प्राप्तिं पूरयति
प्राद्वणादीन् धनादिभिरिति विप्रः । धर्ममनुत्वाद्वा विप्रोऽस्मू ।
प्राद्वण इति पाठे तु प्राद्वणिविदिति मुख्यं पदार्थो प्रहृतौ शक्यः ।
कद् इति श्रुतान्तनामैति प्रागेवोचम् । अज्ञानप्रयोक्तुं कुशलः
सूहृद्भ्यश्चिष्यत्वान् ॥ १२ ॥ देविनः देवनशैलाः ॥ १३ ॥
प्राप्तो विवाद इति शूनानां मध्ये इति शेषः । शूनशूनानां मध्ये
हीनतः हीनानां पराजितानां यं कं च कमपि प्रथमं राजानं
राजपुत्रं वा मुख्यं जयवन्तं प्रथमशब्दोऽत्र श्रेष्ठयाची तं प्रति
विवादः प्राप्तो न विगते इति न । मत्स्यगन्धारिणे शूने परा-
जिते जयवन्तः सन् नित्यं कश्चिद् कुर्वन्त्येतेष्वर्थः । दे. विना-

पते, हे मत्स्येत्यादरार्थं द्विःसंबोधयति । यस्मादेवं तस्मात्
कश्चन कोऽपि मया जितो मे मदीयं धनं न धारयेत् । अहं
कल्हाद्रीतस्त्वमेव सत्यं ज्ञात्वा मदीयं धनं दापयेत्यर्थः ॥ १४ ॥

[अर्जु०] कामचरः यदृच्छया तिष्ठामि यामि च । प्रतिसं-
गृहाण प्रतिसंजग्राह विभक्तिपुरुषयोर्व्यत्ययात् । प्रागेवोक्तं
'पदज्ञैर्नाति निर्वन्धः कर्तव्यो मुनिभाषिते । अनुस्मरण-
तात्पर्योन्नाद्रियन्ते हि लक्षणम्' इत्यादि ॥ ९ ॥ वैयात्रपद्यः
वैयात्रपद्यगोत्रः ॥ १२ ॥ धूर्ता शूतकाराः ॥ १३ ॥ हे मत्स्यं
विशांपते नृपते हीनतः पुरुषात् कश्चन कोऽपि न विद्यते मम
विवाद इति प्रथमं प्राप्तो वर इति शेषः । जितः सन्मम धनं न
कश्चन धारयेत् अप्रयच्छन् चिरं कुर्यात् द्वितीयो वर इत्य-
भिप्रायः । यद्वा हे मत्स्य प्रथममेव वरोऽस्तु हीनतः कुशल-
लद्रविणादिहीनेन कश्चन विवादः प्राप्तो न विद्यते विवादप्रधानं
शूनं यतः । आप्तो विवादः परम इति पाठे—हे विशांपते हीनतो
हीनजनेन सह मम कश्चिन् शूतादिव्यवहारो न विद्यते न
भवतु । किंतु साधुशिरैव भवत्वित्यभिप्रायः । अत एव विवादः
परमो योग्यः । अयमाशयः शूते विवादो जायत एव किंतु
साधुसंवन्धी विवादः परमः आप्तानां विवाद आप्त इत्युच्यते ।
'आप्तः प्रत्ययितः साधुः' इत्यमरः । प्राप्तो वादं प्रथमं वि-
शांपते न विद्यते किंचन मत्स्य हीनत इति पाठे—हे नरपते
यः कश्चिन् शूते गामपिक्षिपति स एवतः प्रथमं वादं प्राप्तोऽतु
त्वयैव सह तेन विवदनीयं न मयेत्यर्थः । न विद्यते न भवतु
शूतव्यवहारः कुशललद्रविणादिभिर्हीनैः । शूतायान्तात्
शक्तिः । अपरं मया जितः सन् न मे कश्चन धनं धारयतु

१. क. कामचरगतादि ३. २. क. प्रज प्रजा प्रति । ३. क. इतिवन्धेन ।
११ क. मेवं च नाश छह । १२ क. युधिष्ठिरस्वमि सखा प्रीति । ३.
[लक्ष्मिः (देवि) कद् । क. देवि । १३ क. वं (वैव्यच्छमि—देवि) मम

गाम । ३. शिया हि धूर्ता—देवो मम तस्य । १४ क. आप्तो विवादः । ३.
विवादः परमो विशांपते । ३. क. जितः किंचन ।

वृत्कारं तन्नगमेव त्वयै न वामौ मदीयं धनं दापयितव्यम् । अजम-
मेप्राय-श्रुतसाराणा चनमो वृत्त-—छलं वलं निहव कल-
ञ्चेति । तत्र प्रथमेन पाठेन छलवले निरस्ते राजदण्डभयान् । नि-
ह्वोऽपि नास्ति चित्तस्य धनस्य तद्व्यगमेव दापनान् । कल-
ऽपि नास्ति हीनकुलशैलद्विगाना हि धाम यन् कल्लो
नाम् । एवं चतुष्टयं याचितवान् इत्यर्थः । अत्र पक्षे 'एक-
गार्हृदयवरं वगै द्वौ क्षत्रियस्य तु । त्रयस्तु राज्ञो गानेन्द्र
राह्वणस्य शतं वग' इति । सभाया द्रौपद्या वाक्यात्परामर्श
राह्वणवेशधारित्वेन तथा व्यवहार इति ॥ १४ ॥

[चतु०] प्रतिमगृहाण प्रतिसंगृहीतवान् । आर्यो व्यन्वयः ।
। ९ ॥ कामेन इच्छया ॥ १० ॥ वृत्तमभ्यस्तम् ॥ ११ ॥
। यात्रप्रथमं कुलीनो गोत्रेण । प्रयोक्तुं प्रयोक्तुम् (१) ॥ १२ ॥
। तूर्णं श्रुतवित् । ॥ १३ ॥ प्रथमो मुख्यः प्राप्तः प्रत्ययित
व्यामित्यर्थान् । परम इति वा पाठः । हीनतो हीनेन सह मे
वेदान्ते श्रुतादित्र्यवहारो न विद्यते । चित्तं सन् न कश्चन
मम धनं धारयेत् । एवमेव त्रिविधो वरो ममास्त्विन्वन् ॥ १४ ॥

[सर्ग०] कामचर त्वदिच्छानुवर्ती ॥ ९ ॥ शिष्यं
। तैमजम् ॥ ११ ॥ वैयात्रप्रथमं व्यात्रपादोत्रे भव । तत्त्वं तु
यात्र इव पतनीति व्यात्रपाद्यमन्स्य क्ले जातो वैयात्रप्रथमः ।
। चित्रं विभेगेण प्राप्तिं पूर्यति श्लाघणादीनि चित्रं । पाठान्तरे
प्रबुद्धिदिनि । प्रकर्तुं प्रयोक्तुम् ॥ १२ ॥ हीनत हीनेन सह
गाम शून्यनिमित्तं कच्छ क च न अन्योऽपि न प्रियते न
भवेदिति प्रथममादौ वरो देयः । ततो मया चित्तं कोऽपि
पदीयं धनं न धारयेत् ॥ १४ ॥

[दुष्टे०] विराटेन वरं प्रार्थयेति अभिहितो युधिष्ठिरस्तुवा-
च—प्राप्तोतु वादं प्रथमं विशांपने न विद्यते किंचित हीनवर्णन ।
। न मे जितं कश्चन धारयेद्वनं वरो ममैषोऽस्तु तव प्रनादत् ॥
। भो विशांपने यः कश्चिद् शून्ये मामाधिकिपति स त्वत्तः प्रथमं
वादं विराटं प्राप्तोतु त्वयैव वेन मह विवदनीयं नतु मयेत्यर्थः ।
। न विद्यते इति भवतु श्रुतादित्र्यवहारं कुलद्विविगवर्णहीनेन
सह विराटो न भवत्विति तूर्णयायास्तमि । न मे जित
इति । शून्ये जितो न कश्चन मे धनं न धारयतु श्रुतकार-
कल्लपं त्वयैवामौ मदीयं धनं दापयितव्यम् । अजमभिप्राय-
श्रुतसाराणा चनमो वृत्त-—छलो वलं निहव कल-
ञ्चेति । तत्र प्रथमपाठेन छलवले निरस्ते राजदण्डभयान् । नि-
ह्वोऽपि नास्ति चित्तस्य धनस्य तद्व्यगमेव दापनान् । कल्लोऽपि
नास्ति हीनकुलशैलद्विगाना हि धर्मोऽयं श्रुतकल्लो नाम ।
। एवं हि वरचतुष्टयं याचितवानि-र्यः ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारत-सभाया दुष्टेऽर्थापेक्षकानि-
विराटपर्वेण सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[विरो०] शृणा जग्राह ॥ ९ ॥ वृत्तमभ्यस्तम् ॥ ११ ॥

सत्या हितकारि । विप्रन्मन्मृगान् ॥ १२ ॥ चित्तो मया सह
वादो यन्म म विवाट तव पद्म आपो भविव्यति (शेषः)
। मया यदि नित्ता निरस्ते तवैव मम वेष इत्याह-हे मन्व
हीनत हीनं कर्म किंचिन्मम न विद्यते । आप्तोतु वादं
प्रथमं, प्रथमं । चित्तं जगोऽप्यान्तीति [चित्तं] यथा न धार-
येत् गृहीयान् ॥ १४ ॥

[विरो०] यथाकामचर यथाकामेन चरामि यदृच्छामि
गच्छामि तिष्ठामीत्यर्थः । प्रतिमगृणेण अभ्युधानादिना । यद्वा
प्रतिमंगृहाण च विन्द्वभिभक्तिपुष्पत्वन्यपान प्रतिमंग-
ग्राहेत्यर्थः ॥ ९ ॥ यदि सन्नाद्रपन्म्येन युधिष्ठिणे ते मन्व
तर्हि मयापि मह मन्वमेव मनीचीनमिति राजोऽभिप्रायः ।
। कश्चेति 'क कोऽपि न प्रनातीह पुनात्त्रिविदेवगतान् ।
इति कश्च्छलादृचे विराट म युधिष्ठिरः ।' यद्वा कं सुग
कानामीति कंकः । कै वै शठे । कना मानं कप्रगामि वा ।
। कं त्रह वा कयामि । क शय्य त्रयोदशवर्षावधिद्वृतं मा
करोमीति कङ्कः । कश्चेतिनाम्ना ॥ १२ ॥ अन्योपरि हन्तेति
हर्षं योग्यप्राप्तौ सन्मन्मं स्मरणे मन्मोऽप्यर्थं मद्गते प्रज्ञोत्ते
च ॥ १३ ॥ आपो विवाट इति । 'आगमो शान्तवचनमान
वोपन्नरं विदुः । श्रीणदोयोऽनृत वाक्यं न श्रुतादेत्वमंभवान् ।'
। अतुत्त्व हेतुर्नास्ति । 'स्वकर्मण्यभिपुनो यः मद्गते प्रविशति' ।
। पुचिन्तन्निधैरिन्यमानो ज्ञेय म तादृगः ।' इति विज्ञाने मन्व
विवाट आम उपस्थितः सन् प्रथमं मेनेति शेषः । मर्वविद्याना
मयैव निर्णयः कार्यः । यतो मयि राष्ट्रे निवममाने प्रवानु
सभ्यदोपादन्यायो मामुभिति भावः । तथा हीनत कच्छाय-
कारभारत्वाद्दानीचत किंचन आमनाहानादि न विद्यते न
। कारयितव्यं सन्नाद्वान् । तथा मे मया चित्तं कश्चन न धार-
येत् । तदानीमेव दद्यात् । शून्यचित्ते धने कागन्तरेण याच्य-
माने शुक्रकल्लः स्यात्तत्र च तृयाक्षेप भीमादपो न महते ।
। तव प्रमात्त एष मम वरोऽस्तु । इत्यर्थे प्रकटः । अथ च
मनोगत मन्वमेतद्गह-हे विद्यापते मन्व प्रथमं सुग्यो विवाट
आम आत्मान्मन्वः । यत्तत्रोदगो वरं क्रियान् गतः । इ-
दानीं तव पुरे निकम्पुनागता । अनोऽप्यावशिष्टे प्रयोऽभ-
वर्षं अन्तग परिज्ञात्रेण विवाटो मुख्य एव । यतो हीनतो
नीचान् स्वभावप्राप्तुद्धेः दुर्गोधनमनुदिदुःशामनादे किंच
न विद्यते । अपि तु मर्व मभवति । तथा मे मम अचितं धनं
। तद्विन्न धारयेत् ? अपि तु धारयेदेव । छत्राचिन्त किन् अ-
जितमेव । पुन मात्तं मम छत्रवामिन एव उग्रामनादि-
स्थानरूपो वरमवाऽस्तु । सन्नाद्रपन्म्यापि पदत्रन्वरा किं-
। आमनादिगनामानेणु अन्यन्मृगाना उपवेदत्रन्मित्यर्थः ॥ १४ ॥

[लक्ष्म०] युधिष्ठिरस्यामि सनेत्यत्र त्वानं प्रति नि-
र्यापिरेनात्यन्तं युधिष्ठिरस्य सत्या अनीत्युक्ते । तस्य शरी-

विराट उवाच—

ह्यापववश्यं यदि तेऽभियं चरे-
त्प्रव्राजयेयं विषयाद्विजांस्तथा ।
शृण्वन्तु मे जानपदाः समागताः
कङ्को यथाऽहं विषये प्रभुस्तथा ॥ १५ ॥
समानयानो भविताऽसि मे सखा
प्रभूतवस्त्रो बहुपानभोजनः ।
पश्येस्त्वभन्तश्च बहिश्च सर्वेदा
कृतं च ते द्वारमपावृतं यथा ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

रमेव अहमस्मि । स्वगरीरे यथा प्रीतिं करोति तथा मन्व्यपीति
बाह्यो भावः । तच्छरीरं मच्छरीरमित्यान्तरो भावः । वैया-
द्यप्योऽस्मीत्यन व्याद्यपदः गोत्रापत्यं पुमान् वैयाद्यपद्यः ।
वैयाद्यपद्यगोत्रायेति भीष्मस्य कथनात् सोमवंशप्रवर्तकः
व्याद्यपदिनि कश्चिदसि नपिरिति बाह्यो भावः ॥ १२ ॥
प्रियाः हि धूर्ता ममेत्यत्र अक्षकविदाः धूर्ताः प्रियाः
ममापि सन्ति । तस्मादक्षक्रीडार्थं त्वां न वरये । किं तु
महालक्षणभगिनस्त्वं राज्यमेव पालयेति भावः ॥ १३ ॥ न मे
जितं किंचनेत्यत्र मे जितं वैराग्येण वशीकृतं मनः ॥ १४ ॥

[नील०] ते तव अप्रियमितिच्छेदः । यथाऽहं विषये
देगे प्रभुस्तथा कङ्कोऽपीति योजना ॥ १५ ॥ अन्तर्धनद्वारा-
दीन् बहिः सैन्यारामादीन् पश्येः पर्यालोचय अपावृतमनावृ-
तम् ॥ १६ ॥ अनुवादेऽयुः पूर्वं देहीत्युक्त्या दत्तस्यैव क्षेत्रारा-
मादेः प्रतिवर्षं पुनर्देहीनि राजवचनं यदधिकारिणं प्रति तदनु-
वादान्निमित्तं ये त्वां प्रति अयुः प्राप्नुयुस्तेषां वचनेन सदा-
ऽनवमेऽपि मां श्रूयाः । क्षणमपि ब्राह्मणदृष्टेः प्रतिवन्द्यो मा
भूदित्याद्ययः ॥ १७ ॥ वरं श्रेष्ठं समागमं प्रीतिम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[अर्जु०] समानजातो भवितासि मे मत्प्रेति । (समान-
जातः समानवयाः समानमनाश्च तस्य ममुन्नतिः तस्य जातं
समूहः षट्पान् समानजातः समानं तुल्यं जातं समूहो यस्य इति
विपदे समानस्य सभादे रूपम् । 'अनंजातोऽयजन्त्यस्मिन्'
इति विश्वः । (?) तमेवार्थं स्पष्टीकरोति प्रभूतवस्त्र
इत्यादिना । अपावृतम् उद्घाटितम् अपमारितमित्यर्थः ॥ १६ ॥

१५ वि. नृ० स वयो व० २ ग. घ. व. ह्यभ्यनयं व० २ । व. मे वीर-
जः समागमः । १६ ग. घ. वि. क. समाजस्यो भ० १ । व. जये तव न्ते च
व० १ । १७ व. स्वाऽनुदं वैयुः स्वाऽनुवा वैयुः स्वाऽनुवा वैयुः । वि. स्वा-

ये त्वाऽनुवादेऽयुरवृत्तिकर्षिता
ब्रूयाथ तेषां वचनेन मां सदा ।
दास्यामि सर्वं तदहं न संशयो
न ते भयं विद्यति सन्निधौ मम ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवं स लब्ध्वा तु वरं समागमं
विराटराजेन नरर्षभस्तदा ।
उवास धीरः परमार्चितः सुखी
न चापि कश्चिच्चरितं बुबोध तत् ॥ १८ ॥

अवृत्तिकर्षिता अवृत्तिर्वर्तनाभावः तया पीठिताः ॥ १७ ॥
इत्यर्जुनमिश्रतयां महाभारतव्याख्यायां विराटपर्वणि
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[चतु०] अपावृतमप्रतिरुद्धम् ॥ १६ ॥ त्वा त्वाम् ॥ १७ ॥

इति श्रीचतुर्भुवमहा० टी० विराटपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[सर्व०] देहीत्युक्त्या पूर्वं दत्तस्य क्षेत्रादेः प्रतिवर्षं
देहीति पुनर्वचननिमित्तं ये त्वां प्रति अयुः प्राप्नुयुः ॥ १७ ॥
इति श्रीसर्वज्ञारायणवृत्तौ भारतायप्रकाशे विराटपर्वणि
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[विरो०] समानजातः समवयाः । त्वां च याचियुः
त्वानुवादेयुः (च) । अनुवादे मयि वचनार्थमयुः आग-
च्छेयुः ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारतटीकायां विरोधार्थगजान्यां विराटपर्वणि
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[विष०] अयं विदोषः । समानजातः समानवयाः समा-
नधर्मा वा । एतेन समानासनादि सूचितम् । समानजातो
भविष्यसि असि त्वमिति । मानपूजायां मानजातेन
मानममूहेन सह वर्तत इति वा । संवदा हर्षेण ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयमपहविवरणे
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[लक्षा०] स वास्य कश्चिच न तं बुबोध तदित्यत्र तत्त-
स्मादातिवैपचारित्वात् स वा विराटो वा अस्य कश्चिद्वृत्त्य-
जनो वा तं न बुबोधेति योजना ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने यादिराजनिर्दिष्टे लक्षाईवारे विराट-
पर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अप्ययुः । अ त्वां च याचियुः । वि. दत्तां च तेषां वचनेन ते । व. अयं विप-
ते शासनमम । १८ व. अ. त लब्ध्वा परमं समा । क. ग. घ. य. वि. ग
व. वि. उवास वीः परमार्चितः । इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ततो विराटं समुपेत्य पाण्डव-
स्त्वदीनरूपं वचनं महामनाः ।
उवाच सूदोऽस्मि नरेन्द्र बल्लवो
भजस्व मां व्यञ्जनकारमुत्तमम् ॥ ७ ॥

विराट उवाच—

न सूदतां बल्लव श्रद्धधामि ते
सहस्रनेत्रप्रतिमो विराजसे ।
श्रिया च रूपेण च विक्रमेण च
प्रभाससे त्वं नृवरो नरेष्विव ॥ ८ ॥

भीम उवाच—

नरेन्द्र सूदः परिचारकोऽस्मि ते
जानामि सूपान्द्रथमं च केवलान् ।
आस्वादिता ये नृपते पुराऽभव-
न्युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ९ ॥

स्वप्रतिज्ञाधर्मान् न च्यवते स्म इत्यन्युतो युधिष्ठिरस्तस्याऽनुज
कनीयांसम् ॥ ६ ॥

[लक्षा०] खजं च दवीं च करेण धारयन्नित्यत्र खज-
मन्नरसनिष्क्रमणाय खमवकाशं दातुं जातामिति व्युत्पत्त्या
रजपदेन शमी कथ्यते । यसमुच्च इत्यपभ्रंशभाषा ॥ १ ॥
गिरिराजसारवानित्यत्र गिरिराजसारवान् पर्वतराजवत्सत्त्व-
वान् ॥ २ ॥

[नील०] सूदः पाककर्ता बल्लवो नामनः ॥ ७ ॥ तव
कर्म न चैव समं मन्ये इतरकर्मणेति शेषः । अतिमानुषं
कर्म वदसीत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीनैटकथ्येय भारतभारवर्षे विरटपर्याणि
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[अष्ट०] न केवलं प्रथममहं सामान्यमूपान् जानामि युधि-
ष्ठिरेणे ये आस्वादिताः सृषा व्यञ्जनानि । राजयोग्यपाचकोऽह-
मिति भावः ॥ ९ ॥ समुद्रनेमिं पृथिवीमिति । समुद्रो नेमिस्व-
धिर्यस्याः पृथिव्याः सा तथा ताम् । 'नेमिः ह्येवे तथा गते
प्राकारे कैतवेऽपि च' इति विश्वः ॥ ११ ॥ पुरस्कृतो नियुक्तः
अभिहृत इति यावन् ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्भृंगविषयवृत्तायां महाभा० विरटप० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[चतु०] बल्लव इति नाम्ना प्रसिद्धः । भजस्व स्वीकृत
॥ ७ ॥ प्रभाससे दीप्यसे ॥ ८ ॥ न केवलमित्याका-
ह्यायां पुरयति—यत्नेनेति । नियुद्धनीलो घाटुयुद्धमुल्लः । समी-

वलेन तुल्यश्च न विद्यते मया
नियुद्धनीलश्च सदैव पाथिव्य ।
गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहं
सदा करिष्यामि तवानघ प्रियम् ॥ १० ॥

विराट उवाच—

ददामि ते हन्त वरान्महानसे
तथा च कुर्याः कुशलं प्रभापसे ।
न चैव मन्ये तव कर्म तत्समं
समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ ११ ॥
यथा हि कामो भवतस्तथा कृतं
महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः ।
नराश्च ये तत्र समाहिताः पुरा
भवांश्च तेपामधिपो मया कृतः ॥ १२ ॥

यिवान् संगतः सन् ॥ १० ॥ अधिकुर्याः अत्यक्षणां कुर्याः
कुशलं समुचितम् ॥ ११ ॥ पुरस्कृतोऽधिकृतः ॥ १२ ॥

[सर्व०] सूदः पाककर्ता ॥ ७ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनारायणवृत्तौ भारतार्थप्रकाशे विरटपर्याणि
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[विरो०] न केवलान् किंतु विशिष्टान् ॥ ९ ॥ नेमिः; नेमी
(दी) ॥ ११ ॥

[विप०] बल्लवश्च संवरणार्थोऽयं धातुः । बल्लामि
शशुषु समुत्पतितं कोपं संवृणोमि संवच्छामि ज्येष्ठानुरो-
धादिति बल्लवः । व्यञ्जनकारं सर्वज्ञाकादिपङ्क्त्याकारम् ।
अन्तर्गतपक्षे कुहूः सन् समरे शत्रूणां व्यञ्जनं पराजितलक्षणं
दासकरणपञ्चबालकरणार्थादिकं करोमीति व्यञ्जनकारः ॥ ७ ॥
नरेन्द्र अहं सूदः नरेन्द्रस्य युधिष्ठिरस्य सूदः । अन्तर्गतपक्षे
अहं नरेन्द्रसूदः नरेन्द्रान् नृपतीन् सूदयामीति नरेन्द्रसूदः
साम्प्रतं परिचारकः प्रतिचाररूपः प्रच्छन्नवासीत्यर्थः ।
जानामि सूपान् तथा सूपान्देशां जानामि । सुपु सन्त्यगुप्यते
वर्जिवापः क्रियते पृथ्विति सृषा देशास्तान् । केवलान् 'एके
मुत्पान्त्येकेवलाः' प्रथमेन मुत्पयतया मुत्पान् देशानित्यर्थः ।
हे नृपते! ये सृषा देशा युधिष्ठिरेण नृपेण आस्वादिताः करादा-
नेन राजमुषे भुक्ता अभूवन् । सर्वशः समन्तात् ॥ ९ ॥

[लक्षा०] एवं हि मन्ये तव कर्म तादृश्यत्र तव कर्म
तन् उपरि बक्ष्यमाणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने पारिजातत्रयिने लक्षात्कारे
विरटपर्यायष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सूपान्पृथिवीं । न नृपेण सर्वं । १० अ. ज. व. के च । ज. ट. समीपितान् ।
११ अ. नेमि तथापि कुर्याः । १२ व. हि यामरतत त तथा । व. यानो अभिव
पुरस्कृतः । तं च मया पुरस्कृतः । व. तप तपोविना मया भवन्नर, तु गोविना
पुरा भवतव दोषम् ।

६ व. विरटप्रवेन नु नोदिषा मा गताथ वेगेन सुशुभ्यकरिणः । ज.
हृत्तया ददा सु । ७ अ. ह्यदीनरूपो वचनं । व. उवाच मुनेषु । ८ व.
ग. य. व. घ. सुदो मां नर ६ । च वि व. प्रतिभो हि हरयेने । व. प्रभासि
व. नानगो (ट. नमी) नोपिह । ९ अ. न केवलान् वि. व. सूपान्प्रथमने,

वैशम्पायन उवाच—

तथा स भीमो विहितो महानसे
विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ९.

श्रीपपाः क्षेत्रज्ञैवेण विराटनगरे प्रवेशः ॥ १ ॥ चरन्त्या समाद्रूप स्वदेवनि तस्या निवासनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततः केशान्मसुस्त्रिप्य वेष्टिताग्राननिन्दितान् ।
कृष्णान्मृद्भान्मृद्दीर्घान्समुद्रथ्य शुचिस्मितान् ॥१॥
जुगृहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना ॥
वासश्च परिधार्पकं कृष्णा सुमालिनं महत् ॥ २ ॥
कृत्वा वेपं च सैरन्ध्यास्ततो व्यचरदातिवत् ।
तां नराः परिधावन्तीं स्त्रियश्च समुपाद्रवन् ॥ ३ ॥
अपृच्छन्थैव तां दृष्ट्वा का त्वं किं च चिकीर्षसि ।
सा तानुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्र्यहमिहागता ॥ ४ ॥
कर्म चेच्छामि वै कर्तुं तस्य यो मां युयुसति ।
तस्या रूपेण वेपेण श्लक्ष्णया च तथा गिरा ॥

[विप०] नियुद्धशीलः बाहुयुद्धशाली । अनचप्रिय-
मिति प्रियं बद्धमोक्षादिकमिति [समेयिवान्] भाविनि
भूतवदुपचारः ॥ १० ॥

नि श्रीमहाभारतविषयपरिवर्तने विराटपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[चतु०] विहितः स्थापितः ॥ १३ ॥

इति श्रीवृषभसिंहनायां महाभारतटीकायां विराटपर्वणि
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[विरो०] विहितः; विदितः (च) । विदः सत्तायाम् ।

[थगुवाम । जनो बाहजनः ॥ १३ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायां विरोधार्थभङ्गायां विराटपर्वणि
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[नील०] वेष्टिताग्रान् आहुश्चिताग्रान् समुत्क्रिय वे-
गीकृत्य ॥ १ ॥ जुगृहे गोपिनवती ॥ २ ॥ युयुभनि योज-
येतुमिच्छति । पुष्पनीति पाठे पोषयितुमिच्छति ॥ ५ ॥
इत्थं त्वमनि किंतु दामान्दामांश्च प्रेषयन्तीं वृत्तां स्वा-
मेत्यसीत्यर्थः ॥ ९ ॥

[अर्ध०] वेष्टिताग्रान् कुटिलाग्रान् ममुद्रथ्य दक्षिणे पार्श्वे
जुगृहे संतृपयतीं श्रौपयतीं श्रेयः । 'वेष्टिनं वस्त्रं' इत्यमरः ।

१३ व. अं. नो. विहितो महानसे । नि. विहितो महानसे विराटपर्वणि
गु. नसे । उवाच राजत तया । ग. व. न. उवाच राजत च । इति अष्टमो-
ऽध्यायः ॥ ८ ॥

२ व. न. कर्णं मुनये । ३ व. मे. न. कर्णं का व्यवहृत । ४.
विरा. ९

उवाच राज्ये न च तं पृथग्जना
बुवोष तत्रानुचराश्च केचन ॥ १३ ॥

न श्रद्ध्यत तां दासीमन्नहेतोरुपस्थिताम् ॥ ५ ॥

विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसंभवा ।

आलोकयन्ती दृष्ट्वा पासादाद्बुपदात्मजाम् ॥ ६ ॥

सा समीक्ष्य तथारूपामनाथामेकत्राससम् ।

समाह्वयात्रवीन्द्रे का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ७ ॥

सा तामुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्र्यहमुपागता ।

कर्म चेच्छाम्यहं कर्तुं तस्य यो मां युयुसति ॥ ८ ॥

सुदेष्णोवाच—

नैवंरूपा भवन्त्येव यथा वदसि भाविनि ।

प्रेषयन्तीव वै दासीदासांश्च विविधान् बहून् ॥ ९ ॥

कल्पिताप्रानिति व्याचक्षते केचिन् । नराः पुमांसः ॥ १-३ ॥
बुभूर्पति मर्तुमिच्छति । मृच्च धारणपोषणयोः । पुपुभूर्नीति पाठः
पोटुमिच्छति स एवार्थः पुपु पुट्टो धातोः । मुमुभूर्नीत्युपाठ
एव ॥ ५ ॥ प्रामादान् प्रामादाम्नाम् । ल्यच्छोपे पञ्चमी ॥ ६ ॥

[चतु०] वेष्टिताग्रान् कुटिलत्वेन अधिगन्तान्यप्राणि येषां
मृदूनं सुम्पर्णान् । अन्यत्र सुमृदूर्जनः (?) ममुद्रथ्य वेणीभावेन
निवथ्य ॥ १ ॥ पुष्पनीति पोषयितुमिच्छति ॥ ५ ॥ दासीः
प्रेषयामि दाम्यो मम मन्तीत्यर्थः । प्रेषयन्तीति पाठे ण्वविधाः
स्त्रियो दासीः प्रेषयन्त्येव नतु दास्यो भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

[सर्व०] वेष्टिताग्रान् आहुश्चिताग्रान् ममुद्रथ्य वेणीकृत्य
॥ १ ॥ जुगृहे गोपिनवती ॥ २ ॥ युयुभनि योजयितुमिच्छति
पाठान्तरे पोषयितुमिच्छति ॥ ५ ॥ किंतु दामान्दा-
सांश्च प्रेषयन्तीं वृत्तां स्वामिन्यमतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

[विरो०] वेष्टिनं कुटिलम् । ममुद्रथ्य वेणीत्वेन निवथ्य
॥ १ ॥ मृदूनं अगर्हणं देवान् व्यचरन् ॥ २-३ ॥ पुपुभूनि
बुभूर्पति (दे) युयुभनि ॥ ५ ॥ प्रामादात्प्रामादाम्नाम् ॥ ६ ॥
प्रेषयन्ति २ प्रेषयामि च २ प्रेषयन्ती । अर्दं (श्रेयः) ॥ ९ ॥

[विप०] वेष्टिताग्रान् कुटिलाग्रान् अनिन्दितान् प्रज-

द्विदणार्थाने—तां वरन्तीं वर दद्यां वरजुः उदरान् । नराः नरंश्च
सन्नेष परं विरमयान्ताः । ५ क. कर्तुं कथं वा मां चिकीर्षसि । वैशम्पा-
यन उवाच । व. मां बुभूर्पति । म. पुपुभूने । व. कर्णेन दक्षेण । ६ च. क.
पानरोमला । ९ प्रेषयन्तीः; व. प्रेषयन्तीः; व. प्रेषयन्ति ॥

नोच्चगुल्फा सहतोरुस्त्रिगम्भीरा पडुन्नता ।
रक्ता पञ्चसु रक्तेषु हंसगद्गदभाषिणी ॥ १० ॥
सुकेशी सुस्तनी श्यामा पीनश्रोणिपयोधरा ।

स्यलक्षणान् ॥ १॥ जुगुहे सत्रुतवती गुरुसवरणे ॥ २॥ मा सुभूर्-
पति केवलेन भोजनेन भर्तुमिच्छतीत्यर्थ ॥ ५ ॥

[लक्षा०] जुगुहे दक्षिणे पार्श्वे इत्यत्र वेणुविज्ञान
जुगुहे । कर्मभारान्त प्रवेश्य आच्छान्तिवनी ॥ २ ॥
नच श्रद्धता दासीमित्यत्र श्रद्धतामिति लोटि आत्मनेपदे
वहुवचनम् । न श्रद्धधिर इत्यर्थ ॥ ५ ॥ कैकेयी केकय-
निपयजाता सुदेव्या ॥ ६ ॥

[नील०] नोचौ न वहिर्निर्गतौ गूढवित्यर्थ । नोचौ
गुल्फौ पादग्रन्थी यस्या सा तथा । त्रिगम्भीरा त्रिषु शब्दबु-
द्धिनाभिषु गहना । पडुन्नता पद्सु नासिकाक्षिद्रयश्रो-
त्रनखस्तनकृकाटिकासु उचाना । पञ्चसु स्थानेषु पादपा-
णितलनेत्रान्तोष्ठजिह्वानरेषु एतान्येव सन्नया पञ्चरत्नानि
तेषु रक्ता । हसवद् गद्गद किञ्चित्प्रमाक्षर मधुर वा भाषते
सा हसगद्गदभाषिणी ॥ १० ॥ तेन तेन लक्षणेन मन्दगति-
त्वात्पिना ॥ ११ ॥ अराले वने कृष्णे वा पक्ष्मणी ययोस्ता-
दृशे नयने यस्या सा । तथा कम्बुभीवा शङ्खवेदेत्याद्या
द्वितीया । गूढशिरा गुप्तनाडिका ॥ १२ ॥

[अञ्ज०] गूढगुल्फा सहतोरुस्त्रिगम्भीरा पडुन्नता
इत्यादिपूर्वचन्द्रनिभानान्तनिचयार्थ—गूढौ गुल्फौ पाद-
ग्रन्थी यस्या सा तथा । नोचगुल्फेति पाठे लीनग्रन्थिके-
त्यर्थ । सहतोरु परस्परालिङ्गितोरु । यद्वा सहतौ मासलावूरु
यस्या सा तथा । त्रिगम्भीरा त्रिषु स्वरसत्त्वनाभिषु अनु-
चाना । तथाच सासुद्रलक्षणम् 'नाभि रम सत्वमभिप्रसात
गम्भीरमेतन्नय नराणाम्' । यद्वा वायुद्धिनाभिभिर्गम्भीरा
धनयागारूपा । पडुन्नता पद्सु स्थानेषु उचाना । कृकाटिका-
क्षिद्रुररट्टिप्रेषु स्तनद्रयासद्रयपाद्द्वयेषु वा कभे नासिकाप
ष्टमिका (?) चेति पडुन्नतार्नाति सासुद्रिम् ॥ स्तनयुगलभ्रा-
ह्मयनिन्मयशोभिरत्रता वा । पञ्चसु रक्तेषु रक्ता 'हस्तपानै
तया जिहा ओष्ठान् च एव च (?) इति । कर्तल पात्तल-
जिहा मुग्गारेषु रक्ता लाहिनर्गा । त्रिभूतेषु पञ्चसु रक्तेषु
अनुगगमनेषु मार्गनयुतेषु वा । 'रक्त स्यात्सुहृते प्राचीना-
मन्त्रेषु' इति विश्व । यद्वा पञ्चसु नयनयोस्तोष्ठरश्चर-
णेषु रक्तेषु रागविषयेषु । हसगद्गदभाषिणी हसीन गद्ग-
भाषणशीला गद्गद मधुरमीपद्गम्भीरा वा । नेननेन पूराणेन ।
कासीरीर्षी कासीर्षीगोत्रवा तुग्दमी यथा । अश्वपरिश्रा-
दायने अध्याच पद्दृश्य प्रतिपादिन तेन तेन प्रतिपात्ति-

तेन तेनैव संपन्ना कासीरीर तुरङ्गमी ॥ ११ ॥
अरालपक्ष्मनयना विम्बोष्ठी तनुमध्यमा ।
कम्बुभीवा गूढशिरा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १२ ॥

पुच्छर्णाचमययोगामा (?) कन्दितादिना लक्षणेन सपत्ना
तथा स्त्रीणा सासुद्रिकादौ प्रतिपात्ति तेन तेनैव सपत्ना तथा
यल्लक्षण स्त्रीणा प्रतिपादित तेन तेनैव सपत्ना । का ल-
मिति द्रौपर्दी सुदेव्या पृच्छति । त्वेव लक्षणं गूढगुल्फेत्या-
दिना स्पष्टीकृतम् । मरालपक्ष्मनयना मरालो हस्त तस्य
पक्ष्मणीव पक्ष्मणी ययोर्नयनयो मरालपक्ष्मणी नयने
यस्या । अरालपक्ष्मनयनेति पाठे अराले प्रस्तरे युक्ते (?) ।
यद्वा अराल पक्ष्म नेत्ररोम तेनोपलक्षिते नयने यस्या सा ।
अराले वने पक्ष्मणी ययोर्नयनयो तथा अरालपक्ष्मणी
नयने यस्या इति द्वितीयमनुष्ठीहि । 'पक्ष्माश्लिषोमि'
इत्यमर । कम्बुभीवा त्रिरेताङ्कितगला गूढशिरा गुप्तना-
डिका ॥ १०-१२ ॥

[चतु०] गूढौ मासलौ गुल्फौ पादग्रन्थी यस्या । स-
हतावविरलावूरु यस्या । त्रिगम्भीरा गम्भीरा शस्ता ना
भिसुरस्वरा यस्या । पडुन्नता, 'नामिका वदन वक्षो नग्रा
कभे कृकाटिका । उन्नतानि पडैतानि शस्तानि वरयोपिताम्'
पञ्चसु रक्तेषु रागविषयेषु अङ्गेषु रक्ता 'नेत्रान्तहस्तचरण-
जिह्वोष्ठमिति पञ्चभिः । रसैर्भवेन्ति रूपस्य महिषी चक्रव-
र्तिन । वाक्य गम्भीरमधुर हसगद्गदमुच्यते ॥ १० ॥ तेन
तेन गुणसमुदायेन ॥ ११ ॥ अरालपक्ष्मनयना अराल
वुटिलम् अरालपक्ष्मणी नयने यस्या सा । कम्बुभीवा त्रिरेता
भीना यस्या । गूढा मासपिहिता शिरा यस्या सा ॥ १२ ॥

[सर्व०] नोचौ न वहिर्निर्गतौ गुल्फौ पादग्रन्थी यस्या ।
शत्रुबुद्धिनाभिषु गहना । नासिकाक्षिद्रयश्रोत्रनखस्तनकृका
टिकासुचाना । पादपाणितलनेत्रान्तोष्ठजिह्वानरेषु एतान्येव
सन्नया रक्तानि तेषु रक्ता । गद्गद मधुरम् ॥ १० ॥ अराले
वने पक्ष्मणी ययोस्तादृशे नयने यस्या । कम्बु शङ्ख तद्वदे
त्याद्याद्वितीया । गूढशिरा गुप्तनाडिका ॥ १२ ॥

[दुर्घ०] गूढगुल्फा सहतोरुस्त्रिगम्भीरा पडुन्नता । रक्ता
पञ्चसु रक्तेषु हसगद्गदभाषिणी ॥ द्रौपर्दीति शेष । गूढौ
गुल्फौ पादग्रन्थी यस्या सा तथा सहतौ मासलौ ऊरु
यस्या । त्रिभिर्गोत्रबुद्धिनाभिभिर्गम्भीरा अथवा नाभ्युदरमप-
नैर्वा अनयागारूपा । पद्सु स्थानेषु स्तनपादा(हस्त)मधुरेषु
उचाना । पञ्चसु हस्तपादजिह्वानरेश्वरेषु रक्ता । हंसगद्गदभा-
षणीना । गद्गदमीपद्गम्भीरम् ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारतपाण्डवाय कृष्णार्पणप्रणमित्या
विराटपर्वणि वनमाध्यायः ॥ ९ ॥

शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्ध्या ।
 शारदोत्पलसेविन्या रूपेण सट्ठी श्रिया ॥ १३ ॥
 का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे नासि दासी कथंचन ।
 यक्षी वा यदि वा देवी गन्धर्वी यदि वाऽप्सराः ॥१४॥
 देवकन्या भुजङ्गी वा नगरस्याथ देवता ।
 विद्याधरी किन्नरी वा यदि वा रोहिणी स्वयम् ॥१५॥
 अलम्बुषा मिश्रकेशी पुण्डरीकाक्ष्य मालिनी ।
 इन्द्राणी वारुणी वा त्वं त्वर्घुर्घातुः प्रजापतेः ।
 देव्यो देवेषु विरुधातास्तासां त्वं कतमा शुभे ॥१६॥
 द्रौपशुवाच—
 नास्मि देवी न गन्धर्वी नासुरी न च राक्षसी ।
 सैरन्ध्री तु भुजिग्याऽस्मि सत्यमेतद्रवीमि ते ॥१७॥
 केशान् जानाम्यहं कर्तुं पिपे साधुविलेपनम् ।

[विरो०] गूढः; नोच (दे) बुद्धिवाक्यनाभिषु गम्भीरा ।
 नासाधरस्नद्वयपादाङ्गुष्ठाप्रद्वयान्युन्नतानि । रक्तेषु रागयो-
 श्येषु वदनकरतलपादतलद्वयेषु पञ्चसु । 'वास्यं गम्भीरमधुरं
 हंसगद्गदमुच्यते' (च) ॥ १० ॥ तेन प्रसिद्धगुणवृन्देन ।
 काश्मीरी काश्मीरदेशजा ॥ ११ ॥ अगलं कुटिलम् ।
 अगलः कृष्णवर्णः ॥ १२ ॥

[विप०] गूढरुलेत्यादि । गुणवृष्टिका परस्परमि-
 लितेभः । त्रिषु स्वरसत्त्वनाभिषु गम्भीरा । कञ्जाश्रिवशो-
 नयननासिकाकृत्कारिकाश्चेति पङ्कजनानि । 'पाणिपादतले
 रक्ते नेत्रान्तौ च नजाम्नाया । तालुङ्गिजाश्रगेमुश्रु समग्लो-
 ऽर्धभागमेव' ॥ हंसी चैवोच्यते वीणा गद्गदास्त्र तन्तवः ।
 सनस्वरममायोगाङ्गमगद्गदभाषिणी ॥ १० ॥ मुम्ननी
 मुमुक्षी श्यामा पीनश्रोणिषयोधरा इति यौवनलक्षणम् ।
 श्यामा अप्रसूता पोडशवापिकी च । वर्णेन वा कृष्णा । तेन
 तेन अनुक्तेन सामुद्रिकोक्तेन लक्षणेन । कश्मीरदेशोद्भवा
 तुङ्गी जात्या मुन्दरी भवति ॥ ११ ॥ मगलक्ष्मेति
 मरालो हंसः तस्यैव पक्ष्मणी नयने यस्याः सा अथवा अराले
 कुटिले पक्ष्मणी तद्विशिष्टे नयने यस्याः सा अगलपक्ष्म-
 नयना 'रेत्रात्रयाङ्गिना प्रीवा कम्पुप्रीवेति कथ्यते' गूढ-
 शिरा गुमनाडीका । यद्वा । हम्ब्रीनात्वात् गूढमन्त्रां
 अंसलप्रत्वान् ॥ १२ ॥

[लक्षा०] त्रिगम्भीरत्यादेरयमर्थः त्रिगम्भीरा नामौ
 श्रोत्रयोश्चेति त्रिषु गम्भीरा । पङ्कजना कपोलयोः श्रेण्या

१३ शारदोत्पल व.—सर्वश्यामवर्णया भार्या एवं विवर्तिते । १६ व. व.
 पुण्डरीका श्रियोत्तमा । न. इन्द्राणी वरुणी वा । तासां वा त्वं नान्यते ।
 १० क. न यक्षी न च किन्नरी । सैरन्ध्री स्वयम् अत्रियेभ्यम्पुञ्जनाम्ना ।
 ११ व. मन्वीरिपापे विराय । २० व. नगीमैःकुर्यान् । न. काण्येका

मल्लिकोत्पलपत्रानां चम्पकानां तथा शुभे ॥ १८ ॥
 प्रथयिष्ये विचित्राथ स्रजः परमशोभनाः ।
 आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषां मियाम् ॥१९॥
 कृष्णां च भार्यां पाण्डूनां कुरूणामेकमुन्दरीम् ।
 तत्र तत्र चराम्भेवं लभमाना सुभोजनम् ॥ २० ॥
 वासांसि यावन्ति लभे तवचात्रद्रेमे तथा ।
 मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा ।
 साऽहमथायता देवि सुदेष्णे त्वन्निवेशनम् ॥ २१ ॥
 सुदेष्णोवाच—
 मूर्ध्नि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते ।
 न चेदिच्छति राजा त्वां गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥ २२ ॥
 स्त्रियो राजकुले याश्च याश्चेमा मम वेदमनि ।
 प्रसक्तास्त्वां निरीक्षन्ते पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २३ ॥

च अङ्गुल्यमेचेति पदस्थानेषु उन्नता । पञ्चसु अथरे हस्त-
 लयोः पादतलयोश्चेति । रक्षेपु रागयोग्येषु स्थानेषु रक्ता ॥१०॥
 अरालपक्ष्मनयनेत्यत्र 'अरालं वृजिनं जिह्वाम्' इत्यभि-
 धानान् अगले जिभे पक्ष्मणी नयने च यस्याः सा । गूढ-
 मिरेत्यत्र 'नाडी तु धमनिः निरा' इत्यमरः । गूढमिग
 गूढनाडीनाडा ॥ १२ ॥

[नील०] सैरन्ध्रीमुजिग्यापदे, प्राक् अर्थे व्याख्याते
 ॥ १७ ॥ कर्तुं संस्कृतम् ॥ १८ ॥ कृष्णां च भार्यां
 पाण्डूनामिति स्वात्मना स्वय्यागधनं संभवेतीति नेयं श्रुपोतिः
 ॥ २० ॥ गता त्वां चेत् इच्छति तदा त्वां मूर्ध्नि वासये
 परंतु राजा त्वां सर्वेण चेतसा गच्छेत्सर्वदेवेति शब्दे ॥२२॥
 त्वं स्त्रीणामपि मोहकरी किमुत पुंमामित्याह—स्त्रिय इति ॥२३॥

[चतु०] प्रमत्ता प्रकामाः ॥ २३ ॥
 [सर्व०] मुजिग्या दासी ॥ १७ ॥
 [विरो०] शारदोत्पलं हम्बद्वयं तेन सेविन्या ॥ १३ ॥
 यथा यथार्थम् ॥१४॥ त्वर्घुर्घेयः ॥१६॥ सैरन्ध्री मित्यथा
 मुजिग्या दासी ॥१७॥ तावन्ति प्राप्य (श्रेयः) 'तान्दवधारणे'
 रमे पत्र ॥ २१ ॥

[विप०] सैरन्ध्रीं पार्वेयमन्वा कर्मदत्त्ववन्ना स्त्रियाम्
 स्वैरं स्वयमात्मानं धरामीति सैरन्ध्री वर्णलोपन् सैरन्ध्री
 भक्तान् माधून् भोक्ष्यामि पालयामीति मुजिग्या माधुपा-
 लिका दुष्टनिमद्धारिव्यर्थः । मुञ्ज पालनाध्यरशरयोः
 ॥ १७ ॥ मन् मद् धारणे मलामि मनीष्रं धारयामीति

लभमानाः श्रुतिमन्त्रः वि. ईदवनाः शुभानना । ११ व. चारु इ । क.
 वि मऽपऽन्यदपत्रा । २२ व. कायेवै । क. नाप विभे; न. नयेरि
 तु रावन्तं तं गच्छेः सर्वेणैव; केरिष्यं गुवा तं गच्छेः सर्वेणैव केवला ।
 २३ व. पञ्च वधेन ।

वृक्षांश्चावस्थितान्पश्य य इमे मम वेदमनि ।
 तेऽपि त्वां सन्नमन्तीव पुमांसं कं न मोहयेः ॥२४॥
 राजा विराटः सुश्रेणि दृष्ट्वा वपुरमातुपम् ।
 विहाय मां वरारोहे गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥ २५ ॥
 यं हि त्वमनवद्याङ्गि तरलायतलोचने ।
 प्रसक्तमभिवीक्षिताः स कामवशगो भवेत् ॥ २६ ॥
 यश्च त्वां सततं पश्येत्पुरुषश्चारुहासिनि ।
 एवं सर्वानवद्याङ्गि स चानङ्गवशो भवेत् ॥ २७ ॥
 अध्यारोहेद्यथा वृक्षान्वधायैवात्मनो नरः ।
 राजवेश्मनि ते सुभ्रुु गृहे तु स्यात्तथा मम ॥ २८ ॥
 यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ।
 तथाविधमहं मन्ये वासं तव शुचिस्मिते ॥ २९ ॥

मालिनी । यद्वा मलामि शत्रुवधार्थं एकवेणीधरत्वाद्विप्रतं
 धारयामीतिह प्रसिद्धम् । देवी सत्यभामा द्रौपदी वा ॥ २१ ॥
 प्रसक्ता एकामचेतसः त्वद्रत्नमनस्का इत्यर्थः । पुंभावं मनसा
 दद्युः [इति भांवः] ॥ २३ ॥

[नील०] वृक्षानिति वृक्षा अपि त्वां दृष्ट्वा स्वध्याः सन्ती-
 त्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रसक्तं आसक्तियुक्तं यथा स्यात्तथा
 ॥ २६ ॥ एवमनेनैव वृक्षाद्विस्तम्भीभावविहने ॥ २७ ॥
 कर्कटी पट्टपादवान् जन्तुः ॥ २९ ॥ मह्यं मम गन्धर्वा इति
 देवताशक्तत्वादमानुष्यमात्रं विवक्षितम् । अतिमानुषकर्माणं
 इत्यर्थः ॥ ३० ॥ गन्धर्वतुल्यो राजा गन्धर्वराजः पाण्डुस्तस्येति
 गृहोऽभिसंधिः दुःखा दुःखवती आतिदुःखदा चाहं परपत्नी-
 त्वान् आरा सिंहाव सिंही परैरनाक्रमणीया । 'आरः पुंसि
 तरोभेदे तथा कर्कटदंष्ट्रिणोः' इति भेदिनी । आरशब्दाददन्त-
 त्वास्त्रियां टाप् । स्वयमेव तीक्ष्णव्रताऽस्माति भावः । दुःखा-
 चोभेति द्वेशकालोऽयं कियान् ममास्माति दर्शयति ॥ ३१ ॥
 पां तनुं प्रविश्येत्यनेन परलोकं गच्छेदेवेत्युक्तम् ॥ ३३ ॥
 तेऽपि दुःखशीलाः केनचिन्निमित्तेन दुःखं महन्तीत्यर्थः ।
 वलयनश्च ते प्रियाश्च ॥ ३४ ॥

[अहं०] गङ्गा यद्वा च लेपाधु रोहिते म्यात्तथा मम ।
 लेपेन चित्रमित भुवौ यस्याः सा गंगोवनम् । 'रेता लेपा
 लियो चित्रे' इत्यभिधानम् । यद्वा लिङ्गने विन्यस्यते इति लेख-
 ध्वित्रं लेगनुलिकया घृते इव भुवौ यस्याः सा तथा लेपाधुः
 ॥ २८ ॥ गृध्येन् कान्तेन् । प्राकृताः स्त्रियः '.....' अपरां तनुं
 परलोकनिर्दिष्टाम् ॥ ३३ ॥

[चतु०] लेपे चित्रनिर्मिते इव भुवौ यस्याः । रोहितं

द्रौपद्युवाच—
 नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कदाचन ।
 गन्धर्वाः पतयो मह्यं युवानः पञ्च भागिनि ॥ ३० ॥
 पुत्रा गन्धर्वराजस्य महासत्तस्य कस्यचित् ।
 रक्षन्ति ते च मां नित्यं दुःखा चारा तथा दहम् ३१ ॥
 यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् ।
 श्रीणेरंस्तेन वासेन गन्धर्वाः पतयो मम ॥ ३२ ॥
 यो हि मां पुरुषो मृदुयेद्यथाऽन्याः प्राकृताः स्त्रियः ।
 तामेव निवसेद्रात्रिं प्रविश्य च परां तनुम् ॥ ३३ ॥
 न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने ।
 दुःखशीला हि गन्धर्वास्ते च मे वलत्रस्त्रियाः ॥ ३४ ॥

कज्जु शक्तवतुः ॥ २८ ॥ मह्यं मम ॥ ३० ॥ न च पादौ
 प्रधावयेत् तमिति शेषः ॥ ३२ ॥ गृध्येन् प्रार्थयेन् । परां
 पारलौकिकीम् ॥ ३३ ॥

[सर्व०] कर्कटी जलचरो जन्तुः 'खेंकडा' इति प्रसिद्धः
 ॥ २९ ॥ अपरां तनुं प्रविशेत् परलोकं गच्छेत् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमहाभारतपाण्डवपुत्रो भारताधर्मकाशे विराटपर्वणि
 नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
 [विरो०] लेखधुः चित्रधुः लेखाधु [च] लेता चित्रं
 रोहिते इन्द्रधनुस्तुल्ये ॥ २८ ॥ प्रधावयेत् मया (शेषः) ॥ ३२ ॥
 इति श्रीमहाभारतव्याख्यायां विरोधार्थभङ्गन्यां विराटपर्वणि
 नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

[विप०] अवस्थिताभिश्चलान् ॥ २४ ॥ चकारात्सोऽपिका-
 मवशगो भवेदिति वाक्यशेषः ॥ २७ ॥ कर्कटका वेगवती अश्व-
 तरी वुरुचरी जलचरी ॥ २९ ॥ गन्धर्वाः गां पृथिवी धर-
 न्तीति गन्धर्वाः । यद्वा मुग्धाः सन्तः गां पृथिवी धूर्वन्ति हिंस-
 न्तीति गन्धर्वाः । धुवे हिंसायाम् ॥ ३० ॥ गृध्येन् अभि-
 लषति अपरां तनुं स्वकर्मविहिताम् । मृतो हि किल कर्मणं
 वपुर्धत्ते ॥ ३३ ॥ प्रदास्ताद्गुणोपादाङ्गना । हे कल्याणिनि ।
 वलत्रस्त्रियाः अतिगण्येन प्रियाः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयमपदतरुणे विराटपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

[लक्ष्म०] वृक्षांश्चोपस्थितानित्यत्र उप प्रासादसमी-
 पस्थोपरने स्थितान् वृक्षान् ॥ २४ ॥ अध्यारोहेद्यथा वृक्षं
 वधायारुह्य तिष्ठति । इत्यत्र वधाय स्वदात्रौ वृक्षमारुह्य तिष्ठति
 सति हमेव वृक्षं यथाऽङ्गोहेत् । राजवेश्मनि स्थिता ॥ २८ ॥
 दासीभावेन स्वस्या अपि कदाचिदुच्छिष्टं दद्यात् स्वकरणे
 पादप्रक्षालनं वा कारयेदित्यागङ्गावाह—था मे न दद्यादुच्छिष्ट-
 मित्यादि । प्रियैः प्रियैः प्रियोक्तिभिः । ग्लेनेन वदौव दक्षैरपि

वधयेत् ॥ ३२ व. प्रियेवृत्तेन । ३३ व. तामेव स तुतो रपि प्रियेवृत्तपर्व
 विनयेवृत्तपर्व ॥ ३४ व. तामपि ।

२४ व. वृक्षांश्चावस्थितान् ॥ २५ व. अ. सां गच्छेत्सर्वेण । २६ व.
 अ. नरात्मनोचने । २८ व. इत्यु वासे च । अ. वेदमनि लेखधु रोहितं
 २९. २९ व. कर्कटी । कर्कटी । ३१ वृत्तपर्वने । ३० व. गृध्येन्

प्रच्छन्नाश्वापि रसन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते ।

सुदेष्णोवाच—

एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि ३५
न च पादौ न चोच्छिष्टं स्पर्शसि त्वं कथंचन ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः १०

सहदेवस्य गोपर्वणे विराटसमाप्रवेशः ॥ १ ॥ विघटेन सहदेव तस्य गवामाधिपत्ये नियोजनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वेपमुत्तमम् ।
भाषां चैषां समास्थाय विराटमुपयादय ॥ १ ॥
गोष्ठमासाद्य तिष्ठन्तं भवनस्य समीपतः ।
राजाऽथ दृष्ट्वा पुरुषान् प्राहिणोजातविस्मयः ॥ २ ॥
तमापान्तमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं नरर्षभम् ।
समुपस्थाय वै राजा पमच्छ कुरुनन्दनम् ॥ ३ ॥
कस्य वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा त्वं तु विकीर्षसि
नहि मे दृष्टपूर्वस्त्वं तच्च ब्रूहि नरर्षभ ॥ ४ ॥
संश्राप्य राजानमभिप्रतापनं
ततोऽब्रवीन्मेवमशौचनिःस्वनः ।

या मे उच्छिष्टं न दद्यादित्यादिपादत्रयस्य योजना । मम पतयो गन्धर्वाः । तस्याम्बानं कुरुर्गिति पूर्वक्रियाध्याहारेण योजना ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारतन्याय्यायान् वादिपत्रविरचिते लघुभारते
विराटपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

[नील०] हे नन्दिनि सुमरे ॥ ३५ ॥

इति श्रीलक्ष्मण्ये भारतभारतीये वि० प० नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

[अञ्जु०] नन्दिनि हे पुत्रि ॥ ३५ ॥ त्रौपदीप्रवेशः ॥

इति श्रीमदञ्जुनिश्रवित्विनायां महाभारतन्याय्यायां
वि० प० नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

[चतु०] नन्दिनि इति सादृशोपमन्त्रणम् ॥ ३५ ॥

पतिवर्मवृत्ति विद्यमानपतिकाम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीचतुर्भुजमिभ्रूनायां महाभारतटीकायां विराटपर्वणि
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

[नील०] उपयान् उपायान् ॥ १ ॥ वेगो रूपा-
न्तरप्रकाशनं कर्म यस्य स वैश्यः । अरिष्टनेमिः अत्रतिहत-
वन्नोऽस्मीनि गृहोऽभिसंधिः । कुरुपुङ्गवानां पाण्डवानां

वैशम्पायन उवाच—

एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परिसान्त्विता ॥ ३६ ॥
उवास नगरे तस्मिन्पतिवर्मवती सती ।
न चैनां वेद तत्रान्यस्तत्रेन जनमेजय ॥ ३७ ॥

वैश्वोऽस्मि नाम्नाऽहपरिष्टनेमि-

गोसंख्य आसं कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ५ ॥

यस्तुं त्वयीच्छामि त्रिणां वरिष्ठ
तान्नाजसिद्धान्नादि वेधि पार्थिव ।

न शक्यते जीविनुमप्यकर्मणा
न च त्वदन्यो मम रोचते वृषः ॥ ६ ॥

विराट उवाच—

त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि

समुद्रनेमीश्वररूपवानसि ।

आचक्ष्व मे तत्त्वमभिवर्द्धन

न वैश्यकर्म त्वयि विद्यते क्षमम् ॥ ७ ॥

मथे गोमंख्यः गोइति इन्द्रियवाचित्वात्पञ्चानां संख्या यस्य स गोसंख्यः पञ्चसंख्यः पञ्चम इत्यर्थः ॥ ५ ॥ तान् राज-
मिहान् वर्तमानकाले राजमूर्खान् न वेधि नोपलभे ।
स्वर्गां ध्वस्त इतिवद्विरोधेणादर्शनाद्विदिग्धादर्शनमुक्तमित्य-
दोषः ॥ ६ ॥

[अञ्जु०] उपयान् समीपं गत इत्यर्थः ॥ १ ॥ मेपमहौ-
पनिस्वनः इति । मेघानां घनानां महौपस्य महामलप्रवाहस्य
निस्वन इव निस्वनो यस्य स तथा 'ओयो व्यूहेऽम्भसां
रये' इत्यमरः ॥ ५ ॥ विगा वरिष्ठ हे नरश्रेष्ठ ॥ ६ ॥
समुद्रनेमीश्वरत्वाद्यन्वतिरूपवानसि सममुचितम् ॥ ७ ॥

[चतु०] प्राहिणोन् प्रेषितवान् ॥ २ ॥ समुपस्थाय
समीपमानीय ॥ ३ ॥

[विरो०] तानोऽनुकृत्ये जनके ॥ ४ ॥ नास्ति गृष्टमशुभं
नेमावन्ते यस्य ॥ ५ ॥ नहि वेधि गिरव्वालनाभिरायेण
॥ ६ ॥ सममुचिनम् ॥ ७ ॥

[विप०] वैश्यो ज्ञात्वा इति प्रकृतम् । विनु लोकेषु

इति षट् विकीर्षते । व लृङ्गोऽस्ति सर्व । ५ व. अविनकर्मन्, न. अविन-
कर्मन्, घ. वि. अविनकर्मन्लक्ष । वि. वैश्यो हा। ७ ग. घ. वि. व. समथ

३६ व. त्वं न संशय । इति नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१ अ. विराटं समुपययो । ३ व. कृणागवो । कृणागवयो एव । ४ व. न

कस्यासि राक्षो विपवादिहागतः

किंचाऽपि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ।

कथं त्वमस्मासु निवत्स्यसे सदा

वदस्व किं चापि तवेह वेतनम् ॥ ८ ॥

सहदेव उवाच—

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः ।

तस्याष्टशतसाहस्रा गवां वर्गाः शतं शतम् ॥ ९ ॥

अपरे शतसाहस्रा द्विस्तावन्तस्तथाऽपरे ।

तेषां गोसंख्य आसं वै तन्तिपालेति मां विदुः ॥ १० ॥

भूतं भव्यं भविष्यच्च यच्च संख्यागतं गवाम् ।

न मेऽस्त्यत्रिदितं किंचित्समन्ताद्दशयोजनम् ॥ ११ ॥

गुणाः सुविदिता ह्यासन्मम तस्य महात्मनः ।

आसीच्च स मया तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥

क्षिप्रं च गावो बहुला भवन्ति

न तासु रोगो भवतीह कश्चन ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

तैस्तैरुपार्थविदितं ममेतदेतानि

शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ १३ ॥

ऋषभंश्चापि जानामि राजन्पृजितलक्षणान् ।

येषां मूत्रमुपाप्राय अपि बन्ध्या प्रगृह्यते ॥ १४ ॥

विराट उवाच—

शतं सहस्राणि समाहितानि

सवर्णवर्णस्यविमिश्रितान् गुणैः ।

पशून् सपालान् भवते द्दाम्पहं

त्वदाश्रया मे पशवो भवन्तिह ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तथा स राक्षो विदितो विशाम्पते-

स्वास तत्रैव सुखं नरोत्तमः ।

न चैनमन्येऽपि विदुः कथंचन

प्रादाच्च तस्मै भरणं यथेष्टिसतम् ॥ १६ ॥

चरतीति वैश्यः लोकव्यवहारचरः । अरिष्टस्य अद्युभस्य
दैवादापततः भेमिर्निषिद्धा दैवज्ञत्वात् । इत्यन्तर्गतसत्यभा-
षित्वम् । गां वाचं भाविनी सम्यगाचष्टे कथयतीति गोसंख्यः ।
स्या प्रकथने अनागतवचोत्तर्यर्थः त्रिकालदर्शीति प्रतिभाज्ञानम्
॥ ५ ॥ सांप्रतं तान् पार्थीन् पृथासुतान् न वेद्मि । अपि
तु अन्यान्कङ्कहृत्वादीन् जानामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ समुद्रने-
मीश्वररूपवानिति । चक्रवर्तीरूपत्वात् । समं युक्तं न ॥ ७ ॥

[नील०] गोसंख्यो गवां परीक्षकः तन्तिपालः वच-
नकरः ॥ १० ॥ संख्यागतं परीक्षायामवगतम् ॥ ११ ॥
समानो वर्णो येषां ते सवर्गाः वर्णस्य वर्णेन विमिश्रिताश्च
पाटलादयः विभक्त्यल्लोप आर्षः सवर्णाश्च वर्णविमिश्रिताश्च
सांसक्तद्रूपैरुपलक्षितान् ॥ १५ ॥ राक्षो राज्यकर्तुः विदां-
पतेः प्रजापालकस्य भरणं वेतनम् ॥ १६ ॥

इति श्रीमैत्रेयस्मृतये भारतभारतीषु विराटपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

[अर्जु०] गवां वर्गाः गवां भेदाः । 'वर्णः स्याद्गणभेदयोः'
इति विश्वः । वर्गा इति पाठे वर्गाः सजातीयसमुदायाः
॥ ९ ॥ गुणैः सुष्ठुऋणादिभिः ॥ १२ ॥ सपालान्वयगुणा-
न्महितान् ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भूमिभरिचरितानां महाभारतव्याख्यायां
विराटपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१. ग. घ. घ. उरु दश। १०. अ. व. अरे दशमाह। ११. ग. वच
गजगर्भं वचिदुः । व. च. उरुत्पलं वचिदुः । वि. व. च. दशमं वचिदुः । घ. घ. घ.
छाट्टिदशमम् । १२. व. उरुः सुविदितेः दशमम् । अ. छ. ज. मक. छट्टः ।

[चतु०] अष्टशतसाहस्राः अष्टलक्षप्रमिताः वर्गाः समूहाः
एकैको वर्गोऽष्टकप्रणीत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं सत्त्वमर्हतीति
तस्य च मानं वर्णस्य प्रतिवर्णस्य शतं सहस्राणीत्यन्वयः ।
वर्णस्य वर्णस्थेति पाठे यानि पशूनां शतं सहस्राणि तस्य
वर्णस्य संबन्धितया समाहितानि तान्पशून्तित्यन्वयः ॥ १५ ॥
भरणं वेतनम् ॥ १६ ॥

इति श्रीचतुर्भुजमिश्रकृत्यां महाभारतटीकायां विराटपर्वणि
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

[सर्व०] गोसंख्यः गवां परीक्षकः ॥ १० ॥

इति श्रीसर्वजनारायणकृतौ भारतलक्षणके विराटपर्वणि
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

[विरो०] वर्गाः; वर्गाः । 'वर्णः स्याद्गणभेदयोः'
॥ ९ ॥ भव्यं वर्तमानम् । गतं ज्ञानम् ॥ ११ ॥
वर्णस्य २; वर्णस्य वर्णस्य । वर्णस्य २ विमिश्रितानि ।
विमिश्रितान्गुणैः । मेपा पशूनाम् । पशुनाम (?) वर्णस्य
सहस्राणि तान् चापदत्त्वं वर्णस्य प्रत्येकं वर्णस्य वर्णविशिष्टस्य
प्रत्येकवर्णेन ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायां विरोधार्थभङ्ग्यां विराटपर्वणि
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

[विघ०] सजातीयसमुदायो वर्गः । एकवर्णोऽसमूहाः

१३. व. न चैव रोगो । १४. व. वधि । १५. ज. वर्णस्य वर्णस्य विमिश्रितान्गुणैः
व. वर्णस्य वर्णस्य विमिश्रितानि । १६. व. ल. स राजा विशिष्टो (ऽविहते)
विशिते (ते) वनाम तत्रैव सुवी नोषथः । इति दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ११

हीवरेवेणातुंतस्य विराटसमाश्रयेत् ॥ १ ॥ विराटेन तस्य प्रमदाभिमुखं परीक्ष्य इमारुतुरे वल्लजंनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

अथापरोऽदृश्यत रूपसंपदा

स्त्रीणामलङ्कारधरो बृहत्पुमान् ।

प्राकारवप्रे प्रतिमुच्य कुण्डले

दीर्घे च कम्बूपरि हाटके शुभे ॥ १ ॥

बाहू च दीर्घान्मविकीर्य मूर्धेजान्

महामुजो वारणतुल्यविक्रमः ।

गतेन भूमिं प्रतिकम्पयस्तदा

विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ २ ॥

तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभातले

व्याजात्प्रतिच्छन्नपरिप्रमाथिनम् ।

विराजमानं परदेण वर्चसा

सुतं महेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमम् ॥ ३ ॥

दशमह्मणि ॥ ९ ॥ प्रमङ्गादाग्नं प्रलावप्राप्तम् ॥ ११ ॥

मम गुणा वा तस्य युधिष्ठिरस्य सुविदिताः ॥ १२ ॥

इति भीमहाभारतविषयपरिवारणे विराटपर्वणि
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

[नील०] अदृश्यत दृष्टः रूपसंपदा उपलक्षितः प्राकार-
वप्रे स्थितः तत्समीपे वा स्थितोऽदृश्यत दृष्टः । प्रतिमुच्य
परिधाय दीर्घे कुण्डले ताटके । कम्बूनां शङ्खानामुपरि
कम्बूपरि हाटके कनकमये बल्ये च परिमुच्य ॥ १ ॥
दीर्घान् मूर्धेजान्बाहू च प्रविकीर्य प्रसार्य ॥ २ ॥

[अञ्जे०] प्राकारवप्रे प्रतिमुच्य कुण्डले इति । प्राकार-
वप्रे स्थितेति शेषः । प्राचीरतटे प्रतिमुच्य पश्चाद्विधाय । यद्वा
प्राचीरतटप्राये कर्णे प्रतिमुच्य अथवा प्राकारसमीपे । प्रवि-
मुच्येति पाठेऽपि स एवार्थः । कम्बूपरिहाटके शंखबल्ये ।
गतेन गगनेन भूमिं कम्पयन् दृश्यत इति शेषः । कुण्डले
इत्यस्य विशेषणं वा प्राकारवप्रे इति । अयं चार्थः प्रह-
ृष्टश्रान्नावाकाशश्चेति प्राकारः तस्य वप्रे वज्रगन्देनात्र क्षेत्र-
मुच्यते वप्रे इव वप्रे आश्रयभूते इति विग्रहः । 'पुंसुंसन-
योर्वनः फेदारः क्षेत्रम्' इत्यमरः ॥ १ ॥ सत्रप्रतिच्छन्नं सत्रेण
छदाना प्रतिच्छन्नं निरोहितं गजेन्द्रविक्रमं देगवन्मयेव
विज्रमो गमनं यस्य तम् ॥ ३ ॥ अपिनह्य परिधाय ॥ ५ ॥

सर्वानपृच्छच्च सभातुचारिणः

कुतोऽयमायाति पुरा न मे श्रुतः ।

न चैनमुच्चुविदितं तदा नराः

सविस्मयं वाक्यमिदं त्रयोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

सत्त्वोपपन्नः पुरुषोऽमरोपमः

श्यामो युवा वारणयूथपोपमः ।

आमुच्य कम्बूपरि हाटके शुभे

विमुच्य वेणीमपिनय कुण्डले ॥ ५ ॥

सस्त्री सुकेराः परिधाय चान्यथा

शुशोभ धन्वी कवची शरी यथा ।

आस्त्र यानं परिधावतां भवान्

सुतः समो मे भव वा मया समः ॥ ६ ॥

[चतु०] प्राकारवप्रे प्राकारमूलवन्वाकारे । परिमुच्य
पिनह्य । कम्बू शङ्खबल्ये । परिहारके अङ्गदे ॥ १ ॥ गतेन
गगनेन ॥ २ ॥ सत्रप्रतिच्छन्नं छदानिरोहितम् ॥ ३ ॥
अन्यथा प्रकृतादन्येन प्रकारेण ॥ ६ ॥

[सर्व०] प्रतिमुच्य प्राकारवप्रेतुल्ये [कुण्डले] अदृश्यत
दृष्टः । प्रतिमुच्य परिधाय कम्बूनां शङ्खानामुपरि कम्बूपरि
हाटके कनकमये बल्ये च ॥ १ ॥ प्रविकीर्य प्रसार्य ॥ २ ॥

[विरो०] प्रकृष्ट आकारो यस्य स प्राकारो बरोऽन्त-
र्भागो ययोस्ते । कम्बू शङ्खबल्ये । परि सर्वतो हाटकं ययोः
सभासमीपतोऽदृश्यत ॥ १ ॥ २ ॥ सत्रं छन्नं ॥ ३ ॥ परि
धावतां मध्ये यानमारुह्य शोभस्व ॥ ६ ॥

[विप०] बृहत्पुमान् प्रधानपुरुषः प्राचीं(रीं)नटे प्रा-
कारवप्रे इति लुपोपमा प्राकार इति लुपोपमानम् । वप्रमिति
विशालोपमानम् । कम्बू शङ्खबल्ये । परिहाटके परितः सम-
न्वात् हाटकं सुवर्णं ययोस्ते मये रत्नरचिते कर्णयोः
कुण्डले हस्तयोः कङ्कणे, प्रसिद्धेऽपि सिद्धम् । अन्यत्र
धागण्यानुचितत्वान् ॥ १ ॥ विग्नं विग्नं विक्रमम् ।
विक्रमं प्रथित्वा । प्रविकीर्येति पाठः । प्रग्नं विक्रमम्
प्रविकीर्य प्रथित्वा वेणीं कृत्वा ॥ २ ॥ मप्रप्रतिच्छन्नं
छदानिरोहितम् ॥ ३ ॥

१ वि. व. अ. मितिमुच्य । व. अ. कम्बू परिहाटके । २ वि. ग. घ. च. वि. घ. व.
इयं; व. इयंयथा दीर्घां । व. अ. विजातानपति । वि. व. अ. गतेन भूमिपति । अ.
कम्पयन्त्या । ३ रि. नत्सुं इति, व. लयमति; व. व. अ. छ (छन्न) इति ।
व. सुरावचवेत्ता । व. नीलद्वयः क्षेत्रस्य । अ. गजेन्द्रविक्रमं, घ. महेन्द्र-
विक्रमं; व. व. लज्ज । ४ व. नगराच्छन्नं सर्वपरिधाय । घ. अ. व.

समीपनिधाय । अ. सुविस्मयः; व. सविस्मयो । ५ ग. विग्न उवाच । रि. घ.
व. च. व. पुण्ये मनेमो । व. वारणयूथिक्रम । व. मितिमुच्यकम्बू; अ.
रिमुच्य कम्बू; व. व. परिहाटके । ६ व. निरोहितः । व. चान्यथाऽप्यपनी ।
व. शरी रथा । ७ मदीय मया । पूर्वोर्दुष्टः अ. प्रोदयमेव समंनय
वे निधायि दीर्घं व. वारणयूथ । ८ सुतः पुत्रः स्वस्य स्वस्य मया ।

वृद्धो ह्यहं वै परिहारकामः

सर्वान्मत्स्पर्शास्तरसा पालयस्व ।

नैवविधाः स्त्रीरूपा भवन्ति

कथंचनेति प्रतिभाति मे मनः ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच—

गायामि नृत्याम्यथ वादयामि

भद्रोऽस्मि नृत्ये कुशलोऽस्मि गीते ।

त्वमुत्तरायै प्रदिशस्व मां स्वयं

भवामि देव्या नरदेव नर्तकः ॥ ८ ॥

इदं तु रूपं मम येन किं तव

प्रकीर्तयित्वा भृशशोकवर्द्धनम् ।

बृहन्नलां मां नरदेव विद्धि

सुतं सुतां वा पितृमातृवर्जिताम् ॥ ९ ॥

विराट उवाच—

ददामि ते हन्त वरं बृहन्नले

सुतां च मे नर्तय याश्च तादृशीः ।

इति श्रीमद्भागवते विराटपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इदं तु ते कर्म समं न मे मतं

समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच—

बृहन्नलां तामभिवीक्ष्य मत्स्वराद्

कलासु नृत्येषु तथैव वादिते ।

संमन्य राजा विविधैः स्वमन्त्रिभिः

परीक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ॥ ११ ॥

अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य च स्थिरं

ततः कुमारीपुरमुत्ससर्ज तम् ।

स शिष्यामास च गीतवादिनं

सुतां विराटस्य धनञ्जयः प्रभुः ॥ १२ ॥

सखीश्च तस्याः परिचारिकास्तथा

मियश्च तासां स बभूव पाण्डवः ॥ १३ ॥

तथा स सत्रेण धनञ्जयो वसन्

मियाणि कुर्वन्सह ताभिरात्मवान् ।

तथा च तं तत्र न जज्ञिरे जना

बहिश्चरा वाऽप्यथ चान्तेरचराः ॥ १४ ॥

[चतु०] परिदत्त्व समर्पय ॥ ८ ॥ सुतं सुतां वेति-
नपुंसकत्वमेकैकमवधारणायोगान् ॥ ९ ॥ कलासु शिल्पेषु
॥ ११ ॥ निशम्य निरीक्ष्य ॥ १२ ॥

इति श्रीचतुर्णामिधकृतानां महाभारतपाण्डवार्णव विराटपर्वणि
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[सर्वे०] परिहारकामः अमात्येषु राज्यभारं न्यस्तुकामः
॥ ७ ॥ देव्या उत्तरायाः ॥ ८ ॥ येन हेतुना इदं रूपं
मम जातं तत्कीर्तनं तव निकटे व्यर्थं शोककरं चेत्यर्थः
॥ ९ ॥ ते समं त्वदाकृत्या युक्तं न इति मे मम मनम्
॥ १० ॥ अपुंस्त्वं स्त्रीवत्त्वं निशम्य आलोच्य ॥ १२ ॥
सत्रेण कैवलेन । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने च कैवले'
इति विश्वः । न जज्ञिरे न ज्ञातवन्तः ॥ १४ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनायायणवृत्तौ भारतार्थप्रकाशे विराटपर्वणि
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[विरो०] हातुः हार (दे) ॥ ७ ॥ भूत्व (दे)
दत्त्व (च) देव्या उत्तरायाः स्त्रीदन्त्याः ॥ ८ ॥ मम येन;
समयेन (दे) । सुतं सुतां वा आदौ (शेषः) ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवतपाण्डवार्णव विरोधार्थभङ्ग्यां विराटपर्वणि
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[चिप०] इदं तु रूपं प्रत्यक्षं नपुंसकरूपम् । येन के-
नचित्कागणेन [जानं तत्] नहि कीर्तनीयं यतः कीर्तयित्वा
मेऽतिगयेन शोकं व्यर्थवर्तयत्यर्थः । 'समयेन' इति पाठो

निर्णयः ॥ ११ व. हा समवेद्य । १२ व. ज. निशम्य । दे. छ. पु. उत्ससर्ज ।
१४ व. जज्ञिरे नराः । व. वान्तेरचराः । इति एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[लक्षा०] प्रवालचित्रे प्रविमुच्य कुण्डले इत्यत्र कुण्डले
प्रविमुच्य त्यक्त्वा । परिवर्तते वर्तमाने वर्तते इत्यर्थः । कन्
शङ्कुकुनौ तादृशौ धृत्वा ॥ १ ॥

[नील०] परिहारकामः अमात्येषु राज्यभारं न्यस्तुकामः
॥ ७ ॥ देव्या उत्तरायाः ॥ ८ ॥ येन हेतुना इदं रूपं
मम जातं तत्कीर्तनं तव निकटे व्यर्थं शोककरं चेत्यर्थः
॥ ९ ॥ ते समं त्वदाकृत्या युक्तं न इति मे मम मनम्
॥ १० ॥ अपुंस्त्वं स्त्रीवत्त्वं निशम्य आलोच्य ॥ १२ ॥
सत्रेण कैवलेन । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने च कैवले'
इति विश्वः । न जज्ञिरे न ज्ञातवन्तः ॥ १४ ॥

इति श्रीनन्दकर्मणो भारतभारतवर्षे वि. प. एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[अहं०] परिहातुकामः राज्यदिद्विषयाणां योग्यम् ॥ ७ ॥
परिहृत्य पोषय ॥ ८ ॥ इदं नपुंसकरूपं येन केनचिन् वरुत्रा
प्रकीर्तितं मम शोकवर्द्धनमिति भावः । इदं तु रूपं समयेन
किन् नृपकीर्तयित्ये इति पाठे इदं तु रूपं किनामेति प्रभान-
न्तरं प्रकीर्तयित्ये समयेन कालेन स्वाभिप्रेतेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥
इति श्रीमद्भद्रमिभविर्गणनां महाभारतपाण्डवार्णव
विराटपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[अहं०] परिहातुकामः राज्यदिद्विषयाणां योग्यम् ॥ ७ ॥
परिहृत्य पोषय ॥ ८ ॥ इदं नपुंसकरूपं येन केनचिन् वरुत्रा
प्रकीर्तितं मम शोकवर्द्धनमिति भावः । इदं तु रूपं समयेन
किन् नृपकीर्तयित्ये इति पाठे इदं तु रूपं किनामेति प्रभान-
न्तरं प्रकीर्तयित्ये समयेन कालेन स्वाभिप्रेतेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥
इति श्रीमद्भद्रमिभविर्गणनां महाभारतपाण्डवार्णव
विराटपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[अहं०] परिहातुकामः राज्यदिद्विषयाणां योग्यम् ॥ ७ ॥
परिहृत्य पोषय ॥ ८ ॥ इदं नपुंसकरूपं येन केनचिन् वरुत्रा
प्रकीर्तितं मम शोकवर्द्धनमिति भावः । इदं तु रूपं समयेन
किन् नृपकीर्तयित्ये इति पाठे इदं तु रूपं किनामेति प्रभान-
न्तरं प्रकीर्तयित्ये समयेन कालेन स्वाभिप्रेतेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥
इति श्रीमद्भद्रमिभविर्गणनां महाभारतपाण्डवार्णव
विराटपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[अहं०] परिहातुकामः राज्यदिद्विषयाणां योग्यम् ॥ ७ ॥
परिहृत्य पोषय ॥ ८ ॥ इदं नपुंसकरूपं येन केनचिन् वरुत्रा
प्रकीर्तितं मम शोकवर्द्धनमिति भावः । इदं तु रूपं समयेन
किन् नृपकीर्तयित्ये इति पाठे इदं तु रूपं किनामेति प्रभान-
न्तरं प्रकीर्तयित्ये समयेन कालेन स्वाभिप्रेतेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥
इति श्रीमद्भद्रमिभविर्गणनां महाभारतपाण्डवार्णव
विराटपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[अहं०] परिहातुकामः राज्यदिद्विषयाणां योग्यम् ॥ ७ ॥
परिहृत्य पोषय ॥ ८ ॥ इदं नपुंसकरूपं येन केनचिन् वरुत्रा
प्रकीर्तितं मम शोकवर्द्धनमिति भावः । इदं तु रूपं समयेन
किन् नृपकीर्तयित्ये इति पाठे इदं तु रूपं किनामेति प्रभान-
न्तरं प्रकीर्तयित्ये समयेन कालेन स्वाभिप्रेतेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥
इति श्रीमद्भद्रमिभविर्गणनां महाभारतपाण्डवार्णव
विराटपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[अहं०] परिहातुकामः राज्यदिद्विषयाणां योग्यम् ॥ ७ ॥
परिहृत्य पोषय ॥ ८ ॥ इदं नपुंसकरूपं येन केनचिन् वरुत्रा
प्रकीर्तितं मम शोकवर्द्धनमिति भावः । इदं तु रूपं समयेन
किन् नृपकीर्तयित्ये इति पाठे इदं तु रूपं किनामेति प्रभान-
न्तरं प्रकीर्तयित्ये समयेन कालेन स्वाभिप्रेतेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥
इति श्रीमद्भद्रमिभविर्गणनां महाभारतपाण्डवार्णव
विराटपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[अहं०] परिहातुकामः राज्यदिद्विषयाणां योग्यम् ॥ ७ ॥
परिहृत्य पोषय ॥ ८ ॥ इदं नपुंसकरूपं येन केनचिन् वरुत्रा
प्रकीर्तितं मम शोकवर्द्धनमिति भावः । इदं तु रूपं समयेन
किन् नृपकीर्तयित्ये इति पाठे इदं तु रूपं किनामेति प्रभान-
न्तरं प्रकीर्तयित्ये समयेन कालेन स्वाभिप्रेतेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥
इति श्रीमद्भद्रमिभविर्गणनां महाभारतपाण्डवार्णव
विराटपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[अहं०] परिहातुकामः राज्यदिद्विषयाणां योग्यम् ॥ ७ ॥
परिहृत्य पोषय ॥ ८ ॥ इदं नपुंसकरूपं येन केनचिन् वरुत्रा
प्रकीर्तितं मम शोकवर्द्धनमिति भावः । इदं तु रूपं समयेन
किन् नृपकीर्तयित्ये इति पाठे इदं तु रूपं किनामेति प्रभान-
न्तरं प्रकीर्तयित्ये समयेन कालेन स्वाभिप्रेतेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥
इति श्रीमद्भद्रमिभविर्गणनां महाभारतपाण्डवार्णव
विराटपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः १२.

हयानीश्रमाणं नवृष्टं प्रेक्ष्य विराटेन ननमयं हयशो भवितेति वितर्क्यं तमाह्वय शिल्प्यं च षट्शशपाटने तस्य नियोजनम् ।

वैशम्पायन उवाच—

अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभु-
विराट् राजं तरसा समेषिवान् ।
तमापतन्तं ददृशे पृथग्जनो
विपुक्तमभ्रादिव सूर्यमण्डलम् ॥ १ ॥
स वै हयानैक्षत तांस्ततस्ततः
समीक्षमाणं स ददर्श मत्स्वराद् ।
ततोऽश्रवीचाननुगात्रोऽश्वरः
कुतोऽपमायाति नरोऽमरोपमः ॥ २ ॥
अयं हयानीक्षति मामकान् दृढं
ध्रुवं हयशो भविता विचक्षणः ।
प्रवेक्ष्यतामेष समीपमाशु मे
विभाति वीरो हि यथाऽमरस्तथा ॥ ३ ॥
अभ्येत्य राजानममित्रहाऽश्रवी-
ज्योऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु वः ।

स्वाभिहितकालेन । वृहतः क्षत्रियान् नटयतीति वृहन्नडा (१टा) । सुभटानपि रणरङ्गे नटयति नर्तयति । कत्रन्धनर्न-
नत्वात् विनडयामोत्यर्थः । 'वृहन्दलां वा' पाठे वृहतः क्षत्रि-
यान् दलयतीति वृहन्दला ॥ ९ ॥ अपुंस्वं पौरुषाभावं नपुं-
स्त्वं स्थिरं दृढं विज्ञाय क्षुमारिणामन्तःपुरे नियुक्तवान् । तत्र
पुरुषस्याऽनधिकारित्वात् । पुरामिति सत्प्रत्ययं द्वितीया ॥ १२ ॥
आत्मा देहो वयो सत्य स आत्मवान् जितेन्द्रियः ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयमपदविचारेण विराटपर्वणि
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[लक्षा०] उत्तरायाः परित्त्वं नर्तनमित्यत्र नर्तनं कार-
यितुं परित्त्वं दिश ॥ ८ ॥ तादृशीत्यत्र नृत्तभेदे ईदृशो जनो
न । इत्येव महानर्तकीति भावः ॥ १० ॥ वादितं वादित्रम ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वादिरामहृते दशमोऽध्यायः
विराटपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[नील०] प्रकृतिं जातिम् । विनयं शिक्षाम् । प्रनिपत्तिं
दोषनिराकरणप्रकारम् । चिकित्सां व्याध्युक्तमोषायम् ॥ ७ ॥
वानरं भीरुवडवा अध्या । अत्र एव प्रस्थिरमश्वशस्त्रज्ञानम् ॥ ८ ॥
इति श्रीवैशम्पायनीयं भारतवार्तायः वि. व. द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१ ग. विराटशो विभुषणमाहृतिः, व. विराटशुभ्रुवणसमाधुषणम्,
वि ध्रुवे, अ. पुराणोऽपि, घ. व. व. व. व. व. ददृशुः पृथगननाः ।
प्रमामानन्दमपिर्धं व. सर्वोपरतः पुरशोऽशोपमः इत्यादि युक्तं वाग्यनवर्षि-
कमः । २ व. दानित्तलभः । ३ दृशुः पृथगननाः । ४ व. ततो गन्धर्वः ।
विच. ६

हयेषु युक्तो वृष संमतः सदा
तवाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहम् ॥ ४ ॥

विराट उवाच—
ददामि यानानि धनं निवेदानं
ममाश्वसूतो भवितुं त्वमर्हसि ।
कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः
प्रहृदि शिल्पं तव विद्यते च यत् ॥ ५ ॥

नकुल उवाच—
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः ।
तेनाहमश्वेषु पुरा नियुक्तः शुकुर्जन ॥ ६ ॥
अश्वानां प्रकृतिं वेद्मि विनयं चापि सर्वज्ञः ।
दुष्टानां प्रतिपत्तिं च क्लृप्तं चैव चिकित्सितम् ॥ ७ ॥
न कातरं स्यान्मम जातु वाहनं
न मेऽस्ति दुष्टा वडवा कुतो हयाः ।
जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवो
युधिष्ठिरो ग्रन्थिकमेव नामतः ॥ ८ ॥

[अर्ध०] इत्युक्तः प्राकृतजनः ॥ १ ॥ कानरं कुटिलम् ॥ ८ ॥
इति श्रीमहाभारतव्याख्यामंडनमिहभट्टायां विराटपर्वणि
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

[चतु०] तात् समीक्षमाणमित्यन्वयः ॥ २ ॥ नियुक्तः
अभियुक्तः ॥ ६ ॥ प्रहृतिं स्वभावम् । विनयं विनयनम् ॥ ७ ॥
[सर्व०] प्रकृतिं जातिं विनयं शिक्षां प्रतिपत्तिं दोष-
निराकरणप्रकारम् ॥ ७ ॥ कातरं भीरु वडवा अध्या ॥ ८ ॥
इति श्रीसर्वज्ञातपयसृतो भारतार्थप्रकाशे विराटपर्वणि
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

[विरो०] प्रनिपत्तिं प्रतिमूलज्ञानम् ॥ ७ ॥
इति श्रीमहाभारतवीरवाक्यो विरोषार्थमज्या विराटपर्वणि
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

[विप०] प्रकृतिं वानपित्तश्रेष्मणा साम्यान्गथाम् ।
विनयं शिक्षाकरणम् । प्रतिपत्तिमदुष्टकरणम् । चिकित्सितं
गिरामोभ्रादि औषधप्रयोगादि व ॥ ७ ॥ कातरं भीरु कुटिलं
वा । वाहनमश्वः । वडवा स्वभावतो मद्बगान् श्रीस्वभ-
वाच्च दुष्टा संभाव्ये । शोमतः क्षामा सह प्रस्थिरमिति ।
शामनः सार्वभौमचित्कन्तम् ॥ ८ ॥

३ व. स्वयं हयाः । ४ व. व. सोऽप्येव । ५ व. व. 'स्तु ते । व. तयाप
यतो । ६ व. दशति स्तनि । व. कथं सगताः । वि सञ्चि व. शिरो
स्तनि वयं विद्यते । ७ व. पुरा स इदं । ८ व. ग्रन्थिराम्यं नमनः ।
१ नाम जयत इति पाठोऽप्येव दीर्घात् नमन् ।

विराट उवाच—

यदस्ति किञ्चिन्म वाजिवाहनं
तदस्तु सर्वं त्वदधीनमद्य वै ।
ये चापि केचिन्म वाजियोजका-
स्वदाश्रयाः सारथयश्च सन्तु मे ॥ ९ ॥
इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपम
ब्रवीहि यत्ते प्रसमीक्षितं वसु ।
न तेऽनुरूपं ह्यकर्म विद्यते
प्रभासि राजेव हि संमतो मम ॥ १० ॥
युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनेन मे
समं तवेदं प्रियमत्र दर्शनम् ।

इति श्रीमद्भागवते विराटपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

समाप्तं पाण्डवप्रवेशपर्वं ।

(अथ समयपालनपर्व २)

त्रयोदशोऽध्यायः १३

सर्वं स्वस्वकर्मणा दुष्टं तोषयित्वा उन्मत्तव्यस्य विकल्पव्याजेन पथाहं भ्रातृषु संविभजयम् ॥ १ ॥ भामेन शरदि प्रबोक्तव्ये
सर्वमहोपमर्दिनी भृशप्रतिस्तकल्प जीवन्ममहस्य बह्वुषुद्धे पातनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच—

एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः ।
अत उर्ध्वं महावीर्याः किमकुर्वत वै द्विज ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः ।

[लक्षा०] तुरगानवेक्षिता तुरगमादी ॥ १ ॥ रथानि
यानानीत्यत्र ददानीति योग्यक्रियाध्याहारः ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने वादिष्ठजनिपचिते उद्यमभरणे
विराटपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

[चतु०] प्रियाभिरामं च प्रियमभिरामं च अन्तरा
अज्ञानवासमध्ये ॥ १२ ॥

इति श्रीचतुर्दशमिभट्टनाथं महाभारतटीकायां विराटपर्वणि
द्वादशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

[विप०] प्रियो दुर्मो दर्शनं यस्याऽसौ प्रियदर्शः
तस्य संशोयनम् । रमते विनोदं कुरुते ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवतविषयप्रविवरणे वि. प. द्वादशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१०-वि. सुप्रमम; व. यदि वाऽमरोरम । व. 'क्षिप्तं वरं । 'कर्म हृदये ।
११-वि. विरारो दर्शनीय. सर्वं तु' १२ व. 'ये' विरिडुः । 'रत्नमन्मथार' ।
वि. दर्शनम् । इति द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

- १ वि. व. एव मत्स्यनगरे वसन्तस्तत्र संवृत्तः । च. ज. वसन्तस्तत्र
वसन्तः । व. नारदः । विमकुर्वत पाण्डवा । २ व. एवं तैश्चत्वारिंशतः ज

कथं तु भृत्यैः स धिनाकृतो वने
वसत्यनिन्द्यो रमते च पाण्डवः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा
विराटराज्ञा मुदितेन पूजितः ।
न चैनमन्येऽपि विदुः कथंचन
प्रियाभिरामं विचरन्तमन्तरा ॥ १२ ॥
एवं हि मत्स्ये न्यवसन्त पाण्डवा
यथाप्रतिज्ञाभिरमोद्यदर्शनाः ।
अज्ञातचर्या व्यचरन्समाहिताः
समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥ १३ ॥

आराधयन्तो राजानं यदकुर्वत तच्छृणु ॥ २ ॥

तृणविन्दुप्रसादाच्च धर्मस्य च महात्मनः ।

अज्ञातवासमेवं तु विराटनगरेऽवसन् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिरः सभास्तारो मत्स्यानामभवत्प्रियः ।

तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विशाम्पते ॥ ४ ॥

[नील०] एवमिति ॥ १ ॥

[अर्जु०] एवं मत्स्यस्य नगरे इत्यादेः विराटनुपतेस्ते-
त्यन्तस्य पण्णामपि स्वे स्वे कर्मणि राजप्रसादप्राप्तिपर्यन्तः
प्रकर्षविशेषस्तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥ तृणविन्दुः राजर्षिः तदनु-
ग्रहाद्धर्मस्य वरदानाच्च । एकमेकं वर्षं, वर्षेताभ्यन्तरात् ॥ ३ ॥

[विरो०] एवम् २ एकम् (दे) ॥ ३ ॥

[विप०] तृणविन्दुः श्वेतपर्वतनिवासी राजर्षिः । वर्ष-
सहस्रे गते तृणामविन्दुना प्रतपारणं चक्रे अतश्चतुर्दश-
विन्दुनामा । यस्यान्वये विद्यालो राजा यो विशालां पुरीं नि-
र्ममे । अत्रानुवंदाभूतोको भवति । 'तृणविन्दोः प्रसादेन सर्वं

एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः । ३ ज. तृणविन्दोः प्रसादेन । व.
अज्ञातचर्याभिरामं, अज्ञानं वर्षमेकं च, वि वासमेकं तु । ४ क. ग. घ. व. वि-
स्यनाम' । वि. सपुत्रार्था ।

१ वा. रामा. कालकाले ४० वर्षां १०० वर्षाः । तत्र इत्यादौस्तु प्रसादेन
ति पाठः

स ह्यसहृदयव्रतस्तान् क्रीडयामास पाण्डवः ।
 असहवत्यां ययाकामं सूत्रवद्भानिव द्विजान् ॥ ५ ॥
 अज्ञातं च विराटस्य विजित्य वसु धर्मेराट् ।
 भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथाह संमयच्छति ॥ ६ ॥
 भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
 अतिसुष्टानि मत्स्येन विक्रीणीते युधिष्ठिरे ॥ ७ ॥
 वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्जुनः ।
 विक्रीणानथ सर्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥
 सहदेवोऽपि गोपानां वेपमास्याय पाण्डवः ।
 दधि क्षीरं घृतं चैव पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ९ ॥
 नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्मणि वाजिनाम् ।
 तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ १० ॥
 कृष्णा तु सर्वान् भर्तृस्तात्रिरीक्षन्ती तपस्विनी ।

यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भाषिणी ॥ ११ ॥
 एवं संपादयन्तस्ते तद्वाऽन्योन्यं महारथाः ।
 विराटनगरे चेरुः पुनर्गर्भपृता इव ॥ १२ ॥
 सागङ्गा धार्तराष्ट्रस्य भयात्पाण्डुसुतास्तदा ।
 प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णामुपुच्छन्ना नराधिप ॥ १३ ॥
 अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः ।
 आसीत्समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसंमतः ॥ १४ ॥
 तत्र मट्टाः समापेतुर्दिग्भ्यो राजन् सहस्रशः ।
 समाजे ब्रह्मणो राजन् यथा पशुपतेरिव ॥ १५ ॥
 महाकाया महावीर्याः कालखड्गा इवासुराः ।
 वीर्योन्मत्ता बलोद्ग्रा राज्ञा समभिपुञ्जिताः ॥ १६ ॥
 सिंहस्तन्यकटिग्रीवाः स्वरादाता मनस्विनः ।
 असहृदयबलसास्ते रङ्गे पार्थिवमन्त्रियौ ॥ १७ ॥

बैनालिका नृपाः । दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तोऽतिधा-
 मिकाः ॥ ३ ॥

[नील०] अतिसुष्टानि प्रमाददत्तानि ॥ ७ ॥ संपा-
 दयन्तोऽन्योन्यमाराधयन्तः गर्भपृता इव प्रच्छन्नलेन सेवा-
 श्रेणे च दुःखिता इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ब्रह्मण उत्सवः शरदि
 नववाण्योत्सवौ सर्वैः कियते स च देगविशेषे प्रसिद्धः ॥ १४ ॥ यथा ब्रह्मणः समाजे ब्रह्मलोके कैलाने वा पशुपतेः
 समाजे इव मत्स्येषु समापेतुरिति संन्यः ॥ १५ ॥ स्ववदाताः अन्यन्तनिर्मलाः मनस्विनः प्रीतमनसः लब्धलभ्याः
 प्राप्तविजयाः ॥ १७ ॥

[अर्जु०] म चासहृदयव्रत इत्यादि । म पाण्डवस्तान् द्विजान् पक्षिण इव असहवत्यां घृत्नशालायां घृत्नरात्रीडयामास इति संन्यः 'घृते स्त्रियामश्रवती इत्यमरः' ॥ ५ ॥ अतिसुष्टानि दत्तानि ॥ ७ ॥ परिजीर्णानि परिभ्रानमात्रजीर्णानि ॥ ८ ॥ कर्मणि विक्रिन्मादिरूपे ॥ १० ॥ तपस्विनी दुःखिता पुनरिवाज्ञाना जन्मान्तरगतैव दर्शनसंभावनाभावात् (१) ॥ ११ ॥ समाजे उन्मत्तगोष्ठ्यां ॥ १५ ॥ वीर्योन्मत्ता बलोद्ग्रा वीर्यमान्तरं यत् तेन उन्मत्ता अनना, यत् शरीरं तेन उद्ग्रा उत्कटाः ॥ १६ ॥ स्ववदाताः सुपु युद्धाः लब्धलभ्याः यो यमुदिश्य प्रयते तत्तस्य लभम् ॥ १७ ॥

[चतु०] अभ्रनयां घृत्नमभायाम् । द्विजात् पक्षिणः ॥ ५ ॥ अतिनृष्टानि रामा दत्तानि ॥ ७ ॥ अविज्ञाना गर्भस्थेवा ॥ ११ ॥

संपादयन्तः स्वविभवैर्योजयन्तः ॥ १२ ॥ वीर्योन्नताः तद्-
 लब्ध्या सगर्वाः । बलोद्ग्राः बलाधिकाः ॥ १६ ॥ स्ववदाताः सुपुद्धाः । लब्धलभ्याः कृतकर्मणाः । रङ्गे रङ्गाङ्गणे ॥ १७ ॥

[सर्व०] संपादयन्तः आराधयन्तः गर्भपृता इव दुःखिन इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ब्रह्मण उन्मत्तः शरदि कर्मेभ्यो देगविशेषे प्रसिद्धः ॥ १४ ॥ स्ववदाताः अन्यन्तनिर्मलाः लब्धलभ्याः प्राप्तविजयाः ॥ १७ ॥

[विरो०] मत्स्येन; मत्स्येन (च) ॥ ७ ॥ परिजीर्णानि विक्रिर्जने । नूतनानीत्यर्थः ॥ ८ ॥ अज्ञातेव; इवाज्ञाना (दे) अविज्ञाता जन्मान्तरगतेव २ ॥ ११ ॥ ब्रह्मणः शिवस्य ॥ १४ ॥ यथा ब्रह्मणः समाजे ब्रह्मलोके पशुपतेनवाजापि पशुपतेः समाज इत्यर्थः ॥ १५ ॥ वीर्योन्मत्ताः; वीर्योन्नता (च) वीर्योन्नताः (दे) ॥ १६ ॥

[निप०] द्विजात् पक्षिणः ॥ ५ ॥ अतिसुष्टानि प्रमाददत्तानि ॥ ७ ॥ परिजीर्णानि नूतनानि ॥ ८ ॥ कर्मणि विक्रिन्मादिरूपे ॥ १० ॥ तपस्विनी दीना । निर्ग-
 क्षन्ती माध्वीयमेण न कटाक्षादिना । अज्ञाता (१) पुनर्जन्मान्तरगता संभापगायभावात् । यद्वा अज्ञाता ॥ ११ ॥ स्ववदाताः सुपु अतिशयेन अवदाना निर्मलवीर्या वीमर्षोनि-
 कर्मशुद्धाः शुभ्रप्रासुद्धा वा । यो यमुदिश्य प्रयते तत्तस्य लभम् ॥ १७ ॥

[लश०] अतिसुष्टानि मत्स्येनेत्यत्र अतिसुष्टानि द-

५ व. 'इत्येव ह्यथा, अ. विराटनगरे राख्यः प्रि. स ह्यसहृदयव्रतस्ते, ।
 ६ रि. अत्तवादि । अ. 'ई स्य प्रवक्ष्यति, ग. दत्तवत् । ७ व. विधी-
 ८ रि. विधीयते प्रपु । ८ व. वामांसि च यथाहोनि । रि. 'युगलव' । अ-
 भ्यः पुनरप्यतो दत्तेऽर्था ॥ ११ अ. 'अर्जुनस्ये' । ग. 'अर्जुनस्ये' । अ-
 १३ व. 'अर्जुनस्ये' । १२ अ. 'अर्जुनस्ये' । १३ रि. 'अर्जुनस्ये' ।

गर्भान् । १३ व. व. 'अर्जुनस्ये' । १४ व. 'अर्जुनस्ये' । १५ व. 'अर्जुनस्ये' । १६ व. 'अर्जुनस्ये' । १७ व. 'अर्जुनस्ये' ।

तेपामेको महानासीत्सर्वमहानयाहयत् ।
 आवलगमानं तं रङ्गे नोपतिष्ठति कश्चन ॥ १८ ॥
 यदा सर्वे विभनसस्ते मञ्जा हतचेतसः ।
 अथ सूदेन तं मङ्गं योषयामास मत्स्तराद् ॥ १९ ॥
 नोद्यमानस्तदा भीमो दुःखेनैवाक्रोन्मतिम् ।
 नहि शक्नोति विवृते प्रत्याख्यातुं नराधिपम् ॥ २० ॥
 ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलशिथिलश्चरन् ।
 प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ॥ २१ ॥
 वक्न्ध कक्षां कौन्तेयस्ततः संहर्षयन् जनम् ।
 ततस्तु वृत्रसंकाशं भीमो मङ्गं समाह्वयत् ॥ २२ ॥
 जीमूतं नाम तं तत्र मङ्गं प्रत्यातविक्रमम् ।

तानि विकीर्णानिव विक्रयं कुर्वन्निव तूर्णान्दाने अन्योन्यसंबन्धं
 ज्ञास्यन्तीति भीत्या विक्रयव्याजेन प्रयच्छतीति भावः ॥ १८ ॥
 अस्त्ररुद्धश्चलजा इत्यत्र अन्योन्यकलहे पराभवेन लब्ध-
 लज्जाः ॥ १७ ॥

[निल०] सूदेन भीमेन ॥ १९ ॥ दुःखेनैव पारत-
 न्त्यात् प्राकट्यभयाद्वा दुःखं न तु भङ्गभयात् । विवृते
 प्रकाशे ॥ २० ॥ कक्षां परिकरम् । कच्छामिति पाठेऽपि
 स एवार्थः । यद्वा कक्षां रज्जुं रज्जा पाटनभयान्मैडारङ्गस्यो
 वयन्त इति प्रसिद्धेरङ्गुलीवद्वैत्यर्थः ॥ २२ ॥ कृतं
 कचिद्देशे निपीडनम् । प्रतिकृतं तस्य मोचनम् । सुसंकटैः
 मुष्टिग्रहणेन कृशीकृतैः । सकण्टकैरिति पाठे सकवचैः स-
 किर्णैर्वा 'कण्टको वाहुचरणकवचे कठिने किणे' इति विश्वः ।
 संनिपातोऽङ्गसंपटनम् । अवधूतं तेनैव दूरीकरणम् । प्रमा-
 धादय उक्ता महेशास्त्रे—'निपात्य पेपणं भूमौ प्रमाथ इति
 कथ्यते । चतुल्यायाङ्गमयं तदुन्मथनमुच्यते' ॥ २७ ॥

[अधु०] रङ्गे युद्धस्थाने आवलगमानमास्त्रोटनपूर्वमुपसर्प-
 न्तम् ॥ १८ ॥ दुःखेन स्वप्रकटनराजाह्वालङ्घनद्वन्द्वजेन । विवृतं
 लोकसमक्षम् ॥ २० ॥ शार्दूलशिथिलः सिंह इवास्तराङ्गः ।
 'स्यात्सिंहेऽपि च शार्दूलः' इति दर्शनात् ॥ २१ ॥ कक्षः
 कच्छसंपातः ॥ २२ ॥ संकटैः संकटः करघर्षणजः किणः
 कटा इति प्रसिद्धः । कृतप्रतिकृतैः परमपुके प्रतिकृतैश्चि-
 र्विचिरीर्यैरिति शेषः । सन्निपातादयो महाना शिश्राविशेषाः
 सन्निपातो शृवाङ्गुलिकारा (?) मुष्टिः ॥ २७ ॥

तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ भीमपराक्रमौ ॥ २३ ॥
 मत्ताविव महाकायौ चारणौ पट्टिहायनौ ।
 ततस्तौ नरशार्दूलौ वाहुयुद्धं समीपतुः ॥ २४ ॥
 वीरौ परमसंहृष्टावन्योन्यपक्वाङ्घ्रिणौ ।
 आत्सीत्सुभीमः संपातो वज्रपर्वतयोरिव ॥ २५ ॥
 उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ ।
 अन्योन्यस्यान्तरं प्रेक्षू परस्परजयैपिणौ ॥ २६ ॥
 उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ ।
 कृतप्रतिकृतैश्चिर्वैवाहुभिश्च सुसंकटैः ।
 सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥ २७ ॥

[चतु०] एको जीमूतः ॥ १८ ॥ दुःखेन अनिच्छया
 विवृतं व्यक्तम् ॥ २० ॥ शार्दूलशिथिलः शार्दूलवन् सावज्ञः
 ॥ २१ ॥ कक्षाम् उद्गाहाशक्त्याम् ॥ २२ ॥ संपातः संपर्कः
 ॥ २५ ॥ चित्रैर्नीनाविषैः । सकण्टकैः 'करग्रहणसंघर्षान् प्र-
 कोष्ठे वाहुयोधिनाम् । किणः प्रादुर्भवति यः कण्टकं तं प्रच-
 क्षते ॥ २७ ॥

[सर्व०] सूदेन भीमेन ॥ १९ ॥ विवृते प्रकाशे ॥ २० ॥
 कक्षां परिकरम् ॥ २२ ॥ कृतं कचिद्देशे निपीडनम् । प्रति-
 कृतं तस्य मोचनम् । सुसंकटैः मुष्टिग्रहणेन कृशीकृतैः ।
 पाठान्तरे सकण्टकैः । सन्निपातोऽङ्गसंबन्धनम् । अवधूतं तेनैव
 दूरीकरणम् । प्रमाथः निपात्य भूमौ पेपणम् । उन्मथनमु-
 ल्यायाङ्गमयन् ॥ २७ ॥

[विरो०] शार्दूलशिथिलः तद्वन् सावज्ञः ॥ २१ ॥ कक्षां
 परिधानवस्त्रम् ॥ २२ ॥ परमसंहृष्टौ हृष्टोमाणौ । परमाऽपि
 संहृष्टा याभ्याम् ॥ २५ ॥ 'करग्रहणसंघर्षोत्प्रकोष्ठे वाहुयो-
 धिनाम् । किणः प्रादुर्भवति यः कण्टकं तं प्रचक्षते' ॥ २७ ॥

[विप०] आवलगमानम् आस्त्रोटनपूर्वमुपसर्पन्तं (रङ्गे)
 युद्धस्थाने ॥ १८ ॥ राजा[ह्वालङ्घ?]नं [द्वन्द्वजनानु?] विवृतं
 लोकसमक्षं निराकर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । स्वप्रकटनभयाद्वाजा-
 श्चाया अनुलङ्घनीयत्वाद्वा दुःखं नत्वतिबलाहन्दे स्वंपरा-
 जयभयात् । मनः मतिं चाकरोत् ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारतविष्णुपदनिर्णये विटपत्स्यणि
 प्रयोत्सोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१८ ग. भवमर्षकोणे—युक्त्वाभ्याम् संपत्त्या गटा अन्योन्याङ्गवत् । व.
 'मत्ताविव आह्वयत् । अ. शिरीषपर्याये—आवलगमानं तं रङ्गे नोपतिष्ठति
 केचन । व. नोपतिष्ठत् क' । अस्त्रादुत्तरार्थिकं अ.—श्रीचरोऽपि यदा मङ्गं
 न विदेवचते वनात् । तदा सूदेन तं राजा योषयामात् भारत । १९ व.
 अ. तदा तं । अ. तं राजा । अ. 'मास भारतः व. 'मास पार्थिवः । २० व.
 कोणेननः । व. 'मि चान्तः स कश्चिपत्य' । वि. शिरीष । व. युक्त्वाङ्गुल-
 पाठे नोपगत इत्यम्भ महाभारतविष्णुपदनिर्णये उपनिषदोक्तान् रथाने 'उभ्या-

मपेव पण्डितभूषया श्रीमन्महाभारतं दत्तपथेन हारयत् । २१ व. तथातु पुं व ।
 दे 'मनिपुत्रवत् । ग. निरतिनामि शिरीष । २२ वि वस्त्रं शशा । व. अ. मत्ता
 व' । २३ व. अ. तिस्रयपथिकम् । वि. व. अ. तीवरास्त्राणि । २४ वि-
 वारणौ सन्निपातौ । व. अ. वज्रयुद्धे । २५ वि व. आनीरस भो' । २६ व.
 'न्यनन' शिरीष । अ. परस्परजयैपिणौ २७ ग व. प्रमाथोन्मथनैः—उभ्याभ्या-
 मवपण्डितभूषया शिरीषयत् । ग व. व. वायुभिः परिपोषे । वि. साण्टकैः ।
 व. सन्निपातावधूतौ ।

क्षेपणमुद्रिभिश्चैव वराहोद्धतनिःस्वनैः ।
 तलैर्वन्ननिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ॥ २८ ॥
 शलाकानखपातैश्च पादोद्धृतैश्च दारुणैः ।
 जानुभिश्चाग्निनिर्घोषैः शिरोभिश्चावयष्टनैः ॥ २९ ॥
 तद्युद्धमभवद्वोरपशस्त्रं बाहुतेजसा ।

[लक्ष्मा०] नहि शक्नोमि विवृतमित्यत्र विशेषेण
 अभ्यासादिना वृत्तं विवृतम् ॥ २० ॥ शार्दूलगिथिलं
 चरन्निवृत्तं शार्दूलवन् गिथिलं यथा भवति तथा चरन् ।
 शनैः शनैश्चरन्निवृत्तैः ॥ २१ ॥ वद्धकश्योऽथ कौन्तेय
 इत्यत्र 'दृष्ट्या कस्या वग्रा म्यान्' इत्यभिधानात् वद्ध-
 कस्यः वद्धोदरवन्धनः ॥ २२ ॥

[नील०] 'क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात्प्रच्यवान्नं दृष्टान् ।
 उभयोर्मुजयोर्मुद्रिभिरुभयोर्निपात्यते । मुद्रिरित्युच्यते तत्रैर्म-
 हविश्याविशारदैः । अवाहसुरं स्क्वन्धगतं भ्रामयित्वा तथैव
 यः । क्षिप्रस्य शब्दः स भवेद्दराहोद्धतनिःस्वनः ॥' तलैर्वन्न-
 निपातैर्वन्नवृत्तपातैश्चोपेतैः । अहृत्यः प्रमृत्वा यासु वाः प्रमृष्टा
 उदीरिताः ॥ २८ ॥ 'ऋजी वृडा रुषा शिवा शलाका
 साह्वली स्पृता' । तस्या नखपातैः । पादोद्धृतैः पादप्रसारणे-
 नाक्षैः । जानुभिः शिरोभिश्च कृत्वावयष्टनैरुत्साल्लैः ।
 अग्निनिर्घोषैरित्युभयविशेषणम् ॥ २९ ॥ अशस्त्रं नित्यम् ।
 यथोक्तं तत्रैव—'बाहुयुद्धं हि महानामशस्त्रशुभिः स्मृतम् ।
 मृतस्य तस्य न स्वर्गो यमो नेहापि विद्यते' इति । वलप्राणेन
 वलेन शारीरवलेन प्राणेन मानमवलेन च ॥ ३० ॥ मोलुष्ट-
 निनदः (शैलितः) हीहीयत्प्रोचारेणेन यच्चित्तस्य समुत्थापनं
 तत्सहितः ॥ ३१ ॥ 'आहृत्य क्रोडीकरणं प्रकर्षणमुदाहृ-
 तम् । आकर्षणं लीलैव मंसुग्रीकरणं स्मृतम् ॥ पुट
 पश्चात्पार्श्वयोश्चाभ्याकरणं भ्रमणं तथा । पश्चात्प्रपातनं
 वेगादिकर्षणमुदाहृतम् ॥ ३२ ॥

[अर्जु०] अवाहसुरं स्क्वन्धगतं भ्रामयित्वा तथैव यः ।
 क्षिप्रस्य शब्दः स भवेद्दराहोद्धतनिःस्वनः । तर्जन्यहुष्टम-
 ध्येन प्रसारितकरो हि यः । संप्रहारस्मलारत्यः स संप्रहो
 वस्त्रमित्यने ॥ अर्धचन्द्रमूढं, मुद्रिर्वस्त्रमित्यर्थः । प्रसृष्टाहृ-
 ल्दिहमेन प्रमृष्टिः प्रमृताः स्मृताः ॥ २८ ॥ द्विरुर्गा-
 हृतनाहुर्धर्मद्वार्याय (?) यथावन्म् । प्रहरेत्सा शलाका
 स्वात्सदोद्धृतं पदाहृतम् । जानुभिश्चाग्निनिर्घोषैः पायाणमनु-
 शोधैः जानुभिः शिरोभिः करणैर्नानि धृतानि ॥ २९ ॥

वलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ॥ ३० ॥
 अरज्यत जनः सर्वः सोत्कृष्टनिनदोत्थितः ।
 वलिनाः संयुगे राजन् वृववासवयोरिव ॥ ३१ ॥
 प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ।
 आकर्षणैरुत्सवान्योन्यं जानुभिश्चापि जग्रतुः ॥ ३२ ॥

वलप्राणेन बलोलक्षणेण मोलुष्टनिनदोत्थितः उत्करोमानिनदो-
 स्थानमहितः ॥ ३० ॥ प्रकर्षणं बाहुमंसुग्रीयनयनं प्रहृष्टं
 कर्षणं, तदेवाकर्षणमीषमंसुग्रीयनयनम्, अभ्याकर्षणं सम-
 न्नतः कर्षणं, पश्चात्प्रयनम् तदेव विपरानं विकर्षणमुच्यते
 उपमर्गोभेदादर्थेनो(र्धमेदं) ज्ञापयन्ति ॥ ३२ ॥

[चतु०] कर्गभ्यां यन्निगमनं पश्चात्तलेपणं मतम् ॥
 मुद्रिरित्युच्यते प्राणैः मंहवाहुश्चिताह्वलिः ॥ अवाहसुरं
 भ्रामयित्वा पीडयित्वा तथैव च । क्षिप्रस्य शब्दः स भवे-
 द्दराहोद्धृतनिःस्वनः । तर्जन्यहुष्टमध्येन प्रसारितकरो हि यः ॥
 संप्रहारस्मलारत्यस्य सहाहो वस्त्रमित्यने । अहृत्यः प्रमृत्वा
 यासु वाः प्रमृष्टा उदीरिताः ॥ द्विरुर्गाहृतनाहुर्धर्मद्वार्याया
 (?) समापत्थो) यथावन्म् । प्रहरेत्सा शलाका स्यात् पादोद्धृतं
 पदाहृतम् ॥ नखायावैर्नखाघातः पदोद्धृतं पदाहृतिः ॥ अग्नि-
 निर्घोषैः शिलासंघटनममस्वनैः ॥ २८-२९ ॥ टीकान्तरम्—
 कश्चिदः करग्रहणजः किणः । सन्निपातः पत्स्यसंघातः । भ्रमवृत्तं
 वद्धवाहुमुद्रिप्रहारः । क्षेपणैः स्थानाद्व्यावर्तनैः । ऊरुभ्यां घातः
 संघातः सन्ध्याहृतिपातः । अवयून् पादेनावप्रेरणम् । प्रमायो
 भूमौ पतितस्य निशेयणम् ॥ क्षेपणैः वेगेन प्रहृणैः 'अवा-
 हसुरं स्क्वन्धगतं भ्रामयित्वा तथैव यः । क्षिप्रस्य शब्दः
 स भवेद्दराहोद्धतनिःस्वनः' ॥ शलाका हस्तपादयोः शरी-
 करणम् ॥ २७-२९ ॥ वलप्राणेन बलवृत्तिशयेन ॥ ३० ॥
 उल्लुष्टसुषैः स्तनिनम् ॥ ३१ ॥ 'प्रदाय दक्षिणाहृष्टिः
 प्रकर्षणमिदोच्यते । भवेदाकर्षणं नाम मंसुग्रीयनयनं
 वलान् ॥ भ्रामणं मण्डलाकारमभ्याकर्षणमुच्यते । आहृत्य
 पश्चात्प्रयनं यत्तदाहृत्कर्षणम् ॥' प्रकर्षणाकर्षणयोरिति
 तृतीयार्थे पठ्यते ॥ ३२ ॥

[सर्वे०] क्षेपणं स्थानात्प्रच्यवानम् । मुद्रिभिरिति मुद्रयोः
 पातनम् । वराहोद्धतनिःस्वनः स्क्वन्धगतमवाहसुरं भ्राम-
 यित्वा क्षिप्रस्य शब्दः । तलैः चोपेतैः । प्रमृष्टाः प्रमृता अहृत्यः
 ॥ २८ ॥ शलाका ऋजी वृडा रुषा शिवाह्वली नम्या नख-

२८ व. प्रमृष्टाः प्रमृताः । अर्धचन्द्रमूढं । मुद्रिर्वस्त्रमित्यर्थः । ग.
 शिरोभिश्चाग्निनिर्घोषैः २९ व. शिरोभिश्चाग्निनिर्घोषैः । शि. शारिः । व. शिरोभिश्चाग्नि-
 निर्घोषैः । व. शिरोभिश्चाग्निनिर्घोषैः । ३० व. 'दो' मुनहाहु' । व. वन्नाः शिरोभिश्चाग्नि-

नम् । ३१ वि. भवन्तः । व. अवाहसुरं—'अवाहसुरं उक्तं शरी-
 रनिन्दोद्धृतनिःस्वनः । व. वृववासवयोरिव । ३२ वि. व. अवाहसुरं स्क्वन्ध-
 गतम् ।

ततः शब्देन महता भर्त्सयन्ती परस्परम् ।
 व्यूढोरस्की दीर्घमुजौ नियुद्धकुञ्जालुभौ ।
 बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिवैरिव ॥ ३३ ॥
 चकर्ष दोर्भ्यामुत्पात्य भीमो मल्लमभिन्नाहा ।
 निनदन्तमभिक्रोशन् शार्दूल इव वारणम् ॥ ३४ ॥
 समुद्यम्य महाबाहुभ्रामयामास वीर्यवान् ।
 ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्मयं चक्रिरे परम् ॥ ३५ ॥
 भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ।
 प्रत्यपिपमहाबाहुर्मल्लं भुवि वृकोदरः ॥ ३६ ॥
 तस्मिन्विनिहते वीरे जीमूते लोकविश्रुते ।
 विराटः परमं हर्षमगच्छद्भ्रान्तवैः सह ॥ ३७ ॥
 महर्षीत्पददौ वित्तं बहु राजा महामनाः ।
 बल्लवाय महारङ्गे यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ३८ ॥
 एवं स सुबहून्मल्लान्पुरुषांश्च महाबलान् ।
 विनिघ्नन्मत्स्यराजस्य प्रीतिमाहरदुत्तमाम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

समाप्तं समयाजन्तवर्षं ।

पातैः ॥ २९ ॥ बलेन शरीरबलेन प्राणेन मानसबलेन
 ॥ ३० ॥ सोल्लुटनिनदः (दोत्थितः) हीहीशब्दोच्चारणेन यञ्जि-
 तस्य समुत्थापनं तत्सहितः ॥ ३१ ॥ प्रकर्षणमाकृत्य
 कोडीकरणम् । आकर्षणं लीलयैव संसुखीकरणम् ।
 अन्याकर्षः सर्वतो भ्रामणम् । विकर्षणं वेगेन पश्चात्पात-
 नम् ॥ ३२ ॥

[विरो०] घट्टितैः; घट्टनैः (दे) ॥ २९ ॥ आकर्षणाभ्यां
 २ आकर्षणयोः (च) तृतीयार्थेपठ्यी ॥ ३२ ॥

[मील०] गतसत्त्वं नष्टयुद्धिम् अत एव अचेतनं शव-
 भूतम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीनैऋत्यधीये भारतेभारतवीये विराटपर्वणि
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

[अङ्ग०] शतगुणं शतवारम् ॥ ३६ ॥ सहदेवस्य
 तस्मै प्रदेयं प्रायच्छन् इत्युभयत्रान्वयः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायाम् अत्रिमिश्रुतायां विराटपर्वणि
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

यदास्य तुरयः पुरुषो न कश्चिन्न विद्यते ।
 ततो व्याघ्रश्च सिंहश्च द्विर्दंश्राप्पयोधयन् ॥ ४० ॥
 पुनस्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकोदरः ।
 योध्यते स विराटन सिंहैर्मत्तैर्महाबलैः ॥ ४१ ॥
 वीभत्सुरपि गीतेन स्वयुत्येन च पाण्डवः ।
 विराटं तोषयामास सर्वाशान्तःपुरस्त्रियः ॥ ४२ ॥
 अश्वैर्विनीतेर्जवर्नैस्तत्र समागतैः ।
 तोषयामास राजानं नकुन्धो नृपगजमम् ॥ ४३ ॥
 तस्मै प्रदेयं प्रायच्छत्प्रीतो राजा धनं बहु ।
 विनीतान्पमान्दृष्ट्वा सहदेवस्य चाभिनः ।
 धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुर्षपमा ॥ ४४ ॥
 श्रौपदी प्रेक्ष्य तान्सर्वाङ्गिन्द्रमानान्महाराजान् ।
 जातिप्रीतमना राजन्निःश्वासपरमाऽभवन् ॥ ४५ ॥
 एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः पुरुर्षपभाः ।
 कर्माणि तस्य कुर्वाणा विराट्पतेस्तदा ॥ ४६ ॥

[चतु०] उत्पात्य उत्क्रिय ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारतवीक्यायं चतुर्धुजमिश्रुतायां वि. प.
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

[सर्व०] नियुद्धं बाहुयुद्धम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीसर्वतनाद्यपण्डितौ भारतार्थप्रकाशे विराटपर्वणि
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

[विरो०] भवेत् सिद्धेऽपि शार्दूलः (अ) ॥ ३४ ॥
 शतगुणं; शतपरम् (अ) ॥ ३६ ॥ च प्रभो; वा विभो
 (अ) ॥ ४४ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायां विरोधार्थभङ्गनां विराटपर्वणि
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

[लक्षा०] प्रत्यपिद्व्यक्षन्महाबाहुरित्यत्र प्रत्यपिद्व्यक्ष्न् पिष्टं
 कृतवान् पिपि पिष्टाविति धातोर्लुङि रूपम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायाम् विराटपर्वणि लक्षाभरणे
 विराटपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

३३ व. भायुषेः परिप्रेक्षया । ३४ ज. दोर्भ्यामुद्यम्य । ज. बलवन्तमति-
 मो । घ. "मतिबोभाच्छार्दूल । ३५ च ज. प्रथमायां प्राणविकम्—एवं तद-
 न्नकोरं तपोरत्न च बोधोत्तरे । भक्तिनोः संदुगे राजनिन्द्रमद्भ्रादयोविव । व. च.
 वि. तमुद्यम्य । वि व. "मास पाण्डवः । ग. तत्र महात्तु तप्येष्य । ३६ वि.

अचेतनम् । ३० व. ज. वि. विनिहते मले । ३० वि. सहदेवः व. "स हर्षां";
 ज. संहर्षां । ४० व. "प्योवयव् । ४१ क. गरीः सिंहैर्महाबलैः । ४३ व.
 नकुन्धो राजसत्तमः । ४४ व. "स्य च प्रभुः च. ज. "स्य वै विभो । ४५ व.
 नातिप्रीतिमती । ज. विनिःश्वासपराऽम् । इति त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(अथ कीचकवधपर्व ३)

चतुर्विंशोऽध्याय १४

सुदेष्णाभवने वृशच्चिद्रीपदां सैरन्प्रवेयेण परिकरन्तीमाञ्जोऽक्रयोन्यादसुप्रगतता कीचकन सुदेष्णा प्रति तस्या प्रार्थनम् ॥ १ ॥
तता शौपदीभित्तय स्वतःगमसकल्पविष्टद्वन कामाग्निना इयमान मामात्मप्रदानेनोदरेति प्रार्थना ॥ २ ॥ शौपया परदारामिमशने शोपान्
स्वस्य दुर्लभत्वं चोक्त्वा तस्य भर्त्सनम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
महारथेषुच्छन्नेषु मासा दश समाययुः ॥ १ ॥
याज्ञसेनी सुदेष्णा तु शूभ्रन्ती विशापते ।
आवसत्परिचाराहां सुदुःख जनमेजय ॥ २ ॥
तथा चरन्ती पाञ्चाली सुदेष्णाया निवेशने ।
तां देवीं तोपयामास तथा चान्तःपुरस्त्रियः ॥ ३ ॥
तस्मिन्वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः ।
सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् ॥ ४ ॥
तां दृष्ट्वा देवगर्भाभा चरन्तीं देवतामिव ।
कीचकः कामयामास कामवाणप्रपीडितः ॥ ५ ॥
स तु कामाग्निसंतप्तः सुदेष्णामभिगम्य वै ।
प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥

कीचक उवाच—

नेयं मया जातु पुरेह दृष्टा
राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभा ।

[नील०] वसमानेष्विति ॥ १ ॥ अन्यदौपम्य एता
यिता ॥ ८ ॥ प्रत्यग्ररूपा दिव्यरूपा ॥ ९ ॥

[अर्जु०] वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा इत्यदिशो-
द्वये सह वान्वैरित्यन्तस्य भूभारात्तरणसंनल्प परमेश्वरस्य
विजृम्भमाणो धर्मैरदानात्सरे विराटनगरे त्रयोदशं वर्ष-
मनतिराहयन्नेर पश्चमन्त्रानादिश्य तेषा मध्ये भीमेन की-
चको धातिव (१) भुञ्जे भारान्तरणार्थमिति तात्पर्यार्थ ॥ १ ॥
तस्मिन्वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबल इति तस्मिन् वर्षे
गतप्राये गतनाहुल्ये मासद्रुपयामात्रस्थित इत्यर्थे ॥ ४ ॥
‘प्रायश्चान्तने भूत्वौ तुल्यनाहुल्ययोरपि’ इति विश्व ।
जाता पया सुसधानेनेत्यर्थ । भामिनी कोपना ॥ ७ ॥

१ न वि विराटनगरे तदा । न ज दश समाययुः । २ व अचरन्तीव
शोभा । ४ ज कीचक इत्यन्तस्य, दि सुभ्रच्छुभ्र । वि ग ष व ददर्श
अज्ञाननगरे । ५ ज कामवणप्रपीडितः । ७ व मत्स्येन पश्य मदिरैव । ज
मदिरैव भामिनी । ८ व ज कल्प बुज्ज शोभना । ग दृष्टं हि कर्मफल

रूपेण चोन्मादयतीव मा भृशं
गन्धेन जाता मदिरैव भामिनी ॥ ७ ॥
का देवरूपा हृदयङ्गमा शुभे
ह्लाचक्ष्व मे कस्य कुतोऽत्र शोभने ।
चित्तं हि निर्वन्द्य करोति मा वशे
न चान्यदत्रौपधमस्ति मे मतम् ॥ ८ ॥
अहो तवेयं परिचारिका शुभा
मत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियम् ।
अयुक्तरूपं हि करोति कर्म ते
प्रशास्तु मा यच्च ममास्ति किचन ॥ ९ ॥
प्रभूतनागाश्वरथं महाजन्तं
सष्टद्वियुक्तं बहुपानभोजनम् ।
मनोहरं काञ्चनचित्रभूषणं
गृह महच्छोभयतामियं मम ॥ १० ॥
ततः सुदेष्णामनुमन्य कीचकः
ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजाम् ।
उवाच कृष्णामभिसान्त्वयंस्तदा
भृगुण्डकन्यामिव जम्बुको वने ॥ ११ ॥

प्रत्यग्ररूपा अभिनतरूपा अद्गृष्टरूपेत्यभिप्राय । प्रतिभाति
मा रोचते मह्यम् ॥ ९ ॥

[चतु०] छत्रेषु निगृष्टेषु ॥ १ ॥ कामयामास कामि-
तवान् ॥ ५ ॥ प्रत्यग्ररूपा अद्गृष्टपूर्वसौन्दर्या । मा प्रतिभाति
महा रोचते ॥ ९ ॥

[विष्टे०] देवतामिव अग्राह्यगतम् ॥ ५ ॥ भामिनी,
भामिनी (दे) ॥ ७ ॥ प्रतिभाति रोचते (दे) ॥ ९ ॥

[त्रिप०] उन्मानयति धातुमभोभाधित्तिभ्रममिव क-
रोति । नीलौत्पलमयो गन्धो यस्या क्रोशान् प्रवृत्तिः (सा) गन्धे
सुपका (जाना) जाल्या उल्लृष्टा ॥ ७ ॥ एतस्या सम्भोगान्-
न्यशौपय नास्ति । इति मे मम मन निमर्श ॥ ८ ॥ प्रत्यग्ररूपा
अभिनतरूपा अद्गृष्टरूपेत्यभिप्राय ॥ ९ ॥

वरोति । व हि चन्दनैव पवनमे ॥ ९ व प्रतिवेव कर्मणा । व अतुजमे
कृष्ट करोति ॥ १० व तं छत्रार्थन, ज तप स्याजन्तं । ११ व, छत्रेणम
यितम् ।

का त्वं कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्वं वरानने ।
 प्राप्ता विराटनगरं तत्त्वमाचक्ष्व शोभने ॥ १२ ॥
 रूपमग्र्यं तथा कान्तिः सौकुमार्यमनुत्तमम् ।
 कान्त्या विभाति वक्रं ते शशाङ्क इव निर्मलम् ॥ १३ ॥
 नेत्रे सुविपुले सुभ्रु पद्मपत्रनिभे शुभे ।
 वाक्यं ते चारुसर्वाङ्गि परपुष्टरुतोपमम् ॥ १४ ॥
 एवंरूपा मया नारी काचिदन्या महीतले ।
 न दृष्टपूर्वा सुश्रोणि यादृशी त्वमनिन्दिते ॥ १५ ॥
 लक्ष्मीः पद्मालया का त्वमथ भूतिः सुमध्यमे ।
 हीः श्रीः कीर्तिरथो कान्तिरासां का त्वं वरानने ॥ १६ ॥
 अतीव रूपिणी किं त्वमनङ्गाङ्गविहारिणी ।
 अतीव भ्राजसे सुभ्रु प्रभेवेन्दोरनुचमा ॥ १७ ॥
 अपि चक्ष्णपक्ष्मणां स्मितं ज्योत्स्नोपमं शुभम् ।
 दिव्यांशुरादिमभिर्घृष्टं दिव्यकान्तिमनोरमम् ॥ १८ ॥

[नील०] परपुष्टः कोकिलः ॥ १४ ॥ भूतिः ईश्वरी ऐश्वर्याभिमानिनी देवता ॥ १६ ॥ अनङ्गाङ्गविहारिणी स्मरदेहेन श्रीदन्ती रतिरित्यर्थः ॥ १७ ॥ ईक्षणपक्ष्मणां नेत्रपक्ष्मणां स्मितमीपदुन्मीलनं तदेव ज्योत्स्नोपमं मनस आह्लादकरम् । लक्ष्माणमिति पाठे वक्रचन्द्रविशेषणम् ॥ १८ ॥ सुजातौ उन्नतौ निरन्तरौ पृथुत्वात्सन्निष्टौ ॥ २० ॥ वृद्धलेनि मुकुलीभूतपद्माकारौ ॥ २१ ॥ वलीनां जठरगतरेसानां विभङ्गेन चतुरं शोभनम् । करामं अङ्गुष्ठादिमध्यमान्तो विनस्तिलेन संमिन् प्रदामित्यर्थः ॥ २२ ॥ अभिमदनो मदनान्निः ॥ २४ ॥

[अष्टु०] प्ररारान्तरेणापि श्रीचमो द्रौपदीं वर्णयन्नाह—अपि चक्ष्णपक्ष्मणां स्मितज्योत्स्नोपमं शुभम् । दिव्यांशुरादिमभिर्घृष्टं दिव्यकान्तिमनुत्तमम् । निरीक्ष्य इत्यादि । हे मेरुन्दि तव वक्रचन्द्रं निरीक्ष्य वृद्धो जगति को नाम जनः कामस्य वशगो न भवेत् अपितु मन्वे एनेत्यर्थः । चन्द्रस्य गाम्यमाह स्मितज्योत्स्नोपमं स्मितमीपदमनं ज्योत्स्नोपमं यत्रेति विप्रहः । पुनः किंभूतं तत्राह—ईक्षणपक्ष्मणां वृद्धिलेन ईक्षणं गर्ह्य यस्मिन्सत्ताया । 'पद्मनाशिलेभिर् विजल्लेकं मन्त्राद्यंतेऽप्यणीयानि' इत्यमरः । 'यंरुतर्हाणवाः समाः' इति च । ईक्षणमेव मृदमपक्ष्मणां यस्मिन् स तथा । अथवा चन्द्रान्तराण्यति प्राण-

निरीक्ष्य वक्रचन्द्रं ते लक्ष्म्याऽनुपमया युतम् ।
 कृत्स्ने जगति को नेह कामस्य वशगो भवेत् ॥ १९ ॥
 हारालङ्कारयोग्यौ तु स्तनौ चोभौ सुशोभनौ ।
 सुजातौ सहितौ लक्ष्म्या पीनौ घृष्टौ निरन्तरौ ॥ २० ॥
 कुड्मलाम्बुरुहाकारौ तव सुभ्रु पयोऽधरौ ।
 काममतोदाविव मां तुदत्थारुहासिनि ॥ २१ ॥
 वलीविभङ्गचतुरं स्तनभारविनाभितम् ।
 कराग्रसंमितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ॥ २२ ॥
 वृष्टैव चारु जयनं सरित्पुलिनसंनिभम् ।
 कामव्याधिरसाध्यो मामप्याक्रामति भामिनि ॥ २३ ॥
 जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्दयः ।
 त्वरसङ्गमाभिसंकल्पविवृद्धो मां दहत्ययम् ॥ २४ ॥
 आत्मपदानवर्षेण संगमाम्भोधरेण च ।
 शमपस्व वरारोहे ज्वलन्तं मन्मथानलम् ॥ २५ ॥

यति वक्रचन्द्रोऽपीक्षणपक्ष्मणा प्राणयति इत्याह—अपि चक्ष्णपक्ष्मणागमिति । ईक्षणपक्ष्मणायति अण प्राणने इत्यस्य दैवाधिकस्य रूपम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्तनौ विशेषयति पयोऽधराविति ॥ २० ॥ सरित्पुलिनसन्निभमिति नद्यास्तो-योत्थिनभागवत्कठिनविस्तुरत्तमणीयमिति मध्यमित्यस्य विशेषणम् ॥ २३ ॥

[चतु०] अप्यं श्रेष्ठम् ॥ १३ ॥ ईक्षणपक्ष्मैव अङ्गे लाञ्छनं यस्मिन् । स्मितज्योत्स्नोपमं स्मितमेव ज्योत्स्नात्वमागनम् ॥ १८ ॥ वृष्टौ वृष्टौ ॥ २० ॥ प्रतोदापि प्राजनमिन् ॥ २१ ॥ वलीनां जठरगतरेसानां विभङ्गेन निप्रोन्नतविभागेन चतुरं शोभनम् ॥ २२ ॥ असाध्यः अनन्यसाध्यः ॥ २३ ॥

[सर्व०] परपुष्टः कोकिलः ॥ १४ ॥ अनङ्गाङ्गविहारिणी स्मरदेहेन श्रीदन्ती ॥ १७ ॥ नेत्रपक्ष्मणां स्मितमीपदुन्मीलनं सर्वे ज्योत्स्नोपमम् ॥ १८ ॥ सुजातौ उन्नतौ ॥ २० ॥ वृद्धलेनि मुकुलीभूतपद्माकारौ ॥ २१ ॥ करामं अङ्गुष्ठादिमध्यमान्तो विनस्तिः ॥ २२ ॥

[विरो०] ईक्षणपक्ष्मैव अणो गर्ह्यः वलङ्को यत्रापक्ष्मरी(ः) । (अ), पद्मनाष्टम् । स्मितज्योत्स्नोपमं गिनं ज्योत्स्नया उपमीयते यत्र । ज्योत्स्नोपमं ज्योत्स्नात्वेनोपगतं (च) दिव्यांशुर्गन्तारका ॥ १८ ॥ पयोऽधरौ पयोर्हिनी ॥ २१ ॥ समीपीनं पत्ययतीति संकल्पो वायुः ॥ २४ ॥

मच्चित्तोन्मादनकरा मन्मथस्य शरोत्कराः ।
 त्वत्संगमाशानिधिनस्तीवाः शशिनिभानने ।
 मयं विदार्य हृदयमिदं निर्दयवेगिताः ॥ २६ ॥
 प्रविष्टा ह्यसितापाङ्गि मचण्डाश्चन्द्रदारणाः ।
 अत्युन्मादसमारम्भाः प्रीत्युन्मादकरा मम ।
 आत्मप्रदानसंभोगैर्मसुदुर्बुधैर्माहर्षिसि ॥ २७ ॥
 चित्रमाल्याम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता ।
 कामं प्रकामं सेव त्वं मया सह विलासिनि ॥ २८ ॥
 नार्हसीहामुखं वस्तुं सुखाहो मुखवजिता ।
 प्राभुशुभुत्तमं सारस्यं मत्तस्त्वं मत्तगामिनि ॥ २९ ॥
 स्वादून्यमृतत्वानि पैयानि विविधानि च ।
 पिबमाना मनोज्ञानि रमणाणा ययामुखम् ॥ ३० ॥
 भोगोपचारान्विविधानसौभाग्यं चाप्यनुत्तमम् ।
 पानं पिय महाभागे भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ३१ ॥
 इदं हि रूपं प्रथमं तवान्ने
 निरर्थकं केवलमत्र भामिनि ।
 अथार्यमाणा स्रगिवोचमा शुभा
 न शोभसे सुन्दरि शोभना मती ॥ ३२ ॥
 त्यजामि दारान्मम ये पुरातना
 भवन्तु दास्यस्तत्र चारुहासिनि ।
 अह च ते सुन्दरि दासवत्स्थितः
 सदा भविष्ये वशगो वरानने ॥ ३३ ॥
 द्रौपद्युवाच—
 अप्रार्थनीयामिह मा सृतपुत्राभिमन्यसे ।
 निहीनवर्णां सैर्गर्भं धीभत्सा केशकारिणीम् ॥ ३४ ॥

[नाल०] अत्युन्माद मरणकारिण सत्रिपान समारम्भते
 ते अत्युन्मादसमारम्भा । दारान्मम मग्निध्यान्वेनेते भाव
 ॥ २७ ॥ काम स्मर प्रकाममतिशयितम् ॥ २८ ॥ प्राभुहि
 लभय ॥ २९ ॥ अभिमन्यमे कामयने ॥ ३४ ॥ मिथ्या
 भिगुग्र विन्यामिनिर्गैर्माहृदय मूलम् ॥ ३७ ॥

[अर्द्ध०] पान पाहि छान्दसत्वात् पिनादेशामात्र
 ॥ ३१ ॥ अथार्यमाणा शिरसेति श्रेय ॥ ३२ ॥ अतिमन्यम
 घट्टमन्यसे विहीनवर्णां निष्टुपर्णां धीभत्सा गर्हिताम् ॥ ३४ ॥
 परदारान्मि आचष्टाप(?) कश्चनम् । अथवा परदार

२६ न मन्मथस्य शरोतना । दे छ हि न सत्यद्रवेण शशिनस्ती ।
 न निग धीमा शशि । २७ न मासुदुर्बुधैर्माहर्षि । २९ न च मत्तल
 मत्तगामिनि । ३१ न भोगैश्चानुत्तमैर्गुणे । ३२ न य व ज मयन
 च ते वशे हि च दे भो वष । व न मग्निध्यान्वेनेते भाव ।
 ३४ न सुन्दरि वषमार्थिकम् । वषमिगुग्रो क पुनश्चेऽप्यववमति ।

परदारान्मि भद्रं ते न युक्त तत्र माम्मतम् ।
 शयिताः प्राणिना दारा धर्म समनुचिन्तय ॥ २५ ॥
 परदारो न ते बुद्धिर्नोत्तु वार्या कथंचन ।
 विवर्जनेन ह्यकार्याणामेतत्सुपुरुषव्रतम् ॥ २६ ॥
 मिथ्याभिगुग्रो हि नरः पापान्मा मोहमारिधत्त ।
 अयनः प्रासुयाहोरं महद्वा प्रासुयाद्भयम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्तस्तु सैरन्या कीचकः काममोहितः ।
 जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदारार्भिमर्शने ॥ ३८ ॥
 दोषान्बहून्प्राणहरान् सर्वलोकविगर्हितान् ।
 मोवाचेदं सुदुर्बुद्धिर्द्रौपदीमजितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥
 कीचक उवाच—
 नार्हस्येवं वरारोहे मत्पारयानु वरानने ।
 मा मन्मथसमाविष्टं त्वत्कृते चारुहासिनि ॥ ४० ॥
 मत्पारयाय च मा भीरु वशं मियवादिनम् ।
 नूनं त्वमसितापाङ्गि पश्चात्तापं करिष्यसि ॥ ४१ ॥
 अह हि मधुश्च राज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमयमे ।
 प्रभुर्नासयिता चैव वीर्यं चाप्रतिमः शितौ ॥ ४२ ॥
 पृथिव्या मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह ।
 रूपयौवनसौभाग्यैर्भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ४३ ॥
 सर्वकामसमृद्धेषु भोगेष्वनुपमेष्विह ।
 भोक्तव्येषु च कल्याणि कस्मान्दास्ये रता हसि ॥ ४४ ॥
 मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यसि शुभानने ।
 भजस्व मा वरारोहे भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ ४५ ॥

स्म इति पाठ । शयिता श्यासुतुता तारकात्प्लादित ॥ ३५ ॥
 मिथ्या (मिथ्या) भिगुग्रो विषयामिलार्थी ॥ ३७ ॥ त्वत्कृते
 त्वन्नित्तितम् ॥ ४० ॥ ह्यप्यस्य मोदयस्य ॥ ४५ ॥

[चतु०] काम (काकरा) हिंसाविधायिनः । 'कामो
 निश्चयर्हिसयो' इत्यभिजनात् ॥ २७ ॥ पानि पिनाति का
 (?) ॥ ३१ ॥ अभिमन्यसे प्रार्थयसे ॥ ३४ ॥ जानु वद-
 चि ॥ ३६ ॥ मिथ्याभिगुग्र अयुक्तभिलाषी ॥ ३७ ॥

[सर्व०] मिथ्याभिगुग्र विन्यामिनिर्गैर्मा ॥ ३७ ॥
 [विरा०] निपिता शृणु पीता नीक्ष्या ॥ २६ ॥

३६ व जीवांशुभं । व नर्हिन । ३५ व न युन त्वि (मि) ।
 ३६ न य परदारो न ते बुद्धिर्नोत्तु वार्या कथंचन । व न मग्निध्यान्वेनेते भाव ।
 ३७ न य मिथ्यामिगुग्र । रि मिथ्यामिगुग्रि । न व जीवां
 शिवा रि पीनात् । व मुहर्ष (म) २७ । रि ३-६६ श्रेय न
 नित्त । ४२ रि सर्वकामस्य ।

सैरन्ध्रयुवाच—

न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम् ।
 त्वमेव राक्षि जानासि यथा स निरपत्रपः ॥ ११ ॥
 न चाहमनवयाङ्गि तव वेशमनि भामिनि ।
 कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥ १२ ॥
 त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः ।
 प्रविशन्त्या मया पूर्वं तव वेशमनि भामिनि ॥ १३ ॥
 कीचकस्तु सुकेशान्ते मूढो मदबदपितः ।
 सोऽज्वर्मस्यति मां दृष्ट्वा न यास्ये तत्र शोभने ॥ १४ ॥
 सन्ति बहुचस्तव प्रेप्या राजपुत्रि वशानुगाः ।
 अन्यां प्रेषय भद्रं ते स हि मामवर्मस्यते ॥ १५ ॥

सुदेष्णोवाच—

नैव त्वां जानु हिंस्यात्स इतः संप्रेषितां मया ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

व्यक्तमृदुना नाम्ना सुदेष्णां संवाच्य प्रोवाचेति संबन्धः
 ॥ १ ॥ मन्त्रार्थं तत्रान्तिरुमित्यत्र मधु मद्यम् ॥ ५ ॥
 विज्ञने निरवप्रहामित्यत्र अव अव्यक्त्यर्थः प्रहणम् बला-
 त्कारेणप्रहः । तत्रहितां निरवप्रहाम् ॥ ६ ॥

[अर्जु०] काश्यं कश्यस्य मद्यस्य इदं काश्यम् ।
 काश्यमिते घटनादिविशेषः । काश्यं मधुपात्रं वा सापि-
 धानं पात्रान्तरेणावृतं हिरण्यमयं सौवर्णम् । 'काश्यं वाया-
 न्तरे पानपात्रे स्यात्तजसान्तरे' इति मेदिनीकारः ॥ १६ ॥

इति श्रीचतुर्भुजमिश्रकृत्यां महाभारतव्याख्यायां विराटपर्वणि
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

[चतु०] काश्यं भाजनम् । सापिधानमाच्छादनसहितम्
 ॥ १६ ॥ शङ्कमाना शङ्कां निभ्रती । देवमादित्यम् ॥ १७ ॥
 रश्मिः रश्मस्तत्त्वम् ॥ २० ॥

इति श्रीचतुर्भुजमिश्रकृत्यां महाभारतव्याख्यायां विराटपर्वणि
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

[विरो०] (च) काश्यं पानपात्रम् (मेदि०) काश्यं
 फटयमन्त्या पात्रम् ॥ १६ ॥ देवं रश्मिम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायां विरोपार्थमन्यां विराटपर्वणि
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

इत्युक्त्वा प्रददां पात्रं सापिधानं हिरण्यमम् ॥ १६ ॥
 सा शङ्कमाना रुदती देवं शरणमीयुषी ।
 प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् ॥ १७ ॥

सैरन्ध्रयुवाच—

यथाऽहमन्यं भर्तृभ्यो नाभिजानामि कंचन ।
 तेन सत्येन मां पातां मा कुर्यात्कीचको वशे ॥ १८ ॥
 वैशम्पायन उवाच—
 उपातिष्ठत सा सूर्यं मुहूर्तमवला ततः ।
 स तस्यास्तनुमध्यायाः सर्वं सूर्योऽज्वबुद्धवान् ॥ १९ ॥
 अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिगत् ।
 तच्चैनां नाजहाचत्र सर्वोवस्थास्वनिन्दिताम् ॥ २० ॥
 तां मृगीमिव संत्रस्तां दृष्ट्वा कृष्णां समीपगाम् ।
 उदतिष्ठन्मुदा सूतां नावं लब्ध्वेव पारगः ॥ २१ ॥

[विप०] समथो व्यवहारविधानम् ॥ १३ ॥ काश्यं
 सुरापात्रम् । काश्यं कश्यं तथा मद्यं, कदास्येदं निश्चेषणस्थानं
 काश्यं पात्रं छान्दसत्वाद्भिन्नुद्योगः ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारतविपमपद्विनरणे विराटपर्वणि,
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

[लक्षा०] स मामिह गतां दृष्ट्वा व्यवस्यति निराकृत
 इत्यत्र निराकृतः मया निराकृतोऽपि व्यवस्यति बलाद्ब्रह्मि-
 ति शब्दं करिव्यति ॥ १४ ॥ सापिधानं हिरण्यमम् । या
 सुजाता सुगन्धा च तामानय सुरामित्यत्र 'अपिधानविरो-
 धानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः । अपिधानेन स-
 हितं सापिधानम् । या सुरेत्यत्र जातमन्या सारो-
 ङ्काराय जातमथना ॥ १६ ॥ अन्तर्हितं तत इत्यत्र अन्त-
 र्हितं रक्षः ॥ २० ॥ नावं लब्ध्वेव पारग इत्यत्र पारगः
 पारं गन्तुमिच्छन् ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने यादिराजविरचिते लक्ष्मणकवरे विराट-
 पर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

११ अ. तस्य कीचकस्य निवेशः । न तमेव देवि । १२ ज. नेदमनि भामि-
 नि । १६ व. नैव तां । ज. ट. व. वरीं वा । १७ च. इ व. सुदती
 देवि (१५) । १८ व. व. क. वास्येव्योऽप्ये, ज. व. वास्येव्योऽप्ये । १९ व.

ज. कीचको मा वशोऽकरोत् । १९ व. अवला तदा । ग. तस्यसाधितं सूर्य-
 सन्त सर्वं बुधोप इ । व. सूर्योऽज्वबुद्धवान् । २१ ज. कृष्णां सुगीतनाम् । व.
 अपिधानकृतो मूले । पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः १६

कीचकेन द्रौपया स्वशयनारोहणप्रार्थनामनुकृत्या प्रसहा वषाद्भटे पङ्कजम् ॥ १ ॥ त समाधिष्य शृण्वत्यं राजसभा प्राप्ता ता
पृष्ठतो धावता कीचकेन केन्द्रेष्वाकृत्य भूमौ पातयित्वा पदा हननम् ॥ २ ॥ सर्वप्रेषिनेन स्थानाजवाहितस्य कीचकस्य मूर्च्छाप्रसक्ति ॥ ३ ॥
भीमस्य कीचकजिहामयोत्थातुसुभो पथिष्ठिरेण मज्जा प्रातिपेयम् ॥ द्रौपया विलपनपूर्वकं सम्मानविधिपत्न्या प्रथिविरवचनासदेषणा
भवने गमनम् ॥ ४ ॥

कीचक उवाच—

स्वागतं ते मुकेगान्ते मुच्युष्टा रजनी मम ।
स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरस्व मम मियम् ॥ १ ॥
सुवर्णमान्याः कम्बुश्च कुण्डले परिहाटके ।
नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्नं च शोभनम् ॥ २ ॥
आहरन्तु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च ।
अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।
एहि तत्र मया सार्धं विवस्व मधुमाञ्जीम् ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच—

अपैपीद्राजपुत्री मां सुराहारं तवान्तिकम् ।
पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मेऽति चाग्रवीत् ॥ ४ ॥

कीचक उवाच—

अन्या भेदे नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः प्रतिश्रुतम् ।
इत्पेतां दधिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशन् ॥ ५ ॥

[नील०] पणितो हाटने ययोसे परिहाटके कुण्डले
ताटने इत्यर्थे ॥ २ ॥ माधर्म्यं मधुपुत्रजा मदिगम् ॥ ३ ॥
सुराहारं सुरामाहर्तुनामाम् । पिपासा मेऽति मे मम अति
पिपासा ॥ ४ ॥

[अर्द्ध०] मुच्युष्टा सुप्रभाना ॥ १ ॥ कम्बु शङ्ख-
घटितवलयानि कुण्डले परिहाटके परि सर्वत्रोभावेन हाटक
सुवर्ण ययो ते तथा भाजना(?)केन्द्रोत्थल परिहाटने केयूरे
शङ्खन्तलोपाख्याने व्याख्यातवान् । नानापत्तनजे नानापत्तन-
दित्थिभिरैकमत्येन निर्मिते इत्यर्थे ॥ २ ॥ कौशेयानि वृमि-
कोपसंभवानि । मधुमाञ्जीमिति मधुन सुरामित्यर्थं मधु-
रिक्तापरिसुन्दरिगया ॥ ३ ॥ अपैपिदिति सोपमर्णान्
प्रागङ्गामशङ्कान्तस प्रैप्रानतिपदिश्यन्त्यस्य लुहि वा
रूपम् ॥ ४ ॥ सुदेषणायाः सन्धिन्वेन परिश्रुतसुरामित्यर्थं ।
'सुरा हलित्रिया हारा परिसुदृश्यात्मजा' इत्यमरः । वर-
णात्मजा वारुणी ॥ ५ ॥

[चतु०] मुच्युष्टा सुप्रभाना ॥ १ ॥ आहरमाह्नवा-

२ व ज परिहाटके । ३ नानापत्तनजे मधु । ३ ज भाग्यपति च,
आहर्तु वेत् । व ज शौणेदन्तविदानी च । व स्वर्गननुकल्पिक, छ
स्वर्गनी । ४ व पिपासनीति वाक्यं, ग ज मां प्रशप्त । ५ वि पुत्र्या
परिष्कं, ग सुरारिहं । ६ व तथा हि मां अभिवात्सल्य कदाचिदर्थं

द्रौपद्युवाच—

यथैवाहं नाभिचरे कदाचि-
त्पतीन्मददौ मनसाऽपि जानु ।
तेनैव सत्येन वगीकृतं त्वां
द्रष्टास्मि पापं परिकृत्यमाणम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच—

स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां
जितृक्षमाणाः परिभर्त्सयन्तीम् ।
जग्राह तामुचरवस्त्रदेशे
स कीचकस्तां सहसाऽऽक्षिपन्तीम् ॥ ७ ॥
प्रश्रयमाणा तु महाजनेन
मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
तथा समाक्षिप्ततनुः स पापः
पपात शाखीव निरुक्तमूलः ॥ ८ ॥

नसि । मधु क्षौद्र पुष्परम वा । मापती मगम् ॥ ३ ॥
परिखना मदिराम् । परामृशानृहीतवान् ॥ ५ ॥

[सर्व०] मुच्युष्टा सुप्रभाना ॥ १ ॥ पणितो हाटके
ययो ॥ २ ॥ मधुमाधर्मी मधुपुत्रजा मदिगम् ॥ ३ ॥

[विरो०] नानापत्तनजे नानापत्तनजानि अवयवत्वेन
यत्र । नानाशिल्पिभिरैकमत्येन निर्मिते इति वा ॥ २ ॥
मधुमाधर्मी मधुनिर्मिता सुराम् ॥ ३ ॥ अपैपिन् । उपमर्णा-
द्याम् छान्दस प्रैप्रानतिपदिश्यन्त्यस्य प्यन्त्यस्य लुहि वा रूपम् ।
मेति मे मम अति पिपासा ॥ ४ ॥ ता सुदेषणा भर्त्स-
यन्तीम् । विनिःश्वस्य भर्त्सयन्तीमित्यन्वय ॥ ७-८ ॥

[विप०] मुच्युष्टा सुप्रभाना ॥ १ ॥ कम्बु शङ्खघटि-
तालङ्कारान् । परिहारने कङ्कणे अङ्गदरूपे ॥ २ ॥ वृमिणी-
शसंभवानि दुकृतानि । नानाविस्मृताचमार्णि । तथा च ।
'कम्बुश्च समृद्धश्च कदली कन्दली तथा । त्रियसैणकमूकश्च
मृगा अजिनयोनिः' । एतेषा स्वच्छचमार्णि . . . पौडी
पैडी तथा माध्वी विज्ञेया त्रिविरा सुरा । चतुर्थी र्त्सी सुरा

मनस्यदि रान् । तेनैव सत्येन वगीकृतं मुष्ये दक्षजनेन विष्ट (४)
स्वनात् ॥ ७ व द क्षयनेनेत् । ८ वक्ष्यकथाकम्बुश्रुतद्वि । ८ पण्ड
भक्त्ये च न विष्टेर्त्सं प्रामद्व्यपन्न प्रैप्रानतिपत्तिया सुवर्णी ।

सा गृहीता विदुन्वाना भूमावासिष्य कीचकम् ।
 सभां शरणमागच्छद्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥
 तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत् ।
 अथैनौ पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाज्वधीत् ॥ १० ॥
 तस्या योऽसी तदाऽर्केण राक्षसः संनियोजितः ।
 स कीचकपपोवाह वातवेगेन भारत ॥ ११ ॥
 स पपात तदा भूमौ रक्षोवलसमाहतः ।
 विघूर्णमानो निश्चेष्टिच्छन्नमूल इव द्रुमः ॥ १२ ॥
 तां चासीनौ ददृशतुभीमसेनयुधिष्ठिरौ ।
 अमृष्यमाणौ कृष्णायाः कीचकेन पराभवम् ॥ १३ ॥
 तस्य भीमो वधं प्रेषुः कीचकस्य दुरात्मनः ।
 दन्तैर्दन्तांस्तदा रोपान्निष्पिपेष महामनाः ॥ १४ ॥
 धूमच्छाया ह्यभजतां नेत्रे चोच्छ्रितपद्मणी ।
 सस्वेदा भृकुटी चोग्रा ललाटे समवर्तेत् ॥ १५ ॥

धेया ययेदं मोहितं जगन् ॥ ३ ॥ परिक्षुतं मदिराम् ।
 परामृशत् जग्राह ॥ ५ ॥ हे राजन् इति चन्द्रमुद्दिशति ।
 सामो राजा मनसोऽधिपतिरिति मनोगतं चन्द्रो वेत्ति ।
 तमधिचिक्षेपेति क्षेपः ॥ ६ ॥

[नील०] विदुन्वाना कम्पमाना ॥ ९ ॥ अपोवाह दूरी-
 चकार ॥ ११ ॥ धूमच्छायाः कर्म, नेत्रे कर्तृणी अभजताम् ।
 छायामित्येकवचनान्तः पाठः स्वच्छः ॥ १५ ॥ अद्भुष्टं
 पादाद्भुष्टमद्भुष्टेन हस्ताद्भुष्टेन आचारदेवं ज्ञेयम् ॥ १७ ॥
 अभिरक्षन्ती गृहमाना धर्मसंहिता धर्मवद्धा ॥ २१ ॥

[अर्जु०] केशपाशे केशसमूहे । 'पाशः पक्षश्च
 हस्तश्च फलापार्याः कचात् परे' इत्यमरः । परामृशन्
 स्पृष्टवान् ॥ १० ॥ आकारं द्रौपदीत्वव्यञ्जकं, धर्मसंहितं
 सत्यरूपेण धर्मेण छृतसंपटनम् ॥ २१ ॥

[धनु०] केशपाशे केशसमूहे ॥ १० ॥ अपोवाह
 अपर्नतवान् ॥ ११ ॥ सः कीचकः ॥ १२ ॥ वधं
 नाहनम् ॥ १४ ॥ आकारं स्वव्यञ्जकम् ॥ २१ ॥

[हर्ष०] अपोवाह दूरीचकार ॥ ११ ॥

१ क. भूमौ निष्पिष्य मानवम् । १० क. केशपाशे, व. केशपाशे । ज.
 पदाहनम् । ११ व. तत्रो योऽसी । १३ व. लयासीनो; तं चामीनो । वि. ग.
 क. यो योऽसेन पश्यन्; य. पश्यन् । १४ ग. दन्तैर्दन्तात्तन्मरुद्ग्रा मोषा-
 न्नुत्थानवत् । १५ व. द्यमभयज्ञं नेत्रे चोच्छ्रितपद्मणी । १७ क. वि.

(१ एतन्ने ज. व. पुलस्तकेः—

विघेदुर्दोशाद्भुष्टस्य चतुर्विधनिषेधः ।

हस्तेन मगृदे चैव ललाटं परवीरहा ।
 भृशश्च त्वरितः क्रुद्धः सहसोत्थातुर्पृच्छत ॥ १६ ॥
 अथावगृद्रादद्भुष्टमद्भुष्टेन युधिष्ठिरः ।
 प्रबोधनभयाद्राजा भीमं तं प्रत्यपेयवत् ॥ १७ ॥
 तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वनस्पतिम् ।
 स तमाचारयामास भीमसेनं युधिष्ठिरः ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

आलोकयसि किं वृक्षं सूद दारुकृतेन वै ।
 यदि ते दारुभिः कृत्यं बहिर्दृक्षान्निगृह्यताम् ॥ १९ ॥
 सा सभाद्वारमासाद्य रुदती मत्स्यमव्रवीत् ।
 अवेक्षमाणा सुश्रोणी पर्वास्तान्दीनचेतसः ॥ २० ॥
 आकारमभिरक्षन्ती प्रतिज्ञार्थमसंहिता ।
 दह्यमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ २१ ॥

[विरो०] प्रतिज्ञार्थमसंश्रयात्; प्रतिज्ञां धर्मसंहिताम्
 (दे) रौद्रेण रोपसहितेन चक्षुषाऽवेक्षमाणा ॥ २०-२१ ॥

[विष०] राज्ञो विराटस्य युधिष्ठिरस्य च ॥ १० ॥
 अपोवाह दूरं निनाय ॥ ११ ॥ विशङ्कोरिति त्रयः शङ्को
 वर्षस्य त्रीणि चातुर्मास्यानि । त्रिंशद्द्विंशद्भुष्टयोति पाठे
 त्रिंशदिनपरिमिता द्वादश मासा अद्भानि तत्तथा । चतु-
 र्विंशतिपूर्वणः इति शुद्धपक्षकृष्णपक्षभेदेन चतुर्विंशतिपक्षाः
 पूर्वाणि यस्य तत्तथा । त्रीणि शतानि पञ्चदशिकादिनानि
 अत्र यस्य तन्निपट्टिशतारं वर्षचक्रम् । तस्य वर्षचक्रस्य
 एकांशं पक्षमात्रं पञ्चदशदिनपरिमितं कालं कथं न क्षमसे
 इत्यर्थः ॥ २० ॥ आकारं द्रौपदीरूपव्यञ्जकं युष्मदसत्य-
 योगादिकम् ॥ २१ ॥

[लक्ष्म०] अथाद्भुष्टेनैव गृह्णित्वत्र अद्भुष्टेन स्वह-
 स्ताद्भुष्टेन भीमस्य अद्भुष्टं गृह्णन्निव प्रत्यपेयवत् नखरे-
 ख्या निषेधं कृतवान् ॥ १७ ॥ आकारं परिरक्षन्तीत्यत्र
 धर्मसंहितां प्रतिज्ञां आसन्नंस्तरमेवं स्थायाम इति भर्तृणां
 स्वस्याश्च प्रतिज्ञाम् । आकारं प्रतिज्ञानुगुणाकारं च परिर-
 क्षन्ती ॥ २१ ॥

अथाद्भुष्टेनावगृद्रादद्भुष्टं तस्य धर्मगृह् । २०-व. तेषां संनियतो । २१ ग
 य. प्रतिज्ञां धर्मसंहिताम् अ. प्रमेण धर्मं । व. धर्मसंयुक्ताम् । वि. ज. व.
 दह्यमानेव ।

यंत्रिपट्टिशतारस्य एकांशं न क्षमी कथम् ॥

श्रुत्या चाज्ञातवतातुः प्रशयाम एषोदरः ।

द्रौपद्युवाच—

V. 10

येषां वैरी न स्वपिति पट्टेऽपि विषये वसन् ।
 तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २२ ॥
 ये दृश्यन् च याचेयुर्द्रव्यण्याः सत्यवादिनः ।
 तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २३ ॥
 येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयतेऽनिशम् ।
 तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २४ ॥
 ये च तेजस्विनो दान्ता बलवन्तोऽतिमानिनः ।
 तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २५ ॥
 सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशसितास्तु ये ।
 तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २६ ॥
 शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् ।

[नील०] पट्टे निषये देशपञ्चम्यप्रधानेऽपि न स्तपिति तेषां सार्वभौमत्वान् । यद्वा बाहोन्दिग्रमालपञ्चविपक्षपेक्षया पट्टे मनोमात्रप्राद्ये स्वप्ननोरथादिरूपेऽपि निषये न स्वपिति भयादितः सन् किमुत लोके न स्वपिनीत्यर्थः ॥ २२ ॥ सिताः वद्धाः ॥ २६ ॥

[अर्जु०] येषां वैरी न स्वपिति सुप्तं भूमिसुपष्टु-
 श्च भूमिसमीत्यर्थः । अन्यत्वेन पट्टेत्वा व्याचक्षते 'येषां वैरी न स्वपिति पट्टेऽपि निषये वसन् । तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् । येषां युष्माकं मद्रतृणां पाण्डवानां वैरी शत्रुः त्रिययोपजातोऽरिर्द्वेषति यानन् न वेत्तलामा-
 निषये वसन् सन् न स्तपिति न निद्राति पलायितः सन् पट्टेऽपि विषये द्वादशमण्डलमिप्रायेण उदानीतस्याप्युदा-
 सीनद्वेजे वसन् न स्वपिति तेषां एतन्निदानां भार्यां मां कौचकः पदाऽवधीत् । अस्मात्तु (?) पुरो राजा उगसीतः एतं गणनया उदासीनस्याप्युदानीनो गणनायं तस्य विषयत्वेन गणनया पट्ट इति भावः ॥ २२ ॥ धर्मपाशसिताः प्रति-
 क्षापालनरूपधर्म एत पादो रज्जुः तेन सिता वद्धाः पिञ्ज वन्तः इति धानोः ॥ २६ ॥ शरणं भवन्तीत्यन्वयः ॥ २७ ॥ अर्षयः कोपः, वीर्यं फलनिष्पत्तिपर्यन्ता शक्तिः । तेजः शत्रुपराभवसामर्थ्यम् । न परीप्सन्ति न रक्षन्ति ॥ २९ ॥ संनदि समाप्तम् ॥ ३१ ॥

[चतु०] पट्टेऽपि निषयेऽरिभिरलक्षणे विजिगीषे-
 मित्ररिपुरासन. यद्यो भवति (?) सुर्यं भूमिसुपष्टुशक्तिं वा पाठः ॥ २२ ॥ दुन्दुभिर्निर्घोष इव निर्घोषो यत् ॥ २४ ॥ प्रपन्नानां ये शरणं भवन्तीत्यन्वयः ॥ २७ ॥ ह्रीनाः त्रि-
 क्रमहानाः ॥ २८ ॥ न परीप्सन्ति न प्रतिदुर्वेते ॥ २९ ॥

चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क नु तेऽय महाहरयाः ॥ २७ ॥
 कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीम् ।
 मर्षयन्ति यथा ह्रीना बलवन्तोऽभिमौजसः ॥ २८ ॥
 क नु तेषाममर्षथ वीर्यं तेजश्च वरते ।
 न परीप्सन्ति ये भार्यां वन्यमानां दुरात्मना ॥ २९ ॥
 मयाऽत्र शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषके ।
 यः पश्यन्मां मर्षयति वध्यमानानामागसम् ॥ ३० ॥
 न राजा राजवर्तिचिन्तु समाचरति कीचके ।
 दस्यूनामिव धर्मस्ते नहि संसदि शोभते ॥ ३१ ॥
 नाहमेतेन युक्तं वै हन्तुं मत्स्य तवान्तिके ।
 सभासदोऽत्र पश्यन्तु कीचकस्य व्यतिक्रमम् ॥ ३२ ॥

[सर्व०] बाहोन्दिग्रमालपञ्चविपक्षपेक्षया पट्टे मनो-
 मात्रप्राद्ये स्वप्ननोरथादिरूपेऽपि निषये न स्वपिति भया-
 दितः सन् किमुत लोके न स्वपिनीत्यर्थः ॥ २२ ॥ सिताः
 वद्धाः ॥ २६ ॥

[दुर्घ०] 'येषामरिर्न स्वपिति पट्टेऽपि निषये वसन्' तेषां
 मा मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् । भीमसेनं द्रौप-
 द्युवाच । येषां युष्माकं पाण्डवाना अरिः क्रिययोपजात. शत्रु
 पट्टेऽपि निषये द्वादशमण्डलमध्ये अरिमित्रोदामनिपा-
 णिप्राहाऽऽनन्दसाराणां राह्यां गणनायां पट्टे निषये स्थितो-
 ऽपि भयात् न स्वपिति । सूतपुत्रः कौचकः अन्यत्सुगमम् ॥ २२ ॥
 इति श्रीमहाभारतव्याख्याया दुर्घर्षपरिच्छिन्ना
 विरटपर्वणि चौदशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[त्रिषे०] सुप्तं न स्तपिति येषां भूमिसुपष्टुशक्त-
 मृत्पुत्रः; पट्टेऽपि निषये वसन् (च) स्वाभ्यमान्वादीनां पट्टे
 दुर्गे । यद्वा स्वराज्याधिकपट्टगणज्ये ॥ २२ ॥
 मिता वद्धाः ॥ २६ ॥ धर्मदूषणोऽधर्मः ॥ ३० ॥ एतेन
 हन्तुं युस्ता ॥ ३२ ॥

[त्रिषे०] पुरोवर्तिष्वपि युधिष्ठिरादिषु आकाग्नोपनाय
 यन्तुर्देहाह । त्रयोदशमपैत्य अज्ञातवासलक्षणम् । पट्टेऽपि
 निषये वसन् 'अरिमित्रोदामनिपात्रमित्रतनः धम् । त-
 रिमित्रमित्रं च निजिगीषोः पुरःस्थिताः अरिमृतीन् पञ्च
 देशानत्रिम्य ॥ २२ ॥ सिताः वद्धाः पिञ्ज वन्तः
 ॥ २६ ॥ तेजः शत्रुपराभवसामर्थ्यम् । यथा 'अधिभ्रे-
 पापमानादेः प्रयुक्तस्य पारेण यत् । प्राणालयेऽयमहर्न
 तत्तेजः समुदात्तम् ॥' अर्षयः कोपः । वीर्यं फलनिष्पत्ति

२२ कोचकाह ग वि वेगमवजो नैतारि. पश भूमिसुपष्टुशक्तम् ।
 २४ व रूपे महात् । २५ ग व-ये ह-रुदा सुदृ । न यवानी ये
 च दस्युः बलवन्तोऽभिमनिन् । ३० धर्मो ग व धर्मोऽधिको नृपवधेऽपि

दुर्वे । परकोते मरुते ये वध्यमानां शिगमन् । न धर्मदूष-
 ३१ न रवद्विष्ये । ३२ व युवावे वान्

35, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000

कीचको न च धर्मज्ञो न च मत्स्यः कथंचन ।
सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य एनं पशुपासते ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवंविधैर्वचोभिः सा तदा कृष्णाऽश्रुलोचना ।
उपालभत राजानं मत्स्यानां वरवर्णिनी ॥ ३४ ॥

विराट उवाच—

परोक्षं नाभिजानामि विग्रहं युवयोरहम् ।
अर्धतत्त्वमविज्ञाय किं नु स्यात्कौशलं भम ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततस्तु सभ्या विज्ञाय कृष्णां भूयोऽभ्यपूजयन् ।
साधु साध्विति चाप्याहुः कीचकं च व्यग्रहयन् ॥ ३६ ॥

सभ्या ऊचुः—

यस्येयं चारुसर्वाङ्गी भार्या स्यादायतेक्षण ।
परो लाभस्तु तस्य स्यान्न च शोचेत्कथंचन ॥ ३७ ॥
न हीदृशी मनुष्येषु सुलभा वरवर्णिनी ।
नारी सर्वानवद्याङ्गी देवीं मन्यामहे वयम् ॥ ३८ ॥

पर्यन्ता शक्तिः ॥ २९ ॥ मा मां नर्पयति क्षमते । मृष
भ्रमायाम् ॥ ३० ॥ एनेन न्यायेन कीचकेन वा ॥ ३२ ॥

[नील०] कौशलं साध्यसाधुनिर्णये इति श्लेषः । किं
नु कथं नु ॥ ३५ ॥ माऽत्र स्याः अत्र मा स्याः मा तिष्ठ
॥ ४० ॥ शैलूषीव नदीव निर्लेज्जा ॥ ४३ ॥ दुःखं दुःख-
यितारं व्यपनेष्यन्ति जीवितादिति श्लेषः ॥ ४४ ॥ घृणिना
व्यावतां तेषामर्थे । तस्य तस्य सर्वस्यैव ते वध्याः स्युः ॥ ४५ ॥

[अर्जु०] अरन्धन्त्यः अनुवर्तमानाः वीरपत्नयः वी-
रपत्न्य इत्यर्थे छान्दसः ॥ ४१ ॥ मन्ये उच्येते ॥ ४२ ॥
मैत्र्यायै नदी नटभार्या इत्यर्थः । तद्भ्रिल्लैत्रैत्यर्थः ॥ ४३ ॥
अर्जुन तेषां घृणिनां मन्येऽहं धर्मेचारिणी । कस्य वस्यैव
तेऽवध्या येषां श्रेष्ठोऽह्नेदेविना । घृणिनां करणावतामतीव
अतिमन्येन घृणाविशेषणम् । कस्य कस्य प्राणिनः प्राणि-
मात्रस्य ते अवध्या अपि तु प्राणिमात्रस्य सर्वस्य ते
वध्याः । तस्य तस्यैव ते वध्या इति पाठे स एवार्थः । तेषां
वेषामित्याह येषामिति ॥ ४५ ॥

[चनु०] विग्रहं वल्लहम् ॥ ३५ ॥ भूयोऽभ्यर्षम् ॥ ३६ ॥
अत्र मा स्याः इत्यन्वयः ॥ ४० ॥ अनुवर्तन्त्योऽनुवर्त-
मानाः । उत्र अनन्तरम् ॥ ४१ ॥ शैलूषी नदी ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवं संपूजयन्तस्ते कृष्णां प्रेक्ष्य सभासदः ।
युधिष्ठिरस्य कोपात्तु ललटे स्वेद आगमन् ॥ ३९ ॥
अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् ।
गच्छ सैरन्ध्र माऽत्र स्याः मुदेष्णाया निवेशनम् ४०
भर्तारमनुरुन्धन्त्यः छिद्रयन्ते वीरपत्नयः ।
शुश्रूषया छिद्रयमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ॥ ४१ ॥
मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयःतव ।
तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ ४२ ॥
अकालज्ञाऽसि सैरन्ध्रि शैलूषीव विरोदिषि ।
विग्रं करोषि मत्स्यानां दीव्यतां राजसंसदि ॥ ४३ ॥
गच्छ सैरन्ध्र गन्धर्वाः करिष्यन्ति तव मियम् ।
व्यपनेष्यन्ति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४४ ॥

सैरन्ध्रः उवाच—

अतीव तेषां घृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी ।
तस्य तस्यैव ते वध्या येषां ज्येष्ठोऽह्नेदेविता ॥ ४५ ॥

घृणिना विचिकित्सताम् । यस्य तस्य पृथग्जनस्यापि । तस्य
तस्येति वा पाठः ॥ ४५ ॥

[सर्व०] कौशलं साध्यसाधुनिर्णये ॥ ३५ ॥ माऽत्र
स्याः अत्र मा तिष्ठ ॥ ४० ॥ गन्धर्वाः गन्धर्वतुल्याः
॥ ४२ ॥ शैलूषी नदी ॥ ४३ ॥ दुःखं दुःखयितारं
व्यपनेष्यन्ति जीवितान् ॥ ४४ ॥ तस्य तस्य सर्वस्यैव-
त्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्वैतनारायणकृतौ भारताथप्रवासे वि. प.
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[विरो०] पत्नयः पत्न्यः ॥ ४१ ॥ शैलूषी नदी ॥ ४३ ॥
विप्रियं कृतं तमपि ॥ ४४ ॥ तेषामतीवघृणिना व्यावतां
अहं धर्मेचारिणी पतीति मन्ये । अतस्तस्य तस्य कनि-
ष्ठस्य । ते मम विप्रियकर्ताः (२) यस्य तस्य । यद्वा
तस्य तस्य धर्मेचारिणी अहमिति मन्ये । घृणिना तेषां ते-
ऽवध्याः यदि वध्या अभविष्यन्निदानतीमेवानहस्यन् ॥ ४५ ॥

[विप०] अधर्मज्ञा अननस्रहाश्च ॥ ३३ ॥ भूयः अ-
निद्रायेन ॥ ३६ ॥ पूजयन्तः संपूजयन्तः प्रशंसन्तः ॥ ३९ ॥
भर्तारं कामयन्त्यः हेतुशरं सहन्ते । दमयन्तीवङ्गीरभार्या
अपि भर्तुः कारणेन दुःखानि महन्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥
शैलूषीव नदीव निर्लेजैत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अतीव घृणिना-

३६ ग ५ वीर विग्रहं वाचमि वृद्धहृत् ॥ ३ वृष्णा मुष्यन्त्या ।
३५ व विग्रहं सुवर्णहृत् । ग. भासंकारवर्णिशिवम् । ३० त वस्येव न
विप्रियार्थी । ४० ग व सैरन्ध्र मुष्यन्ति । ४१ व अतीवघृणित्वेन । ४३ ग

प. शैलूषीव प्रवर्णिनी । ४४ ग गच्छ ग-छेति । ४५ ज घृणिनां मन्येऽहं ।
व तस्यैव वध्याः, वस्य वस्य न कथारिम, वस्य वस्य न ते वध्या ।

वैशम्पायन उवाच—

इत्युक्त्वा प्राद्रवत्कृष्णा मुदेष्णाया निवेशनम् ।
केगान्मुक्त्वा च सुशोणी संरम्भाष्टौहिनेक्षणा ॥ ४६ ॥
शुशुभे वदनं तस्या रुदत्याः मुचिरं तदा ।
मेघलेखाविनिर्मुक्तं दिवीव शशिमण्डलम् ॥ ४७ ॥

सुदेष्णोवाच—

कस्तावधवीन्द्रारोहे कस्माद्रौद्रिणि शोभने ।
कस्याय न मुखं भद्रे केन ते विमिषं कृतम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीता

सप्तदशोऽध्यायः १७

शैपया कीचकवधं चिन्तयत्या महाविधि महानसं गत्वा भीमस्य प्रबोधनम् ॥ १ ॥ भीमेन सांग्रति आगमनप्रबोधनस्य प्रथ. ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

सा हता मृतपुत्रेण राजपत्नी यशस्विनी ।
वधं कृष्णा परीप्सन्ती सेनावाहस्य भामिनी ॥ १ ॥
जगामावासमेवाय सा तदा द्रुपदात्मजा ।

द्रौपद्युवाच—

कीचको माज्वधीत्तत्र सुराहारीं गतां तव ।
सभार्यां पश्यतो राजो यथैव विजने वने ॥ ४९ ॥

सुदेष्णोवाच—

पातयामि मुकेशान्ते कीचकं यदि मन्यसे ।
योऽसां त्वां कामसंपत्तो दुर्लभाभवमन्यते ॥ ५० ॥

सैरन्ध्युवाच—

अन्ये चैनं वधिष्यन्ति येषामागः करोति सः ।
मन्ये चैवाय सुव्यक्तं यमयोक्तं गमिष्यति ॥ ५१ ॥

कृत्वा शौचं ययान्यार्यं कृष्णा सा तनुमध्यमा ॥ २ ॥
गात्राणि वससी चैव मस्यालय सलिलेन सा ।
चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयम् ॥ ३ ॥

मिति करुणावतामविशयेन उपहासो गम्यते । तस्य च फलमाह—तस्य तस्येत्यादिना । सर्वैत्याद्युपद्रवणीया जटा-सुरजयद्रयकीचकादीनां वध्या ॥ ४५ ॥

[लक्षा०] मन्ये न काल इत्यत्र गन्धर्वाणां प्रायगो दिना संचाराभावादिति बाह्यो भावः । सं भद्रः स्यादती रात्रावेव भविष्यतीत्यानगरे भावः ॥ ४२ ॥ शैल्यं विद्धि मां पुनरित्यत्र 'नित्ये प्राण्डित्य-शैल्यौ माल्दश्रीफलावपि' इत्यभिधानाच्छैल्ये नित्यः । विल्वफलस्य सज्जनायोग्यत्वात्समत्तोऽपि तत्र योग्यं फल-मिदानीं नास्तीति सूचनाय शैल्युपेयमा ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारत-न्याख्याने वादिरजविटचिने छगभरणे विरटपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[नील०] पश्यतो राज इत्यानादरे पट्टी राजानं लक्ष्मी-कृत्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीनेलकच्छीये भारतभारतये विराटपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[अर्जु०] इरतमररतम् ॥ ४७ ॥ अत्रमन्यने प्रार्थयते ॥ ५० ॥ आगोऽपरगवः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमहाभारत-न्याख्याने वादिरजविटचिने छगभरणे विरटपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[चतु०] त्वा त्वाम् ॥ ४८ ॥ मा माम् ॥ ४९ ॥ आगोऽपरगवः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमहाभारत-न्याख्याने चतुर्दशमिभट्टनां विरटपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[विरो०] मेघलेखा विनिर्मुक्ता पिनद्धा यत्र । मेघले-खास्थाने केगाः ॥ ४७ ॥ योऽसां त्वां कामसंपत्ताः यम्यान-वर्गं सत्ताः (दे) । दुर्लभाभवमन्यते ॥ अर्धि (दे) मन्यते प्रार्थयते ॥ ५० ॥

इति श्रीमहाभारत-न्याख्याने विरोधमंत्रण्य विरटपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[विप्र०] रुदित्वादिर्गं रोदनातिवृत्तम् ॥ ४७ ॥ आगो दारधर्षणलक्ष्मणोऽपरगवः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमहाभारत-न्याख्याने विरटपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[नील०] सेनावाहस्य मेनापतेः कीचकस्य ॥ १ ॥

[चतु०] मेनावाहस्य मेनापतेः ॥ १ ॥ शौचमेव व्याचष्टे गात्राणीति ॥ ३ ॥

[विरो०] निर्णयं गगदम् ॥ ३ ॥

[विप्र०] समञ्जलत् परमुद्रामर्षमद्विपन्ना ॥ १ ॥

४६ व. 'मुक्त्वा तु रेणुशो संसा' । ४७ व. 'तस्या रुदित्तिर्गं, अ. रुदित्तिर्गं; ग रुदत्याः साम्बर्ह तथा । ग. रुदित्तिर्गम् । ५० अ. कामन-पत्रः व. दुर्लभाभवमन्यते । व. गृहं गदया मजाकन्देन ते विविर्ह कृतम् । विरट. ८

५१ व. अवेव वृ हविष्यति । व. अ मने चरित । वेरुनेऽन्वय । १६ ॥ १ व. रात्रुशो मुद्रुडित्ति, व. रात्रुशो मुद्रुडित्ति, व. रात्रुशो मुद्रुडित्ति । ३ व. दुर्लभाभवमन्यते ।

किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम ।
इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसाजगाम् ॥ ४ ॥
नान्यः कर्ता ऋते भीमान्ममाद्य मनसः भियम् ।
तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ॥ ५ ॥
प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ।
भवनं भीमसेनस्य क्षिप्रमापतलोचना ॥ ६ ॥
दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥ ७ ॥

सैरन्ध्रयुवाच—

तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विपि ।

[नील०] य. तत्कर्म पदाहतिरूपं कृतवान् तस्मिन् जीवति ॥ ८ ॥ संमूर्च्छितेव वृद्धि शोभाख्या प्राप्तेव प्रज्ज्वाल अशोभत ॥ १० ॥ सर्वधैतेवेति । पाञ्चाली द्रौपदी वरर्षभं वरणायं पतिं श्रेष्ठं भीमसेनमुपलक्ष्य वासितेव पुष्पिणीत्वेन कामातुरेव उपातिष्ठत समीपे स्थितवती वस्तुतो न कामातुरा [किंतु द्वेषातुरैवेति भा.] । तत्र दृष्टान्तद्वयम् इवशब्दः काका-क्षिवदुभयत्र संश्रयते सर्वधैतेव माहेर्याव चेति । सर्वधैता वरी यथा कामातुरा वरर्षभं पतिमिति एक. । तस्या. कामा-तुरेहे हेतुः वने जातेति जले जाता तेन जलसामीप्येन लब्धाहारत्वेन उन्मत्तत्वं सूचयते । तथा माहेर्यौ गौः साऽपि वासिता सती वरर्षभं साण्डं दलीवदम् । तस्या अपि वासि-तात्वे विज्ञेयं त्रिहायणीति त्रिवर्षा हि गौर्यौवनारूढा का-मातुरा च भजति । अन्ये तु 'श्वेत. सिते राजहंसे कैलासे द्वीपभूपयो.' इति कोशामुदाहृत्य सर्वधैता हंसीति व्याच-क्षते । तत्र संपदं व्यर्थ इंसस्य लोहितलोचनस्यचरणत्वा-त्पतिवृत्तं च । यद्यपि 'त्रिहायणी त्रिवर्षा गौ' इति च कोशाभिहायणापेदेनैव गौर्लभ्यते तथापि तत्रामातुरत्व-शापनायुपश्रौणं सद्भिरोयसमर्षत्रं पदान्तरमपेक्षत एवेति न व्यर्थविशेषणत्वम् । अन्ये व्याख्यानप्रनाराः सर्वेऽनेनैव दोषेण मत्ता इत्युपेक्षिताः ॥ ११ ॥

[धृष्ट०] तस्या रूपेण सा शाला भीमस्य च महात्मनः संमूर्च्छितेव कौरव्य प्रज्ज्वाल च तेजसा ॥ तस्या द्रौपद्या भीमस्य रूपेण संमूर्च्छितेव व्याप्तेव सा शाला प्रज्ज्वालति संश्रय. । संमूर्त्तं मूर्च्छं. व्याप्यत्योऽपि 'समूर्त्तमभिव्याप्ति' इति षोष ॥ ११० ॥ सा वै महानसे प्राप्येति । सा पाञ्चाली मत्तमे पादस्थाने भीमं प्राप्य उपातिष्ठत, या पतिव वा-सिता एस्मिन् महागजमिव, पदादौ महानसे सर्वधैते सर्वतो निर्भरे, पदादौ अन्नाहेर्यो अन्नो गयोः कुस्मिन् इति वस्तुवर्ध, अन्नः परपुत्रवनेन गरी पौचकादिवासुक. आहे-

तत्कर्म कृतवानद्य कथं निद्रां निपेवसे ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्त्वाऽथ तां शालां प्रविवेश मनस्विनी ।
यस्यां भीमस्तथा शेते मृगराज इव श्वसन् ॥ ९ ॥
तस्या रूपेण सा शाला भीमस्य च महात्मनः ।
संमूर्च्छितेव कौरव्य प्रज्ज्वाल च तेजसा ॥ १० ॥
सा वै महानसे प्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता ।
सर्वधैतेव माहेर्यो वने जाता त्रिहायणी ।
उपातिष्ठत पाञ्चाली वासितेव वरर्षभम् ॥ ११ ॥

यवत्संपशरीरं सर्पविपमिव वा यस्या. सा तथा, पुनः कीदृ- वने जाता वनं जलं कार्यं कारुणोपचाराद्दक्षिरपि वनम्, उ- ऋयोनिर्वायुत. क्षत्रमिति दर्शनाज्जलनल्यो. कार्यकारणः प्रसिद्धैव, वने बहौ यज्ञोपयाजयोर्मन्त्रप्रभावाज्ञातो भावः । त्रिहायणी नीन् धर्मार्थकामान् हाययति वर्षयतीति. तथा, हि गतौ वृद्धौ चेत्यस्य रूपम् । नारीणा त्रिवर्ष-मूलता प्रसिद्धैव सर्वशास्त्रेषु । अथवा सर्वधैतेव सर्वं रूपाभिज-नकर्मभिः श्वेता निर्मला, इव एवार्थे, माहेर्यो महीचारिणी त्रिहायणी चत्वारिंशद्वर्षदेशीया मध्यवयस्कैत्वर्थ. । मनुव्या-णामायुर्नियतं कलियुगे विंशत्यधिकशततर्षाणि । समा-पट्टिर्द्विन्ना इति वचनात् । यद्वा (१८.) पञ्चपञ्चाशतो वर्षाणा-मन्तरं नारी न गम्या भनति प्रजनननिषेधात् । तत्रश्च महा-वृषं महोक्षम् । यथोपदेशं यथामति च व्याख्यातं परमार्थतो भगवान् व्यासो वेद ॥ ११ ॥

[चतु०] द्विपि रिषौ ॥ ७ ॥ संमूर्च्छितेव प्रतिबि-म्बिते ॥ १० ॥ पाञ्चाली भीमसेनमुपातिष्ठतेत्यन्वय । माहेर्यो गौः । वरर्षभं महावृषमित्युपमानम् । तत्र सर्वेऽनेन कर्मभिश्च श्वेता त्रिभुद्रा पाञ्चाली । पक्षे सर्वत्र शुद्धा । अथवा हिंस्रचनोऽयं सर्वशब्दः । शू हिंसाया दन्त्यादिर्वा । सर्वेण हिंसेण शुना इता परिगता अत स्थिमानेन वने बहौ जाता । 'वनं स्त्रीहृदये योधे बहौ वारिणि वान-ने' इत्यभिवानात् वनेऽप्येव । त्रिहायणी हायनशब्दो युगोऽपि । तथाच 'छते युगे वेदवती त्रेताया जनकालज्जा ॥ द्वीपरे द्रौपदी जाता तेन दृष्णा त्रिहायणी ॥ पक्षे त्रिवर्षाज्जा, गौर्हि त्रिवर्षाजा यौवनं भजते । वासिता पौचक सर्ववासनाती । महागजमिति वा पाठः । वासिता व-रिणी महागजमित्युपमानम् । महे यने जाता माहेर्यो । पक्षे मदी नाम वाचिर्नदी तत्र जाता त्रिहायणीत्युपमानपक्षो व्याख्यातव्यः । त्रिहायणी मृतीये वयसि यौवने स्थिता समानमन्यत् ॥ ११ ॥

[सर्वे०] सर्वश्रेता बर्षा, तत्रा मायेयी गौ । वामितेव कामातुरेः ॥ ११ ॥

इति सप्तमनाशयणश्रुतौ भारताधिपरासो वि प
सप्तमोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[दुर्ध०] सर्वश्रेतेन माहेर्या वने जाता त्रिहायनी इति सिंहवध नरपंथम् । नृत्यशालाया द्रौपदीभीमसेनसमागमे पाञ्चाली द्रौपदी मध्यम कुन्तीपुत्रापेभ्या भीमसेन परि सर्वे तोभागेन स्वजनि आलिङ्गति । कनिचित्कालविच्छेतेन काम स्योक्तत्वात् कार्याधिभ्याश्च । मध्यम मध्यमयसवा, युधिष्ठि राजुनयोर्वा कुन्तीपुत्रयोर्मध्ये जातम्, अथवा मध्ये मनारो यस्य स मध्यमः । पाण्डो क्षेत्रज पुत्रम् । किंभूता द्रौपदी सर्वशुद्धा संयं रूपामिजननर्मभि [श्वेतरूपा कुलविजयनर्म णातिनिर्मला] शोभनाचाग इत्यत्र एवार्थः । माहेर्या महि-चारिणी महनीयरूपा वा । वनेजाता वनममिस्तसिद्धुद्रता त्रिहायनी पञ्चपञ्चानोऽन्तर्दुर्ध्वे नारी न गम्या भंगति प्रजनननिपेयात् तत्रैव तृतीयभाग ऊर्ध्वगतिवर्षाणि तत्र स्थिता त्रिहायनी । ननु युक्तिविरुद्धमेतत् । वन एव तावत्तस्याश्चतुर्था वर्षाणि गतानि । पूर्वं तु जनुगुहात् तस्य सा स्वयवराट्प्राप्ता सयौरनैव, पुनरानीतया सह चतुर्दशवर्षाणि जुगानि पाण्डवै-रुन कथमुच्येते सोनविंशतिवर्षेति तस्माज्जनमेजयव्याख्या न चोचिता । [अन्यथाव्याख्यायान तु-] त्रिहायनी मध्यमन-यथा शतवर्षत्रिभागे विंशत्यधिकशतवर्षत्रिभागे वा द्वान्दश-द्वर्षाभ्यन्तरे चत्वारिंशद्वर्षाभ्यन्तरे वा वर्तमाना । भोजस्वाह सर्वशुद्धेन राजहर्षीव माहेर्या महनीयतरा पक्षे मानससरसो महीं प्राप्ता वने बहूँ जाता । पक्षे जले जाता । त्रिहायनी पतिपितृमातृसौभाग्येषु नि संमाह्वारवती । हायन श्रीहिते-जसोरित्यभिधानान् । पक्षे त्रिपर्याया । श्वेतराश्च राजहसे व्याख्यात । उक्तं च 'श्वेत सिने राजहसे वैरुसे द्वीपमु-पयो' इति । अथवाऽयमर्थः—महीमना लक्ष्मीरिव सर्वाङ्गशोभ-ना, वने जाता अत्रियमना श्रीरिव त्रिहायनी त्रिपु लोकेषु पु-ज्यतमाप्यभूता लक्ष्मीरिव पाञ्चाली ममालिङ्गितवती भीमम् । अथवा कश्चिदुण्डोद्भवात्प्रभृति वर्णगणना न द्रौपया किंतु स्वयं वगद्व्यभृति । तेन चोर्ध्वगतिवर्षाण्येव प्राप्तानीत्यर्थः ॥११॥

[विरो०] एवमुक्त्वा मनसा ॥१॥ समूर्धनमभिन्याति ॥ १० ॥ माहेर्या गौ । वने चरणनिमित्त याता त्रिहायणी वय संसो वर्तमाना, वासिता कामनासनावती इव सातृदये स्वसदृश महाशृपम् २ महागजम् । महति पवने जात तत्रातशृपस्यातिव्यक्ततरत्वान् । क्रेणुपक्षे इव सदृशी (मा ?) शोभा जिह्वीने गच्छति इत्यमाही परिणी तस्या रुयपत्य (इव ?) माहेर्या, अत्रिहायनी किंतु तरणी महान् शृपो मद-

१ म्पत्पननेरेविपदिने षट्पञ्चम् ।

वृष्टिरेमात्तम् । द्रौपदीपक्षे सर्व कर्म श्वेन सात्वित् यस्या । माहेर्या वेद्या जातत्वान् । वनेऽर्धो 'वन स्त्रीदृश्ये वाय यद्धौ वारिणि वानने' । यद्वा (नेने) वनवासनिमित्त त्रीन रागद्वेषमोहान् जहाति त्रिहो युधिष्ठिर अयन यस्या । महान् वृषो धर्मोऽयम् त भीमम् । मह्येन उत्सरेन अगज पर्यन्तम् । वासिता कीचकरप्रामानवती ॥ ११ ॥

[विप०] द्रौपदी दुःपतेन पात्रप्रहारलक्षणेन ॥ ७ ॥ सवित्रेण सुध्वाप ॥१॥ तस्या द्रौपद्या ॥ १० ॥ सा द्रौपदी महानस प्राप्य भीमसेनमुपातिष्ठत समीपमगान् । गुनि स्मितेति उत्तमस्त्रीलक्षणम् । यद्वा परामभ्युत्पन्नोद्धरण धार भीम प्राप्य शुचि स्मित यस्यास्तत्रा सती । सर्वश्रेता सर्वेषु जन्मर्मागरीरेषु श्वेता निर्मला दृग्गामागान् । तत्र माहेर्या पूज्या । महपूजायाम् । उमकनुत्ता वा । वन-यग समभौ वन्यन्तेऽन्तर्दुर्ध्वेना सकिभयन्तेऽस्मिन्निति वन, ह्वन यज्ञसंस्कार्ये । अत्र ह्वारवर्षागम । वने ह्वनेऽत्र ह्वारवर्षलोपः । तत्र वने ह्वने यज्ञे जाता । माहेर्या महा पृथ्वी तस्या जाता माहेर्या वेद्या जानन्वान् । त्रिणि ह् आयनानि आगमनानि यस्या सा त्रिहायनी । तत्र च 'वृते युगे वेदवकी त्रेताया जननात्तत्रा । द्वापरे द्रौपदी जाता तेन वृष्णा त्रिहायनी ॥ वामिता स्याद्दना-धिनी । कीचकरप्रामातुरा । रात्री गमनात् । न पुन कामसेननाय । तस्य अजातवासे निषिद्धत्वान् । वासितेन वस निरासे विराट्मुनेन स्थापिता । यद्वा वासिता वस आच्छादने वासिता सैरन्धीरेयेणाऽऽ-द्रादिता । महा-श्चाजसौ ऋषभश्च महर्षभ महता श्रेष्ठन्तम् । यद्वा महाशृपमिति पाठे महान्शृप क्षात्रा धर्मो यस्य समदाशृप । शृप स्वान्मैथुनेच्छाया । कीचकरप्रामिनिं भीममिति द्रौप-दीपक्षे । यद्वा महता ऋषभेण स्वतीति (?) महर्षभो भीम । महाशृप वा पाठः । अथ गोपक्षे माहेर्या गौर्यया मद्राशृपमु-पतिष्ठते । सर्वश्रेता सर्वशुद्धा । वने त्रिपिने ज्ञाना त्रिहायणी सितशृपभोगता । माहेर्या पूज्या । वासिता श-दायमानेति सुप्यपदम् । यद्वा सर्वत्र श्वेता श्वभि गुना वा इना परीता श्वभिरपटुता वासिता भम्भायमाना शृपममुपतिष्ठते तथा कीचरोपटुता वृष्णा भामनेन सङ्गता । कीचरुप्य गुना सहोपमानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

[लक्षा०] प्रादुर्भूतक्षणा रात्रौ विहाय शयन स्वामि-त्यत्र रात्रौ प्रादुर्भूतक्षणा छत्रानमरा ॥ ५ ॥ तत्रमं हृत्-वतीत्यत्र तन् मम पादपातपत्य कर्म हृत्तवति हरिन्त् कीच के ॥ ८ ॥ शृपेन्द्रमिर माहेरीत्यत्र 'माहेर्या मारभेयी गौ' इत्यभिधानान्माहेर्या गौ वने वृद्धा अभिवृद्धा । त्रिहा-यनी सुगभिद्युमारी गौरुपेन्द्रमिति योजना ॥ ११ ॥

सा लतेव महाशालं फुल्लं गोमतितीरजम् ।
परिष्वजत पाञ्चाली मध्यमं पाण्डुनन्दनम् ॥ १२ ॥
बाहुभ्यां परिरभ्यैनं प्रावोधयदनिन्दिता ।
सिंहं मुसं वने दुर्गे मृगराजवधूरिव ॥ १३ ॥
भीमसेनमुपाश्लिष्यद्धस्तिनीव महागजम् ।
वीणेव मयुरालापा गान्धारं साधु मूर्च्छती ॥

[नील०] मध्यम पाण्डुनन्दनं भीमसेनम् । यमथो-
सहजातत्वेन पौर्वापर्याभावात्तौ कनिष्ठौवेव युधिष्ठिरो ज्येष्ठ
एव । मध्यमत्वं भीमार्जुनयोरेव विश्रान्तं तत्रापि अत्र
प्रफण्णादुर्जुनस्य संप्रति पुंस्त्वाभावाच्च मध्यमत्व भीम-
सेने एव मुख्यमित्याशयेनैवैतदुक्तम् । परिष्वजत पर्यष्वजत
आलिङ्गितवती ॥ १२ ॥ गान्धारं स्वरविशेषं मूर्च्छती मूर्च्छ-
यन्ती ॥ १४ ॥ सोपसंग्रहे सन्मुखिके ॥ १६ ॥

[अर्जु०] सा लतेनेत्यादि । बाहुभ्यां परिरभ्यैनं
प्रावोधयदनिन्दिता । सा पाञ्चाली द्रौपदी परिष्वजति
सर्वैर्नोभावेनालिङ्गति । लतावेष्टितकमालिङ्गनविशेषः । कति-
चिन्नालविच्छेदेन कामस्योत्कटत्वात् कीचकवधकार्याधि-
क्याच्च लतेन कोमलत्वाच्च यथा लता महाशालं वृहच्छाल-
वृक्षं फुल्लं वृहदवयवम् गोमतितीरजं गोमती नदी तस्या-
नीरजातं महाशालं तत्र जातत्वात्, भीमपक्षे गौ पृथिवी
सास्यास्तीति गोमान् राजा पाण्डुरित्यर्थः । तस्या भार्या गो-
मती तस्यास्तीरे कुशौ जातम् । यद्वा गौर्वाणु देवताहान-
नामपर्ययुक्ता वा शका (?) इत्यर्थः । तीरः पवनः, तरणयोगात्
ताभ्यां जातम् 'इवापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्व
वेचिदाह - 'निरिञ्चं रदिमती निरुतेऽस्य गोमानिन्द्रः सूर्यो वा
'पुंयोगादादायाम्' स्त्रीप्रत्यये हुन्ती वाच्या । यद्वा
मुष्टं पुलकिनं परिरम्भात् स्त्रीपरिष्वङ्गेण प्रायः पुंसो
लोमहर्षणं भवति । बाहुभ्यां परिरभ्य आलिङ्गयन्तं भीमं
प्रावो-नयत् । ननु प्रायानं न प्रवोधयेदिति स्मृतिः । कार्य-
गौरवात् शयानमपि प्रवोधयेत् । परिरभ्य इत्यनुगामनूच-
नम् । मध्यमं मध्यमनयनं, युधिष्ठिरार्जुनयोर्मध्ये जातं
वा, मध्ये मरारो यथ्येति वा, भीमसेनमित्यर्थः ॥ १२ ॥
वीणेव मयुरालापा गान्धारं साधु मूर्च्छती । निपादादीना
तन्त्रिविष्टीत्यिनाना स्वरालापा तृतीयमित्यर्थः । माधुगान्धार-
मूर्च्छति पठि गान्धारः, सुमुद्राः एव गीयन्ते तस्य मूर्च्छति

१२ च ८ 'परिष्वजते' १३ च ८ मुसं मयुरवधूरिव १४ च ८ 'सा
पाञ्चाली' १५ च ८ 'भीमसेनमपि', 'सेनमपि' १६ च ८

१२ च ८ पर्यष्वजत

परिष्वजत पत्राजिभ्यां छत्र प्रावोधयवत् ॥

भीमं पक्षे मदीत्याहा कृष्णं एतं महाशालं ॥

१५ सा एव ही एव न एतानं एव येष्वलम् ॥

अभ्यभापत पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ॥ १४ ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः ।
नामृतस्य हि पापीयान्भार्यामालभ्य जीवति ॥ १५ ॥
स संप्रहाय शयनं राजपुत्र्या प्रवोधितः ।
उपातिष्ठत मेवाभः पर्यङ्के सोपसंग्रहे ॥ १६ ॥

मूर्च्छेता यस्या सा ॥ १४ ॥ सोपसंग्रहे सोपशाने ॥ १६ ॥

[चतु०] महाशालं महावृक्षं लतेव फुल्लमुद्रिकतावयवं
भीमम् । पक्षे पुष्पितम् । गोमती हुन्त्याः नामान्तरम् ।
तीरो वायुः । 'तीरो वाते तटे' इत्यभिधानात् । तयो-
र्जातं गोमत्यामवस्तीरे जातम् ॥ १२ ॥ गान्धारं स्वर-
विशेषं साधु मूर्च्छती ॥ १४ ॥ सोपसंग्रहे सोपशाने ॥ १६ ॥

[दुर्घ०] 'सा लतेव महाशालं फुल्लं गोमतितीरजम् ।
बाहुभ्यां परिरभ्यैनं प्रावोधयदनिन्दिता' इति, लतावेष्टितक-
मालिङ्गनविशेषः । तथा लता शालवने किलास्ति । सा द्रौपदी
भीमसेनं प्रावोधयत् । मुसं न प्रवोधयेदित्याचारस्थितावपि
कार्यगौरवादुपपन्नम्, बाहुभ्यां परिरभ्येत्यनुगामातिशयसूच-
नम् । यथा लता महाशालं महाशालवृक्षं फुल्लं पुष्पोपचितं
पक्षे फुल्लं वृहदवयवं गोमतीनाम नदी तस्यास्तीरजमिति
अत्र इवापोरिति ह्रस्वः । तत्र किल वृहच्छालवनमस्ति ।
पक्षे गोमती कुन्ती तीरः पूनः, पुष्पितत्वेन लोचनविकासो
दर्शितः ताभ्यां जातम् । देवस्वामिमामेतत् ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याया दुर्घटपर्वप्रकाशिन्या
निराटपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[विरो०] गवा वेदवाण्या मतिर्यत्र गोमती गङ्गा ।
मध्यममवृद्धम् । पाण्डुना पकफलेन नन्दयति । भीमपक्षे
महती शाला शयनीयत्वेन यस्य । फुल्लं विकसितं वदनम् ।
गवि स्वर्गे मतिर्यस्याः सा गोमतिः । हुन्ती तस्यां तीरात्
वाताज्जातं तीरो वाते । मध्यमं युवानम् ॥ १२ ॥ प्रावोधयत्
आवदयककार्यानुरोधान् ॥ १३ ॥ गान्धारं रागविशेषम् ।
मूर्च्छितां मूर्च्छेता प्राप्ता वीणा । अथ च गन्धस्य निवास्तो
गान्धध्वन्नादि तेषामागो गमनं यत्र चन्दनादिलिप्तं भीमं
मूर्च्छिता दुःखिता ॥ १४ ॥ आलभ्य पीडयित्वा ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारतपाण्ड्यार्या निरोधपर्वअध्यायं निराटपर्वणि
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

उपातिष्ठतमेवाभः, न वापिष्ठत भीमोऽती ।

सा वाचीव साहस्राक्षं द्वाजीव महेश्वरम् ॥

गविर्वायुं च वृत्राणं दुष्टं वधीव भामिनी ॥

भीमं प्रावोधयत्पुण्या लक्ष्मीर्नोतीरं यथा ॥

देवगर्भतामशां प्रियं प्रियं वरा प्रिया ॥

अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महीषीं मियाम् ।
केनास्यर्थेन संभ्राता त्वरितेव ममान्तिकम् ॥ १७ ॥
न ते प्रकृतिमान्वर्णः कृशा पाण्डुश्च लक्ष्यसे ।
आचक्ष्व परिशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ॥ १८ ॥
सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा मियम् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः १८

द्रौपद्या भीमस्यामर्षजननाय द्यूतसभायामाकर्षणादिस्मारणपूर्वकं कीचकहृतस्वाभिभवस्य कथनम् ॥ १ ॥ पूर्वविभक्तमनुम्य
संप्रति पाण्डवान्प्रति योचन च ॥ २ ॥

द्रौपद्युवाच—

अशौच्यत्वं कुतस्तस्या यस्या भर्तो युधिष्ठिरः ।
जानन्सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १ ॥
यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिक्रामी तदाऽनयत् ।
सभापरिपद्मे मध्ये तन्मां दहति भारत ॥ २ ॥

[विप०] स्वभावाद्भोमतीतीरे तरवः सरसपल्लवो-
द्भासिनो भ्रन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ गान्धारः स्वर्ग एव
गीयते तस्य मूर्च्छितं मूर्च्छना यस्या मूर्च्छनायां सा ।
द्रौपद्या मधुरभाषिणं वीणोपमितम् । (तन् प्रार्थनालक्षणं पाद-
तानलक्षणं च ?) ॥ १४ ॥ सोपवाने गण्टोपगानाऽऽच्छा-
दनयुक्ते ॥ १६ ॥

[लक्ष्ण०] मृगराजं यथा दृप्तमित्यत्र मृगराजं श्रेष्ठमृ-
गम् । मण्डनी वन मण्डयती मृगवयूरिव ॥ १३ ॥
द्विशंशजसमाकारमिन्यत्र द्विशंशजो द्विशंशः । तस्य सभ-
आकारो यस्य तं भीम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारतस्याप्त्याने वादिपञ्चविंशिते लक्ष्णद्वारे विराट-
पर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[नील०] विद्या जानीयाम् ॥ १८ ॥ ज्ञास्यामि
उपायं चिन्तयिष्यामि क्षमं योग्यम् ॥ १९ ॥

इति श्रीतैलकञ्चीये भारतभावदीये विराटपर्वणि
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[अर्जु०] परिशेषेण विद्या जानीयाम् ॥ १८ ॥
विश्वास्य आश्वासस्थानम् ॥ २० ॥

इति श्रीमर्दुर्जनमिथरिचिताया महाभारतन्याख्याया
विराटपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[चतु०] द्वेष्यमग्रियम् ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारतन्याख्याया चतुर्दशमिधनुष्याया
विराटपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

यथावत्सर्वमाचक्ष्व ध्रुत्वा ज्ञास्यामि यन् क्षमम् ॥ १९ ॥
अहमेव हि ते कृष्णे विश्वास्यः सर्वकर्मसु ।
अहमापस्तु चापि त्वां मोक्षयामि पुनः पुनः ॥ २० ॥
शीघ्रमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विवक्षितम् ।
गच्छ वै शयनायैव पुरा नान्येन बुध्यते ॥ २१ ॥

पार्थिवस्य सुता नाम का नु जीवति मादृशी ।
अनुभूयेदशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३ ॥
वनवासगतायाश्च सैन्येन दुरात्मना ।
परामर्शो द्वितीयो वै सोढुमुत्सहते तु का ॥ ४ ॥

[विप०] त्वरितेव उत्सुनेव । अर्थेन प्रयोजनेन ॥ १७ ॥
न प्रकृतिमान् न स्वाभाविकः । 'विद्यां' विद्वद् लाभे लभाम
॥ १८ ॥ ज्ञास्यामि जानीमः तत्परं निश्चयं करणीयताम-
करणायता वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ आपद्ने वैपम्यान् कष्टान् ॥ २० ॥
अन्योऽबुध्यते अन्यो ज्ञास्यति । यावत्पुराणिपातयोर्लेद ।
इति भविष्यन्त्याः स्याने वर्तमाना अबुध्यत इति ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयपरिवरणे विराटपर्वणि
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[नील०] सभा शाला तस्यां परिपत् जनसमाजस्तस्य
मध्ये तदा द्यूतकाले ॥ २ ॥ सैन्येन जयद्रथेन ॥ ४ ॥

[अर्जु०] परामर्षमभिभवम् ॥ ४ ॥

[चतु०] मा मा प्रातिक्रामी सुयोधनसूतः । परिपद्मे
मध्ये सभामध्ये ॥ २ ॥ सैन्येन जयद्रथेन । परामर्श
ग्रहणम् ॥ ४ ॥

[सर्व०] प्रातिक्रामी दुयोधनसूतः सभा शाला कस्यां
परिपत् जनसमाजः ॥ २ ॥ सैन्यदः जयद्रथः ॥ ४ ॥

[विप०] दासीप्रवादेन दासीमनोवनेन प्रातिक्रामी
दुयोधनसारथिः स एव प्रथममाकारणाय दुयोधनेन
प्रहितः । अत एव अग्रहिनच्चाट्टु सासननाम न गृह्णाति ।
सभा द्यूतमिति परिस्मिन्तीति परिपद्, परिजनमन्य इत्यर्थः
॥ २ ॥ द्रौपदीम् अन्यत्र विना । नु प्रभो । अपि तु न
काऽपि सहते ॥ ३ ॥

१९ ग घ व नुर्भ वा यदि वाऽनुभव् । अ ल्पना आस्यति वत् । ग घ.
व अ वन्यत् । २० ग मोक्षयिष्याम्यर्षमशयत् । २१ व पुरा नान्योऽबुध्यते,
पुरा ११-नोऽबुध्यते, क अ यादृशो न बुध्यते ॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

३ व नु जीवते मादृशी । ४ व कशासुपद्मनां ४ । ग घ व.
परामर्श द्विष्य च ।

मत्स्यराज्ञः समक्षं तु तस्य धूर्तस्य पश्यतः ।
 कीचकेन परामृष्टा का नु जीवित मादृशी ॥ ५ ॥
 एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिश्यमानां च भारत ।
 न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥६॥
 योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत ।
 सेनानीः पुरुषव्याघ्र श्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७ ॥
 स मां सैरन्ध्रिवेषेण वसन्तीं राजवेशमनि ।
 नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ॥ ८ ॥
 तेनोपमन्व्यमाणाया वधाहेण सपन्नहन् ।
 कालेनेव फलं पक्वं हृदयं मे विदीर्यते ॥ ९ ॥
 भ्रातरं च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्घृतदेविनम् ।
 यस्याऽस्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥१०॥
 को हि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह ।
 प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्घृतदेविनम् ॥ ११ ॥

[नील०] प्रव्रज्यं प्रव्रजन्म् । 'व्रजयजोर्भवे क्यप्' तस्मै
 प्रव्रज्याय ॥ ११ ॥ निष्कः सुवर्णपलं तेषां सहस्रेण ॥१२॥
 रुक्मं स्वर्णरूपं हिरण्यम् । 'तस्माद्भ्रजत हिरण्यमश्रुजम्'
 इति श्रुतौ हिरण्यशब्दस्य रजतेऽपि दर्शनात् । यानं गजादि ।
 युग्यं युगोपेतं रथशरुटादि । अथा वडवा ॥ १३ ॥

[धृष्ट०] धूर्तस्य किन्वस्य ॥ ५ ॥ दुर्घृतदेविनं
 गर्ह्यतेन व्यन्वहन्तम् ॥ १० ॥ प्रव्रज्याय निजदेशं
 त्यक्त्वा वननासाय अज्ञातनासाय ॥ ११ ॥ यदि निष्कस-
 हस्रेण यथान्यत्सारवद्धनम् । प्रातर्देयमेदेविष्यदपि संवत्सरान्
 घृन् ॥ रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्ममजाविकम् ।
 अथाश्वतरसंपाद्य न जातु क्षयमावहेत् ॥ निष्कसहस्रेण
 सुवर्णपलसहस्रेण भारवद्रत्नानि तेनेति ज्ञेयः । प्रातर्दे-
 यमिति समयेन यद्यदेविष्यत्तदा घृन् वत्सरान् अदे-
 विष्यन् अपिः संभावनायाम् । निष्कसहस्राणीति पाठः
 सुवर्णपलमहस्राणि वेत्यर्थः । हिरण्यं घटिताघटितसुवर्ण-
 रत्नानि भेदः । 'स्यान् षोडश हिरण्यं च हेमरूपे कृताकृते'
 इत्यमरः ॥ अथवा रुक्मं लौहं ताम्रादिवमित्यर्थः 'रुक्मं चले
 लौहमिति मेदिनी । हिरण्यं सुवर्णमित्यदोषः । यानं गजादि
 युग्ममर्दानि युग्यो रथ इति भेदः । अथाश्वतर एतदु-
 क्तं इति युग्म प्रमिष्टिः । अथवाः यद्दध । 'सद्येऽथगतो
 श्ये एतदुः' इत्याच कर्णयोः' इति शब्दमहाशयः । आग्नेय

यदि निष्कसहस्रेण यथान्यत्सारवद्धनम् ।
 सायंमातरदेविष्यदपि संवत्सरान्वहन् ॥ १२ ॥
 रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्ममजाविकम् ।
 अथाश्वतरसंयात्र न जातु क्षयमावहेत् ॥ १३ ॥
 सोऽयं द्यूतप्रवादेन श्रियः प्रत्यवरोपितः ।
 तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिन्तयन् ॥१४॥
 दश नागसहस्राणि हयानां हेममालिनाम् ।
 यं यान्तामनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५ ॥
 रथाः शतसहस्राणि नृपाणामभितौजसाम् ।
 उपासन्त महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम् ॥ १६ ॥
 शतं दासीसहस्राणां यस्य नित्यं महानसे ।
 पात्रीहस्तं दिवारात्रमतिथीन् भोजयन्त्युत ॥ १७ ॥
 एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददतां वरः ।
 द्यूतजेन ह्यनर्थेन महता समुपाश्रितः ॥ १८ ॥

प्रापयेत् युधिष्ठिर इति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ द्यूतप्रवादेन
 द्यूतभावेन प्रत्यवरोपितस्त्यक्तः ॥ १४ ॥ दशनागसहस्राणि
 पद्मिनां हेममालिनामिति । पद्मिनामिति दशनागसहस्राणि-
 त्यत्र नागानामित्यत्र समासान्तगतस्य विशेषणम् । पद्मकं वि-
 न्दुजालं तद्विद्यते एषामित्यर्थः किन्तुमालिनामित्यर्थः ॥१५॥

[चतु०] यानं गजादि । युग्यं रथादि ॥१३॥ प्रत्यवरो-
 पितः विवोपितः ॥ १४ ॥ पद्मिनां विन्दुजालकशा-
 लिनाम् ॥ १५ ॥

[सर्थ०] हिरण्यं रजतं युग्यं युगोपेतं रथादि अश्वतरो
 गर्दभ्यामस्वादुत्वन्नः ॥ १३ ॥

[विरो०] फलं कर्कट्यादीनाम् ॥१॥ प्रकरणेन ब्रज्या यत्र
 प्रव्रज्यं वनम् ॥११॥ सायंमातः; प्रातर्देयम् (अ) ॥ १२ ॥
 हिरण्यं रजतम् । अश्वतर एतदुः (अ) आवहेत् प्रापयेत्
 युधिष्ठिरः (रो) ॥ १३ ॥ पद्मिनां मंत्र्याविशेषविशिष्टानां
 मध्ये दत्त ॥ १५ ॥

[विष०] धूर्तस्य किन्वस्य युधिष्ठिरस्य ॥ ५ ॥ यदि
 सुवर्णपलसहस्रेणाऽदेविष्यन् प्रतिदिनं ततः घृन्सं-
 वत्सरानदेविष्यन् । प्रियाणिपत्तिपटनम् । सारवद्धनं रत्नस-
 मूहादि । इदं सायं देयम्, इदं प्रातर्देयमिति । अपिः संभा-
 वनायाम् ॥ १२ ॥ अपटितं रुक्मं, दितमणत्सद्विरण्यं

५ क. व. क्यपेय एत एण् । ६ व. एं वृत्तिरिति दिव-
 दत्तं च । ७ व. देदीं गतुं गितं । ८ व. क्यपेय एत एण् । ९ व.
 क्यपेय एत एण् । ११ व. एत एण् । १२ व. क्यपेय एत एण् ।
 १३ व. क्यपेय एत एण् । १४ व. क्यपेय एत एण् । १५ व. क्यपेय एत एण् ।

व. पद्मिनां हेमं । १६ व. अ. एणा एण् । १७ व. एणा एण् । १८ व.
 युग्यमिति प्रमाणम् । व. उक्तं इत्यत्र प्रातर्देयं । १९ व. व. एत एण् ।
 महस्राणि । २० व. हेममालिनामिति । व. मालिनाम् ।

एनं हि स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागथाः ।
 सायंप्रातरुपातिष्ठन्सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९ ॥
 सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन्सभासदः ।
 तपःश्रुतोपसंपन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ २० ॥
 अष्टाश्रोतिसहस्राणि न्नातका गृह्येधिनः ।
 विश्वासीक एकैको यान्विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥
 अप्रतिग्राहिणां चैव यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
 दश चापि सहस्राणि सोऽप्यभास्ते नरेश्वरः ॥ २२ ॥
 आनुशंस्यमनुकोशं संविभागस्तथैव च ।
 यस्मिन्नेतानि सर्वाणि सोऽप्यभास्ते नरेश्वरः ॥ २३ ॥
 अन्यान्द्वांस्तथाऽन्याधान्वालान् राष्ट्रेषु दुर्गतान् ।
 विभर्ति विविधान् राजा धृतिमान्स्तत्यविक्रमः ।
 संविभागमना नित्यमानुशंस्याद्युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥
 स एष निरयं मासो मत्स्यस्य परिचारकः ।
 सभायां देविता राक्षः कङ्को वृते युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥
 इन्द्रप्रस्थे निवसतः समये यस्य पार्ष्णिवाः ।

आसन्वलिभृतः सर्वे सोऽद्यान्यैर्धृतिमिच्छति ॥ १९ ॥
 पार्ष्णिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वशुचिर्नितः ।
 स वगे विवशो राजा परेषामथ वर्तेत ॥ २० ॥
 प्रताप्य पृथिवीं सर्वा रश्मिबानिव तेजसा ।
 सोऽयं राजो विराटस्य सभास्तारो युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥
 यमुपासन् राजानः सभायाद्युधिष्ठिः सह ।
 तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् ॥ २२ ॥
 सदस्यं समुपासीनं परस्य मियवादिनम् ।
 दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो वर्धते मामसंशयम् ॥ २३ ॥
 अनर्द्धं महाप्रात्रं जीवितार्थेऽभिसंस्थिनम् ।
 दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ २४ ॥
 उपास्ते स्म सभायां यं कृन्सा वीर वसुन्धरा ।
 तमुपासीनमप्यन्यं पश्य भारत भारतम् ॥ २५ ॥
 एवं बहुविधैर्दुःखैः पीड्यमानामानायवन् ।
 शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ २६ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

यदितम् ॥ ११ ॥ अयो राज्यलक्ष्म्याः प्रत्यवरोपितः
 पानितः ॥ १४ ॥ 'पन्ना लक्ष्मीर्निधिः पद्मः पद्मानि
 गजविन्दवः ॥ १५ ॥ विद्रुममालिनाम् ॥ १५ ॥ द्यूत-
 जेन कृत्वा लब्धेनाऽनर्थेन (? नार्थेन) जीवतीत्यर्थः । समुपावृतः
 समुपाधितः ॥ १८ ॥

[लक्षा०] सारबद्धनमिःत्र दिने दिने पणाय धम-
 विष्यदिति योग्यनित्याध्याहारः ॥ १२ ॥ न जातु क्षयमा-
 त्रजेदित्यस्य तर्शेदेविष्यदिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १३ ॥

[नील०] यतीनां दमसहस्राणि विभर्ति पर्वेगा-
 न्वयः ॥ २२ ॥ आनुशंसम् अंतुषुयम् । अनुकोशं द्वायम्
 ॥ २३ ॥ निरयं पारतन्त्र्यं, कङ्कोऽङ्गमिति युधिष्ठिरो
 वृते । कङ्कुरतयुधिष्ठिर इति पाठे कङ्कुरतश्चामी युधिष्ठिर-
 श्चेति समासः ॥ २५ ॥ सदस्यं सभासदम् ॥ ३० ॥

इति धर्तैः उक्त्यर्थे भारतभारद्वाजे विराटपर्वणि
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

[अर्जु०] निरयं पानकम् ॥ २५ ॥ पार्ष्णिवाः पृथिवीपालाः
 इति । पार्ष्णिवाः पृथिव्यां विदिताः, पृथिवीपाला राजानः
 पृन्नाभिपेका इति भेदः ॥ २७ ॥ मर्द्धस्यं समुपासी-
 नमिति । मरः मभा तत्र भवमवस्थितमित्यर्थः नत्र

साधुर्वा ॥ ३० ॥ कृन्सा वीर वसुन्धरा इति वसुन्धरा
 ताल्प्यात तस्यो जनी वा ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारतनाट्यायामष्टमिषुतनाया विराटपर्वणि
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

[चतु०] क्लातकाः वेदव्रतब्रानकाः ॥ २१ ॥ मंविभागो
 दानम् ॥ २३ ॥ मंविभज्य उचितवर्षं प्रदाय विभर्तित्यन्वयः
 ॥ २४ ॥ ममये निदेमे । बलिभूतः उपनीतोपहागः । भृतिः
 पोषणम् ॥ २६ ॥ पार्ष्णिवाः पृथिवीमंत्रिणः ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारतनाट्यायामष्टमिषुतनाया विराटपर्वणि
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

[सर्व०] निरयं दुःखम् ॥ २५ ॥
 इति श्रीमहाभारतनाट्यायामष्टमिषुतनाया विराटपर्वणि
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

[विरो०] न्नातका आमन्त्रित्यु ॥ २१ ॥ दश चापि
 सहस्राणि विभर्तित्यु ॥ २२ ॥ समये निदेमे ॥ २६ ॥
 पार्ष्णिवाः पृथिव्यां विदिताः । विरशोऽपिद्रुष्टुष्वीः ॥ २७ ॥
 इति श्रीमहाभारतनाट्यायामष्टमिषुतनाया विराटपर्वणि
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

[विष०] निरयमिव निरयं मेकातरम् ॥ २५ ॥ सोऽप्ये-
 भ्यो वदुष्यो मूलकोभ्यः ॥ २६ ॥ उपनीतं मेकातरम् ॥ ३० ॥
 इति श्रीमहाभारतनाट्यायामष्टमिषुतनाया विराटपर्वणि
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९ व. स्य सुतसप्तश ४' । २० व. व. सर्वेऽस्मिन् पुत्रिः । २१ व. विराटं मेकेके । २३ व. 'मनुष्यैः स्ये स्यात्स्ये' । २४ व. विन्नि
 विषया राजा पृथिवी-संविभर्तः । अन्वयः सभासदः कङ्कुरतः कङ्कुरतः
 विभर्तुः । २५ व. विभर्तुः । २६ व. विभर्तुः । २७ व. विभर्तुः । २८ व. विभर्तुः । २९ व. विभर्तुः । ३० व. विभर्तुः ।

सुतसप्तशः । २१ व. स्य सुतसप्तशः । २२ व. स्य सुतसप्तशः । २३ व. स्य सुतसप्तशः । २४ व. स्य सुतसप्तशः । २५ व. स्य सुतसप्तशः । २६ व. स्य सुतसप्तशः । २७ व. स्य सुतसप्तशः । २८ व. स्य सुतसप्तशः । २९ व. स्य सुतसप्तशः । ३० व. स्य सुतसप्तशः ।

एकोनविंशोऽध्यायः १९.

भीमस्यामर्षजननाय द्रौपया वाण्डवान्प्रति शोचनम् ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच—

इदं तु ते महद्दुःखं यत्प्रवक्ष्यामि भारत ।
न मेऽभ्यसूया कर्तव्या दुःखादेतद्भवीम्यहम् ॥ १ ॥
सूदकर्मणि हीने त्वमसमे भरतर्षभ ।
द्युवन्वल्बजजातीयः कस्य शोकं न वर्धये ॥ २ ॥
सूपकारं विराटस्य वल्लवं त्वां विदुर्जनाः ।
प्रेष्यत्वं समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं तु किम् ॥ ३ ॥
यदा महानसे सिद्धे विराटमुपतिष्ठसि ।
द्युवाणो वल्लवः सूदस्तदा सीदति मे मनः ॥ ४ ॥
यदा महृष्टः सम्राट् त्वां संपोषयति कुञ्जरैः ।
हसन्त्यन्तःपुरे नार्यो मम तूद्विजते मनः ॥ ५ ॥
शार्दूलैर्महिषैः सिंहैरागारे योध्यसे यदा ।
कैकेय्याः प्रेक्षमाणायान्स्तदा मे कश्मलं भवेत् ॥ ६ ॥
तत उत्थाय कैकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभाषत ।
प्रेष्याः समुत्थिताश्चापि कैकेयीं ताः स्त्रियोऽञ्जुवन् ७
प्रेक्ष्य मामनवद्यार्ह्यौ कश्मलोपहृतामिव ।
स्नेहात्संवासनाद्भीमोत्सृग्मेया शुचिस्मिता ॥ ८ ॥

[लक्षा०] जीवितार्थेन संवृतमित्यत्र जीवितार्थेन जी-
वनाख्यप्रयोजनेन संवृतं यतिवेषेणच्छन्नम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमहाराष्ट्रव्याख्याने वादिपानविद्येचिते लघालंकारे
विषयपरिणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

[नील०] इदमिति ॥ १ ॥ हीनं नीचे असमे विषये
॥ २ ॥ प्रियसंवासान् प्रियस्य भीमसेनस्य संवासः
मह्वामः संवन्धनम्वान् तस्मिन् हस्त्यादिभिः सह योध्य-
माने मनि करुणवादिनी हीनवादिनी भवति ॥ १० ॥
मंत्राममंत्राद् अम्मिन्निनि ॥ ११ ॥ निरयं दुःग्म ॥ १३ ॥
लोके परिभूतेन निन्दिनेन ॥ १६ ॥

[कर्ण०] कश्मलो मोहः ॥ ६ ॥ कल्याणरूपा प्रश-
ररूपा ॥ ९ ॥ निरयं प्राप्ते दुर्गतिं प्राप्ते ॥ १३ ॥ लोक-
परिभूतेन लोकार्हादिनेन ॥ १६ ॥

१ व. गु मे । २ व. अ. इति वलोद्यत्-सर्वेण बन्नां मेघरं च भीम
प्रहारे । ३ व. अ. भीम हा । ४ व. सूर्यस्य विदुर्नरवमस । ५ ग. डीकीया
रुके-दुःखे बली वच येन मे सुपते मन । ६ व. कान्तमिति, बलव इति-
॥ ११ व. ममवृत्तस्य । १४ व. 'दुर्योधने । १५ व. काले वन् । १६ व. वदव
बली जम वत् । १७ व. द्रुपदिनि महाद (वो दे वधिष्ठी । १८ व. मम मीर्यं
मन । १९ व. गुडोः मिहारे । २० व. पुत्रो वत् । २१ व. ग म प्रेक्षा.

योध्यमानं महावीर्यमियं समनुशोचति ।
कल्याणरूपा सैरन्ध्री वल्लवश्चापि मुन्दरः ॥ ९ ॥
स्त्रीणां चित्तं च दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ ।
सैरन्ध्री प्रियसंवासान्नित्यं करुणवादिनी ॥ १० ॥
अस्मिन् राजकुले चैमौ तुल्यकालनिवासिनौ ।
इति द्युवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमर्जयत् ॥ ११ ॥
क्रुध्यन्तीं मां च संप्रेक्ष्य समशङ्कत मां त्वयि ।
तस्यां तथा द्युवत्यां तु दुःखं मां महदाविशत् ॥ १२ ॥
त्वय्येवं निरयं प्राप्ते भीमे भीमपराक्रमे ।
शोके यौधिष्ठिरे ममा नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ १३ ॥
यः सदेवान्मुत्प्यांश्च सर्वथैकरथोऽजयत् ।
सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ॥ १४ ॥
योऽर्जुनपदमेयात्मा खाण्डवे जानवेदसम् ।
सोऽन्तःपुरगतः पार्थः क्रूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ १५ ॥
यस्मान्द्रयमग्नित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् ।
स लोकपरिभूतेन वेपेणास्ते धनञ्जयः ॥ १६ ॥

[चतु०] कश्मलं मोहः ॥ ६ ॥ प्रेक्षाः प्रेक्षिकाः ॥ ७ ॥
अखेदयत् दुःखितां कृतवती ॥ ११ ॥

[सर्व०] कश्मलं मोहः ॥ ६ ॥ अत्र भीमस्य
संवासः संवन्धः तस्मात्तस्मिन्हस्त्यादिभिः सह योध्यमाने
सति करुणवादिनी भवति ॥ १० ॥

[विरो०] वल्लवजातीयः वल्लवः 'जात्यन्ताच्छ वन्धुनि'
॥ २ ॥ प्रेष्याः २ प्रेक्षाः (व) । प्रेक्षिकाः समुत्थिता अकर्म-
पराः ॥ ७ ॥ सूदे स्नेहं मन्ये ॥ १० ॥ अखेदयत्; अजेजयत्
तेज पालनकोपनयोः ॥ ११ ॥

[विष०] असमे तवासदशे ॥ २ ॥ बल वल्ल संर-
णार्थः । वल्लति प्रयुपु पतितं कांपं ज्येष्ठानुगोरासं-
यच्छतीति वल्लवः । नरेन्द्राभूतनीन् धैरिरूपान्सूदतीति
मुदः ॥ ४ ॥ करुणवादिनी स्नेहपरा ॥ १० ॥ अजेजने त्व-
द

स । व. समुत्थिता वधि । व. ज. वैदेवी ताः । व. उन्नीय । ज. उन्नीय ।
८ व. संशयमन्ये सु । व. 'वा हासिमता । व. ज. उ. उच्छरत्तस्य-
एवात्स्यपिभवेव बल्लवं वाग्हासिनी । ९ व. महावीरिणी । ज. महावीरिणी ।
१० व. मीणां परिषं दू । व. इ. निववादिनी । ११ व. 'जुसे रथे । व.
नि वपने रवत् । १२ व. नि-गमयेदवत् । ग म निगमयेदवत् ।

यस्य ज्यात्रेपकटिर्ना वाहू परित्रसन्निर्भा ।
 स गृह्यपरिपूर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनञ्जयः ॥ १७ ॥
 यस्य ज्यातलनिर्योपास्तमकम्पन्त द्रववः ।
 द्वियो गीतस्वनं तस्य मुदिनाः पर्युपासते ॥ १८ ॥
 किरीटं सूर्यसंकाशं यस्य मूर्धेन्द्रशोभन ।
 वेणीविहृतकेगान्तः सोऽयमथ धनञ्जयः ॥ १९ ॥
 तं वेणीकृतकेगान्तं भीमश्चान्नामर्जुनम् ।
 कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥ २० ॥
 यस्मिन्नक्षत्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि ।
 आधारः सर्वविद्यानां स धारयति कुण्डले ॥ २१ ॥
 स्मष्टुं राजसहस्राणि तेजसाऽप्रतिमानि वै ।
 समेराभाश्वर्तन्त वेलाभिव महार्णवः ॥ २२ ॥
 सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।
 आस्ते वैषयतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ २३ ॥
 यस्य स्म रययोपेण समकम्पत मेदिनी ।
 सपर्वनवना भीम सहस्रावरजेद्गमा ॥ २४ ॥
 यस्मिन् जाते महाभागे कुन्त्या शोको व्यनश्यत ।
 स शोचयति मामथ भीमसेन तत्रालुनः ॥ २५ ॥

गुणो वेत्ति ॥ ११ ॥ वैधिष्ठिरे युधिष्ठिरकृते गौके ॥ १३ ॥
 लोहपरिमृतेन लोकनिन्देन ॥ १६ ॥

[लक्ष्म०] तव व्यापेतत्र ततः युद्धदर्शनार्थमुपविष्ट-
 मभ्यान् । सर्वान्ता युद्धदर्शनार्थमागतः सर्वो नार्गोः ॥ ७ ॥

[नील०] शत्रुपरिपूर्णाभ्यां शत्रुभ्याम् ॥ १७ ॥
 एषुषु आकलयितुं यमिति श्रेयः सम्यक्तपि फलति । अप्रति-
 मानीविच्छेदेः ॥ २२ ॥ द्विशो नश्यन्ति गौकेन आन्ध्र-
 मायान्त्यर्थः ॥ ३० ॥ आर्या शत्रूः ॥ ३१ ॥ गोत्रेवं
 महोन्नमदृशम् ॥ ३२ ॥

[अर्जु०] वेलाभिव मीमाभिव ॥ २२ ॥ वेदप्रतिच्छन्नः
 नपुंसकत्वाऽऽच्छादितः ॥ २३ ॥ प्रभिरं मत्तम् ॥ २९ ॥
 आर्या शत्रूः शुन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ गोविन्दं गवाधिवृत्तं
 पाण्डुभूता पाण्डुवर्णा ॥ ३२ ॥ यस्मिन्कृते सन्तोष्यः ॥ ३४ ॥

[चतु०] श्वेषेण नक्षत्रेण विहृतं प्रामथिसारम्
 ॥ २८ ॥ प्रभिरं मत्तम् ॥ २९ ॥ आर्या शुन्ती ॥ ३१ ॥

१७ व. बहू कृति-तुभ्ये । १९ व. अ. नृपेभि रोमो । २१ ग.
 द्विर्दशैव वे-संस्मृताः । धीमान्त्वीः तनु विष्टः । २२ ग. च. च
 न दण रा' । व. न सं रा' । व. संते लीरसंते वे' । २३ ग. व. क
 पल देवितर्कन् । २४ ग. व. द्विर्दशैव वे-संस्मृताः । २५ ग. व. क
 पल संभ्रमन् । २६ व. प्रत्यर्पत्ये-स्वविदितं कृत्वा कृत्वाः उदो
 वीत्ये । व. स ब-संस्मृताः । व. स शेषेति । २६ ग. कुण्डेऽवरो-
 विन् । ग. देवप्रतिच्छन् । अ. कम्पनी कनकन् । २७ ग. द्वि-
 विष्ट. १

भूपितं तमश्ङ्कारैः कुण्डैः परिहाटकैः ।
 कम्बुपाणिनमायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २६ ॥
 यस्य नास्ति समो वीर्यं कश्चिदुर्व्या घनुर्धरः ।
 मोऽयं कन्यापरिवृतो गापन्नाले धनञ्जयः ॥ २७ ॥
 धर्मं शौर्यं च सत्ये च जीवलोकस्य संमतम् ।
 स्त्रीवेषविकृतं पार्थ दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २८ ॥
 यद्वा धेनं परिवृतं कन्याभिर्देवद्विषणम् ।
 प्रथिन्नमिव मातङ्गं परिवर्णं करेऽशुभिः ॥ २९ ॥
 मत्स्यमर्थपतिं पार्थ विराटं समुपस्थितम् ।
 पश्यामि तूर्यमव्यस्यं द्विशो नश्यन्ति मे तदा ॥ ३० ॥
 नूनमार्या न जानाति कृच्छ्रं प्राप्तं धनञ्जयम् ।
 अजानदशुं कौरव्यं मथं दुर्धृतदेविनम् ॥ ३१ ॥
 तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं गवां पतिम् ।
 गोषु गोवेषमायान्तं पाण्डुभूताऽस्मि भारत ॥ ३२ ॥
 सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती पुनः पुनः ।
 न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कुनो रविम् ॥ ३३ ॥
 न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् ।
 यस्मिन्नेवैविधं दुःखं प्रामुयात्सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥

गोषु मये गोविन्दं गवाश्वम् । गोपालवैगमिति पाठः ।
 पाण्डुभूता व्यपेतगोमा ॥ ३२ ॥ रविं श्रीविम् ॥ ३३ ॥

[सर्प०] तूर्य वाचादि ॥ ३० ॥ आर्या शत्रूः
 ॥ ३१ ॥ गोत्रेवं महोन्नमदृशम् ॥ ३२ ॥

[विरो०] सीदतीति शोकवैगम् ॥ २६ ॥ गोपा-
 ल्वेनं २ गोषु गोविन्दं (च) गोचारकं ॥ ३२ ॥

[पिप०] मगिरन्वहृपेगान्दृष्टवराभ्यानुपश्रितः ।
 ज्योतिषागणहेतुनान् ॥ १७ ॥ वेला नाम जलोद्रेकः ॥ २२ ॥
 व्यनश्यत नष्टवान् ॥ २५ ॥ परिहाटकं कृच्छ्रे । कम्बुपाणिनं
 शत्रुवलयसारिणम् ॥ २६ ॥ मथं व्यमनमागरे, कौरव्यं
 युधिष्ठिरे ॥ ३१ ॥ गोविन्दं गोष्वाधिवृत्तम् ॥ ३२ ॥

[लक्ष्म०] म धारयति कुण्डले इत्यत्र कुण्डले तदर्थम् ।
 ॥ २१ ॥ कम्बुपाणिनमायान्तमित्यत्र कम्बुपाणि शस्त्रमन-
 कद्वृपालवृत्तपाणिम् ॥ २६ ॥ मान्द्यं पार्थ वेत्यत्र मान्द्यं

दण्डवत्-द स्थात् मत्तममदिदेवो तमुदि । पं इत्यं-
 स्तद्वेषनमित्यत्र । ३० व. मापनधीरुं । ग. व. शौचनये । च.
 टिरेरसंते मे तदा, व दिष्टे दुष्टे । ३१ व. कम्बुपाणि कोमे मथं
 दुर्धृतेति । ३१ व. मथेवं कृपा' । ग. व. अ. व. शौचनये । ३२
 व. शिष्टुपाण्डुपि । ग. द्विर्दशैव वे-संस्मृताः । ३४ व. मथं-
 वारत् । दृष्ट्वा वेलाश्वेवं च शत्रुवृत्ति मे मत्तम् ॥

दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते धातरं प्रियम् ।
 गोषु गोवृषसंकाशं मत्स्येनाभिनिवेशितम् ॥ ३५ ॥
 संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरोगमम् ।
 विराटमभिनन्दन्तमथ मे भवति ज्वरः ॥ ३६ ॥
 सहदेवं हि मे वीरं नित्यमार्पां प्रशंसति ।
 महाभिजनसंपन्नः शीलवान् वृत्तवानिति ॥ ३७ ॥
 हीनिपेवो मधुरवाक् धार्मिकश्च प्रियश्च मे ।
 स तेऽरण्येषु वोढव्यो याज्ञसेनि क्षपास्वपि ॥ ३८ ॥
 सुकुमारश्च शूरश्च राजानं चाप्यनुव्रतः ।

विराटं गायन्तं पार्थम् ॥ ३० ॥ कृच्छ्रं प्राप्तं धनंजयमित्य-
 त् कृच्छ्रं शिल्पिण्डनीरूपादिसंकटम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमहाभारतन्याख्याने वादिराजविरचिते लक्ष्मणरणे
 टी. प. एषोनिशोऽध्याय ॥ १९ ॥

* [नील०] दूयामि खेदं प्राप्नोमि ॥ ३५ ॥ रक्तनेपथ्यं
 रक्तं गैरिकादिधातुमयं नेपथ्यमलङ्कारो यस्य तम् ॥ ३६ ॥
 ज्येष्ठापचायिनं ज्येष्ठपूजकम् ॥ ३९ ॥ वत्सचर्मणि क्ष-
 पायां शेते इति तं वत्सचर्मक्षपाशयम् ॥ ४१ ॥ अभ्यकीर्यन्त
 व्यशीर्यन्त वृन्दानि शत्रूणामिति शेषः दामप्रन्थि
 ग्रन्थिकम् ॥ ४३ ॥

[अर्जु०] संरब्धं व्यग्रम् । रक्तनेपथ्यं रक्तबालाङ्कारा-
 दिपरिदधानं रक्तवेद्यमित्यर्थः । 'आकल्पवेशी नेपथ्यम्' इत्य-
 मरः ॥ ३६ ॥ महाभिजनसंपन्नः महाख्यातिसंपन्नः । 'भवेद-
 भिजनः रयाती' इति मेदिनीकारः ॥ ३७ ॥ लज्जैवाकार्यप्रवृत्तौ
 निपेयो यस्य स तथा । हीनिपेन इति केचिन् । वोढव्यो
 विपीदन् धारयितव्यः ॥ ३८ ॥ अनुव्रतोऽनुगतः ज्येष्ठानु-
 यायिनम् ज्येष्ठपूजनम् ॥ ३९ ॥ व्याघ्रतं वृत्तव्यापारं
 वत्सचर्मक्षपादायं वत्सचर्मणि रात्रौ शयानम् ॥ ४१ ॥
 दामप्रन्थि वन्धनरञ्जयुतम् उदीक्षन्तं पश्यतामश्वानामिति
 शेषः वृन्दानि समूहा अभ्यकीर्यन्त अभि आभिमुख्येन
 आर्कीर्यन्त तान् विनयन्तं शिक्षयन्तं जनेन वेगेन महा-
 राजस्य... ॥ ४३ ॥

[धनु०] दूये उपनये ॥ ३५ ॥ मरुंघं सावदापम् । रक्तने-
 पथ्यं लोहितभरणम् । ज्वग्नापः ॥ ३६ ॥ अभिजनः कुलम् ।
 विनाताप्येवेनं वृत्तम् ॥ ३७ ॥ वोढव्यो नेनव्यः ॥ ३८ ॥
 ज्येष्ठापचायिनं अपजानुगेधिनम् ॥ ३९ ॥ तं सहदेवं ।
 व्याघ्रतं विपन्नं वत्सचर्मक्षपादायं वत्सचर्मणि क्षपायां शेते

ज्येष्ठापचायिनं वीरं स्वयं पाञ्चालि भोजयेः ॥ ३९ ॥
 इत्युवाच हि मां कुन्ती रुदती पुत्रगृद्धिनी ।
 प्रव्रजन्तं महारण्यं तं परिप्लव्य तिष्ठती ॥ ४० ॥
 तं दृष्ट्वा व्याघ्रतं गोषु वत्सचर्मक्षपाशयम् ।
 सहदेवं युधां श्रेष्ठं किन्तु जीवामि पाण्डव ॥ ४१ ॥
 यस्मिभिर्नित्यसंपन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया ।
 सोऽश्ववन्धो विराटस्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ४२ ॥
 अभ्यकीर्यन्त वृन्दानि दामप्रन्थिमुदीक्ष्य तम् ।
 विनयन्तं जवेनाश्वान्महाराजस्य पश्यतः ॥ ४३ ॥

इति ॥ ४१ ॥ पर्ययं वैपरीत्यम् ॥ ४२ ॥ दाम-
 प्रन्थि नकुलमश्वान्विनयन्तमुदीक्षतामुदीक्षमाणानां अनानां
 वृन्दानि अभ्यकीर्यन्त सर्वत्र विनिक्षिप्तानि भिन्नानि
 चेत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

[सर्व०] दूयामि खेदं प्राप्नोमि ॥ ३५ ॥ रक्तं गैरि-
 कादिधातुमयं नेपथ्यमलङ्कारो यस्य ॥ ३६ ॥ ज्येष्ठा-
 पचायिनं ज्येष्ठपूजकम् ॥ ३९ ॥ वत्सचर्मणि क्षपायां
 शेते सः ॥ ४१ ॥ अभ्यकीर्यन्त व्यशीर्यन्त । वृन्दानि
 शत्रूणाम् । दामप्रन्थि ग्रन्थिकम् ॥ ४३ ॥

[विरो०] रक्तनेपथ्यं रक्ताम्बरम् ॥ ३६ ॥ 'भवेद-
 भिजनः ख्याती' वृत्तमाचारः ॥ ३७ ॥ हीनिपेवो २
 पेवो (दे) द्विया विकर्मनिपेवो यस्य ॥ ३८ ॥ अनुयायिनम् ;
 अपचायिनं (च) अपचितिः पूजा ॥ ३९ ॥ उदीक्ष्य तं; उदी-
 क्षताम् (दे) जवानां वृन्दानि ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारतन्याख्यायां विरोधार्थमन्यां विराटपर्वणि
 एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

[विप०] संरब्धं कर्मणा व्यग्रम् । रक्तनेपथ्यं रक्तक-
 म्बलादिपरिधानान् ॥ ३६ ॥ शीलवान् सलज्ज इव
 ॥ ३७ ॥ अकर्तव्यप्रवृत्तौ द्विया निपेयो यस्य ॥ ३८ ॥
 ज्येष्ठापचायिनं ज्येष्ठपूजकम् ॥ ३९ ॥ वत्सचर्मणि क्षपासु
 शेते ॥ ४१ ॥ 'अतीतायं स्थितिर्ना मुद्रितास्ताकालिकी
 स्मृता । शुभाशुभविचारज्ञा सा प्रादूर्ध्वहिदाहृता' ॥ ४२ ॥
 दामप्रन्थि वन्धनरञ्जयुतमुदीक्षतां पश्यतामश्वानां वृन्दानि
 समूहा अभ्यकीर्यन्त विशिष्टान्यभवन । दामप्रन्थि नकुल-
 मश्वानां वृन्दानि विनयन्तं शिक्षयन्तम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयपरिचयने विराटपर्वणि
 एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

१५ ग. घ. ध. दुःखे ३६ ॥ ३६ द. संरब्धं । ३७ ग. वीरं दृष्ट्वा कुन्ती-
 रुदती मन् । ३८ क. दुःखे ३८ ॥ ग. द. विपन्थिता—रसा सुदेव ३९ वी-
 दुःखे ३९ ग. पश्यती ३९ । ४० क. मया विदितो हि वेने दुःखं विरगवति ॥
 ४० व. इतिपेवो । ग. विपन्थिता—दुःखेनेन वृन्दं वत्सचर्म निपे-

पथि । व. सोऽथो वा । ३९ व. 'चायिनमि' । ४० ग. कुन्ती रुदती
 रुदितवपुर् । व. प्रव्रजत् । ४१ ग. वृन्दानि इवानां ताप(क्षताम्) । व.
 ज. मुदीक्ष्य तम् । ग. द. व. मुदीक्ष्यत् । ग. विनिषार्थव्ये—विनयन्तं
 येनाशु अशानां ३९ ग. पश्यतः ।

अपश्यमेनं श्रीमन्तं मत्स्यं भ्राजिष्णुमुत्तमम् ।
 विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तं च वाजिनः ॥ ४४ ॥
 किं तु मां मन्यसे पार्थे मृत्विनीति परन्तप ।
 एवं दुःखयताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ४५ ॥

अतः प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत ।
 वर्तन्ते मयि कान्येय वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥४६॥
 युष्मासु त्रियमाणेषु दुःखानि विद्विजान्युत ।
 शोषयन्ति शरीरं मे किं तु दुःखमतः परम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

त्रिशोऽध्यायः २०

पूर्वविभवपदसमूहस्य संप्रति दार्ढ्यान्मृतामात्मानं परितोचन्त्या शौचया विप्रवर्ततो पाणी सुखमार्गोय भीमस्य रोरतम् ॥ १ ॥

शौचशुवाच—

अहं सैरन्ध्रिवेषेण चरन्ती राजवेदमनि ।
 शौचदाऽस्मि मृदेष्णाया अक्षयूतस्य कारणात् ॥१॥
 विक्रियां पश्य मे तीर्थां राजपुत्र्याः परन्तप ।
 आत्मकालमुदीक्षन्ती सर्वं दुःखं किञ्चान्तवत् ॥ २ ॥
 अनित्या किल मर्त्यानामर्थेसिद्धिर्जयाजया ।
 इतिहृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ३ ॥

चक्रवत्परिवर्तने हार्याश्च व्यसनानि च ।
 इतिहृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ४ ॥
 य एव हेतुर्भवति पुत्रस्य जयावहः ।
 पराजये च हेतुश्च स इति प्रतिपाद्ये ॥
 किं मां न प्रति जानीषे भीममेन मृतामिव ॥ ५ ॥
 दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा वयन्ति चापरे ।
 पातयित्वा च पात्यन्ते परंरिति च मे श्रुतम् ॥ ६ ॥

[नील०] एनं नरुलं वाजिनोऽश्वान् दर्शयन्तं विगतं
 विगदाय ॥ ४४ ॥ त्रियमाणेषु जीवसु ॥ ४५ ॥

इति श्रीमैत्रेय्येण भारतमावर्तये विराटपर्वणि
 उर्जाविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

[अर्जु०] एनं सहदेवम् ॥ ४४ ॥ त्रियमाणेषु
 वर्तमानेषु ॥ ४५ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याया महाभारतव्याख्याया
 विराटपर्वणि उर्जाविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

[चतु०] प्रतिविशिष्टानि अश्विनानि ॥ ४६ ॥ तत् प्र-
 त्यक्षम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याया चतुर्विंशतिश्रुत्याया
 विराटपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

[सर्व०] त्रियमाणेषु जीवसु ॥ ४५ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याया महाभारतव्याख्याया
 विराटपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

[नील०] सैरन्ध्रया वेषेण सैरन्ध्रीवेषेण शौचदा शृज्जटा-
 दिशौचसाधनप्रदा ॥ १ ॥ पुत्रस्य दुर्बोधनादेः यः
 कालः स एव काल एव । प्रतिपालये कालमिति शेषः ॥ ५ ॥
 काल एव मर्त्य विपरीतं फणोर्वालाह-दन्वतेति । ये स्वयं दा-
 ताराम एव कालेन हरिद्रा मन्तो याचयन् भवन्तीत्यर्थः ।

तथा अन्धान्ध्या परंपरिपि वयन्ति वयन्ते । पातयित्वा
 अन्यान् व एतान्यैः पात्यन्त इति ॥ ६ ॥

[अर्जु०] आमे निष्ठामि तत्र हेतु मर्त्यमिति । कालभ्रा-
 गामिनं सुप्रकालसुपामिना प्रतीक्षमाणा ॥२॥ अर्जु पुत्रार्थ-
 भ्रंशनं भ्रंगं ॥ ४ ॥ य एव जयहेतुः कालभेदेन तस्मा-
 दन्वयत्यत्रिकाभ्या कालो हेतुः ॥ ५ ॥ दत्त्वा याचन्ती-
 त्यादि कालभेदाभिप्रायेण ॥ ६ ॥

[चतु०] विनियानि निम्ना त्रियामविशिष्टानि । कालं
 सुगममनुपामिना प्रतीक्षमाणा किल प्रसिद्धौ ॥२॥ व्यस-
 नानि निद्रः ॥ ४ ॥ य कालः प्रतिपालये प्रतीक्षये ॥ ५ ॥

[सर्व०] शौचदा शृज्जटादिशौचसाधनप्रदा ॥ १ ॥

[विरो०] वदामा २, शौचदा शौचार्थेनं मृतादि ॥ १ ॥
 विक्रियां मित्रा क्रियाम् । उदीक्षन्ती, उपासीता ॥ २ ॥ य
 एव २ स एव (दे) कालः ॥ ५ ॥

[विष०] सैरन्ध्री केशप्रमावनादिशरीरमन्दारशक्ति-
 ॥१॥ आसे विष्टामि कालसुपामिना कालं प्रतीक्षमाणा ।
 दुर्गं मर्त्यमन्तवत् । अवमानपुत्रम् । तथा चोचम् । 'सुर्थ-
 स्थानन्तरं दुर्गं दुर्गमन्याऽनन्तरं सुगम् इति ॥२॥ अनिया
 देवाधीनत्वान् ॥ ३ ॥ अर्था पुत्रार्थाः व्यसनानि च

४४ ग प्रयातमानं मीमं च, व अवरतमेन परपदं मन्व्ये । व मन्व्यता
 निचतुचमन् । व दमदन्तं च वा० । ४५ ग घ व हृदिष्ठे । ४६ व
 अश्लु प्रतिविष्टानि । ४७ व व वाणी मुदेष्णाया हि । एकोनविंशोऽध्यायः ।
 १ इ मैत्रेयवर्तते । ५. घ व व ददन्त-मि, व विद्विनि मुदे ।

२ म. घ व इ-द-वर्तते-असे कालसुपामिना सर्वं दुर्गं निरुच्यते । अ-
 नित्येष्टा । व निरे कालं प्रतिक्षन्ते हेतुं दुर्गं । ४ ग घ व व चरन्-
 तिहृत्वा । ६ घ व व वदन्त-मि, व ददन्त-मि ।

न दैवस्यातिभारोऽस्ति न चैवास्यातिवर्तनम् ।
 इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये ॥ ७ ॥
 स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव गच्छति ।
 इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षे उदयं पुनः ॥ ८ ॥
 दैवेन किल यस्वार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ।
 दैवस्य चागमे यत्नस्तेन कार्यो विजानता ॥ ९ ॥
 यत्तु मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनम् ।
 पृच्छ मां दुःखितां तत्त्वं पृष्ट्वा चात्र ब्रवीमि ते ॥ १० ॥
 महिषी पाण्डुपुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च ।
 इमामवस्थां संप्राप्ता मदन्या का जिजीविषेत् ॥ ११ ॥
 कुरुन्परिभवेत्सर्वान्पाश्चालानपि भारत ।
 पाण्डवेयांश्च संप्राप्तो मम क्लेशो हरिन्दम ॥ १२ ॥

पुरुषार्थभ्रंशाः चक्रवृद्धमन्ति ॥ ४ ॥ य एव कालो जयहेतुः
 स एव कालः पराजयहेतुः ॥ ५ ॥

[नील०] अतिभारो दुष्करं दैवस्य किमपि नास्ति ।
 अस्य दैवस्य अतिवर्तनमतिक्रमणं च नास्ति केनचित्कृत-
 मिति शेषः । दैवस्य प्राधान्यप्रतिपादकमागमं प्रतिपालये
 मानये । दैवार्थीनाऽस्मीति मत्वा न शोचामीत्यर्थः ॥ ७ ॥
 स्थितमिति यथा रिक्तं सरः पुनः कालेन पूर्वत एवमहमपि
 पुनः श्रियं प्राप्स्याम्येवेति निश्चयेन पर्यायं कालत्रैरीत्य-
 मिच्छन्ती ॥ ८ ॥ यस्य पुंसोऽर्थो दैवेन विपद्यते नश्यति
 तेन दैवस्यैव आगमे आनुकूल्ये यत्नः कार्यः दैवान्नद्योऽर्थः
 पुनर्जपद्योमादिना आहर्तव्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥ कुरुनिति ।
 मम मृत्यवन्धी मन्निमित्तकः कन्वप्रदादिरयं क्लेशः पाण्डवे-
 यान् पाण्डोः स्त्री पाण्डुपुत्री सुन्वी तस्याः पुत्रान् युष्मान्
 प्रातः सन् कुरुन् भीष्मादीन् पश्चालान् द्रुपदादींश्च परिभ-
 वेत् पाण्डवेदित्यर्थः ॥ १२ ॥ समुद्रिता सम्यगुदयनत्यपि एवं
 पाण्ड्या दुःखिता भवेत्त काऽपि श्रीमतामापदो न दृष्टा
 एव मम तु दृष्टा इति मद्दशार्थमिति भावः ॥ १३ ॥
 वाल्या न तु प्रौढ्या मं पान्ये कृत्नमपराधं न रमराभि यस्य
 प्रमादादिदं दुर्नीतं दुर्गम्यां प्राप्ताऽस्मि ॥ १४ ॥ वर्णाव-
 काशो दीनिर्गोचरः । वन्याप्रत्यक्षलभ्यारण्युपात्तान्नान्यथा-
 द्दिवाप्रत्यक्षसंयुक्तं पारतन्त्र्यमनिदुःखमिति भावः । तत्र
 क्ते इदानीं यथा दीनिर्गोचोऽस्ति न तथा क्ते आसीदिति-
 र्थः ॥ १५ ॥ अजना परार्थिता ॥ १६ ॥ अद्वैतं न
 विं तु दैविकमय ॥ १७ ॥ विनिपातं पराभवम् ॥ १८ ॥

भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैर्वह्नुभिः परिवारिता ।
 एवं समुद्रिता नारी का त्वन्या दुःखिता भवेत् १३
 नूनं हि वाल्या धातुर्भया वै विप्रियं कृतम् ।
 यस्य प्रसादाहुनीतं प्राप्ताऽस्मि भरतर्षभ ॥ १४ ॥
 वर्णावकाशमपि मे पश्य पाण्डव यादृशम् ।
 तादृशो मे न तत्रासीदुःखे परमके तदा ॥ १५ ॥
 त्वमेव भीम जानीषे यन्मे पार्थ सुखं पुरा ।
 साऽहं दासीत्वमापन्ना न शान्तिमवशा लभे ॥ १६ ॥
 नाद्वैतिकमहं मन्ये यत्र पार्थो धनञ्जयः ।
 भीमधन्वा महाबाहुरास्ते छन्न इवानलः ॥ १७ ॥
 अश्वत्था वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ।
 विनिपातमिमं मन्ये युष्माकं ह्यविचिन्तितम् ॥ १८ ॥

[अर्जु०] अतिभारः कर्तव्यगौरवमिहामुत्राधीनत्वान्
 सर्वैर्यस्य, निवर्तनं करणादिति शेषः ॥ ७ ॥ पर्यायं
 कालक्रमम् ॥ ८ ॥ वर्णावकाशं वर्णान्तरम् ॥ १५ ॥ गतिः
 कर्मविपाकः ॥ १८ ॥

[चतु०] अतिभारोऽसाध्यम् ॥ ७ ॥ जिजीविषे-
 र्जावितुमिच्छेत् ॥ ११ ॥ वर्णावकारं वर्णभेदम् ॥ १५ ॥
 गतिर्दशा । विनिपातं व्यसनम् ॥ १८ ॥

[सार्य०] दैवस्य चागमे दैवस्यैव आगमे आनुकूल्ये
 ॥ ९ ॥ मम क्लेशः मन्निमित्तकः क्लेशः युष्मान्प्रातः सन्कु-
 रन्भीष्मादीनपि परिभवेन्नाशयेत् ॥ १२ ॥ वर्णावकाशः
 दीनिर्गोचरः । दुःखे वनवासजे ॥ १५ ॥ अवशा
 परार्थिता ॥ १६ ॥ विनिपातं पराभवम् ॥ १८ ॥

[विरो०] वर्णावकाशं वर्णस्यावमरुतः (? ऊनः)
 प्रकाशो वैज्यम् ॥ १५ ॥

[विप०] अतिभारः कर्तव्यतागौरवम् । निवर्तनमुपायप्र-
 तीकारः ॥ ७ ॥ सुनीतोऽपि नीतिशास्त्रानुगतया द्रुपदा
 विचार्य कृतोऽपि विनश्यति ॥ ९ ॥ वर्णावकाशं देहे वर्णा-
 न्तरम् । तत्र इन्द्रप्रथे पुरे । तदा कृतसमये हरि-
 नापुरे परमके महति दुःखे ॥ १५ ॥ अजना दैवार्थिता
 ॥ १६ ॥ न अद्वैतिकमपि तु दैवार्थीनमेव दैवविहितमेव ॥ १७ ॥
 गतिः पर्यायविपाकमया हानिदृष्टिलक्षणा ॥ १८ ॥

[लक्ष्म०] स्थितं पूर्वं जलमित्यत्र यत्र सदाके पूर्वं पूर्वं-
 मन्मते भ्रष्टं स्थितं पुनः संवत्सराद्यन्तरे वर्णावकाशे तत्रैव ति-
 स्तति । इति अनेन प्रकारेण पर्यायं पुनः संपदागमनमिच्छ-

७८ न वैदिक विद्वान् । १० क. देवता । ११ क. लक्ष्मणस्य कान-
 ७८ न वैदिक विद्वान् । १० क. देवता । ११ क. लक्ष्मणस्य कान-
 ७८ न वैदिक विद्वान् । १० क. देवता । ११ क. लक्ष्मणस्य कान-

१६ न कान्तमात्रम् । १७ क. दीनिर्गोचरम्—आ दीनिर्गोचरेण
 क्लेशेन क्लेशः । १७ क. अ. क्लेश इवाः । १८ क. वि. च. राजन इवपत् ।
 १८ क. ग. विपरीतमिति ।

यस्या मम मुखमेवा यूयमिन्द्रसयाः सदा ।
 सा भेत्ते मुखमन्यासाप्रवराणां चरा सती ॥ १९ ॥
 पश्य पाण्डव मेऽवस्थां यथा नार्हामि वै तथा ।
 युष्मासु ध्रियमाणेषु पश्य कालस्य पर्ययम् ॥२०॥
 यस्याः सागरपर्यन्ता पृथिवी वज्रवर्तिनी ।
 आसीत्साऽद्य मुद्देष्णाया भीताऽहं वज्रवर्तिनी ॥२१॥
 यस्या पुरःसरा आसन् पृष्टतश्चानुगामिनः ।
 साऽश्मद्य मुद्देष्णायाः पुरः पश्चाच्च गामिनी ॥ २२ ॥
 इदं तु दुःखं कौन्तेय ममासद्यं निबोध तत् ।
 या न जातु स्वयं पिपे गात्रोद्भूतनमात्मनः ॥
 अन्यत्र कुन्त्या भद्रं ते सा पिनप्स्यद्य चन्दनम् २३
 पश्य कौन्तेय पाणी मे नैवाऽभूतां हि यौ पुरा ।
 इत्यस्य दर्शयामास किणवन्तौ करावुभौ ॥ २४ ॥
 विभेमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन ।
 साऽद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किङ्करी ॥२५॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

किं तु वक्ष्यति सप्ताणामां वर्णकः सुकृतो न वा ।
 नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चन्दनं किल रोचते ॥२६॥

वैशम्पायन उवाच—

सा कीर्तिवन्ती दुःखानि भीमसेनस्य भाषिणी ।
 रुरोद शनैः कृष्णा भीमसेनमुदीरति ॥ २७ ॥
 सा वाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
 हृदयं भीमसेनस्य घट्टयन्तीदमव्रवीत् ॥ २८ ॥
 नालयं कृतं मया भीम देवानां किलिबपं पुरा ।
 अभागया यत्र जीवामि कर्तव्ये सति पाण्डव ॥२९॥

वैशम्पायन उवाच—

ततस्तस्याः करौ सूक्ष्मां किणवद्धौ दृकोदरः ।
 मुखमानीय वै पत्या रुरोद परवीरहा ॥ ३० ॥
 तौ शृष्टीत्वा च कौन्तेयो वाष्पमुत्सृज्य वीरवान् ।
 ततः परमदुःखार्त इदं वचनमव्रवीत् ॥ ३१ ॥

न्ती अहमुदयं भवतामभ्युदयं प्रतीक्षामाति योजना । यद्वा
 निम्नस्थलात् कराभ्यां परितो निश्चितं जलं शनैर्निम्नस्थले
 यथा गच्छति इति तेन प्रकारेण शेषं पूर्ववत् ॥ ८ ॥
 दैवस्यैवागमे यत्न इत्यत्र आगमे स्वानुसृत्येनागमने ॥ ९ ॥
 नै दैविकमिदमित्यत्र दैविकं केवलदैविकमित्तं न किन्तु धर्म-
 राजस्य दुर्गुणान्यदुष्प्रयत्नकृतं च भवति ॥ १७ ॥

[नील०] पुरा किणवन्तौ नैवाऽभूतां किं त्विदानीमेव
 जातावित्यर्थः ॥ २४ ॥ वर्णको विलेपनम् । 'वर्णकश्चारणे-
 ऽस्त्री तु चन्दने च विलेपने' इति मेदिनी । 'वर्णकोऽस्त्री
 विलेपनम्' इत्यमरः ॥ २६ ॥ वाष्पकलया वाष्पेण गद्वद्या
 मञ्जुलया वाचा घट्टयन्ती कम्पयन्तीव ॥ २८ ॥ कर्तव्ये
 मनैव्ये कं हिंसायामित्यस्य रूपम् ॥ २९ ॥

इति श्रीनैलकण्ठीये भारतभाष्ये विराटपर्वणि
 विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

[अर्जु०] पर्ययं विपर्ययम् ॥ २० ॥ भवतः स्तः
 किणवन्तौ क्षनवन्तौ ॥ २४ ॥ वर्णकोऽनुलेपनं चन्दनं
 वा सुकृतः मुषिटो न वेति किं मां सप्ताद् विराटो
 वक्ष्यतीति योजना । 'वर्णकश्चारणेऽस्त्री तु चन्दने च

विलेपने' इति मेदिनी ॥ २६ ॥ कलया अव्यक्तमधुगया
 घट्टयन्ती विलोडयन्ती ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारतन्याय्यायामर्जुनसमिपवृत्तायां विराटपर्वणि
 विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

[चतु०] कुन्त्या अन्यत्र कुन्ती विहाय ॥ २३ ॥
 किणो धर्षणकामिन्यं तद्वन्ती ॥ २४ ॥ वर्णकोऽनुलेपनम्
 ॥ २६ ॥ घट्टयन्ती प्रहरन्ती ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारतटीकायां चतुर्भुजमिश्रवृत्तायां
 विराटपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

[सर्व०] वर्णको विलेपनम् ॥ २६ ॥ वाष्पकलया
 वाष्पेण मञ्जुलया । घट्टयन्ती कम्पयन्ती ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारतन्याय्यायामर्जुनसमिपवृत्तायां विराटपर्वणि
 विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

[विरो०] नार्हामि २ नार्हन्ति (?) ॥२०॥ अन्यत्र विना
 ॥२३॥वर्णकश्चन्दनम् ॥२६॥ शून्यौ; शूनौ उच्छ्रुतौ ॥३०॥

इति श्रीमहाभारतन्याय्यायामर्जुनसमिपवृत्तायां विराटपर्वणि
 विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

[विष०] यस्या मम सुरमन्तु वारंवारं प्रेक्षा अवडोऽनुपरा

१९ व. मम मुखमेवा । ग. सुखमि दुःखमन्यासा '२१ व. पण्डो वद' ।
 २२ ग. आसन्पराशेषाप्रः श्विः । २३ ग. व. निमित्तं हि मुद्देष्णायाः
 सा । २४ व. नैव सभ भवतः पुरा । व. किणवन्तौ । २५ व. शोकमये—
 यथा नियं मुद्देष्णाया भोगि पिष्टामि किङ्करी । २६ व. वदत वचनतपः व.

वदतपत्नी राजा । २७ क. शून्यं भीमस्योऽस्त्वमित्थम् । २८ व. घट्टयन्ती
 वाष्पकली । २९ व. मर्त्ये सति । ३० दे. ग. व. व. शून्यौ शून्याः को ।
 व. शून्यैः किणवन्तौ । क. घ. व. उ. वेत्तव्यं गोर । उ. इन्द्रवः पर ।
 ३१ व. इति इत्या च को' । व. 'अव वेत्तव' । इति विंशोऽध्यायः ॥

४ तद्विषयमिदं मन्वे इति पाठो ह्यस्य ।

एकविंशोऽध्यायः २१

भूमिनेन हवन्यादिदृष्टान्ते परिसान्त्वितया द्रौपया कीचकवृत्त स्वाभिभवसुषुपवर्ण्यं भीमस्य कीचकवधे चोदनम् ।

भूमिसेन उवाच—

धिगस्तु मे बाहुवलं गाण्डीवं फाल्गुनस्य च ।
यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणाविमौ ॥ १ ॥
सभायां तु विराटस्य करोमि कदनं महत् ।
तत्र मे कारणं भाति कौन्तेयो यत्प्रतीक्षते ॥ २ ॥
अथवा कीचकस्याहं पोथयामि पदा शिरः ।
ऐश्वर्यमदमचस्य क्रीडन्निव महाद्रिपः ॥ ३ ॥
अपश्यं त्वां यदा कृष्ण कीचकेन पदा हताम् ।
तदैवाहं चिकीर्षामि मत्स्यानां कदनं महत् ॥ ४ ॥
तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् ।
तदहं तस्य विज्ञाय स्थित एवासिम भामिनि ॥ ५ ॥
यच्च राष्ट्रात्प्रच्यवनं कुरूणामवधश्च यः ।
सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवलस्य च ॥ ६ ॥
दुःशासनस्य पापस्य यन्मया नाहतं शिरः ।
तन्मे ददति गात्राणि हृदि शल्पमिवादिदम् ।

यूयम् ॥ १९ ॥ जनकैः लोकश्रवणभयान्मन्दं मन्दम् ॥ २७ ॥
याप्ये स्तेष्माश्रुभिः कलयाऽन्यत्तमधुरया । घृष्टयन्ती
पर्ययन्ती विडोदयन्ती ॥ २८ ॥ क्लिप्तमपराधरूपं
पातनं कृतम् ॥ २९ ॥ शनौ शोषयुक्तौ । चन्दनवर्णज-
पिण्यद्वौ ॥ ३० ॥

इति भीमसमावृत्तविषमपरिचारे विराटपरिणि
विचोऽध्यायः ॥ २० ॥

[लक्षा०] वर्णनं सुनरो न वेत्यत्र वर्णनं, कुङ्कुमादिभिः
धन्दने कृतवर्णविशेषे ॥ २६ ॥

इति भीमसमावृत्तव्याख्ये विराटपरिचारे
रिण्यपरिणि विचोऽध्यायः ॥ २० ॥

[मील०] विगिति ॥ १ ॥ मभावामिति । फाल्गु
श्रावणं मा भूदिति हेतु प्रतीक्षते तदेव सूचयन् मामपेक्षते ।
अन्यथा सदानामेव कदनं वर्णोमि कृतं स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥
पोथयामि चूर्णीकरोमि ॥ ३ ॥ नाहतं छिन्वा नागी-
कम् ॥ ४ ॥ अन्यत्रयत् अनुसृतवती ॥ १० ॥

[धर्त०] कदनं मुहुं प्रतीक्षते कालमिति शेषे ॥ ७ ॥

१ इति लक्ष्मीकृतः । २ इति लक्ष्मीकृतः । ३ इति लक्ष्मीकृतः । ४ इति लक्ष्मीकृतः । ५ इति लक्ष्मीकृतः । ६ इति लक्ष्मीकृतः । ७ इति लक्ष्मीकृतः । ८ इति लक्ष्मीकृतः । ९ इति लक्ष्मीकृतः । १० इति लक्ष्मीकृतः ।

मा धर्मं जहि सुश्रोणि क्रोधं जहि महामते ॥ ७ ॥
इमं तु समुपालम्भं त्वचो राजा युधिष्ठिरः ।
शृणुयाद्वाऽपि कल्याणि कृत्स्नं जज्ञात्स जीवितम् ॥
धनञ्जयो वा सुश्रोणि यमौ वा तनुमध्येमे ।
लोकान्तरगतेष्वेषु नाहं शक्यामि जीवितुम् ॥ ९ ॥
पुरा मुकुन्धा भार्या च भार्गवं च्यवनं वने ।
वल्मीकभूतं शाम्यन्तमन्वपद्यत भामिनी ॥ १० ॥
नारायणी वेन्द्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ।
पतिमन्वचरद्वृद्धं पुरा वर्षसहस्रिणम् ॥ ११ ॥
दुहिता जनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता ।
पतिमन्वचरसीता महारण्यनिवासिनम् ॥ १२ ॥
रत्नसा निग्रहं प्राप्य रामस्य महिषी मिया ।
क्षिप्र्यमानाऽपि सुश्रोणि राममेवान्वपद्यत ॥ १३ ॥
लोपामुद्रा तथा भीरु वयोरूपसमन्विता ।
आसिमिभन्वयाद्धित्वा कामान्सर्वानिमानुपानु ॥ १४ ॥

पोथयामि चूर्णयामि ॥ ३ ॥ स्थितं कर्तव्यादुपरत ॥ ५ ॥
शाम्यन्तं विषयेभ्यो निवर्तमानम् ॥ १० ॥

[चतु०] पोथयामि प्रमाथयामि ॥ ३ ॥ रक्षसा राव-
णेन ॥ १३ ॥

[स्वर्गे०] फाल्गुं प्राश्रवणं मा भूदिति हेतु प्रतीक्षते
तदेव सूचयन्मामपेक्षते ॥ २ ॥ शाम्यन्तं सुकन्या वल्मी-
कभूतं वल्मीकेन व्याप्तदेहे शाम्यन्तं शमपरायणम् अन्यत्रयत्
अनुसृतवती ॥ १० ॥

[चितो०] नूनं कृत्स्नं जज्ञात् ॥ ८ ॥

[विष०] पोथयामि चूर्णयामि ॥ ३ ॥ द्वार्याती
शयोते राक्षसं मुता । शाम्यन्तं विषयेभ्यो निवर्तमानं दम-
परम् । शमदम उपशमे ॥ १० ॥ टल्योर्यवयेन नाडायती
नन्यस्य मुता ॥ ११ ॥

[लक्षा०] यत्ते रक्षावित्यत्र यगमान् ते रक्तौ वधौ
पार्णा पराभूत्वा परमेयवौ भूत्वा कृतकिणौ ममाद्गाण्डुयर्त
पिगिति पूर्वज्ञान्यय ॥ १ ॥ महत् तस्येत्यत्र सन् राक्षसा
कृतं धर्मराजस्य दासनं, तस्य कृते अग्निं सूण्यामि-
मि ॥ ५ ॥ वन्नीपभूमामित्यत्र शाप्यन् शमवाण ॥ १० ॥

१ इति लक्ष्मीकृतः । २ इति लक्ष्मीकृतः । ३ इति लक्ष्मीकृतः । ४ इति लक्ष्मीकृतः । ५ इति लक्ष्मीकृतः । ६ इति लक्ष्मीकृतः । ७ इति लक्ष्मीकृतः । ८ इति लक्ष्मीकृतः । ९ इति लक्ष्मीकृतः । १० इति लक्ष्मीकृतः । ११ इति लक्ष्मीकृतः ।

शुभत्सेनमुतं वीरं सत्यवन्तमनिन्दिता ।
सावित्र्यनुचचारैका यमलोकं मनस्विनी ॥ १५ ॥
यथैताः कीर्तिता नार्यो रूपवत्यः पतिव्रताः ।
तथा त्वमपि कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १६ ॥
मादीर्यं क्षम कालं त्वं मासमर्थं च संमितम् ।
पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञं राज्ञी भविष्यसि ॥ १७ ॥
द्रौपद्युवाच—

आर्तयैतन्मया भीम कृतं वाष्पमपोचनम् ।
अपारयन्त्या दुःखानि न राजानमुपालभे ॥ १८ ॥
किमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महाबल ।
प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्यानन्तरो भव ॥ १९ ॥
ममेह भीम कैकेयी रूपाभिवशङ्कया ।
नित्यमुद्दिजते राजा कथं नेयादिमामिति ॥ २० ॥
तस्या विदित्वा तं भावं स्वयं चानृतदर्शनः ।
कीचकोऽयं सुदुष्टात्मा सदा प्रार्थयते हि माम् ॥ २१ ॥

[नील०] मादीर्यम् अदीर्यम् अल्पमित्यर्थः । सुस्पृषेति समासः । क्षम क्षमस्व मासमर्थं चेति सार्व मासमित्यर्थः ॥ १७ ॥ अनन्तरः आसन्नः सन्नद्धो भवेति यावन् ॥ १९ ॥ कैकेयी सुदेय्या । नेयान् न गच्छेत् ॥ २० ॥ तं भावं राजाऽस्यां कीचकहतायां विरक्तः स्यादित्येवंरूपमभिप्रायम् ॥ २१ ॥ क्षणं स्वीकारम् ॥ २५ ॥ वध्यन्तं वध्यमानम् ॥ २७ ॥

[अर्जु०] साऽदीर्यं क्षम कालं त्वं मासमर्थ्यसंमितमिति । सा त्वमदीर्यकालं क्षमस्व । कियन्तं कालमित्यत आह अर्जुनसंमितं मासामिति, आधिकरूपेणार्थेन क्रियदधिकरणेन न्यूनमिति तात्पर्यार्थः । अर्जुनसंमितमपिपदधिकरण इत्यर्थः । तत्संमितं सप्यद् प्रसिद्धं यस्मान्मासादिति व्युत्पत्त्या । एतेनैकदिवसाधिकरणग्रन्थमासं सहस्रेति एकरात्रादधिकरणबुद्धौ दिनान्येव सन्तीति भावः । अधिकमर्थं यस्मादिति वा अर्थमर्थम् । कश्चिदाह 'मासमर्थ्यसंमितं सार्वमासम् । 'अनोऽध्यवैर्गर्भं भूयः' इत्यादौ सार्वपर्यायस्याध्यवैर्गर्भशब्दस्य दूरेणात् । तत्र शोभनम् । तत्रैव द्रौपदीभीमसेनाज्ञानान्तरदिशसस्यैव गतौ कीचकव्ये निवृत्तं विराटस्त्रिया सुदेय्याया प्रोक्ता द्रौपदी प्रोक्तवती 'प्रयोदशाहोरात्रं मे राजा क्षाम्यनुभात्रिनि' इत्यनेनादमानत्वान् (?) ॥ १७ ॥ अनन्तरोऽस्मिन्मानव्यययानः ॥ १९ ॥ नेयान् न गच्छेत् ॥ २० ॥ तस्याः

तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च ।
अत्रवं कामसंमूढमात्मानं रक्ष कीचक ॥ २२ ॥
गन्धर्वाणामहं भार्या पञ्चानां महिषी मिया ।
ते त्वां निहन्युः कुपिताः शूराः साहसकारिणः ॥ २३ ॥
एवमुक्तः सुदुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह ।
नाहं विभेमि सैरन्त्रि गन्धर्वाणां शुचिस्मिते ॥ २४ ॥
शतं शतसहस्राणि गन्धर्वाणामहं रणे ।
समागतं हनिष्यामि त्वं भीरु कुरु मे क्षणम् ॥ २५ ॥
इत्युक्ते चात्रवं मत्तं कामानुरमहं पुनः ।
न त्वं प्रतिवलक्षैषां गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ॥ २६ ॥
धर्मं स्थिताऽस्मि सततं कुलशीलसपन्निता ।
नेच्छामि कंचिद्द्व्यन्तं तेन जीवसि कीचक ॥ २७ ॥
एवमुक्तः स दुष्टात्मा प्राहसत्स्वनवत्तदा ।
अथ मां तत्र कैकेयी प्रेषयत्प्रणयेन तु ॥ २८ ॥

कैकेय्या. अनृतदर्शनोऽकर्तव्यबुद्धिमान् ॥ २१ ॥ क्षणमवसरम् ॥ २५ ॥ किंचित् वध्यं वध्यमानम् ॥ २७ ॥

[चतु०] अपारयन्ती सोढुमिति शेषः ॥ १८ ॥ अनन्तरोऽस्मिन्निहितः ॥ १९ ॥ नेयान्नोपगच्छेत् ॥ २० ॥ क्षणमवसरम् ॥ २५ ॥

[सर्व०] मादीर्यम् अदीर्यम् अल्पमित्यर्थः । क्षम क्षमस्व माममर्थं चेति सार्व मासमित्यर्थः ॥ १७ ॥ अनन्तरः सन्नहितः सन्नद्ध इत्यर्थः ॥ १९ ॥ नेयान् न गच्छेत् ॥ २० ॥ तं भावं राजाऽस्यां कीचकहतायां विरक्तः स्यादित्यभिप्रायम् ॥ २१ ॥ क्षणं स्वीकारम् ॥ २५ ॥

[विरो०] मासं कालम् । अधिनार्थमहितम् ॥ १७ ॥ किंचित् सत्त्वम् ॥ २७ ॥ प्रणयेन प्रैषयन् ॥ २८ ॥

[विप०] मासमर्थ्यसंमितम् । अर्थेन संमितं मानं मासार्थं पञ्चदशदिनलक्षणम् ॥ १७ ॥ प्रत्युपस्थितः अविद्यमानव्यवधानः कालः समयो यत्र तत्र शिष्टकारी भवेत्यर्थः । तत्रान्तरं न कार्यम् । 'श्रीमत्सूत्रेषु कार्येषु विलम्बयति यो नरः । तन्मृत्युं देनास्तस्य कोपाद्भिन्नप्रत्ययंगयम् ॥ १९ ॥ कथं नेयादिमामिति । राजा विराटः कथमिमां नेयात्र गच्छेत् । 'अर्थं तर्कं च संगये' ॥ २० ॥ तस्याः सुदेय्यायाश्चैव भासमनृतदर्शनोऽकर्तव्यो बुद्धिमान् कीचक इति शेषः ॥ २१ ॥

[लश्रा०] आनृतदर्शनः आनृतं दर्शनं शानं यम्य

तेनैव देशिता पूर्वं भ्रातृमिवचिकीर्षया ।
 सुरामानय कल्पाणि कीचकस्य निवेशनात् ॥२९॥
 सूतपुत्रस्तु मां दृष्ट्वा महत्सान्त्वमवर्षयत् ।
 सान्त्वे प्रतिहते क्रुद्धः परामर्शमनाऽभवत् ॥ ३० ॥
 विदित्वा तस्य संकल्पं कीचकस्य दुरात्मनः ।
 तथाऽहं राजशरणं जवेनैव प्रधाविता ॥ ३१ ॥
 संदर्शने तु मां राज्ञः सूतपुत्रः परामृशत् ।
 पातायित्वा तु दुष्टात्मा पदाऽहं तेन ताडिता ॥३२॥
 मेक्षते स्म विराटस्तु कङ्कस्तु बहवो जनाः ।
 रथिनः पीठमर्दाश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमाः ॥ ३३ ॥
 उपालब्धो मया राजा कङ्कश्चापि पुनः पुनः ।
 ततो न वारितो राज्ञा न तस्याविनयः कृतः ॥३४॥

राः मिथ्याज्ञानात्पर्यः ॥ २९ ॥ क्रु मे क्षणमित्यत्र क्षणम-
 वसरम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वादिराजविरचिते छााभरणे
 विराटपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

[नील०] अवर्षयत् कृतवान् सान्त्वं प्रियवादम् ॥३०॥
 राजशरणं राजाधिष्ठितं स्थानम् ॥ ३१ ॥ संदर्शने
 प्रत्यक्षम् ॥ ३२ ॥ पीठमर्दाः राजप्रियाः । 'पीठमर्दा-
 ऽतिभृष्टे स्यान्नायकस्य प्रियेऽपि च' इति मेदिनी । नैगमाः
 नागराः वणिजो वा । 'नैगमः स्यादुपनिषद्गणितोर्नागर-
 ऽपि च' इति मेदिनी ॥ ३३ ॥ तस्य कीचकस्याविनयः न
 कृतः न नाशितः ॥ ३४ ॥ सारथियुद्धे सहायः नरस्य राज्ञः
 स्त्रियः सुदृष्ट्यायाश्च संमतः संबन्धित्वान् ॥ ३५ ॥ तर्हि
 कथं तयोर्विप्रियं तद्भवेन कर्तव्यमित्यादाङ्कथाह-शूर इति ।
 सुभवान् मौक्ष्यं गतवान् दारामर्शां तवैव स्त्रियं मां स्पृष्ट-
 वान् ॥ ३६ ॥ विष्टते स्थितो भवति सुभूपति प्राप्नुमि-
 च्छति ॥ ३७ ॥ दर्शने दर्शने प्रतिदर्शनं स एवं
 राजपद्मः कामात्मा च यदि मां हन्यात्ताडयेत् ताडनभ-
 यादाऽहं यदि जीविनं जटां तत्तर्हि धर्मं यतमानानां भयतां
 धर्मो नाशित्यति शौर्यं व्यर्थं स्यादित्यर्थः ॥ ३९ ॥ एत-
 देवाह-समयमिति । समयं मर्यादां त्रयोदशवर्षरूपां, भार्या
 पोषणीया नभविष्यति ॥ ४० ॥

[अर्जु०] पीठमर्दा अतिभृष्टा नायकस्यातिप्रिया वा ।
 'पीठमर्दाऽतिभृष्टे स्यान्नायकस्य प्रियेऽपि च' इति मे-
 दिनी । नैगमा वणिजः नागरिका वा । 'नैगमः स्याद्वा-
 णिनिकः नैगमो नगरोऽज्ञे' इति फोदाः ॥ ३३ ॥

२९ अ. द. ७३। पीरिय पूर्व । अ. 'न प सेरिभि खीन' । ३१ अ.
 ७५५ सैवर्षं कीचकस्य । ३२ अ. च तस्य मां पदाऽपीरु । ३३ अ. न.
 ७५७०० मया राज्ञ ७३ । ३५ अ सुदर्शने मग्दी संभ । ३७ अ. व

योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम सारथिः ।
 त्यक्तधर्मा नृशंसश्च नरस्त्रीसंमतः प्रियः ॥ ३५ ॥
 शूरोऽभिमानो पापात्मा सर्वार्थेषु च मुग्धवान् ।
 दारामर्शां महाभाग लभतेऽर्थान्त्वह्नानपि ॥ ३६ ॥
 आहरेदपि वित्तानि परेषां क्रोशतामपि ।
 न तिष्ठते स्म सन्मार्गे न च धर्मं बुभूषति ॥ ३७ ॥
 पापात्मा पापभावश्च कामवाणवशानुगः ।
 अविनीतश्च दुष्टात्मा प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ॥३८॥
 दर्शने दर्शने हन्याद्यदि जह्यां च जीवितम् ।
 तद्धर्मं यतमानानां महान् धर्मो शिष्यति ॥ ३९ ॥
 समयं रक्षमाणानां भार्या वो नभविष्यति ।
 भार्यायां रक्ष्यमाणायाम् प्रजा भवति रक्षिता ॥ ४० ॥

विनयो दण्डः ॥ ३४ ॥ सुभवान् सुग्धः ॥ ३६ ॥ परेषां
 कोशतां क्रन्दताम् । न च धर्मं बुभूषति नातुभविष्यति
 ॥ ३७ ॥ कामरागवदानुग इति । कामः स्त्रीविषयेच्छा स
 एवातिविद्यमानगुणाभिनिवेशः (?) (रागः ?) ॥ ३८ ॥
 नशिष्यते नह्वयति ॥ ३९ ॥

[चतु०] पीठमर्दा भृष्टा । नैगमाः पौरा वणिजो वा
 ॥ ३३ ॥ सुग्धवान्मूढः ॥ ३६ ॥

[सर्व०] राजशरणं राजाधिष्ठितस्थानम् ॥ ३१ ॥
 पीठमर्दा राजप्रियाः । नैगमाः वणिजः ॥ ३३ ॥
 न कृतः न नाशितः ॥ ३४ ॥ सारथिः सहायः ।
 नरस्य राज्ञः ॥ ३५ ॥ सुग्धवान्, मौक्ष्यं गतवान् ॥ ३६ ॥
 दारामर्शां स्त्रियं स्पृष्टवान् ॥ ३७ ॥ दर्शने दर्शने
 प्रतिदर्शनं स एव यदि मां हन्यात्तादाऽहं यदि जीवितं जह्याम्
 ॥ ३९ ॥ समयं त्रयोदशवर्षरूपां मर्यादाम् । नभविष्यति
 मरिष्यति ॥ ४० ॥

[विरो०] प्रेणमाह-सुरामिति ॥ २९ ॥ 'पीठमर्दा
 नायकप्रिये' इति मेदिनी । नैगमा वणिजः ॥३३॥ विनयो
 दण्डः ॥ ३४ ॥ लोभवान्; सुग्धवान्; सुख्यवान् (दे) मुख्यः
 ॥ ३६ ॥ चिकीर्षयति र बुभूषति (दे) बुभूषति ॥ ३७ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायां विरोधापेक्षजन्यां विराटपर्वणि
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

[विष०] क्रुद्धः; क्षुद्रः ॥ ३० ॥ न बुभूषति नातुभवि-
 तुमिच्छति ॥ ३७ ॥ स मां पश्यति तदा तदा हन्ति ।
 तथा हन्याद्यथाऽहं जीविनं जह्यां त्यजेयम् ॥ ३९ ॥

न तिष्ठति रम । ३८ व. व. मोहाग्या मोहभावश्च । ३९ व. पर्व मे यतः
 व. स्वयमे यतः । व. पयो न मिष्यति; पयो विनह्वयति ।

१ न तस्य निनयः कृत इति पाठः स्यात् ।

प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ।
 आत्मा हि जायते तस्यां तेन जायां विदुर्बुधाः ॥४१॥
 भर्ता तु भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ।
 वदतां वर्णधर्मश्च ब्राह्मणानामिति श्रुतः ॥ ४२ ॥
 क्षत्रियस्य सदा धर्मो नान्यः शत्रुनिवर्हणात् ।
 पश्यतो धर्मराजस्य कीचको मां पदाऽवधीत् ॥४३॥
 तत्र चैव समसे वै भीमसेन महाबल ।
 त्वया ह्यहं परिगता तस्माद्द्वोराज्जयसुरान् ॥ ४४ ॥
 जयद्रथं तथैव त्वमजैपीभ्रातृभिः सह ।
 जहीममपि पापिष्ठं योज्यं मामवमन्यते ॥ ४५ ॥
 कीचको राजवाङ्मयाच्योऽकृन्मम भारत ।
 तमेवं कामसंमत्तं भित्तिं कुम्भमिवास्मनि ॥ ४६ ॥

यो निमित्तमनर्थानां बहूनां मम भारत ।
 तं चेज्जीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ॥ ४७ ॥
 विपमालोच्य पास्यामि मा कीचकवधं गमम् ।
 श्रेयो हि मरणं मयं भीममेन तवाग्रतः ॥ ४८ ॥
 वैशम्पायन उवाच—
 इत्युक्त्वा पारुदत्क्षणा भीमस्योरः समाश्रिता ।
 भीमश्च तां परिप्लव्य महत्सान्त्वं प्रयुज्य च ॥ ४९ ॥
 आश्वासयित्वा बहुशो भृशमार्तां सुमयाम् ।
 हेतुतत्त्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्दुःपदात्मजाम् ॥ ५० ॥
 प्रमूज्य वदनं तस्याः पाणिनाऽश्रुसमाकुलम् ।
 कीचकं मनसाऽञ्जन्तु सृष्टिर्णो परिमंलिहन् ॥
 उवाच चैनां दुःखार्ता भीमः क्रोधिसमन्वितः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः २२

भीमेन कीचकवधप्रतिशानपूर्वकं द्रौपदीं प्रति नर्तनागारे काचकेनसह सकेनकरणकादयम् ॥ १ ॥ द्रौपदास्तथाकरणम् ॥ २ ॥
 कीचकगमनारण्येन गत्वा भीमेन तत्रावस्थाप्य पाद्भ्यादीसगमाशयाऽगतस्य कीचकस्य बाहुद्वयेन वध ॥ ३ ॥ द्रौपदा रक्षिण भ्रातृय
 तस्य प्रदर्शनम् ॥ ४ ॥

भीमसेन उवाच—

तया भद्रे करिष्यामि यया त्वं भीरु भापसे ।
 अत्र तं सूदयिष्यामि कीचकं सहवान्भवम् ॥ १ ॥
 अस्याः प्रदोषे शर्वर्याः कुरुष्वानेन सङ्गतम् ।
 दुःखं शोकं च निर्हूय याज्ञसेनि शुचिस्मिते ॥ २ ॥

यैषा नर्तनशालेह मन्स्यराजेन कारिता ।
 दिवाऽन कन्या नृत्यन्ति रात्रीं यान्ति यथाग्रहम् ॥३॥
 तत्रास्ति शयनं दिव्यं दृढाङ्गं सुमतिष्ठितम् ।
 तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वमेतान्पितामहान् ॥ ४ ॥

[नील०] जायान् आविर्भवेन् वदता कथयता ब्राह्मणाना
 मुत्तान् वर्णधर्मश्च श्रुतः ॥ ४२ ॥ अभ्युदयिष्यति अभ्युद-
 यति ॥ ४७ ॥ कीचकवधं मा गमं न गच्छेयम् ॥ ४८ ॥
 हेतुभिर्बुद्धिभिः तत्त्वार्थैः यथार्थभूतैश्चायं संयुक्तानि तै
 ॥ ५० ॥ अगच्छन् स्पृशन् सृष्टिर्णो गच्छयोगभ्यन्तरे
 परिसलिहन् जिह्वया पराशृणुन् ॥ ५१ ॥
 इति ध्वनिद्वयश्रीये भारतभाष्ये विराटपर्वणि
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

[चतु०] अविन्त सन्त तस्मिन्जीवन्तियर्थे ॥ ४७ ॥
 उगे इत्ययम् ॥ ४९ ॥
 इति भीमवधपूर्वगमिभ्रूताया महाभारतगीताया विराटपर्वणि
 एकविंशतितमाध्यायः ॥ २१ ॥
 [सर्व०] जायान् आविर्भवेन् ॥ ४२ ॥ मा गम न
 गच्छेयम् ॥ ४८ ॥ अगच्छन् स्पृशन् सृशन्वात् । सृष्टिर्णो
 ओष्ठप्रान्तौ ॥ ५१ ॥
 इति भीमवधेनारण्यगतौ भारतपर्वण्ये विराटपर्वणि
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

[अर्ह०] जनयन्त्यात्मानं तस्यामिति जाया “स एव
 पुत्र्यः तस्या सत्तत्त्वाज्जायते” इति श्रुते ॥ ४१ ॥ त चे-
 जीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यतीति । छन्सि व्यकृद्दि
 ताक्षेति त जीवन्तमित्यत्राभिगन्द् सवन्तनीयः । अभि-
 गन्स्य कर्मप्रवचनीयत्वान् जीवन्तमिति द्वितीया ॥ ४७ ॥
 इति श्रीमन्महाभारतव्याख्यायामर्हनिष्यश्रुताया
 वि० २० एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

[विप०] निमित्त कारणम् ॥ ४७ ॥
 इति भीमहाभारतविराटपर्वण्ये विराटपर्वणि
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
 [नील०] त्वेति ॥ १ ॥ प्रदोषे रत्ननीमुने । सङ्ग-
 तसभायाम् । निर्हूय अत्रादय ॥ २ ॥ दृढाङ्ग बाहुद्वय-
 यमयम् ॥ ४ ॥
 [अर्ह०] तत्र नर्तनागारे ॥ ४ ॥

४२ ग प व वदतां वर्णधर्मश्च ब्राह्मणानामिति श्रुतः ॥ ४६ व त्वेन
 मममनय ॥ ४७ व मम पाशहृत् ॥ इति एकविंशोऽध्यायः ॥

२ इ अनेन हरिश्च, व सपत्न्यः ३ व स्पृशन्स्पृशन् । स्पृशन्स्पृशन्
 ४ वीम, ४ ग भीम दृढाङ्ग प्रवेष्टितम्, व भीम दृढाङ्ग बाहुद्वयम् ।

तस्य तत्कूर्वतः कर्म काको दीर्घ इवाभवत् ।
 अनुचिन्तयतश्चापि तामेवायतलोचनाम् ॥ २१ ॥
 आसीदभ्यधिका चापि श्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ।
 निर्वाणकाले दीपस्य वर्तामिव दिग्गततः ॥ २२ ॥
 कृतसंप्रत्ययस्तस्याः कीचकः काममोहितः ।
 नाजानादिवसं यान्तं चिन्तयानः समागमम् ॥ २३ ॥
 ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानसे ।
 उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिकम् ॥ २४ ॥
 तमुवाच सुकेनान्ता कीचकस्य मया कृतः ।
 सङ्गमो नर्तनागारे यथाऽवोचः परन्तप ॥ २५ ॥
 शन्यं स नर्तनागारमागमिष्यति कीचकः ।
 एको निशि महाबाहो कीचकं तं निपृद्य ॥ २६ ॥
 तं सूतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मददपितम् ।
 गत्वा त्वं नर्तनागारं निर्जीवं कुरु पाण्डव ॥ २७ ॥
 दर्पाच्च सूतपुत्रोऽसौ गन्धर्वानवमन्यते ।
 तं त्वं भरतां श्रेष्ठ हृदान्नागमिषोद्धर ॥ २८ ॥
 अश्रु दुःखाभिभूताया मम मार्जस्य भारत ।
 आत्मनश्चैव भद्रं ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ २९ ॥

भीमसेन उवाच—
 स्वागतं ते वरारोहे यन्मां वेदयसे मियम् ।
 न ह्यन्यं कंचिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि ॥ ३० ॥
 या मे प्रीतिस्त्वयाऽऽख्याता कीचकस्य समागमे ।
 हत्वा हिदिभ्यं सा प्रीतिर्मासीद्वरवर्णिनि ॥ ३१ ॥

सत्यं भ्रातृश्रुत्वा यमं च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ।
 कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यया ॥ ३२ ॥
 तं गह्वरे प्रकाशे वा पोथयिष्यामि कीचकम् ।
 अथ चेदपि योत्स्यन्ति हिंस्ये मत्स्यानपि ध्रुवम् ३३
 ततो दुर्योधनं हत्वा प्रतिपत्स्ये वशुन्धराम् ।
 कामं मत्स्यमुपास्तां हि कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥

द्रौपद्युवाच—

यथा न संत्यजेथास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो ।
 निगृहस्त्वं तथा पार्थ कीचकं तं निपृद्य ॥ ३५ ॥

भीमसेन उवाच—
 एवमेवत्करिष्यामि यथा त्वं भीरु भापसे ।
 अत्र तं मृदयिष्यामि कीचकं सह वान्धवैः ॥ ३६ ॥
 अदृश्यमानस्तस्याथ तपसिन्व्यामानिन्दिते ।
 नागो त्विष्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ।
 अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच—
 भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपाविशत् ।
 मृगं हरिरिवाहस्यः प्रत्याकाङ्क्षत कीचकम् ॥ ३८ ॥
 कीचकश्चाप्यलङ्कृत्य यथाकाममुपागमत् ।
 तां वेलां नर्तनागारं पाञ्चालीसङ्गमाश्रया ॥ ३९ ॥
 मन्यमानः स सङ्केतमागारं प्राविशच्च तत् ।
 प्रविश्य च स तद्वेश्म तपसा संवृतं महत् ॥ ४० ॥

तमस्विन्यां रात्रौ ॥ ३७ ॥ छन्नो निगृहः । हरिः सिंहः ॥ ३८ ॥
 तां संकेतिनां वेलां मन्वन्मगम् ॥ ३९ ॥

[सर्वे०] कृतसंप्रत्ययः कृतविश्वासः ॥ २३ ॥ यमु-
 नाया हृदान्नागं कालियम् । इहलोकेशूरे पातयेति भावः
 ॥ २८ ॥ हृदिः सिंहः ॥ ३८ ॥

[विरो०] नाजानादिवसनं यान्तं ध्यायमानः २
 नाभ्यजानान् सतसमिं यान्तं ध्यायन् (दे) ॥ २३ ॥
 माहाय्यं सहायकृतं रक्षणम् ॥ ३० ॥ पुरस्कृत्य मनना
 ॥ ३२ ॥ अयमोत्स्यन्ति ॥ ३३ ॥

[विप०] गह्वरे रहसि पृच्छान्ते पोथयिष्यामि; पोथ-
 यिष्यामि ॥ ३३ ॥

[लश०] नाग उवारुज इत्यत्र अरुजः नागय ॥ २८ ॥

[नील०] कृतसंप्रत्ययः कृतविश्वासः नाजानान् न
 ज्ञातवान् ॥ २३ ॥ हृदान् यमुनाहृदान्नागं कालियं कृष्णो
 यथा उद्धृतवान् इत्येवमिहलोकेशूरे पातयेति भावः ॥ २८ ॥
 तस्य तेनाहृद्यमानः नागो हस्ती अलभ्यां त्वाम् ॥ ३७ ॥

[अज्ञे०] यान्तं दिवसं नाजानादित्यन्वयः अज्ञ(म)त्रया
 दर्शनान् समसमित्वं सनाश्वत्वम् (?) ॥ २३ ॥ कन्दं पद्मा-
 ङ्गिमूलम् ॥ २८ ॥ यन्मां वेदयसि यन् कीचकस्य मारणम्
 अस्य मारणस्य साहाय्यं सहायसंपादनम् ॥ ३० ॥
 गह्वरे गुप्ते प्रकाशे प्रकृष्टे पोथयिष्यामि अट्टं कूटं (?) चूर्णीषि-
 ष्यामि । भोत्स्यन्ति ज्ञास्यन्ति ॥ ३३ ॥

[चतु०] कन्दं मृणालम् ॥ २८ ॥ गह्वरे गुप्ते ।
 योत्स्यन्ति उपैष्यन्ति ॥ ३३ ॥ कामम् इच्छातः ॥ ३४ ॥

२२ अ. चास्य धीः । २३ अ. क. मय्यत्पत्न । २५ अ. तत्र वाक्पतरत्नय ।
 २८ अ. इषां । क. नाके नाग इव; कं. कन्दं नाग इव । ३० शोकाश्रयिकं अ.
 एवं कौत्स्यहं मदे यथा एवं मदे सापदे । ग. घ. व. न. नदस्य कथि । ३२ अ.
 उपपि ते । ३३ अ. मय्यत्पत्नी मस्या दे निहनिष्यन्ति अत्र ३ । ३५ अ.

गया वीर । ३८ ग. इत्यत्र इत्यस्य विविधम् । ३९ शोकाश्रयिकं ग. व.
 अस्तिस्वप्ने स्वप्नस्य चार्त्तं मदे रते । ४० पाण्डवी वननशय । ४० अ.
 मग्नं शयनशयम् ।

पूर्वागतं ततस्तत्र भीमप्रतिभौजसम् ।
 एकान्तावस्थितं चैनमाससाद स दुर्मतिः ॥ ४१ ॥
 शयानं शयने तत्र मृतपुत्रः परामृशत् ।
 जाञ्क्ल्यमानं कोपेन कृष्णार्धपणेन ह ॥ ४२ ॥
 उपसङ्गम्य चैवैनं कीचकः काममोहितः ।
 हर्षेण्मथितचिचात्मा स्मयमानोऽभ्यभापत ॥ ४३ ॥
 प्रापितं ते मया वित्तं बहुरूपमनन्तकम् ।
 यत्कृतं धनरत्नाढ्यं दासीशतपरिच्छदम् ॥ ४४ ॥
 रूपलवण्यपुक्ताभिर्भुवतीभिरलंकृतम् ।
 गृहं चान्तःपुरं सुभ्रु क्रीडारतिविराजितम् ।
 तत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसाऽहमुपागतः ॥ ४५ ॥
 अकस्मान्मां प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः ।
 सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वाद्दशः पुमान् ४६

भीमसेन उवाच—

दिष्ट्वा त्वं दर्शनीयोऽथ दिष्ट्वाऽऽत्मानं प्रशंससि ।
 ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वं न कर्हिचित् ॥ ४७ ॥
 स्पर्शं वेत्सि विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः ।
 स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्विह ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच—

इत्युपत्वा तं महाबाहुभीमो भीमपराक्रमः ।
 सहसोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ४९ ॥

[नील०] यत्कृतं यद्वर्जितं धनादि तत्सर्वं ते शुभ्यं
 प्रापितं ह्यस्मिन् संशयः ॥ ४४ ॥ अतः परं त्वां समुद्दि-
 श्याहमप्रागतोऽस्मि ॥ ४५ ॥ प्रशंसन्ति त्वयाऽहं वृत इति
 हेनोग्रियभिप्रायः ॥ ४६ ॥ यामिनाहेतोर्हस्तिनीनिमित्तम्
 ॥ ५४ ॥ फरटामुगं गण्डस्थलार्थं मदनिर्गमस्थानम् ।
 'करटो गण्डगण्डे म्यान्' इति मदिनी ॥ ६० ॥

[अर्जु०] जाम्बवित्यं शत्रुभिः ॥ (१) ॥ हर्षेण्मथितचिचात्मा
 हर्षेण अन्मथितं मन आत्मा शरीरं यस्य ॥ ४३ ॥ प्रवर्णनौ
 प्रोत्सादयन्तौ ॥ ५८ ॥ प्रभिन्नकरटामुगम् उद्वृत्तिलकरट-
 म्पदलिङ्गं प्रभिन्ने परिश्रे इव फरटामुगं गण्डस्थले यस्य
 इति विमलः 'शारीरगण्डो करटो' इत्यमरः । छान्दमन्वाद्,
 दीर्घः ॥ ६० ॥

[अर्जु०] हर्षेण्मथितौ चिचात्मानौ मनोमुद्धा यस्य

अथ त्वां भगिनी पापं कृष्यमाणं मया भुवि ।
 द्रक्ष्यतेऽद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महागजम् ॥ ५० ॥
 निरावाधा त्वयि हते सैन्ध्री विचरिष्यति ।
 सुखमेव चरिष्यन्ति सैन्ध्र्याः पतयः सदा ॥ ५१ ॥
 ततो जग्राह केशेषु मालधत्वस्तु सुगन्धिषु ।
 स केशेषु परामृष्टो वलेन वलिनां वरः ॥ ५२ ॥
 आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवम् ।
 बाहुयुद्धं तयोरसीत् क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ५३ ॥
 वसन्ते वासिताहेतोर्विलवद्गजयोरिव ।
 कीचकानां तु मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५४ ॥
 वालिमृग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ।
 अन्योन्यमभिसंरथौ परस्परजयैषिणौ ॥ ५५ ॥
 ततः समुद्यम्य भुजौ पञ्चशोर्पाविचोरगौ ।
 नखदंष्ट्राभिरन्योन्यं घ्नतः क्रोधविषोद्धतौ ॥ ५६ ॥
 वेगेनाभिहतौ भीमः कीचकेन वलीयसा ।
 स्थिरप्रतिज्ञः स रणे पदान् चलितः पदम् ॥ ५७ ॥
 तावन्योन्यं समाक्षिप्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
 उभावपि प्रकाशेते भट्टद्वौ वृषभाविव ॥ ५८ ॥
 तयोर्बासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
 नखदन्तायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव हस्तयोः ॥ ५९ ॥
 अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यशुक्लादमर्षितः ।
 मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखम् ॥ ६० ॥

॥ ४३ ॥ निरावाधा अप्रतिबन्धम् ॥ ५१ ॥ नत्वा एव
 दंष्ट्राम्नाभिः । ततः संहृत्य मुष्टिं च पञ्चशोर्पाविचोरगमिति
 पाठः ॥ ५६ ॥

[सर्व०] प्रशंसन्ति त्वयाहं वृत इति हेतोः ॥ ४६ ॥
 यामिनाहेतोर्हस्तिनीनिमित्तम् ॥ ५४ ॥ फरटामुगं गण्ड-
 स्थलार्थं मदनिर्गमस्थानम् ॥ ६० ॥

[विरो०] रत्नाढ्यं रत्नायं (दे) ॥ ४४ ॥ कृतं (दे?)
 भगिनी सुदेष्णा प्रशेनि(?) ॥ ५० ॥ वलेनाक्षिप्य ॥ ५२-५३ ॥
 पदान्वाधानात् पदमपि ॥ ५७ ॥ प्रभिन्नं जातं करटो गण्डे
 आ मर्षमामान्यलोके मग्यम्(?) ॥ ६० ॥

[विप०] दूर्पेभ्यनिरविज्ञानमुमुलः परिपूर्वनिः ॥ ५९ ॥
 फरटामुगं प्रागुद्विगण्डस्थललिङ्गं गदपदान् ॥ ६० ॥

४६ क. ३. सुभ्रु सुभ्रु ४७ क. ३. सुभ्रु सुभ्रु ४८ क. सुभ्रु
 सुभ्रु सुभ्रु ४९ क. सुभ्रु सुभ्रु ५० क. सुभ्रु सुभ्रु ५१ क. सुभ्रु सुभ्रु
 ५२ क. सुभ्रु सुभ्रु ५३ क. सुभ्रु सुभ्रु ५४ क. सुभ्रु सुभ्रु ५५ क. सुभ्रु सुभ्रु

५६ क. सुभ्रु सुभ्रु ५७ क. सुभ्रु सुभ्रु ५८ क. सुभ्रु सुभ्रु ५९ क. सुभ्रु सुभ्रु
 ६० क. सुभ्रु सुभ्रु ६१ क. सुभ्रु सुभ्रु ६२ क. सुभ्रु सुभ्रु ६३ क. सुभ्रु सुभ्रु

स चाप्येनं तदा भीमः प्रतिजग्राह वीरवान् ।
 तमाक्षिपत्कीचकोऽथ बलेन बलिनां वरः ॥ ६१ ॥
 तयोर्भुजविनिष्पेपादुभयोर्वलिनोस्तदा ।
 शब्दः समभवद्भोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ६२ ॥
 अथैनमाक्षिप्य बलाद्बृहमध्ये वृकोदरः ।
 धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ६३ ॥
 भीमेन च परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ।
 प्रास्पन्दत यथामाणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६४ ॥
 ईपदाकलिनं चापि क्रोधाद्दुतपदं स्थितम् ।
 कीचको बलवान् भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्ब्रुवि ॥ ६५ ॥
 पातितो भुवि भीमस्तु कीचकेन वलीयमा ।
 उत्पपाताथ वेगेन दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ६६ ॥
 स्पर्शया च बलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपाण्डवौ ।
 निशीथे पर्यकर्षेतां बलिनां निर्जेने स्थले ॥ ६७ ॥
 ततस्तद्भवन् श्रेष्ठं प्राकम्पत मुहुर्मुहुः ।
 बलवच्चापि संक्रुद्धावन्योन्यं प्रतिगर्जतः ॥ ६८ ॥
 तलाभ्यां स तु भीमेन वक्षस्यभिहतो बली ।
 कीचको रोपसंतप्तः पदान्न चलितः पदम् ॥ ६९ ॥

[नील०] आकलितमानान्तं द्रुतपदं चलितस्थानं यथा
 स्यात्तथा स्थितम् ॥ ६५ ॥ सहित्वा सोढ्वा बलाद्दहीयत्
 बलहीनोऽभूत् ॥ ७० ॥ वक्षस्यानीयानतं भुगं कृत्वा तन्ना-
 भिना तच्छिरः संयोज्येत्यर्थः ॥ ७१ ॥ गृहीत्वा चेति पाठे
 इवार्थं चः ॥ ७३ ॥ योक्तयामास वन्द्य रत्ननया रज्ज्वा
 ॥ ७४ ॥ दोर्भ्यां पाणिभ्याम् ॥ ७६ ॥ व्याविद्धे अतिपीड-
 नात् अधःशिमे नयने नयनगोलके अम्बरं वरुं च यस्य
 नयनाकाशो वा । पशुमारं पशुं मारयित्वेवेति यक्षियपशुव-
 दित्यर्थः ॥ ७७ ॥

[अर्जु०] आक्षिप्य आकृष्य धूनयामास कम्पयामास
 ॥ ६३ ॥ व्यकम्पत त्रिविधं पदमररोत् ॥ ६४ ॥ ईपदाग-
 लितमनवधानान् । चलपदे अस्थिरपदे ॥ ६५ ॥ विररास
 शब्दं दृत्तवान् ॥ ७३ ॥ योक्तयामास रत्ननया रज्ज्वा स्वदने-
 न्दया । 'वन्द्येने स्वदने ध्वाने रत्नोऽल्लिङ्गयो (?)'
 इति कौशः ॥ ७४ ॥

[चतु०] आगलिनं भ्रष्टम् ॥ ६५ ॥ निशीथेऽर्धरात्रे
 ॥ ६७ ॥ योक्तयामास वेष्टितवान् । रत्ननया रज्ज्वा
 ॥ ७४ ॥ हाटुभ्याम दोर्भ्याम् । 'निषृत्य हस्तौ पादौ च

६१ व स चाप्येनं । ६३ क. अ. वन्द्युः क. मन्त्रे । ६४ व व्यास्पन्दत् ।
 ६५ व च ईपदागलितं चापि क्रोधाद्दुतपदं स्थितम् । ६६ व भीमेन कीच
 कश्च । क. दण्डवत् इवोरत् । ६७ व नि. गार्दं पदवर्षेणं बलिनी निशि

मुहूर्ते तु स तं वेगं सहित्वा भुवि दुःसहम् ।
 बलाद्दहीयत तदा सूतो भीमबलादितः ॥ ७० ॥
 तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः ।
 वक्षस्यानीय वेगेन ममर्दं विचेतसम् ॥ ७१ ॥
 क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः ।
 जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेभ्येव तदा भृशम् ॥ ७२ ॥
 गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराज महाबलः ।
 शार्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम् ॥ ७३ ॥
 तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः ।
 योक्तयामास बाहुभ्यां पशुं रत्ननया यथा ॥ ७४ ॥
 नदन्तं च महानादं भिन्नेरीसमस्वनम् ।
 भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ७५ ॥
 प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः ।
 अपीडयत कृष्णाप्यास्तदा कोपोपशान्तये ॥ ७६ ॥
 अथ तं भ्रमसर्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम् ।
 आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमम् ।
 अपीडयत बाहुभ्यां पशुमारममारयन् ॥ ७७ ॥

युगपत्पृथगेव वा । यथास्फालनमुल्फाल्य पशुमारं तदुच्यते
 पशुमारो नाम घातकैः सर्वतः पीडाकरणम् ॥ ७७ ॥

[सर्व०] सहित्वा सोढ्वा । अहीयत बलहीनोऽभूत्
 ॥ ७० ॥ वक्षस्यानीयानतं भुगं कृत्वा तन्नाभिना तच्छिरः
 संयोज्येत्यर्थः ॥ ७१ ॥ योक्तयामास वन्द्य । रत्ननया
 रज्ज्वा ॥ ७४ ॥

इति श्रीसर्वकारायणहृन्मौ भारतापं प्रकाशे विराटपर्वणि
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

[विरो०] आगलिनं भ्रष्टं (च) ॥ ६५ ॥ निशि
 प्राकम्पत ॥ ६७ ॥ ममन्थ अस्थानि विसर्षीनि चकार
 ॥ ७१ ॥ योजया । योक्तया (दे च) ॥ ७४ ॥ 'विषृत्य
 हस्तौ पादौश्च युगपत् पृथगेव वा । यदास्फालनमुल्फाल्य
 पशुमारं तदुच्यते' । अमारयन् प्राहरन् ॥ ७७ ॥

[विष०] व्यस्पन्दत त्रिविधं स्पन्दनमररोत् । स्पदि
 त्रिचिबलने । यथाप्राणं यवानल्म् ॥ ६४ ॥ विरराज
 विगममररोत् ॥ ७३ ॥ व्याविद्धनयनाम्बरं परित्यजनेत्रा-
 भिधानदुर्बलवननम् ॥ ७४ ॥

निशेते । ६८ व च तावपर्वणम् । ७० व मन्त्रे भीमं । ७१ व ममर्दं ।
 च विवेचनम् । ७२ व भ्रमसर्षिम् । ७३ व. तिनारा, च विगम ममं ।
 ७४ व च पशुमारनम् ।

तं विपीदन्तमाज्ञाय कौचकं पाण्डुनन्दनः ।
 भूतले भ्रामयामास वाम्यं चेदमुवाच ह ॥ ७८ ॥
 अद्याहमवृणो भूत्वा भ्रातृभार्यापहारिणम् ।
 शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा सैरिन्द्रिकण्टकम् ७९
 इत्येवमुक्त्वा पुरुषपवीरस्तं कौचकं क्रोधसररागेनः ।
 आसस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्धान्तनेत्रं व्यसुमुत्ससर्जौ ।
 निष्पिप्य पाणिना पाणिं संदौष्टौपुटं वली ।
 समाक्रम्य च संक्रुद्धो वलेन वलिनां वरः ॥८१॥
 तस्य पादौ च पाणी च शिरो ग्रीवां च सर्वशः ।
 काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकशूक् ॥ ८२ ॥
 तं संपथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् ।
 कृष्णाया दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥८३॥
 उवाच च महातेजा द्रौपदी योपितां चराम् ।
 पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा कृतः ॥८४॥
 एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः ।
 पादेन पीडयामास तस्य कायं दुरात्मनः ॥ ८५ ॥
 ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कौचकम् ।
 पाञ्चालीं स तदा वीर इदं वचनमब्रवीत् ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि

प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वां श्रीलगुणान्विताम् ।
 एवं ते भीरु वधन्ते कौचकः शोभते यथा ॥ ८७ ॥
 तत्कृत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः म्रियमुत्तमम् ।
 तथा स कौचकं हत्वा गत्वा रोपस्य वैश्रमम् ॥८८॥
 आमन्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायान्महानसम् ।
 कौचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योपितां वरा ।
 प्रहृष्टा गतसंतापा सभापालानुवाच ह ॥ ८९ ॥
 कौचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ।
 परस्त्रीकामसंमत्तस्तत्रागच्छत पश्यत ॥ ९० ॥
 तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागररक्षिणः ।
 सहस्रैव समाजमुरादायोल्काः सहस्रशः ॥ ९१ ॥
 ततो गत्वाऽथ तद्वेश्म कौचकं विनिपातितम् ।
 गतासुं ददृशुर्भूमौ रुधिरैण समुक्षितम् ॥ ९२ ॥
 पाणिपादविहीनं तु दृष्ट्वा च व्यथिताऽभवन् ।
 निरीक्षन्ति ततः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥ ९३ ॥
 अमानुषं कृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनिपातितम् ।
 कास्य ग्रीवा क चरणौ क पाणी क शिरस्तथा ।
 इति स्म तं परीक्षन्ते गन्धर्वेण हतं तदा ॥ ९४ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

[नील०] शैरिन्द्रिकण्टकं हस्तत्वं समासनिमित्तम्
 ॥ ७९ ॥ तस्य पादौ चेति । काये देहमध्यभागे त्त-
 त्रिगमिमांशैर्वाङ्गान्यन्तः प्रवेश्य । 'यो अस्मै रेवान्न
 मुनोति मोमं निररन्तौ मववा नं दधाति' इति श्रुतमरत्नौ
 निर्धानमेतदेव शेषम् । रेवान धनवान् निर्धानं निष्कृत्य
 म्हापनम् ॥ ८२ ॥ कृष्णायाः द्रौपदी ॥ ८३ ॥ सुकेशान्ते
 सुप्तु कौटिल्येन विराजमानाः केशान्ता यस्याः । शोभन्
 इत्युपदानम् । एषमेव धार्तराष्ट्रान्मारयित्वामीति भावः ॥८७॥
 रोपस्य शमम् अन्नं फलस्य जातत्वान् ॥ ८८ ॥
 इति धीरुपशुर्वाये भावनामवश्येति वि. व. द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

[धनु०] व्यसुं विगतप्राणम् ॥ ८० ॥

इति भीमरा० मथेनविभक्त्यायां वि. व. द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

[घनु०] व्यसुं मृतम् ॥ ८० ॥ पादाष्टौः पदापातैः

॥ ८२ ॥ शर्म शान्तिम् ॥ ८८ ॥

इति धीरुपशु० मराभातृग्रीवायां वि. व. द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

[चिरो०] अष्टौः शून्यैः (?) पशोर्युगाकारयज्ञस्य ।
 पादेन पीडयामासः पादाष्टौलैर्जवानाथ (दे) ॥ ८२ ॥
 शोभते; शोभने (च दे) ॥ ८७ ॥

इति श्रीमहाभारतदीक्षायां विद्योपार्थमज्जनां विराटपर्वणि
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

[विप०] एतेन वचनेन उपाया रात्रेरभिद्रात्रीदेवतायाः
 पिशितस्य पिण्डमिव । यद्वा उपा प्रभातेऽधिदेव्याश्चानु-
 ष्टायाः दत्तं मांसपिण्डमिव । उपाशब्देन रात्रिरपि ॥ ९४ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयमपत्तिररणे विराटपर्वणि
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

[लक्ष०] काये निवेशयामासेत्यत्र गुदरन्ध्रद्वारा प्रवे-
 शयामास ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वारिटात्रिचिते लघाट्टेनारे विराट-
 पर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

७९ च अन्तर्द्वारिणः । ग. एतेन एष्यदपि पार्श्वे ८० अ. विपश्य, अ.
 ७० अन्तर्द्वारिणः । ग. अन्तर्द्वारिणः । ८२ शोडश्यापिदं च. अ. ई. अथ
 द्वाभ्यामवृणोः पार्श्वे ई. द्वाभ्यां । ८३ अ. इत्येव । ८८ ग. घ. च. न
 दौ. ई. पादुनन्दन । ८५ अ. 'दृष्ट्वा महादृष्ट्वा' । च घट्टयामास । व. लय
 वदति । ८६ अ. दृष्ट्वा मृतम् । ८७ अ. च. शोभते । ८८ ग. मेष्य निरुपेति,

न. वैश्रमम् । ८९ ग. द्रौपदी भूव । ९३ पूर्वार्धेन च. अ. तपो भीमा यत्तु द्यौर्ध
 मायुका भारत्वंच । अनेन दृष्टेयमयो विधिनाः श्रेष्ठ कथयन्म् । ९४ अ. इति
 मत्तं निशिशुते गन्धर्वैर्निहतं तथा । अतमतेऽधिकः ग. घ. च. इति हि दृष्ट्वा निशिशु
 तेन्यन्तश्च रात्रौ विराटस्य भगविभुक्तयः । द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ इति
 श्रीमहाभारतव्याख्याने वारिटात्रिचिते लघाट्टेनारे विराट-
 पर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥

अथोद्दिशोऽध्यायः २३

कीचकमन्त्रयसकारेण सखतुं बहिर्नयन् उपकीचकास्त्रत्र स्तम्भमादिह्वय निगृह्णीतीं शीर्षां दृष्ट्वा भस्वा हने कीचको हत इति शोषात्तामपि तेन सह दम्पुमिच्छन्तस्त्रिमिश्रेव याने ता निरप्य इमगानाभिमुख जग्मु ॥ १ ॥ ततो शीर्षया आरोग्यप्रवणेन भीमनामा- गेण वेप परिवर्त्य गत्वा इमगानमर्थं महान्तं दृष्टमुत्पाद्य तनोपकीचकानां शीर्षां त्यक्त्वा प्रवृत्ता इवन्म ॥ २ ॥ ततो शीर्षया बन्धन विमुच्य सरेण्यामवने प्रेषण मार्गान्तरेण स्वल्पाने गमन च ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तस्मिन्काले समागम्य सर्वे तत्रास्य चान्द्रजाः ।
रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्य समन्ततः ॥ १ ॥
सर्वे संहृष्टरोमाणाः संवस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम् ।
तथासंभिन्नसर्वाङ्गं कूर्मं स्थल इवोद्धृतम् ॥ २ ॥
पोधितं भीमसेनेन तमिन्प्रेणैव दानवम् ।
संस्कारयितुमिच्छन्तो बहिर्नेतुं प्रचक्रमुः ॥ ३ ॥
ददृशुस्ते ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः ।
अदूरादानवयाङ्गां स्तम्भमालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥ ४ ॥
समवेतेषु सर्वेषु तामुचुरुपकीचकाः ।
हन्यतां शीघ्रमसतीं यत्कृते कीचको हतः ॥ ५ ॥
अथवा नैव हन्तव्या दहतां कामिना सह ।
मृतस्यापि म्रियं कार्यं सूतपुत्रस्य सर्वाहा ॥ ६ ॥
ततो विराट्मृचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः ।
सहानेनाद्य दक्षेण तद्गुणानुपहसि ॥ ७ ॥
पराक्रमं तु सूतानां मत्वा राजाज्ज्वभोदत् ।
सैरन्ध्र्याः सूतपुत्रेण सह दाहं विशाम्पतिः ॥ ८ ॥
तां समासात्र चित्रस्तां कृष्णां कमललोचनाम् ।
मोमुक्षुमानां ते तत्र जग्मुः कीचका भृशम् ॥ ९ ॥
ततस्तु तां समारोप्य निरन्य च सुमध्यमाम् ।
जग्मुस्त्रय्यं ते सर्वे इमगानाभिमुखास्तदा ॥ १० ॥

[नील०] व्यायन व्यापार यत्न कृत्वा वेप च विपरिवर्त्य गन्धर्वैरपमदृष्ट्वा कृत्वा ॥ १७ ॥ अभ्यवस्कन्त्य निरप्य द्रुमाहार्य तत्रश्च शीर्षदीनयनप्रदेष्टुं दृष्टुर्व्यं ॥ १८ ॥

[अर्जु०] पोधितं प्रोथितम् ॥ ३ ॥ कृते निमित्तम् ॥ ७ ॥ विजज्जम्भे प्रमृतवान् ॥ १७ ॥ सत्र्यायन दक्षिण-मार्गम् । स व्यायत कृत्वेति पाठे स भीमो व्यायन व्यायाम शिखाविशेष इति कृत्वा इति केचिन् । सत्र्यस्य वामस्य आयतं दीर्घं कृत्वा दक्षिणस्य संशोचमित्यर्थोऽन्ये । वेगं सूत-लंकारं परिवर्त्य गन्धर्ववेणेन ॥ १७ ॥ अभ्यवस्कन्त्य लङ्-यित्वा आरज्य भङ्क्त्वा ॥ १८ ॥

१ व तत्र कृत्वा २ व तथा सर्वाङ्गं भ्रष्टम् । ३ व स्पन्निवो ४ व स समवेतेषु तेषां ग स समवेदेन, समवेतेषु सूतेषु । ६ व अथवा नेह । ७ व सहानेनानुपदेष्टुं, सहानेनानु गच्छेत् । ८ पूर्वाश्लेषे च न निहर्तं अचक्र दृष्ट्वा विशोऽन्वयं दुःखितम् । ९ व स सैरन्ध्र्या प्रेषणमन्त्रा । १०

हियमाणा तु सा राजन् मृतपुरैरनिन्दिता ।
प्राज्ञोऽज्ञायमिच्छन्ती कृष्णा नायवती सती ॥ १ ॥ १ ॥

श्रीपद्युवाच—

जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्वजः ।
ते मे वाचं विजानन्तु मृतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १ ॥ २ ॥
येषां ज्यातन्निर्णोपो विस्फूर्जितमिवाग्नेः ।
व्यश्रूयत महायुद्धे भीमप्रोपस्तरस्विनाम् ॥ १ ॥ ३ ॥
रथप्रोपथ बलवान् गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १ ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तस्यास्ताः कृपणा वाचः कृष्णायाः परिदेवितम् ।
श्रुत्वैवाभ्यापनश्रीमः शयनादविचारयन् ॥ १ ॥ ५ ॥
भीमसेन उवाच—
अहं शृणोमि ते वाचं त्वया संरन्त्रि भाषिताम् ।
तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो भयं भीरु न विद्यते ॥ १ ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच—

इत्युक्त्वा स महायादृविजज्जम्भे जिग्रासया ।
ततः स व्यायतं कृत्वा वेपं विपरिवर्त्य च ॥ १ ॥ ७ ॥
अदूरिणाभ्यवस्कन्त्य निर्जगाम वहिस्तदा ।
स भीमसेनः प्राकारादाख्य तरसा टुमम् ॥ १ ॥ ८ ॥

[चतु०] उपकीचका कीचकावरजा ॥ ५ ॥ ततो हेतो ॥ ७ ॥ मोसुयमाना मांहितवर्णामि ॥ ९ ॥ उन्म्यादाय ॥ १० ॥ विजज्जम्भे गात्रनियाममन्त्रेण । सत्र्यायन वामम् ॥ १७ ॥ अस्कन्त्य निरप्येत्यर्थ । आरज्य भङ्क्त्वा ॥ १८ ॥

[सर्व०] जयप्रभृतीनि पाण्डुवादीना गुणनामानि ॥ १२ ॥ विट्टनमायतं विशाल गन्धर्ववैमिति यावत् ॥ १७ ॥ ट्यम्मात्त्र्य शीर्षदीनयनप्रदेष्टुं दृष्टुर्व्यं ॥ १८ ॥

[त्रि०] पोथितं, प्रोथितम् (दे) ॥ ३ ॥ उपकीचका. कीचकावरजा (च) ॥ ५ ॥ समारोप्य याने (दे) ॥ १० ॥

१ व विशोऽन्वये । २ व तरेक्यमानाते । ३ व उन्म्यादाय । ४ व भीमो यावत् । ५ व ग स च दस्वितन् । ६ व ग स च दस्वितन् । ७ व ग स च दस्वितन् । ८ व ग स च दस्वितन् । ९ व ग स च दस्वितन् । १० व ग स च दस्वितन् । ११ व ग स च दस्वितन् । १२ व ग स च दस्वितन् । १३ व ग स च दस्वितन् । १४ व ग स च दस्वितन् । १५ व ग स च दस्वितन् । १६ व ग स च दस्वितन् । १७ व ग स च दस्वितन् । १८ व ग स च दस्वितन् । १९ व ग स च दस्वितन् । २० व ग स च दस्वितन् । २१ व ग स च दस्वितन् । २२ व ग स च दस्वितन् । २३ व ग स च दस्वितन् । २४ व ग स च दस्वितन् । २५ व ग स च दस्वितन् । २६ व ग स च दस्वितन् । २७ व ग स च दस्वितन् । २८ व ग स च दस्वितन् । २९ व ग स च दस्वितन् । ३० व ग स च दस्वितन् । ३१ व ग स च दस्वितन् । ३२ व ग स च दस्वितन् । ३३ व ग स च दस्वितन् । ३४ व ग स च दस्वितन् । ३५ व ग स च दस्वितन् । ३६ व ग स च दस्वितन् । ३७ व ग स च दस्वितन् । ३८ व ग स च दस्वितन् । ३९ व ग स च दस्वितन् । ४० व ग स च दस्वितन् । ४१ व ग स च दस्वितन् । ४२ व ग स च दस्वितन् । ४३ व ग स च दस्वितन् । ४४ व ग स च दस्वितन् । ४५ व ग स च दस्वितन् । ४६ व ग स च दस्वितन् । ४७ व ग स च दस्वितन् । ४८ व ग स च दस्वितन् । ४९ व ग स च दस्वितन् । ५० व ग स च दस्वितन् । ५१ व ग स च दस्वितन् । ५२ व ग स च दस्वितन् । ५३ व ग स च दस्वितन् । ५४ व ग स च दस्वितन् । ५५ व ग स च दस्वितन् । ५६ व ग स च दस्वितन् । ५७ व ग स च दस्वितन् । ५८ व ग स च दस्वितन् । ५९ व ग स च दस्वितन् । ६० व ग स च दस्वितन् । ६१ व ग स च दस्वितन् । ६२ व ग स च दस्वितन् । ६३ व ग स च दस्वितन् । ६४ व ग स च दस्वितन् । ६५ व ग स च दस्वितन् । ६६ व ग स च दस्वितन् । ६७ व ग स च दस्वितन् । ६८ व ग स च दस्वितन् । ६९ व ग स च दस्वितन् । ७० व ग स च दस्वितन् । ७१ व ग स च दस्वितन् । ७२ व ग स च दस्वितन् । ७३ व ग स च दस्वितन् । ७४ व ग स च दस्वितन् । ७५ व ग स च दस्वितन् । ७६ व ग स च दस्वितन् । ७७ व ग स च दस्वितन् । ७८ व ग स च दस्वितन् । ७९ व ग स च दस्वितन् । ८० व ग स च दस्वितन् । ८१ व ग स च दस्वितन् । ८२ व ग स च दस्वितन् । ८३ व ग स च दस्वितन् । ८४ व ग स च दस्वितन् । ८५ व ग स च दस्वितन् । ८६ व ग स च दस्वितन् । ८७ व ग स च दस्वितन् । ८८ व ग स च दस्वितन् । ८९ व ग स च दस्वितन् । ९० व ग स च दस्वितन् । ९१ व ग स च दस्वितन् । ९२ व ग स च दस्वितन् । ९३ व ग स च दस्वितन् । ९४ व ग स च दस्वितन् । ९५ व ग स च दस्वितन् । ९६ व ग स च दस्वितन् । ९७ व ग स च दस्वितन् । ९८ व ग स च दस्वितन् । ९९ व ग स च दस्वितन् । १०० व ग स च दस्वितन् ।

श्मशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः ।
 स लङ्घयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुरोत्तमात् ।
 ज्वेन पतितो भीमः मृतानामग्रतस्तदा ॥ १९ ॥
 चितासमीपे गत्वा स तत्रापश्यद्वनस्पतिम् ।
 तालमात्रं महास्कन्धं मूर्धशुष्कं विशाम्पते ॥ २० ॥
 तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिभ्य च ।
 वृक्षमुत्पाटयामास भीमो भीमपराक्रमः ॥ २१ ॥
 स तं वृक्षं दशव्यामं सस्कन्धवितपं वली ।
 प्रयुह्याभ्यद्रवत्सूतान् दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ २२ ॥
 ऊरुभ्रोगेन तस्याथ न्यग्रोशाभ्यर्कशुक्राः ।
 भूमौ निपतिता वृक्षाः संघशस्त्र शेरते ॥ २३ ॥
 तं सिंहमिव संक्रुद्धं दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम् ।
 वित्रेसुः सर्वशः सूता विपादभयकम्पिताः ॥ २४ ॥
 गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम् ।

जृभी गात्रविनामे । व्यायतं व्यामं २ व्यायनं दक्षिणं (दे)
 ॥ १७ ॥ आरह्यः आरुज्य (दे) ॥ १८ ॥

[विष०] काल्यं कालवशगतम् ॥ १ ॥ मां क्वोऽपि
 ह्यास्यति ततः समयलोपः स्यादिति चिन्तयन् रोषान्महा-
 काय इवाऽभवन् । यद्वा जृम्भाश्वकार तान्कीचकाभ्य-
 यितुमिव जिघत्सया । सङ्घयो नाम सङ्घामस्तस्य आयति
 सामग्रीं कृत्वा गन्धर्ववेपणं पालट्य (?) ॥ १७ ॥
 तरसा वलेनारुज्य भङ्गत्वा । रुजो भङ्गे ॥ १८ ॥

[लक्ष्मा०] तमेव पर्यङ्कते शुभाङ्गीत्यत्र तमेव कीचक-
 हन्तारमेव प्राकोशदित्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वारिदाजविरचिते लक्ष्मणकान्ते
 विपट्यवर्णि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

[नील०] मूर्धं शृष्कमिति शोषणोन्मुज्ज्वलेनातिपक्वत्वं
 सूच्यते ॥ २० ॥ परिभ्य उपक्रम्य उत्पादनार्थं यत्नं
 कृत्वा उत्पादितं च तं स्कन्धे आरोपयामास ॥ २१ ॥ व्यामं
 प्रसारितयोर्बाहोरन्तरम् ॥ २२ ॥ विमुच्य मोचयित्वा
 ॥ २६ ॥ अन्येन मार्गेण ॥ ३१ ॥

२२ क. व्यामं निष्पन्नकरोत्तदा २५ ग. घ. च. ज. व. मङ्गो । २८ व.
 प्रविशुच्य, अ. प्रविशुच्य । ३० व. त्वां सत्यमिदिते । ३१ व. अन्येनाह

२४ दशदुष्टमधिकं क. ग. घ. च. नि. ग. म. व.

तमन्तर्भवित्वापान्तं गन्धर्वं प्रेक्ष्य तै तदा ।
 दिपघन्तारतदा ज्वेदं भातरं शृषुवीचवाः ॥
 परस्परमयोनुन्ते विषादमवकम्पिताः ॥ १ ॥

१ व. वडुर्द । २ व. श्रीचक्रं प्रप । ३ व. परस्परवत् कीचकाः ।

सैरन्ध्री मुच्यतां शीघ्रं यतो नो भयमागतम् ॥ २५ ॥
 वैशम्पायन उवाच—
 ते तु दृष्ट्वा तदाऽऽविद्धं भीमसेनेन पादपम् ।
 विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ २६ ॥
 द्रवतस्तांस्तु संमेष्य स वजी दानवानिव ।
 शतं पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २७ ॥
 वृक्षेणैतेन राजेन्द्र प्रभञ्जनमुतो वली ।
 तत आम्वासयत्कृष्णां स विमुच्य विशाम्पते ॥ २८ ॥
 उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं तत्र द्रौपदीम् ।
 अश्रुपूर्णमुखीं दीनां दुर्धर्यः स वृकोदरः ॥ २९ ॥
 एवं ते भीरु वध्यन्ते ये त्वां क्रियन्त्यनागतम् ।
 प्रैहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव ॥ ३० ॥
 अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ॥ ३१ ॥

[अर्जु०] तालमात्रं चत्वारिंशद्वस्तप्रमाणम् । अग्ने
 दशव्याममिति वचनात् तालवृक्षप्रमाणं वा ॥ २० ॥
 नागवत् हस्तिवत् ॥ २१ ॥ दशव्यामम् व्यामो हस्तचतु-
 ष्टयम् ॥ २२ ॥ विधञ्जतः दग्धुमिच्छन्तः ॥ २४ ॥ आ-
 विद्धं गृहीतम् ॥ २६ ॥

[चतु०] आविद्धं भ्रामितम् ॥ २६ ॥ प्रैहि प्रविश
 ॥ ३० ॥ अन्येन पथा ॥ ३१ ॥

[सर्व०] व्यामं प्रसारितयोर्बाहोरन्तरम् ॥ २२ ॥
 विमुच्य मोचयित्वा ॥ २६ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनाटपण्डितौ भारताथप्रकाशे विपट्यवर्णि
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

[विरो०] उपक्रम्य उत्पाट्य ॥ २१ ॥ आविद्धं भ्रामितम्
 ॥ २६ ॥ अन्येन पथा ॥ ३१ ॥

[विष०] दशव्यामं चत्वारिंशद्वस्तपरिमितम् ॥ २३ ॥
 कीचकवत्त्रिपादः सैरन्ध्रीसहानयनलक्षणादकार्यकरणा-
 ज्यम् ॥ २४ ॥
 इति श्रीमहाभारतविषयमपदविवरणे वि० प० त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

पथा यामि । त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

३१ शापरमभिक ग. घ. व.

इत्युक्त्वा भीमसेनेन अहृदया सा च तरङ्गणात् ।
 अराधयंत मा मथित्पश्येदिरकभिरङ्कण ॥ १ ॥
 पञ्चाधिकं शतं हरया दृष्टेण स महाभुजः ।
 जगाम नगरं भूयः सिद्धो हत्वा मृगानिव ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

पञ्चाधिकं शतं तत्र निहतं तेन भारत ।
महावहनमिवच्छिन्नं शिशये विगलितद्रुमम् ॥ ३२ ॥
एवं ते निहता राजन् शतं पञ्च च कीचकाः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः २४

सैरन्ध्रीनिमित्तः सत्तानामिव पांशुणां नाशो मापृच्छति पौरप्रायिनेन राजा हरेण्गाद्युत्थेनेना गच्छेति शैशवं प्रति चोदयन् ॥ १ ॥
त्रयोदशहजारं मे राजा क्षान्त्वं न्विति प्रौपया हरेण्गायाः प्रायणम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ते हृष्टा निहतान्मृतान् राजे गत्या न्यवेद्यन् ।
गन्धर्वनिहता राजन् मृतपुत्रा महाबलाः ॥ १ ॥
यथा वज्रेण वै दीर्णं पर्वतस्य महाच्छिन्नः ।
व्यतिक्रीर्णाः प्रहस्यन्ते तथा मृता महीतले ॥ २ ॥
सैरन्ध्री च विमुक्ताऽसौ पुनरायाति ते गृहम् ।
सर्वं संग्रहितं राजन्नगरं ते भविष्यति ॥ ३ ॥
यथारूपा च सैरन्ध्री गन्धर्वीश्च महाबलाः ।
पुंसापिष्टत्र विषयो मैथुनाय न संग्रयः ॥ ४ ॥
यथा सैरन्ध्रिदोषेण न ते राजन्निदं पुरम् ।
विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ५ ॥
तेषां तद्गहनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः ।
अत्रवीक्रियतामेषां मृतानां परमाः क्रियाः ॥ ६ ॥
एकस्मिन्नेव ते सर्वं मृतमिदं हृतान्तेन ।
दहन्तान् कीचकाः शीघ्रं रत्नैर्गन्धर्वैश्च सर्वथाः ॥ ७ ॥

[नील०] शिशये शयितम् ॥ ३२ ॥ पट्टशतं पट्टविकं
शतम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमैत्रेयराज्ये भारतभारतद्वये वि. प. त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

[अर्जु०] शिशये शयितम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमदभुजंगमिभविष्यतिनां महाभारतव्याख्यायां
विराटपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

[चतु०] मृतानां पट्टशतं पट्टविकं शतमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीचतुर्विंशोऽध्यायः महाभारतव्याख्यायां विराटपर्वणि
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

[विरो०] पट्टशतं पट्टविकं शतम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायां विराटपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

स च सेनापतिः पूर्वमित्येतस्मत्पद्मशतम् ॥ ३३ ॥
तद्गृष्टा महादुर्गं नरा नार्यश्च सङ्घताः ।
विस्मयं परमं गत्वा नोचुः किञ्चन भारत ॥ ३४ ॥

इत्युक्त्वा परमोद्दिग्धः प्रविश्यान्तःपुरं शुभम् ।
सुद्रेष्णागमव्रीट्वाजा महिषीं ज,तसाध्वसः ।
सैरन्ध्रीमागतां श्रूया ममैव वचनादिदम् ॥ ८ ॥
गच्छ सैरन्ध्रि भद्रं ते यथाकामं वरानने ।
विमेति राजा सुश्रोणि गन्धर्वेभ्यः पराम्भवात् ॥ ९ ॥
न हित्वा मुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् ।
स्त्रियास्तदोपस्तां वक्तुमत्स्त्वां भद्रवीर्यहम् ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच—

अथ मुक्ता भयात्कृष्णा मृतपुत्रान्निरस्य च ।
मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११ ॥
त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी ।
गात्राणि वाससी चैव प्रसाल्य सल्लिहेन सा ॥ १२ ॥
तां हृष्टा पुरुषा राजन् प्राद्रवन्त दिशो दृश ।
गन्धर्वीणां भयत्रस्ताः केचिद्गृष्टीर्न्यमीलयन् ॥ १३ ॥
ततो महानसद्गारि भीमसेनमवाश्रितम् ।
ददर्श राजन्याञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ॥ १४ ॥

[नील०] न इति ॥ १ ॥ न हित्वा मिति । हित्वां ह्यनुं
योग्याम् । “कृत्याथै तवैकेन्द्रेन्यत्वानः” इति त्वन् जहानि-
क्षेति हितमन्वत्यायामपि छान्दसम् । पित्रो मिक्षेनेत्यादिवन्
त्वां सैरन्ध्रीं हित्वां त्यक्तुं योग्यामप्यहं राजा गच्छेति वक्तुं
नोत्सहे स्त्रियास्तु सुद्रेष्णायास्तत्र तां (त्वां) प्रत्येवद्रुत्सुमदोप
इति राजन्यान्यानुवादः । यस्मादेवं राजा मामाहापितवान्
तस्मादेवं त्वां प्रति प्रदर्शयामि इति सुद्रेष्णावचनम् ॥ १० ॥

[अर्जु०] मृतानां चरमत्रिया दाहः ॥ ६ ॥ जातमा-
ध्वनः जातमयः ॥ ८ ॥

[चतु०] निनिस्त्रीणां विदिग्धाः ॥ २ ॥ चरम-
त्रिया प्रेतृन्यम् ॥ ६ ॥ अन्ये हं ॥ ९ ॥

१ ग. ज. च. मृतपुत्राः पद्मशतः । नः पद्मशतः । २ च. निनिस्त्रीणां प्र-
द्वयने; व. निनिस्त्रीणां प्रद्वयने । ५ ज. त. मीटिस्त्रीणां । ६ ज. चरमात्रिया ।
७ व. वनेर्गन्धर्वेभ्यः । ९ व. च. त्वं ते कर्तव्यमप्ये गच्छन्; ग. घ. च. ज.

वचनमं वरानने । १० व. निन्दवद्रेष्णायां वक्तुं, च. छ. वरान् । ११ व.
व्य सुभ्रमस्य हृष्टा । १२ व. शार्दूलेन वरानने । १३ व. प्रत्येवद्रुत्सुमदोप ।
अ. छ. केचिद्गृष्टा न्यन उपर ।

तं विस्मयन्ती शनकैः संज्ञाभिरिदमब्रवीत् ।
गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता ॥ १५ ॥

श्रीमसेन उवाच—

ये पुरा विचरन्तीह पुरुषा वशवर्तिनः ।
तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा ह्यनुष्ठा विहरन्त्यतः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततः सा नर्तनागारि धनञ्जयमपश्यत ।
राज्ञः कन्या विराटस्य नर्तयानं महाभुजम् ॥ १७ ॥
ततस्ता नर्तनागाराद्विनिष्क्रम्य सङ्गर्जुनाः ।
कन्या ददृशुरायान्तीं क्लिष्टा कृष्णामनागसम् ॥ १८ ॥

कन्या ऊचुः—

दिष्टया सैरन्धि मुक्तासि दिष्टयाऽसि पुनरागता ।
दिष्टया विनिहताः सूता ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् १९

वृहन्नलोवाच—

कथं सैरन्धि मुक्ताऽसि कथं पापाश्च ते हताः ।
इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ २० ॥

[सर्व०] श्रियास्तु सुदेष्णायास्तव ता प्रत्येतद्भुक्तु-
मदोष ॥ १० ॥

[विरो०] विषय सुरूपस्त्रीरूप ॥ ४ ॥

[विप०] विनिर्णीतं शतधा गतम् ॥ २ ॥ सशयित
मरणसन्देशुक्तम् ॥ ३ ॥ नहि त्वेति । मम स्वीत्यात्स्वया सह
वक्तु न दोष इत्यर्थ ॥ १० ॥

[नील०] पुरुषा यस्या वशवर्तिन आज्ञाकारिण ।
इह विराटपुरे पुरा वर्षमात्र विहरन्ति त तस्या वचन
गन्धर्वराजाय नम इत्यादिरूप श्रुत्वाऽन पर अनुष्ठास्तदा-
ज्ञासपादनेन अज्ञातवाससदास्या वा कृतट्टया सन्तो वि-
हरन्तु ॥ १६ ॥ प्रहसन्निति पूर्वसरकारात्तुल्लिङ्गप्रयोग ।
प्रहसन्तीवेत्यर्थ ॥ २२ ॥ तिर्यक् नीच ह्यनित्य तन्मयी
योनि शरीरं तत्र गता ॥ २३ ॥

[अर्जु०] सज्ञामि सचेनचरुने ॥ १५ ॥ तिर्यग्गो-
निगता बाले दागद् इत्यर्थे । अले हे सरि । अथवा
बाले हे बाङ्ग (?) क्षाने अत एवाह न चैनामिति ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारतपारायणमंडनमिश्रकृताया विराटपर्वणि
चतुर्विंशोऽध्याय ॥ २४ ॥

[चतु०] सज्ञामि सचेनचरुने ॥ १५ ॥ गन्धर्वा

१५ प येन विरि च रिशु, व धि कोशु। १६ व ये वरसा विरि । १७
ग घ व इदृशु विरिभुज। १८ अस्मात्परम् व प इहा तमेत्य
शरीरं इच्छु। गधर्विन् इतिभिरम्। २४ ग घ व त्वं च सर्वेषुपिता

सैरन्ध्रयुवाच—

वृहन्नले किं नु तत्र सैरन्ध्या कार्यमत्र वै ।
या त्वं वससि बल्याणि सदा बन्ध्यापुरे मुखम् २१
नहि दुःखं समाप्नोषि सैरन्धी यदुपाश्रुते ।
तेन मा दुःखितामेरं पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ २२ ॥

वृहन्नलोवाच—

वृहन्नलाऽपि कल्याणि दुःखमामोत्यनुत्तमम् ।
तिर्यग्योनिगता बाले न चैनामत्रजुद्धयसे ॥ २३ ॥
त्वया सहोपिता चास्मि त्वं च सर्वैः सहोपिता ।
क्लिश्यन्त्या त्वयि सुश्रोणि को नु दुःखं न चिन्तयेत् ४
न तु केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्दृढं क्वचित् ।
वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावजुद्धयसे ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततः सैहैव कन्याभिर्द्रौपदी राजवेश्म तत् ।
प्रविशेश सुदेष्णायाः समीपमुपगामिनी ॥ २६ ॥

वशवर्तिनस्तथेति शेष ॥ १६ ॥ बालेऽनभिज्ञे हे मा
माम् ॥ २३ ॥

इति श्रीचतुर्विंशमिश्रकृताया महाभारतगीताया विराटपर्वणि
चतुर्विंशोऽध्याय ॥ २४ ॥

[सर्व०] ये पुरुषा यस्या वशवर्तिन आज्ञाका-
रिण । इह विराटपुरे पुरा वर्षमात्र विहरन्ति ते तस्या
वचन गन्धर्वराजाय नम इत्यादिरूप श्रुत्वाऽन परमनु-
ष्ठास्तदाज्ञासपादनेन कृतट्टया सन्तो विहरन्तु ॥ १६ ॥
पूर्वसरकारात्प्रहसन्निति पुस्तकम् ॥ २२ ॥

इति श्रीभारतार्थप्रकाशे सर्वज्ञारायणकृतौ विराटपर्वणि
चतुर्विंशोऽध्याय ॥ २४ ॥

[विरो०] पुरा विचरन्ति अत्रे विचरिष्यन्ति वचन
गन्धर्वराजाय नम इत्यादि ॥ १६ ॥ प्रहसन्निति पुस्तका-
भिप्रायेण ॥ २० ॥ न चैनामत्र नचैना भाव (च) ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारतपारायणमंडनमिश्रकृताया विराटपर्वणि
चतुर्विंशोऽध्याय ॥ २४ ॥

[विप०] सर्वेषु कालेषु कृता कृपण न प्राप्ता ।
' आत्मानमात्मना सत्यो गोपायन्ति कुलक्षिय ' ॥ २४ ॥
सुदेष्णासहोदराणा वशादपि न पलायनशीला । अपि तु
तत्राऽऽयाता निर्भयत्वात् ॥ २६ ॥

(२४) २५ व श्रवणे श्रेते तन मा । २६ ज ट वि राजोश्मनि । व
समीपमनुपिनी, ग घ वि न तं सगपमपलविनी ।

ताम्रवीद्राजपत्नी विराटवचनादिदम् ।

सैरन्त्रि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिम् ॥२७॥

राजा विभेति ते भद्रे गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ।

त्वं चापि तरुणी सुभ्रु रूपेणाप्रतिमा भुवि ।

पुंसामिष्टथ विषयो गन्धर्वाश्चातिकोपनाः ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्त कीचकवधपर्व ।

(अथ गोहरणपर्व ४)

पञ्चविंशोऽध्यायः २९

दुष्योषनप्रदुर्भ्रातृभिरमन्त्रिपद्विरपि पाण्डवप्रदत्तमरुभमानैवितानगरं सैरन्त्रिभिमित गन्धर्वदृष्टरामतेनवि साउनम्य कीच-
कस्य वर्षं श्रुतवद्विहांसितनरुं गत्वा राक्षे तस्य निवेदनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

कीचकस्य तु घातेन सानुजस्य विशाम्पते ।

अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यस्मयन्त पृथग्जनाः ॥१॥

तस्मिन्पुरे जनपदे संजन्पोऽभूच्च संवशः ।

शौर्याद्धि बल्लभो राज्ञो महासत्त्वः स कीचकः ॥२॥

आसीत्सहर्ता सैन्यानां दागमणीं च दुर्मतिः ।

स इतः खलु पापात्मा गन्धर्वैर्दुष्टपूरुषः ॥ ३ ॥

[लक्ष्मा०] विनिष्कम्य समाजना इत्यत्र 'आनन्दन-
समाजने' इत्यमर समाजना आनन्दयन्त्य ॥ १८ ॥
तिथेयोनितगता बाले इत्यत्र तिथेयोनि गिराण्डिनी-
वेष ॥ २३ ॥

[नील०] ते त्वत्संन्त्रिभ्यो गन्धर्वेभ्य ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयमपद्विरपे वि प चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥

[विष०] राजा विराटः ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयमपद्विरपे वि प चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥

[लक्ष्मा०] चिन्तानि च नृणा भद्रे रत्तानि स्पर्शने मुने
इत्यत्र रत्तानि अनुरत्तानि ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वादिरपिचिचिने उवाचैवरे
विराटपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

[नील०] 'अत्याहितं महाभूमिं कर्म जीवानपेक्षि च'
इत्यमरः ॥१॥ 'दृष्टवृत्त्या' कीचकस्यज्ञानेनापैत्र पाण्डवाना
वासं स्वयमेव धार्तराष्ट्राः अनुमाननो ज्ञाम्यन्तत्याशयः ॥६॥

२८ व विभेति भद्रं ते । व त्वं चापि । २९ व सुनिमुषंति, वि मन्तु ।
३० व तगरे मां घनेच्येन । विदोषात् घ व पूरुषा इना कृणा
वाडुयेन चामट्ट, (व चामट्ट) इत्येकम् । चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

अध्यायस्ये घ इति षण्डनिरुक्तमनेसमचरिस्मिन्विषय पाण्डव
कीचकस्यन्त यत्र मन्दासामकस्योत्तमनिष्ठये दुर्गविषयमुक्त्वाय

१ २८ भाष्ये सगरस्थाने पाण्डवनिदम् ।

सैरन्ध्रुवाच—

त्रयोद्वाहाह्वारं मे राजा साम्यनु भामिनि ।

कृतकृन्मा भविष्यन्ति गन्धर्वैस्ते न संशयः ॥ २९ ॥

ततो मापुनपेप्यन्ति करिष्यन्ति च ते मियम् ।

ध्रुवं च श्रेयसा राजा योक्षये सह शान्तवैः ॥३०॥

इत्यजल्पनमहाराज परानीकविनाशनम् ।

देशे देशे मनुष्याश्च कीचकं दुष्प्रसर्षणम् ॥ ४ ॥

अथ वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये बहिश्चराः ।

मृगयित्वा बहून् ग्रामान् राष्ट्राणि नगराणि च ॥५॥

संविधाय यथादिष्टं यथादेशप्रदर्शनम् ।

कृतकृत्या न्यवर्तेत ते चरा नगरं प्रति ॥ ६ ॥

[अर्जु०] कीचकस्य वधेनेत्यादे चिर सुतमनाप्यसी-
त्यन्तस्य बुद्धिवल्लभमनुमाना पाण्डवाना के अमी बराका
देशेवि दुर्कहत्यात्तेभामिति तात्व्यार्थे । अत्याहितं महा-
भूमिंति प्रयुग्जना सामान्यलोका ॥ १ ॥ सजन्प-
सभापणम् । गौर्यान् शूरत्तान् । वृत्तम प्रेमस्थानम् ।
राज्ञो विगतस्य ॥२॥ प्रहर्ता दागमणीं ॥ ३ ॥ नागपुरं
हासितनपुरम् ॥ ६ ॥

[चतु०] अत्याहितं महाभयम् ॥ १ ॥ देशाना निद-
शनं निरूपणम् । कृतकृत्याः सपितृगजादेशाः ॥ ६ ॥

[सर्व०] अत्याहितं महाभूमिं ॥ १ ॥

[विरो०] निषानेन, तु पानेन (३) । प्रयुग्जना नागरा-
॥ १ ॥ प्रदेशनं विचारणम् । कृत्यमन्वेरणम् ॥ ६ ॥

[विष०] अत्राहत प्रवृत्तारगर्हितं भयम् ॥ १ ॥

[लक्ष्मा०] आत्माहितं चिन्तयित्वात्तत्र आत्मना पर-
मात्मना आहितम् अर्पितं देवायानभिचर्य ॥ १ ॥ सापराये-

दुष्प्र-
१ व कृत्यद्वय चिन्तयित्वा । २ व अत्राहत विस्मयन्, दे. अत्राहत
विषयता । ३ व अत्र मरुं । ३ व व 'म' सु, मति व,
नचैर्दुष्प्रुपे । ४ व व प (मार्क) सुवन् । ५ व व क, इत्येत् ।
६ व व राजा विविधिति । ६ व व मन्देनन्तैर् । ७
कृत्यमन्-नाशय नयन्म यत्पुनर् । ८ व व न्युपुर् । ९ व

तत्र दृष्टा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजम् ।
द्रोणकर्णकृपैः सार्धं भीष्मेण च महात्मना ॥ ७ ॥
संगतं भ्रातृभिक्षापि त्रिगतैश्च महारथैः ।
दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ ८ ॥

चरा ऊचुः—

कृतोऽस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा ।
पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ ९ ॥
निर्जने मृगसंकीर्णे नानाद्रुमलताकुले ।
लताप्रतानबहुले नानागुल्मसमावृते ॥ १० ॥
न च विन्नो गता येन पार्थोः सुहृद्विक्रमाः ।
मार्गमाणाः पदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ११ ॥
गिरिकूटेषु तुङ्गेषु नानाजनपदेषु च ।
जनाकीर्णेषु देशेषु स्वर्षटेषु पुरेषु च ॥ १२ ॥
नरेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा नैव विन्नश्च पाण्डवान् ।
अत्यन्तं वा विनष्टास्ते भद्रं तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३ ॥
वर्त्मन्यन्वेष्यमाणा वै रथिनां रथिसत्तम ।
नहि विन्नो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि [चारप्रत्याचारे] पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

ऽपरिच्छिष्टो बलवान्दुर्जयो रणे । आसीत्प्रहृता इत्यत्र 'सृष्ट-
मास्कन्दनं संघर्षं समीकं सांपरायकम्' इत्यमरः । सांपराये
युद्धे अपरिच्छिष्टः श्रेष्ठरहितः ॥ ३ ॥

[नील०] येन मार्गेण ॥ ११ ॥ गिरिकूटेषु गिरिशिखरेषु
॥ १२ ॥ सूतानां पाण्डवीयानामिन्द्रसेनादीनाम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते भारतभारतिये विराटपर्वणि
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

[धञ्जु०] कर्षटे कर्षटे, कर्षटो द्विशतप्रामामध्ये प्रधा-
नप्रामः ॥ १२ ॥ मुगयानामिन्द्रसेनप्रभृतीनाम् ॥ १५ ॥
अत्यन्तभावं नष्टास्ते अतिशयेनान्तभावं मरणं यत्र
त्रियायां तथा नष्टाः ॥ १७ ॥ प्रवृत्तिं वार्ताम् । स त्वं नः
आमात् ॥ १८ ॥ निष्ठाना निराकृताः ॥ २० ॥ प्रत्याचारः
प्रत्यागमनम् ॥

इति भीमहा० मञ्जु० विराट० पञ्चविंशोऽध्यायः २९ ॥

[धनु०] लताप्रतानं लतावितणः । गुल्मः कुशादिगुच्छः
॥ १० ॥ 'मृगसंकीर्णं क्रोमाधैविनानां मृगैर्न भवेत् । पुरं

किञ्चित्कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयम् ।
मृगयित्वा यथान्यायं वेदितार्थाः स्म तत्त्वतः ॥ १५ ॥
प्राप्ता द्वारवतीं सूता विना पार्थः परन्तप ।
न तत्र कृष्णा राजेन्द्र पाण्डवाश्च महाव्रताः ॥ १६ ॥
सर्वथा विमणष्टास्ते नगस्ते भरतर्षभ ।
नहि विन्नो गतिं तेषां वासं वापि महात्मनाम् ॥ ७ ॥
पाण्डवानां प्रवृत्तिं च विन्नः कर्मापि वा कृतम् ।
स नः शाधि मनुष्येन्द्र अत ऊर्ध्वं विश्वास्पते ॥ १८ ॥
अन्वेषणे पाण्डवानां भूयः किं करवाम ते ।
इमां च नः प्रियां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु ॥ १९ ॥
येन त्रिगतां निहता बलेन महता नृप ।
सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य कीचकेन वलीयसा ॥ २० ॥
स हतः पतितः शेते गन्धर्वैर्निशि भारत ।
अहश्यमानैर्दुष्टात्मा भ्रातृभिः सह सोदरैः ॥ २१ ॥
प्रिवमेतदुपश्रुत्व शत्रूणां च पराभवम् ।
कृतकृत्यश्च कौरव्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २२ ॥

द्वियोजनायामं गन्वृतिव्यासमिष्यते' ॥ १२ ॥ प्रवृत्तिं
वार्ताम् । स त्वं शाधि आदिश ॥ १८ ॥ ईश्वर जानीहि ॥ १९ ॥

इति श्रीचतुर्ध्वं महाभा० विराट० पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

[स्वर्ष०] कूटं शिखरम् । स्वर्षटः क्षुपः ॥ १२ ॥
सूतानां पाण्डवीयानाम् ॥ १५ ॥

इति श्रीसर्ग० भारतप्रकाशे वि० पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

[विरो०] कर्षटेषु गोष्ठेषु ॥ १२ ॥ अतिशयेनान्तभायो
मरणं यत्र नाशो तथा नष्टाः (दे) ॥ १३ ॥ अनुगा अनुगा-
मिनः ॥ १५ ॥ वाचं शृणु । ईश्वर वाचं (च) ॥ १९ ॥
कीचकस्य सूतत्वं सार्वप्यात् ॥ २० ॥ चाराणां प्रत्याचारः
पुनःपुनः स्वकर्म तस्मिन्प्रत्याचारे ॥

इति श्रीमहा० विरो० विराट० पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

[विप०] मूलात्प्ररोहवन्तो गुल्माः ॥ १० ॥ कूटं विरमं,
(जनपदेषु वैद्ययज्ञप्रबहुलेषु ।) नानाविधा अष्टप्रकारा जन-
पदा मृत्प्रनगरप्रामादयः । कर्षटेषु अभिनःपत्रैतपरिवृतेषु
प्रामेषु । तथा चोत्तम । 'मृत्प्रनगरप्रामादयः कर्षटपत्तनैः ।

अ. गिरिमाथी. रम । १६ अ. 'तथा महाव्रतः' । १७ अ. मर्दं मुग्धं नरुणम् ।
अ. तेषां लगे । १८ अ. बर्माणि वा तथा । ध. न ते शक्ति मनुष्येन्द्र ।
१९ अ. न. त्रिगतां १९, अ. त्रिधा वीर्य । व. वतीं शुभाम् । २० अ. त्रिगतां
निकृताम् । अ. 'देव पुनः पुनः' । २१ अ. तत्र आनुमिष्यते, 'मिरक्षुत ।
'मर्दं त्वं पराम् । व. अ. 'दीपि चारप्रचारे' । इति पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

१० अ. पुरांशुर्वीर्ये-नैर्वीर्ये ध्यायंशुर्वीर्ये नानाप्रामादयः । ११ अ.
बलवान्दुर्जयो रणे च । १२ अ. गिरिकूटेषु युद्धेषु । अ. जडादी-
निषु देवेषु । व. '८' यु र्वायु र्दंशेषु । १३ अ. आ-परायणप्रमाणं, आ-परा-
यणं प्रमाणम्, अ. आ-परायणं प्रमाणम् । १४ अ. 'नोवमण्यु र्दवाः' । व. म-
ण्यु, अ. 'दार्शनिकप्रमाणं प्रमाणं स्वयत्तमम् । १५ अ. 'दीपि चारं मनु' ।

पद्मिनीश्लोकः २६

चापारणां पाण्डवामानादुर्योधनस्य विषादः ॥ १ ॥ कर्णेन चापान्तप्रेषणविशालं दुःशामनेन तदत्रमत्यापि पाण्डवानां विनाशस्त-
भावनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततो दुर्योधनो राजा ज्ञात्वा तेषां वचस्तदा ॥
चिरमन्तर्पना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥ १ ॥
मुदुःखा खलु कार्याणां गतिर्विज्ञातुमन्ततः ।
तस्मात्सर्वे निरीक्षणं क तु ते पाण्डवा गताः ॥ २ ॥
अल्पावशिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठमन्ततः ।
तेषामज्ञातचर्यायामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ३ ॥
अस्य वर्षस्य शेषं चेद्रथतीयुरिदं पाण्डवाः ।
निवृत्तसमयास्ते हि सत्यव्रतपरायणाः ॥ ४ ॥
क्षरन्त इव नागेन्द्राः सर्वे ह्याशीविषोपमाः ।

द्रोणारथवाहनैरुद्धैर्नानावनगजादिभिः ॥ प्रामो बृहत्यावृतः
(युतः) स्यान्नगरुरुरुचतुर्गोपेन्द्रासिंहालं रेतं नद्यत्रिकेष्टं
परिवृत्तमभितः कर्षेतं पर्वनेन । द्रोणारथं सिन्धुबेलाजल-
धिवलयिनं बाहनं चाद्रिरुद्धं प्रामैर्युक्तं मटन्वं दलितवज्रगतैः
पचनं रलयोतिः ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयपरविषयणे विराट् पद्मिनीश्लोकः ॥ २६ ॥

[लक्षा०] मृतान्तुगता वयमित्यत्र मृतान् पाण्डवसा-
रथीन् ॥ १५ ॥ विधियत्स्यादन्तरमित्यत्र विधिवन् विधि-
र्यथा करोति तद्वन् ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वादित्तमविषयिणे लक्ष्मणकौरे विराट्-
पर्वणि पद्मिनीश्लोकः ॥ २६ ॥

[नील०] तत्र इति ॥ १ ॥ दुःशाम दुःसमितारः संख्याः
कुपिताः ॥ ५ ॥ यथा ते पुनर्वनें प्रविशेत्तुन्त्या सुभूषणं
तान् प्राप्नुमिच्छतेत्यर्थः । तदर्थं चाह—अत्यन्तमित्यादिना
॥ ६-७ ॥ जनपदादुत्थान् जनव्याप्तान् । 'भवेन्नरदेशे
जानपदोऽपि जनदेशयोः' इति मेदिनी । गोष्ठीषु विद्वत्समासु
सिद्धानां प्रव्रजितं गमनं येष तेष अतीनामायमेष ॥ ९ ॥

दुःखा भवेयुः संख्याः कौरवान्प्रति ते ध्रुवम् ॥ ५ ॥
सर्वे कालस्य वेचारः कृच्छ्ररूपधराः स्थिताः ।
प्रविशेशुर्जितक्रोधास्नावदेव पुनर्वनम् ॥ ६ ॥
तस्मान् क्षिप्रं सुभूषणं यथा तेऽत्यन्तमव्ययम् ।
राज्यं निर्द्वन्द्वमव्यग्रं निःसपत्नं चिरं भवेत् ॥ ७ ॥
अयावत्रोत्ततः कर्णः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत ।
अन्ये धूर्ता नरा दक्षा निभृताः सायुकारिणः ॥ ८ ॥
चरन्तु देशान्संवीताः स्फीताङ्गनपदाकुलान् । १०७
तत्र गोष्ठीषु रम्षामु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ ९ ॥

र्याणां किमर्थं (?) पतिप्यतीनि ज्ञानुं समर्थः । अन्ततः स्वमा-
वतः । अथवा अन्ते पर्यवसाने कार्याणां गतिः सुदुःश्वा
विज्ञातुम् ॥ २ ॥ अल्पावशिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठम-
न्ततः । अन्तत आदेरवपेर्गतं भूयिष्ठमन्ते पर्यवसाने अन्त-
वशिष्टम् ॥ ३ ॥ निवृत्तसमयाः निष्प्रव्रजितः ॥ ४ ॥
क्षरन्त इव मत्ता इव दुग्गा दुग्गैवकः । संख्याः युद्धाय
दुष्टोद्यमाः ॥ ५ ॥ अतीनाङ्गन चरन्तुः अतीनाङ्गनैः शोषेयु
॥ ६ ॥ सुभूषणं ज्ञानुमिच्छत ॥ ७ ॥ नो दुष्माकं धृते-
तरा उद्दकाः निभृताः निभृता वन्तिवदन्तः । सायुकारिणः
सायु शोभनं कर्तुं शीघ्रं वेत्तु ॥ ८ ॥ संवीताः प्रच्छन्ताः ।
वन्त्रगोष्ठीषु वदन्तुमन्तु ॥ ९ ॥

[चतु०] निर्गमनं जननं ॥ २ ॥ अग्निन्वर्षं
काश्यप अन्ततः मन्तानि प्रव्रजितः । मृयिष्टं वृत्तम्
॥ ३ ॥ दुःशाम दुःसमितारः ॥ ५ ॥ अतीनाङ्गन
काश्यपेः पूर्वकृते ॥ ६ ॥ अत्यन्तं निगदात्म । किं
किन्तु ॥ ७ ॥ दक्षा अन्ततः । निभृता मृदाकृतः
॥ ८ ॥ संवीता निवृत्तः । गोष्ठीषु मत्तान् ॥ ९ ॥

misc

परिचारेषु तीर्थेषु विविधेष्वुक्तेषु च ।
 विज्ञातव्या मनुष्यैस्तैस्तर्कया सुविनीतया ॥ १० ॥
 विविधैस्तपरैः सम्यक् तज्ज्ञैर्निपुणसंभृतैः ।
 अन्वेष्यन्त्याः सुनिपुणैः पाण्डवाश्छत्रवासिनः ॥ ११ ॥
 नदीकुञ्जेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
 आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ १२ ॥
 अथाग्रजानन्तरजः पापभावात्सुरागवान् ।
 ज्येष्ठं दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमव्रवीत् ॥ १३ ॥
 येषु नः प्रत्ययो राजश्वारेषु मनुजाधिप ।
 ते यान्तु दत्तदेया वै भूयस्तान्परिमार्गितुम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पद्मविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[विरो०] अन्ततः परिणामिनी गतिः ॥ २ ॥ काल-
 स्याथतिकालस्य भूयिष्ठं गतम् । अन्ततः अन्ते पर्यवसाने ।
 अल्पमनगिष्टम् ॥ ३ ॥ काले तु, कालस्य । अर्थाक् शेपे
 अव्ययम् ॥ ६ ॥ चिरं चिरस्थायि ॥ ७ ॥ तत्र, तत्र (दे)
 शास्त्रगोष्ठीषु ॥ ९ ॥

[विप०] खलु निश्चयेन अन्ततः अन्तेऽप्रसाने ।
 कार्याणां गतिर्विपाकः, ज्ञातुं आदित एव विचारयितुं सुदुःसा
 अशक्या सर्वज्ञोऽपि कथं कार्याणि फलिष्यन्तीति ज्ञातुं न
 समर्थ इत्यर्थः ॥ २ ॥ संवीताः प्रच्छन्नाः । जनपदाकुलान् ।
 'जने जनपदोऽपि च' ॥ ९ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयमपदविररूपे विराटपर्वणि
 पद्मविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[नील०] परितः आगत्य चरन्त्येषु ते परिचारा राज-
 पुराणि तेषु तर्कया काङ्क्षया । 'तर्कः काङ्क्षावितर्कहि'
 इति मेदिनी ॥ १० ॥ अप्रजानन्तरजः द्वितीयो भ्राता
 ॥ १३ ॥ ऊर्मिमतः सिन्धोः ॥ १७ ॥

इति श्रीनैऋत्ये भारतभारद्वाजे विराटपर्वणि
 पद्मविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[अर्जु०] परिचारेषु विषयेषु (?) । आरंभेषु रत्नाद्युत्प-
 त्तिस्थानेषु । तर्कया उच्यते ॥ १० ॥ अत्याहितम् अन्यर्थं
 यदा ज्ञानमपेक्षि यथा स्यात् नथा दृष्टा इत्यर्थः । 'अत्या-

एतच्च कर्णो यत्माद् सर्वमीदामहे तथा ।
 यथोद्दिष्टं चराः सर्वं मृगयन्तु यतस्ततः ॥ १५ ॥
 एते चान्ये च भूयांसो देशादेशं यथाविधि ।
 न तु तेषां गतिर्नासः प्रभृत्त्रिषोऽप्युच्यते ॥ १६ ॥
 अत्यन्तं वा निगूढास्ते पारं चोर्मिमतो गताः ।
 व्यालैश्चापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः ॥ १७ ॥
 अथवा विषमं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
 तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा त्वं कुरुनन्दन ।
 कुरु कार्यं महोत्साहं मन्यसे यन्नराधिप ॥ १८ ॥

द्वितं महामोति, कर्म जीवानोभि च' इत्यमरः । ऊर्मिमतः
 समुद्रस्य । व्यालैः मांसमुकृद्भुभिर्ना 'सर्पमांसपशुव्यादा'
 इत्यमरः ॥ १७ ॥

इति श्रीमन्महाभारतव्याख्यापामडुंनमिश्रतया
 वि० प० पद्मविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[चतु०] परिचारेषु जनप्रचारेषु । तर्कया ऊहेन
 ॥ १० ॥ ऊर्मिमतोऽप्ये ॥ १७ ॥ अव्ययमनाकुलम् ॥ १८ ॥
 इति श्रीचतुर्भुजमिश्रतयां महाभारतटीकाया विराटपर्वणि
 पद्मविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[सर्व०] परितः आगत्य चरन्त्येषु ते परिचारा राज-
 पुराणि ॥ १० ॥ अप्रजानन्तरजः द्वितीयो भ्राता ॥ १३ ॥
 ऊर्मिमतः समुद्रस्य ॥ १७ ॥

इति श्रीसर्वज्ञराजपुत्रतौ भारतापेप्रकाशे विराटपर्वणि
 पद्मविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[विरो०] परिचारेषु, परिचारेषु (च) जनप्रचारेषु ।
 तर्कया ऊह्या ॥ १० ॥ शाश्वती, बह्वीः समा
 व्याप्य विषमं दुःखं प्राप्य ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारतटीकायां विरोधार्थमज्ञानं विराटपर्वणि
 पद्मविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[लक्ष्म०] प्रत्यागता प्रगूढास्ते इत्यत्र प्रति जनात्
 प्रति आगता, अगताः ज्ञाता इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वाटविरचिते लक्ष्मणने
 विराटपर्वणि पद्मविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

१० दे परिचारेषु विषयेषु, आरंभेषु रत्नाद्युत्प-
 त्तिस्थानेषु । तर्कया उच्यते । ११ व ननुकृद्भुभिः । १२ व ननुकृद्भुभिः । १३ व
 ननुकृद्भुभिः । १४ व इत्यमरस्येति-नाम्न प्रत्ययानि ये तासां इत्यम-
 रः । एत नने महाभारतं सर्वं व सुगदर्शनं, प व अने एव गच्छन्तु चा

प्रच्छन्नविरण । १५ व ज. सर्वमीदामहे तथा, च सर्वं रक्षामहे तथा ।
 '१६ व प्रभृत्त्रिषोऽप्युच्यते । १७ नि अत्याहितं वा गूढं स्ते, १ अत्यन्तं
 भावगूढं' । व व्याजैर्भेदि मदारण्ये भिक्षुः शरसमता । १८ व नुरु इर्था
 यथोत्साहं । पद्मविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः २७

द्रोणेन वीर्यवत्त्वादिभिर्हेतुभिः पाण्डवानामविनाशमुपपाप तद्वेदव्यवधानम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

अथाब्रवीन्महावीर्यो द्रोणस्तत्त्वार्थदर्शिवान् ।
 न तादृशा खिन्दयन्ति न प्रयान्ति पराभवम् ॥ १ ॥
 शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
 धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च धर्मराजमुव्रताः ॥ २ ॥
 नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृवच समाहितम् ।
 धर्मे स्थितं सत्यवृत्तिं ज्येष्ठं ज्येष्ठानुयायिनः ॥ ३ ॥
 अनुव्रता महात्मानं भ्रातरो भ्रातरं वृष ।
 अजातशत्रुं श्रीमन्तं सर्वभ्रातृनुव्रतम् ॥ ४ ॥
 तेषां तथा विधेयानां निभृतानां महात्मनाम् ।
 किमर्थं नीतिमान्यार्थः श्रेयो नैषां करिष्यति ॥ ५ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

[नील०] अवेति ॥ १ ॥ विधेयानां किंकराणां निभृतानाम् अत्यन्तादहितानाम् ॥ ५ ॥ अकालिकं विलम्बासहम् ॥ ७ ॥ गृहीयादपि चक्षुषा प्रत्यक्षदृष्टोऽपि मोहयेद्वैदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यानस्य विराटपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

[अर्जु०] साम्प्रतं युक्तम् । शिष्यं शीघ्रमकालिकं कालेनाप्यनहितम् ॥ ७ ॥ धृतात्मनामरहितानाम् । दृढात्मनामिति पाठे दृढानियाणाम् ॥ ८ ॥ गृहीयादपि चक्षुषी इति गृहीयात् अदृश्यो भवेत् इत्यर्थः । अपिः संभावनायाम् । अमंल्येयतेजोराशिवात्तया । गृहीयादपि चक्षुषेति पाठे तपःप्रभावाच्चक्षुषापि निर्देहेदिति सात्वत्यर्थः ॥ ९ ॥ सिद्धैर्गुणैश्चानादिभित्तयाभूतैः ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यानस्य विराटपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

[चतु०] पितृगतिरमिषं ज्येष्ठेन (? मि) च्यन्वयः । स्थिरा स या धृतिर्यस्य ॥ ३ ॥ विधेयानां विनयप्राहिणात् ॥ ५ ॥ अकालिकमविलम्बितम् ॥ ७ ॥ गृहीयात्प्रतिभ्रवीयान् ॥ ९ ॥ सिद्धैर्गुणैश्चानादिभित्तयाभूतैः ॥ १० ॥

इति श्रीचतुर्भुजमिष्यहताया महाभारतवीर्याया विराटपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

तस्माद्यत्नात्प्रतीक्षन्ते कालस्योदयमागतम् ।
 नहि ते नाशमुच्छेयुरिति पश्याम्यहं धिया ॥ ६ ॥
 सांप्रतं चैव यत्कार्यं तच्च क्षिप्रमकालिकम् ।
 क्रियतां साद्यु संचिन्त्य वासथैर्षां प्रचिन्त्यताम् ॥ ७ ॥
 यथावत्पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् ।
 दुर्ज्ञेयाः खलु शूरास्ते दुरापास्तपसा वृताः ॥ ८ ॥
 शुद्धात्मा गुणवान्यार्थः सत्यवान्नीतिमान् शुचिः ।
 तेजोराशिरसंस्तु येषां गृहीयादापि चक्षुषा ॥ ९ ॥
 विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भयश्च मृगयामहे ।
 ब्राह्मणेश्वरकैः सिद्धैर्ये चान्ये तद्दिशो जनाः ॥ १० ॥

[सर्प०] विधेयानां किंकराणां निभृतानाम् अत्यन्तादहितानाम् ॥ ५ ॥ अकालिकं विलम्बासहम् ॥ ७ ॥ गृहीयादपि प्रत्यक्षदृष्टोऽपि मोहयेद्वैदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीसर्वहारायणवृत्तौ भारतपर्वणश्चे विराटपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

[विरो०] पितृवृत्तं स्वस्वपितृवृत्तं समाहिता समीचीनं मनः आहितं वै । ज्येष्ठानुयायिनः, ज्येष्ठापचायिनः ॥ ३ ॥ विधेयो विनयप्राही ॥ ५ ॥ अकालिकम् जागामिनालिकम् ॥ ७ ॥ धृतात्मना २ दृढात्मनाम् (दे) ॥ ८ ॥ चक्षुषी गृहीयान् प्रतिभ्रवीयान् । चक्षुषा (शं) आग्नेत् ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारतवीर्याया विराटपर्वणश्चे विराटपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

[विप्र०] विधेयानां ज्येष्ठैश्चरतानां निभृतानां निश्चलानाम् ॥ ५ ॥ नाशमुच्छेयुर् नामं गच्छेयुः ॥ ६ ॥ सांप्रतं युक्तम्, अकालिकं कालेन व्यवहितमममयज्ञं नियते कृतपूर्वकरणीयं स्यादित्यर्थः (?) ॥ ७ ॥ धृतात्मना मारधानानाम् ॥ ८ ॥ चक्षुषी गृहीयान् पश्यतानप्यदृश्यो भवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीमहाभारतवीर्यपर्वणश्चे विराटपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

१ व. २०१ क. नि. पाण्डवम् । २ व. इन्द्राद्य भवेत्त्वामा सहवः । ३ व. पूर्वाभ्यामेते नीतिधर्मार्थमर्था इन्द्रिये सन हिन । ४ व. अवेद्य धर्मार्थे-द्विस्त, क. ग घ. च. ज्येष्ठे रचार्थिनम् । ४ ग. घ व. चतु हात्मन्, (वि धोमन्तं तांश्च भ्रातृनुव्रतम् । ६ ग. 'दन्वयत्तं' धर्म, घ. व. 'दन्वयत्तं' । ७ व. ज. श्वर्ष स्वर्षस्ते इदमममयम् । ८ व. ते सांते गन् भूता इति पश्यः

नाशमुच्छेयुरिति पश्यन्त्यहं निम् । ७ व. क्षिप्रं ननु कश्चिन् । ८ ग. घ. व. च. अयत्तमसा, द. निष्पत्तयानां, क. ग. श्वर्षा निम् च इत्ने । ९ व. सत्यवत्तं विष्णुषु । १ व. गृहीयन्ते चक्षुषी । १० व. चान्ये तद्दिश जनाः ॥ इति सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः २८

पाण्डवाना धर्मनित्यतया यत्र सर्वतः सुभाष्येव सनिपतन्ति स तद्विधितो देश इति भीष्मेण पाण्डवनिवातदृष्टान्निधानम् ॥१॥

वैशम्पायन उवाच—

ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पितामहः ।
 श्रुतवान्देशकालज्ञस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १ ॥
 आचार्यवाक्योपरमे तद्वाक्यमभिसंदधत् ।
 हितार्थं समुवाचैनां भारती भारतःप्रति ॥ २ ॥
 युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मते धर्मसंहताम् ।
 असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिप्रतां सदा ॥ ३ ॥
 भीष्मः समवदन्न गिरं साधुभिरर्चिताम् ।
 यथैव ब्राह्मणः प्राह द्रोणः सर्वार्थतत्त्ववित् ॥ ४ ॥
 सर्वलक्षणसंपन्नाः साधुव्रतसमन्विताः ।
 श्रुतव्रतोपपन्नाश्च नानाश्रुतिसमन्विताः ॥ ५ ॥
 दृढानुशासने यथाः सत्यव्रतपरायणाः ।
 समर्थं समघज्ञास्ते पालयन्तः शुचिव्रताः ॥ ६ ॥
 क्षत्रधर्मरता नित्यं केशवानुगतः सदा ।

[नील०] तत इति ॥ १ ॥ अभिसंदधत् तद्वाक्यानु-
 ष्णमेव वदन् भारती भरतवंशीयपाण्डवविषया गिर वाचं
 भारतान् कौरवान् उवाचेति संन्य ॥ २ ॥ समं
 इन् सतां पक्षपातशून्यं वदन् वदन् नुमभाव आर्य ॥ ४ ॥
 सुवं शास्त्रं, नानाश्रुतिरनेका आख्यायिका ॥ ५ ॥
 ह्यत्मान उदारचित्ता. सदा धुरं धर्मम् ॥ ७ ॥ परै
 र्भनीतिपरै, अन्वेषितुमनुगन्तुम् ॥ ९ ॥ यत्तु प्रयुक्तं प्रयोग
 त्मर्थं ज्ञातुं योग्य. तदेव वदामि न तु भवता द्रोहता ॥ १० ॥
 त्वित्यति तस्य दुर्जनस्य त्वाटशस्येति गृढोऽभिसन्धि. सा तु
 मुशब्दो हेत्वर्थं । सा हि यत. नीतिरिय साधुवाच्या साधु-
 व्रतं वक्तव्याऽतोऽसार्थं द्यधि नैवैषा वक्तव्येदर्थ. अनी-
 तिसु कथंचन साधुव्रतसाधु वा नैव वक्तव्येत्यर्थ ॥ ११ ॥
 तिष्ठता वक्तव्यमिति संन्य । तत्र वक्तव्ये सति यथा
 क्षत्रं जन पाण्डवाना निवासं लोकसाधारणं मन्यतेतयाऽहं
 न मन्ये इति योजना ॥ १२-१३ ॥

[गृह०] अभिसंदधत् युक्तं कुर्वन् ॥ २ ॥
 युधिष्ठिरे तद्विषये समासक्तां ॥ ३ ॥ धुरं भारतम् ॥ ७ ॥

प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो महाबलाः ।
 नावतीदितुर्गह्निन्त उद्बन्तः सतां धुरम् ॥ ७ ॥
 धर्मतश्चैव गुणान्ते सुवीर्येण च पाण्डवाः ।
 न नाशमधिगच्छेयुरिति मे धीयते मतिः ८ ॥
 तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामि पाण्डवान्प्रति भारत ।
 न तु नीतिः सुनीतस्य शत्रुपतेऽन्वेषितुं परैः ॥ ९ ॥
 यत्तु शत्रयमिहास्माभिस्तान्मै संचिन्त्य पाण्डवान् ।
 बुद्ध्या प्रयुक्तं न द्रोहात्मवक्ष्यामि निर्वीथ तत्रा ॥ १० ॥
 न त्वियं मादृशीतिस्तस्य वाच्या कथंचन ।
 सा त्वियं साधुव्रतकथा न त्वनीतिः कथंचन ॥ ११ ॥
 दृढानुशासने तात तिष्ठता सत्यव्रीहिना ।
 अवश्यं त्विह धीरेण सतां मध्ये विवक्षता ॥ १२ ॥
 यथाहमिह वक्तव्यं सर्वथा धर्मलिप्सया ।
 तत्र नाहं तथा मन्ये यथायमितरो जनः ॥ १३ ॥

धीयते इत्यमेव प्रकृष्टा भवति ॥ ८ ॥ तस्य युधिष्ठिरस्य
 ॥ ११ ॥ विरक्तव्यं विशेषेण वक्तव्यम् ॥ १३ ॥

[चतु०] अभिसंदधत्परिपूजयन् । भारती वाणीम् ॥ २ ॥
 [सर्व०] अभिसंदधत् तद्वाक्यानुगुणमेव वदन् ॥ २ ॥
 सता धुरं धर्मम् ॥ ७ ॥ परै. अनीतिपरैः अन्वेषितुम-
 नुगन्तुम् ॥ ९ ॥

[विरो०] इमा द्रोणोक्ताम् ॥ २ ॥ समवदन्त्यधि
 (श्रे) ॥ ४ ॥ प्रयुक्तं शत्रुम् ॥ १० ॥ वाच्या वक्तुं शन्या ।
 साधु यथाज्ञानम् । तिष्ठत. तस्येत्यन्वय ॥ ११-१२ ॥
 मति तु र नति हि (स) मतिरिति (दे) । अहं यथा
 निवासं मन्ये तथा नेतर ॥ १३ ॥

[चिप०] अभिसंदधत् पुष्टं कुर्वन् ॥ २ ॥ वृत् व्यं-
 क्ताया वाचि । 'युवन्तो ब्राह्मणा. स्मृता. ' । तस्मादय
 स्तुष्टवक्ता ब्राह्मण. ॥ ४ ॥ धर्मतो धर्मेण सार्वविभक्तिक-
 त्सतिप्रत्यय । 'धर्मो रक्षति रक्षित.' ॥ ८ ॥ मादृशी-
 धर्मशीलैर्बुद्धैश्च । तस्य युधिष्ठिरस्य ॥ ११ ॥ इतर. कर्मदु-
 शासनादिको मन्यते ॥ १३ ॥

२ व 'मिन्नवदन्' । व स कथामिना । ३ व. 'सत' धर्मो धर्मो
 शिदन्, अ धर्मशुद्धिं । ३ अशत दुर्लभा । ४ व. 'संसा' समवद
 र्थि । ५ व. 'वैषे' प्र. ६ । न द्रोणः प्राश्रयणं वर । चतुर्विंशत्यं च
 सत्यव्रतसमन्विता न वेदोपयव विचारणः । न निमित्तमिदमाकाशो रागय-
 बंधोऽसौ । ११ व. 'स' सवत्सव नष्टं नर्हति पाण्डवाः ।
 १२ व. 'य' यथायथा यथायथा । १३ व. 'स' सवत्सव नष्टं नर्हति पाण्डवाः ।

नाशं नाहंति पाण्डवाः । धुरं धर्मो धर्मो । ६ व. 'य'
 व. 'गुणान्ते मत्ता । ७ व. 'मर्हि' इति ते साधुचारिण । ८ व. 'य'
 गुणान्ते हर्षिणी । ९ व. 'य' बुद्धिं प्रवेक्ष्यामि । १० व. 'मिन्नान्ती' 'स्य'
 ध' । ११ व. 'य' बुद्ध्या मायुः । १२ व. 'य' यथायथा । १३ व. 'य' यथायथा ।
 १३ व. 'य' यथायथा । १३ व. 'य' यथायथा । १३ व. 'य' यथायथा ।

निवासं धर्मराजस्य वषंसस्मिन्वै त्रयोदशे ।
 तत्र तात न तेषां हि राज्ञां भाव्यमसांप्रतम् ॥ ११ ॥
 पुरे जनपदे चापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 दानशीलो वदान्यश्च निभृतो हीनिपेवकः ।
 जनो जनपदे भाव्यो यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥
 प्रियवादी सदा दान्तो भव्यः सत्यपरो जनः ।
 हृष्टः पुष्टः शुचिर्देहो यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥
 नासूयको न चापीर्षुर्नोभिमानो न मत्सरी ।
 भविष्यति जनस्तत्र स्वयं धर्ममनुव्रतः ॥ १७ ॥
 ब्रह्मगोपाश्च भूयांसः पूर्णाहुत्यस्तथैव च ।
 व्रतवश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ १८ ॥
 सदा च तत्र पर्जन्यः सम्यग्वर्षा न संशयः ।

[नील०] असाधारण्यमेवाह-तत्रेति । तत्र पुरादीं अ-
 साप्रतमकल्याणम् ॥ ११ ॥ वदान्य प्रियवादी । 'वदान्यो
 दानशीले च चारुवाग्निं वाच्यवन्' इति मेदिनी ।
 निभृत निपतेन्द्रिय भाव्य अवश्यभावा । ओरावश्यके
 इति ष्यन् ॥ १५ ॥ भव्यो भविना ॥ १६ ॥ अमूय-
 परगुणेषु शोषारोपक, ईर्षुं परोत्कर्षासहिष्णु, अभिमानो
 आत्मसमाधिन, मत्सरी परद्रोहकर्ता तत्र यत्र युधि-
 स्थिर इत्यनुवृत्त्ये ॥ १७ ॥ दर्शनं धर्मब्रह्मस्वरूपावे-
 क्षणं निःप्रतीप पागण्डमार्गवर्जितम् ॥ २१ ॥ दृश्यानि
 रूपाणि ॥ २४ ॥

[अर्जु०] उमाग्रतम् अनुक्रम ॥ १४ ॥ दानशील
 सदा दानात्पान्य चास्त्रादी मयुखागित्कर्ष । 'वदान्यो
 दानशीले च चारुवाग्निं वाच्यवन्' इति मेदिनी ।
 निभृत परिमितवाद् विनीतो वा निभृत । 'विनी-
 तप्रसूता समा' इत्यमर । हीनिपेवकः हीनवाचार्थनि-
 पेयो यस्य । हीनिपेवक इत्यन्वय । जनपदे देशे । भाव्यो
 बौद्धव्य ॥ १५ ॥ पुष्टः स्वदृश्यान्वयः कृतालंबुद्धि ।
 पुष्टो ग्लानिरहित । शुचि संस्पर्शवित्र । शुद्धो मल-
 हीनः ॥ १६ ॥ नासूयक न परगुणशोषारोपक । न चा-
 पीर्षु न परगुणासहिष्णु । नाभिमानो न गगयुक्त । न
 मत्सरी न शोषक ॥ १७ ॥ निर्गनिका अतिवृष्टिगना-
 गृष्टिः श्लभा मूषिकरा रगता । प्रत्यामत्राश्च राजान
 पटेने ईतय स्मृता ॥ अतिवृष्टपादिरहिता इत्यर्थे ॥ १९ ॥

१५ व ईर्ष्येवक । अ परे सर्वे वर । १५ व ग. मत्सरी मत्स ।
 व भव्य सदाचारवान् । व पुष्टः पुष्टि शब्दे । १७ व ग व
 लोकादी न म, व न निरुद्धि न मांशरी । व स्व र्शे धर्ममनुव्रतम् । १९
 व च महा मे-नन्ती निर्गनिका, न महा निरुद्धि, न मत्सरी निर्गनिका ।
 २० व शुभा तथा च भवती । २१ व मत्सरी निर्गनिका, मत्सरी तथा
 विपत्. १२

संपन्नसस्या च मही निरातङ्का भविष्यति ॥ १९ ॥
 गुणवन्ति च धान्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 गन्धवन्ति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती ॥ २० ॥
 वायुश्च मुखसंस्पर्शो निःप्रतीपं च दर्शनम् ।
 न भयं त्वाविशेत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥
 गावश्च बहुलास्तत्र न वृशा न च दुर्वलाः ।
 पयांसि दग्धिमर्षोपि रसवन्ति हितानि च ॥ २२ ॥
 गुणवन्ति च पेयानि भोज्यानि रसवन्ति च ।
 तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २३ ॥
 रसाः सर्वाश्च गन्धश्च शब्दाश्चापि गुणान्विताः ।
 दृश्यानि च प्रसक्तानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥

शुभशब्दा चेति । त्रियन्वन्त्यमङ्गल्यशून्यन्वय ॥ २० ॥
 निःप्रतीपं च अप्रतिहतम् ॥ २१ ॥

इति श्रीम महाभारत गान्ध्यायामर्जुनविषयभाष्ये
 वि० प० अर्जुनविशोऽध्याय ॥ २८ ॥

[चतु०] भाव्य भवितव्यम् । असाप्रतममुत्तम् ॥ ११ ॥
 वदान्यो वसुधात् । भाव्यो भविना बोध्यो वा । हीं लज्जा-
 कं पापं कतिपेवक ॥ १५ ॥ अमूयरो गुणे शोषारोपक ।
 ईर्षुमहन । मत्सरी कोपन ॥ १७ ॥ निर्गनिका अति-
 वृष्टादिरहिता ॥ १९ ॥ निःप्रतीपमत्रावितम् अन्वाहितम-
 तिरहितम् ॥ २१ ॥ हितानि परिणविसुरसानि ॥ २२ ॥
 दृश्यानि रूपाणि ॥ २४ ॥

[सर्ग०] असाप्रतमकल्याणम् ॥ ११ ॥ भव्यो
 भविता ॥ १६ ॥ निःप्रतीपं पागण्डमार्गवर्जितं दर्शनं धर्म-
 स्वरूपावेवगम् ॥ २१ ॥

[विरो०] नैवाह-तत्र पुरे । असाप्रतम अनुक्त न
 भाव्यम् ॥ ११ ॥ भाव्यो यत्र ॥ १५ ॥ हृष्टः पुष्ट
 अगोमी । शुचिर्भ्र, पुष्टः पुष्टः शुचिः शुद्ध (दे) वाद्या-
 भ्यन्तरगौचमादाय ॥ १६ ॥ निर्गनिका, निर्गनिका-नीना
 च ॥ १९ ॥ अर्जुनविरो ० नाल्याहित (च) अतिश-
 यिन (च) ॥ २१ ॥ दृश्यानि रूपाणि । प्रसक्तानि
 जन्मानि (दे) ॥ २४ ॥

[त्रिप०] दाना दानशीलः भूयन्ति नन 'प्रियवादान-
 शीलश्च वदान्य परिर्जनित' निभृत त्रियप्रकृति ।

विरोध, य न पत्नी ल' १ । २३ न 'दति च वन्ति । वने-तुप
 व. नन पुन्यरत्न इन्द्रादि कानि च । दृश्याने च प्रसक्तानि वच
 तु-दि । इति-वन् । २४ व ग. न कृतव्यः शुभ-दि । य न
 दि-दे-व प्रसक्तानि वच ।

धर्माश्च तत्र सर्वंस्तु सेविताश्च द्विजातिभिः ।
 स्वैः स्वैर्गुणैश्च संयुक्ता अस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥२५॥
 देशे तस्मिन्भविष्यन्ति तात पाण्ड्यसंयुते ।
 संभ्रीतिमाज्जनस्तत्र संतुष्टः शुचिरव्ययः ॥ २६ ॥
 देवतातिथिपूजासु सर्वभावानुरागवान् ।
 इष्टदानो महोत्साहः स्वस्वधर्मपरायणः ॥ २७ ॥
 अशुभाद्धि शुभप्रेम्शुरिष्टयज्ञः शुभव्रतः ।
 भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २८ ॥
 त्यक्तवाक्यानृतस्तात शुभकल्याणमङ्गलः ।
 शुभार्थेषुः शुभमतिर्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

ह्रीर्लज्जैव अकार्यकरणे निषेधो यस्य सः । जनपदे
 देशे भाव्यो बोद्धव्यः ॥ १५ ॥ स्वद्रव्यानुष्टः । ग्लानि-
 रहितो वपुमान् पुष्टः । शुचिः निर्लोभ इत्यर्थः । न
 मृदादिभिः ॥ १६ ॥ नासूयको न परगुणद्वेषी । न चापीपुर्न
 परगुणासहिष्णुः ॥ १७ ॥ भारती वाणी ॥ २० ॥ निष्प्र-
 तापं निर्दिरोधमप्रतिकूलं चेति पर्यायी ॥ २१ ॥ पानानि
 कदलीफलादिद्रवरसानि ॥ २३ ॥

[नील०] सर्वभावेन सर्वात्मनाऽनुरागवान् ॥ २७ ॥
 अशुभान् अशुभं त्यक्त्वा ॥ २८ ॥ इष्टं यागादि प्रियं परमु-
 रदं च व्रतं पालनीयं यस्य । एवंभूतस्य दुर्बुध्यःश्रम-
 प्याह-धर्माग्नेति ॥ ३० ॥ तस्मादिति । धीमतः पा-
 ण्ड्यस्य वासं छत्रं तत्र विद्धीति श्लेषः । परमां गतिं
 गमनं च तत्रैव स्वीयं कुरु । एतथाहमन्यथा विपरीतं वचो
 वक्तुं नोत्सहे । वृद्धत्वात्पाण्डवेपु द्वेषस्याधर्मरूपत्वाद्धेति
 भावः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारतपर्वणि भारतभावदीपे विराटपर्वणि
 अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

[चतु०] शुभमनुपहृतं कल्याणं शुद्धं मङ्गलं रक्षणां
 प्य यस्य ॥ २९ ॥ अन्ततो निःप्रयतः (?) ॥ ३१ ॥

इति श्रीचतुर्भुजमिश्रपुत्राणां महाभारतदीक्षायां विराटपर्वणि
 अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

[सप्त०] इष्टं यागादि प्रियं परमुदरदं च व्रतं पालनीयं

२५ व. तत्र ददन्ने । २६ ग. जनरथ दृष्टः पुष्टातिमानदः; च. संतुष्टः
 दृष्टिभ्यः; २७ ग. च. सप्यधर्मपरायणः; व. शुभधर्मपरायणः । २८ ग.
 प. च. व. अशुभाद्धि शुभप्रेम्शुरिष्टयज्ञः शुभव्रतः । २९ व. सत्यवाक्यो-
 दयुक्तः । ३० । प. व. द. पुनर्भवेत्यर्थः-सर्वभूतस्यपुत्र सद्युक्तिः-

भविष्यति जनस्तत्र नित्यं चेष्टमिपव्रतः ।
 धर्मात्मा शक्यते ज्ञातुं नापि तात द्विजातिभिः ॥३०॥
 किं पुनः प्राकृतैस्तात पार्थो विज्ञायते फचित् ।
 यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं परा शान्तिर्भुवा क्षमा ॥३१॥
 ह्रीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंस्यमथार्जयम् ।
 तस्मात्तत्र निवासं तु छत्रं यत्नेन धीमतः ।
 गतिं च परमां तत्र नोत्सहे वक्तुमन्यथा ॥ ३२ ॥
 एवमेतत्तु संचिन्त्य यत्कृते मन्यसे हितम् ।
 तत्क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं श्रद्धासि मे ॥ ३३ ॥

यस्य ॥ ३० ॥ सवं कपटं छत्रं वासं विद्धि परमां गतिम्
 गमनं तत्रैव कुरु ॥ ३२ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनाटयुगहृत्तौ भारतार्थप्रकाशे विराटपर्वणि
 अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

[विरो०] शुभे अनुपहृते कल्याणमङ्गले सुपारोये
 यत्र ॥ २९ ॥ धर्मात्मा सततमित्यत्र नववर्षोऽकारस्तेन
 अहस्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥ अन्यथा दृश्यत्वेन ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारतदीक्षायां विरोधार्थभङ्गन्यां विराटपर्वणि
 अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

[विप०] संतुष्टः निर्लोभः । अव्ययः अविनाशी अका-
 ल्मृत्युरहितः । यद्वा अधिऋषयोऽन्ययः इति धिकारवर्ण-
 लोपः ॥ २६ ॥ त्यक्तं वाक्यानृतं येन सः । शुभकल्या-
 णमङ्गलः । कल्याणं यज्ञादि । मङ्गलं विवाहादि । 'प्रशस्ता-
 चरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषि-
 भिर्धर्मवादिभिः' स राजा द्विजातिभिरप्यहस्यः परि-
 ज्ञातुमशक्यः ॥ २९ ॥ 'अन्तं स्वरूपे निर्दिष्टम्' अन्ततः
 स्वरूपतः तत्रैव इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ कीर्तिः परलोकवारी
 शुभशब्दः । सत्रेण यत्कल्पेण धर्मेण छत्रम् । सतां त्राणलक्ष-
 णेन धर्मेण छत्रम् अदृश्यमज्ञेयम् । 'धर्म एव हतो हन्ति
 धर्मो रक्षति रक्षितः' इति वचनान्तं सतस्त्रायत इति सत्रः
 धर्मः मे मम वाक्ये श्रद्धासि प्रतीतिं मन्यसे ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारतविपमपदविवरणे नि. प. अष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥

लमानसः । ज. द. धर्मात्मा-सतत दृश्यः संप्रति तात दिः; व. रमावीर्यगो-
 ऽदरयः ॥ ३१ द. ग. घ. च. व. प्राकृतैः पार्थः शुभो विद्या' । व. सत्यो
 विद्यानुमन्तः ॥ ३२ व. छत्रं सत्रेण धीमतः । ३३ व. वक्तुं मन्यते ॥
 इति अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकौनत्रिंशोऽध्यायः २९

चारप्रत्याचारं श्रवणकथनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततः शास्त्रतो वाक्यमित्युवाच कृपस्तदा ।
 युक्तं प्राप्तं च वृद्धेन पाण्डवान्प्रति भाषितम् ॥ १ ॥
 धर्मार्थसहितं श्रुत्वा तत्त्वतश्च सहतुकम् ।
 तत्रानुरूपं भीष्मेण ममाप्यत्र गिरं शृणु ॥ २ ॥
 तेषां चैव गतिस्तीर्थवीसर्षेणां प्रचिन्त्यताम् ।
 नीतिर्विधीयतां चापि साम्प्रतं या हिता भवेत् ॥ ३ ॥
 नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता ।
 किं पुनः पाण्डवास्तात सर्वाश्रुकुशला रणे ॥ ४ ॥
 तस्मात्सत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 गृहभावेषुच्छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ५ ॥

स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञानव्यं बलमात्मनः ।
 उदयः पाण्डवानां च प्राप्ते काले न संग्रयः ॥ ६ ॥
 निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः ।
 महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा द्धिर्मतांममः ॥ ७ ॥
 तस्माद्गलं च कोशश्च नीतिश्चापि विधीयताम् ।
 यथाकालोदये प्राप्ते सम्यक्तेः संश्यामहे ॥ ८ ॥
 नात बुद्ध्याऽपि तन्मूर्खं बुध्यस्व बलमात्मनः ।
 निपतं सर्वमित्रेषु बलवन्स्ववज्जेषु च ॥ ९ ॥
 उवाच च वलं ज्ञात्वा मध्यस्थं चापि भारत ।
 प्रहृष्टमहृष्टं च संश्याम तथा परैः ॥ १० ॥

[गोल०] युक्तं युक्तिम् प्राप्ते प्राप्तकालम् ॥ १ ॥

वृत्तवत्तश्च सहतुकं युक्तगामान्हीनम् ॥ २ ॥ तीर्थधारं
 ॥ ३ ॥ सत्रं कैतवं वेगान्तररूपं छत्रेषु गुणेषु उदयं उद्गमनं
 प्रतिज्ञाते काले उक्तान्ते सति सामीप्ये समी । काले-
 ज्यावशिष्टे सर्वान्तर्ये ॥ ५ ॥ परराष्ट्रेषु भिन्नराष्ट्रेषु स्वरा-
 ष्ट्रेषु च स्वस्य वलं सैन्यं सामर्थ्यं च वक्तव्यम् ॥ ६ ॥
 नीतिर्मूर्खत्वेतदज्ञानचारप्रवृत्त्यादिना तथा विधीयतां यथा
 येन प्रकारेण तैः सह संश्यामहे शरादिंसंशानं कुर्महे । यद्वा
 बलवीर्ययोरुत्कृष्टं स्वस्य परस्य वलं नीतिर्याप्रातिर्तं मा-
 मरूपा विधीयतां यथा तैः सह संश्यामहे मयं कुर्महे इति
 कालोदये मृत्युदयान्ते युद्धे प्राप्ते सति । तेषां विधीयत इति
 पाठे तेषां कालतः उदये प्राप्ते सति यथा सम्यग्विधीयते
 ज्ञायते तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ८ ॥ नियतमन्वचलं नियमेन
 बुध्यस्व ॥ ९ ॥ योषकलमाह—उच्येति । उवाचिभेदेन प्रिवि-
 धनापि प्रहृष्टं वा क्षयप्रहृष्टं वा ज्ञानव्यम् । उवं समं वा
 स्वस्यम् अप्रहृष्टं चेत् प्रहृष्टप्रहृष्टैः शत्रुभिः सह संश्याम
 संधिं वरवाम । विपरीतं चेदपि संश्याम शरानिति शेषः ।
 मंत्रनीयमिति पाठेऽपि तदर्थद्वयं ज्ञेयम् । आतो धात्रो-
 गित्यालोपः अनौर्यप्रत्यये परे भवति । मंगनीग्रामिनि तु
 युक्तः पाठः ॥ १० ॥

[अशु०] युक्तं युक्तिमिदम् । स्वानं स्वोचितम् । वृद्धेन

भीष्मेण । इति परेषु ॥ १ ॥ शृणुयान्श्रवणान् अभिसुगम्
 ॥ २ ॥ तेषां पाण्डवानां गतिरभिप्रायः । तर्कानां कथा

अन्वयेण देशादिचलनेनापि श्रेष्ठो लब्धवन्ते । वानो निगम-
 भूमिः ॥ ३ ॥ मम किं वलं मिलनीति ज्ञानव्यं सर्वमित्रेषु
 नियन् नियतमन्वचनोपायन्यापि ॥ ९ ॥ उवाच च उवं
 रात्रिप्रादि अनयं चण्डाटादि मन्व्यं वैश्यादि । प्रहृष्टमन्-
 वृष्टं रात्रानं प्रति ॥ १० ॥

[चतु०] प्राप्ते प्रस्तुतम् ॥ १ ॥ काले प्रविशार्थवि-
 मने ॥ ५ ॥ वलं सैन्यं सामर्थ्यं वा ॥ ६ ॥ नियतं
 निश्चिनम् ॥ ९ ॥ उवाच च नैत्रभेदम् । वृद्ध प्रकृतार्थगतां
 (श्रुत्वा) बलजानुभिः ॥ १० ॥

[सत्र०] प्राप्ते प्राप्तकालम् ॥ १ ॥ तीर्थधारैः
 ॥ ३ ॥ सत्रं कपटेन वेगान्तरम् । उदयमुद्गमनं प्रतिज्ञाते
 काले उक्तान्ते सति कालेऽप्यवशिष्टे सर्वान्तर्ये ॥ ५ ॥
 संश्यामहे शरादिंसंशानं कुर्महे मयं कुर्महे वा ॥ ८ ॥

[विरो०] प्राप्ते प्रस्तुतम् । वृद्धेन भीष्मेणैवन्वचनः
 ॥ १ ॥ अनु पश्चान्तरूपं प्रकाशो यथातुष्टम् ॥ २ ॥
 तस्या २ तर्कानां (३) ॥ ३ ॥ भावोऽभिप्रायः । छत्रेषु
 वेदानां अर्थानां पाण्डवविपरीते काले ॥ ४ ॥ वलं ज्ञात्वा २ वृद्धं
 वृत्वा (५) ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारतपर्वतस्य विंशोऽध्यायः समाप्तः

[विप०] युक्तं युक्तिमिदं स्पष्टिगोचिनम् ॥ १ ॥

शृणुयान्श्रवणान् ममो धर्मं । मता प्रतिज्ञापा-
 लनश्रान्त्य धर्मस्य प्राणं यत्र तन्मयं तत्रविष्टेषु अज्ञान-

२ क. वृत्तां कुर्महे । च. वृत्तां कुर्महे । इति मन्व्येति । व. मन्व्ये
 मन्व्ये । ४ क. बुद्ध्याः । ५ क. मन्व्ये । ७ क. मन्व्ये । ८ क. मन्व्ये । ९ क. मन्व्ये । १० क. मन्व्ये ।

इत्यन्तः । व. इति मन्व्ये । व. इति मन्व्ये । २ क. मन्व्ये । ३ क. मन्व्ये । ४ क. मन्व्ये । ५ क. मन्व्ये । ६ क. मन्व्ये । ७ क. मन्व्ये । ८ क. मन्व्ये । ९ क. मन्व्ये । १० क. मन्व्ये ।

वाधितो बन्धुभिः सार्धं बलाद्बलवतां विभौ ।
 स कर्णमभ्युदीक्ष्याथ दुर्योधनमभापत ॥ ३ ॥
 असकृन्मत्स्यराजेन राष्ट्रं वाधितमोजसा ।
 प्रणेता कीचकस्तस्य बलवानभवत्पुरा ॥ ४ ॥
 क्रूरोऽप्यसि स दुष्टात्मा भुवि मरुदातविक्रमः ।
 निहतः स तु गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसवान् ॥ ५ ॥
 तस्मिन्विनिहते राजा हतदर्पो निराश्रयः ।
 भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः ॥ ६ ॥
 तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ ।
 कौरवाणां च सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ७ ॥
 एतत्प्राप्तमहं मन्ये कार्यमात्ययिकं हि नः ।
 राष्ट्रं तस्याभियास्यामो बहुधान्यसमाकुलम् ॥ ८ ॥
 आददामोऽस्य रत्नानि विविधानि वसूनि च ।
 ग्रामान् राष्ट्राणि वा तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥ ९ ॥
 अथवा गौसहस्राणि शुभानि च वहूनि च ।
 विविधानि हरिष्यामः मतिपीड्य पुरं वलात् ॥ १० ॥
 कौरवैः सह संगत्य त्रिगन्तंश्च विश्राम्यते ।
 गास्तस्यापहरामोऽथ सर्वथैव सुसंहताः ॥ ११ ॥
 संविभागेन कृत्वा तु निवन्धीमोऽस्य पौरुषम् ।
 हत्वा चास्य चर्मं कृत्स्नां वशमेवानुपामहे ॥ १२ ॥
 तं वशे न्यायितः कृत्वा मुखं वत्स्यामहे वयम् ।
 भवतां बलवृद्धिश्च भविष्यति न संशयः ॥ १३ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजानमब्रवीत् ।
 सूक्तं मुशर्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हि नं च नः ॥ १४ ॥

तस्मात् क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा बन्धुनिम् ।
 विभज्य चाप्यनीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५ ॥
 प्रात्रो वा कुर्वुद्भोऽयं सर्वेषां नः पितामहः ।
 आचार्यश्च यथा द्रोणः कृपः शारद्वतस्तथा ।
 मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम् ॥ १६ ॥
 संमन्य चाशु गच्छामः साधनार्थं महीपतेः ।
 किं च नः पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः ॥ १७ ॥
 अत्यन्तं वा मनघ्रास्ते प्राप्ता वापि यमभयम् ।
 यामो राजन्निरुद्धिशा विराटनगरं वयम् ।
 आदास्यामो हि गास्तस्य विविधानि वसूनि च १८
 वैशम्पायन उवाच—
 ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमादाय तस्य तत् ।
 वैकर्ननस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत्स्वयम् ॥ १९ ॥
 गासने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनन्तरम् ।
 सह दृष्ट्वेस्तु संमन्य क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ २० ॥
 यथोद्देशं च गच्छामः सहितास्तत्र कौरवैः ।
 मुशर्मा च यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ।
 त्रिगन्तैः सहितो राजा समग्रबलवाहनः ॥ २१ ॥
 प्रागेव हि सुसंवीतो मत्स्यस्य विषयं मति ।
 जयन्त्यतो वयं तत्र यास्यामो दिवसान्तरे ।
 विषयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहताः ॥ २२ ॥
 ते यान्तु सहितास्तत्र विराटनगरं प्रति ।
 क्षिप्रं गोपान्ममासाद्य शुक्लान् विपुलं धनम् ॥ २३ ॥

[नील०] वाधितः मुशर्मा बलवतां कौरवाणां विभौ स्वामिनि भीष्मे समीपे सति कर्णं चोदीक्ष्य दुर्योधनमभापत ॥ ३ ॥ निवन्धीमः निगृह्णीमः ॥ १२ ॥ विनिर्यामः निर्यामः ॥ १५ ॥ यथोद्देशं यथानिर्दिष्टं दक्षिणासुत्तरां वा दिग्ं यथायोग्यं बलविभागं वा उद्दिश्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

[अर्जु०] क्रूरः हिंसास्वभावः ॥ ५ ॥ कार्यमात्ययिकं कालक्षेपणासहम् ॥ ८ ॥ सुसंहताः मिलिताः ॥ ११ ॥ निवन्धीमः संयमयामः ॥ १२ ॥ सुसंवीतो बलेन परिचेष्टितः ॥ २२ ॥

[बलु०] आत्ययिकं कालक्षेपासहम् ॥ ८ ॥ साधनार्थं यात्रार्थं वा ॥ १५ ॥ यामो गच्छामः ॥ १८ ॥ अनन्तरमव्यक्तम् (?) ॥ २० ॥ सुसंवीतः स्वगच्छियुक्तः ॥ २२ ॥

[सर्व०] ध्वयं गृहम् ॥ १८ ॥ यथोद्देशं यथानिर्दिष्टं दक्षिणासुत्तरां वा दिग्म् ॥ २१ ॥
 [विरो०] आत्ययिकम् अनिक्रमासहम् ॥ ८ ॥ प्रनघा अनिक्रमनादसंभाविनागमनाः ॥ १८ ॥ जयन्त्यतः पश्चान् ॥ २२ ॥
 [विप०] प्रणेता सेनानीः ॥ ४ ॥ आत्ययिकमवययं

३ व. ज. विभो व. ज. बलवतां । ५ ज. सुदृष्टमा । ज. मुशर्मकः । व. मुशर्मकः । ८ ज. बहुधान्यसमाकुलम् । १० घ व. पुरं विपुम् । ११ व. ज. 'हामासु । ज. व. सह सर्वैः सुसंविताः । व. सुसंविदैः सुसंविताः । १२ व. संविनेनेन कृत्वाः क. ग. सार्धं वा तेन कृत्वा । ज. निगृह्णीमोऽस्य । ज. नगामश्च लामासुः । व. वश कृत्वा नयामहे । १६ क. द्विीगार्धस्वने-
 ध्याचार्यश्च द्वेने विगटननुनिधायि मोचन । १७ व. हीनार्थबलपौरुषैः ।

१८ क. अत्यन्तमहं नष्टान्ने । व. यावदावन्नुदात्ता । व. ज. विराट-
 विषयं । व. आदरागो हि । २० ज. सह सर्वैश्च । २१ व. सहितैः
 सर्वैश्चैवैः । २२ वि हि मुक्तं यतुः अ. हि मुक्तं यातो । व. द्विीगार्धस्वने-
 जयन्त्या वृत्तवत् यत्कामो दिक्कन्तरम् । २३ क. ते गच्छ सहसा उत ।
 व. सहिता सर्वे विगतविषयं । व. गोपान्भित्तयम् ।

गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च ।
वयमप्यनुगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीम् ॥ २४ ॥
वैशम्पायन उवाच—
ते स्म गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वहेर्षहीपते ।
सन्नद्धा रथिनः सर्वे सपदाता वलोत्कटाः ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ३१

गोपेभ्यस्त्रिगतैर्न गोहरणं श्रुतप्रतो विराटस्य सेनया कङ्कनहृत्त्वगोपाटशमयन्धिभिश्च सह संनरा त्रिगतांन्रत्यमियानम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततस्तेषां महारान तत्रैवाभिततेजसाम् ।
छद्मलिङ्गभविष्ठानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १ ॥
व्यतीतः समयः सम्यग्वसतां वै पुरोत्तमे ।
कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य यहीपतेः ॥ २ ॥
कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा ।
परां संभावनां चक्रे कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे ॥ ३ ॥

करणीयम् ॥ ८ ॥ संविभागेन कालेन ॥ १२ ॥ प्रातकालं
अनेन विधिना समयः प्राप्तः ॥ १४ ॥ अनन्तरमनुजं वृद्धैः
भीष्मादिभिः ॥ २० ॥ सुसंवीतो बलेन वेष्टितः ॥ २२ ॥

[नील०] गृद्धाः लुब्धाः ॥ २६ ॥ न्यगृह्णन्त काल-
यामासुः ॥ २७ ॥

इति भीमैरुत्पत्त्ये भारतभावदीपे विराटं त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥
[अर्जु०] धर्मपक्षस्य आपाटस्य ॥ २६ ॥ संभूय
मिलित्वा ॥ २७ ॥

इति श्रीमन्महाभारतव्याख्यायामर्जुनमिश्रृतायां
त्रि० प० त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

[चतु०] अनु पश्चान् । वरूथिनीं सेनाम् ॥ २४ ॥
इति श्रीचतुर्भुजमिश्रृतायां महाभारतटीकायां विराटपर्वणि
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

[सर्प०] गृद्धाः लुब्धाः ॥ २६ ॥
इति श्रीमहाराजगणेश्वरौ भारतपर्वप्रकाशे विराटपर्वणि
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

[विरो०] यद्देदिशमात्रेयीम् ॥ २५ ॥ ममर्मा प्रति
(दे) ॥ २६ ॥

इति श्रीमहाभारतगीतायां विरोधार्थप्रज्ञया विराटपर्वणि
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

२४ व. वरूथिनीम् । २५ व. तत्र गत्वा यथोद्दिष्टं दिशं वारुथिनीं । अ.
लय गत्वा । अ. अ. गरीये । व. सपदातिवलोत्कटाः । २६ प. व. गेणु
मि-वप-मृग । व. व. अरुट । अ. व. धर्मैरुत्पत् । व. देय चहदीप ।
२७ व. व. अरुट । दिशं गी । व. अरुट । ते स्मः । व. लक्ष्म्या तेऽनु ।
व. व. अरुट । इति त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

मति वैरं चिकीर्षन्तो गोपु गृद्धा महावलाः ।
आदातुं गाः सुशर्माऽथ कृष्णपक्षस्य सप्तमीम् ॥ २६ ॥
अपरे दिवसे सर्वे राजनसंभूय कौरवाः ।
अष्टम्यां ते न्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः ॥ २७ ॥

ततस्त्रयोदशस्यान्ते तस्य वर्षस्य भारत ।
सुशर्मणा गृहीतं तद्रोधनं तरसा बहु ॥ ४ ॥
ततो जवेन महता गोपः पुरमथाव्रजत् ।
स दृष्ट्वा मत्स्यराजं च रथात्पस्कन्ध कुण्डली ॥ ५ ॥
शूरैः परिहृतं योधैः कुण्डलाङ्गदधारिभिः ।
संवृतं मन्त्रिभिः सार्धं पाण्डवैश्च महात्मभिः ॥ ६ ॥

[विप०] वहेः दिशम् आग्नेय्यां दिशि हास्तिनपुरान्
॥ २५ ॥ आपाटमासकृष्ण(शुक्ल)सप्तम्याम् ॥ २ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयमवदिविरणे विराटपर्वणि
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

[लक्षा०] कृष्णपक्षस्य चाष्टमवद्ययदेति योग्यपदा-
ध्याहारः ॥ २६ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वादिराजविरचिते लक्षमरणे
विराटपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

[नील०] छद्मलिङ्गेन ब्राह्मणादिकपटवेषेण प्रविष्टा-
नाम् ॥ १ ॥ व्यतीतोऽतिक्रान्तः समयः संवत्सरः ॥ २ ॥
संभावनां कीचकवदयमपि मम जयकृता भविष्यतीत्ये-
वंरूपम् ॥ ३ ॥

[चतु०] आसामपाश्र्वयं प्रणयं वा ॥ ३१ ॥ अत्रसन्ध्याव-
तीये ॥ ५ ॥

[सर्प०] समयः संवत्सरः ॥ २ ॥ मंभावनां
कीचकवदयमपि मम जयकृता भविष्यतीति ॥ ३ ॥

[विरो०] व्यतीतः व्यतीतप्रायः ॥ २ ॥ आसार्थके
अपाश्र्वयं चक्रे ॥ ३ ॥

३ ग. प. च. व. व. आसार्थके महारथे कुन्तीपुत्रश्च कीर्षान् । अ-
भारतां चक्रे सहाय्यः कुन्तीपुत्रेण जी । ४ च. नरोत्तमस्योने वर्षस्य
भारतमेव । ५ उ. व. अरुट-मत्स्य । व. अ. मिहामनवर्षं मयु । ६ व.
व. सतिप्रथमिनः । व. महावने । अ. धर्म गरीये ।

तं सभाया महाराजमासीनं राष्ट्रवर्धनम् ।
 सोऽब्रवीदुपसंगम्य विराटं प्रगतस्तदा ॥ ७ ॥
 अस्मान् युधि विनिर्जित्य परिभूय सशान्धवान् ।
 गवां शतसहस्राणि विगर्ताः कालयन्ति ते ॥ ८ ॥
 तान्परीप्सस्व राजेन्द्र मा नेशुः पशवस्तव ।
 तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ॥९॥
 रथनागाश्वकलिङ्गां पत्तिभ्वजसमाकुलाम् ।
 राजानो राजपुत्राश्च तनुप्राण्यथ भेजिरे ॥ १० ॥
 भानुमन्ति विचित्राणि शूरसेव्यानि भागशः ।
 सबन्नायसगर्भं तु कवचं तप्तकाञ्चनम् ॥ ११ ॥

[विप०] प्रस्कन्धाऽवतीर्थ ॥ ५ ॥ परिश्रुतं बाहुपुष्टपा-
 र्थादिपु शूरैः महायलैः ॥ ६ ॥

[नील०] मा नेशुः नामदर्शनं दूरे इति यावत्
 मा गच्छेयुः ॥ ९ ॥ तनुप्राणि कवचानि ॥ १० ॥
 भानुमन्ति दीप्यमानानि वज्रायसम् अग्निलोहं यद्वा
 वज्रषट्छेद्यमभेद्यं च यदयः भागायां पोलाद् इति
 संज्ञितं तद्वज्रायसं तन्मयो गर्भोऽन्तःकवचं तेन सहितं स-
 वज्रायसगर्भम् । पाठान्तरे संनाहाय सज्जीभावाय सगर्भं
 सकृष्टकम् । 'गर्भो भ्रूणोऽर्भके हुश्रौ सन्धौ पनसकृष्टके' इति
 नानार्थः । 'वज्रं स्वादीरके पर्वौ' इति च ॥ ११ ॥ अभ्य-
 हारयन् वदन्व्य । पारसवं परान् मुनेति पीडयति मुवाति
 क्षिपति वा परसवम् । अदौरुप् स्वायं तद्धितः पारसवं शस्त्रं
 सर्वपारसवं सर्वशस्त्रसहमित्यर्थः । कल्याणपटलं सुवर्णपत्रा-
 च्छादितम् 'कल्याणमश्वये स्वर्णे' इति विश्वः ॥१२॥ आन-
 र्तेत पुनः पुनस्त्वौयति विलसतीति योगान् चन्द्रः पद्मं वा
 विन्दुः सूक्ष्मचक्रम् अस्त्रि नेत्राकारं चक्रम् ॥ १३ ॥ उत्सेधे
 उच्छ्राये संपूर्णे विसारे कृहारजातीयानि शतं पद्मानि
 पङ्क्या निविष्टानि एवं विशालमित्यर्थः ॥ १४ ॥

[अर्जु०] आस्थामभ्युगमं परीप्सुः प्राप्नुमिच्छुः (?) ।
 मा नेशुः मा नश्येयुः ॥ ९ ॥ कलिङ्गां गहनाम् ॥ १० ॥
 भागशः बाहुपुष्टपार्थादिपु । सबन्नायसगर्भं चेति ।
 वज्रं हीरकं तेन सहितमायसं तेन गर्भः मंधिः संधानं
 यस्येति तथा । 'गर्भो भ्रूणोऽर्भके हुश्रौ सन्धौ पनसकृष्टके'
 तथा 'वज्रोऽस्त्री हीरके पर्वौ' इति । अभ्यहारयन् वदन्वान्
 ॥ ११ ॥ सर्वपारसवं सर्वलौहपरचितम् । सर्वायसं वेति सर्व-
 पारसवार्थः । कल्याणपटलः कल्याणमश्वयसुवर्णं पटलमा-
 च्छादनं यस्य तत् तथा । कल्याणमश्वयस्वर्णे मङ्गलेऽपि

विराटस्य भियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहारयत् ।
 सर्वपारसेवं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ॥ १२ ॥
 शतानीकादवरजो मदिरासोऽभ्यहारयत् ।
 शतसूर्यं शतावर्तं शतविन्दु शताक्षिप्तम् ॥ १३ ॥
 अभेद्यकल्पं मत्स्यानां राजा कवचमाहरत् ।
 उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ॥१४॥
 सुवर्णपुष्टं सूर्याभं सूर्यदत्तोऽभ्यहारयत् ।
 दृढमायसगर्भं च श्वेतं वर्म शताक्षिप्तम् ॥ १५ ॥
 विराटस्य मुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्यहारयत् ।
 शतशश्च तनुप्राणि यथास्वं ते महारथाः ॥ १६ ॥

नपुंसकमिति । अय पटलं पिटके च परिच्छेदे इति भेदिनी
 ॥ १२ ॥ शतसूर्यं शतं सूर्या निर्मिता यत्र तत्तथा ॥१३॥
 उत्सेधे उपरिभागे पद्मानि निर्मितानि सौगन्धिकानि
 कृहाराणि ॥ १४ ॥ यथास्वानि यद्यस्यात्मीयम् ॥ १६ ॥

[चतु०] कालयन्ति नयन्ति ॥ ८ ॥ मा नेशुः न
 नदयेरन् ॥ ९ ॥ तनुप्राणि कवचानि ॥ १० ॥ सूप्से-
 व्यानि सुरप्रार्थाणि । वज्रायसं वज्रमयम् ॥११॥ अभ्य-
 हारयन् पिनद्ववान् । सर्वपारसवं सकलायसम् । कल्याण-
 मश्वयकाञ्चनं पटलं वरणं यस्या आवर्तक्रियायाः (?)
 ॥ १२ ॥ यस्य उत्सेधे कायाभोगे । सौगन्धिकान्युपलानि
 ॥ १४ ॥ श्वेतं रजतमयम् ॥ १५ ॥

[सर्व०] मा नेशुः दूरे मा गच्छेयुः ॥९॥ तनुत्रं कवचम्
 ॥ १०॥ वज्रायसम् अग्निलोहं तन्मयो गर्भोऽन्तःकवचं तेन
 सहितम् । पाठान्तरे सज्जाहाय सज्जीभावाय सगर्भं सकृष्ट-
 कम् ॥११॥ अभ्यहारयन् वदन्व्य । पारसवं शस्त्रं तत्सहमि-
 त्यर्थः । कल्याणपटलं सुवर्णपत्राच्छादितम् ॥ १२ ॥ आव-
 र्तेत पुनः पुनस्त्वौयतीत्यावर्तञ्चन्द्रः । विन्दुः सूक्ष्मचक्रमस्त्रि
 नेत्राकारं चक्रम् ॥ १३ ॥ उत्सेधे उच्छ्राये संपूर्णे विसारं
 कृहारजातीयानि शतं पद्मानि पङ्क्यस्या निविष्टानि एवं
 विशालमित्यर्थः ॥ १४ ॥

[विरो०] अभिहारोऽभिप्रहयम् । कल्याणं पटलमभे-
 दमावरणम् ॥ १२ ॥ शतावर्तं शतचक्रम् ॥ १३ ॥
 उत्सेधे उपरि ॥ १४ ॥

[विप०] परीप्सस्व प्राप्नुमिच्छ ॥८॥ कलिङ्गां व्याह्वाम्
 ॥ १० ॥ सूप्सेव्यानि सुरप्रार्थाणीत्यर्थः ॥ ११ ॥ उत्सेधे
 उपरितनभागे । सौगन्धिकानि कृहाराणि श्वेतानि

७ उत्तरार्धे. वि. अवरदन्मत्स्यराजं सितामनयं तदा । ९ अ. तान्परी-
 प्त मनुष्येन्द्र व. तान्परीप्यः । १० अ. कलिङ्गा । पूर्वार्धेऽुत्तरमधिकं घ. व.
 समादिश्य तदा राजा मत्स्यानां यद्वीरदा । ११ ग. अ. मुरसेव्यानि मां; व.

तन्मौयिमिति च । १२ व. सर्वपारसवं वर्म कल्याणं चररावितम् । १३ व.
 मदिरासो । व. शृणुक्षिन्द्र । १५ व. वर्म समाक्षिप्तम् । १६ व. वीरः सख्यो-
 व. स्वानि स्वाणि महाः यथाहन्ते ।

योत्स्यमाना अनहान्त देवरूपाः प्रहारिणः ।
 मूपस्कनेषु शुभ्रेषु महत्सु च महारथाः ॥ १७ ॥
 पृथक्काञ्चनसन्नाहान् रथेष्वश्वानयोजयन् ।
 सूर्यचन्द्रप्रतीकांशे रथे दिव्ये हिरण्ये ॥ १८ ॥
 महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिथ्रिये तदा ।
 अधान्यान् विविधाकारान् ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् १९
 यथास्वं क्षत्रियाः शूरा रथेषु समयोजयन् ।
 अथ मत्स्योऽन्नवीद्राजा शतानीकं जघन्यजम् ॥ २० ॥
 कङ्कबलवगोपाला दामप्रन्थिथ वीर्यवान् ।
 युष्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः ॥ २१ ॥
 एतेषामपि दीयन्तां रथा ध्वजपताकिनः ।
 कवचानि च चित्राणि दृढानि च मृदूनि च ॥ २२ ॥
 प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च ।
 वीराङ्गरूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः ॥ २३ ॥
 नेपे जातु न युष्येरन्निति मे धीयते मतिः ।
 एतच्छ्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः ।
 शतानीकसु पार्थेभ्यो रथान् राजन्समादिशत् ॥ २४ ॥
 सहदेवाय रात्रे च भीमाय नकुल्याय च ।
 तान्महर्षांस्ततः सूता राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ २५ ॥
 निर्दिष्टा नरदेवेन रथान् शीघ्रमयोजयन् ।
 कवचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च ॥ २६ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

रुच्यमयानीत्यर्थः ॥ १४ ॥ वीर इति संख्यायतेऽसौ संख्यः
 वीरनामा । स्या प्रकथने ॥ १६ ॥

[नील०] अभयनग्न इति पाठे सधिरार्थः । मूपस्क-
 नेषु गोभनगधाङ्गेषु ॥ १७ ॥ उच्छिथ्रिये उच्छिन्नतोऽभूत्
 ॥ १९ ॥ गोपालस्तेनिकात्प्रायः दामप्रान्थिथपातः
 ॥ २१ ॥ प्रभिन्नरग्टामुग्याः 'वाकेभगाण्डौ कटौ' इत्य-
 मगः ॥ ३१ ॥ निर्दिष्टानं निर्दिष्टमाणं मुंष्टिङ्गमार्थम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमहाभारते भारतवर्षीये विराटपर्वणि
 एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

[अष्ट०] मूपस्कनेषु गोभना उपस्कराक्षत्राणि रथेषु
 ॥ १७ ॥ महानुभावः महाप्रतापशाली ॥ १९ ॥ प्रतिमु-
 ष्यन्तु कर्तव्यं वीराङ्गरूपाः रथिभ्योऽह्वाण्ययसा रूपानि

विराटः प्रादिशयानि तेषामच्छिद्रकर्मणाम् ।
 तान्यामुच्य शरीरेषु दंशितास्ते परन्तपाः ॥ २७ ॥
 रथान् ह्रूयैः सुसंपन्नानास्थाय च नरोत्तमाः ।
 निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसंघावमर्दिनः ॥ २८ ॥
 तरस्विनश्शुभ्ररूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ।
 रथान् हेमपरिच्छन्नानास्थाय च महारथाः ॥ २९ ॥
 विराटमन्वयुः पार्थाः सहिताः कुरुपुङ्गवाः ।
 चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ॥ ३० ॥
 भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
 क्षरन्तश्चैव नागेन्द्राः सुदन्ताः पट्टिहायनाः ॥ ३१ ॥
 स्वारूढा युद्धकुशलैः शिक्षिता हस्तिसादिभिः ।
 राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ॥ ३२ ॥
 विशारदानां मुख्यानां हृष्टानां चारुजीविनाम् ।
 अष्टौ रथसहस्राणि दश नागशतानि च ॥ ३३ ॥
 पट्टिश्चाश्वसहस्राणि मत्स्यानामभिनिर्णयुः ।
 पूर्णे शतसहस्रे द्वे पदातीनां च भारत ॥ ३४ ॥
 तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ ।
 संमयात् तदा राजन्निरीक्षन्तं गवां पदम् ॥ ३५ ॥
 तद्गलाद्भ्यं विराटस्य संमस्थितमशोभत ।
 दृढापुष्यजनाकीर्णं गजाश्वरथसंकुलम् ॥ ३६ ॥

लाभयानि येषां ते तथा ॥ २३ ॥ पार्थेभ्य इत्युपलक्षणम्
 माद्रीपुत्राभ्यामिति पुत्रत्वोपपणादिना तयोरपि पृथाप-
 त्यत्वमिति वा ॥ २४ ॥ तान्यात्मनाकार्यितानि पित्राय
 ॥ २७ ॥ निशागदानां युद्धपण्डितानाम् ॥ ३३ ॥ निनी-
 पन्तं प्रापयितुमिच्छन्तं राजानम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमन्महाभारतस्यान्त्यामर्षमिश्रहात्या विराटपर्वणि
 एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

[चतु०] मूपस्कनेषु मूपस्कनेषु ॥ १७ ॥ यथास्वं रथान्
 स्वान् ॥ २० ॥ प्रभिन्नानि कर्णटान्तानि कर्णटामुग्यानि
 गण्टविलानि येषाम् ॥ ३१ ॥ विद्यागदानां शिक्षागुण्य-
 नाम ॥ ३३ ॥ निनीपन्तं प्रापयितुमिच्छन्तम् ॥ ३६ ॥
 इति श्रीचतुर्भुजमिश्रहात्या महाभारतटीकायां विराटपर्वणि
 एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

१७ के. 'सु शत्रुं सुभेयु' । १८ व. पश्चाच्चिथ्रियेणमर्थेषु । २२
 ज. अ. सुभेयुः । २४ अ. न इमे क्वान् सुभेयुः । २५ अ. व. ल-
 ११ । २६ विराट् । २८ व. अ. पुत्रेणमात्रं । ३० अ. मर्दिनः । ३१
 व. ल. 'सु' पश्चाच्चिथ्रिये । व. अ. सुभेयुः । ३२ अ. व. धरन्त इति

गीमता । ३२ अ. व. विधिनिर्णयः । व. 'सु' शत्रुं चरन्त । ३३ व.
 'शरी' पश्चाच्च लक्ष्यमिमाः । ३६ अ. व. 'स्य निर्णय-
 नम्' । इति
 एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२

मत्स्यानां विगतानां च तृपुष्टं यदम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

निर्याय नगराच्छरा व्युदानीकाः प्रहारिणः ।
त्रिगर्तानसृशृश्रमत्स्याः सूर्ये परिणते सति ॥ १ ॥
ते त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संख्या युद्धदुर्मदाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोषु गृद्धा महावलाः ॥ २ ॥
भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्कुशनीदिताः ।
ग्रामणीयैः समाहृदाः कुशलैर्द्विस्तादिभिः ॥ ३ ॥
तेषां समागमो घोरस्तुमलो लोमहर्षणः ।
घ्रतां परस्परं राजन् यमराष्ट्रविचर्यनः ॥ ४ ॥
देवासुरसमो राजन्नासीत्सूर्येऽवलम्बति ।

[सर्व०] सूपक्षरेषु शोभनरथाङ्गेषु ॥ १७ ॥ उच्छि-
त्रिये उच्छ्रितोऽभूत् ॥ १९ ॥ दंदिताः संनद्धाः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भारतपराशर्युक्तौ भारतायं प्रकाशे विषयपरिणि
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

[विरो०] महानुभावः सिंहः ॥ १९ ॥ वीरस्येवाङ्ग-
रूपे येषाम् ॥ २३ ॥ आम्हाः पार्थोः ॥ ३२ ॥ त्रिगर्तानां
मत्स्यानाम् ॥ ३३ ॥ मत्स्यानामभिनिर्निर्ययुः २ पत्तिकांटी
च भारत (सू) । पत्ति पर्त्तीनाम् ॥ ३४ ॥ निनीपत्तम् (दे)
तं विराटं गत्रापदं निनीपन् प्रापयितुमिच्छन् (दे)
निनीपं तं (च) । निनीपाऽस्यास्ति अर्जुनाय च । उक्त
एवार्थः । निनीपर्यत्तं (सू) आर्यम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भारतदीक्षायां विषयपरिणतयो विषयपरिणि
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

[विष०] दंदिताः संनद्धाः ॥ २७ ॥ प्रभिन्नकरदामुराः
मद्भिन्नरूपोलाः । कटादामुरं प्रस्फुटितगण्डस्थलच्छिद्रं
मद्बशान् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भारतविषयपरिवरणे विषयपरिणि
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

[नील०] निर्याय निर्यत्य अस्तुश्रन् प्राप्तान्तः परि-
णते पञ्चधा निभक्तस्याद्भ्रमुयैर्भागं प्राप्ते ॥ १ ॥
ग्रामणीयैः राजनीयैः 'ग्रामणीर्नापिते पुंसि त्रिष्वव्यश्वे-
ऽधिपेऽपि च' इति ज्ञानार्थः ॥ ३ ॥ समागमः संग्रामः
॥ ४ ॥ अवलम्बति अयोहति ॥ ५ ॥ सैन्येन सेनोत्थेन

१ क. निर्ययुर्न । क. सूर्येऽस्तं गमिते सति । ४ क. घ. घोरस्तुमलो ।
ज. परस्परं घोरं घं; व घोरं घं । ५ व ज. 'वल्बन्ति । ६ व. चोच्यते-

पदातिरथनगोन्द्रह्यारोहवज्रैववान् ॥ ५ ॥

अन्योन्यमभ्यापततां निघ्नतां चेतरेतरम् ।
उद्वृत्तिपुत्रजो भौमं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ६ ॥
पक्षिणश्चापतन् भूमौ सैन्येन रजसाऽऽवृताः ।
स्वमपुङ्खैः सुतीक्ष्णार्थैर्वज्राधिसदृशमभैः ।
इषुभिर्व्यतिसर्पद्भिरादित्योऽन्तरधीयत ॥ ७ ॥
स्वयौतैरिव संयुक्तमन्तरिक्षं व्यरंजत ।
स्वमपुष्टानि चापानि व्यतिपत्तानि धन्विनाम् ॥ ८ ॥
पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम् ।
रथा रथैः समाजग्मुः पादातैश्च पदातवः ॥ ९ ॥

॥ ७ ॥ व्यतिपत्तानि हस्तान् हस्मान्तरं गतानि ॥ ८ ॥
अस्यतां क्षिपताम् ॥ ९ ॥

[अर्जु०] व्युदानीकाः शकटादिव्यूहेन कृतव्यूहसैन्याः
परिणते किञ्चिच्छेपे ॥ ११ ॥ गृद्धाः साकाङ्गाः ॥ १२ ॥ ग्रामणीयैः
प्रधानैः स्वायं प्यच् ॥ हस्तिस्तादिभिः हस्त्यारोहैः ॥ ३ ॥
समागमः समरः ॥ ४ ॥ व्यतिसंयद्रिः त्रिनयेन गच्छद्रिः
॥ ७ ॥ व्यतिपत्तानि करात्करं नीनानि ॥ ८ ॥ पतनां
गच्छताम् । अस्यतां क्षिपताम् ॥ ९ ॥

[चतु०] अष्टशुभ्रान्तः ॥ १ ॥ गृद्धाः सगृह्णाः
॥ २ ॥ ग्रामणीयैः प्रधानैः ॥ ३ ॥ सैन्येन सेनाभवेन ।
व्यतिमर्पद्भिर्न्योन्यं गच्छद्रिः ॥ ७ ॥ व्यतिपत्तानि
समुद्यतानि ॥ ८ ॥ पतना गच्छताम् । अस्यतां
क्षिपताम् ॥ ९ ॥

[सर्व०] ग्रामणीयैः राजकीयैः ॥ ३ ॥ व्यतिपत्तानि
हस्ताद्धस्तान्तरं गतानि ॥ ८ ॥ अस्यतां क्षिपताम् ॥ ९ ॥

[विरो०] परिणते अस्ताभिमुने ॥ १ ॥ समागमः २
तु समयः (सू) आन्वारः ॥ ४ ॥ व्यतिसर्पद्रिः; संयद्रिः
(दे) ॥ ७ ॥

[विष०] व्युदानीका रचितसैन्याः । सूर्ये परिणते
सति किञ्चिच्छेपे सति ॥ १ ॥ गोषु गृद्धा गोषु साकाङ्गाः
॥ २ ॥ ग्रामणीयैः प्रधानैः ॥ ३ ॥ अभ्यापततां संसुरमा-
गच्छताम् ॥ ६ ॥ व्यभिपत्तानि करात्करान्तरं नीनानि
॥ ८ ॥ पतनां गच्छताम् ॥ ९ ॥

सर्वम् । ८ व. व्यभिपत्तानि, अ. व्यतिपत्तानि ।

सादिनः सादिभिश्चैव गजैश्चापि महागजाः ।
 असिभिः पट्टिरीः ससैः शक्तिभिस्तोमरैरपि ॥१०॥
 संख्याः समरे राजन्निमग्नुरितरेतरम् ।
 निघ्नन्तः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघनाहयः ॥ ११ ॥
 न शेकुर्भिसंख्याः शूरान्कर्तुं पराद्भुखान् ।
 कृत्रोत्तरोष्ठं सुनसं क्लृप्तकेशमलङ्कृतम् ॥ १२ ॥
 अहश्यत शिरच्छिन्नं रजोऽवस्तं सकुण्डलम् ।
 अटश्यंस्तत्र गात्राणि शरैश्छिन्नानि भागशः ॥ १३ ॥
 शालस्कन्धनिकाशानि क्षात्रियाणां महामृधे ।
 नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ॥ १४ ॥
 आस्तीर्णा वसुधा भाति शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
 रथिनां रथिभिश्चात्र संपहारोऽभ्यवर्तत ॥ १५ ॥
 सादिभिः सादिनां चापि पदातीनां पदातिभिः ।

[लक्ष्मणः] ग्रामणीयै समाकृष्टा इत्यत्र ग्रामणी ग्रामा-
 धिपतिर्विराट् तत्सवन्धिभि ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भागवत महाकाव्ये वायुपुराणविद्विषये लक्ष्मणपुराणे
 निघण्टुपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

[नीलः] नागभोगनिकाशैः संपदेहोपमै ॥ १४ ॥
 वस्त्रमल मूर्च्छा आविशान् शूरानिति शेष । येषां गरु-
 त्मता पक्षिणाम् अन्तरिक्षे गतिर्दर्शनं च तेषुपि शरैः
 प्रवेजिता उद्वेग प्रापिता सन्त उपाविशान् ध्वजाप्रादौ ।
 बाणपटलेन तेषां गतिर्दर्शनं च न्यरुध्यत निरुद्धम् ॥ १७ ॥
 त्रिगर्तानां सेनां प्रविष्टामित्यन्वय ॥ १९ ॥ प्रविश्य च
 तामाच्छेता मोहितवन्तौ केशाकेशि केशेषु केशेषु गृहीत्वा
 प्रवृत्तं युद्धं केशाकेशि एव रथारथि । पाठान्तरे नखानखि
 नखैर्नखैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं नखानखि । केशेषु
 गृहीत्वा योवान् रथेषु गृहीत्वा रथाश्च प्रक्षिपत इति भावः
 ॥ २० ॥ सूर्यदत्त शतानीक ॥ २१ ॥

[अर्जुनः] कृत्रोत्तरोष्ठं कृत्रं घटितश्मश्रु उत्तरोष्ठं यत्र
 ॥ १२ ॥ संपहारो युद्धम् ॥ १५ ॥ प्रसर्पता गच्छता
 ॥ १६ ॥ वस्त्रमल मोहः । उपाविशञ्जलानीति शेषः
 ॥ १७ ॥ आच्छेता निघ्नन्तौ (?) नहुलमिति शेषः । केशा-
 केभिः नखानखि 'तत्र तेनेदमिति सख्ये' इति समासः ॥ २० ॥

[चतुः] दन्तोत्तरोष्ठं दृष्टापर कृत्रेण प्रसारि(रिदि?)थि

११ व शीघ्रमथे-अन्तरिक्षे गतिरेषां ददन्तु इति कथनम् । व समरे ज
 युधिगण्डुः । १२ व दन्तोत्तरोष्ठं धनसं, व कृत्रोत्तरोष्ठं धनसं । १३ व ज
 अटश्यन्तं च का । व नि भारतः । १४ व 'श्च' इत्यन्तरिक्षे । १५ क न घ
 ष ण व द शृणुष ता । १६ व ज प्रवृत्तः । १७ व तेषां इ
 युधवत् १८ निर्म । १९ व इ उपाकेशोत्तरोष्ठं, व घ उपाहृत्पत्र

उपाशाम्पट्टजो भौमं रभिर्रेण प्रसर्पता ॥ १६ ॥
 कश्मलं चाविशद्वोरं निर्मर्यादमपतत ।
 उपाविशान् गरुत्मन्तः शरैर्गाढं प्रवेजिताः ।
 अन्तरिक्षे गतिर्येषां दर्शनं च न्यरुध्यत ॥ १७ ॥
 ते घ्नन्तः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघनाहयः ।
 न शेकुर्भिसंख्याः शूरान्कर्तुं पराद्भुखान् ॥ १८ ॥
 शतानीकः शतं हत्वा विशालास्रथयुःशतम् ।
 प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिगर्तानां महारथी ॥ १९ ॥
 तौ प्रविष्टौ महासेनां घलन्तौ मनस्विनौ ।
 आच्छेता बाहुसंरुध्यौ केशाकेशि रथारथि ॥ २० ॥
 लक्ष्मिपत्न्या त्रिगर्तानां तौ प्रविष्टौ रथत्रयम् ।
 जग्मनुः सूर्यदत्तश्च मदिरासश्च पृष्टतः ॥ २१ ॥

तकेशम् ॥ १२ ॥ कश्मल मोहम् । निर्मर्यात् सतुलम् । उपाशे-
 शन् उञ्जितमन्त । प्रवेजिता पाडिता अन्तरिक्षे गति-
 र्येषां पक्षिणिमानादीनां तेषां दर्शनं भवति । वृत्तमतीत-
 मित्यन्वयः । अरुध्यतेति वा पाठः ॥ १७ ॥ आच्छेता
 प्राग्वन्तौ । बाहुसंरुद्धा बाहुयुद्धानन्तरं तौ शतानीक-
 विशालाशौ ॥ २० ॥

[सर्पः] नागभोगनिकाशैः संपदेहोपमै ॥ १४ ॥
 कश्मल मूर्च्छा शूरानाविशान् येषां गरुत्मता पक्षिणाम्
 अन्तरिक्षे गतिर्दर्शनं च तेषुपि शरैः प्रवेजिता उद्वेग प्रापि-
 ता सन्त उपाविशान् ध्वजाप्रादौ । बाणपटलेन तेषां
 गतिर्दर्शनं च निरुद्धम् ॥ १७ ॥ तामाच्छेता मोहितवन्तौ
 केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं केशाकेशि । नखैश्च
 नखैश्च प्रहृत्येदं प्रवृत्तं युद्धमित्यादि ॥ २० ॥ सूर्यदत्त
 शतानीक ॥ २१ ॥

[विरोः] कृत्रकेश प्रसारितकेशम् ॥ १२ ॥ येषां
 पक्ष्यादीनां तेषां दर्शनं शरैरुध्यत । अत्रैवेति पाठे अ-
 पिर्निर्णयार्थं ॥ १७ ॥ आच्छेताम्, अच्छेताम् (दे) ॥ २० ॥

[विपः] क्लृप्त (कर्तितलोम) घटितश्मश्रु उत्तरोष्ठं
 यस्मिंस्तत्कृत्रोत्तरोष्ठम् । क्लृप्तकेश रचितधर्मिणम् ॥ १२ ॥
 प्रवर्तता, प्रसर्पता ॥ १६ ॥ प्रवेजिता प्रकम्पिता ।
 अन्तरिक्षे आकाशे ॥ १७ ॥ आच्छेता गनन्तौ ॥ २० ॥

उत्तरोष्ठं वा पापुहृत्पा, अष्ट पापुहृत्पा । १८ व शेकुर्भिसंख्या काश्चिदर्थः
 २० व तौ तस्मिन्, व 'वन्तौ यश्चित्' । व बाहुसंरुद्धं, अ प्रवेजितौ ।
 ग व अ ज 'योनिनखानि' ॥ २१ ॥ अ प्रविष्टौ महाकम्पुः ।

१ 'दर्शनं नाप्यवगतं' इति पाठः, अ समासः । २ बाहुसंरुद्धं इति पठे
 रथसंघः ।

विराटस्तत्र संग्रामे इत्वा पञ्चगतान् रथान् ।
 ह्यानां च शतान्यष्टौ इत्वा पञ्च महारथान् ॥ २२ ॥
 चरन्स विविधान्मार्गान् रथेन रथसत्तमः ।
 त्रिगर्तानां सुशर्मणमाच्छेद्वृकमरुचं रणे ॥ २३ ॥
 तौ व्यवाहरतां तत्र महात्मानौ महावलौ ।
 अन्योन्यमभिगर्जन्तौ गोष्ठेषु वृषभाविच ॥ २४ ॥
 ततो राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
 मत्स्यं समीपाद्राजानं द्वैरथेन नरर्षभः ॥ २५ ॥
 ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतीथतुरमर्षणौ ।

शरान्वयसृजतां शीघ्रं तोषधारा घना इव ॥ २६ ॥
 अन्योन्यं चापि संरुचौ विचेरतुर्मर्षणां ।
 कृताह्नौ निशिनैर्बाणैरसिगक्तिगदाभूतौ ॥ २७ ॥
 ततो राजा सुशर्मणं विव्याध दग्धिः शरैः ।
 पञ्चभिः पञ्चभिश्चास्य विव्याध चतुरो ह्यान् ॥ २८ ॥
 तथैव मत्स्यराजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
 पञ्चाशद्भिः शित्तिर्वर्षाणिविव्याध परमाह्वयिन् ॥ २९ ॥
 ततः सैन्यं महाराज मत्स्यराजमुशर्मणोः ।
 नाभ्यजानत्तदाऽन्योन्यं सैन्येन रजसाऽऽवृतम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथस्त्रिंशोऽध्यायः ३३

सुशर्मणा युद्धे बलाद्गन्मथ्य विराटस्य घणम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिराजुशासनानीनेन सुशर्मानं निर्मित्य विराटपीठोत्थं सुशर्मप्रदं च ॥ २ ॥ युधिष्ठिरेण निर्मित्यं तस्य मोषणम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तमसाऽभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत ।
 अतिप्लुन्वै मुहूर्तं तु व्यूढानीकाः महारिणः ॥ १ ॥
 ततोऽन्धकारं प्रणुदद्भुदतिप्लुत चन्द्रमाः ।
 कुर्वाणो विमलां रात्रिं नन्द्यन् क्षत्रियान् युधि ॥ २ ॥
 ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्धुद्धमवर्तत ।

घोररूपं ततस्ते स्म नावैक्षन्त परस्परम् ॥ ३ ॥
 ततः सुशर्मा त्रैगर्तः सह भ्रात्रा यवीयसा ।
 अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रतेन सर्वशः ॥ ४ ॥
 ततो रथाभ्यां प्रस्कन्ध भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ ।
 गदापाणौ सुसंरुचौ समभ्यद्रवतां रथात् ॥ ५ ॥

[नील०] तौ विराटसुशर्मणौ ॥ २४ ॥ ततः सैन्य-
 मिति श्लोकः प्राचीनपुमन्केवल्यथा पश्यते । ततः सेनाः
 समाहृत्य मत्स्यराजमुशर्मणौ । न जानीता तदाऽन्योन्यं
 सैन्येन रजसावृतौ ॥ इति, तत्र सुशर्मणाविति द्वस्त्वमर्षम
 सेनाः सेनास्थान् शृगन् समाहृत्य अन्योन्यसंघट्टं कारयित्वा
 सैन्येन सेनोत्थेन ॥ ३० ॥

[सर्थ०] तौ विराटसुशर्मणौ ॥ २४ ॥
 इति श्रीसर्वेः भारताभ्युपनिषत्ते वि० द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥
 [विरो०] व्यतियाय परस्परामिसुरं गत्वा (३)
 व्यतीयाताम् ॥ २६ ॥ जसिगक्तिगदाभूतौ, ततश्चतुर-
 रिन्दभौ (च) ॥ २७ ॥
 इति श्रीमहा० विरो० विप० द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥

इति नैटनर्षीये भारतभाजरीये विराटपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥
 [अर्जु०] आच्छेत् गतवान् ॥ २३ ॥ व्यवाहरतां व्यवाहरं ।
 कृतवन्तौ ॥ २४ ॥ व्यतियाय परस्परम भिगम्य ॥ २६ ॥
 इति श्रीमहा० मर्जु० विरा० द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥
 [चतु०] मत्स्यराजमुशर्मणावित्यत्र दीर्घाभाव आर्थः ।
 ॥ २४ ॥ ततश्चतु० तन्कृतवन्तौ ॥ २७ ॥ सैन्यमन्योन्यं
 न जानीताभित्यन्वयः । ' सुशर्मणोः । नामभ्यजानात् '
 पाठे कर्तुं ॥ ३० ॥
 इति श्रीचतु० महाभारतटीकायां वि प. द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥

[विप०] आच्छेत् गतवान् ॥ २३ ॥ व्यतीयातां परस्पर-
 रामिसुरं गतवन्तौ । व्यसृजतां घाणास्त्रिमन्तौ ॥ २६ ॥
 इति श्रीमहाभारतविषयमथर्ववेदने विप० द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥
 [नील०] तमसा नैवेनान्यकारेण मुदृताचान्द्रोदय-
 कालं न तु घटीद्वयमात्रम् । कृष्णपक्षस्य सप्तमीमिति सप्तम्यां
 गोप्रहणस्योक्तवान् ॥ १ ॥ प्रस्कन्ध अवस्था ॥ ५ ॥
 [अर्जु०] रथव्रतेन रथसमूहेन ॥ ४ ॥ प्रस्कन्ध
 अवतीर्थ ॥ ५ ॥

२३ अ. हला पचाशत् ॥ २३ व चेदं विधान्मार्गान्-पिपु रथस्थानः ॥ २४
 च. प्रथमर्षस्थने तौ तु च्यवन्ता वन महात्मानोमशरौ, घं. तौ तु व्यचरतां
 तत्र मत्स्यराजमुशर्मणौ । २५ व. मत्स्यनीयद्वयावृत्तां । अ. नरर्षभन्, व
 नरर्षभः । २६ ग घ व च. व व्यतीयातां समन्ता । व अ घनाविति । २७
 व. 'शौ युधिष्ठिरौ । २८ विधिरे शरै । २९ व पचाशता विनै । ३०

इत्त मभ्युत्थयति विराटुसाम्भ्ययसमातिथ नास्ति व च व पुस्तकेषु । घ.
 सनाह्वय मत्स्यराजमुशर्मणौ । नाम्यशनेत्तदाऽन्योन्यं प्रदरे रजसा वृते । व.
 सैन्यं समाहृत्य । ग व प्रदरे रजसावृते । इत्त द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥
 ३ व व तत्स्यरिजसोऽन्येन । ४ ग. घ व द. आया सुवन्तः । ५
 ग. व. 'ता ह्यदा, घ. रथात् ।

तथैव तैर्पां तु बलाभि तानि

क्रुद्धान्पथान्योन्यमभिद्रवन्ति ।

गदासिखैश्च परस्वपैश्च

प्रासैश्च तीक्ष्णाग्रसुपीतधारैः ॥ ६ ॥

बलं तु मत्स्यस्य बलेन राजा

सर्वे त्रिगर्ताधिपतिः सुशर्मा ।

प्रमथ्य जित्वा च प्रसह्य मत्स्यं

विराटमोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७ ॥

तौ निहत्य पृथक् धुर्यात्रुभौ तौ पाणिंसारथी ।

विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ ८ ॥

तमुन्मथ्य सुशर्मास्थ युवतीमिव कामुकः ।

स्यन्दनं स्वं समारोप्य प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ९ ॥

तस्मिन् मुक्षीते विरथे विराटे बलवत्तरे ।

प्राद्रवन्त भयान्मत्स्यास्त्रिगर्तैरर्दिता भृशम् ॥ १० ॥

तेषु संत्रस्यमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

प्रत्यभापमहाबाहुं भीमसेनपरिन्दमम् ॥ ११ ॥

मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगर्तेन सुशर्मणा ।

तं मोचय महाबाहो न गच्छेद्विपतां वशम् ॥ १२ ॥

उपिताः स्म मुखं सर्वे सर्वकामैः सुपूजिताः ।

भीमसेन त्वया कार्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १३ ॥

भीमसेन उवाच—

अहमेनं परित्रास्ये शासनाच्च पार्थिव ।

पश्य मे सुमहत्कर्म युध्यतः सह शत्रुभिः ॥ १४ ॥

[सर्व०] सुहृत्तम आचन्द्रोदयकालम् ॥ १ ॥

[विप०] व्यतिष्ठन्त पवमेव स्थिताः ॥ १ ॥

[मील०] तीक्ष्णानि अग्निणि सुपीताः सुतरां पीताः

शोषिताः क्रुदीकृता वनायासेन शीघ्रं परशरीरप्रवेदाक्षमाः

धाराश्च येषां ते तीक्ष्णाग्रसुपीतधारसैः । तीक्ष्णायसपी-

तोति पाठेऽपि पीतगव्दस्योक्त एतार्थः ॥ ६ ॥ बलं जित्वा

चेनि संवन्धः ॥ ७ ॥ अपारुज्य उत्पाटय ॥ १६ ॥ विराटं

समनीदधैतं हे सम हे साधो इति विराटं वदत्य वाचा दृशा

च संभाव्य एनं सुशर्मणं तिष्ठ तिष्ठेति चावदति संवन्धः ।

'सर्वनायुसमानेषु समं स्यादभिधेयन्' इति मेदिनि ॥ २४ ॥

[अज्ञे०] नमुन्मथ्य सुशर्मा तु रुदतीं यजुःकामिरा यजुःकं;

६ दै. 'सुपीतयोः । ७ व प्रमथ्य 'बेन विद्रुह । ज निष्पा तरसा

प्रमथति । ८ व. 'वृषी वी ९ च यजुःकामिरा कमुः', ग. घ. व. रुदतीं

यजुःकामिरा । ११ व. अथमभ्यन्महापृष्टु । १२ व. परामृष्टि । १३ व. स

शेऽपि । १५ व. 'वन्मथय । १६ ग. धनेने सगणाय शः । व. धने

स्वबाहुबलमाश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह ।

एकान्तमाश्रितो राजन् पश्य मेऽथ पराक्रमम् ॥ १६ ॥

सुस्कन्धोऽयं महावृत्तो गदारूप इव स्थितः ।

अहमेनमपारुज्य द्रावयिष्यामि शात्रवान् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षितमाणं वनस्पतिम् ।

अत्रवीद्वानरं वीरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥

मा भीम साहसं कार्ष्णिस्तित्त्वेन वनस्पतिः ।

मा त्वां वृक्षेण कर्माणि कुर्वाणमतिमानुपम् ॥ १८ ॥

जनाः समवबुध्वरेन् भीमोऽपमिति भारत ।

अन्यदेवायुधं किञ्चित् प्रतिपद्यस्व मानुपम् ॥ १९ ॥

चापं वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परस्वयम् ।

यदेव मानुपं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ॥ २० ॥

तदेवायुधमादाय मोक्षयाशु महीपतिम् ।

ययौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबयौ ॥ २१ ॥

सहिताः समरे तत्र मत्स्यराजं परीप्सतः ।

वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः ॥ २२ ॥

गृहीत्वा तु धनुःश्रेष्ठं जवेन सुमहाजवः ।

व्यमुञ्चच्चक्रवर्षाणि सनोय इव तोयदः ॥ २३ ॥

तं भीमो भीमकर्माणं सुशर्माणमथाद्रवत् ।

विराटं सम वीक्ष्यैनं तिष्ठ तिष्ठेति चावदत् ॥ २४ ॥

युवतीमिव कामुक इति पाठश्चिन्त्यः । यथाख्याख्यानं सर्वत्र

पाठो ज्ञेयः ॥ ९ ॥ परामृष्टो वदः ॥ १२ ॥ निष्कृतिः

प्रत्युपकारः ॥ १३ ॥

[चतु०] पृथगेकैकं धुर्यां रथबाहिनौ द्वावधौ निह-

लेखान्वयः । पाणिंसारथी वृष्टगोपौ ॥ ८ ॥ निष्कृतिः

परिशुद्धिः ॥ १३ ॥ ज्यूहृत्तो प्रबुज्जानस्य ॥ २२ ॥

[सर्व०] तीक्ष्णानि अग्निणि सुतरां पीताः शोषिताः

क्रुदीकृताः धाराश्च येषाम् ॥ ६ ॥ अपारुज्य उत्पाटय

॥ १६ ॥ हे सम हे साधो इति विराटं संबोधय वाचा दृशा

च संभाव्य एनं सुशर्मणं तिष्ठतिष्ठेति चावदत् ॥ २४ ॥

[विरो०] युवतीमिव कामुकः रुदतीं यजुःकामिरा(हे) ॥ १ ॥

रात्रन्तमासाय द्रा* । १७ व. स सज्जिव । घ. द. ज्येष्ठो धः; ग. घोरं धः ।

१८ व. बुद्धेयम् । २० व. *शु या परमर । २२ ट. ग. घ. व. सुहृः

समरे तत्र, क. भ्यावदृष्टते समरे । व *रे तत्र । व *रेऽन्वये मत्स्यरा-

जयोऽपथा ।

सुशर्मा चिन्तयामास कालान्तकयमोपमम् ।
 तिष्ठ तिष्ठेति भापन्तं पृष्ठतो रथपुङ्गवः ।
 पश्यतां सुमहत्कर्म महद्युद्धमुपस्थितम् ॥ २५ ॥
 पराष्टो धनुर्ग्रहं सुशर्मा भ्रातृभिः सह [आस्ति-पृथगे] ^{पृथगे}
 निमेषान्तरमात्रेण भीमसेनेन ते रथाः ॥ २६ ॥
 रथानां च गजानां च वाजिनां च ससादिनाम् ।
 सहस्रशतसंघाताः शूराणामुग्रथन्विनाम् ॥ २७ ॥
 पातिता भीमसेनेन विराटस्य समीपतः ।
 पचयो निहतास्तेषां गदां शूय महात्मना ॥ २८ ॥
 तद्गुह्यं तादृशं बुद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
 चिन्तयामास मनसा किशेपं हि बलस्य मे ।
 अपरो दृश्यते सैन्ये पुरा मग्नो महाबले ॥ २९ ॥
 आकर्णणपूर्णेन तदा धनुषा प्रत्यदृश्यत ।
 सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनःपुनः ॥ ३० ॥
 ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन् ।
 दिव्यमहं विक्रवाणास्त्रिगतान्प्रत्यपर्णणाः ॥ ३१ ॥
 तान्निष्ठचरयान् दृष्ट्वा पाण्डवान्सा महाचमूः ।
 वैराटो परमक्रुद्धा युयुधे परमाद्भुतम् ॥ ३२ ॥
 सहस्रमवधीत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भीमः सप्त सहस्राणि यमलोकमदर्शयत् ॥ ३३ ॥
 नकुलश्चापि समैव शतानि प्राहिणोच्छरैः ।
 शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् ॥ ३४ ॥
 युधिष्ठिरसमादिष्टो निजद्रे पुनर्पर्षभः ।

[विप०] यावच्चौर्येण युयुधे यौ प्रथमौ अपरौ द्वौ
 गण्टा ॥ ८ ॥ रुदतीं श्वशुरगृहे प्रथमं नीयमानां बालवधू-
 मेव ॥ ९ ॥ पराष्टो वदः ॥ २२ ॥ निष्कृतिः अनुणत्वम् । 'न
 तं पदयामि लोकेषु कृते प्रतिक्रमोति यः सर्वस्य हि कृतार्थस्य
 मतिन्त्यां प्रवर्तते' ॥ १३ ॥ एवं 'समीपवर्ति चैतदो कम्प'
 निकटस्थं बृहत् समासाद्य भङ्गवत्त्वा ॥ १६ ॥

[मील०] रथपुङ्गवः तिष्ठ तिष्ठेति भापमाणः महत्क-
 र्माऽन्योन्ययुद्धं पश्यतां, कर्मव्यतिहारे तद्, अयं मां महत्कर्म
 कुर्वन् पश्यतु अहं चैनं द्रुप्ये इत्यर्थः ॥ २५ ॥ रथाः
 संगता इति शेषः ॥ २६ ॥ चिन्तयामासेति सुशर्मा

ततोऽभ्यपतदत्युग्रः सुशर्माणमुदायुधः ॥ ३५ ॥
 हत्वा तां महतीं सेनां त्रिगर्तानां महारथः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ॥ ३६ ॥
 अभिपत्य सुशर्माणं शरैरभ्याहनदृशम् ।
 सुशर्माऽपि सुसंख्यस्वरमाणो युधिष्ठिरम् ॥ ३७ ॥
 अविध्यन्नवभिर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
 ततो राजन्नाशुकारी कुन्तीपुत्रो दृकोदरः ॥ ३८ ॥
 समासाद्य सुशर्माणमभानस्य व्यपोययत् ।
 पृष्ठगोपांश्च तस्याय हत्वा परमसायकः ॥ ३९ ॥
 अधास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थाद्घातयत् ।
 चक्ररथश्च शूरो वै मदिराभोजतिविश्रुतः ॥ ४० ॥
 समायाद्विधेयं दृष्ट्वा त्रिगर्तं प्राहरत्तदा ।
 ततो विराटः प्रस्कन्ध रथाद्य सुशर्माणः ॥ ४१ ॥
 गदां तस्य परामृश्य तमेवाभ्यद्रवद्वली ।
 स चचार गदापाणिद्विद्वोऽपि तरुणो यथा ॥ ४२ ॥
 पलायमानं त्रैगर्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभापत ।
 राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ॥ ४३ ॥
 अनेन वीर्येण कथं गास्त्वं प्रार्थयसे बलात् ।
 कथं चानुचरांस्त्यक्त्वा शत्रुमध्ये विपीदसि ॥ ४४ ॥
 इत्युक्तः स तु पार्थेन सुशर्मा रथयूयवः ।
 तिष्ठ तिष्ठेति भीमं स सहसाऽभ्यद्रवद्वली ॥ ४५ ॥
 भीमस्तु भीमसंकाशो रथात् प्रस्कन्ध पाण्डवः ।
 आद्रवचूर्णमच्छ्रो जीवितेच्छुः सुशर्माणः ॥ ४६ ॥

बलस्य सैन्यस्य किशेपं बुद्धिमानं वधं चिन्तयामास 'शेषः
 संकर्षणे वधे' इति मेदिनी । तत्र हेतुः हि यस्मात् मे भ्रम
 अपरो भ्राता महानले सैन्ये पुरा मग्नो दृश्यते । भ्रातुः
 संकटं दृष्ट्वा सैन्यनाशं चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ २९ ॥ धनुषा
 शोभमान इति शेषः ॥ ३० ॥ ते सर्वे मर्याः ॥ ३१ ॥ अलु-
 यो युधिष्ठिरः वाक्यदोषान् ॥ ३५ ॥ त्रैगर्तं त्रिगर्तो-
 धिपतिम् ॥ ४३ ॥ भीमसंकाशः भीमोपमः 'रामरावणयो-
 र्युद्धं रामरावणयोरिव' इतिवन्तुपम इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

[चतु०] प्राहिणोचमलोकमित्यनुपजने ॥ ३४ ॥ च
 भयाद्विधेयं दृष्ट्वा त्रिगर्तं प्रजहार ह । इति वा पाठः ॥ ४४ ॥

२६ दे. ते नराः । ३१ व. समस्तास्ते राणः । ३२ व. दृष्ट्वा त्रिगर्तम् ।
 ३३ अ. सहस्राण्यवधीत्तत्र; व. सहस्रं व्यवधीत्तत्र । ग. घ. व. समस्तान्यो-
 भान् । ३५ व. ततोऽन्योन्ययुद्धं पश्यतः; व. तदन्त्योन्ययुद्धम्; अ. ततोऽन्योन्य-
 तन्तर्जं । व. अ. सुशर्माणमुदायुधम् । ३६ व. अ. मित्वा वा । ३७ व. अ.
 अभिपत्य सु । ३८ क. अविध्यन्नवभिर्वा । ३९ व. पृष्ठगोपी च । ४०

व. चक्ररथोऽयं शरस्य शोभा नो विद्युत् । ४१ व. स तस्य दिव्ये । व.
 'र्तं प्रजहारतः; व. प्रजगाम ह । ४२ व. तमेवाभ्यद्रवद्वली । व. तदगृह्णतिः ।
 ४३ व. प्राद्व शोभो महारथः । ४४ ग. व. 'ये तुम् । अ. शत्रुमये पश्यते ।
 व. न हीदसि । ४५ व. अभित्य सः । ४६ व. रथाशुभम् तुच्छी; घ. २.
 प्रस्कन्ध बुध्नी । घ. 'सुस्तेने रथात् ।

तं भीमसेनो धावन्तमभ्यधावत वीर्यवान् ।
 त्रिगर्तराजमादातुं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ४७ ॥
 अभिद्रुत्य सुशर्मणं केशपक्षे परामृशत् ।
 समुद्यम्य तु रोपाचं निष्पिपेप महीतले ॥ ४८ ॥
 पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहृद्विलपिष्यतः ।
 तस्य जातुं ददौ भीमो जत्रे चैनमरत्निना ॥ ४९ ॥
 स मोहमगमद्राजा प्रहारकरपीडितः ॥ ४९ ॥
 तस्मिन् गृहीते विरथे त्रिगर्तानां महारथे ।
 अभज्यत बलं सर्वं त्रैगर्तं तद्भयातुरम् ॥ ५० ॥
 निवर्त्य गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
 अवजित्य सुशर्मणं धनं चादाय सर्वेशः ॥ ५१ ॥
 स्वबाहुबलसंपन्ना हीनिपेया यतव्रताः ।

[सर्व०] किञ्चपं कुस्तितं वचम् ॥ २९ ॥

[विप०] रथोपस्थाद्रथमथ्यात् ॥ ४० ॥ त्रिगर्तः प्राजहा-
 च्छेदति । त्रिगर्तः सुगर्तो रथं त्वस्त्वा पलायाञ्चक्रे ॥ ४१ ॥
 वृद्धोऽपि तरणो हर्षात् ॥ ४२ ॥ राजपुत्रेति । हे राजपुत्र
 भूपतिमुन । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्योः'
 ॥ ४३ ॥ न सीदसि न दृषसे ॥ ४४ ॥ भीमस्य ध्रुवत
 इति श्लेषः ॥ ४५ ॥

[लक्षा०] भीमस्तु भीमसंकाश इत्यत्र भीमसंकाशः
 'व्योमकेनो भनो भीमः' इत्यमरः । रुद्रसदृशः ॥ ४६ ॥

[नील०] केशपक्षे केशकलापे । 'पादाः पृश्नश्च
 हन्मश्च कलापार्याः कचात्परे' इति । 'पक्षो मासार्पके'
 इत्युपन्यस्य 'केशपक्षेः परतो वृन्द' इति मेदिनी । अत्रोक्तं
 नीतिनाम्ने-नामपाणिशुचोत्पीडा (१) भूमौ निष्पेपणं
 पटान(२) । मूर्ध्नि पादप्रहरणं(३) जानुनोदरस्पर्दनम्(४) ॥
 भाङ्गानारया मुष्टया कपोले दृढताडनम् (५) ॥ कफोणि-
 पात्रोऽप्यसदृशम् (६) सर्वतस्तलत्राडनम् (७) ॥ तालेन युद्धे
 धमणं मारणं (८) रथममृशा ॥ चतुर्भिः क्षत्रियं
 पत्यात्वधमिः क्षत्रियाधमम् ॥ पृथ्विर्भद्रं यत् मत्तभिस्तु
 नृद्रं संकरमृभिः' इति । एतेषां मध्ये तं केशपक्षा-
 दिभिः पथभित्तिरयताऽप्य क्षत्रियाधमम् दर्शितम्
 ॥ ४८-४९ ॥ घृणी दयालुः ॥ ५१ ॥ विरजम् अविचं वर्गं
 परार्थितम् ॥ ५५ ॥

रिपि धर्मैश्चर्यते प्राणभारतेति रि. प.
 वदकिटीऽप्याय ॥ ३३ ॥

विराटस्य महात्मानः परिक्लेशविनाशनाः ॥ ५२ ॥
 स्थिताः समक्षं ते सर्वं त्वथ भीमोऽभ्यभापत ॥ ५३ ॥
 नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
 किं तु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ॥ ५४ ॥
 गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशम् ।
 तत एनं विचेष्टन्तं बद्धा पाथो वृकोदरः ॥ ५५ ॥
 रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुण्डितम् ।
 अभ्येत्य रणपथ्यस्थमभ्यगच्छयुधिष्ठिरम् ॥ ५६ ॥
 दर्शयामास भीमस्तु सुशर्मणं नराधिपम् ।
 प्रोवाच पुरुषव्याघ्रो भीममाह्वशोम्भिनम् ॥ ५७ ॥
 तं राजा प्राहस द्वा मुच्यतां वै नराधमः ।
 एवमुक्तोऽब्रवीद्भूमिः सुशर्मणं महाबलम् ॥ ५८ ॥

[अर्जु०] केशपक्षे परामृशत् केशसमुद्दे जमाह ॥ ४८ ॥
 अरविना निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ४९ ॥ राजा युधिष्ठिरः ।
 घृणी दयावान् ॥ ५४ ॥

[चतु०] अरत्निना प्ररुताङ्गुलिना करेण ॥ ४९ ॥
 समक्षमन्योन्याभिसुरम् । प्राह भीमो महाबाहुरिदं वचनम-
 र्थवदिति पाठे निवर्त्य गा इत्यादौ निवृत्ता इत्यध्याहार्यम् ।
 ॥ ५३ ॥ मौलौ केशपात्रे ॥ ५५ ॥

[सर्व०] केशपक्षे केशकलापे ॥ ४८ ॥ अरतिः
 निष्कनिष्ठो मुष्टिः ॥ ४९ ॥ घृणी दयालुः ॥ ५४ ॥

इति श्रीसर्वज्ञानराजपण्डितौ भारतार्थप्रकाशे विराटपर्वणि
 त्रयविंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

[विद्यो०] अस्य विराटस्य । प्राह भीमो महाबाहुरिदं
 वचनमर्थवदिति पाठे निवर्त्य गा इत्यत्र निवृत्ता इति श्लेषः ।
 स्थिताः समक्षं ते सर्वं त्वथ भीमोऽभ्यभापत (च) ॥ ५३ ॥
 गले २ मौलौ (च) ॥ ५५ ॥ अभ्यगच्छन् आभिमुख्ये-
 नागच्छत् । अभ्येत्य दर्शयामास ॥ ५६-५७ ॥

[तप०] आदत्त जमाह ॥ ४७ ॥ यद्राजा सततं
 घृणी इति युधिष्ठिरं कटाक्षीकृत्य विराटकङ्क्षयोः साधारणं
 मनोधनम् ॥ ५४ ॥ मुच्यतां वै नराधिपः । राजा हि,
 अवश्य इति धर्मः ॥ ५८ ॥

[लक्षा०] हीनिपेया यतव्रता इत्यत्र हीनिपेयाः परसे-
 नाया हियं लज्जां निषेचन्तीति सयोक्ताः पाण्डवाः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमहाभारतपाण्डवनिर्वाहविजयविजयिणी
 रि. प. त्रयविंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

४७ व. 'व' देवस्य । व. 'म' दस्य मिः । ४९ व. ददौ पृथे जने
 कैनाविष्ट । व. ददौ दैव च मनुज । व. प्रहाहर्षोऽपि । ५३ व.
 (विरेक विरजः) ५३ व. लो लष । ५५ ट. व. भो नृ । व.

वैमर्षनादीव विराटवती, ज. व. शृङ्ग । ५३ ग. व. ज. भीमपथवत्स
 सुगर्षण । ५८ व. वै नराधिप । ततो भीमोऽब्रवीत् । विरतानां महात्सवम् ।

भीम उवाच—

जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ।
दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभामु च ५९ ॥
एवं ते जीवितं दद्यापेय युद्धजितो विधिः ।
तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ॥ ६० ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ३४

ता रात्रिं संग्रामभृतावेव निवमता विराट्तेन पाण्डवाना वितसंमाननादिना पूजनम् ॥ १ ॥ पाण्डवैस्तप्रतिनन्दनम् ॥ २ ॥
युधिष्ठिरवचनान्तत्येन प्रेरितैर्दत्तं स्योदये विराटनगरे राशो जयवोषणा ।

वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्ते तु सत्रीडः मुग्धर्माऽऽसीदधोमुखः ।
स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतम्बिवान् ॥ १ ॥
विस्त्रय्य तु मुग्धर्माणं पाण्डवास्ते हतद्विपः ।
स्ववाहुवलसंपन्ना हीनिपेवा यनत्रताः ॥
संग्रामशिरसो मये तां रात्रिं मुत्त्रिनोऽवसन् ॥ २ ॥
ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुपवित्रमान् ।
अर्चयामास विचेन मानेन च महारथान् ॥ ३ ॥
विराट उवाच— *Chon*
यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा ।
कार्यं कुरुत व सर्वे यथाकामं यथामुखम् ॥ ४ ॥
ददाम्यलंकृताः कन्या वसूनि विविधानि च ॥
मनसश्चाप्यभिप्रेतं युद्धे शत्रुनिवर्हणाः ॥ ५ ॥
युष्माकं वित्रमादय मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह ॥

[अर्थ०] ससत्यु च सभामु च ससद्गोष्ठी सभा
राज्ञाम् । जयवा सभामु अत्रेक्ये शत्रुभेदेऽपि द्विवचन-
मार्थम् ॥ ५९ ॥ सप्रणयं सन्नेहम् ॥ ६० ॥ प्रमाण
इति लिङ्गव्यत्यय आर्ष ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहा० मंत्रे० विराटपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

[चतु०] सभामु सभ्यजनेपु ॥ ५९ ॥ प्रमाणा इत्यार्ष-
प्रयोग । प्रमाणमिति वा पाठः ॥ ६१ ॥

इति श्रीचतुर्मुनिभृताया महाभारतर्णवारा विराटपर्वणि
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

[त्रिंशे०] सम्यग् सन्तो यामु ससत्यु ॥ ५९ ॥ प्रमाणं,
प्रमाणा (च) ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहा० विंशे० विराटपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

६१ ग मुषेममथमाचार । ज प्रमाणा वदि । ग घ व ननाध्यायसम
विनोदितः ॥ इति त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥
४ घ व पूवनमि वयावर्तयत् ॥ ५ व ज वद शत्रुनिवर्हणम् ।

युधिष्ठिर उवाच—

मुञ्च मुञ्चाप्रमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ।
दासभावं गतो ह्येव विराटस्य मदीपतेः ।
अदासो गच्छ मुक्तोऽसि सर्वं कार्याः कदाचनदः ॥

तस्माद्भवन्तो मस्यानामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तथेतिचादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक् पृथक् ।
ऊजुः प्राञ्जल्यः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७ ॥
प्रतिनन्दाम ते वाक्यं सर्वं चैव विद्याम्पते ।
एतन्नैव प्रतीताः स्म यत्वं मुक्तोऽय शत्रुभिः ॥ ८ ॥
ततोऽश्र्वीरधीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरम् ।
पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ॥ ९ ॥
एहि त्वामभिपेक्ष्यामि मत्स्यराजस्तु नो भवान् ॥ १० ॥
मनसश्चाप्यभिप्रेतं यथेष्टं भुवि दुर्लभम् ।
तत्तेऽहं संपदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् ॥ ११ ॥
रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्तमथापि च ।
वैयात्रपय विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोस्तु ते ॥ १२ ॥

[त्रिप०] सममु सता गोष्ठीषु सभामु च राचम-
माजेपु ॥ ५९ ॥

इति श्रीमहा० विपम० विराटपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

[नील०] प्रतीता हृष्टा ॥ ८ ॥ न अस्मन्मनाभि
सर्व भवान् प्रहीतुमर्हति ॥ ११ ॥

[अर्थ०] प्रतीता विन्मया तुष्टा वा ॥ ८ ॥ वैयात्र-
पयेति संसुद्धि केवल गोत्रेण ॥ १२ ॥

[चतु०] मानेन संमानेन ॥ ३ ॥

[सर्व०] प्रतीता हृष्टा ॥ ८ ॥

[त्रिप०] मन रत्नानि गजाश्वानीनि ॥ ४ ॥ कौरवेया-
ऊजुःराशो वशसभवाः ॥ ७ ॥ वैयात्रपय विप्रेन्द्रेति गोत्रगौ-
रवसन्तोऽधनम् ॥ १२ ॥

क ग घ च वि यथे शत्रुनिवर्हणम् ॥ ८ व ते शत्रु सर्वे च व माय
मनाय मस्य मथते । ग. नैव प्रमूढ । ११ ग घ च इ प्रियमन्मा ।
१२ व नमिस्तुन्द्रपदी च ।

त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि राज्यं संतानमेव च ।
यतश्च जातसंरम्भो न च शत्रुवशं गतः ॥ १३ ॥
ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ।
प्रतिनन्दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे ॥ १४ ॥
आनृशंस्यपरो नित्यं सुसुखी सततं भव ।
गच्छन्तु दूतास्त्वरितं नगरं तव पार्थिव ॥ १५ ॥
सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ।
ततस्त्वद्दधानाम्मत्स्यो दूतान् राजा समादिशत् ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ३५

दुर्योधनेन भीष्मादिभि सह विराट्वनरुद्धपत्य गोपान् । द्रुप गवा ग्रहणम् ॥ १ ॥ गोपप्यश्रेण भयत्पोरुता राजसदनं
प्रविश्य भूमिजयाह्वयस्य विराटस्तस्य कोट्यैर्गोवारपेणाख्यानपूर्वकं यद्वाय प्रोत्साहनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

याते त्रिगर्तान्मत्स्ये तु पशुंस्तान्वै परीप्सति ।
दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादथ ॥ १ ॥
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् ।
द्रौणिश्च सौवलयश्च तथा दुःशासनः प्रभो ॥ २ ॥

[नील०] यतो निगृहीत जातसंरम्भो जातभयोऽपि
त्वद्वलात्त च शत्रुवशं गतोऽस्मि ॥ १३ ॥

इति श्रीवैद्यन्याये भारतभारतपरे नि. प. चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

[अर्जु०] केचन रात्रिं राजावेदं दिनापेक्षामर्जुनन्त.
॥ १५ ॥ कृपया क्षणमात्रम् हे धीरा. मानित्वाधायमात्मानो
प्याख्या (१) तथापि सफलप्रभ. ॥ दक्षिणगोमृहः ॥

इति श्रीमन्महाभारतव्याख्यायामर्जुनविभूतया
नि. प. चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

[चतु०] संरम्भोऽनस्कन्दः ॥ १३ ॥

इति श्रीचतुर्भुजविभूतया महाभारतवीर्यायां विराटपर्वणि
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

[सध०] सरम्भ. भयम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमन्महाभारतव्याख्यायामर्जुनविभूतया
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

[विरो०] वेपथा मुर्यायाम् । रात्रिं रात्रौ ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारतवीर्यायां विरोधापर्वण्ययां विराटपर्वणि
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

[विप०] म सुनमां वानं गत दानभाषं गतः ॥ १३ ॥

आचक्षध्वं पुरं गत्वा संग्रामे विजयं मम ।
कुमार्यः समलंकृत्य पर्यागच्छन्तु मे पुरात् ॥ १७ ॥
वादिनाणि च सर्वाणि गणिकाश्च स्वलंकृताः ।
एतां चाज्ञां ततः श्रुत्वा राजा मत्स्येन नोदिताः ।
तामाज्ञां शिरसा कृत्वा प्रस्थिता हृष्टमानसाः ॥ १८ ॥
ते गत्वा त्रत तां रात्रिमथ सूर्योदयं प्रति ।
विराटस्य पुराभ्यासे दूता जयमघोषयन् ॥ १९ ॥

विधिवातिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
दुर्मुखो दुःशलश्चैव ये चैवान्ये महारथाः ॥ ३ ॥
एते मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः ।
ये पान्विद्राव्य तरसा गोधनं जहुरोजसा ॥ ४ ॥

प्रतिनन्दामेति प्रतीता विश्वस्ता. स्तुम. ॥ १४ ॥ सुसुखी
प्रियवादी ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयमपदिवरणे नि. प. चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

[लक्ष०] यतश्च जात इत्यत्र यतः सुदार्ढ्यः सकाशात् ।
॥ १३ ॥ नान्दीमघोषयन्त्यत्र नान्दी संतोषसन्निधनी
वार्ताम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्जुनविभूतया
पर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

[नील०] परीप्सति लिप्सति यतः अथ अत. विराटं
विराटदेशं उपयात् उपायात् ॥ १ ॥

[अर्जु०] मत्स्ये मत्स्यदेशाधिपे । परीप्सति प्रत्या-
नेगुमिच्छति । उपयात् उपायादित्यर्थः ॥ १ ॥ मत्स्यान्
मत्स्यदेशम् । घोषान् गोषान् । अञ्जसा अञ्जयन्वातेना ॥ ४ ॥

[चतु०] घोषान्नोपालान् । अञ्जसा दीप्तिम् ॥ ४ ॥

[विप०] मत्स्ये विराटे तास्तान् त्रिगर्तगृहीताम् पश्य
प्राप्नुमिच्छन्ति मति नानावर्णत्वात्तानिति धीप्ता ॥ १ ॥
अञ्जसा लक्षणा । विराटे ससेन्ये त्रिगर्तान्ति सति इति
लक्ष. तरसा घलेन ॥ ४ ॥

१. क. म. घ. च. ग. द. म. न. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

अ. व. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २

पट्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति च ।
 महता रथवंशेन परिवार्य समन्ततः ॥ ५ ॥
 गोपालानां तु घोपस्य हन्यतां तैर्षहारयैः ।
 आरावः सुमहानासीत्संभारे भयङ्करे ॥ ६ ॥
 गोपाध्यक्षो भयत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः ।
 जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदावैव ॥ ७ ॥
 स प्रविश्य पुरं राज्ञो नृपदेश्माभ्ययात्ततः ।
 अवतीर्य रथाचूर्णमाख्यातुं प्रविवेश ह ॥ ८ ॥
 दृष्ट्वा भूमिजयं नाम पुरं मत्स्यस्य मानिनम् ।
 तस्मै तत्सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ९ ॥
 पट्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
 तदिनेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्धन ॥ १० ॥

[नील०] कालयन्ति नयन्ति रथवंशेन रथसमूहेन ॥ ५ ॥ घोपस्य घोपन्यानां गवां गोपालानां च हन्यता हन्यमानानामारावः शब्दो महानभूत् ॥ ६ ॥ भूमिजय-मित्युत्तरस्यैव नामान्तरम् ॥ ९ ॥ शून्यपालं राज्ञोऽन-जिधानि पालकम् ॥ ११ ॥ यूथपो गन्धहृत्सी ॥ १५ ॥ पाशोपधानामिति पाशो मौर्वीप्रान्तद्वयगतौ तावैव उपधाने कीणायां तन्त्रीसंधानार्थं कीलविशेषौ यस्यां सा पाशो-पधाना ताम् । ज्यातन्त्री मौर्व्येव तन्त्री कार्णायसतन्त्रो यस्या तां चापो धनुर्यष्टिः सैव अलायुमहितो दण्डो यस्या-स्ताम् । महास्वनामित्युभयत्र तुल्यम् । शराम्ततो निःसर-न्तस्त एव वर्णाः शब्दवस्त्वसामान्यान् स्वरम्पगादयो यस्याम् । धनुःशब्दोऽत्र सत्यचापवाची । तामेव वर्णां शत्रूणां मध्ये प्रवादय ॥ १६ ॥

[अञ्जु०] रथवंशेन रथसमूहेन ॥ ५ ॥ हन्यतां हन्य-मानानाम् ॥ ६ ॥ भूमिजयमुत्तरम् ॥ ९ ॥ पाशोपधानां ज्यातन्त्री चापदण्डां महास्वनाम् । शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुम-ध्ये प्रवादय । उत्तरं गणाध्यक्ष आह—हे उत्तर शत्रुमध्ये प्रवादय प्रकर्षेण वादय वाणस्य तदेव प्रकृष्टत्वं यन् शत्रुवर्षार्थं शरक्षे-पास्तुपाद्यन् (?) । धनुषो कीणासान्यमाह—पाशोपधानामिति । पाशो ज्यावन्धः गुणोपरिस्थितादनिविष्टरज्जुसिति यावन् । स द्रुपधानं वीणादण्डरन्ध्रम् गण्डकरूपं वा यस्यां सा ताम् । ' उपधानं वेधो गण्डौ (?) इति मेदिनी । ज्यातन्त्रीमिति ज्या गुणः सैव तन्त्री वीणागुण इव यस्याम् । तन्त्री वीणागुणैः अपि च' इति मेदिनी । चापदण्डामिति । अयमभिप्रायः धनुष-

राजपुत्र हितमेष्टुः क्षिप्तं निर्पाहि च स्वयम् ।
 त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११ ॥
 त्वया परिपदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः ।
 पुत्रो ममानुरूपश्च शूत्रेति कुञ्जोद्गहः ॥ १२ ॥
 इष्यन्ते निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः ।
 तस्य तत्सत्यपेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् ॥ १३ ॥
 आवर्तय करुन् जित्वा पशून् पशुमतां वर ।
 निर्दहैषामनीकानि भीमेन शरतेजसा ॥ १४ ॥
 धनुश्च्युते स्वमपुङ्खैः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 द्विपतां भिन्यन्तीकानि गजानामिव यूथपः ॥ १५ ॥
 पाशोपधानां ज्यातन्त्रीं चापदण्डां महास्वनाम् ।
 शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय ॥ १६ ॥

श्रापशब्दोऽयं वंशम्बरुपमात्रे वर्तते तेन धनुर्वीणाविशिष्टमन्त्र-विरुपं वीणेति वाच्यम् । चापस्तु वंशस्वरूपो दण्ड इव यस्या धनुर्वीणायाः स तथा इति भेदनीयम् । तर्हि किमयं वर्ण-यतीत्याह—शरवर्णां शरा नाराचादयः एव वर्णनीयाः शब्दा यस्याः स तत्र । वर्ण्यन्ते इति वर्णाः कर्मन्ञ् ॥ शरशरा इति वर्णा इति वा ॥ १६ ॥

[चतु०] हन्यतां हन्यमानानाम् ॥ ६ ॥ इष्यन्ते धनु-र्वेदे ॥ १३ ॥ पाशो ज्यावद्धगर एव उपधानमुपनाहो यस्याः । शरा एव वर्णा अक्षराणि यस्यां सा ॥ १६ ॥

[सर्व०] कालयन्ति नयन्ति रथवंशः रथसमूहः ॥ ५ ॥ भूमिजयम् उत्तरम् ॥ ९ ॥ पाशो मौर्वीप्रान्त-द्वयगतौ तावैवोपधाने वीणायां तन्त्रीसंधानार्थं कीलविशेषौ यस्याम् । ज्या मौर्व्येव तन्त्रीतन्त्रो यस्याः । चापो धनु-र्यष्टिः सैव दण्डो यस्याः । ततो निःसरन्तः शरा एव वर्णा अक्षराणि ॥ १६ ॥

[विरो०] कालयन्ति अकालयन् । ते प्रसिद्धाः ॥ १० ॥ पाशः वेष्टनशोभार्थं स्वर्णादिपाशः स एव उपधानमुपनाहो यस्याम् । वर्णः स्वरः ॥ १६ ॥

[विप०] पर्वनालयत्र क्रमे कृत्वाजाच्छन् । रथवंशेन रथसमूहेन । धनोऽन्वयसमूहयोः । परिगृह्य परि समन्तद्विष्ट-यित्वा ॥ ५ ॥ हन्यतां हन्यमानानाम् ॥ ६ ॥ परिगोत्रेण कौरवा गोधनं हरन्तीति बुभ्यां पातयन् । मुञ्ज आह्वाने धावन् धावतेति ॥ ७ ॥ पशुकर्षणं गोहणम् ॥ ९ ॥ कालयन्त्येने कृत्वा गच्छन्ति ॥ १० ॥ शून्यपालमिति शून्य वीरराहितं च-

५ व. श्रीत्या- पर्वकण्ठदन् । व. व. रथेमेन परिगृह्य । ६ व. गोपाना-मनुषोष च हन्यता । ७ व. श्व-अपशु सवत्ये । ९ व. 'मावटे । १० व. राष्ट्रवर्धनम् । १२ व. त्वा च परि । व. मम ह्यरुपश्च । १३ व. भीरश्च मे ।

१४ व. मतिमन् वर । व. शरवर्दिना । १५ व. व. मित केष्टी । १६ व. श्रीराजः ।

श्वेता रजतसंकाशा रथे युज्यन्तु ते हयाः ।
ध्वजं च सिंहं सौवर्णमुच्छ्रयन्तु तव प्रभो ॥ १७ ॥
रुक्मपुङ्गवाः प्रसन्नाग्रा मुक्ता हस्तवता त्वया ।
छादयन्तु शराः सूर्ये राज्ञां मार्गनिरोधकाः ॥ १८ ॥
रणे जित्वा कुरून्सर्वान्जज्ञपाणिरिवागुरान् ।
यशो महद्वाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ १९ ॥
त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुतः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

पद्त्रिंशोऽध्यायः ३६

इच्छत्साराशिलभे कुरंस्तथा विनासयिष्ये यथा ते पार्थमेव मंप्राप्तं गन्धेरेभिति मुक्ते उत्तराय सेरन्त्या दूरनलायाः सारथ्ये
कौशलाभिधानम् ॥ १ ॥ उत्तरेण तदानयनायोत्तराप्रेषणम् ॥ २ ॥

उत्तर उवाच—

अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् ।
यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ १ ॥
तं त्वहं नावगच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः ।
पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ॥ २ ॥

गरभेक एव पालयतीति शून्यपालः अतिसमर्थत्वान् । एकतः
ससैन्यो विराटः । अपरतश्चैको भवानिति प्रशंसा ॥ ११ ॥
पाशोपधानां पाशः शरासनस्य कोटिद्वये उपधीयते सा
पाशोधाना । वीणायाः पाशे उपधानं भवति । ज्या प्रत्य-
ञ्चा । तन्त्री तन्तिः । चापदण्ड एव दण्डो यस्यां सा ।
महास्वना धोङ्गारलक्षणा श्रीरागाद्यो यस्याम् । शरा एव
फोणो वादनदण्डः स्यात् । वीणाऽपि शरकाण्डेन वाद्यते
एवंविधां धनुर्वीणां वादयेति युद्धे लीलां दर्शयति ॥ १६ ॥

[लक्षा०] हन्यतां वै महार्थैरित्यत्र हन्यतां हन्यमा-
नानाम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा भूमिजयं नामेत्यत्र भूमिजय इत्यप्यु-
त्तरकुमारस्य नाम ॥ ९ ॥ प्राप्य दण्डसमस्वरामित्यत्र दण्ड-
समस्वराम् अन्तः दण्डाहतघण्टासमस्वराम् ॥ १६ ॥

[नील०] युज्यन्तु युज्यन्ताम् । सिंहं सिंहाकारं सौवर्णम्
॥ १७ ॥ हस्तवता दृढहस्तेन प्रशंसाया मतुप ॥ १८ ॥
इति श्रीनैलङ्गपीये भारतभाष्ये वि. प. पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

[धर्तुं०] युज्यन्तु युज्यन्तां तिडां तिडो भवन्तीति
परस्मैपदम् । विभो इति संवुद्धौ ॥ १७ ॥

इति भीमहा० मर्तुं० विराट् पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

[चतु०] हस्तवता हस्तेनेति श्रेयः ॥ १८ ॥

इति श्रीचतुर्भुजमिश्रनायां महाभारतटीकायां विराटपर्वणि
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

१७ व. ता मिमेः । १८ व. रत्नपुङ्गवाः क. ग. म. ध. व. राजामाद्युति-
रोधिनः (विरोधिनः) २१ व. भवन्त्यव । २२ व. शरयमानः । इति पञ्चत्रिं-
शोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

यथा हि पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतां यः ॥ २० ॥
एवमेव गतिर्नूनं भवान्निपयवासिनाम् ।
गतिमन्तो ययं त्वय सर्वं विपयवासिनः ॥ २१ ॥
वैशम्पायन उवाच—

स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तद्वायवमभयङ्करम् ।
अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमत्रवीत् ॥ २२ ॥

अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः ।
यत्तदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ३ ॥
स लभेयं यदा त्वय्यं ह्ययानविदं नरम् ।
त्वरवानय यात्वाऽहं समुच्छ्रितमहाध्वजम् ॥ ४ ॥

[सर्व०] सिंहाकारं सौवर्णम् ॥ १७ ॥ हस्तवता दृढ
हस्तेन ॥ १८ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनाटपण्डितो भारताध्यक्षेण विराटपर्वणि
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

[विरो०] तव प्रभो २, तवाभिभोः (दे, सू) ॥ १७ ॥
इति श्रीमहाभारतटीकायां विरोधार्थभङ्गनायां विराटपर्वणि
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

[विप०] हस्तवता जीवरोधिना ॥ १८ ॥ अन्तः-
पुरे अन्तःपुरस्थाभिः प्रशस्यमानः यद्वा स्वयं श्ला-
घमानः ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयमपदविमरणे विराटपर्वणि
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

[लक्षा०] ध्वजं च सिंहसौवर्णमित्यत्र सौवर्णः सिंहो
यस्य स सिंहसौवर्णः ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वारिदात्रनिराक्षिते छत्राङ्गरे विराट-
पर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

[नील०] ह्ययानविदम् अश्वगतिजम् ॥ ४ ॥

[विरो०] सारथिः सहायः ॥ १ ॥

[विप०] अन्ततः अन्ते न्यूनं कतिपयदिवसहीनम्
॥ ३ ॥ ह्ययानविदम् अध्यानां यानकुशलम् ॥ ४ ॥

२ व. ज. नाभिगच्छामि । ३ व. न्यूनं वा मामभारत । ४ व. मरि
त्वयं ।

विगाद्य तत्परानीकं गजवाजिरयाकुलम् ।
 शस्त्रप्रतापनिर्वीर्यान् कुम्भजित्वाऽऽजये पशून् ॥५॥
 दुर्योधनं शान्तनवं कर्णं वैकर्तनं कृपम् ।
 द्रोणं च सह पुत्रेण महेष्वासान्समागतान् ॥ ६ ॥
 विनासयित्वा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् ।
 अनेनैव मुहूर्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७ ॥
 शून्यमासाद्य कुरवः प्रयान्त्वादाय गोधनम् ।
 किं तु शक्यं मया कर्तुं यद्दं तत्र नाभवम् ॥ ८ ॥
 पश्येयुरद्य मे वीर्यं कुरवस्ते समागताः ।
 किं नु पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान् प्रवाधते ॥९॥

वैशम्पायन उवाच—

श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं राज्ञः पुत्रस्य भापतः ।
 अतीतसमये काले मियां भार्यामनिन्दिताम् ॥१०॥
 द्रुपदस्य सुतां तन्वीं पाञ्चालीं पावकात्मजाम् ।
 सत्यार्जवगुणोपेतां भर्तुः प्रियदिते रताम् ॥ ११ ॥
 उवाच रहसि प्रीतः कृष्णा सर्वार्थकोविदः ।
 उत्तरं ब्रूहि कन्याणि क्षिप्रं मद्रचनादिदम् ॥ १२ ॥
 अयं वै पाण्डवस्यासितसारथिः संमतो दृढः ।
 महायुद्धेषु संसिद्धः स ते यन्ता भविष्यति ॥१३॥

वैशम्पायन उवाच—

तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भापतश्च पुनः पुनः ।
 न साऽमर्षत पाञ्चाली वीभत्सोः परिकीर्तनम् ॥१४॥
 अर्थेनमुपसंगम्य स्त्रीम यात्सा तपस्विनी ।
 ब्रीहमानेव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

योऽसौ बृहदारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः ।
 बृहन्नलेति विख्यातः पार्थस्यासीत्स मारथिः ॥१६॥
 धनुष्यनवरथासीत्तस्य जिप्यो महात्मनः ।
 दृष्टपूर्वो मया वीर चरन्त्या पाण्डवान्प्रति ॥ १७ ॥
 यदा तत्पावको दावपदहृत्खाण्डवं मद्रत् ।
 अर्जुनस्य तदाऽनेन संयुहीता ह्योत्तमाः ॥ १८ ॥
 तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वगः ।
 अजयत्खाण्डवप्रस्ये नहि यन्ताऽऽग्नि तादृगः ॥१९॥

उत्तर उवाच—

सैरन्त्रि जानासि तथा युवानं
 नर्पुसको नैव भवेत्प्रयाऽसौ ।
 अहं न शक्तोमि बृहन्नलं शुभे
 वक्तुं स्वयं यच्छ ह्यान्ममिति वै ॥ २० ॥

द्रौपद्युवाच—

येयं कुमारी सुशोणी भगिनी ते यवीवसी ।
 अस्याः स वीर वचनं करिष्यति न संशयः ॥२१॥
 यदि वै सारथिः स स्यात्कुम्भसर्वाङ्ग संशयः ।
 जित्वा गाथ समादाय ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्तः स सैरन्त्या भगिनीं प्रत्यभापत ।
 गच्छ त्वमनवयाङ्गि तामानय बृहन्नलाम् ॥ २३ ॥
 सा भ्राना प्रेषिता क्षीप्रपगच्छत्तर्तनायुहम् ।
 यत्रास्ते स महाबाहुदृढन्नः सत्रेण पाण्डवः ॥ २४ ॥

[नील०] नर्तनागृहम् 'प्यासग्रन्थो युच्' इति
 प्यन्तागुचि टान्तम् । सत्रेण छन्दानां ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणे
 पट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

[अर्जु०] यवीवसी वनीवसी ॥ २१ ॥ सत्रेण छन्द-
 नेति सत्रं नपुसकत्वेणाच्छादित इत्यर्थं ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारतन्याय्यायामर्जुनस्य विषयवर्षणि
 पट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

[चतु०] अनवरतोऽर्जुन ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारतन्याय्यायामर्जुनस्य विषयवर्षणि
 पट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

[सत्रे०] वीभत्सु अर्जुन ॥ १४ ॥ दाव वनम्
 ॥ १८ ॥ सत्रं कपटम् ॥ २४ ॥

इति श्रीसर्वज्ञानाद्यनवृत्ता भारतप्रपञ्चयो विषयवर्षणि
 पट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

[विरो०] जिप्य अनुशास्य स्वस्य स्वयमनुशास्य एव ।
 तत्काले तस्य पुत्रत्वालुलिङ्गम् ॥ १७ ॥ सगृहीता इन्द्रा-
 न्द्रक्षिता ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारतन्याय्यायामर्जुनस्य विषयवर्षणि
 पट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

[निप०] तत्र नामव तत्र गोत्रनसमीपे नाऽभवम्

५ ग शब्दप्रनाथः । ६ व 'व्यागमभारतान्' । ७ ग विनाशयित्वा,
 न 'यावत्समे' । ८ वि न वृत्ता, घ चक्रवृत् । ९ १०-१३ श्लोकं च
 न ६ वि व न शक्तिः । १४ व नपुसकम् । १५ व ना पञ्चरेखा ।

१८ दे म यण्डव वनम् । २४ व आगमननालम् । शन पर
 तिशोऽप्याय ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ३७

वत्तरया भाट्ट सारथ्यकरणे प्रापिंत्तरयार्जुनस्योत्तरणमीपं गमनम् ॥ १ ॥ वतरणे सैरुध्रीप्रत्ययेन तस्य सारथ्यं भारममोऽनी-
शब्धं सुवसोऽपि शब्द निषेजानम् ॥ २ ॥ ततोऽर्जुनेन पयघादिवारणे ध्यामोर्द्धं दशयथा किञ्चित्तमांशरणम् ॥ ३ ॥ वतरणे स्वयं तं
संनष्टं हुरुन्प्रपन्निषानम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच—

सा प्राद्रवत्काञ्चनमाल्यधारिणी
ज्येष्ठेन भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी ।
सुदक्षिणा वेदिविलम्बमध्या
सा पद्मपत्राभिनिभा शिखण्डिनी ॥ १ ॥
तन्वी शुभाङ्गी मणिचित्रमेखला
मत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रिया वृता ।
तन्नर्तनागारमरालपक्ष्मा
शतहृदा.मेघमिवान्वपद्यत ॥ २ ॥
सा हस्तिहस्तोपमसंहितोरुः
स्वनिन्दिता चारुदती सुमध्वमा ।
आसाद्य तं वै वरमाल्यधारिणी
पार्थं शुभा नागवधूरिव द्विपम् ॥ ३ ॥

॥ ८ ॥ योऽसौ 'अदसस्तु विप्रकृष्टम्' । योऽसौ पुरुषाणां
पुरतश्चरति ॥ १६ खण्डवदाहेऽर्जुनः स्वयं सारथ्यमकरोत्
॥ १८ ॥ यवीयसीं कनिष्ठोत्तरा ॥ २१ ॥ सत्रेण
छद्मना ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयपरिवारणे विराटपर्वणि
पद्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

[लक्षा०] स नीतसमये काल इत्यत्र नीतः समाप्त-
समयः अज्ञातवाससंवेतो यस्मिन् तस्मिन् काले ॥ १० ॥
युधिष्ठिरं धर्मपत्रं सत्याजैवपथे स्थितम् । अमर्षयन्ती सैर-
न्द्रीत्यत्र अद्यापि यत्तिवेपेण स्थितमसहमाना ॥ १४ ॥
इति श्रीमहाभारतव्याख्यानं पारिजातविरचिते लक्ष्मण-
पद्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

[नील०] माल्यं माला । 'माल्यं कुमुमतत्पत्रजोः' इति
मेदिनी । सुदक्षिणा भ्रातृच्छन्दानुवर्तिनी । 'दक्षिणा दक्षि-
णोद्भूतसरलच्छन्दवर्तिपु' इति मेदिनी । वेदिवद् विलम्बः कृद्धो
मथ्यो यस्याः सा । पद्मपत्राभिनिभा शिखण्डिनीति प्राची-
नशब्दः । पद्मपत्राभिनिभा पद्मपत्रेण आभातीति पद्मपत्राभा
लक्ष्मीः तद्वत् निभा दीप्तिर्यस्याः सा । ये तु पद्मपत्राभं
मथ्यन्ते तन्निभं श्यामामिति व्याचक्षुस्तेषां कनकोज्ज्वल-
त्पत्रेभ्योऽपि धान्यदोषेण विरोधः स्पष्टः । शिखण्डिनी मयूर-
पिच्छालङ्कारयन्ती ॥ १ ॥ अरालपक्ष्मा वनत्रापक्ष्मा ।

सा रत्नभूता मनसः मियाऽर्चिता
सुता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मीः ।
सुदर्शनीया प्रमुखे यशस्विनी
भीत्याऽत्रवीदर्जुनमापतेक्षणा ॥ ४ ॥
सुसंहतोरुं कनकोज्ज्वलत्पत्रं
पार्थः कुमारो स तदाऽभ्यभापत ।
किमागमः काञ्चनमाल्यधारिणि
मृगाक्षि किं त्वं त्वरितेव भामिनि ॥
किं ते मुखं सुन्दरि न प्रसन्न-
माचक्ष्व तत्त्वं मम शीघ्रमङ्गने ॥ ५ ॥
स तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सर्वां सखा ।
महसन्नव्रवीद्राजन्किमागमनमित्युत ॥ ६ ॥
तमव्रवीद्राजपुत्री समुपेत्य नरर्षभम् ।
प्रणयं भावयन्ती सा सखीमध्य इदं वचः ॥ ७ ॥

शतहृदा विशुत् ॥ २ ॥ प्रमुखे वने ॥ ४ ॥ किं किमर्थ-
मागमनम् ॥ ६ ॥ प्रणयं विनयं भावयन्ती दर्शयन्ती ॥ ७ ॥

[अर्जु०] सुदक्षिणा अवामा शोभनरूपेणोद्गारा वा ।
वेदिविलम्बमध्या वेदिमुद्रासंमितमध्या 'वेदिरद्भुलिमुद्राया
यूपे संस्कृतभूयले' इति विश्वः । शिखण्डिनी मयूरपिच्छ-
विरचितशिरोलंकारान्विता ॥ १ ॥ हस्तिहस्तोपमसंहतो-
रुरिति हस्तिहस्तेन गजकरणे तुल्यौ दृढसंधिरूपौ मसृणा-
वूरु यस्याः । 'दृढसंधितु संहतः' इत्यमरः । चारुदती शोभन-
दन्तान्विता ॥ ३ ॥

[सर्व०] सुदक्षिणा भ्रातृच्छन्दानुवर्तिनी । विलम्बः
कृद्धः । पद्मपत्रेण आभातीति पद्मपत्राभा लक्ष्मीः तद्वन्निभा
दीप्तिर्यस्याः । शिखण्डिनी मयूरपिच्छालङ्कारयन्ती ॥ १ ॥
अरालं वनम् । शतहृदा विशुत् ॥ २ ॥

[विरो०] पद्मपत्रे आभा यस्य पद्मपत्राभं कर्णिका-
रूपं तन्निभा शिखण्डः मौलिः ॥ १ ॥ आमनो (?) विरा-
टस्य । अत्रवीत् किञ्चिद्वक्ष्यामीति शेषः ॥ ४ ॥

[विप०] प्रणयं प्रीतिं भावयन्ती ज्ञापयन्ती ॥ ७ ॥

[लक्षा०] प्रदक्षिणावर्तततुः शिखण्डिनीत्यत्र शिख-
ण्डम् ऊर्ध्वं निवद्धा शिखा तद्वती शिखण्डिनी ॥ १ ॥

गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काल्यन्ते नो बृहन्नले ।
 ता विज्ञेत् मम भ्राता प्रयास्याति धनुर्धरः ॥ ८ ॥
 नचिरं निहतस्तस्य सङ्ग्रामे रथसारथिः ।
 तेन नास्ति समः सृतो योजस्य सारथ्यमाचरेत् ॥ ९ ॥
 तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यं बृहन्नले ।
 आचक्षते ह्यज्ञाने सैनन्ध्री कौशलं तव ॥ १० ॥
 अर्जुनस्य किलासीस्त्रं सारथिर्दयितः पुरा ।
 त्वयाऽजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः ॥ ११ ॥
 सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु सायु बृहन्नले ।
 पुरा दूरतरं गावो ह्रियन्ते कुरुभिर्हि नः ॥ १२ ॥
 अथैतद्वचनं मेऽथ नियुक्ता न करिष्यसि ।
 प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा सुथोण्या तथा सख्या परंतपः ।
 जगाम राजपुत्रस्य सकाशमपितौजसः ॥ १४ ॥
 नमात्रजन्तं त्वरितं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।
 अन्वगच्छद्विशालाक्षी शिशुर्गजवधूरिव ॥ १५ ॥
 दूरादेव तु तां प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ।
 त्वया सारथिना पार्थः खाण्डवेश्मिमतर्पयत् ॥ १६ ॥
 पृथिवीमजयत्कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 सैनन्ध्री त्वां समाचष्टे सा हि जानाति पाण्डवान् ॥ १७ ॥
 संयच्छ मामकान्धास्तथैव त्वं बृहन्नले ।

[नील०] यान् गावो दूरतरं ह्रियन्ते ततः प्रागेव
 ारथ्यं कुरु ॥ १२ ॥

[अर्जु०] पुरादूरतरं गावो ह्रियन्ते पुराचयन्ति(?)
 रतरमतिदूरम् ॥ १२ ॥ राजपुत्रस्य उत्तरम्य सकाशं
 रेष्टम् ॥ १४ ॥ नर्मसंयुक्तं ह्यात्ममंयुक्तम् ॥ २३ ॥

[चतु०] नर्मसंयुक्तं प्रहसनानुगतम् ॥ २३ ॥ ऊर्ध्व-
 ल्लिख्य अयोभागमूर्ध्वमुन्नीय ॥ २४ ॥ विनहन्तं विपरीतं
 दधानम् । विपर्यस्तमिति वा पाठः ॥ २५ ॥

[विरो०] पुरादूरतरं २ पुरा दूरतरम् (अ)
 ॥ १२ ॥ परीप्यतः परीप्यन्तं दुर्घोषनमनाटल्य ॥ १८ ॥
 विनहन्तं विपरीतं दधानम् (च) ॥ २५ ॥

[विप०] पश्चाद्दूरतरं हरिष्यन्ते । पुरायोगे भविष्य-
 ति लट् ॥ १२ ॥ तथैव त्वं बृहन्नले इति । यथाऽर्जुनस्य तथा
 ममेति ॥ १८ ॥ गीतं वा यदि वा नृत्तमिति । गीतं प्रय-

कुरुभिर्योत्स्यमानस्य गोधनानि परीप्यतः ॥ १८ ॥
 अर्जुनस्य किलासीस्त्रं सारथिर्दयितः पुरा ।
 त्वयाऽजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः ॥ १९ ॥
 एवमुक्त्वा प्रत्युवाच राजपुत्रं बृहन्नले ।
 का शक्तिर्मम सारथ्यं कर्तुं सङ्ग्राममूर्धनि ॥ २० ॥
 गीतं वा यदि वा नृत्तं वादित्रं वा पृथग्विधम् ।
 तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कुतो मम ॥ २१ ॥
 उत्तर उवाच—

बृहन्नले गायनो वा नर्तनो वा पुनर्भव ।
 क्षिप्रं मे रथमास्थाय नियुङ्क्षीष्व हयोत्तमान् ॥ २२ ॥
 वैशम्पायन उवाच—
 स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत्पाण्डवो बहु ।
 उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वे जानन्नरिन्दमः ॥ २३ ॥
 ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत ।
 कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन्पृथुलोचनाः ॥ २४ ॥
 स तु दृष्ट्वा विमुह्यन्तं स्वयमवोत्तरस्ततः ।
 कवचेन महार्हेण समनदबृहन्नलम् ॥ २५ ॥
 स विभ्रतकवचं चाप्यं स्वयमप्यंशुमत्प्रभम् ।
 ध्वजं च सिंहमुच्च्रित्य सारथ्ये समकल्पयन् ॥ २६ ॥
 धर्तुि च महार्हाणि वाणांश्च रुचिरान्वहन् ।
 आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नलसारथिः ॥ २७ ॥

गिर्वं नानारूपे चतुर्विधम्—पदमानविट्(कृ)ष्टमयुरारुष्यम् ।
 ' पाण्डिताः पदमिच्छन्ति मानमिच्छन्ति गायनाः । स्त्रियो
 मयुरमिच्छन्ति विट्(कृ)ष्टमितरे जनाः ॥ नृत्तं चतुर्विधम् ।
 लाल्यं ताण्डवमुत्पटं वेनालम् । वाचं चतुर्विधं तनावि-
 नतयनमुपिभेदेन—' तनं तन्त्रीकृतं विद्याद्वितनं सुरजा-
 ष्विम् । घनं कांस्यकृतं ज्ञेयं सुपिरं वांगमेव च ' इति
 प्रथग्विधम् ॥ २१ ॥ तत्र नर्मसंयुक्तं अन्तःपुरनारीणां
 हास्यकारि जानुरक्षं शिरसि वन्यधु मुजराक्षकरं कवचं कण्ठे
 वन्यधु । पृष्ठरक्षकं प्रथित्वा शिरसा द्वाार इति ॥ २३ ॥
 ऊर्ध्वमुत्क्षिप्योर्ध्वमुद्धृत्य कवचनिशेपादिकम् ॥ २४ ॥ विमुह्यन्तं
 विपरीतकवचादिधारणान् मूढम् ॥ २५ ॥

[लक्ष्ण०] स तत्र नर्मसंयुक्तमित्यत्र ' अग्रान्यपरिहा-
 सोक्तिर्नर्म इत्यभिधीयते ' इतिवचनात् परिहाससंयुक्तम्
 ॥ २३ ॥ समनद्यत सम्यग्वद्वमकारयन् । नह वन्यधु
 इति घातुः ॥ २५ ॥

। नरहन्-रुचिः ।

८ ग. म. लक्ष्मिनेः । १२ व. पुरादूरतरः । १५ अ. दे. शिशु गजवधु, अ
 पत्त गजवधु । १८ व. गोधनं मे व । १९ व. सात्किर्दयितः । २७ ग. नि

अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तामद्वयंस्तदा ।
 बृहन्नले आनयेथा वासांसि रुचिराणि च ॥ २८ ॥
 पाञ्चालिकार्थं चित्राणि सूक्ष्माणि च मृदूनि च ।
 विजित्य संग्रामगतान् भीष्मद्रोणमुखात्कुरून् ॥ २९ ॥
 एवं ता द्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः ।
 मत्सुवाच हसन्पार्थो मेघदुन्दुभिनिःस्वनः ॥ ३० ॥
 वृहन्नलोवाच—

यद्युत्तरोऽयं सङ्ग्रामे विजेष्यति महारथान् ।
 अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ ३१ ॥
 वैशम्पायन उवाच—

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशोऽध्यायः ३८

कौरवसेना दृष्ट्वा भीमत्प्रातरस्य रथात्प्रस्थन्म्य पलायनम् ॥ १ ॥ तदङ्ग पापेन रथादवत्पुत्र्यास्य केशशु घटणम् ॥ २ ॥ तदवध
 कयता कुरूणामकुंभविषय विमर्शं ॥ ३ ॥ अञ्जनेनाह इरुभियोरस्ये त्व सारथ्यं इर्वित्यादिवचनै समाश्रास्य तस्य रथ आरोपणम् ॥ ४ ॥
 वैशम्पायन उवाच—

स राजधान्या निर्याय वैराटिरकुतोभयः ।
 प्रयाहीत्यत्रवीत्सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ १ ॥
 समवेतान्कुरून्सर्वाञ्जिगीघूनवजित्य वै ।
 गास्तेषां क्षिप्रमादाय पुनरेष्याम्यहं पुरम् ॥ २ ॥

[नील०] पाञ्चालिकार्थम् ' पाञ्चालिका पुत्रिका
 स्याद्ब्रह्मदन्तादिभिः कृता ' इत्यमर ॥ २९ ॥

इति श्रीकौण्डिन्ये भारतभारतीय विराटपर्वणि
 सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

[अर्जु०] पाञ्चालिकार्थं वस्रादिरचितपुत्रिकार्थम् ।
 ' पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्ब्रह्मदन्तादिभिः कृता ' इ-
 त्यमर ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामञ्जुताया विराटपर्वणि
 सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

[चतु०] ' पाञ्चालिका वस्त्रमय्य स्यूता, कृत्रिमपु-
 त्रिका ' ॥ २९ ॥

इति श्रीचतुर्जुमिभट्टताया महाभारतटीकाया विराटपर्वणि
 सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

[सख्ये०] पाञ्चालिका वस्त्रदिनिर्मिता पुत्रिका ॥ २९ ॥

इति श्रीसर्वशरणापण्युक्तौ भार्ताभरणयो विराटपर्वणि
 सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

[विरो०] पाञ्चालिना ब्रह्मापुत्रिका ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारतटीकाया निरोपार्थमञ्जुताया विराटपर्वणि
 सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

२८ क ग घ ' शनि ॥ २९ क ' भै सूक्ष्माणि रत्नानि विजितानि
 च ॥ ३१ क ' विद्युत्पत्न्याभरणे च । इति सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

एनमुत्तरा तु वीभत्सुमन्तः प्राचादयद्दधान ।
 कुम्भनभिमुखः शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ ३१ ॥
 तमुत्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं
 बृहन्नलायाः सहितं महामुजम् ।
 स्त्रियश्च कन्याश्च द्विजाश्च मुत्रताः
 प्रदक्षिणं चक्रुरथोत्तुरङ्गनाः ॥ ३२ ॥
 यदर्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः
 पुराऽभजत् खाण्डवदाहमङ्गलम् ।
 कुरून्समासाद्य रणे बृहन्नले
 सहोत्तरेणाद्य तदस्तु मङ्गलम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशोऽध्यायः ३८

ततस्तांश्वोदयामास सदश्वान्पाण्डुनन्दनः ।
 ते ह्या नरसिंहेन नोदिता यातरंहसः ।
 आलिखन्त इवाकाशमहुः काञ्चनमालिनः ॥ ३ ॥
 नातिदूरमथो गत्वा मत्स्यपुत्रघनञ्जयौ ।
 अवैक्षेतामभिन्तौ कुरूणां बलिनां बलम् ॥ ४ ॥

[विष०] विजित्य सम्रामगतानिति । कन्यकया भा-
 विपदार्थः सत्यमेवोदाहारि । तथा चोक्तम् । ' पूर्व देवेषु
 चरति ततश्चरति मातुषे । नानोदिता वाग्भवति सत्या ह्येषा
 सरस्वती ' इति वचनाज्जय पदयन्ती वाणी शकुनभूता-
 ऽऽसाभितमर्थे कथितरती ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारतवियमपदविवरणे विराटपर्वणि
 सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

[लक्षा०] पालितार्थानि सूक्ष्माणीत्यत्र पालित अर्था
 द्रव्य येस्तानि बहुद्रव्याहोणीत्यर्थे ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वादिराजविरचिते लक्षणादौ विराट-
 पर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

[अर्जु०] पृथिवीजय भूमिजयनामा ॥ १ ॥ आ-
 लिखन्त इवाकाशमहुः काञ्चनमालिन । सुरलेखनीभि-
 श्चित्र लिखन्त इव इति वेगातिशयमाह उत्तरमवहन् ॥ ३ ॥

[चतु०] आलिखन्त सुरैः क्षुता (?) इव ऊहु उद-
 वहन् ॥ ३ ॥

[विरो०] वसु, ऊहु (च) ॥ ३ ॥

३ ग घ टि ग्रीतिग ॥ २ घ मुन्नाह ॥ ३ न काश उड ।

श्मशानमभितो गत्वा आससाद् कुरूनय ।
 तां शमीमन्वीथेतां व्युढानीकांश्च सर्वशः ॥ ५ ॥
 तदनीकं महत्तेषां विषभो सागरोपमम् ।
 सर्पमाणमिवाकाशे वर्णं बहुलपादपम् ॥ ६ ॥
 ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ।
 दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृक् कुरुसत्तम ॥ ७ ॥
 तदानीकं महद्गुप्ता गजाश्वरथसङ्कुलम् ।
 कर्णदुर्योधनकृपेर्गुप्तं शान्तनवेन च ॥ ८ ॥
 द्रोणेन च सपुत्रेण महैष्वासेन धीमता ।
 हृष्टरोमा भयोद्विगः पार्थ वैराटिर्ब्रवीत् ॥ ९ ॥
 उत्तर उवाच—
 नोत्साहं कुरुभियोर्दुं रोमहर्ष हि पश्य मे ।
 बहुमवीरमत्युद्यं देवैरपि दुरासदम् ॥ १० ॥
 प्रतिघोर्दुं न शक्यामि कुरुसैन्यमनन्तकम् ।
 नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीषकासुकाम् ॥ ११ ॥

[विष०] आलिङ्गन्नेति मुल्लेजनीभिश्चित्रं लिप्यन्त इव आकाशे गन्पतिशयकथनम् ॥ ३ ॥

[नील०] अतिवेगेन आकाशे ॥ ६ ॥ इष्टरोमा गोमा-
 श्वितः ॥ ९ ॥ नोत्साहे इत्यत्र हेतुमाह बह्विति ॥ १० ॥
 कलिलां गहनाम् ॥ १२ ॥ कश्मलं मूर्च्छां ॥ १५ ॥ अवि-
 ज्ञातः जातं सामान्यं विगतं यस्मान् स विज्ञातोऽसाधारण-
 मन्दन्योऽविज्ञातः साधारणः प्राकृतः । प्राचा तु मयकारः
 पाठः वदा विद्यातो घृष्टः । 'घृष्टे घृष्णुन्विद्यातश्च' इत्यमरः ।
 अविद्यातोऽप्रगल्भः । धूर्तस्य ह्यद्वेषेणारिणः ॥ १६ ॥

[अर्जु०] श्मशानमभितः श्मशानममीपम् ॥ ५ ॥ भार-
 तीं भरतवंशसंनान्विनीम् ॥ ११ ॥ अविद्यातो विद्यातस्य मूर्धो
 धूर्तस्य पश्यतः । परिदेवयते मन्दः सनामे मध्यमाचिनः ।
 अयमर्थः मन्द उत्तरः मूर्धोः स्वपरव्रलानभिज्ञः सद्यमा-
 चिनोऽर्जुनस्य पश्यतः अव्यवहितमहादो परिदेवयते विलापं
 करोतीति कृतं शोचत इत्यर्थः । विद्यातो घृष्टः प्रगल्भः संप्रा-
 मयात्रायामिति यावन् । न विद्यातोऽविद्यातः अघृष्टः इत्यर्थः ।
 संप्राम इत्यर्थान् विद्यातस्य घृष्टस्येत्यर्थः । विशिष्टं यातं यथ्येति
 वा । धूर्तस्य अनुमानपरिविद्येणमह्यमानस्य (!) मौर्ध्यमिति
 वा पाठः । अथवा अविज्ञातः अत्र्यां भेष्यां जात इव अत एव
 मन्दः अन्नः भेषजातः पशुगर्भं युद्धार्थमेव यतः पशुवद्
 विभेति धूर्तस्यार्जुनस्य अत्रापि क्लीत्वं प्रकटयति । विज्ञा-
 तस्य विशिष्टप्रमननः इन्द्रपुत्रत्वान् अविज्ञातः अविशिष्ट-

रथनागाश्वकलिन्यां पतिःश्वनमसाकुलात् ।
 हृष्टैव हि परानाजो मनः प्रव्ययतीव मे ॥ १२ ॥
 यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
 अश्वत्यामा विकर्णेश सोमदत्तश्च बाह्लिकः ॥ १३ ॥
 दुर्योधनस्तथा वीरो रामा च रथिनां वरः ।
 द्युतिमन्तो महैष्वासाः सर्वं युद्धविशारदाः ॥ १४ ॥
 हृष्टैव हि कुरूनेतान् व्युढानीकान्प्रहारिणः ।
 हृषितानि च रोमाणि कश्मलं चागतं मम ॥ १५ ॥
 वैश्याम्पायन उवाच—
 अविज्ञातो विज्ञातस्य मौर्ख्याद्धूर्तस्य पश्यतः ।
 परिदेवयते मन्दः मकाशे मध्यसाचिनः ॥ १६ ॥

उत्तर उवाच—

त्रिगतान्मे पिता यातः शून्ये संप्रिधाय माम् ।
 सर्वां सेनामुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ १७ ॥

जन्मा । अन्तम्ययकाश्वत्यादे, 'घृष्टो घृष्णुन्विद्यातश्च'
 इत्यमरः ॥ १६ ॥

[चतु०] दृष्टो इति काकाश्विदुमयत्र संयुज्यते
 ॥ ७ ॥ पुरोजाताममनः प्रस्थिताम् ॥ १२ ॥ अविद्यातो-
 ऽप्रगल्भः । विद्यातस्य प्रगल्भस्य । धूर्तस्य परैरप्रतार्यस्य
 मौर्ख्यं मत्वाभिनिवेशं पश्यतः । मन्दोऽनुत्साहः परिदेव-
 यते विलपति ॥ १६ ॥

[सर्व०] कलिलां गहनाम् ॥ १२ ॥ विद्यातो घृष्टः ॥ १६ ॥
 [विरो०] अविज्ञातः न विशिष्टत्वेन जातः । अविद्यातः
 न विद्यातो घृष्टो यस्मान् विशिष्टं ज्ञानं जातं यस्य विज्ञातस्य
 विद्यातस्य विविधानि ज्ञानानि प्राप्नानि यत्र वा । उत्तरस्य
 मौर्ख्यं पश्यतो अर्जुनस्य धूर्तस्य वक्ष्यम् ॥ १६ ॥

[विष०] बहवः प्रवीरा येषु कुरुसैन्येषु तन् ॥ १० ॥
 नाशंसे मनसापि नाभिलषामि ॥ ११ ॥ कलिलां गहनां
 दुष्प्रेषाम् ॥ १२ ॥ व्युढानीकान् सन्नद्धसैन्यान् कृतर-
 चनाविशेषान् । कश्मलमतिभयम् ॥ १५ ॥ अविद्यातः अप्रगल्भः
 स्वपरव्रलाऽनभिज्ञः । विशिष्टं यातं ज्ञानं यस्य स विद्यात-
 तस्य विद्यातस्य । प्रगल्भस्य विशिष्टज्ञानयुक्तस्य गत्यर्थो
 ज्ञानार्थोः । विज्ञानं यातस्य प्राप्तस्य विद्यातस्य । विद्यातो
 घृष्ट उच्यते । धैर्ययुक्तस्य । आत्मानमनुशोचति स्म ॥ १६ ॥

[लक्षा०] दृष्टो पार्थिवो रेणुरित्यत्र पार्थिवः पृथिवी-
 मन्वन्वी रेणुः तेन सैन्येन ॥ ७ ॥

६ व. च. सागरस्वनम् । ६. अनना 'निवा' ७ न. नत्सत्तन । ११ सैन्यं
 मयानम् । १२ व. पणनाजनायाः । च. पुषेवानां । १४ क. तथा राजा

वीरो इमर्षः १४ । १६ व. अविद्यातो विदन्त्यः क. धूर्तसैन्ये-इष्टां पु
 महर्षी सेना इष्टा इष्टमन्विनम् ।

सोहमेको बहृन्वालः कृतास्त्रानकृतश्रमः ।
प्रतियोद्धुं न शक्यामि निवर्तस्व बृहन्नले ॥ १८ ॥
बृहन्नलोवाच—

भयेन दीनरूपोऽसि द्विपतां हर्षकर्देनः ।
न च तावत्कृतं कर्म परैः किञ्चिद्विनाजिरे ॥ १९ ॥
स्वयमेव च मामात्थ वह मां कौरवान्प्रति ।
सोऽहं त्वां तत्र नेप्यामि पत्रेते बहुला ध्वजाः ॥ २० ॥
मध्यमामिपगृध्राणां कुरूणामाततायिनाम् ।
नेप्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥ २१ ॥
तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च ।
कथ्यमानोऽभिनिर्णाय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २२ ॥
न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान्वै प्रतिधास्यसि ।
प्रहसिष्यन्ति वीरास्त्वां नरा नार्यश्च सङ्घाताः ॥ २३ ॥
अहमप्यत्र सैरन्ध्या ख्याता सारथ्यकर्मणि ।
न च शक्याम्यनिजित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २४ ॥
स्तोत्रेण चैव सैरन्ध्यास्तव वाक्येन तेन च ।
कथं न युज्येयमहं कुरून्सर्वान् स्थिरो भव ॥ २५ ॥
उत्तर उवाच—
कामं हन्तु मत्स्यानां भूयांसः कुरवो धनम् ।
प्रहसन्तु च मां नायीं नरा वाऽपि बृहन्नले ॥ २६ ॥

[नील०] आमिषं मांसं तत्र यथा गृध्राः पतन्ति
तनुन्यानां गोलुब्धानाम् । पृथिव्यां निमित्तभूतायाम् ।
प्लेनामे भावितं प्रामेव्यपि त्वां नेप्यामीत्युक्तम् ॥ २१ ॥
अभिनिर्णायोऽभिनिर्णयं न युयुत्ससे योद्धुं नेच्छसि ॥ २२ ॥
इति श्रीमैत्रेय्यस्यैव भारतभारतीयैः विर. अष्टमिर्बोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

[अर्जु०] त्वामच कस्यामि बहुवातो रूपम् ॥ २० ॥
मध्यमामिपगृध्रानां मध्यान्मः गवादिकं मय्यं धनम् । 'उपा-
दानेऽप्यामिषं म्यान्' इति फोपः । गोधनेच्छन्ताम् । आमि-
पगृध्रानामिति(?) वा पाठः । आततायिनां यथोद्यतानां पृथि-
व्यामपि युध्यतां पृथिव्यां युध्यतां वीराणामिति शेषः ॥ २१ ॥

[धनु०] आरथ उक्तवानसि । नेप्यामि प्रापयि-
ष्यामि ॥ २० ॥ आमिपगृध्राणामुपादानामिभिलाषिणाम् ।
पृथिव्यामिषयिषरणममस्या तद्रासिनो लक्ष्यन्ते पृथिवीवा-
पिनामित्यर्थः ॥ २१ ॥ कामं यथेष्टम् ॥ २६ ॥

[स्वय०] आमिषे मांसे यथा गृध्राः पतन्ति तनुन्यानां
गोलुब्धानाम् ॥ २१ ॥

सङ्घामे न च कार्यं मे गावो गच्छन्तु चापि मे ।
शून्यं मे नगरं चापि पितृशैव विभेम्पहम् ॥ २७ ॥
वैशम्पायन उवाच—

इत्युक्त्वा माद्रवद्रीतो रथात्मस्कन्ध कुण्डली ।
त्यगत्वा मानं च दर्पं च विमृज्य सगरं धनुः ॥ २८ ॥
बृहन्नलोवाच—

नैप शूदैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
श्रेयस्तु मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ २९ ॥
वैशम्पायन उवाच—
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽबलुपत्य रथोत्तमात् ।
तमन्वधावद्वावन्तं राजपुत्रं धनञ्जयः ॥ ३० ॥
दीर्घां वेणीं विद्युन्वानः साधु रक्ते च वाससी ।
विभूय वेणीं धावन्तमजानन्तोऽर्जुनं तदा ॥ ३१ ॥
सैनिकाः प्राहसन्केचित्थारूपमवेक्ष्य तम् ।
तं शीघ्रमभिधावन्तं संपेक्ष्य कुरवोऽब्रवन् ॥ ३२ ॥
क एष वेषसंच्छन्नो भस्मन्येव हुताशनः ॥ ३३ ॥
किञ्चिदस्य यथा पुंसः किञ्चिदस्य यथा स्त्रियः ॥ ३४ ॥
सारूप्यमर्जुनस्येव ह्रीवरूपं विभर्ति च ।
तदेवैतच्छिरोऽग्नीवं तौ बाहू परियोपमौ ।
तद्देवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनञ्जयात् ॥ ३४ ॥

[विरो०] पृथिव्यामपि पृथिवीनिमित्तमपि । यद्वा
पृथिव्यां महाबाहो ॥ २१ ॥ अनिर्जित्य अजित्वा ॥ २४ ॥

[विष०] उप समीपे नेप्यामि ॥ २० ॥ आमि-
पगृध्रानां धनेप्सुनाम् । आततायिनां तथा चोक्तम् 'अग्निदो
गरदशैव प्ररूपपाणिर्धेनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव पठेते ह्यात-
तायिनः' यथोद्यतानां वीराणामिति भावः । युध्यतां वीराणां
पृथिव्यां रणभूमौ नेप्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ कथ्यमानः स्वयं
श्रापमानः ॥ २२ ॥ किञ्चिदस्य यथा पुंस इति ।
कृषेस्कन्धकरचरणानि पुंस्व । नितम्बवेणी दण्डबुग्दल-
कङ्कणादि स्त्रीस्व ॥ ३३ ॥ अस्य विक्रान्तं यद्रौणदि-
क्षितमिति भावः ॥ ३४ ॥

[लक्ष्म०] मध्यमामिपगृध्राणामित्यत्र आमिपगृध्राणां
शुभु आकाङ्क्षानामिति भावः । ३३ । शत्रूणामामिषाकाङ्क्षि-
णाम् ॥ २१ ॥ नटे वैमच्छिरोऽग्नीवमित्यत्र शिरश्च मीया
प शिरोमीवम् । पतारय शिरोमीयं नटे य नटे यथ
नयाति ॥ ३४ ॥

अमरोपिव देवेन्द्रो मानुषेषु धनञ्जयः ।
 एकः कोऽस्मानुपायाथादन्यो लोके धनञ्जयान् ३५ ॥
 एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये सन्निहितः पुरे ।
 स एष किल निर्यातो बालभावान्न पौरुषात् ॥ ३६ ॥
 सत्रेण नूनं छन्नं हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ।
 उचरः सारथिं हृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ॥ ३७ ॥
 स नो मन्यामहे हृष्टा भीत एष पलायते ।
 तं नूनमेव धावन्तं जिघृक्षति धनञ्जयः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच—

इति स्म कुरवः सर्वे विभृशन्तः पृथक् पृथक् ।
 न च व्यवसितुं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ॥ ३९ ॥
 छन्नं तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत ।
 उत्तरं तु मभावन्तमभिदृश्य धनञ्जयः ।
 गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृशत् ॥ ४० ॥
 सोऽर्जुनेन परामृष्टः पर्यदेवयदावर्तव ।
 बहुलं कृपणं चैव विराटस्य सुतस्तदा ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच—

शृणुयास्त्वं हि कल्याणि वृद्बले सुपथ्यमे ।
 निवर्तय रथं क्षिप्रं जीवन्मद्राणि पश्यति ॥ ४२ ॥
 शतकुम्भस्य शुद्धस्य शतं निष्कान्ददामि ते ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

[अर्जु०] सत्रेण छन्नानां ॥ ३७ ॥ जिघृक्षति प्रहीतु-
 मिच्छति ॥ ३८ ॥ व्यवसितुं निश्चेतुम् ॥ ३९ ॥
 शतकुम्भस्य सुवर्णस्य शुद्धस्य निर्मलस्य शतं निष्कान्
 अष्टोत्तरशतकार्पाणं निष्कः तस्य शतं, शतमुत्तरो(?) भूषणं
 दारमिति वा ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारतयाख्यायामर्जुनसमिपहृतायां विराटपर्वणि
 अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

[चतु०] व्यवसितुं निर्णेतुम् उत्तरं संदेहागन्तरभावि-
 नमर्थम् ॥ ३९ ॥ प्रत्यपद्यत स्वीकृतवान् ॥ ५० ॥

इति श्रीचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥
 अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

[सर्व०] आरत्वात् काञ्चिकम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीसंस्कृतनाट्यपत्रुतौ भास्करप्रकाशे विराटपर्वणि
 अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३५ व. अमरोपिव देवेन्द्रो ३८ व. च ज. मेनामणे धवत्तुष्टु
 ४० व. अनुदुस्य । ४५ श्रीकृष्णार्पाणं व. न. भरतस्येन जीविष्ये त
 मे गेनि. प्रयातवम् । जीवन्मन्वामि वा निवर्तवन्त वृद्धे ।

वि. रा. १६

मणीनर्णा च वैदूर्यान्हेमवद्वान्महाप्रभान् ॥ ४३ ॥
 हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च सुव्रतैः ।
 मत्तांश्च दश मातङ्गान् मुञ्च मां त्वं वृद्बले ॥ ४४ ॥
 वैशम्पायन उवाच—
 एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तपचेतसम् ।
 प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ ४५ ॥
 अथैनमत्रवीत्यार्थो भयार्त्तं नष्टचेतसम् ।
 यदि नोत्सहसे योद्धं शत्रुभिः शत्रुकर्षण ।
 एहि मे त्वं ह्याग्न्यच्छ युव्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ४६ ॥
 प्रयाद्येतद्रथानीकं मद्राहुबलरक्षितः ।
 अमधृष्यतमं धारं गुप्तं वीरैर्महारथैः ॥ ४७ ॥
 मा भैस्त्वं राजपुत्राद्यपि क्षत्रियोऽसि परन्तप ।
 कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विपीदसि ॥ ४८ ॥
 अहं वै कुरुभिर्षोत्स्ये विज्ञेयामि च ते पशुन ।
 प्रविश्यैतद्रथानीकमप्रशृष्यं दुरासदम् ॥ ४९ ॥
 यन्ता भव नरश्रेष्ठ योत्स्येऽहं कुरुभिः सह ।
 एवं श्रुवाणो वीभत्सुर्वैराटिपपराजितः ।
 समाश्रास्य सुहृवै तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ५० ॥
 तत एनं विचेष्टन्तमकामं भयपीडितम् ।
 रथमारोपयामास पार्थः प्रहस्तां वरः ॥ ५१ ॥

[विरो०] उत्तरमवधारणीयमर्थम् ॥ ३९ ॥ प्रत्यप-
 द्यत स्वीकृतवान् ॥ ५० ॥

इति श्रीमहाभारतवीर्यायां विरोधार्थमर्जुनां विराटपर्वणि
 अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

[विप०] केशपक्षे केशसमूहे धम्मिजे ॥ ४० ॥
 (शतकुम्भस्य) षोडशवर्णिकस्य सुवर्णस्य ॥ 'निष्कमष्टो-
 त्तरस्यर्जुने शीतारकरथयोः ॥ चामीकरे च चन्द्रे च शस्त्रया
 योऽर्जुनी कला ॥' शतकुम्भस्य कुम्भशतेषु शतं वारान्
 शोषितव्यम् । अत एव शुद्धस्य काञ्चिकेन ॥ ४३ ॥ यन्ना
 भूत्वा मारथिर्भूत्वा ॥ ५० ॥

इति श्रीमहाभारतविरयमपदविररणे विराटपर्वणि
 अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

[लक्षा०] एकोऽस्माननुयात्येव इत्यत्र पृथगो गन्तु-
 र्जुनान्य धैर्यैरेकं हृष्टा तस्य गिरां गृहीत्वा युद्धायाया-

४९ व. प्रयाद्येतद्रथानीकं । ५० व. ई. 'तु तु नेचर्तं प्रयपयत ।
 इति अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ३९

हृत्सैन्येपूष्यतामृष्ट्वा श्लोणेनार्जुनद्रपप्राप्तिरूपयन् ॥ १ ॥ दुर्योधनेनायमर्जुनधम्मम कायंसिद्धिरिवेति कथयन् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तं दृष्ट्वा ह्रीववेपेण रथस्थं नरपुङ्गवम् ।
शमीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १ ॥
भीष्मद्रोणमुखास्तत्र कुरवो रथितत्तमाः ।
वित्रस्तमनसः सर्वे धनञ्जयकृताद्भवात् ॥ २ ॥
तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ।
गुरुः शङ्खभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३ ॥
चण्डाश्च वाताः संवान्ति रुक्षाः शर्करवर्षिणः ।
भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा संवृतं नभः ॥ ४ ॥
रुक्षवर्णीश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः ।
निःसरन्ति च कोशेभ्यः शङ्खाणि विविधानि च ॥ ५ ॥
शिश्याश्च विनदन्त्येता दीप्तायां दिशि दारुणाः ।
ह्याश्चाध्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्यकम्पिताः ॥ ६ ॥

एवमिति भावेन अस्माननुयातीत्युक्तम् ॥ ३५ ॥ स नो मनो ध्वजानित्यत्र नः मनः धैर्ययुक्तं मनः ध्वजांश्च दृष्ट्वेति संबन्धः ॥ ३८ ॥ इति स्म कथ्यमाणप्रकरणे ॥ ३९ ॥
इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वादिराजविरचिते लघालंकारे विराट-
पर्वणि अध्याविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

[नील०] तमिति ॥ १ ॥ वैशसं वैरं युद्धे कदमं वा ॥ ८ ॥ नदीजेति हे नदीज ! गान्धेय ! हे भीष्म ! लङ्केशस्य रावणस्य धनं तस्यारिनांशको हनुमान् सः केतु-
र्ध्वजो यस्य सः लङ्केशवनारिकेतुः । नगो वृक्षस्तदाहयः
वृक्षनामा । नामेति निर्वक्तं निश्चितं वा अर्जुन इत्यर्थः ।
'शैलशृङ्गो नगावगौ' इत्यमरः । नगारिर्निद्रस्तस्य सनुः ।
एवः अद्भुतवेपथ्वः । किरीटी एतन्नामा यं जित्वा वः
युष्माकं गाः धेनुः नेष्यति तं दुर्योधनमव पालय ॥ १० ॥
[अर्जु०] चलाश्च वाता अनियतजाहिनः चण्डाश्चे-
त्यपि पठन्ति ॥ ४ ॥ दीप्तायामित्यादित्यकान्तायां शिवाः
शृगालाः दीप्तायां शश्विमायां दिशीति वेचिन् ॥ ६ ॥
माप्यमं भयम् ॥ ७ ॥ वैदामं वैकृत्यं विपानं वा । प्रती-
क्षन् व गार्ह्यं क(१) हु)रुणोः ॥ ८ ॥

[धनु०] दीप्तायामुन्नापातादिभिर्जलिनायाम् ॥ ६ ॥

३ इ. कुम्भं रविपक्षम् । ३ इ. त्वावन्ति भीष्मम् । ४ शृङ्गेण
नदीजेति कोशे ग. युगुडे । ४ व. शंभुवर्णम् । ७ व. शिश्याश्च महपुत्र
मुषिभ्यम् । ९ नभोऽध्रूणि च. एव न दीपेति कोशेति एतेन वा
दृष्ट्वाऽप्युक्तम् । १० व. माप्यममं भयम् । १० व. माप्यममं भयम् ॥

यादृशान्यत्र रूपाणि संदृश्यन्ते बहूनि च ।
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु साध्वसं समुपस्थितम् ॥ ७ ॥
रुक्षध्वमपि चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि ।
वैशसं च प्रतीक्षन् रक्षन् च अपि गोधनम् ॥ ८ ॥
एष वीरो महेष्वासः सर्वशङ्खभृतां वरः ।
आगतः ह्रीववेपेण पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९ ॥
नदीज लङ्केशवनारिकेतु-
र्नगाहयो नाम नगारिभ्युतः ।
एषोऽद्भुतवेपथ्वः किरीटी
जित्वाऽव यं नेष्यति चाद्य गा वः ॥ १० ॥
स एष पार्थो विक्रान्तः सव्यसाची परंतपः ।
नायुद्धेन निवर्तेत सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ११ ॥

यत्ताः संयत्ताः ॥ ७ ॥ वैशसं वैरम् ॥ ८ ॥ मरुद्रणैर्देव-
संघैः ॥ ११ ॥

[सर्व०] शर्कराः क्षुद्रपापाणाः ॥ ४ ॥ वैशसं कद-
नम् ॥ ८ ॥ नदीज गान्धेय हे भीष्म लङ्केशस्य रावणस्य
धनं तस्यारिनांशको हनुमान्स केतुर्ध्वजो यस्य । नगो वृक्षः
तदाहयः वृक्षनामा अर्जुन इत्यर्थः । नामेति निश्चितम् ।
नगारिः इन्द्रः । यं जित्वा व. युष्माकं गा धेनुः नेष्यति तं
दुर्योधनम् अव पालय ॥ १० ॥

[दुर्घ०] नदीजेति । श्लोणः भीष्मं प्रति वदति । हे
भीष्म ! किरीटी यं जित्वा वः गाः नेष्यति तं दुर्योधनम्
अव रक्षसेवेति भावः । रावणवन्धसंको हनुमान् ध्वजे
यस्य । नगो नाम अर्जुनवृक्षस्तन्नामा इन्द्रपुत्रः ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायां दुर्घर्षप्रवाशिन्त्यां विपट-
पर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

[चितो०] दीप्तायां दाहावच्छिन्नायां दिग्नि ॥ ६ ॥
पर्विभ्यं प्रतीक्षन् च सद्ध्यं च ॥ ८ ॥

[विप०] 'निःसरन्ति च फोनेभ्यः' इत्याश्रुत्वाता
युद्धलक्षणा भवन्ति । तथाचोक्तं वराहमिहिरिण 'आयुष्म-
लनममपणेश्वनाः देशनिर्गमनवेपथ्वानि वा । वैश्रुतानि यदि

इत्यधिकं शोकाः १० दशमः श्लोके घ. क. युष्मन्तो वरुचर्षीये-
त्येवमेतिवमुक्तं इति । ७ तथाप्येताने व. नगा शोहा वरुचर्षीये
युष्मन्तो वरुचर्षीये इति । ग. क. वैश्वानरादि विधेये सर्वकुम्भ-
स्य । ११ इति रि. घ. प. ५ व. ज. शोचिनि मन्त्रोः ।

हेशितश्च वने शूरो वासवेनापि शिक्षितः ।

अमर्षवशात्पन्नो वासवपतिवो युधि ।

नेहास्य प्रतियोद्धारमहं पश्यामि वीरवाः ॥ १० ॥

महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः ।

किरातवेपचच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभुः ॥ १० ॥

कर्ण उवाच—

सदा भवान्फाल्गुनस्य गुणैरस्मान्निवृत्स्यते ।

न चार्जुनः बला पूर्णो मम दुर्योधनस्य च ॥ ११ ॥

॥१०॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ४०

शमीसमीपं गत्वाऽर्जुनेनोत्तरं प्रति पतरवतोरणचोदना ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तां शमीमुपसङ्गम्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।

सुकुमारं समाज्ञाय संग्रामे नातिकोविदम् ॥ १ ॥

वाऽऽशुभे पराण्याद्यु गौरैरणमदुलं वेत्नुं ॥ ५ ॥ दी-

प्तायामादित्यान्तान्तायाम् ॥ ६ ॥ यत्ता यन्नपगं ॥ ७ ॥

वैशस वैरं सहष्वम् ॥ ८ ॥

[लक्षा०] तानवेक्ष्य मनोत्पातानित्यत्र महोत्पातात्

उल्लङ्घनात्तदीन् उत्पातान्च गोमायुरोदनादीन् । तान् स्वसै-

निकान् ॥ ३ ॥ दक्षिणात् त्पिण्णिकूल्या ॥ ६ ॥ एते

भयं च त्रिष्टन्वीत्यत्र एते उत्पाता भयं यथा भवति

लक्षा ॥ ७ ॥ नन्दिने शूरेके हे नदीज भीष्म अथ लङ्के-

शनानारिके तु लङ्केशनानारि हनुमान् स एव केतौ यस्य ।

नगं अर्जुनदृश्यं तदाहमो यस्य । नगाना परंताना

अरि इत्त्र तस्य सतु । गत्या पादविहारेण अङ्गनेत्र वेणी-

धारणादिना ॥ १० ॥

[नील०] कला पोडशोऽंश पूर्णं कृत्वा ॥ १४ ॥

इति श्रीने० मात्स्यवादीपे वि प एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

[अर्जु०] विरत्यने गुणश्रायया वाच्ये ॥ १४ ॥

इति श्रीमहा० महें० विरा० एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

[चतु०] विकल्पेने वाच्ये । कला पोडशाश ॥ १४ ॥

इति श्रीचतुर्षु० महाभा० वि प एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

[सर्व०] कला पोडशो भाग ॥ १४ ॥

इति श्रीसर्व० भारतापेणकाके वि प एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

[विरो०] कला पोडशाश ॥ १४ ॥

इति श्रीमहा० विरो० विराटपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

दुर्योधन उवाच—

यत्रेप पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्मम ।

ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशान्दन्विशास्पते ॥ १५ ॥

अथैप कश्चिदेवान्यः क्लीब्वेषेण मानवः ।

शरैरेनं मुनिशितैः पातयिष्यामि भूतले ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तस्मिन्नुचति तद्वाक्यं धार्तराष्ट्रे परन्तप ।

भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषं तदप्रजयन् ॥ १७ ॥

समादिष्टो मया क्षिप्रं धनूंष्यवहरोत्तर ।

नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं शक्यन्ति मे बलम् ।

भारं चापि गुरुं बोधुं कुञ्जरं वा प्रमर्दितुम् ॥ २ ॥

[विप०] भवान्सर्वदा फाल्गुनस्य गुणै कृत्वा-

ऽस्मान् विरुक्ष्यते निन्दति । विगत कृत्येन श्लाघा

विरुक्ष्यन्म । कत्र श्लाघायाम् । फाल्गुन इति मोपहास-

वानम् । फल्गुन्या जात इति फाल्गुन । "अन्वेष्यपि"

इति इप्रत्यय । डानुन्धे ईकारलोप । फल्गु असार

फल्गुनध्रं तत्र जात असार पलायनशीलश्चेत्यर्थ ।

अर्जुन इत्यपि सोपहासवान्यम् । अर्जुन पाण्डुरो नीरफो

दुर्बलत्वात् । कला पोडशो भागं श्लाघया प्रथान ॥ १४ ॥

अथाऽर्जुनादन्यश्चेत्तर्हि शरै पातयिष्यामीति द्रुपत् सुयो-

धनस्य सैन्येनाऽर्जुनस्याऽजेयत्व इदयेनाऽवधारितमिति

भावार्थे ॥ १६ ॥ पौरुष दुर्योधनस्य निवर्तकतुद्धया ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयमपदविवरणे विराटपर्वणि

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

[लक्षा०] दुर्योधनस्य मम च । अपूर्णन किलेति

योजना ॥ १४ ॥ भीष्मो द्रोण इत्यत्र भीष्मो द्रोण-

श्चेति द्वौ । कृपो द्रौणिश्चेति द्वौ । पौरुष दुर्योधनपरान-

मम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वादिराजविरचिते लक्ष्मणकारे विराट

पर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

[नील०] तामिति ॥ १ ॥ अवहर अवतारय ॥ २ ॥

[सर्व०] अवहर अवतारय ॥ २ ॥

१२ घ व वासवेन च रक्षितः । क च 'मामन्नो यस्त्येने नाथ सद्यः
य घ व शक्यते युये । १५ व १ इन्द्रशम्भुनि वसरात् । १६ क
उ श्वेषेण देवराट् ॥ इति एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

१ उतरवत्येकं क सुसर्भर्षिं पित्रा समराणांमन्वित्पदं, य घ व
सुतुमातमविविन्धत् १ । २ व धनूंष्याह चोत्तर, क धनुर्गणवद नव ।
भेम नीचालनानीह ।

मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः ।
 तस्माद्भ्रंजिजयारोह शमीमेतां पलाशिनीम् ॥ ३ ॥
 अस्मां हि पाण्डुपुत्राणां धनुषि निहिदान्युत ।
 युधिष्ठिरस्य भीमस्य वीभक्तोर्यमयोस्तथा ॥ ४ ॥
 ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च ।
 अत्र चैतन्महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् ॥ ५ ॥
 एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्वर्षेणम् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१

श्वत्त्वगङ्कृयाऽप्रवर्तमानस्योत्तरस्याञ्जनवचनेन शत्रुवरपणे प्रवृत्तिः ॥ १ ॥

उत्तर उवाच—

अस्मिन् वृक्षे किलोद्भूदं शरीरमिति नः श्रुतम् ।
 तदहं राजपुत्रः सन् स्पृशेयं पाणिना कथम् ॥ १ ॥
 नैवंविधं मया युक्तमाल्लभ्युं क्षत्रयोनिना ।

[लक्षा०] अनेन धनुषेत्यत्र अनेन त्वदीयेन । गुरुं भारं सेनाभारम् ॥ २ ॥

[नील०] बाहुविक्षेपं सोढुं न शक्यन्तीति संवन्धः । भूमि-
 क्षय हेउत्तर ! पलाशिनीं बहुपत्रवतीम् ॥ ३ ॥ तृणरा-
 जस्ताल्लनत्समम् ॥ ६ ॥ महामात्रं अतिप्रमाणम् ॥ ७ ॥

इति श्रीनैलकण्ठीये भारतभारतीये विराटपर्वणि
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

[अर्जु०] पलाशिनीं बहुपत्रवतीम् ॥ ३ ॥ एकं शत-
 सहस्रेण संमितम् । एकं गाण्डीवं धनुः शतसहस्रेण अर्थाद्
 धनुषः संमितं तुलामच्छेद्यत्वादभेद्यत्वादिति भावः । तृण-
 राजममं तालवृक्षममं दीर्घम् ॥ ६ ॥ सर्वायुधमहामात्रम् ।
 महामात्रं प्रधानं समृद्धं वा ' महामात्रः प्रधानं म्यान्मान्ये
 हृत्प्रिकापिने ' इति मेदिनिः । सुपर्णविकृतं शोभनवर्णं
 च तत्र विविधप्रकारेण कृतं च ॥ ७ ॥ दारुणं भीषणं
 क्रियया, '***' चान्नर्शनम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमन्महाभारतस्याध्यायामर्जुनवचनोत्तरस्याञ्जनवच-
 निराटपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

[चनु०] पलाशिनीं पत्रवतीम् ॥ ३ ॥ महामात्रं
 प्रधानम् । सुपर्णेन विकृतं विषित्रम् ॥ ७ ॥ अलं पर्या-
 तम् ॥ ८ ॥

इति श्रीधनुर्मन्त्रमिधरतायां महाभारतटीकायां विराटपर्वणि
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसमं महत् ॥ ६ ॥
 सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसंवाधकारकम् ।
 सुवर्णविकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमत्रणम् ॥ ७ ॥
 अलं भारं गुरुं वोढुं दारुणं चारुदर्शनम् ।
 तादृशान्येव सर्वाणि वलवन्ति दृढानि च ।
 युधिष्ठिरस्य भीमस्य वीभक्तोर्यमयोस्तथा ॥ ८ ॥

महता राजपुत्रेण मन्त्रयज्ञविदा सता ॥ २ ॥
 स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शत्रुवाहमिवाशुचिम् ।
 कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं बृहन्नले ॥ ३ ॥

[सर्व०] पलाशिनी पत्रवतीम् ॥ ३ ॥ तृणराजः तालः
 ॥ ६ ॥ महामात्रम् अतिप्रमाणम् ॥ ७ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ भारताध्यप्रकाशे विराटपर्वणि
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

[विष०] पलाशिनीं पत्रवतीम् ॥ ३ ॥ व्यायामस-
 ह्माकर्षणसमर्थम् । तृणराजसमं तालप्रमाणम् । ममाऽऽ-
 कर्षितस्तृणसममित्यर्थः । अत्र राजशब्दो व्ययथानार्थः ॥ ६ ॥
 सर्वायुधमहामात्रं सर्वशस्त्रप्रधानमिति सर्वायुधगरीष्ठम्
 ॥ ७ ॥ सुवर्णविकृतं सुवर्णेन विविधप्रकारेण कृतम् । अलं
 समर्थम् । भीषणं शत्रूणां ॥ ८ ॥

इति श्रीमहाभारतविषमपदविवरणे वि. प. चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

[लक्षा०] नैभिः काममित्यत्र पलाशिनीं पत्रव-
 तीम् ॥ ३ ॥ अस्माभिः पाण्डुपुत्राणामित्यस्य निविष्टानीति
 अन्तर्पूर्वात्पिण्यर्थम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यानयोर्धरिणजविरचिते कथाङ्कशारे विराट-
 पर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

[नील०] अस्मिन्निति ॥ १ ॥ आल्लभ्युं स्प्रष्टुम् ॥ २ ॥
 [अर्जु०] आल्लभ्युं स्प्रष्टुम् ॥ २ ॥ दारुणां मृतवाहं वाहं
 व्याधिमित्यपपाठः ॥ ३ ॥

[चनु०] आल्लभ्युं स्प्रष्टुम् ॥ २ ॥ द्रावं मृतवसं-
 पत्तिः ॥ ३ ॥

[विरो०] दारं दारिद्रं, दारं व्याधिं, दारुणां; दारं-

वृहन्नलोवाच—

व्यवहार्यश्च रात्रेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यति ।
धनूंष्येतानि मार्भैस्त्वं शरीरं नात्र विप्रते ॥ ४ ॥
दायादं मत्स्वराजस्य कुले जतं मनस्विनम् ।
त्वा कथं निन्दितं कर्म कारयेयं नृपात्मज ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्तः स पार्थेन रयात्पस्वन्य कुण्डली ।
आरूरोह शभीवृत्तं वैराट्प्रवशस्तदा ॥ ६ ॥
तमन्वशासञ्जुत्रो रथे तिष्ठन् धनञ्जयः ।
अवरोपय वृशाद्राद्भ्रंष्येतानि माचिरम् ॥ ७ ॥
परिवेष्टनमैतेषां क्षिप्रं चैव व्यपातुद ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्याय ४०

धनुर्दाया दि पम्पद्वन्द्वेन विन्मिनम्योत्तरस्य स्वरूपावधनपुर मर तत्तम्बाभिविषयक प्रथ ॥ १ ॥

उत्तर उवाच—

विन्द्वो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः ।
सहस्रकोटि सौवर्गाः कस्यतद्भनुरत्तमम् ॥ १ ॥

वाहम् । विभक्त्यलोप आर्षे । शर्गमिति नाशान् माथि-
कत्वाद्वा ॥ ३ ॥

[नील०] दायात् पुत्रम् ॥ ५ ॥ अपत्य्य वृन्दा थ
आनीय ॥ ८ ॥ सनन्तानि प्रतुषा न्यनानि ॥ ९ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि
एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

[अर्जु०] मा भै मा भैषी ॥१॥ पङ्कमवतर्यि ॥८॥ तत
मरहानान्येषाम् ग्या धनुषा मरहानानि न्यनानि ॥ ९ ॥

इति श्रीमहाभारत-व्याख्यायाममनमिभङ्गनाया विराट्
पर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

[चतु०] भोगिना मर्षोणाम् ॥ ११ ॥

इति श्रीचतुर्वेदमिश्रहृत्नाया महाभारतपौराया विराटपर्वणि
एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

[सर्व०] तायान् पुत्रम् ॥ ५ ॥ मनन्त धनुषा
वन्धनम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायाममनमिभङ्गनाया विराटपर्वणि
एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

[विरो०] मनहनानि न्यनानि ॥ ९ ॥

इति श्रीमहाभारतपौराया विराटपर्वणि
एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

४ व मा भैषी शगर । ५ ग जात यशस्विनम् । ६ व प्रम्पन्न
वृत्तश्री । ७ ग व द धननि मा भिरे । ११ व द नमिष

सोऽपहृत्य महार्हाणि धनूपि पृथुवक्षसाम् ।
परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयन् ॥ ८ ॥
तथा संनहनान्येषा परिमुच्य समंततः ।
अपश्यद्राष्टिर्वं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ॥ ९ ॥
तेषा विमुच्यमानाना धनुषामर्षचर्षसाम् ।
विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या प्रदाणामुदयेष्विव ॥ १० ॥
स तेषा म्पमान्नेक्य भोगिनामिव जम्भतम् ।
हृष्टरोमा भयोद्विगः क्षणेन समपयत् ॥ ११ ॥
संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति वृहन्ति च ।
वैराटिर्जुनं राजभिदं वचनमत्रवीत् ॥ १२ ॥

वैराणा यत्र सौवर्गाः पूष्टे भासन्ति दंशिताः ।
सुपार्थे सुग्रहं चैव कस्यतद्भनुरत्तमम् ॥ १ ॥

[विप०] शववाह सतयाहम् । शववाहस्य त्रिरात्रमा-
शौचमगुचित्वात्स्य शम्पद्रणे युद्धकर्मणि ऐन्द्रामिन्त्र-
जपेऽधिकारं ग्यामित्यर्थ ॥ ३ ॥ मरहानानि वासासि
मन्त(?) कर्षणान्त्यर्थ ॥ ९ ॥ मरहयेति पाणिन्या च
नमन्मृत्वाङ्गन्यमेण श्वायन् ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारतविपमयदविवरणे वि प एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

[नील०] कस्य जातरूपस्य जातकर्त । ' रूप स्वभावे
मौन्द्यं नालोऽपगुष्टुदयो । प्रन्धावृत्तौ नाटकात्पवाका
रस्योऽयोरपि ' इति भेत्तिनी । निन्त्व सौवर्गा इति सं-
नन्व । सन्ने सहस्रस्यौ नरवत्यौ निमित्त्यौ वा कोटी
प्रान्तौ यस्य तत्र सहस्रकोटि । 'सहो वले चोतिपि च'
इति भेत्तिनी । सन्मा दान्तत्वर्थयो रन्त्ययः ॥११॥ शिता
भाममाना (?) सुग्रह गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रहो मध्यम् ॥ २ ॥

[अर्जु०] विन्द्वो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपा-
तिताः । सहस्रकोट्य सौवर्गा कस्यैतद्भनुरत्तमम् ॥ यत्र
धनुषि जातरूपस्य सुवर्णस्य निन्द्वो निपातिता अर्पिता
एतद्भनुर कस्येति मन्थ न केवल निन्त्व महस्याणि
कोट्यो यत्रार्पिता कोटिप्रद्वोऽस्मिन्निवाची । सहस्याणि च

१ न्नात्तम् । इति एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥
१ व मरहरोऽय सौ, महस्येण शौवर्गा ।

तपनीयस्य शुद्धस्य पृष्ठे यस्येन्द्रगोपकाः ।
 पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कस्यैतद्गुरुत्तमम् ॥ ३ ॥
 सूर्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति दंशिताः ।
 तेजसा मृज्वलन्तो हि कस्यैतद्गुरुत्तमम् ॥ ४ ॥
 शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविभूषिताः ।

तानि कोटयोऽस्रयश्चेति विग्रहः । 'आस्त्युत्कर्पास्त्रयः कोटयः' इत्यमरः । किंभूताः सहस्रकोटय इत्यादि-सौवर्णाः सुवर्ण-निर्मिताः । सुवर्णलक्षणं च 'पञ्चकृष्णालको मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश' इति । सौवर्णविशेषा वा । सहस्रकोटिसंख्याका विन्दव इति व्याख्यान मनोहरा असंभाव्यत्वात् । बहुपरं वा । सहस्रकोटीरिति पाठे प्रथमार्थे द्वितीया छान्दसी ॥ १ ॥ वारणा गजमाला । दंशिता अर्पिताः ॥ २ ॥

[अतु०] निपातिताः निवेशिताः । सहस्रसङ्ख्याः । कोटयः कोणाः येषां विन्दूनाम् ॥ १ ॥ प्रहो मुष्टिः ॥ २ ॥

[सर्व०] जातरूपं सुवर्णम् । सहस्रे सहस्रत्वौ कोटी प्राप्नोति यस्य ॥ १ ॥ दंशिताः भासमानाः गृह्यतेऽस्मिन्निति प्रहो मध्यम् ॥ २ ॥

[विरो०] कोटयः २ कोटी (दी) अप्रमार्थे(?) ॥ १ ॥ मुहर्हं सुमुष्टिम् ॥ २ ॥

[नील०] तपनीयस्य सुवर्णस्य इन्द्रगोपकाः कीटविशेषाः रक्षयितव्यमास्त्रयः ॥ ३ ॥ सौवर्णाः शलभाः सुवर्णः कृष्णागुरुवर्ण इत्यं 'मीना' इति संज्ञितं तन्मयाः तेषु हि नीलवर्णेषु तपनीयस्य सुवर्णभूषणानि शोभन्ते । 'सुवर्णं धु सुवर्णं च कृष्णागुरुः खान्दने' इति विश्वः । सुवर्णमणयः स्वर्णविन्दवः शोभनवर्णमणिप्रचित्रत्वाद्वा सुवर्णमणिप्रचित्रत्वम् ॥ ५ ॥ साहस्राः सहस्रानां संख्यानाः लोमवाहिनः पयवन्तः । लोमच्छेदिन इत्यन्ये । उपासङ्गे निपन्ने ॥ ६ ॥ विपाटाः स्थूलदण्डा वाणविशेषाः । 'विपाटाः स्थूलदण्डः स्यात्' इति ऋष्यदुः । गात्रपत्राः गृध्रपत्रवाहिनः । शिलागिताः शिलायां तीक्ष्णीकृताः । पीताः वर्णवैरेण तेजजलं पायिताः । सर्वायसाः वैश्वं लोहमयाः । वाणदण्डदिना इत्यर्थः ॥ ७ ॥

[अतु०] तपनीयस्य सुवर्णस्य इन्द्रगोपकाः 'धारणिया' इति यस्य प्रतिष्ठितः ॥ ३ ॥ सुवर्णमणिप्रचित्रं शोभनवर्णमणिप्रचित्रम् ॥ ५ ॥ लोमवाहितो लोमच्छेदिनः । कलधैतं स्वर्णं कल्धैतं यत्राटाः उपासङ्गे मुष्टिरे ॥ ६ ॥ निपातिताः निपातानां तीक्ष्णीकृताः ॥ ७ ॥

[अतु०] विमलयः किंनिर्मिताः ॥ ३ ॥ लोमवाहितः

सुवर्णमणिप्रचित्रं च कस्यैतद्गुरुत्तमम् ॥ ५ ॥
 इमे च कस्य नाराचाः साहस्रा लोमवाहिनः ।
 समन्तात्कलधैताग्रा उपासङ्गे हिरण्ये ॥ ६ ॥
 विपाटाः पृथवः कस्य गात्रपत्राः शिलाशिताः ।
 हारिद्रवर्णाः सुमुखाः पीताः सर्वायसाः शराः ॥ ७ ॥

लोमच्छेदिनः नाराचाः नाराचजातयः । कुन्दे तक्षणयन्त्रे धौतान्यप्राणि येषां ते कुन्दधौताग्राः ॥ ६ ॥

[सर्व०] तपनीयं सुवर्णम् इन्द्रगोपः रक्षयः कीटः ॥ ३ ॥ सौवर्णाः शलभाः । कृष्णागुरुवर्ण इत्यं मीना इति प्रसिद्धं तन्मयाः ॥ ५ ॥ नाराचाः वाणाः लोमवाहिनः लोमच्छेदिनः उपासङ्गे तूणीरे ॥ ६ ॥ विपाटाः स्थूलदण्डाः गार्धपत्राः गृध्रपत्रवाहिनः शिलायां शिताः तीक्ष्णीकृताः पीताः तेजजलं पायिताः सर्वायसाः काष्ठ-दण्डरहिता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

[विरो०] दंशिताः लग्नाः ॥ ४ ॥ तपनीयं सुवर्णमणिप्रचित्रं विचित्रिताः ॥ ५ ॥ लोमवाहिनः लोमच्छेदिनः (च) कल (अ) कुन्द (च) । कलधैतं स्वर्ण-हेतोः । कुन्देन तक्षकास्त्रेण धौतं निर्मूलमत्रं येषाम् ॥ ६ ॥

[विष०] जातरूपस्य सुवर्णस्य 'जाते कुमारे मंभूर्तं जातरूपमिति स्मृतम्' । सौवर्णाः सुवर्णविशेषवहिताः । 'जाम्बुदं भवेद्रक्षं शातकुम्भं च पिञ्जस्म' । सुवर्णमणिप्रचित्रं शोभनवर्णमणिप्रचित्रम् ॥ ५ ॥ लोमवाहिनः लोमच्छेदिनः क्षुरधारा इति यावत् उपासङ्गे तूणीरे ॥ ६ ॥ विपाटाः वाणविशेषाः पृथवः स्थूलाः । सुनसत्साक्षाणामाः सुधाराः पीताः पानीयपायिताः सर्वायसाः शराः । तथा चोक्तं शास्त्रान्तरे । 'अपामार्गरेसेनैव यानि शस्त्राणि लेपयेत् । जायन्ते तानि मंत्रादेव वज्रमागणि निश्चिनत्' । इति शस्त्ररक्षणपानम् । 'गृहीता मक्षिका नीला पृथ्विन्दु-कीटशान्विता । शस्त्रलेपेन पातादौ जायन्ते कीटका प्रणाः तृचिका वा विशाखा वा भीमवारेण मंभुता । हरिणे पटितं शरं मंत्रादेव जयदायकम् । कृष्णासर्पिदागस्यैषी विषं पञ्चपलानि च । छुन्दुन्दुन्दरीवसाष्टौ व वपिरच्छुपलानि च । कृष्णस्य तृधिवर्याष्टौ तथा च गृहगोषिजा । द्वौ पलौ हरिनालयय कृकलासरसः पलम् । स्याद्गुलीकरपी-राभ्यां प्रीणि प्रीणि तथैव च । प्लेवां शोषिन् वन्धः भद्र-मकरमन्वितम् । सर्वेषां वैव शस्त्राणां लेपोऽयं मनुदाहृतः । विदास्तु वैवं मनुष्यान्मयजन्ते जीविन् घृषम् । यद्वा आय-साः पीताः अयः सुवर्णं तद्विद्वत्वाद्यद्विकर्णाः ॥ ७ ॥

[अतु०] वर्यमे धुरनाराचाः सहस्रं लोमवाहितः ।

कस्यायमसितश्चापः पञ्चशार्दूललक्षणः ।
 वराहकर्णव्यामिश्रान् शरान् धारयते दश ॥ ८ ॥
 कस्येमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रविम्बार्धदर्शनाः ।
 शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रथिराशनाः ॥ ९ ॥
 कस्येमे शुक्लपत्राभैः पूर्वैरथैः सुवाससः ।
 उत्तरैरायसैः पीतैर्हैमुष्टैः शिलागैतैः ॥ १० ॥
 गुरुभारसहो दिव्यः शत्रवाणा भयङ्करः ।

प्रत्यक्षास्तिश्रितुण्डाया उपासद्धे हिरण्यमे । इत्यत्र छोम-
 वाहिन पुद्गे पररूपपक्षिरोमारा प्रत्यक्षा प्रत्येक
 तैलाद्रा । उपासद्धे 'तूणोपासद्धतूणीरगनिपद्गा' इत्यमर ।
 तूणीर ॥ ६ ॥

नील०] वराहदर्शनाकारे शब्दे व्यामिश्रान्
 युक्तान् धारयते शरान् चित्ररूपान्नेति भाव ॥ ८ ॥
 चन्द्रविम्बार्धदर्शने येषा अर्धचन्द्राकारा इत्यर्थे ॥ ९ ॥
 पूर्वैरपिन्धैरथैः उपलक्षिता सुवासस सुपुद्गा जाणा एव
 उत्तरैरप्रभातैर्हमुष्टै सुवर्णशराचित्रितै ॥ १० ॥ शिली
 भेरीं पृष्टे चित्ररूपेण यस्य परिचर्याथै शिलीमुखो भेक्या
 मुखमिव मुख यस्य सायक रङ्ग । 'शरे रङ्गे च सायक'
 इत्यमर ॥ ११ ॥ वैयात्रकोशे व्यात्रचर्मकोशे । 'त्स
 पद्गाद्रिमुष्टौ स्यात्' इत्यमर । मुक्ल शोभनभाञ्जि ।
 'फल शब्दामे व्युष्टिलाभयो' इति विश्व । किङ्किणीयुक्त
 सायक ॥ १२ ॥ गत्ये गोचर्मने ॥ १३ ॥ नैपथ्यो
 निपन्थेजान् पाञ्चनगे अत्रचर्मने । 'पञ्चनगोऽजे कूर्मे'
 इति विश्व । हेमविग्रह सुवर्णनालकृतदेह ॥ १४ ॥

[अर्थ०] सर्वपागशवा सर्वायमा 'शत्राया विप्रतनये
 शब्दे पागशवो मत' इत्यमर । चन्द्रविम्बार्धा अर्धचन्द्रा
 ॥ ९ ॥ सुवासस सुपथा ॥ १० ॥ कस्याय सायको अर्ध
 शिलीपृष्ठ शिलीमुख । शिलीपृष्ठनामा सायक । गङ्गुश्च
 भ्रमरस्येव मुख यस्य स तत्रा ॥ ११ ॥ त्सर्मुष्टि
 सुफल सुपत्तिक । कोप प्रतिवागिक । किङ्किणीमायक
 रङ्गविशेष ॥ १२ ॥ हम्त्सर सुवर्णमुष्टि गत्ये गोचर्म-
 मये ॥ १३ ॥ नैपथ्यो निपन्थेजोऽय यद्वा निपन् कठिन
 तस्य कार्या नैपथ्य 'निपन् कठिने देशे' इति मेदिनि ।
 भारसाधन भार साधयतीति । पाञ्चनगे पञ्चनगरचर्म-
 कोशे व्यात्रचर्मनेपे वा । हेमविग्रह हेमचित्तो निग्रहो
 यस्य ॥ १४ ॥

[अर्थ०] असितावाप कृष्णतूण । वराहकर्ण

८ व 'यममिश्रान्' । व शब्दात्परमे । ९ ज अ दीर्घा सुवर्णशरा
 शरान् १० व कस्येमे शत्रुनामान् । व पुद्गे शिलीपृष्ठ ॥ ११ व व गुरु

कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ॥ १ ॥
 वैयात्रकोशे निहितो हेमवित्रत्सर्म्भान् ।
 सुफलश्चित्रकोशश्च किङ्किणीमायको महान् ॥ २ ॥
 कस्य हेमत्सरार्थिव्यः श्वङ्गः परमनिर्भयः ।
 कस्यायं विपन्नः सङ्गो गत्ये कोशे समर्पितः ॥ ३ ॥
 हेमत्सरनाश्रुष्यो नैपथ्यो भारसाधनः ।
 कस्य पाञ्चनगे कोशे सायको हेमविग्रहः ॥ ४ ॥

शरविशेष । दश शरमभ्युत्थानान् ॥ ८ ॥ सर्वभारमवा
 मर्वायमा ॥ ९ ॥ सुवासस सुपथा ॥ १० ॥ मायक
 रङ्ग ॥ ११ ॥ गत्ये गोचर्मनिर्मिते ॥ १२ ॥ नैपथ्यो
 निपन्थेजोऽयलोहभव पाञ्चनगे गोशचर्मनिर्मिते भारसा-
 धन त्रियातिशयश्चम ॥ १४ ॥

[सर्व०] वराहकर्णाकारे शब्दे श्युक्तान् ॥ ८ ॥ सुवासस
 सुपुद्गा । उत्तरैरप्रभातै ॥ १० ॥ शिली भेरीं पृष्टे
 चित्ररूपेण यस्य, तथा सुगमिव मुख यस्य ॥ ११ ॥ व्यात्र-
 चर्मकोशे त्सर् रङ्गमुष्टि । फल शब्दाम किङ्किणी
 सुत्रयष्टिका ॥ १२ ॥ गत्ये गोचर्मने ॥ १३ ॥
 नैपथ्यो निपन्थेजान् । पाञ्चनगे अत्रचर्मने । विग्रहो
 देह ॥ १४ ॥

[विशेष] अमितावाप कृष्णतूण । वराहदर्शनाश्रि-
 विशेष । शतान्दश सहस्रम् ॥ ८ ॥ कङ्कर्वर्णिणवामन ।
 सर्वपागशवा शरा (च) शुक्लपत्राभै, चन्द्रविम्बार्धा, अर्ध-
 चन्द्रा (आ) सुवासस सुपथा ॥ १० ॥ शिलापृष्ठ,
 शिलीपृष्ठ (ञ) शिली गङ्गुष्वदी तद्वत् पृष्ठ मुख यस्य
 ॥ ११ ॥ मुक्ल सुग्रा (च) किङ्किणीयुक्त सायक यद्वा
 किङ्किणी लोहविशेष ॥ १२ ॥ नैपथ्यो निपन्भव ॥ १४ ॥

[विशेष] अमित कृष्ण आवापो निपन्न किं-
 विविष्ट पञ्च शार्दूललक्षणानि यस्मिन् पञ्चशार्दूल-
 चिह्न वराह मुख तस्य कर्णमहदशङ्गल । सुरप्रा वाणा
 सौर्मिश्रान् मिलितान् ॥ ८ ॥ शत्रुषु धारयते तत्र, यस्मि-
 निपुण्यौ सहस्र जाणा सन्ति । दीर्घा प्रलम्बा चन्द्रवि-
 म्बार्धदर्शना अर्धचन्द्राया ॥ ९ ॥ शुक्लपत्राभै नीलवर्ण
 सुवासस सुपथाच्छाप्तिता पीतैः पाथितै । उत्तरैरथैगयमै ।
 यथाह 'आर्क पयो हुडविवाणमपीममेत पादावत्रानुश-
 क्ता च युत प्रलेप । शस्त्रस्य तैलमाधितस्य तनोऽस्य पान
 पश्चाच्छित्तस्य न शिलासु भवेद्विधात ॥ ११ ॥ पीतवर्णैर्वा १० ॥
 हेमचित्र त्सर्मुष्टिर्यस्य स । किङ्किणीयुक् सायक

नामह कस्य मायकस्य १० पुत्र । हेमपुत्रा गत्येव शरशरा । भव
 कः । १२ व शत्रु परम नरतः । १४ व सायको हेमविग्रह, हेमविग्रह ।

प्रमाणरूपसंपन्नः पीत आकाशसन्निभः ।
कस्य हेममये कोशे सुतप्ते पात्रकमपे ॥ १८ ॥
निखिंशोऽय गुरुः पीतः सायकः परनिर्णयः ।
कस्यायमसितः स्वज्ञो हेमविन्दुभिरावृतः ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥

अथश्वत्वारिंशोऽध्याय ४३

अर्जुनेन ततद्दत्तुरादे शयस्य स्वरूपादिकप्रपण्य स्वाभिविष्णवण ॥ १ ॥

वृहन्नलोवाच—

यन्मा पूर्वसिद्धाच्छुद्धः शत्रुसेनापहारिणम् ।
गाण्डीवमेतत्पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ १ ॥

रङ्ग ॥ १२ ॥ नैपथ्य निपथ्वदेशभन शत्रुनिषेवको वा ।
नैपङ्गय इति पाठे निषिद्ध सङ्ग स्वल्पन यस्य स नैप
ङ्गय । भारस्वाधनो गिगीणामपि भेत्ता । पाश्वरये क्रोत्रे
गोधाकोत्रे हेमभूपित सुवर्णविभूपित ॥ १४ ॥

[नील०] आकाशसन्निभ कृष्णभास्वर ॥ १५ ॥ नि-
खिंश त्रिशतोऽङ्गुलिभ्यो निर्गतं त्रिंशत्कुल्यधिक सायक
रङ्ग । परेषा शस्त्रेण निर्गतो त्रणो यस्य परानभिभूत ।
शिन्य इति पाठे पुरुषद्वयेनोह्यमाना साङ्गीति प्रतिद्धा
तद्योग्य ॥ १६ ॥

इति श्री नलकण्ठीय भारतेभावदीपे विराटपर्वणि
द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥

[अर्जु०] हेममये हेममण्डले सुतप्ते शोभनतापघटिते
॥ १५ ॥ शैत्यो लोहविशेष यद्वा पुरुषद्वयोह्यमान शैत्य
निहृङ्गिका भारयष्टि तदावलम्बि शैत्यमिति कोप ॥ १६ ॥
निर्दिशस्य कथयस्य ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यापायामर्जुनमिश्रदत्ताया
वि० प० द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥

[चतु०] शैत्य विशुद्धलोहमय ॥ १६ ॥

इति श्रीचतुर्वर्गमिश्रताया महाभारतगीताया विराटपर्वणि
द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥

[सर्प०] शिष्य इति पाठे पुरुषद्वयेनोह्यमाना
सर्गाति प्रनिद्धा तद्योग्य ॥ १६

इति श्रीमते० भारतापंथप्रकाश वि० द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥

[विरो०] सुतप्ते शोभन तप्त तेजो यत्र ॥ १५ ॥ शैत्य
लोहविशेषनानित, शैत्य शिष्याया ग्राह्य ॥ ६ ॥

इति श्रीमहाभारतगीताया विरोधार्थप्रकाश या विराटपर्वणि
द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥

[धिप०] प्रमाणरूपसंपन्न । ' श्वर कदल्या मधि

आशीनिपत्तमस्पर्शः परत्रायमभेदनः ।
गुरुभारसहो दिव्यः सपत्राना भयमद् ॥ १७ ॥
निर्दिशस्य यथातरुं मया पृष्ठा गृह्णते ।
विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ १८ ॥

सर्वायुवमहामानं गातुमुभपरिष्कृतम् ।
एतत्तदूर्जुनस्यासीदाण्डीवं उरमायुधम् ॥ २ ॥

तेन युगं त्रिनोपिते पाथिनमायस हि तन् । सम्यक्
शिन चाशमनि नैति भङ्ग न चास्य लोहेऽपि तस्य (?) क्रौ-
ण्डम् । ' तथा चोक्तम् ' अङ्गुलशतान्मुत्तमजन स्यात्प-
थ्वविंशति रङ्ग । अङ्गुलमानाङ्गुयो त्रणोऽगुभो विष्मप-
र्वस्य ॥ १ ॥ गोत्रिह्नासस्थान नीलोत्पलत्रशपत्रसदृश च ।
करवीरपत्रसदृश श्लाघाणि च मण्डलाग्राणि । पीत पा-
थित इति । ' श्मशानस च ग्रन्थान रविरेण थ्रियमिच्छत
प्रणीताम् । हविषा गुणवस्तुताभिलिप्नो सलिलेनाश्रव-
मिच्छतश्च वित्तम् । वडवोऽपूक्रेणुदुग्धपान यदि पापेन
समीहतेऽर्थसिद्धिम् । इवपिचत्तमगाश्वरत्तदुभै करिहस्त-
च्छिदये सता (वा) लगभं । ' एवं प्रकारेण पीत । हेममये
सुवर्णमण्डले । सुवर्ते शोभनतापघटिते ॥ १५ ॥ शैत्य
सेचन सेक सेकस्याय शैत्य । आयमस्य गालयित्वा
भरित इत्यर्थ ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारतविष्मपदविवरणे विराट् द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥

[लक्ष्म०] कस्यायमसितावासा इत्यत्र जावास आ सम-
न्तान् कोत्रे आच्छान्न यस्य सोऽयमात्रास ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वादित्तजवचिते छशाभरणे
द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥

[नील०] अपहरनीत्यपहारी काल मोऽस्त्यस्मिन्निय-
पहारिणम् । पामादिव्लान्मत्त्रार्थिनो नप्रत्यय । कालरूपी
त्यर्थ ॥ १ ॥

[विरो०] यस्य पार्थस्य तत्राह—ननदिति ॥ २ ॥

[धिप०] महामात्र महती मात्रा प्रमाण यस्य सर्प-
धनुर्भ्याऽधिरम् । गातुमुभपरिष्कृतम् सुवर्णघटितम् ।
' गाण्डीवगाण्डिनौ पार्थसोऽण्डे कार्मुकेऽपि च ' । गण्ड

१ न लोके मुद्रितं ।

यत्तच्छतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्द्धनम् ।
येन देवान्मनुष्यांश्च पार्थो विजयते मृधे ॥ ३ ॥
चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः श्रुङ्गणमायतमव्रणम् ।
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ॥ ४ ॥
एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ।

वदन्ऋदेशो तस्माज्जातं गाण्डीवम् । तथा च स्कन्दपुराणे देवासुरैः प्रह्लादनारायणयुद्धे-नरोऽपि च धनुर्ब्रह्म महि-
पामुरगण्टजम् । गाण्डीवं लोकविल्यातं बराहमिव पर्व-
तम् ।' इति । नरनागयगप्रह्लादयुद्धे- 'महिपामुरस्य शृ-
ङ्गाज्जातं शाङ्गं नारायणं धनुः । पिनाकमपिनद्धत्वात्स-
र्वंशस्त्रमहत्तरम् ।' गह् वन्धने । पिनद्धं वद्धं पिनाकम् ।
सृष्टयादौ त्रिणि धनूपि कृतानीत्यर्थः ॥ २ ॥

[नील०] धनुषां शतसहस्रेण लक्षेण संमितम् ॥ ३ ॥
त्रीणि वर्षाणि पञ्चशतं वर्षाणि प्रजापतिरधारयदिति सं-
बन्धः । अत्र ब्रह्मादीनां वर्षाणि देवमानेनैव ज्ञेयानि यो
ह्यस्माकं सौरः संवत्सरः स तेषामेकं दिनमिति शास्त्रप्रसि-
द्धम् । पार्थः पञ्च च पट्टि चेत्यत्र तु वर्षशब्दो वृष्टिपरः ।
तथा च संवत्सरे वर्षद्वयं जायते । तथाहि एकेन वर्षेण तुप्तः
शरदि ब्रीह्याप्रयणं करोति अपरेण तुप्तो वसन्ते यवाप्रयणं
करोति । तथा चाप्रयणं प्रकृत्य आश्वलायनः श्रुतिमुदाहर-
ति । "अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूतं वर्षस्याप्रयणेन हि यजेते"
इति । तथान्यत्रापि सदेव प्रकृत्य श्रुतं "ब्रीहिभिरिष्ट्वा
ब्रीहिभिरिव यजेताथ यवेभ्यो यवेरिष्ट्वा यवेरेव यजेताथ
ब्रीहिशः" इति । एवं चैकस्मिन् संवत्सरे कर्त्तव्यनायेकं
वर्षमपरं मरुतायनादिति द्वे वर्षे । ततश्च सार्द्धद्वात्रिंशता
संवत्सरैः पञ्चपट्टिवर्षाणि भवन्तीति युक्तमुक्तं पार्थः पञ्च
च पट्टि च वर्षाणि एतदनुदर्शारेति । अन्ये तु अतितमना-
गतं च कालमेकैकैक्य पञ्चपट्टिसंवत्सरं धनुषार्याणं वर्ण-
यन्ति । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ तु जम्बूद्वीपाच्छृष्टिपु' इति
मेदिनी । 'वृष्टिवर्षम्' इत्यमरश्च । तत्र प्राचां मतेऽधारयदिति
भूतकालानुपपत्तिः । वस्तुः कदाचिदायुर्हानकरूपनेऽपि
प्रतिपत्तः पारोक्ष्येणाजुनमयोविदोऽप्रतिपत्तिश्चेति विचा-
रणीयम् । अस्माकं तु गाण्डीवलाभानन्तरं गतेषु सार्धद्वा-
त्रिंशद्वर्षेषु त्रयोदश वर्षाणि वनवासे । ब्राह्मणकार्यायमायु-
भागारं प्रविष्टस्याजुनस्य श्रौपदीधर्मराजयोः सहासनकाले-
ऽनुप्रवेशनिमित्ते द्वाव्शतवर्षाणि इति पञ्चत्रिंशतिवर्षाणि ।
अन्यान्यापि द्विविजयगजम्पूर्यायकरणाटिकाके प्रागेव
सार्धसप्तवर्षाणि गतानीति समुज्ज्वम् ॥ ६ ॥

ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥ ५ ॥
त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽशीतिं च पञ्च च ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ।
पार्थः पञ्च च पट्टि च वर्षाणि श्वेतवाहनः ॥ ६ ॥

[अर्जु०] 'एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ।
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥ त्रीणि पञ्चशतं
चैव शक्रोऽशीतिं च पञ्च च । सोमः पञ्चशतं राजा तथैव
वरुणः शतम् ॥ पार्थः पञ्च च पट्टि च वर्षाणि श्वेतवाहनः ।'
ततोऽनन्तरं ब्रह्मणोऽनन्तरमित्यर्थः । त्रीणि वर्षाणि मिलि-
त्वा । पञ्चपट्टिवर्षाणि ॥ ५-६ ॥

[चतु०] त्रीणि पञ्चशतमशीतिं च पञ्च चेत्यत्र त्रिंशतो-
त्तरं (? चेत्यत्राशौत्तरं) शतमित्यर्थः । पार्थः पञ्चपट्टि च नराव-
स्थायामिति बोध्यम् । अतीतानागतकालापेक्षयौति केचिन् ।
तदसंगतम् । अभिमन्युजन्मानन्तरभवे रणशब्दवादे अधिगत-
धनुषो गोप्रहसमये पञ्चदशैव वर्षाणि भवन्ति ततश्च कति-
पयदिनानन्तरमात्रेण भारतयुद्धे षोडशवादे तस्याभिमन्यो-
र्वचस्य वर्षानीत्यत्वात् । तदेव (? तदूर्ध्वं) पट्टिशतत्रैव वर्षाण्यती-
तानि ततः, श्रुतः पञ्चपट्टिवर्षसंभवः ॥ ६ ॥

[सर्ध०] समाः वर्षाणि ॥ ४ ॥ त्रीणि वर्षाणि
पञ्चशतं च वर्षाणि प्रजापतिरधारयत् । पार्थः पञ्च चेत्यत्र
वर्षपदं वृष्टिपरं तेनैकस्मिन्संवत्सरे कर्त्तव्यनायेकं वर्षं मकरा-
यनादि द्वितीयमिति वर्षद्वयं भवति तथा च सार्द्धद्वात्रिं-
शता संवत्सरैः पञ्चपट्टिवर्षाणि भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

[दुर्ध०] सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ।
पार्थः पञ्च च पट्टि च वर्षाणि श्वेतवाहनः । गोप्रहणे
शर्मवृक्षाद्राण्टीवमवतार्योत्तरं विराटमुतमाहार्जुनः । इदं
धनुः सोमो राजा पञ्चशतवर्षाणि धृतवान् इत्यथ्याहार्यं,
वरुणः शतं वर्षाणि धृतवान् । पार्थः पृथामूनुः श्वेतवाहनः
अर्जुनः पञ्चपट्टिवर्षाणि धृतवान् । ननु तदा पार्थस्य कन-
त्रिंशद्वर्षाणि वर्तन्ते स्म कथं पञ्चपट्टिमिति । स्वर्गीयिन-
कालापेक्षयैर्दं वचनम् । पञ्चपट्टिवर्षाणि किल तस्य जीवि-
तकाल इत्यागमाद्विगतम् । तत्रोक्तत्रिंशद्वर्षाणि गतानि
पट्टिशत अवशिष्टानि सन्ति । अतो यावत्त्रिंशतिवर्षाण्य-
पेक्षया पञ्चपट्टिवचनमिति । ग्नात्तन्तं वाटं पार्थो
भरिष्यति ॥ ६ ॥

इति धर्मशास्त्रात्तदीयां दुर्धमप्रक्राधिष्ठा निरुत्तर्यणि
त्रिचन्वार्त्तिसोऽध्यायः ॥ २३ ॥

३ व. त. विरहे ह्ये । ४ शोडशवेऽपि च अत्र मां युक्तं सोऽ
शरन् आन्दर्भान् । ५ व. वर्षद्वयं । ६ मेरुं मनुलोचनं शरन् ।

महावीर्यं महादिव्यमेतच्चन्द्रनुसक्तमम् ।
 एतत्पार्थमनुप्राप्तं वरुणाचारुदर्शनम् ॥ ७ ॥
 पूजितं सुरमर्त्येषु विभक्तिं परमं चतुः ।
 सुपार्श्वं भीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः ।
 येन पार्थोऽजयत्कृत्स्नां दिशं प्रार्चीं परन्तप ॥ ८ ॥
 इन्द्रगोपकचित्रं च यदेतच्चारुदर्शनम् ।
 राज्ञो युधिष्ठिरस्यैतद्वैराटे धनुरुक्तमम् ॥ ९ ॥
 सूर्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रकाशन्ते प्रकाशिनः ।
 तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥ १० ॥
 शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीपविचित्रिताः ।
 एतन्माद्रीसुतस्थापि सद्देवस्य कार्मुकम् ॥ ११ ॥
 ये त्विमे क्षुरसंकाशाः सहस्रा क्रोमवाहिनः ।
 एतेऽर्जुनस्य वैराटे शराः सर्पविपोषमाः ॥ १२ ॥
 एते ष्वलन्तः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः ।
 भवन्ति वीरस्याक्षर्या व्यूहतः समरे रिपून् ॥ १३ ॥
 ये चेमे पृथवो दीर्घाश्वन्द्रविम्बार्थदर्शनाः ।
 एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥ १४ ॥
 हारिद्रवर्णा ये स्वते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूलक्षणः ॥ १५ ॥
 येनासौ व्यजनयत्कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाह्वे ।
 कलापो ह्येव तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥ १६ ॥
 येत्विमे भास्कराकाराः सर्वपारसवाः शराः ।
 एते चित्रक्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः ॥ १७ ॥
 ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्घवाससः ।
 हेमपुङ्खास्त्रिपर्वणीणां राज्ञ एते महाशराः ॥ १८ ॥
 यस्तवयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
 धर्जुनस्यैव संग्रामे गुरुभारसहो हृद्यः ॥ १९ ॥
 वैपाद्यकोशः सुमहान् भीमसेनस्य सायकः ।
 गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयङ्करः ॥ २० ॥
 सुफलश्चित्रकोशश्च हेमस्तरनुत्तमः ।
 निक्षिंशः कौरवस्यैव धर्मराजस्य धीमतः ॥ २१ ॥
 यस्तु पाञ्चनखे कोशे निहितश्चित्रयोधने ।
 नकुलस्यैव निक्षिंशो गुरुभारसहो हृद्यः ॥ २२ ॥
 यस्तवयं विपुलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ।
 सहदेवस्य विद्धयेनं सर्वभारसहं हृद्यम् ॥ २३ ॥

[विरो०] प्रजापतिर्मनुः । पञ्च पृष्टिं चेति भाविधार-
 णापेक्षया ॥ ६ ॥

[विय०] अर्षमहस्ताणि कत्पावसानं यावन् । त्रीणि
 पञ्च शतं नवशतानि प्रजापतिर्मनुर्द्रे ॥ ५ ॥ एकोनत्रिं
 शद्वितान्तानि भावीनि पट्त्रिंशत् ॥ ६ ॥

[लक्षा०] प्रजापतिरभारथदित्यत्र प्रजापतिः स्वयं-
 मुनो मनुः ॥ ५ ॥

[नील०] सहस्राः तेजस्विनो हृदाः शहस्रशः
 संमिता वा ॥ १२ ॥ व्यूहतः शिपतः ॥ १३ ॥ सर्व-
 पारसवाः सर्पं च तत्पारं परसमूहं सुमते हिंसन्ति ते
 सर्वपारसवाः सर्वदासुमहृताशकराः ॥ १७ ॥
 चित्रयोपेते विचित्रयुद्धनिमित्तं निहितं पालितः ॥ २२ ॥
 इति त्रैलोक्ये भामभारतस्ये वि प विचाररिणोऽध्यायः ॥२३॥

[अर्जु०] सर्पविपोषमाः सर्पोपार्गा विपवत्तप्राध्र
 ॥ १२ ॥ ह्यूहन घ्नतः ॥ १३ ॥ फलापः तृणः । पञ्च-
 शार्दूलक्षणं व्याप मत्र लक्षणं चिह्नं यस्य ॥ १५ ॥ सर्व-

पारसवाः सर्वलौहाः सर्वच्छेदिनो वा । चित्रक्रियोपेताः
 चित्रत्रियायोग्याः ॥ १७ ॥ चित्रसंविने चित्रं शीवनें
 सूच्या ग्रथनं तन्तुसंतानो वा यस्मिन् कोपे ॥ २२ ॥

इति श्रीमहा० मनु० विराट्-त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

[चतु०] जातरूपं सुवर्णं तन्मयो ग्रहो सुष्ठिर्यस्य
 ॥ ८ ॥ सर्पविपोषमाः सर्पोपमाः सर्पोकाराः विपोषमा-
 विपवत्तप्राः ॥ १२ ॥ चन्द्रविम्बार्थदर्शनाः अर्षचन्द्रा-
 काराः ॥ १४ ॥ फलापः तृणः ॥ १५ ॥ चित्रत्रियोपेताः
 चित्ररचनायुक्ताः विचित्रकर्मयोग्या वा ॥ १७ ॥

इति श्रीचक्रमहाभासदीर्घायां वि० त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

[सर्व०] कलापः तृणीरः ॥ १५ ॥ सर्वं च क्लारं
 परसमूहं सुवते हिंसन्ति ते सर्वपारसवाः ॥ १७ ॥ चित्र-
 योधने विचित्रयुद्धनिमित्तं निहितः पालितः ॥ २२ ॥

इति श्रीमहा० भारतापेक्षते वि० त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

[विरो०] से (? सी) जनं स्युति ॥ २२ ॥
 इति श्रीमहाभासदीर्घायां विरोपार्थपञ्चम्यां विराटपर्वणि
 त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

७ य व एडडुलडनम् । न. एण मामुनमना, उ. एणं मामुनं
 मना । व. दर्शनम् । ८ य. र. माडुणयडुणम् । ९ देव च. वा । १० य. व. ११
 १० य. व. म. ड. म. म. म. म. म. म. १२ य. माह्वे कोमं । म. म. म. म. म. म.

२२ निहितयिक्तमथन । ज. म. १७ हेमविशरमर्णहृत् । २३ य. व.
 पाणर्व विरुद्ध्य सश्रो । ४३ ॥ य. निमित्तं तस्मै तसो हृद्य । इति
 विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ४४

अह्नेनेनातरं प्रति कद्गादीनां युधिष्ठिरस्वादिकथनं तत्प्रत्ययार्थं स्वीयनामदशकनिराकिकथनं च ॥ १ ॥

उत्तर उवाच—

सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानि महात्मनाम् ।
रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ १ ॥
क नु स्विदर्जुनः पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २ ॥
सर्व एव महात्मानः सर्वाभिन्नविनाशनाः ।
राज्यभक्षैः पराकीर्यं न श्रूयन्ते कथञ्चन ॥ ३ ॥
द्रौपदी क च पाञ्चाळी स्त्रीरत्नमिति विश्रुता ।
जितानभैस्तदा कृष्णा तानेवान्वगमद्गनम् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच—

अहमस्म्यर्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ।
बल्लवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ ५ ॥
अश्वक्वोऽथ नकुलः सहदेवस्तु गोकुले ।
सैरन्त्रीं द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका हताः ॥ ६ ॥

उत्तर उवाच—

दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि मे ।
मद्रूपास्तानि यदि मे श्रद्धयां सर्वमेव ते ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच—

हन्त तेऽहं समाचक्षे दश नामानि यानि मे ।
चैराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ॥ ८ ॥

[चिप०] मामिति धनुर्दर्शनहर्षाल्कर्षादात्मगोपनवि-
स्मरणम् ॥ ७ ॥ शाराः सर्पविषोपमाः इति वीर्यतो विषो-
पमाः । सर्पसमा दीर्घाः । विषोपमा वीर्यतो मारकाः
॥ १२ ॥ व्यूहृतः शत्रूभिन्नवः ॥ १३ ॥ सर्वपारसवाः
सर्वलौहाः ॥ १७ ॥ अयःपिङ्गलः अयः सुवर्णं तेन
पिङ्गलः पिञ्जरः सुवर्णविचित्रः ॥ २३ ॥

इति भीमहा० विषम० विराटपर्वणि विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥
[लक्षा०] विषमा भीमसेनस्येत्यत्र विपदस्त्रायन्ती-
ति विषमाः ॥ १४ ॥ कोरो निश्चितो रुचिरत्वमरुतित्यत्र
'त्सरः रङ्गादिमुष्टौ स्यान्' इत्यभिधानान् त्सरुः रङ्गस्य
आदौ मुष्टिमहणप्रदेशो यस्य ॥ २२ ॥

इति भीमहाभारतव्याख्याने वादिराजविरचिते लक्षणांशरे
विराटपर्वणि विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

१ व. भासकारिणाम् । ३ व. श्रूयन्ते कथचनः । अ. श्रूयन्ते क. ते
गमः । ४ व. विजः श्रूयन् । ६ व. गोतुञ्जी । ७ व. भिन्न श्रू । ११ म.
तनम सर्पपदम् । १३ व. विपदमिच्छत केवलम् । १४ व. दानदं सु । १५

एकाग्रमानसो भूत्वा शृणु सर्वं समाहितः ।
अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः ।
वीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच—

केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ।
किरीटी नाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ १० ॥
अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो वीभत्सुरेव च ।
धर्मजयश्च केनासि ब्रूहि तन्मम तत्त्वतः ॥ ११ ॥
श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः ।
तत्सर्वं यदि मे ब्रूयाः श्रद्धयां सर्वमेव ते ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच—

सर्वाञ्जनपदाङ्गित्वा विचमादाय केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहूर्मा धनुञ्जयम् ॥ १३ ॥
अभिययामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् ।
नाजित्वा विनिवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥ १४ ॥
श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः ।
संग्रामे युद्धयमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १५ ॥
उत्तराभ्यां फाल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥ १६ ॥

[नील०] सुवर्णंति ॥ १ ॥ पराकीर्य अपास्य
॥ ३ ॥ नररूपस्य मम महाविष्णोर्नामानि संकटे
स्मर्यमाणानि विजयावहानीत्यभिप्रेत्याह—एकामेति ॥ ९ ॥
नक्षत्राभ्यां ताराभ्यां तत्र स्थिते चन्द्रे इत्यर्थः । उत्तराभ्या
च पूर्वाभ्यामिति पाठे नक्षत्रसंभावित्यर्थः ॥ १६ ॥

[अर्जु०] धनं जयतीति संग्रामां रथम् ॥ १३ ॥ उत्त-
राभ्यां च पूर्वाभ्यां फाल्गुनीभ्यामहं यतः । जातो हिमवतः
पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥ हे उत्तर आभ्यां द्वाभ्यां
वक्ष्यमाणानाभ्यां यतो यस्माद्दहं जातः तेन मामाहूर्जना इति
शेषः । काभ्यामित्याह—फाल्गुनीभ्यां फाल्गुनस्य पञ्चदशी
फाल्गुनी नक्षत्रमपि फाल्गुनी फाल्गुनी च फाल्गुनी च
इत्येकमेवान् फाल्गुनीभ्यामितिरूपम् । पञ्चदशी पूर्वाऽपग

अ. निजिति मे हयाः । १६ व. पूर्वसंस्थाने—उत्तराभ्यां फाल्गुनीभ्यां पूर्वाभ्यां
च अहं दिवाः व. उत्तराभ्यां च पूर्वभ्यां फाल्गुनीभ्यामहं पुनः ।

पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभः ।
किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम् ॥ १७ ॥
न कुर्यां कर्म वीभत्सं युध्यमानः कथंचन ।
तेन देवमनुष्येषु वीभत्सुरिति विश्रुतः ॥ १८ ॥
उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे ।

च भवति ते तन् (‘केयं तत्र) इत्याकाङ्क्षायामाह—पूर्वाभ्या-
मिति । एतेन पूर्वभिश्च पौर्णमासीति कथितं शुद्धपक्षस्य पूर्व-
त्वात् । उक्तं च ‘पक्षौ पूर्वोपगौ शुद्धपक्षौ मासश्च तावुभौ’
इति । एतेन सिंहराशिरर्जुनः ॥ १६ ॥

[चतु०] पराकीर्यं हारयित्वा ॥ ३ ॥ रसपाचकः सूप-
कारः ॥ ५ ॥ केवलाः संवद्धाः ॥ १२ ॥ उत्तराभ्यां पूर्वाभ्यां
फल्गुनीभ्यां जातः पूर्वोत्तरफल्गुनीभ्यो जात इत्यन्वयः ।
द्वयोरपि द्विभावकत्वाद्द्विवचनम् ॥ १६ ॥

[सर्वे०] पराकीर्यं अपास्य ॥ ३ ॥ उत्तराभ्यां ताराभ्यां
नक्षत्रसन्धवित्यर्थः ॥ १६ ॥

[विरो०] केवलाः शुद्धाः । हेतवो निरुक्तयः ॥ १२ ॥
उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां द्विनक्षत्राद्द्विवचनम् । उत्तरफ-
ल्गुन्या गणितद्वयसंबन्धत्वाद्गणितकाङ्क्षायामाह—पूर्वाभ्यां पूर्वपा-
दावलिनाभ्याम् । तेन सिंहराशिः । दिवा यतः दिवं-
त्यादिस्वरूपाभ्यानम् । हिमवतः हिमवत्सदृशस्य ज्ञानशृ-
ङ्गस्य ॥ १६ ॥

[विष०] पराकीर्यं त्यक्त्वा ॥ ३ ॥ श्रद्धयां
तथेति प्रत्ययं कुर्याम् ॥ ७ ॥ उत्तराभ्यामिति उत्तरफ-
ल्गुनीनक्षत्रं द्वितारकम् । ततो द्विवचनम् । सप्तम्यर्थे
तृतीया । मुनिद्वयप्रदेहि विभक्तित्वयत्ययः ॥ १६ ॥

[लक्ष्ण०] उत्तराभ्यां तु पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यामित्यत्र
फल्गुनीदादृवाच्याभ्यां पूर्वाभ्यां पूर्वानक्षत्रस्य द्विताराभ्याम्
उत्तराभ्यां उत्तरानक्षत्रस्य द्विताराभ्यां च क्रमेण अहि-
निग्नि च युक्ता या पौर्णमासी फाल्गुनमासस्य आरम्भ-
दिनं (?) तत्रोत्पन्नत्वात् फाल्गुन इति भावः ॥ १६ ॥

[नील०] वीभत्सुरिति भदि फल्गुनागे सुमेरे चेत्यस्य
गनि रूपम् ॥ १८ ॥ विकर्षणे द्वाचापिति श्लेषः (?) । सव्येन
वामेनापि हस्तेन सचितुं ज्याकर्षणादिक्रियायां संबन्धुं
शील्यम्भयति सव्यसाचीत्यर्थः ॥ १९ ॥ अर्जुन इति
क्रुद्धं गतिस्थानार्जुनोपार्जुनेनचित्यत्वं उनन्प्रत्यये भवति ।
वर्णो दीप्तिः सप्त क्रुद्धः दीप्तिमत्त्वान् सप्ततान् शुद्धकर्मकर-
त्वाच्चार्जुनं श्यर्थः ॥ २० ॥ जिष्णुर्जयनीलः ॥ २१ ॥

तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १९ ॥
पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णो मे दुर्लभः सप्तः ।
करोमि कर्म शुद्धं च तस्मान्मामर्जुनं विदुः ॥ २० ॥
अहं दुरापो दुर्धरो दमनः पाकशासनः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥ २१ ॥

[अर्जु०] वीभत्सुः ॥ १८ ॥ उभौ मे दक्षिणौ पाणी
गाण्डीवस्य विकर्षणे । तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति
मां विदुः ॥ मम उभौ पाणी दक्षिणवामौ गाण्डीवस्य
विकर्षणे दक्षिणावुदारौ समर्थवित्यर्थः । वामेनापि तथैव
करणात् सव्यश्च सव्यश्च एकदोषात् । साची श्लेषकः
॥ १९ ॥ चतुरन्तायां समुद्रान्तायाम् ॥ २० ॥

इति श्रीमन्महाभारतव्याख्यायामर्जुनविभक्तित्यायं
शि० प० चतुर्थवार्तिकोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

[चतु०] दक्षिणौ प्रगुणौ । सव्यो वामोऽपि सचते
ज्याकृष्टौ समरे यस्येति सव्यसाची ॥ १९ ॥

[सर्वे०] वीभत्सुरिति भदि फल्गुनागे सुमेरे चेत्यस्येदं
रूपम् ॥ १७ ॥ विकर्षणे दक्षिणौ दक्षौ सव्येन वामे-
नापि हस्तेन सचितुं ज्याकर्षणादिक्रियायां संबन्धुं शी-
ल्यम्भयति सव्यसाची ॥ १९ ॥ दीप्तिमत्त्वाच्चतुद्धकर्मकर-
त्वाच्चार्जुनः ॥ २० ॥ जिष्णुः जयशीलः ॥ २१ ॥

[विरो०] वीभत्सुरिति नबलोप आर्षः । विरो-
धिलक्षणा वा ॥ १८ ॥ दक्षिणौ समर्थौ । ‘सव्यं
दक्षिणवामयोः’ । तेन सव्यौ उभौ पाणी सचते समवेति
अर्थोऽज्याकर्षणे अतः सव्यसाची ॥ १९ ॥ वर्णो गुणकथ-
नम् ॥ २० ॥

[विष०] चतुरन्तायां चतुःसागरपर्यन्तायाम् । मम
सप्तः सद्गुणो वर्णः रूपम् अर्जुननामनिर्वचनम् । यथा श्रु-
तिगह—“फल्गुनीष्वर्षीनादर्धीतैता वा इन्द्रनक्षत्रम् ॥”
‘यत् फल्गुन्योऽप्यस्य प्रतिनाम्न्योऽर्जुनोऽह वै नामेन्द्रो
यस्य गुह्यं नामाऽर्जुन्यो वै नामैनास्ता यत्परोक्षमाचक्षते
फल्गुन्य इति । को ह्येनस्याऽर्हति गुह्यं नाम प्रहृतु-
मिन्द्रो ह वै यजमानस्तत्सत्र एवैतन्नक्षत्र आदर्धीत ॥”
अर्जुननाम ॥ २० ॥ दुर्गपः दुर्गकल्दीयः । शत्रुणां
दमनः ॥ २१ ॥

[लक्ष्ण०] न कुर्यां कर्म वीभत्समित्यत्र वीभत्सामेन
वीभत्सयतीति श्रुत्वा वीभत्सुरिति भावः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने यादिरत्नरचिते लघुभरणे
विरचयति चतुर्थवार्तिकोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदातस्य सतः मियत्वाद्भालकस्य वै ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततः स पार्थ वैराटिरभ्यवाद्यदन्तिक्रात् ।
अहं भूमिजयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ४५

बृहत्पायामर्जुनत्वनिधयोत्तरमुत्तरेण शीघ्रं गाण्डीवायायुषामां स्ये निषानम् ॥ १ ॥ पार्थेन तदाभासतपूर्वैश्चमज्जाणाय
मिष्याणम् ॥ २ ॥ अवश्वेवतासौनिषानम् ॥ ३ ॥ प्रणिपातपूर्वकं तासां युद्धे मन्त्रिणि सविपावशार्थनां ॥ ४ ॥

उत्तर उवाच—

आस्थाय रुचिरं वीर स्यं सारथिना मया ।
कृतमं यास्यसेऽर्जाकुमुत्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच—

श्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र न भयं विद्यते तव ।
सर्वाश्रुदामि ते शत्रून् रणे रणविशारद ॥ २ ॥
स्वस्थो भव महाबाहो पश्य मां शत्रुभिः सह ।
युध्यमानं त्रिमदंऽस्मिन् कुर्वाणं भैरवं महत् ॥ ३ ॥

[नील०] कृष्णावदातस्य कृष्णमास्त्रवर्णस्य । कर्णति
चित्तमिति मनोहरत्वाद्वा कृष्ण इत्याह—प्रियत्वादिति
॥ २२ ॥ नागराज पेगवतस्तन्व्येन करोपमा हस्तयोः
सादृश्यं यस्य हस्तिहस्तोपमकरोत्वर्थः ॥ २४ ॥ कर्म दिग्वि-
जयादि ॥ २५ ॥

इति श्रीनैऋत्येय्ये भारतभारदीये ति. प.
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

[चतु०] कृष्णावदातस्य शुद्धस्य कृष्णावर्णस्य ॥ २२ ॥
इति थीचतुर्भुजमिष्यतायां महाभारतदीर्घायाम् विषयवर्णि
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

[सव्यं०] कृष्णावदातस्य कृष्णमास्त्रवर्णस्य कर्णति
चित्तमिति वा कृष्णः ॥ २२ ॥ नागराजकरोपम हस्ति-
हस्तोपमकर ॥ २४ ॥ कर्म दिग्विजयादि ॥ २५ ॥

इति श्रीसंज्ञनाचयणश्रुतौ भारतापंश्रान्ते विषयवर्णि
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

[विरो०] अवदातो बर्गः प्रियत्वात् गुणैर्गार्कषकत्वान्
॥ २२ ॥ करोपमः करो यस्येति । अन्यैरुगशब्दभ्यापो
लोपः ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारतदीर्घायाम् विरोसार्थभङ्गना विषयवर्णि
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

२३ क. नाम मगजोऽपि धनजय । २५ व. यद्वानकरोचं । इति
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

१ घ. न विदुर्भेन । २ क. गजवृषेति न । ३ न. महत्पुदे । क.

दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनञ्जय ।
लोहितान्न महाबाहो नागराजकरोपम ॥ २४ ॥
यदज्ञानाद्वोचं त्वां धन्तुमर्हसि तन्मम ।
यतस्त्वया कृतं पूर्वं चित्रं कर्म मुदुप्करम् ।
अतो भयं व्यधीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ४५

एतान्सर्वानुपासद्धान् सिद्धं वशीहि मे स्ये ।
एकं चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच—

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा त्वरावानुत्तरस्तदा ।
अर्जुनस्यायुधान् गृह्य शीघ्रेणावातरत्ततः ॥ ५ ॥

अर्जुन उवाच—

अहं वै कुरुमिधोत्स्याम्यवजेऽप्यामि ते पशून् ॥ ६ ॥

[विष०] ईंस्कृष्णः ईपदवदातो वाल्मवात् ईपकृष्ण-
त्वम् । कृष्णवदवदातस्योच्चरत्वम् ॥ २२ ॥ भन्तिकान्
समीपे आगन्थेति शेषः । एकस्य नामदशकम् । आत्मनोऽपि
नामद्वयं निवेदितवान् । नाम संयोगेऽप्ययम् ॥ २३ ॥
इति श्रीमहाभारतविषयवर्णिपदविनरुणे नि प चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

[नील०] आस्थायेति ॥ १ ॥ नुवामि दूरीकरोमि
॥ २ ॥ भैरवं भयानकं महत्कर्म कुर्वाणम् ॥ ३ ॥ उपास-
द्धान् तूर्णीरान् ॥ ४ ॥ गृह्य गृहीत्वा शीघ्रेण वेगेन ततः
शमीतोऽवातरत् । इतरेषामायुधानि तत्र निवधेति शेषः
॥ ५ ॥ अवजेऽप्यामि हेतुना जेत्यामि ॥ ६ ॥

[अर्जु०] विमदं युद्धे । उपासद्धान् तूर्णीरान् ॥ ३ ॥ ४ ॥

[चतु०] आयुधानि व्यन्ययेन संवृत्तम् ॥ ५ ॥
ते तत्र ॥ ६ ॥

[सव्यं०] नुवामि दूरीकरोमि ॥ २ ॥ उपासद्धान्
यागकोशाः ॥ ४ ॥

[विरो०] उपासद्धान् तूर्णीरान् ॥ ४ ॥

[विष०] विमदं संभामि ॥ ३ ॥ उपासद्धान् यदा-
पानभयत्वात्प्रीत्यर्थं यदुपचनम् ॥ ४ ॥

भैरवं (वम्) । ४ व. शिवनहर मे शि. व. एते च हर मे शि । अगदुत्त
व. व. गा-... देवदत्तं च सप्तभ्यो महेषुषे । (यनागोवयेन्ने मयन्ने-
भ्यानि ते पश्य ॥

संकल्पपञ्चविंशत् वाहुप्राकारतोरणम् ।
त्रिदण्डतृणसंवाधमनेकध्वजसंकुलम् ॥ ७ ॥

[लक्षा०] क्षिप्रं नह्य हि वै रथे इत्यत्र नह्य वन्धन
प्रतिघातोः । सन्नद्धं कुरु ॥ ४ ॥

[नील०] त्वं तु भयं त्यजेत्वाह—संकल्पेति त्रिभिः ।
इदं मया गुप्तं रक्षितं रथोपस्थं रथोपरिभागस्ते तत्र नगरं
नगरवद्रक्षकं भविष्यति । तत्र रथाङ्गेषु नगराङ्गसंपत्तिमाह—
संकल्पपञ्चविंशतिपमिति । संकल्पः सम्यक्कल्पनं चक्राक्षध्वज-
ध्वजरथुगादीनामङ्गानां दारुण्येन समर्थनं तदेव पक्षयो-
र्वीथीनां पार्श्वयोर्विक्षेपो विस्तारो यस्मिन् । बाहू एव स्वीयौ
बाहुतुल्यत्वाद्भवन्वा एव वा प्राकारः पुरपरिधिभित्तिस्त-
स्मिस्तोरणं पुरद्वारं यस्मिन् रथिसारथ्योरपि रथाङ्गत्व-
विवक्षया एतदुच्यते । त्रिदण्डः ईषा तदुभयपार्श्वदोरुणी
चेति मिलित्वा त्रिदण्ड उच्यते । स च तूणो निपङ्गश्च
ताभ्या संवाधं संकटं दुष्पवेशम् । पक्षे त्रिदण्डं सैन्यत्रयं
रथिना इतिसादिनां हयसादिनां चेति त्रीणि सैन्यानि
तेषां तूणोपलक्षितानि आयुवानि तैः संवाधम् । अनेकध्वज-
संकुलं बहुध्वजव्याप्तम् । अन्येन अनन्येन ध्वजेन यान-
रेण संकुलं भयंकरम् । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इति
नानार्थः ॥ ७ ॥ ज्या धनुर्मीर्षौ सैव क्षेपणानि गोलस-
नानि नाळिकाव्यानि यस्मिन् । क्रोधेन परजिघांसा-
हेतुना चित्तवृत्तिविशेषेण निमित्तभूतेन कृतं परिष्कृतं
दृग्मपि ॥ ८ ॥

[धनु०] संकल्पपञ्चविंशत् वाहुप्राकारतोरणम् ॥ त्रि-
दण्डतृणसंवाधमनेकध्वजसंकुलम् ॥ ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमी-
निनददुन्दुभिः । नगरं ते मया गुप्तं रथोपस्थे भविष्यति ॥
संकल्पो मानसं कर्म स एव पञ्चविंशो यस्मिन् । पञ्चः
शास्त्रानगरे विक्षेपमस्य विकारः । वाहुरेव प्राकारतोरणं
यस्मिन् । त्रिदण्डः त्रिवेगुः तूण इषुभिः ताभ्यां संवाधम् ।
ज्याक्षेपणमेव त्रौषकृतं कन्ददादि (कल्हादि) यत्र । नेमी
पत्रान्तम्वारय निनद एव दुन्दुभिर्भयंस्मिन् । नगरं शरीरं
रथोपस्थं रथोपरिभागे गुप्तं भविष्यति तस्मान्मा शैरिति
भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥

[धनु०] संकल्प एव पञ्चविंशः नगरे हि पक्षो पार्श्वो
भवतः । बाहू एव प्राकारभोग्यं यत्र त्रिदण्डं त्रिवेगु-
कम् । रथोपस्थमेव नगरं नगरं एव आत्मानं धित्तं विशि-
टीभान्तम् । रथोपस्थेन शरीरेण च भविष्यतीत्यन्वयः ।
संवाध निरूपयति संकल्पेन मनोरथेनैव पञ्चविंशः पण्ड-
नं एव कर्तुं च प्रावगो वेष्टनं यत्र त्रिदण्डं च त्रिवेगुः ।

ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनददुन्दुभिः ।
नगरं ते मया गुप्तं रथोपस्थं भविष्यति ॥ ८ ॥

जैव क्षेपणं यत्र । क्रोधकृतं क्रोधमयम् । नेमी चक्रान्तः ।
तस्य निनद एव दुन्दुभयो यत्र ॥ ७ ॥

[सर्व०] सम्यक्कल्पनं चक्रादीनां दारुण्येन समर्थनं
तदेव पक्षयोर्वीथीनां पार्श्वयोर्विक्षेपो विस्तारो यस्मिन् ।
बाहू एव प्राकारः पुरपरिधिस्तस्मिन् तोरणं पुरद्वारं
यस्मिन् । त्रिदण्डः ईषा तदुभयपार्श्वदोरुणी चेति मिलित्वा
त्रिदण्डः उच्यते । स च तूणो निपङ्गश्च ताभ्यां संवाधं
संकटं दुष्पवेशम् । पक्षे त्रिदण्डं सैन्यत्रयं रथिनां इति-
सादिनां हयसादिनां चेति त्रीणि सैन्यानि तेषां तूणो-
पलक्षितान्यायुवानि तैः संवाधम् । ज्या धनुर्मीर्षौ सैव
क्षेपणानि नाळिकाव्यानि यस्मिन् । क्रोधेन परजिघांसा-
हेतुना कृतं परिष्कृतम् । एवं रथोपस्थं रथोपरिभागः ते
नगरं नगरवद्रक्षकं भविष्यति ॥ ७ ॥ ८ ॥

[विरो०] संकल्पा मनोरथा एव पक्षः सहायालैर्वि-
रुद्धानां शत्रूणां क्षेपो निकटानागमनं यत्र । बाहू प्राकार-
स्तोरणं च यत्र । त्रिदण्डा धनुःशरसयः तूणश्च संवाधो
दुर्गं यत्र ॥ ७ ॥ जैव क्षेपणं यन्नं यत्र । क्रोध एव कृतं
कर्म यत्र । नेमी चक्रान्तः तन्निनदो दुन्दुभिर्वैव । रथोपस्थे
रथोपरि ते तव नगरमुपवेदानस्थानम् ॥ ८ ॥

[विप०] संकल्पो मनोरथ एव पक्षस्य शास्त्रानगरस्य
विंशो विस्तारो यस्मिन्नगरे तन् । बाहू एव प्राकारस्य
दुर्गस्य तोरणं यस्मिन्नगरे तन् । त्रयो दण्डा वेणवो यत्र ।
सारथिस्थानम् । नगरपक्षे [दण्डाश्चावातनं चर्म दण्डः ?]
दण्डा रथ्याः । तूणाभ्यां संवाधं संकटं युक्तम् । नगरपक्षे
पण्यविपणे [? विक्रय] तूणा इत्यनेकार्थः ॥ ७ ॥ ज्या
प्रत्यश्चा तस्याः क्षेपणमाकर्षणं तदेव क्रोधकृतं क्रौ-
धकारणं यत्र नगरे । नगरे हि कल्हादिना भाव्यम् । रथ-
नेमिश्रक्रापा तस्या निनदः शत्रुः स एव दुन्दुभिर्वैव
तन् । रथोपरि स्थितं नगरमिव ते तव शरीरं भविष्यति ।
रथोपरिस्थितं मयि ते तव नगरं रक्षितं भविष्यति ॥ ८ ॥

[लक्ष्म०] संकल्पगाढपरिष्कृतमित्यत्र सम्यक्कल्पः कल्पना
वस्याः सा संकल्पगाढा परिष्का यस्मिन् । त्रिदण्डतूण-
संवाधं त्रिमानदण्डप्रमाणोः त्रिदण्डाः तूणाः । तेषां संवाधो
यस्मिन् ॥ ७ ॥ ज्याक्षेपनिनदशरथं ज्याक्षेपनिनदैः सह
आगतो वादिप्रपन्ननिर्वमिन् । नेमीनिनदैः सह दुन्दु-
भयो यस्मिन् । शैरशरैः गयारीः विवाहीः प्रतोषध
आप्तम् ॥ ८ ॥

अधिष्ठितो मया संख्ये रथो गाण्डीवधन्वना ।

अजेयः शत्रुसैन्यानां वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच—

विभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं युधि ।

केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा सप्तम् ॥ १० ॥

इदं तु चिन्तयन्नेवं परिमुहामि केवलम् ।

निश्चयं चापि दुर्मेधा न गच्छामि कथञ्चन ॥ ११ ॥

एवं युक्ताङ्गरूपस्य लक्ष्मणैः सूचितस्य च ।

केन कर्मविपाकेन क्लीवत्वमिदमागतम् ॥ १२ ॥

मन्ये त्वां क्लीवेषेण चरन्तं शूलपाणिनम् ।

गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वाऽपि शतक्रतुम् ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच—

भ्रातुर्नियोगाज्ज्येष्ठस्य संवत्सरादिदं व्रतम् ।

चरामि व्रतचर्यं च सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ १४ ॥

नास्मि क्लीवो महाबाहो परवान्धर्यसंयुतः ।

समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥ १५ ॥

उत्तर उवाच—

परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यतस्तर्को न मे वृथा ।

न हीदृशाः क्लीवरूपा भवन्ति तु नरोत्तम ॥ १६ ॥

[नील०] फलितमाह—अधिष्ठित इति ॥ ९ ॥ केश-
वेन इन्द्रेण वा समं सार्धं संग्रामे त्वां स्थिरं जानामि

॥ १० ॥ युक्ताङ्गरूपस्य युक्तानि समीचीनान्यद्भानि युद्धा-
ङ्गानि शस्त्रास्त्रनिपुणादीनि रूपमाकृतितश्च यस्य । लक्ष्मणैः

पञ्चरत्नवादिभिः ॥ १२ ॥ परवान् नाथवान् उत्तार्ण-
मापन्न इति शेषः ॥ १५ ॥ शत्रुयथारुजान् शत्रुस्य-

भञ्जकान् मूलविमुक्ताङ्गैरवाकः तीर्थतो गुरतः ॥ १८ ॥
याते गमने पदं पदं सवैमपि पदं भूमौ क्षिप्तं सत उद्धृष्टं

वा न पश्यन्ति वेगवत्त्वात् सुमीचमेषुपुष्पशैव्यनलाहका
भगवतोऽधास्तसाभ्यमेषां बाहानामुक्तम् ॥ २० ॥ पार्थिव

पुनःस्थितयोरश्वयोः पृष्ठभागं पाश्चात्वं युगमिति यावन् ।
'पार्थिवः स्यादुन्मत्प्रियाम् ॥ श्रियां द्वयोः सैन्यश्रेष्ठे'
इति मेदिनी ॥ २२ ॥ पर्युमुञ्चतग श्रुमे इति पाठे तु

कुण्डले इति शेषः ॥ २५ ॥

[अर्जु०] शूलोपलक्षितः पार्थिवीर्येण अत्येति प्रीत्या-

११ क. निश्चयं नापिपद्यमि नावगच्छामि किञ्चन । १२ घ. व. 'निर-
चितय च, अ. लक्ष्मणे गविरथ च । व. शैव्यं रामि' । १४ ज. अन्नचर्य
नै स्त' । १६ व. व.पु.श्री । घ. व. भञ्जन्ते मोक्षम् । १८ क. इहाञ्च
वपञ्चजान् । इ हावाऽशुभिनूदन । घ. व. 'ये वीर्यं पुण्येणम । च-
पुण्यवर्मा' । २० व. वरव वने । व. घ. परं गताम् । २१ ज. नै विद्धि मे ।

सहायवानस्मि रणे युध्येयमपरैरपि ।

साध्वसं हि प्रनष्टं मे किं करोमि व्रतीहि मे ॥ १७ ॥

अहं ते संग्रहीप्यामि हयान् शत्रुरथारुजान् ।

शिक्षितो ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥

दारुको वासुदेवस्य यथा शक्रस्य मातलिः ।

तथा मां विद्धि सारथ्ये शिक्षितं नरपुङ्गव ॥ १९ ॥

यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ क्षिप्तं पदं पदम् ।

दक्षिणां यो धुरं युक्तः सुधीवसदृशो ह्यः ॥ २० ॥

योऽयं धुरं धुर्यवरो वामां वहति शोभनः ।

तं मन्ये मेययुत्पस्य जनेन सदृशं ह्यम् ॥ २१ ॥

योऽयं काञ्चनसंनाहः पार्थिवो वहति शोभनः ।

समं शैव्यस्य तं मन्ये जनेन वलवचरम् ॥ २२ ॥

योऽयं वहति मे पार्थिवो दक्षिणापभितः स्थितः ।

बलाहकादपि मतः स जवे वीर्यवचरः ॥ २३ ॥

त्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम् ।

त्वं चेमं रथमास्याप योद्धुमर्हो मतो मम ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततो विमुच्य बाहुभ्यां बलयानि स वीर्यवान् ।

विभ्रे काञ्चनसन्नाहै प्रत्यमुञ्चतदा तले ॥ २५ ॥

दित्वादिनिः शूलपाणिनं छान्दसो वा नुम् ॥ १३ ॥ परवान्

पगर्धान् । धर्ममयतः धर्ममाशुनद्धः ॥ १५ ॥ प्रतर्कः परामर्शः
॥ १६ ॥ तीर्थतः गुरोः । 'तीर्थंमृषियुद्धजले गुरौ' इत्यमरः
॥ १८ ॥ यस्य याते गमने ॥ २० ॥ पार्थिवो पञ्चाङ्गाम् ।

अश्वितोद्यतः अश्वितमाऽश्वितम् उद्यतं पदं यस्य ॥ २३ ॥
विमुच्य त्यक्त्वा प्रत्यमुञ्चतले श्रुमे । तले ज्यापातवारणे

[पिनद्वाने स्वल्पमाधयोः सङ्गमुच्चिपेटयोः । 'ज्यापात-
वारणेऽपि स्यान् तलं स्थानत्रयाथयोः?'] इति विश्वः ॥ २५ ॥

[चतु०] परवान्कार्यवजः ॥ १५ ॥ तीर्थेनो गुरोः ॥ १८ ॥
याते गतो ॥ २० ॥ धुरमामिं भारम् ॥ २१ ॥ पार्थिव

पञ्चाङ्गाम् ॥ २२ ॥ अश्वितोद्यतः शोभनोद्यतः ॥ २३ ॥
निर्मुच्य अत्रार्थं । दुन्दुभ्योरिव मन्त्रानो यत्र । तले
ज्यापातवारणे प्रत्यमुञ्चत्पिनद्वान् ॥ २५ ॥

[सर्ग०] परवान् पगर्धानः ॥ १५ ॥ शत्रुयथारुजान्
शत्रुरथभञ्जवान् । तीर्थतः गुरतः ॥ १८ ॥ सुमीचमेषुपुष्पशै-
व्यनलाहका

२२ व. वामां शैव्यस्य । २३ क. ट. व. मीचिपेटम् । ज. श्रेष्ठे-
रथने-नग्राहकादयः स वीर्यवचरः । २४ व. तं च मे र' । २५ ज.
तने निर्मुच्य । व. सुञ्चते श्रुमे । न. ट. व. शिवाश्रमने-विरे दु-
भिनशरे प्रत्यमुच्यते श्रुमे ।

कृष्णान् भङ्गिमतः केशान् श्वेतेनोद्ग्रथ्य बाससा ।
 अथासौ प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अभिदधौ महाबाहुः सर्वास्त्राणि रथोत्तमे ॥ २६ ॥
 ऊचुश्च पार्थ सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मज ।
 इमे स्म परमोदाराः किंकराः पाण्डुनन्दन ॥ २७ ॥
 प्रणिपत्य ततः पार्थः समालभ्य च पाणिना ।
 सर्वाणि मानसानीह भवतेत्यभ्यभापत ॥ २८ ॥
 प्रतिश्रुत्वा ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ।
 अधिष्यं तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्भुजः ॥ २९ ॥
 तस्य विक्षिप्यमाणस्य धनुषोऽभूमहाध्वनिः ।
 यथा शैलस्य महतः शैलेनेवावजन्नतः ॥ ३० ॥
 स निर्यातोऽभवद्भूमिदिक्षु वायुर्ववौ भृशम् ।
 पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिरै ।
 भ्रान्तध्वजं खं तदासीत्प्रकम्पितमहाद्रुमम् ॥ ३१ ॥
 तं शब्दं कृत्वोऽजानान् विस्फोटमश्नोरेव ।
 यदर्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्रेथ ॥ ३२ ॥

उत्तर उवाच—

एकस्त्वं पाण्डवश्रेष्ठ वृहनेतान्महारथान् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

व्यवलाहकाः कृष्णस्याश्रावः तत्साम्यमेवाम् ॥ २० ॥ पाणिं
 पुगस्थितयोरश्वयोः प्रुष्टभागम् ॥ २२ ॥ तलं पाणौ ज्या-
 घातनिवारणम् । ' पर्यमुन्वत्तदा शुभे ' इति पाठे कुण्डले
 श्लेषः ॥ २५ ॥

[विरो०] शरं गवा (?) तले ज्याघातवाग्णे ॥ २५ ॥

[धिप०] मया ग्यम्येनेति ॥ ९ ॥ धर्मसंयतो धर्मपाश-
 धरः । धर्मो युधिष्ठिरेण संयतो वा परवान् परायत्तः
 ॥ १५ ॥ साध्वसं बालभावप्रसिद्धं भयम् ॥ १७ ॥ तत्त्वत
 आश्रायगुरोः सकाशान् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहा० विराटपर्वनिर्णये वि ५. पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

[लक्ष्म०] परवान् नाथवान् ॥ १५ ॥ यस्य यातो न
 पश्यन्तीत्यत्र । यातः ये गच्छतः यस्य अश्वस्य ॥ २० ॥
 ततो विमुच्य बाहुभ्यामित्यत्र विमुच्य शत्राका(?) चर्मणो
 विमुच्य ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने यादिराजतरुचिने लक्ष्मणशरे
 विराटपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

२६ प. गवविना-वेदः ॥ २० पूर्वापे. ज. अ. अर्जुनेभुमहाभ्यानि सुभगा
 रवदृष्टमे. व. अर्जुनेभुमहाभ्यानि भवदेष. । व. इमानि रण मदो
 दार विद्वान्पुण्ड्र-२५ ॥ २८ त. विभग्निति भग्न. ३० न. ज. व्याधि-
 पवन-२५ ॥ ३१ प. ५ न. मनिपममकृदिदि. । व. भानदि. ३१ ।

कथं जेष्यसि सद्गामि सर्वशस्त्रास्त्रवारगान् ॥ ३३ ॥
 असहायोऽसि कौन्तेय ससहायाश्च कौरवाः ।
 अत एव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि तेऽग्रतः ॥ ३४ ॥
 वैशम्पायन उवाच—

उवाच पार्थो मा भैर्षीः प्रहस्य स्वनवत्तदा ॥ ३६ ॥
 युध्यमानस्य मे वीर गर्ध्वैः सुमहाबलैः ।
 सहायो घोपयात्रायां कस्तदाऽऽसीत्सखा मम ॥ ३६ ॥
 तथाप्रतिभये तस्मिन् देवदानवसंकुले ।
 खाण्ड्ये युध्यमानस्य कस्तदासीत्सखा मम ॥ ३७ ॥
 निवातकचचैः सार्धं पौलोमैश्च महाबलैः ।
 युध्यतो देवराजार्थं कः सहायस्तदाऽभवत् ॥ ३८ ॥
 स्वर्णरे तु पाञ्चाल्या राजभिः सह संयुगे ।
 युध्यतो बृहभित्तात कः सहायस्तदाऽभवत् ॥ ३९ ॥
 उपजीव्य गुहं द्रोणं शकं वैश्रवणं यमम् ।
 वरुणं पावकं चैव कृपं कृष्णं च माधवम् ॥ ४० ॥
 पिनाकपाणिनं चैव कथमेतान्न योयथै ।
 रथं वाह्य मे शीघ्रं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४१ ॥

[नील०] भङ्गिमतः कौटिल्यवतः । अभिदधौ स्मृतवान्
 ॥ २६ ॥ मानसानि प्रयोजनकाले स्मृतिगोचराणि ॥ २८ ॥
 प्रतिश्रुत्वा अनुकूलानि कृत्वा व्याक्षिपन् टण्टकारित्वान्
 ॥ २९ ॥ अवजन्नतः अवहन्यमानस्य अभिनिर्गत इति
 पाठान्तरम् ॥ ३० ॥ भूमिन् भूमिदारकः । प्रचकाशिरै
 प्रकाशवत्योऽभूवन् । भ्रान्ता इतश्चलिता ध्वजा यस्मिन् ।
 एतेन परसैन्यवाहेषु शब्दजाभासादुत्पथगामित्वं व्यज्यते ।
 प्रकम्पितमहाद्रुममित्यनेन भूमिकम्पौ व्यज्यते ॥ ३१ ॥

इति श्रीवैतल्यण्डीये भाट्टभाट्टद्वये विराटपर्वणि
 पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

[अर्जु०] भङ्गिमतः कुटिलान् ॥ २६ ॥ मानसानि
 भवतेति ... मात्राधीनानि अर्थसंपादकानांतिर्यथः ॥ २८ ॥
 अभिजहृषा अभिहतवता ॥ ३० ॥

इति श्रीमहा० मन्त्रे० वि० प० पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

[चतु०] भङ्गिमतः कुटिलान् ॥ २६ ॥

इति श्रीचतुर्भुजविभूतार्थं महाभारतटीकाया विराटपर्वणि
 पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

३२ अ. शिवदले । अस्मादुत्तरमार्गं व. तरण्य दुर्यो जानक्यल्ले रि
 गविन् ॥ ३६ व. सते मम । ३० न. ज. वन्धशागतसहायवान् । ४० कीर्-
 मयेदरिं व. तमसावपु वा ॥ ११ योगाना (योगिता) मीधं प्रमुन ।
 ५३ कवार्तिशोऽध्याय ॥ ४९ ॥

पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ४६

अर्जुनस्य चिन्तनमात्रेण वानरलक्षणध्वजोपस्थितिः ॥ १ ॥ तथा स्वयङ्गनिनादभ्रवणसंभ्रतसुत्तरं समाधास्य ध्वनरर्जुनेन शृङ्गा-
ध्मापनम् ॥ २ ॥ रथनिर्घोषभ्रवणेनानिमित्तदर्शनेन ध्वानुनागमनं संसृताऽध्यायेण सेनां ध्व्यावस्थानविधानम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

उत्तरं सारथिं कृत्वा शर्मां कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
आयुधं सर्वमादाय प्रययौ पाण्डवर्षभः ॥ १ ॥
ध्वजं सिंहं रथात्समादपनीय महारथः ।
प्रणिधाय शमीमूले प्रायादुच्चरसारथिः ॥ २ ॥
दैवीं मायां रथे युक्तां विहितां विश्वकर्मणा ।
काञ्चनं सिंहलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३ ॥
मनसा चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यदेशयत् ॥ ४ ॥
सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं महाबलम् ।
सात्पपात रथे तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमम् ॥ ५ ॥

[सर्व०] भङ्गिमतः कौदिल्यवतः ॥ २६ ॥ भूमिन्
भूविदारकः । द्विजाः पक्षिणः ॥ ३१ ॥

इति श्रीसर्वशेनारथयणवृत्तौ भारतार्थप्रकाशे विराटपर्वणि
पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

[विरो०] प्रकम्पितमहाद्रुमं शब्दम् ॥ ३१ ॥ यन् यदा
आक्षिपत्तदा कुर्वते 'मेनिरे' (रो) ॥ ३२ ॥ स्वयंवेदे
आदात्मनिश्चितत्वरकविभादे ॥ ३९ ॥

इति श्रीमहाभारतटीकायां विरोधार्थप्रज्ञान्यां विराटपर्वणि
पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

[नील०] उत्तरमिति ॥ १ ॥ सिंहं सिंहाकारम् ॥ २ ॥
दैवीं मायामित्यनुवृत्तत्वं ध्वजस्य दर्शितम् । मायामय इय
ध्वजोऽद्भुत इत्यर्थः । विश्वकर्मणा प्रक्षणा भौमेन ? वा ।
काञ्चनं काञ्चनवर्णम् । सिंहं हिंस्रं लाङ्गूलं यस्य पुच्छ-
त्रिक्षेपणेनैव बहून् हस्त्यादीन्प्राययन्तमित्यर्थः । वानरलक्षणं
वानरस्वरूपम् ॥ ३ ॥ प्रसादं प्रसादप्राप्तम् । सः पावकः ।
तच्चिन्तनम् अर्जुनचिन्तितम् । अदेशयन् अयोजयन् ॥ ४ ॥
ने जवनाः प्रतिष्ठाः वेगवन्तौऽग्निदत्तरथस्थाः ॥ ९ ॥
संस्थाप्य यथाभूत्त्वा ॥ १० ॥

१ व. 'द्वय ततः प्रायश्चनयः' । ज. भ्रातृणां पाण्डुनन्दनः । २ ज. दव-
तीर्ष महा' । ३ ज. सिंहशार्दूलं । ४ ज. व. मूलान्वचिदवन् ; घ. भूक-
भवनोदवन् । ५ ज. व. सुपत्रकं महाक्षिप्रं सोपासङ्गं (महावयम्) विष्ण-
वम् ; घ. सुपावकं महाक्षिप्रं सोपासङ्गं महावयम् । ज. रथस्त्री । ६ ज. अथा-

रथं तयागतं दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा ।
रथमास्थाय धीभक्तुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ६ ॥
बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः प्रशृहीतशरासनः ।
ततः प्रायादुदीर्घां च कपिभवरकेतनः ॥ ७ ॥
स्वनवन्तं महाशङ्खं बलवानरिमर्दनः ।
मायमङ्गलमास्थाय द्विपतां लोमहर्षणम् ॥ ८ ॥
ततस्ते जवना युयुर्षो जानुभ्यामगमन्महीम् ।
उत्तरश्चापि संभ्रस्तो रथोपस्य उपाविशत् ॥ ९ ॥
संस्थाप्य चाश्वान् कौन्तेयः समुद्यम्य च रश्मिभिः
उत्तरं च परिष्वज्य समाधासयदर्जुनः ॥ १० ॥

[अर्जु०] प्रणिधाय स्थापयित्वा ॥ २ ॥ रश्मिभि-
रिति रश्मिरश्चावलम्बनरञ्जुः प्रमह इति धावन् । तैश्चे-
त्यर्थः 'किरणप्रह्वौ रश्मी' इत्यमरः ॥ १० ॥

[चतु०] सः पावकः ॥ ४ ॥ सोपासङ्गं लूणमहितम् ।
सात्पपात ध्वजमित्यनुपपद्यते ॥ ५ ॥ ध्वजं रथं प्रत्यागतं
दृष्ट्वा प्रदक्षिणमकरोदित्यन्वयः ॥ ६ ॥ संस्थाप्य स्थिरी-
कृत्य ॥ १० ॥

[सर्व०] सिंहं हिंस्रं लाङ्गूलं यस्य ॥ ३ ॥

[विरो०] सिंहशार्दूलं सिंहश्रेष्ठं सिंहोपरि वानरो-
ऽर्जुनस्य ध्वज इत्यर्थः ॥ ३ ॥ संभ्रारकः (?) भूतान्यट-
शयानि ॥ ४ ॥ रथं प्रति ध्वजं पपातित्यर्थः ॥ ५ ॥ तं
ध्वजं रथं प्रति आगतम् ॥ ६ ॥

[लक्ष्मा०] शङ्खशब्देन पार्थस्य मुनेनाश्वासयन् शिवा-
वित्यत्र आश्वासयन् दार्ध्यासममुश्चन्, क्षितौ विद्यमानाः
प्राणिनः ॥ ९ ॥

इति श्रीमहाभारत-पाण्ड्याने वादिराजविरोधे एशमरणे
विराटपर्वणि पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

पञ्चत्तर । ७ व. बद्धासिः सन्भ्रारकः । ज. प्रायाः पाण्डुसुः क' । ८ ज.
मन्थी । १० ज. 'सोपासव' ।

१ नवमपूर्वांशस्थाने पाठेऽन्यम् ।

अर्जुन उवाच—

मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परन्तप ।
 कथं तु पुरुषव्याघ्र शत्रुमन्धे विपीदसि ॥ ११ ॥
 श्रुतास्ते शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
 कुञ्जराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १२ ॥
 स त्वं कथमिहानिन शङ्खशब्देन भीषितः ।
 विवर्णरूपो विव्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच—

श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
 कुञ्जराणां निनदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १४ ॥
 नैवविधः शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः ।
 ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वं नहीदृशम् ॥ १५ ॥
 धनुषश्चैव निर्वोपः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ।
 अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निःस्वनेन च ॥ १६ ॥
 अमातुषाणां शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
 रस्यस्य च निनादेन मनो मुह्यति मे भृशम् ॥ १७ ॥
 व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्ययतीव मे ।
 ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ॥ १८ ॥
 गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णो मे वधिरीकृतौ ।
 स मुहूर्तं मयातं तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ॥ १९ ॥

अर्जुन उवाच—

एकान्तं रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमवपीडयन् ।

[नील०] एकान्तं सुदृढम् । सप्तम्यन्तपाठस्तु लेखकप्र-
 मादः । रथं सुदृढमत्रलभ्येत्यर्थः ॥ २० ॥ अनाहतः अ-
 क्षतो धायति ॥ २० ॥ ज्योतीषि सूर्यचन्द्रावृहन्नांसि ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भारतव्याख्यासंग्रहप्रथमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

[धृष्ट०] ज्योतीषि न प्रजान्ते चर्धेपि न प्रस-
 त्तानि ॥ ३॥

इति श्रीमद्भारतव्याख्यासंग्रहप्रथमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

[धनु०] प्रत्यादित्यं पूरायां दिशि ॥ २६ ॥ शशुनाः
 पशुनाः । नोऽप्यारम्भ ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भारतव्याख्यासंग्रहप्रथमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ ११ ॥ क. क्वं पुनश्चर्धुम् । १२ क. रथोऽप्यथ । क. शशुना
 रथे । क. च निनदयन् । १३ क. अमातुषि । १४ क. रथमा ति-
 ष्ठात् । १५ क. च ध्वजेन । १६ क. धनुषी । १७ क. धनुष-
 च । १८ क. च ध्वजेन । १९ क. धनुषी । २० क. धनुषी । २१ क. धनुषी । २२ क. धनुषी । २३ क. धनुषी । २४ क. धनुषी । २५ क. धनुषी । २६ क. धनुषी । २७ क. धनुषी । २८ क. धनुषी । २९ क. धनुषी । ३० क. धनुषी ।

दृढं च रश्मीन्तस्यच्छ शङ्खं ध्मास्याम्यहं पुनः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततः शङ्खमुपाध्मामीहारायन्निव पर्वतान् ।
 गुहा गिरीणां च तदा दिशः शैलांस्तथैव च ।
 उत्तरश्चापि संलीनो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २१ ॥
 तस्य शङ्खस्य शब्देन रथोभिस्वनेन च ।
 गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ २२ ॥
 तं समाश्वसयामास पुनरेव धनञ्जयः ॥ २३ ॥

द्रोण उवाच—

यथा रथस्य निर्वोपो यथा मेघ उदीर्यते ।
 कम्पते च यथा भूमिनैपोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ २४ ॥
 शस्त्राणि न प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाजिनः ।
 अभ्रयश्च न भासन्ते समिद्धास्तत्र शोभनम् ॥ २५ ॥
 प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरप्रवादिनः ।
 ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तत्र शोभनम् ॥ २६ ॥
 शकुनाश्चापसव्या नो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ २७ ॥
 गोमायुरेप सेनायां रुदन्मध्येन धावति ।
 अनाहतश्च निष्क्रान्तो महद्भेदयते भयम् ॥ २८ ॥
 भवतां रोमकूपाणि प्रहृष्टान्युपलस्ये ।
 ध्रुवं विनाशो युद्धेन क्षत्रियाणां प्रदश्यते ॥ २९ ॥
 ज्योतीषि न प्रकाशन्ते दारुणा मृगपक्षिणः ।
 उत्पाता विविधा घोरा दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ ३० ॥

[सर्प०] एकान्तं सुदृढम् ॥ २० ॥

इति श्रीसर्वेश्वरारायणप्रभौ भारतार्थप्रकाशे विराट्पर्वणि
 पद्मव्याख्येऽध्यायः ॥ ४६ ॥

[विरो०] एकान्ते एवान्तेन पीडय ॥ २० ॥ ज्योतीषि
 विप्रभाः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भारतव्याख्यासंग्रहप्रथमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

[विप०] व्याधुत्वा व्यामूढाः ॥ १८ ॥ एकान्ते एक-
 पन्नमध्ये ॥ २० ॥ हे नदीज गाङ्गेय । लङ्का राक्षसपुरी
 तस्या ईशो रावणस्तस्य धनं तस्याऽरिः समूलोन्मूलनात् ।
 हनुमान् स वधुः पताकायां यस्य स धानरथश्च इति ।
 नूनं निश्चितम् । नपातां पर्वतानामरिः पदाच्छेदवत्प्रादिन्द्रः ।

२० क. धनुषी । २१ क. धनुषी । २२ क. धनुषी । २३ क. धनुषी । २४ क. धनुषी । २५ क. धनुषी । २६ क. धनुषी । २७ क. धनुषी । २८ क. धनुषी । २९ क. धनुषी । ३० क. धनुषी ।

विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ।
उल्काभिश्च मदींस्त्राभिर्वाध्यते पृथना तव ।
वाहनान्यग्रहृष्टानि रुदन्तीव विशम्पते ॥ ३१ ॥
उपासते च सैन्यानि वृध्रास्तव समन्ततः ।

तप्यसे वाहिर्नीं दृष्ट्वा पार्यवाणप्रपीडिताम् ।
पराभूता च वः सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति ॥ ३२ ॥
विषण्मुखभूयिष्ठाः सर्वे योधा विचेतसः ।
गाः संप्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ४७

द्रोणवचनेनाहुंतागमनं निश्चित्य विभान्तमनसां संतिरानां दुर्योधनेन प्रोत्साहनम् ॥ १ ॥ कर्णेन द्रोणोपाक्रमश्च ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्मपन्नवीत् ।
द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् ॥ १ ॥
उक्तोऽयमर्थ आचार्यो मया कर्णेन चासकृत् ।
पुनरेव प्रवक्ष्यामि नहि तृष्यामि तं ह्युवन् ॥ २ ॥
पराभूतोहिं वस्तव्यं तैश्च द्वादशकस्सरान् ।
वने जनपदे ज्ञातरेष एव पणो हि नः ॥ ३ ॥
तेषां न तावन्निरृत्तं वर्तते तु त्रयोदशम् ।
अज्ञातवासो वीभत्सुराध्यासाभिः समागतः ॥ ४ ॥

तस्य सुदुरिन्द्रात्मज इति । नगाह्वयोऽर्जुनवृक्षाभिवानः ।
त्रित्वावयमिति औ इति संशोधने 'ण ऐ औ अन् संयुद्धौ'
इत्यभिवानान् । यो युष्मान् त्रित्वा गाः नेष्यति ॥ २४ ॥
अग्रयश्च न भासन्ते इति । द्रोणस्य सामिक्रत्वार्थेऽस्मि-
होत्राणि इत्यर्थः । हुता एव धूमायन्ते इति दुर्निमित्तानि
॥ २५ ॥ गोमायुः शृगालः । शब्दायमानो रुद्रन्निर ।
मथ्येनेति तृतीया । समविषमयोश्च ? ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारतविरमपरविवरणे विरटपर्वणि
पट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

[नील०] अथेति ॥ १ ॥ आचार्यो द्रोणं कृपं च प्रति
मयाऽयमर्थ उक्तः । पाठान्तरेऽयमाचार्योऽस्मिन्नर्थं विषये
मया कर्णेन चोक्त इति योजना ॥ २ ॥ हिनिति न
जातमधिकं वाऽज्ञातमासकालं ज्ञातुमर्हति ॥ ६ ॥ तत्र
ऊनपथे इष्टमेव सिद्धम् । अधिकपथेऽपि दोषमाह—अर्थाना-
मिति । द्वैधे द्विप्रकारत्वे संशयो भवति अर्थानां प्रयोज-
नानाम् । अर्थं भावः । यदि ते निस्तीर्णप्रतिज्ञास्वादिं देवां
स्वांशलाभार्थं मायुपगतानां मत्प्रसादादस्तत्प्राप्तिरप्राप्तिर्निति
द्वैधे संभवति संशयात्प्रान्तानामस्मान्मुद्गाधर्मागमनं दोष

अनिवृत्ते तु निर्वासे यदि वीभत्सुरागतः ।
पुनर्द्वादशवर्षाणि वने वस्तयन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥
लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मान्वा मोह आविशत् ।
हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६ ॥
अर्थानां च पुनर्द्वैधे नित्यं भवति संशयः ।
अन्यथा चिन्तितो हर्ष्यः पुनर्भवति सोऽन्यथा ॥ ७ ॥
उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्यानां च युयुत्सताम् ।
यदि वीभत्सुरापातस्तदा कस्यापराधुमः ॥ ८ ॥

एवेति । पूर्वैरेण मत्स्यपि संशयेऽस्मिन्निष्ठांमया आगतानां
पराजयोऽपि संभाव्यत इत्याहान्यथेति । अन्यथेन
युच्यतः पराजयेऽप्यधिकेन नष्टिरस्तीति भावः ॥ ७ ॥
उत्तरं गोमहं मार्गमाणानामिच्छतामस्मान्पु अनादरे पृष्ठी
अस्माननादह्येत्यर्थः । वालिसुमीवयोर्द्वे प्रविशन् राम
इवार्जुनोऽपि कुरुमत्स्यसंनिपाते प्रविशन्नपराधी स्वादि-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

[चतु०] तमर्थम् ॥ २ ॥ वने वस्तव्यमिति पूर्वगा-
न्वयः ॥ ३ ॥ अर्थानां कार्याणाम् ॥ ७ ॥ उत्तरं
वैराटिम् अभिसंशय पुरोधाय । नियमाद्वा (?) ॥ ८ ॥

[सर्ग०] कुरुमत्स्ययोर्द्वे प्रविशन्नयर्जुनोऽपराधीत्याह—
उत्तरं गोमहं मार्गमाणानां अत्रानादरे पृष्ठी ॥ ८ ॥

[विरो०] आचार्य उ संशोधने ॥ २ ॥ त्वया करं न
ज्ञायत इत्यत्राह—अर्थानां संशयो भवति । द्वैधे बोद्धव्यमन्य
सान्धेनोपस्थितौ । अन्यथा विशेषादग्नेन चिन्तितो नि-
श्चितोऽपि विशेषदर्शनादन्यथा धाधितो भवति ॥ ७ ॥
उत्तरं श्रेष्ठं गोधनम् ॥ ८ ॥

[निष०] अयमाचार्यो द्रोणः । अर्ष पाण्डवप्रयोद्गन्त-

त्यर्थे सर्वे विदुषोऽपि कश्चिदेव जग इत्यर्थम् ॥ ८ ॥ व. मत्स्य
सेनां युयुत्सन् । व. 'कथेतां क' स्वपण्डितः ॥ ८ ॥ स्वपण्डितः ।

३१ व. रुदन्तीव । ३२ ज. च नः सेना । इति पट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

२ व. 'मर्थं आचार्यो मया । ३ ज. इमेनैरेष समप. कृत् । ४ व. अज्ञा-
तवासो; च अग्रयश्च । ६ प. व. होम भादिष्ट । ७ समर्थे व.

त्रिगर्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान्योद्धुमिहागतः ।
 मत्स्यानां विप्रकारास्ते वह्नन्स्मानकीर्तयन् ॥ ९ ॥
 तेषां भयाभिभूतानां तदस्माभिः प्रतिश्रुतम् ।
 प्रथमं तैर्ग्रीहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत् ।
 सप्तम्यामपराह्णे वै तथा तैस्तु सपाहितम् ॥ १० ॥
 अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति ।
 इमा गावो ग्रीहीतव्या गते मत्स्ये गवा पदम् ॥ ११ ॥
 ते वा गाश्चानयिष्यन्ति यदि वा स्युः पराजिताः ।
 अस्मान्वा ह्युपसंधाय कुर्युर्मत्स्येन संगतम् ॥ १२ ॥
 अथवा तानपाहाय मत्स्यो जनपदैः सह ।

पांडुज्ञातवासलक्षणम् । मया कर्णेन चासकृद्दारवारमुक् ।
 पुनरपि वक्ष्यामि । नहि मृत्यामि तितिक्षामि । मृष तितिक्षा-
 याम् ॥ २ ॥ द्वैधे द्विभाभावे ॥ ७ ॥

[नील०] ननु तर्हि मत्स्यत्रिगर्तैर्विमर्दे कुकुरिपरि
 किमर्थं गन्तव्यमित्याशङ्क्याह-त्रिगर्तानामित्यादिना । ते
 तव समक्षमिति शेष ॥ ९ ॥ तेषां त्रिगर्तानामर्थं तन्
 मत्स्यै सह युद्धं प्रतिश्रुतम् ॥ १० ॥ न केवलं मित्रपक्ष-
 पातमात्रमस्माकमस्ति अपि तु स्वार्थोऽप्यस्तीत्याह-अष्टम्या-
 मिति । तथा च स्वार्थं युध्यता नास्माकमपराधोऽस्ति ।
 मत्स्ये गवा त्रिगर्तैर्हीताना पद् मार्गं गते सति अस्माभिरिमा
 गावो ग्रीहीतव्या ॥ ११ ॥ ते त्रिगर्ता उपसन्वाय वञ्च-
 यित्वा मत्स्येन सगतं स्नेहं कुर्युं सर्वथा पक्षत्रयेऽपि अस्मा-
 भिरिदानीं योद्धव्यमेवेत्यर्थं ॥ १२ ॥ तान् त्रिगर्तान् अपा-
 हाय गोमि सह उपेक्ष्य केवलं रात्रिं रात्रौ स्वगृहमायात
 इदानीं प्रातरस्मान्योद्धुमिहागत इति सन्वन् ॥ १३ ॥
 पश्चान्तरमाह-तेषामिति ॥ १४ ॥ पलितमाह-सर्वै-
 रिति । सर्वैरस्माभिरैकीभूय ये आगतास्तै सह योद्धव्य-
 भेदेत्यर्थं ॥ १५ ॥ आत्मा चित्तं प्रणिधीयता सावधानं
 त्रियताम् ॥ १७ ॥

[अष्ट०] विप्रकाराणि विशुद्धप्रकाराणि ॥ ९ ॥
 समाहिता प्रतिज्ञातम् ॥ १० ॥ ते वा गाव इत्यादि अव-
 श्यमस्मारिभ्योद्धृत्य तन् कथमेते पुरुषसत्तमा द्रोणादय
 त्रिगर्तानि दुर्योधनाभिराय । परस्मिन् प्रकारे वृत्त इत्याह
 तेषां गाव इत्यादि तेषु त्रिगर्ता (गा ?) नयिष्यन्तीति विभक्ति-
 प्ययया । यदि वा तथापि योद्धव्यं पराजिता वा अस्मा-
 नुपसंधाय संगम्य । अपमभायिति पाठे अपगतमन्त्रिं घृत्वा

सर्वथा सेनया सार्धं संततो भीमरूपया ।
 आयातः केवलं रात्रिमस्मान्योद्धुमिहागतः ॥ १३ ॥
 तेषामेव महावीर्यैः कश्चिदपि पुरःसरः ।
 अस्मान्जेतुमिहायातो मत्स्यो वाऽपि स्वयं भवेत् १४ ॥
 यद्येव राजा मत्स्याना यदि वीभत्सुरागतः ।
 सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः सपयः कृतः ॥ १५ ॥
 अथ कस्मात्स्थिता ह्येते रथेषु रथसत्तमाः ।
 भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च ॥ १६ ॥
 संप्रान्तमनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ।
 नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति तथाऽऽत्मा प्रणिधीयताम् १७ ॥

मत्स्येन विराटेन सह सगतिं संधिं कुर्युं तथापि योद्धव्य-
 मिति तात्पर्यम् । आयात्वा आगम्य । तथालमा प्रणि-
 धीयताम् प्रयत्नत क्रियताम् ॥ १२ ॥

[चतु०] तैस्त्रिगर्तैर्गोधनं ग्रीहीतव्यमिति समाहित
 स्थापितम् ॥ १० ॥ अस्माभिश्च उदयसमये अष्टम्या गोधनं
 ग्रीहीतव्यमिति ॥ ११ ॥ (आयात्वा ?) अनतिवाह्य राजा-
 वेवेत्यर्थं ॥ १३ ॥ आत्मा यत्नं प्रणिधीयताम् ॥ १७ ॥

[सर्व०] तर्हि मत्स्यत्रिगर्तयोर्युद्धे त्वमपि किमर्थमा-
 गतो नेत्यत आह-त्रिगर्तानामिति । तेषां त्रिगर्तानामर्थं
 तन्मत्स्यै सह युद्धं प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १० ॥ ते
 त्रिगर्ता उपसंधाय वञ्चयित्वा मत्स्येन सगतं स्नेहं कुर्युं ।
 अस्माभिरिदानीं तु योद्धव्यमेवेत्यर्थं ॥ १२ ॥ तान्
 त्रिगर्तानपाहाय गोमि सहोपेक्ष्य केवलं रात्रिं रात्रौ स्वगृहं
 आयात इदानीं प्रातरस्मान्योद्धुमिहागत ॥ १३ ॥ पश्चा-
 न्तरमाह-तेषामिति ॥ १४ ॥ आत्मा चित्तं प्रणिधीयता
 सावधानं त्रियताम् ॥ १७ ॥

[विरो०] तेषामस्माकं सवन्धे यदि (?) गवा दक्षिण-
 दिक्स्थानाम् ॥ ११ ॥ ते त्रिगर्ता । उपसंधाय मध्ये घृत्वा,
 अपसंधाय (दे) । सगतं प्रीतिम् ॥ १२ ॥ तान् त्रिगर्तान् ।
 रात्रिम् आयात्वा तत्र सम्पक्व क्षिप्त्वा । आयात्वा (दे) २ ।
 आया (च ?) त्वा) अनतिवाह्य (च) ॥ १३ ॥

[विष०] विप्रकारान्तरभावान् ॥ ९ ॥ तै सुदार्मप्रभृ-
 त्विभिरग्माभि समाहितं मन्त्रितम् ॥ १० ॥ सगतं मैत्रीम् ।
 ते त्रिगर्ता अस्माभि सह वधाचित्मभिविरोधं विधाय मत्स्येन
 मैत्रीं घृत्नन्त स्यु घृच्छला हि राजान इति ॥ १२ ॥

९. क. त्रिगर्तानां वृत्तं घृत्वा घृत्वा च मत्स्यम् । त्रिगर्तैर्हि मारयेन
 घृत्वा च वृत्तं घृत्वा । क. घृत्वा घृत्वा च मत्स्यम् । अ. नमः सुधीर्भवत् ॥ १०
 क. वा १० अ. १३ ॥ १२ क. घ. वा. नै. १० ॥ १३ क. घ. वा. १३ ॥ १४
 क. घ. वा. १३ ॥ अ. तेषां वा सन्तु त्रिगर्तानां वृत्तं घृत्वा च मत्स्यम् । क.

युद्धसम्बन्धं अनियुक्तम् । अ. अनियुक्तम् । क. मारयेन संगमम् ॥ १३ क.
 अथ च तापुषाणोः क. तापुषाणोः । क. आयात्वा देवतां रात्रिं । क.
 योद्धव्यमात्मम् ॥ १४ क. वदितेन पुरःसरः । क. च योद्धव्याणां ॥ १५ क.
 शोचोर्वादिभिरिति । १७ क. संभ्रान्तमनसा ।

आच्छिन्ने गोयनेऽस्माकमपि देवेन वज्रिणा ।
 यमेन वाऽपि संग्रामे को हास्ति न पुरं व्रजेत् ॥ १८ ॥
 शरैरेभिः प्रणुन्नानां भग्नानां गहने वने ।
 को हि जीवेत्पदातीनां भवेद्भेषु संग्रयः ॥ १९ ॥
 दुर्योधनवचः श्रुत्वा राधेयस्त्वब्रवीद्ब्रह्मचः ।
 आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २० ॥
 जानाति हि मतं तेषामतस्त्रासयतीह नः ।
 अर्जुने चास्य संप्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ २१ ॥
 तथा हि दृष्ट्वा वीभत्सुमुपायान्तं प्रशंसति ।
 यथा सेना न भज्येत तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २२ ॥
 हेपितं ध्रुपमृष्टवाने द्रोणे सर्वं विचद्वितम् ।

आयात्वा आ समन्वान् यात्वा सेनया प्राप्य ॥ १३ ॥
 आत्मा मनः प्रथिर्षीयताम् एतन्प्रीतिवताम् ॥ १७ ॥

[लक्षा०] ते वा गाव इत्यत्र गावः गा. ॥ १२ ॥
 अथवा तानित्यत्र चान् (पाण्डवान् ? रिगतान्) ॥ १३ ॥

[नील०] लक्ष्यस्य गोवतस्य नाशे अस्माभिः स्वपुरं
 न प्रवेष्टव्यमिति प्रतिज्ञानाति-आच्छिन्न इति । पदावय-
 स्त्वस्मिन्पुत्रे नङ्गयन्त्येवाश्वास्तु कदाचिज्जीविष्यन्त्यपीत्याह-
 शरैरिति प्राचा व्याख्या चतुरपकर्मसुभिना । वस्तुतस्तु
 आच्छिन्नेऽपह्ने गोवने निमित्ते देवेन वा सह संग्रामे उप-
 स्थिते सति अस्माकं भीष्मादीना मध्ये ह इति प्रसिद्धः की-
 ऽस्ति यो न पुरं व्रजेत् अपि तु प्रत्येकं सर्वं एव स्वं पुरं
 गन्तुं देवानपि जेतुं गाश्चाच्छेत्तुं समर्था. स्म इत्यर्थ ॥ १८ ॥
 शरैरिति । एभिरेव स्वर्कायज्ञरप्रदर्शनम् ॥ १९ ॥ आचार्य
 रणाङ्गीतं पृष्ठतः कृत्वा सेनामुखादुपसार्य अस्मिन् भूति
 सर्वेऽपि भिताः स्थिरिति मानः ॥ २० ॥ तेषां पाण्डवाना
 मनं संमतम् अस्मत्तेजोवचकणं जानातीति ॥ २१ ॥
 द्रोणे भूति सति सर्वं विचद्वितं निचलितं भवेत् सामर्थ्य-
 मिति शेष । मीप्ये घर्षराते वन्मते इत्यर्थः । इत एव
 सागन्तरं युदारमन्थ शरति दृष्टवान् । अदेगिराः स्वदेशान्
 च्युताः व्यूहभङ्गो मा भूदित्यर्थः ॥ २३ ॥ इद्रा हीति ।
 पाण्डवा अयरायां. नास्ति परायां येया तेऽपरायां.
 स्वार्थपरा आसयन् द्रोणं स्वसर्मपि स्थापितमन्तः ।
 परकीयोऽप्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह-स्वयं द्रोणेन तमा
 कथ्यते यथा पाण्डवीयत्वं स्वस्य प्रशान्ते तथेयं ॥ २४ ॥
 एतदेव मिश्रणोति-अधानामियादिना ॥ २५ ॥ पारस्याजुं-

अदेशिका महारण्ये ग्रीप्ये शत्रुवशं गताः ।
 यथा न विभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २३ ॥
 इद्रा हि पाण्डवा नित्यमाचार्यस्य विशेषतः ।
 आसयन्नपराराथं कथ्यते स्म स्वयं तथा ॥ २४ ॥
 अश्वानां हेपितं श्रुत्वा कः प्रशंसापरो भवेत् ।
 म्याने वाऽपि व्रजन्तो वा सदा हेपन्ति वाजिनः ॥ २५ ॥
 सदा च वायवो वान्ति नित्यं वर्षति वासवः ।
 स्तनयित्तोश्च निरण्यः श्रुयते बहुशस्तया ॥ २६ ॥
 किमत्र कार्यं पार्यस्य कथं वा स प्रशस्यते ।
 अन्यत्र कामाद्देपादा रोपादस्मात् केवलान् ॥ २७ ॥

नत्यामगनेऽत्र नि कार्यं किमर्थं वा सोऽनेन प्रशस्यते तत्र
 हेतु-अन्यत्र पार्यश्रेयासि कामादभिलाषान् अस्मात्सु वा
 द्वेषान् त्रिवासातः रोपात्तन्मूलादभिज्वलनान् ॥ २७ ॥

[अर्जु०] अयं गोवने गृहीते वा वर्तेते वा(?) ॥ १८ ॥
 सर्वं सैन्यमिति शेषः । विचद्वितं विमर्दितं द्रोणप्रचना-
 निति भावः । अदेशिका महारण्ये ग्रीप्ये शत्रुवशं गता । न
 विभ्रमेद्यथा सेना तथा नीतिर्विधीयताम् । अदेशिका. अविद्य-
 मानात्प्रदेशिकाः युद्धा विदेशीया सेना शत्रुवशं गता इत्यत्र
 सविस्मरणेऽपि तु कथमित्यव्याहार्यम् ॥ २३ ॥ अन्यत्र कामा-
 द्देपादा क्रोधाद्देति चिरानुन्वी प्रोचो द्वेषः तल्लोपोत्प्रो
 रोप ॥ २७ ॥

[चतु०] आच्छिन्ने व्यावर्तिते ॥ १८ ॥ भग्नानामप-
 यप्रविष्टानाम् ॥ १९ ॥ पृष्ठत कृत्वा अनादृत्य ॥ २० ॥
 हेपितमत्र स्तनम् । विचद्वितं विपरीतम् । अदेशिका मार्गा-
 भिन्नानर्हानाः ॥ २३ ॥

[सर्व०] अश्वेषु अश्ववारेषु संग्रयं कदाचिज्जीविष्यन्त्य-
 पि ॥ १९ ॥ येया पाण्डवाना मनं संमतम् अस्मत्तेजोवचक-
 रणम् ॥ २१ ॥ हेपितमश्वदात्रम् । द्रोणे भूति सति सर्वं
 विचद्वितं विचलितं भवेत् अदेशिकाः स्वदेशान् च्युताः ।
 मीप्ये भयानके ॥ २३ ॥ कामान् पार्यश्रेयासि अभि-
 लाषान् ॥ २७ ॥

[विरो०] आच्छिन्ने व्यावर्तिते ॥ १८ ॥ भग्नाना पण्य-
 यमानानाम् ॥ १९ ॥ अदेशिका २ अदेशिका (च) पथिप्र-
 हीना ॥ २३ ॥ मद्गमैन्त्ये युद्धे (?) स्थाने स्व-
 म्यानिऽपि ॥ २५ ॥ किमत्रेति वर्षादीनामन्यजन्यत्वान् ।
 अन्यत्र कामान् अनुन्नीतिः । अस्मात्सु द्वेषान् ॥ २७ ॥

१८ क. अतःपिच्छे कोऽप्याहन् १९ व. शरैर्मिद्विष्टानां । २१ व.
 जानाती हि, व अतुद्वानदी वर्ष हि मनसावयन्ती न । व व अर्जुने
 नास्य । २२ व. वच न त्रिभेद्येना । २३ व. की मृष्टवाने द्रोणं पं

विचिच्छन् । व अदेशिका । २५ व. च प्रशंसा भवेद्युग, व जनेपरे ।
 २६ व. लक्ष्मण-दीप्ये । २७ व. कर्षु मनुष्ये कर्ष । व अत्यय कर्ष
 दर्शनं देवशतमन्थम् ।

आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञाश्चापापदर्शिनः ।
 नैते महाभये प्राप्ते संप्रष्टव्याः कथञ्चन ॥ २८ ॥
 प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीषूपवनेषु च ।
 कथा विचित्राः कुर्वाणाः पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २९ ॥
 बहून्याश्चर्यरूपाणि कुर्वाणा जनसंसदि ।
 इष्यान्ने चोपसन्धाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३० ॥
 परेषां विवरज्ञाने मनुष्यचरितेषु च ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

हस्त्यश्वर्यचर्यासु सरोद्ग्राजाधिकर्मणि ॥ ३१ ॥
 गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्गाममुखेषु च ।
 अन्नसंस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३२ ॥
 पण्डितान् पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ।
 विधीयतां तथा नीतिर्यथा वय्यो भवेत्परः ॥ ३३ ॥
 गा वश्च संप्रतिष्ठाप्य सेनां व्यूह समन्ततः ।
 आरक्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्स्यामहे परैः ॥ ३४ ॥

[विप०] आच्छिन्ने गृहीते ॥ १८ ॥ भवेद्दक्षेण संशयः
 अतिवाहितवान् । भयातिवाहितोऽश्वोऽपि स्वलिखा भ्रियते
 ॥ १९ ॥ आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा हस्तिनापुरं प्रति गच्छ-
 तामस्माकं पृष्ठरक्षः नियताम् । यद्वा पृष्ठतः पश्चात्कृत्वा
 त्यस्त्येत्यर्थः ॥ २० ॥ तेषां पाण्डवाना मत्तं मन्त्रं जानाति ।
 अतोऽस्मान्भीषयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ सर्वं सैन्यं विघटितं
 मर्दितं विद्रुतं द्रोणवचनादिति शेषः । विचेष्टितमिति षोडश
 विसंस्थलं संज्ञातम् (!) । अदेशका शत्रुदेशं प्राप्ता अविद्य-
 मानमार्गां पारकाभिद्रुता न विभ्रमेत् नश्येदिति ॥ २३ ॥
 निरायुर्नर्थां क्रोभो द्वेषः तल्लक्षणीत्सन्नो रोषः । अन्यत्र पाण्ड-
 वेषु । कामाद्वर्णात् ॥ २७ ॥

[दृक्षा०] अनाच्छिन्ने पुनरित्यत्र द्रव्ये गोवना-
 र्यद्रव्ये अनाच्छिन्ने अस्माभिरपहृते सति ॥ १८ ॥ तथा
 नीनिरित्यत्र तथा अश्वपदातीनां प्राणसंशयः मरणं यथा न
 भवति तथा ॥ २० ॥ जानामि विजिनमित्यत्र तेषां भीष्मा-
 दीना विजितं विजयम् ॥ २१ ॥ इष्टास्ते इत्यत्र चापसं-
 धाने मनुर्वियाभ्यामकाले ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वारिचत्वारिंशोऽध्यायः
 विराटपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

[नील०] द्रोणमुपहृतसि-आचार्या इत्यादिना । कार-
 णिका इत्यन्तेन युद्धधर्मानभिज्ञत्वमुक्तम् । अपापमर्दिता तद्-
 दर्शिनः ॥ २८ ॥ आश्रयरूपाणि विनोदादीनि इष्यान्ने यस्मा-
 दुभे कपालादौ तेषामुपसंधाने आमादनद्रोणनादौ परेषाम्
 इत्यामप्रानां याक्षिकानां विरस्ताने छिद्रदर्शने ॥ ३० ॥
 मनुष्यचरितेषु ज्ञानाचमनभोजनादिषु हस्त्यश्वर्यचर्यासु
 हन्यादिना वाहनन चर्यां गमनं सरादीनां कर्मणि चि-
 क्षिन्नादौ ॥ ३१ ॥ प्रतोलीषु गृह्णाद्यावयवेषु प्रदी-
 यमानादावित्यर्थः । संसारागे वैश्वदेवादिना, दोगः वेशसी-

टपातादिना ॥ ३२ ॥ गाः व इति च्छेदः गाक्श्च
 संप्रतिष्ठन्तामिति पाठान्तरे गाव इत्येकं पदम् । आरक्षाः
 रक्षकाः ॥ ३४ ॥

इति श्रीनैलकण्ठीये भारतभावदीपे विराटपर्वणि
 सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

[अर्जु०] आचार्या इत्यादि । आचार्यादयो बाहुल्ये-
 नापायदर्शनशीलाः ॥ २८ ॥ इवञ्चै इवभ्यासविषये ।
 विषयिणो लक्षणात् विषयज्ञाने ॥ ३० ॥ विवरं छिद्रं
 ॥ ३१ ॥ अन्नसंस्कारदोषेषु अन्नसंस्कारे पाकादिगुणे दोषे
 लक्षणाद्रोणामाधिक्ये ॥ ३२ ॥ आरक्षा समन्तात् परि-
 पालकाः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यामण्डनमिथकृत्यायां विराटपर्वणि
 सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

[चतु०] उपासनेषु वाणाभ्यासेषु ॥ २९ ॥

इति श्रीचतुर्भुजमिथकृत्यायां महाभारतकीर्त्यायां विराटपर्वणि
 सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

[सर्व०] आश्रयरूपाणि विनोदादीनि । इष्यान्ने य-
 ज्ञायुषे स्मयादौ तेषामुपसंधाने आस्तादानदौ परेषां याक्षिकान-
 नां विवरज्ञाने छिद्रदर्शने ॥ ३० ॥ मनुष्यचरितेषु भोजना-
 दिषु चर्यासु हस्त्यविद्यानां वाहनेन गमनं सरादीनां कर्मणि
 चिक्षिस्तादौ ॥ ३१ ॥ प्रतोलीषु गृह्णाद्यावयवेषु प्रदी-
 यमानयक्षिदानादावित्यर्थः, संस्कारो वैश्वदेवादिना । दोगः
 वेशपातादिना ॥ ३२ ॥ आरक्षाः रक्षकाः ॥ ३४ ॥

इति श्रीतन्महाभारतव्याख्याने भारतभाष्यकारे विराटपर्वणि
 सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

[दिवो०] कारुणिकाः; कारुणिकाः परीक्षकाः ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारतकीर्त्यायां विरोपाबंधन्यायां विराटपर्वणि
 सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

[धिय०] उपायदर्शिनः उपायाः सप्त सामदानाद-
 यस्तान्यप्यनि । प्रासाः सुखिमन्तः । उपायदर्शिन इति

२८ ई. क. घ. ष. ङ. च. इ. उ. ए. ओ. २९ ई. क. घ. ष. ङ. च. इ. उ. ए. ओ. ३० ई. क. घ. ष. ङ. च. इ. उ. ए. ओ. ३१ ई. क. घ. ष. ङ. च. इ. उ. ए. ओ. ३२ ई. क. घ. ष. ङ. च. इ. उ. ए. ओ. ३४ ई. क. घ. ष. ङ. च. इ. उ. ए. ओ.

३४ व. ग. ३५ ई. क. घ. ष. ङ. च. इ. उ. ए. ओ. ३६ ई. क. घ. ष. ङ. च. इ. उ. ए. ओ. ३७ ई. क. घ. ष. ङ. च. इ. उ. ए. ओ.

अष्टचत्वारिंशोऽध्याय ४८

यज्जैनात्मभ्यश्चनपूर्वकमेवानिनैनात्मनाऽर्जुनपरानयप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

कर्ण उवाच—

सर्वानायुष्मतो भीतान् संनस्तानि च लक्ष्मणे ।
 अयुद्धमनसश्चैव सर्वैश्चैवानवस्थितान् ॥ १ ॥
 यथेप राजा मत्स्याना यदि धीमत्सुरागतः ।
 अहमावारिष्यामि वेल्लेव मकरालयम् ॥ २ ॥
 मम चापप्रयुक्ताना शराणा नतपर्वणाम् ।
 नावृत्तिर्गच्छता तेषा सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३ ॥
 रुमपुद्ग्राः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्तवता मया ।
 छादयन्तु शराः पार्थ शलभा इव पादपम् ॥ ४ ॥
 शराणा पुद्गसक्ताना मौर्व्याभिहतया दृढम्
 श्रूयता तलयोः शब्दो भेयोर्राहतयोरिव ॥ ५ ॥
 समाहितो हि धीमत्सुर्वर्षण्यष्टौ च पञ्च च ।
 जातस्नेहश्च युद्धेऽस्मिन्मयि संप्रहरिष्यति ॥ ६ ॥
 पात्रीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव ।
 शरीरान्प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान् सहस्रशः ॥ ७ ॥
 एष चैव महेष्वासस्त्रिषु लोकषु विश्रुतः ।

पाठे दूरादेवापायमन्थं पश्यन्तीत्यर्थ ॥ २८ ॥ इष्वस्त्रे
 चारुसन्धाने इष्वस्त्राभ्यासे ॥ ३० ॥ अन्नसस्कारद्वेषिषु
 लवणाहिक्कुमरीचादीनामाधिस्ये ॥ ३२ ॥ परेषा शत्रूणाम्
 ॥ ३३ ॥ आरक्षा समन्तात्पालका ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारतविरमपदविनरणे विराटपर्वणि
 सप्तचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४० ॥

[नील०] सर्वांनिति । सर्वांन भोग्मान् अनवस्थितान्
 चञ्चलान् ॥ १ ॥ अवृत्तिर्दृढयुतिर्न ॥ ३ ॥ पुद्गस-
 खाना सप्तपुद्गानाम् ॥ ५ ॥ गार्भराजित युद्धपदैर्वाजो
 वेग शब्द पश्ये वा सजातो येषा तै 'वाजो नि खनपञ्च-
 यो । वेगे पुमान्' इति मेदिनी ॥ ९ ॥ अश्वभ्यमितरै क्षप-
 यितुमशक्यम् ॥ १० ॥ पुद्गाना पुद्गवना शराणाम् ॥ ११ ॥

[अर्जु०] सर्वांनायुष्मत अनुसम्भ्यान् ॥ १ ॥ आगृत्ति-
 निर्मृत्ति ॥ ३ ॥ हस्तवता लघुहस्तेन ॥ ४ ॥ प्रदास्ताना
 पुद्गलमानाम् ॥ ५ ॥ जातस्नेह जाते ङु ॥ ६ ॥ अर्जु
 नावयय अर्जुनसदृश इत्यर्थः । अर्जुनादुरो नाम पुमान्
 कश्चिन् ॥ ८ ॥ गार्भराजिते गार्भपशयुते ॥ ९ ॥

अहं चापि नरश्रेष्ठादर्जुनान्नावः क्वचित् ॥ ८ ॥
 इतथेतथ निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गाभ्रवाजितैः ।
 दृश्यतामत्र वै व्योम खगोवैरिव सद्यत् ॥ ९ ॥
 अधाहमृणमज्ञयं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम् ।
 धार्तराष्ट्राय दास्यामि निदृश्य समरेऽर्जुनम् ॥ १० ॥
 अन्तरा छिद्यमानाना पुद्गाना व्यतिशीर्यताम् ।
 शलभानामिवाकाशे प्रचारः संप्रदृश्यताम् ॥ ११ ॥
 इन्द्राशनिसमस्पर्शं महेन्द्रसमतेजसम् ।
 अर्दयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १२ ॥
 रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रभृता वरम् ।
 विवशं पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ १३ ॥
 तमग्निमिव दुर्धर्षमसिधक्तिसरेन्धनम् ।
 पाण्डवाग्निमह दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितम् ॥ १४ ॥
 अश्ववेगपुरोवातो रथीयस्तनयित्त्वमान् ।
 शरधारो महामेघः शमयिष्यामि पाण्डवम् ॥ १५ ॥

[चतु०] सप्तस्तानुद्भिमान् ॥ १ ॥ समाहित सप्त-
 तिस्र ॥ ६ ॥ अरो हीन ॥ ८ ॥ गार्भराजितै प्रपञ्च
 पक्षाच्छाप्तितै ॥ ९ ॥ अन्तरा मध्ये व्यतिशीर्यनामितस्त
 स्थितानाम् ॥ ११ ॥

[सर्व०] अनवस्थितान् चञ्चलान् ॥ १ ॥ अगृत्ति-
 ल्दृश्यच्युतिर्न ॥ ३ ॥ पुद्गसस्ताना सप्तपुद्गानाम् ॥ ५ ॥
 गार्भराजितै युद्धपदैर्वाजो वेग सजातो येषाम् ॥ ९ ॥
 अश्वभ्यमितरै क्षपयितुमशक्यम् ॥ १० ॥

[विद्ये०] अनवस्थितान् अनुप(च) ॥ १ ॥ श-
 राणा शब्द ॥ ५ ॥ स्नेह इच्छा ॥ ६ ॥ पाण्डो युधि-
 ष्टिरोऽग्निदाराभ्यो यस्य स पाण्डवाग्निम् । अहित शत्रु
 प्रदहन्तम् ॥ १४ ॥ स्तनयितु शब्द ॥ १५ ॥

[विप०] द्रोणादीना प्रति काशुवास्यम्-सर्वान्द्रोण-
 भीमपृथायथास्य आयुष्मत दीर्घायुषः । एतेषा वसे
 मृत्युत्तिष्ठन्ति । द्रोणो युष्मन्न भ्रियते । भीष्म इच्छा-
 मृत्यु । कृपाऽधत्वामानावजरावमरौ । ते मय शत्रुभ्यो
 निर्यन्ति । अनवस्थितान् स्थैर्यैरहितान् ॥ १ ॥ न आगृति

१ ज 'मनस सर्वे फनवयवद्वयवत् । २ ज वहीन व 'रथभ्येन
 वलेव । ३ व ज 'लक्ष्मणसि । ५ ज पुलाशमना । व 'हवोर्भृशम् । ६
 व ज आग्नेरस्य इत्यस्य मति । ८ व १ वदं चति कुम्भेऽर्जुनात्

वा । १ ज शत्रुभिरि । १० ज एतार्द्ररामज । ११ व अ वं भ्य
 निर्द्वयवत् । १२ व अ 'गार्भराजितमप' गदे । ५ म म 'गार्भराजितम् ।

मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविपोपमाः ।
 शराः समभिसर्पन्तु बल्मीकमिव पद्मगाः ॥ १६ ॥
 सुतेजनै स्वमपुङ्खैः सुधौर्तेर्नतपर्वभिः ।
 आचितं पश्य कौन्तेयं कर्णिकारैरिवाचलम् ॥ १७ ॥
 जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्रं यत्प्राप्तमृपिसत्तमात् ।
 तदुपाश्रित्य वीर्यं च युध्येयमपि वासवम् ॥ १८ ॥
 ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन् भ्रष्टेन निहतो मया ।
 अथैव पततां भूमौ विनदन् भैरवान्वान् ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ४९

दृपेणाह्वनचरित्रकथनपूर्वकं कर्णमहंजम् ॥ १ ॥

कृप उवाच—

सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः ।
 नार्यानां प्रकृतिं वेत्सि नानुबन्धमवेत्ससे ॥ १ ॥

आवरणं सन्नाहादि (?) । हस्तवता लघुहस्तेन ॥४॥ वाणो
 वाणस्य युद्धमत्को याति एकवाण इव ॥ ५ ॥ जाद-
 स्नेहः संजातेच्छः ॥ ६ ॥ पात्रीभूत इति पाशुपतायस्त्रसा-
 मध्यतया मम योग्यः । मुक्कान्मुक्ताफलान् । सहस्रशः
 लक्षरूपान् ॥ ७ ॥ नावरः न हीनः ॥ ८ ॥ पुरा द्यूता-
 रम्भे अहं धनञ्जयं जेतैति प्रतिज्ञातम् ॥ १० ॥ पुरोवातो
 पूर्ववातः “पुरोवातं च विद्युत् च मनसा ध्यायेत्” इति-
 श्रुतेः । पूर्ववातो दृष्टिहेतुरिति ॥ १५ ॥

[नील०] नतपर्वभिः सर्माकृतप्रस्थिप्रदेशैः ॥ १७ ॥
 विपत्रानां प्रंशितानाम् ॥ २० ॥ धनं गोधनम् ॥ २३ ॥

इति श्रीनेलकण्ठीये भारतभारतीये वि ष अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४८॥

[अर्जु०] सुतेजितैः शाणादिनिर्मलीकृतैः । सुराजितै-
 रिति पाठे शौभनो राजः पञ्चो जातो येषु । तारकत-
 दिद्वान्दित् ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारतन्यालयायामह्वनमिभट्टतायां
 वि० प० अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

[घृनु०] सुतेजनैः सुरपट्टभारैः । आचितमर्षितम्
 ॥ १७ ॥ अभिपत्रानां पराभूतानाम् ॥ २० ॥

इति श्रीधनुर्भुजमिभट्टतायां महाभारतदीप्यायं विराटपर्वणि
 अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

शत्रोर्मया विपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
 दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवं गतः ॥२०॥
 अद्य दुर्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितम् ।
 समूलमुद्धरिष्यामि वीभत्सुं पातयन् रथात् ॥ २१ ॥
 हाताश्वं विरथं पार्थं पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
 निःश्वसन्तं यथा नागपथ पश्यन्तु कौरवाः ॥२२॥
 कामं गच्छन्तु कुरवो धनमादाय वेदकम् ।
 रथेषु वाऽपि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकम् ॥२३॥

माया हि बहवः सन्ति शास्त्रमाश्रित्य चिन्तिताः ।
 तेषां युद्धं तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ २ ॥

[सर्व०] धनं गोधनम् ॥ २३ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनारायणवृत्तौ भारतापर्वकावे विराटपर्वणि
 अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

[विरो०] सुतेजनैः सुराजितैः ॥ १७ ॥ शत्रोर्ध्वजा-
 सिनाम् ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारतटीकायां विरोधार्थभङ्गनां विराटपर्वणि
 अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

[विप०] अश्विस्तं पूजितम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारतविष्णुपदविवरणे विराटपर्वणि
 अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

[नील०] अर्थानां गवादीनां प्रकृतिं प्रातिकारणम् अनु-
 बन्धं प्राप्तौ वा फलं नहि द्यूतमर्थप्राप्तेर्मुख्यं कारणं नापि
 ततः प्राप्तानामर्थानां परिणामे सुराकरत्वं चास्तीत्यभिसंधिः
 ॥ १ ॥ माया इति । येषां शकून्यादीनां मायाः कपटानि
 बहवः बहवः सन्ति तेषां दृष्टया युद्धं पापिष्ठं नाशरूप-
 त्वान् । नदीदीनार्मजुनेषु द्यूतेषु मायामात्रेण जेतुं शक्य इति
 भावः । पाठान्तरे नयाः नीतयः सामायास्तेषां मध्ये युद्धं
 पापिष्ठम् ॥ २ ॥

[अर्जु०] अर्थानां प्रकृतिं वेत्थ नानुबन्धमवेत्ससे प्रकृतिं
 मूलकारणम् । अनुबन्धं पश्चाद्भवमनयोदिकम् ॥ १ ॥
 माया, मया, नया, एतानि पाठान्तराणि । नया हि बहवः

१० व. अ. सुतेजनैः । व. सुतेजनैः । ज. सुतेजनैः । दे. अर्जुनैः ।
 १८ व. नीलमूर्तिः । व. अर्जुनैः । अ. सुतेजनैः । १९ व. वानर-
 नेष्टे । व. अर्जुनैः । २० व. व. अभिपत्रानां । अ. दिव्यं प्रदत्ता-

पानामस्तु । २२ व. पौरुषे पर्यवस्थिते । व. वीर्यम् । २३. व. व. वधि-
 विभक्तो युद्धं पश्यतमानुषम् । अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
 १ व. अर्थानां प्रकृतिं । व. वेत्तुं । २ व. न. नया हि व' ।

देशकालेन संयुक्तं युद्धं विनयदं भवेत् ।

हीनकालं तदेवेह फलं न लभते पुनः ॥

देशे काले च विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते ॥ ३ ॥

शास्त्राप्येव केवलान्याश्रित्य वर्तमाना इति शेषः । चिन्तिता विमृश्यावधारिताः सन्तीत्यन्वयः । कथं सन्तीत्याह-
तेषामिति ॥ २ ॥

[चतु०] अर्थानां धनानाम् । प्रकृतिं संग्रहणम् । नार्थानामिति पाठे अर्थानां प्रयोजनानां प्रयोजकानां प्रकृतिं स्वभावं मन्त्रोपमं (?) वा अनुवन्वमौत्तरकालिकं फलम् ॥ १ ॥

[सर्व०] प्रकृतिं प्राप्तिंकारणम् अनुवन्वं प्राप्ती फलम् ॥ १ ॥ नयाः नीतयः तेषां मध्ये युद्धं पापिष्ठं नाशकरत्वात् ॥ २ ॥

[विरो०] अर्थानां फलानां प्रकृष्टा कृतिरस्मात्प्रकृतिमुपायम् । अनुवन्वमुत्तरकालफलम् । नार्थानामिति पाठे प्रकृतिं सुभायम् (?) ॥ १ ॥

[चिप०] शास्त्राप्याश्रित्य विमृश्य चिन्तिता निर्धारिताः ॥ २ ॥

[लक्ष्ता०] नातुवन्वभेदशेषे इत्यत्र अनुवन्वं युद्धायानुकूलकालसंनधम् ॥ १ ॥ नया हि बहव इत्यत्र नयाः सामदानायाः संविधिप्रहाद्याश्च । तेषां नयानां मध्ये युद्धं प्रागेव युद्धं सुपापिष्ठम् अतिशयेन पापम् ॥ २ ॥

[नील०] देशेति । इदानीं प्राप्सो न युद्धकालः श्रान्त्या जलभावेन च सद्यो बाहानानां नाशपक्षेः । नापि देशो गिरिदुर्गोद्याश्रितोऽस्तीति भावः । युद्धं फलं न लभते फलं न लभयेत् । परस्य तु देशकालानुकूलविवर्तने इति भावः । विक्रान्तं पराक्रमः ॥ ३ ॥ देशादेरानुकूल्येन हेतुना कार्योणां युद्धादीनामन्तरं तादृशं फलवत्त्वमिति यावत् । संविधीयते सम्पृह क्रियते 'अन्तरमवकाशवधिपरिधानान्तरिभेदतादर्थ्यं' इति भेदिनी । मन्त्राणामिति पाठे देशाद्यानुकूल्येन कार्यं विचार्यमित्यर्थः । तत्राभाणकामाह-भारमिति । यथा रथकारेण दिव्योऽयं मया निर्मितो रथः सुदृढाङ्गोऽनेन त्वं देवानपि सर्वथा जेष्यसित्युक्ते षड्चसि भारं दत्त्वा देशकालानुकूल्यमनेष्यैव पण्डिता न व्यवस्यन्ति योद्धुमिति शेषः । एवं त्वद्वचसि भारं दत्त्वा देशाद्यानुकूल्यमनेष्यैव कथमस्माभिर्योद्धव्यं तव बुवचनं रथकारवचनवदर्थान्यमिति भावः । सर्वानायुमतो भीतान्संनतानि लक्ष्य इति वल्कणैः तं तस्यैतदुत्तमम् ॥ ४ ॥

[अष्टे०] आनुकूल्येन कार्याणामन्तरं न विधीयते । भारं हि रथकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिताः । आनुकूल्येन

आनुकूल्येन कार्याणामन्तरं संविधीयते ।

भारं हि रथकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिताः ॥ ४ ॥

देशादीनामन्तरं विशेषः । अनुकूलदेशकालादेः कार्यानुदयात् भारं देशकालपत्रावस्थानुसारेण व्यापारकलापं रथकारस्य रथिनः न व्यवस्यन्ति न निश्चिन्वन्ति पण्डिता इत्युपात्मभे भवद्विधाः । यत्रा कार्याणां युद्धादिकार्याणां कृत्यानामन्तरं प्रस्तावः आनुकूल्येनात्मनोऽनुकूल्येन संविधीयते न तु प्रतिकूलतया । काले देशे च युद्धादीनां प्रस्तावः क्रियते । अथवात्रैवोक्तं 'काले देने च विक्रान्तं कल्याणायोपकल्पते' इति । केचिदेवं पठन्ति-आनुपूर्व्यं च कार्याणामित्यादि व्याचक्षते च प्रकरणान् 'हे राधेय कार्याणां मित्रसंग्रहादीनां संविधानं निष्पादनमातुपूर्व्येण साम्राजानेन भेदेन दण्डनेति क्रमेण विधीयते न तु प्रागेव युद्धं, तेषां युद्धं तु पापिष्ठमितीहैवोक्तवान् । संविधानं संविदैर्विधिबधिविज्ञैः (?) न तु भवद्विधैरित्ययोदिति । कुत इत्यत आह-भारं हीत्यादि । हि यस्माद्रथकारस्य भारं रथपकादीनां यथास्थानं विन्यासं पण्डिताः शास्त्रेण न व्यवस्यन्ति किंतु रथकार एव । एतेन भवद्विरपि सामादिविधानं न क्षायत इति तात्पर्यम् । अथवा रथं कारयतीति रथकारः पटनस्योपदेशे सारथिः तस्य भारं रथस्थोपकारं पण्डिता अस्मद्विधा न व्यवस्यन्ति तव मत्तानुसारिणो ब्यमित्यर्थः । तर्हि किं कर्तव्यमित्याशङ्क्यामाह-'परिचिन्त्य तु पार्थेन सातुपातो न नः क्षमः' इति । इदमत्रोत्रेयं सामातुपायै-स्वावन्मित्रसंग्रहादीनि साध्यन्ते न तावदुर्जुनः सामसाध्यः यतः 'ऋजवो युद्वधैव सामसाध्याः प्रकीर्तिताः' । नापि दानसाध्यः यतः 'ऋजवो लोभयुक्ताश्च दानसाध्याः सदा नराः' । नापि भेदसाध्यः समुत्पन्नज्ञानत्वान् 'अनुत्पन्नप्रथियैव भेदसाध्या नराः सृष्टाः' । नापि दण्डसाध्यः अनिद्रुलोपा-मत्वान् (?) । एतन् परिचिन्त्य पार्थेन सह सातुपातः संनधो नोऽस्माकं न क्षमः न मत् इत्यर्थः । आनुपूर्व्येणैत्यादेर्यमर्थः-आनुपूर्व्येण यदाक्रमं सामादीनामुपायानां किमर्जुनः सामसाध्यः न तावद्दण्डसाध्य इत्यादि पूर्व्वम् । न चैवमेकत्रोऽपि पक्षेऽर्जुनो वर्तते उक्तं च 'दूरपार्ता कृताश्च दृढमुष्टिर्बुधा बली' । मनुष्यांश्च बलोपेतन्तेनाशक्योऽयमर्जुनः' अथ सामातुपायैरशस्योऽयमर्जुन इति सामातुपाय-क्रमयोगेन च कर्मणां मित्रसंग्रहादिकार्याणां संविधीयते । संविधानमिति पाठे न चासत्त्वत्वात्प्रापेयीष एवायं पार्थ इति युक्तं वैश्लेष्यात्पितृत्वान् । अतः कथंचिद्दण्डसाध्योऽयं पार्थः । न च युद्धादन्यो दण्डः संभवति तत्रापि चा(ना)

परिचिन्त्य तु पार्थेन संनिपातो न नः क्षमः ।
एकः कुरुनभ्यगच्छदेकश्चाग्निमतर्पयत् ॥ ५ ॥

स्य भीष्म प्रतियोगी शिरःपण्डिसाध्यत्वात्, नापि कर्णो घृणित्वात्, न चाप्यश्वत्थामा पार्थेन सह सजातहार्दत्वात् तस्मान् द्रोणस्याय भारो नान्यस्य इत्यभिप्रेत्याह—भार हीति उक्तार्थं, तस्माद्द्रोण एव समानदानादिभिः सन्वर्धनीय इति भावः । एकैकेनेति षाठ् साधीयान् प्रतिभाति । सवर्धनीय इति भारसहायेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

[चतु०] आनुकूल्येनाप्रतियन्धेन । अन्तरमवकाशम् । रथकारस्य कर्षकेर्न व्यवस्थन्ति । रथकारो हि रथनिर्माता । ये योद्धारस्ते तस्य बाहनादावकुरुते । प्रकृते रथकारस्य सूत्रजातीयस्य तव वैरादरण सुकरमेव । तस्युना राजन्येव पतिष्यतीति भावः । अथवा रथकारस्य यादृशो भावो रथकारणलक्षणघटनादिलक्षणं त पण्डिता न व्यवस्थन्तीति । नीचाचरितं कर्म साधवो न व्यवस्थन्तीति न वलनद्विरोधं कर्तुं नोचितं इत्यर्थः । अविपज्ञाना द्रोणोऽर्जुनं न योभयिष्यतीति । यतोऽर्जुनो रथः । द्रोणस्तु रथकारः । यद्वा । कर्णस्य को भारः । अस्माकमयं भारः । रथं गुरु-कुर्वतोऽपि नुर्वोढुः । टीमान्तरम् ॥ ४ ॥

[सर्व०] अन्तरं तादर्थ्यं फलत्वमिति यावत् । सन्विष्यते सम्यक् त्रियते । यथा रथकर्ताऽनेन रथेन देवानपि त्वं जेष्यसीत्युक्ते तद्वचसि भारं दत्त्वा देशकालानुसृत्यमनपेक्ष्यैव पण्डिता योद्धुं कथं व्यस्यन्ति । तथा केवलं तद्वचसि भारं दत्त्वा कथमस्माभिर्योद्धव्याम् ॥ ४ ॥

[दुर्ध०] आनुपूर्व्येण कार्याणां सविधानं विधीयते । भारं हि रथकारस्य न व्यवस्थन्ति पण्डिताः । गोश्रेहं युद्धे भारद्वानादिभिः शिरोप्रीवादिलिङ्गं वीक्ष्यार्जुनोयमिति उच्ये दुर्धनेनो श्रूते आनुपूर्व्येणेत्यादि । यथानमेण सामाशुपायानां विमर्जुनं सामसाध्यं उत दानसाध्यं आहोस्विद्रेदमाध्यं उत दण्डसाध्यं इति । तत्र न तावत्सामसाध्यं यतो नायमृजुं नापि मृदुः । उक्तं च 'भ्रजरो मृदवश्चैव सामसाध्या प्रार्थिताः' । नापि दानसाध्यं । यत—'भ्रजरो लोभयुक्ताश्च दानसाध्याः सद्गनराः' । नापि भेदसाध्यं । यत—'समुत्पन्नभियश्चैव भेदसाध्या नराः स्मृताः' नापि दण्डसाध्यं । यत—'अतीवृत्तोपशमता दण्डसाध्या नराधमाः' । न पैषाममेतारणोऽयर्जुनोऽस्मि । स पुन 'दूरपार्ता कृताग्नेश्च हृदयप्रियुवा कर्षी । मत्सुमाधो वगैरिणः [क्षमते धृष्टं ननाऽप्राध्याऽयमर्जुनः' । सामाशुपाय [शुभः] प्रमयोगेन

एकश्च पञ्च वर्षाणि त्र्यम्बकचर्मधारयत् ।
एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाहयत् ॥ ६ ॥

च मित्रसमहादिकार्याणां सविधानं सिद्धिर्विधीयते । न चासाध्यत्वाद्दुर्धनेऽप्येवमर्थ इति युक्तं स्वयमेव वैरस्थोत्पादितं ज्ञात् । अतः कथं चिद्दण्डसाध्योऽयमर्थः । न तावदुद्धादन्यो दण्डः सम्भवति न चास्य भीष्म प्रतियोगी शिरःपण्डिसन्निधानात् । नापि कर्णं घृणित्वात् । नाप्यश्वत्थामा पार्थेन समं सजातहार्दत्वात् । तस्माद्द्रोणस्यायं भारो नान्यस्येत्यभिप्रेत्याह—भार हीति । रथकारस्य हि भारो रथघटनं यथास्थानं युगचक्राक्षकूवरदण्डवस्त्रादिनिवेशनम् । तत्र पण्डिता कर्तुमभिलषन्ति । किंतु रथकार एव । किंतु बुद्धिरेव तेषां परायणं न कर्मणांति भावः । अतो द्रोण एव समानदानादिभिरस्माभिः सवर्धनीयः [समर्थनीयः] इति भावः ॥ ४ ॥

इति श्रीमहाभारतटीकायां दुर्धनेर्प्रशिक्षिण्या विष्टवर्षाणि
एकौपञ्चशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

[विरो०] अन्तरं मनः । यथा कार्यानुकूल्यं तथैव मनसा चिन्तनीयमित्यर्थः । अशक्योऽप्यवसायो न युक्त इत्याह—भारमिति । रथकारस्य भारं रथनिर्माणानुकूलचेष्टा व्यवस्थन्ति अध्यवस्थन्ति । अथ रथानुकूलव्यापारं करिष्याम इति नोत्सहन्ते । तद्वहानादित्यर्थः ॥ ४ ॥

[धिप०] देशकालेन विकान्तं देशकालपात्रानुसारेण व्यापारकलापकम् ॥ ३ ॥ आनुकूल्येन अनुकूलतयाऽऽत्महिततोयेत्यर्थः । अन्तरं सविधीयताम् सन्निधानं त्रियता मन्तरमनन्तरकरणियम् । आत्महिततया देशादीनामन्तरं विशेषः । भारं हि रथकारस्येति । रथकारेण रथो घटितः स रथो महान्तं भारं वोढुं क्षमः । परंतु रथकारं रथवाह्यं भारं वोढुं न क्षमते । तथाऽहमपि । अर्जुनोऽस्माभिः शिक्षितः । रथवदुर्जुनोऽधिकः । रथकारवन्नाहं भारं वोढुं क्षमः । इति चिन्तयित्वा पार्थेनाऽर्जुनेन सह सप्रामो न युक्तं तस्मात्सन्निधानं त्रियते न सप्रामो । रथेन युद्धकरणत्रयकारो रथी तस्य भारं सप्रामसामर्थ्यं पण्डिता इति पण्डितमन्वाना न व्यवस्थन्ति न निश्चयं कर्तुं शक्नुवन्ति । पण्डिता इत्युपात्मभेदोऽभिधा ॥ ४ ॥

[लक्ष्ण०] भारं हि रथकारस्येत्यत्र 'तक्षा तु कर्ष-विस्तृष्टा रथकारश्च काष्ठशू' इत्यमरः । रथकारस्य कर्मधारस्य भारं मनसिनिहितकार्यभारम् ॥ ४ ॥

[नील०] विचारफलमाह—परिचिन्त्येति ॥ ५ ॥

[चतु०] पार्थेनेति ॥ ५ ॥ आरोप्य सत्कृत्य ॥ ६ ॥

[विरो०] द्वैरथे युद्धार्थं अदृष्ट्या घटरामम् आह्वयत्

एकः किरातरूपेण स्थितं रुद्रमयोधयत् ।
 अस्मिन्नेव वने पार्थो हृतां कृष्णामवाजयत् ॥ ७ ॥
 एकश्च पञ्च वर्षाणि शक्रादह्नाप्यगिहसत ।
 एकः सोऽप्यमीरं जित्वा कुरूष्णामकरोद्यशः ॥ ८ ॥
 एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिन्दमः ।
 त्रिभिर्गये तरसा संख्ये सेनां प्राप्य सुदुर्जयाम् ॥९॥
 तथा निचातकवचाः कालखड्गाश्च दानवाः ।
 दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः ॥ १० ॥
 एकेन हि त्वया कर्ण किं नामेह कृतं पुरा ।
 यत्कैकेन यथा तेषां भूमिशाला बभूव कृताः ॥ ११ ॥
 इन्द्रोऽपि हि न पार्येन संयुगे योद्धुमर्हति ।
 यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्तव्यं तस्य भेषजम् ॥ १२ ॥
 आशीविपस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
 अवमुच्य प्रदेशिन्या दंप्रामादात्पिच्छसि ॥ १३ ॥
 अथवा कुञ्जरं मत्तमेक एव चरन्वने ।
 अनङ्कुशं समारह्य नगरं गन्तुमिच्छसि ॥ १४ ॥
 समिद्धं पावकं चैव धृतमेदोवसाहुतम् ।

धृताक्तश्रीरवासास्त्वं मध्येनोत्पतुमिच्छसि ॥ १५ ॥
 आत्मानं कः समुद्ध्य कथं बद्धा महाशिलाम् ।
 समुद्रं तरते दोर्भ्यां तत्र किं नाम पौरुषम् ॥ १६ ॥
 अकृतास्तः कृतास्तं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ।
 तादृशं कर्ण यः पार्थ योद्धुमिच्छेत्स दुर्मतिः ॥ १७ ॥
 अस्माभिर्धैव निकृनो वर्षाणीह त्रयोदश ।
 सिंहः पाशविनिर्मुक्तो न नः श्रेयं करिष्यति ॥ १८ ॥
 एकान्ते पार्यमासीनं कृपेऽग्निमिव संश्रुतम् ।
 अजानादभ्यवस्कन्त्य प्राप्ताः स्म्यो भयमुत्तमम् ॥ १९ ॥
 सह युध्यामहे पार्यमागतं युद्धदुर्मदम् ।
 सैन्यास्त्रिष्टन्तु सञ्जडा व्यूढानीकाः महारिणः २० ॥
 श्रेणो दुर्योधनो भीष्मो भवान् द्रोणिल्लया वयम् ।
 सर्वं युध्यामहे पार्थ कर्ण मा साहसं कृयाः ॥ २१ ॥
 वयं व्यवसितं पार्थ वज्रपाणिमिबोद्धतम् ।
 पश्याः प्रतियुध्येम तिष्ठेम यदि संहताः ॥ २२ ॥
 व्यूढानीकानि सैन्यानि यताः परमधन्विनः ।
 युध्यामहेऽर्जुन संख्ये दानवा इव वासवम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

मनसा (शेषः) । यद्वा आरोग्य गृहे स्थापयित्वा अरुण्यं
 कृष्णसदृशमिन्द्रं रणसदृशद्वार्यम् ॥ ६ ॥

[विप०] एकेनार्जुनेन बहूनि महान्ति क्रमाणि विहि-
 तानि नाऽस्माभिरिति दर्शयति—एकः कुरुनित्यादिभिः
 सार्धपञ्चभिः श्लोकैः ॥ ६ ॥

[लक्ष्ण०] एकः कुरुनित्यत्र कुरुन् द्वित्वजन्यकाले
 उत्तरकुरुन् ॥ ५ ॥

[नील०] प्रदेशिन्या वर्जिन्या ॥ १३ ॥ मध्येन मध्यत
 उत्तरमुत्सार्पितुम् ॥ १५ ॥ यत्कृत्वा 'कामं गच्छन्तु
 कुरुवो धनमादाय केवलम् ॥ रथेषु वाऽपि विष्टन्तो युद्धं
 पश्यन्तु मामेवम्' इति वराह-पश्या इति । संहताः पक्षि-
 पक्षीभूय तैरैकेन योद्धुं कथंविच्छक्यामो न त्वैकैकज्ञ
 इति भावः ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि
 एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

[शब्द०] शरीं विराटरूपिणं रुद्रम् ॥ कृष्णोऽर्जुनः
 कृष्णां द्रौपदीम् ॥ ७ ॥ अवमूच्य अभिभूय प्रदेशिन्याह्वृता-

७ अ. य. द. एव एव वने कृष्णे । ८ अ. एव एव ११ । १३ अ. एकेन
 हि एव तेन युधि । १२ अ. योद्धुमिच्छसि । द. वल्ले योद्धुमिच्छे । १३ अ.
 अभिभूय प्रः । अ. अवमूच्य । १५ अ. द. योद्धुमिच्छसि । १६ अ. य.

नन्वतरजैनाहुत्वा ॥ १३ ॥ निकृनो बन्धितः ॥ १८ ॥
 प्रत्यवस्कन्त्य प्राप्य ॥ १९ ॥

इति श्रीमन्म० मत्तं० विराटपर्वणि एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥
 [चतु०] शर्वमीशानम् । हृतां जयश्रेणेति शेषः
 ॥ ७ ॥ पाशविनिर्मुक्तो वेति वा अद्भ्य इत्यर्थः । पाशवि-
 निर्मुक्त इत्यपि वा पाठः । रूपकम् ॥ १८ ॥ अवस्कन्त्य
 समुपेत्य ॥ १९ ॥ सैन्याः सेनानायकाः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारतविषयस्य महाभारतकीर्तयः विराटपर्वणि
 एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

[सर्व०] वर्जिन्या ॥ १३ ॥ अन्त्युप अस्तापितुम् ।
 चीरं हुजानिर्मितं वधम् ॥ १५ ॥ संहताः मिलित्वाः ॥ २२ ॥
 इति श्रीमत्तं० भास्वपं० वि० एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

[विप०] एको गन्धर्वराजानम् एको मुख्यः सन् एक-
 पदप्रयोगमात्रे वात्सर्वात् ॥ ९ ॥ एक एकेन एकैकेन
 हे एक अन्य अयोग्य । यद्वा एको मुख्यधाम्नी एकश्रेति
 तेन । क्वचिन् मुख्येन क्वचिदेतैर्न्यः ॥ ११ ॥ निर्मुक्तः
 विमुक्तो वाचा (?) ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयस्य विराटपर्वणि
 एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

व० समुद्ध्य, व० बद्धुश्च द्विगुणः । १० अ. यं वर्षं ल० योद्धुमिच्छति ।
 १८ अ. न क० श्रेणः । २० अ. वपे मत्तं । २२ अ. क. अन्वयं चरी । द.
 बन्धितं वेति ॥ एकोनपञ्चाशत्तमः ।

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ५०

द्रोणनिन्दया कुदेनाभत्याम्ना कर्णदुर्योधनयोरकृतुदेन पथगाप्रधिभेयः ॥ १ ॥

अश्वत्थामोवाच—

न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तरं गताः ।
न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वं च कर्ण विकल्पसे ॥ १ ॥
संग्रामांश्च बहूञ्जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् ।
विजित्य च परां सेनां नाहुः किञ्चन पौरुषम् ॥ २ ॥
दहत्यग्निराक्यस्तु तूर्णान् भाति दिवाकरः ।
तूर्णान् धारयते लोकान्मुमुषा सचराचरान् ॥ ३ ॥
चार्तुवर्ष्यस्य कर्माणि विहितानि स्वयंमुवा ।

[विप०] हतां जयद्रथेन गृहीताम् । तथा जटासुरेण च युद्धे । कर्तव्यं तस्य भेषजम् उन्मादशान्तये चिकित्सायोग्योऽसीत्यर्थः । उन्मादशान्तये ॥ १२ ॥ चरं वने वनेचरम् । व्यत्ययो बहुलम् ॥ १४ ॥ निष्ठुनः पराभूतः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारतविषमपदविवरणे विराटपर्वणि
एकौनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

[लक्षा०] एकः संयमनीं जित्वेतन्न संयमनीं यमुपु-
(श्रीरि)म् ॥ ८ ॥ समुद्रं प्रतरन्नित्यत्र प्रतरन्निव यस्त्वं
वर्तसे । हे कर्ण त्वयि तत्र किं पौरुषमस्ति । न किञ्चिदपी
त्यर्थः ॥ १६ ॥ अस्माभिरपि निकृत इत्यत्र निष्ठुत्या कपटेन
जितः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वादिराजविरचिते लक्षालंकारे विराट-
पर्वणि एकौनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

[नील०] न चेति । शूराः परवित्तं जित्वा परसीमामु-
ल्लङ्घय स्वनगरं प्रति नीत्वाऽपि न श्लाघन्ते त्वं त्वेतेषामे-
कतममप्यङ्कृत्या कल्पसेऽतो निर्लेजोऽसीति भावः ॥ १ ॥
यदुक्तं नैते महाभये प्राप्ते संग्रष्टव्या इत्यादिना ब्राह्मणाना
भोजनादावेव कौशलं न युद्धे इति तत्र तवापि वैश्यत्वान्न
युद्धे सामर्थ्यमस्तीति दर्शयित्वा वर्णानां कर्माणि विभजते-
चातुर्वर्ण्यस्येत्यादिना ॥ ४ ॥ विज्ञान्यधिगम्य कृप्यादिनेति
श्लेषः । ब्रह्मकर्माणि वेदोक्तकर्माण्यथानादांनि कारयेत् ।
स्वार्थेणि च ॥ ६ ॥ वर्तमाना इति । न्यायेन पृथिवीं जित्वा-
ऽपि सन्तो विगुणानपि गुरुन् सत्कुर्वन्ति । त्वं त्वन्यायेन
पाण्डवं जित्वा साधूनपि गुरुन् निन्दसीति भावः ॥ ७ ॥

[अर्जु०] न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तरं
गताः । न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वं तु कर्ण विकल्पसे । अश्व-
त्थामा यदति त्रिविधाः पुरुषा भवन्ति उत्तमाः मध्यमाः

२. अ. व. परा भूमि । ३. व. पथगाप्रधिभेयः । ४. अ. विवि-
टानि मनीषिभिः । व. व. विविटानि वरुण्ये पथ । ५. व. पथगेव न जायते ।

धनं यैरधिगन्तव्यं यत्र कुर्वन्न दुप्यति ॥ ४ ॥
अर्थात्प्य ब्राह्मणो वेदान् याजयेत् यजेत् वा ।
क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेत्तैव न याजयेत् ॥ ५ ॥
वैश्योऽधिगम्य विज्ञानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् ।
शूद्रः शुश्रूषणं कुर्यान्निषु वर्णेषु नित्यशः ॥
वन्दनायोगविधिभिर्वर्तसीं वृत्तिमास्थितः ॥ ६ ॥
वर्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीषिणाम् ।
सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरुन्सुविगुणानपि ॥ ७ ॥

अथमाश्चेति ये गा जित्वा हास्तिनपुरं नयन्ति ते उत्तमाः,
ये सीमान्तरं नयन्ति ते मध्यमाः, ये स्वदेशाभिमुखाः कुर्व-
न्ति तेऽधमास्तेषां मध्ये नाप्येकतरस्त्वं किमिति विकल्पसे
श्लाघसे आत्मानं, गोब्रह्मकर्माणां त्रयाणामेकमापि त्वया न कृत-
मित्यभिप्रायः ॥ १ ॥ नाहुः किञ्चन पौरुषमिति महाप्रभावा
इति भावः ॥ २ ॥ तत्र दृष्टान्तयन्ति-पचतीत्यादि । पचति
तण्डुलान् विच्छेदं करोति पचतिस्थाने दहतीति पठ्यते ॥ ३ ॥
चातुर्वर्ण्यस्य चतुर्णां ब्राह्मणादीनां मनीषिभिर्न्यादिभिः ॥ ४ ॥
ब्रह्मकर्माणि वेदोक्तानि कर्माणि अथवा ब्रह्म ब्रह्माणं कर्म
कारयेत् । वैतसीं शूचितं प्रणतिम् ॥ ६ ॥ गुरुन् महत्तमान् प्राप्ये-
त्यन्वयः । सुविगुणान् शकुर्वन्ति जेतुमिति श्लेषः । वर्तयन्त
इति पाठे प्रतिवर्तयन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

[चतु०] ब्रह्मकर्माणि ब्राह्मणार्थानि कृत्यानि ॥ ६ ॥

[सर्व०] मध्यमोत्तमकनिष्ठकार्येष्वेकमपि कार्यमस्माकं
न जातमित्याह-नेति ॥ १ ॥ ब्रह्मकर्माणि वेदोक्तकर्माणि
वैतसीं विनीतताम् ॥ ६ ॥ न्यायेन पृथिवीं जित्वाऽपि
सन्तो विगुणानपि गुरुन्सत्कुर्वन्ति त्वं त्वन्यायेन पाण्डवा-
ञ्जित्वा साधूनपि गुरुन्निन्दसीति भावः ॥ ७ ॥

[विरो०] नाहुः अन्येऽपि (शे) ॥ २ ॥ दहति;
पचति (दे) ॥ ३ ॥ यैः कर्मभिः ॥ ४ ॥ ब्रह्मकर्माणि
वैदिककर्माणि । वैतसीं प्रणतिम् ॥ ६ ॥

[विप०] विकल्पसे आत्मानं श्लाघसे । 'विकल्पयं
स्त्वः श्लाघा वर्णना च निगद्यते' ॥ १ ॥ पचति तण्डुलवि-
च्छेदं करोति । दहतीति पाठे भस्मसात्करोति । भाति भास-
यति नवकोटियोजनपर्यन्तं ध्रमति ॥ ३ ॥ यैः कर्म-
भिः ॥ ४ ॥ ब्रह्म कर्माणि कारयेत् ब्राह्मणं कर्म कार-
येदिति ॥ ६ ॥

६. अ. विज्ञानि वृषिभूमिणिः वातावर्माणि । व. अ. वचनायोगः । अ. माथि-
ष्ठाः ; व. माचरेत् ७ अ. गुरुनपि गुणानपि ।

प्राप्य द्यूतेन को राज्यं क्षत्रियस्तोद्युमर्हति ।
 तथा नृशंसरूपोऽप्यं धार्तराष्ट्रश्च निर्दृष्टः ॥ ८ ॥
 तथाऽधिगम्य वित्तानि को विकल्पेद्विचक्षणः ।
 निकृत्वा बन्धनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ९ ॥
 कर्मं द्वैरथं युद्धं यत्राजैर्पीडनञ्जयम् ।
 नकुलं सहदेवं वा धनं येषां त्वया हृतम् ॥ १० ॥

[नील०] एतदेवाह—प्रायेति । निर्दृष्टो निर्लज्जः ॥८॥
 निकृत्वा शाटयेन बन्धनायोगैश्चरन्वोपायैः वित्ततो बन्धनो-
 पायस्तेन जीवतीति वैतंसिको व्यावः ॥ ९ ॥ इन्द्र-
 प्रस्थं तत्तयाः पादवाः ॥ ११ ॥ मूलमिति । एषां पाण्ड-
 वानां मूलं महान् महच्छब्दवाच्यं ब्रह्म श्रीकृष्णार्यं वेद-
 वाक्यं ब्राह्मणाश्च । ययोक्तमादिपूर्वाणि—‘मूलं कृष्णो ब्रह्म च
 ब्राह्मणाश्च’ इति । तदेतद्वेदविरुद्धमनृतं चूवं कुर्वता धार्तरा-
 ष्ट्रेण धर्मस्य मूलं कृतं छिन्नम् । इदानीं च ब्राह्मणाननमानना
 त्वयाऽपि तदेव कृतम् । अत्र धर्मानागाऽननां नाशोऽवश्यं
 भावीत्यर्थः । मूलं वीरुद्धं चन्दनं यथा शान्तं मीतलं न
 तु दाहकं क्रौर्यरूपम् । तथा च दुर्बोयनः केवलं शीघ्रमय
 इत्युक्तं प्राह ‘दुर्बोयनो मनुष्यमयो महादुःखम्’ इति । सारार्थी
 कर्मकारीयथा इति व्यवहितेन संन्यः । सारार्थी धनार्थी ।
 ‘धने च सारम्’ इति भेदिनी । पाण्डवान् कर्मकारानिव
 कृतमानसि यत्र काले तत्र तदा विदुरः किमप्रवीन् क्षय-
 मूलं सूतमिति, वदिदानीं स्मरेति भावः । सूतेनि संतोषयन्न-
 क्षत्रियत्वादस्य युद्धेयकौशलं व्यनक्ति । ननु “आदित्यो
 वै देवं क्षमम्” इति श्रुतेर्विद्यालक्षत्रात्कृत्यां जातस्यास्य
 कथमसन्नत्वं युद्धकौशलं चेति विदुषाऽप्यश्वत्थाम्ना बभुं-
 युत्तमिति चेच्छ्रुः; सर्वेषां हि वर्णानां द्विविधं जन्म योजितं
 संस्कारजं च । तत्र य एव योनिः स एव संस्कर्ता चेत्स
 एकजो न प्रवृत्तिरुच्यते । कर्णस्तु देवव्रतज्ञोऽप्यव्रतिषेण
 सूतेन संसृज इति द्विजातत्वान् क्षत्रियत्वेन प्रवृत्तं बुधालो-
 ऽपि सूतत्वेन पार्कयप्रहारं सोढुमशक्त इति युद्धात्पलायते
 इत्याद्येनैतं सुवैपुत्रं जानन्नपि सूतेति संतोषयति । तथा
 च मन्त्रवर्णः—“सहस्र मन्यो अभिमात्रिममै रुजन्मृगन्मृ-
 गन्नेहि शून् ॥ उमं ते पाजो नन्वारुररे वशी वशं नयस
 एकज त्वम्” इति । अन्यार्थः । तापमो मनुयुर्कृषिः संरु-
 त्वाभिष्टार्थं देवतां मनुयुर्भोजं प्रार्थयते । त्वया मन्यो इति-
 सूक्ते तृतीययम् । यस्ते मन्यविति मध्यदिने सत्रने देवतायो
 शतुमारणार्थेऽस्य सूक्तस्य विनियोगः । हे मन्यो अस्मै शर-
 णागत्य राज्याय वा एतद्व्रणार्थमिति याचन् । अभिमानि

युधिष्ठिरो जितः कस्मिन् भीमश्च वानिनां वरः ।
 इन्द्रप्रस्थं त्वया कस्मिन्सह्राये निर्जितं पुरा ॥११॥
 तथैव कतमद्युद्धं यस्मिन्कृष्णा जिना त्वया ।
 एकवस्त्रा सभां नीता दुष्कर्मव्रजस्वला ॥ १२ ॥
 मूलेषां महत्कृतं सारार्थी चन्दनं यथा ।
 कर्मकारीयथाः सूत तत्र किं विदुरोऽप्रवीन् ॥१३॥

सर्वतः पांडां पित्रादिभिः सह विरोधं ज्ञातिवशदोषं वा सदस्व
 क्षमन्व । कथं तेषां स्तर्षणं स्वादत आह—रुजन् रोगं प्राप्नुवन्
 मृणन् श्रियमाणो जराप्रप्त इत्यर्थः । प्रमृणन् अत्यन्तं
 आसन्नमृत्युर्वा शून्यं प्रेहि प्रकुर्येण जेतुं गच्छ । अत्र
 शरीरगतं रोगादि तदभिमानिनि चेतसि उपचर्यते । नन्य-
 शक्तेन रोगाद्यान्तन्तेन मया कथं शत्रवो जेतुं शक्या
 इत्याद्यह्वाहाह—उपमिति । उमं परमर्दनश्रमं ते तत्र पाजन्तेजो
 ननु मिश्रितम् आम्ने आरोद्धं शून्यममर्थमिति । दृष्टसं-
 कल्पस्य हि तेजः परानवश्यं नाशयेत्केत्यर्थः । एतदेवाह—
 वशी सर्वमस्य वशेऽनीति वशी संकल्पदात्प्रीदेव ह्यगस्ता-
 दिभिः समुद्रपानादीन्यपि कृतानि अत एव सर्वं जगन्
 त्वमेव वशं नयमे । वशिन्ने हेतुः—हे एकज एकस्माज्जात ।
 नन्वेकमेव मनः संकल्पम्योपादानमिति व्यर्थं त्रिगोपमिति
 चेन्न कुण्टव्याऽतृत्पर्यवान् । स ह्यन्येन जातोऽन्येन च
 आत्मीयबुद्धया संसृज इति न दृढसंकल्पो भवति न च
 परांशान्तुं शक्नोति द्विसत्त्वान् । तथा च लोके आभाषकः—
 यस्य द्वे वचने म द्विपितृक इति वक्तारो भवन्ति अत्र एकजे-
 त्यर्थवद्बचनम् । दत्तार्तावादी तु शास्त्रीयमेकस्यैव स्वत्म-
 स्मिति नासौ ह्युद्युतुव इति दिक् ॥ १३ ॥

[अर्जु०] तथाप्राप्तेषु तेन प्रचारेण लब्धेषु वैतंसिकः
 ॥ ९ ॥ इदानीं सूतमायया राज्यादिदृग्णं स्मार-
 यन्नाह—मूलमेणं महत्कृतं सारार्थी चन्दनं यथा । कर्म
 कारयथाः शूर तत्र किं विदुरोऽप्रवीन् । हे शूर राधेय कर्ण
 एषां पाण्डवानां मूलमायं पैतृकं राज्यं कृतं छिन्नं सूते-
 नापहनमित्यर्थः । यथा सारार्थी चन्दनं कृन्तति तथा
 युष्माभिः कृतमिति यः मारोऽन्त परिणतो भोगः अ-
 धवा रसः सागे गन्धो वा धनं वा । किंच कर्म कारयथाः
 दुर्बोयनद्वारा ‘संभारंतां चेश्म परंतु शीघ्रम्’ इत्यादिभिर्बोयैः
 शीघ्रयाः शस्यं कर्म कारयथाः कारितवानमि अटागमा-
 भावश्छान्दसः । तत्र हाम्निनपुरे सूतादिश्रुतान्ते सूते
 विदुषोऽनागतवैदिका किमप्रवीन् । दुर्बोयनो ह्यनर्माना
 मूलमित्यवधारय इति विदुषवाक्यं स्मरेति नात्पमेन ।

८ अ. ‘सुष्टिमर्दि, व. स्तोपमर्दि । ९ अ. लोडप्रगिन्य, व. ह्यथ
 प्रनेपु विषेपु । १० अ. वषणोरचैय’ १० अ. कृत्नरैर्वा । व. वनरैरीदतन’ ।
 १३ दे. व. कर्मदण्डः शरत्त, क. ह्यं कर्म सत्कल्प ।

यथाशक्ति मनुष्याणां शममालक्षयामहे ।
अन्येषामपि सत्कृत्नामपि कीदृषील्लिङ्गैः ॥
द्रौपद्याः संपरिक्षेप्तं न सन्तु पाण्डवोऽर्हति ॥ १४ ॥

एतद्य स्फुटीभविव्यति ' मूलमाद्यशिक्षार्थयोः ' इति कोपः ।
' सारो वले स्थिरशेषेऽपि शक्रे पुंसि जले धने ' इति मेदिनी ॥
कुत्रापि भीष्मवचनान् सारं गोधनमादाय गच्छन्तमव-
लोक्य पार्थस्योत्तरं प्रति वचनमिति दृश्यते तत्र पाठश्चैवं-
' मूलमेपां महन् कृन्तन् सारार्थी चन्दनं यथा । कर्मकार
इवाधीरः तत्र किं विदुरोऽप्रवीत् । ' अस्य चायमर्थः मूलमादि-
कारणमेपामस्मदीयवनवासादिदुःखानां दुर्योधनम् । अथवा
एषां सैन्यानां मूलं प्रधानं तथैव कृन्तन् भविव्यामि इति
शेषः । जितकाशी भविव्यामीति । यथा वनं प्रविष्टः कश्चि-
द्वृक्षाणां मध्ये सारार्थी यद्मूल्यार्थी वृक्षानन्यान विहाय
चन्दनमेव छिनत्ति किमेभि (रस्मा ? भीष्मादि)भिर्निर्गृह्य-
रिति भावः । तस्माद्रथमयैवोपनय यस्माद्यं दुर्योधनः कर्म-
कार इव विष्टिकारोऽधीरोऽपण्डितश्चञ्चलो वा यतो भीष्मा-
दीन् विहाय स्वप्राणरक्षापरः पलायते तदिति तत्र सूत-
काले सभायां किं विदुरो नाप्रवीत् किं नाभिहितं परम-
पण्डितेन विदुरेण-दुर्योधनो हनयर्थानां मूलमित्यवधारय ।
लक्षिता गुरुपादानां क्रोधनो वैरकृत्युमानिति । अतोऽयं
छिद्यता पुमानिति ॥ १३ ॥

[चतु०] वैतसी संवन्धितानि (?) वैतंसिकः पक्षिहा
॥ ९ ॥ कर्म अकर्मोदिलक्षणं कारयथाः कारितवा-
नसि ॥ १३ ॥

[सर्व०] निहृत्वा शाठ्येन वधनायौगैः छद्योपायैः
वितंसो वन्धनोपायस्तेन जावतीति वैतंसिको व्याधः ॥ ९ ॥
एषां पाण्डवानां मूलं महच्छब्दवाच्यं कृष्णाल्यं चन्दनं
यथा शान्तं शतिलम् । न तु दाहकं क्रोधरूपं दुर्योधनवन् ।
सारार्थी धनार्थी । पाण्डवान् कर्मकरानिव कृतवानसि । यत्र
काले तदा विदुरः किमप्रवीक्ष्यममूलमिदं सूतमिति ॥ १३ ॥

[दुर्घ०] गोप्रहे भीष्मवचनाद्वाः समादाय गच्छन्तं
दुर्योधनं समवलोक्यार्जुन उत्तरमाह ' मूलमेपामहं कृन्त-
न्सारार्थी चन्दनं यथा । कर्मकार इवाधीरस्तत्र किं विदुरो-
ऽप्रवीत् ' अस्यायमर्थः-मूलमादिकारणमेपामस्मदीयवनवा-
सादिदुःखानामयैषां सैन्यानां मूलं प्रधानं कृन्तन्निहन्त-
रामीत्यर्थः । यथा वृक्षाणां मध्ये सारार्थी यद्बुधनार्थी पुरुषः
चन्दनं छिनत्ति तथा [एवमे] किमेभिर्भी [कि मे भी] मादिभि-
र्निहृत्तैरिति भावः । तस्माद्रथमत्रै (स्यै)वोपनय यस्माद्यं दु-
र्योधनः कर्मकार इव कर्मकारो गोरक्षक इव गाः समादाय

क्षयाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनञ्जयः ।
त्वं पुनः पण्डितो भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि ॥ १५ ॥

गच्छतीति । अधीरश्चञ्चलः अपण्डितो वा यतो भीष्मादीन्
धीरान् विहाय स्व [यमेकाकी गच्छतीति] प्राणरक्षापरः पला-
यते । तत्र सभायां किं विदुरोऽप्रवीत् । [तत्र तदीयपलायनो]
किं नाभिहितं विदुरेण परमपण्डितेन । ' दुर्योधनो हनयर्थानां
मूलमित्युपधारय । लक्षिता गुरुवास्यानां क्रोधनो वैरकृत्यु-
मान् ' अतोऽयमेव प्रथमं छिद्यतामिति श्लोकार्थः ॥ १३ ॥

इति श्रीमहाभारतकीर्त्यायां दुर्घटार्थप्रकाशिन्यां रिक्तप्रसंगि
पञ्चासोऽध्यायः ॥ १० ॥

[विरो०] चरेत्कः । द्रियते अनुन्वियतेऽनुन्वियते (?)
सारः शैत्यम् । कर्म शूतम् ॥ १३ ॥

[विप०] तथा प्राप्तेषु अधर्मेषु प्राप्तेषु निहृत्वा मा-
यया अन्यायेन परधनग्रहणम् । वैतंसिको जालिको म-
त्ययेधी ॥ ९ ॥ यथा कश्चित्सारार्थी चन्दनमूलं छिनत्ति ।
सारः अन्तःपरिणतो रसविशेषः पक्षे रसश्छिन्नः नीरसत्वं
कृतम् । हे दुष्टकर्मन् ! द्रौपदी सभामानयता दुर्योधनेन
एषां पाण्डवानां महन्मूलं कृतं छिन्नम् । पौरुषस्येति शेषः ।
तत्र सभायां द्रौपदी निन्द्यं कर्म कारयतः दासां भाषमा-
णान् युष्मान् शूरो दीर्घदर्शां विदुरः किमप्रवीत् । तद्विदु-
रवाक्यं स्मरञ्चमित्यर्थः । यद्वा कर्मकार इवाधीर इति पाठे
कर्मकार इव दास इवाधीरः विक्षिप्तचित्तो विदुरस्तत्र
सभायां किमप्रवीत् । अपि तु सर्वमूचे ॥ १३ ॥

[लक्षा०] कुल (मूल)मेपामित्यत्र एषा पुण्यकर्मणा
कुरुणाम् ॥ १३ ॥

[नील०] ननु मम सूतत्वाद्दोषवत्त्वं चेत् मुजाता
अपि ते कुतो न शान्त्यन्ति कुतो वा परसाहाय्याथेमस्मान्यो
दुःखमागता बालिके राम इवेत्याशङ्क्याह-यथाशक्ति इति
द्वारभ्याम् । पिपीलिकैरपि कृतं शर्म लक्ष्यामहे इति योजयम् ।
वालिरामयोर्विरोधाभावेऽपि रामेण बाली हत इति सोऽप-
रार्थी । पाण्डवानु युष्माभिरपकृता इति युष्मान् जिघांसन्तो
नापराध्यन्तीति भावः ॥ १४ ॥

[धर्त्त०] क्षन्तुं सोढुम् ॥ १४ ॥

[चतु०] शममुपशान्ति आलक्षयामहे ॥ १४ ॥

[सार्ध०] तस्मान्ननु सर्वज्ञेन एवेदानीं क्षमां करोत्वित्त
आह-यथाशक्तीति । पिपीलिकैरपि यथाशक्ति कृतं शर्म
लक्ष्यामहे ननु सर्वदेव । अत इदानीं पाण्डवो न
क्षन्तुमर्हतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

वैरान्तकरणो जिष्णुर्नै नः शेषं करिष्यति ॥ १६ ॥
 नैष देवान्न गन्धर्वाच्च सुरान्न च राक्षसान् ।
 भयादिह न युष्येत कुन्नीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १७ ॥
 यं यमोपेऽतिसंकुद्धः संग्रामे निपतिष्यति ।
 वृद्धं गरुत्मान्नेगेन विनिहत्य तमेप्यति ॥ १८ ॥
 त्वचो विशिष्टं वीर्येण धनुष्यपरराट्समम् ।
 वामुदेवसमं युद्धे तं पार्थ को न पूजयेत् ॥ १९ ॥
 देवं देवेन युष्येन मानुषेण च मानुषम् ।
 अन्नं ह्यन्नैण यो हन्यात्कोऽर्जुनेन समः पुमान् ॥ २० ॥

[विरो०] आलभयामहे आगाम्हे । क्रीडापिपी-
 लिः पृथग्धे तृतीया ॥ १४ ॥ अवाचं वचनायो-
 यम् ॥ १५ ॥

[विप०] शमं नाळक्षयामहे । कलत्रपरामवाकृमि-
 क्रीडापिपीलिञ्चा अपि युष्यन्ति । मनुष्याणां किं कथ्यते
 ॥ १४ ॥ आविर्भूतः प्रकटीमूतः ॥ १५ ॥

[नील०] नैव न युष्येत अपि तु युष्येन्नैवेत्यर्थः
 ॥ १७ ॥ एष्यति गमिष्यति ॥ १८ ॥ देवेन देवयोग्येन
 युष्येत ॥ २० ॥ अहः हृतवानसि आनैपीः आनी-
 तवानसि । यथा उत्साहपूर्वकमेतत्कर्म त्वया कृतं तथैवे-
 दानीमपरावृत्तो युष्यस्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ न चेति चक्राग्न-
 त्रेताऽपि न भवतीत्यध्याहार्यम् । अयमर्थः—क्रमेण एकद्वि-
 त्रिचतुरङ्काङ्कितैः प्रदेशैरङ्कचतुष्टयवान् पादो भवति । तत्र
 एकाङ्कः कलिः । ब्याङ्के द्वापरः । त्र्यङ्कश्चेता । चतुरङ्कः कृतम् ।
 तत्र शूते पञ्च स्वीया पञ्च परकीयाश्च ईनागदयः स्था-
 प्यन्ते । तदितः पादाग्रश्लेषे यथेकाङ्क उपर्यायाति तर्हि
 स्वीयेष्वेक एव जितो भवति । यदि द्वौ तदा परकीयं
 दर्शनार्द्रयं स्वीयश्लेषो जितः । यदि त्र्यङ्क उपरि पतेत्तदा
 परकीयं त्रयं स्वीयं च त्रयं जितम् । चतुरङ्कस्योपरिपतेने
 सर्वेऽपि स्वीयाः परकीयाश्च जिता भवन्ति । तथा च कलि-
 पाते जयो नास्ति द्वापरगदिपाने उत्तरोत्तरवृद्धया जयोऽस्ति ।
 तेन गाण्डीवत्याः प्राराः संबन्धा न जगवद्वा इत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीनैलकण्ठीये भारतभारतीये विराटपर्वणि
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ १० ॥

[अर्जु०] निपतिष्यति निश्चयेन गमिष्यति । गरुडो
 वा वायव्य इवार्थे ॥ १८ ॥ यथा ऽहः-भेनुहः (?) कर्णयुद्धे
 दुर्योधननाह ॥ २२ ॥ पुनरप्युपहसन्नाह । नाञ्जान् क्षि-
 पति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च । ज्वलतो निगितान्
 वाणान् तीक्ष्णान् क्षिपति गाण्डिवम् । गाण्डिवम् अर्जु-

पुत्रादनन्तरं शिष्य इति धर्मविदो विदुः ।
 एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २१ ॥
 यथा त्वमकरोर्धृतमिन्द्रमस्य यथाऽहः ।
 यथाऽऽनैपीः ममां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवम् २२
 अप्यं ते मानुलः प्रातः सत्रयर्मस्य कोविदः ।
 दुर्धृतदेवी गान्यारः शकुनिर्युष्यतामिह ॥ २३ ॥
 नाञ्जान् क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च ।
 ज्वलतो निगितान्वाणांस्तांस्तान् क्षिपति गाण्डिवम् २४

नवनुः अज्ञान् पादाग्नान् न क्षिपति येन शकुनिद्वारा जे-
 प्यसति भावः । न द्वापरं संगम्य तत्कारिणं वा शरं क्षिपति
 एवं तर्हि संगम्यमर्थम् (?) । किं क्षिपीत्याह—यागानिति ।
 निशितान् शाणेन तनूकृतान् अत्र एव तीक्ष्णान् । 'कृतं
 युगोऽन्त्ये च' इति मेदिनी च 'द्वापरौ युगमंगयौ'
 इत्यमरः । कृतमेकं कर्त्तुं द्वापरं द्वितीयकं न क्षिपीत्यर्थः । न
 कृतं न कृत्यं न द्वापरं न द्वितीयपरं किंतु निगितान् वाणान्
 इत्यर्थो वा ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यानामहं वनिमहाराज विराटपर्वणि
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ १० ॥

[चतु०] निपतिष्यति निपतिष्यत्युभौनि वायव्य औप-
 न्ये (?) । अनन्तरोऽभिन्नः ॥ २१ ॥ अज्ञान्यागमनान् । कृतं
 चतुष्कम् । द्वापरं द्विकम् ॥ २४ ॥

[सर्व०] नैव न युष्येत अपि तु युष्येन्नैव ॥ १७ ॥
 एष्यति गमिष्यति ॥ १८ ॥ अहः हृतवानसि । आनै-
 पीः आनीतवानसि ॥ २२ ॥ अज्ञान् पादाग्न चक्रारोऽनु-
 क्तममुच्यार्थः । तेनैवैकाद्वित्रिचतुरङ्काङ्कितैः प्रदेशैश्चतुष्टयवा-
 न्यागो भवति । तत्रैकाङ्कः कलिः । ब्याङ्कः द्वापरम् । त्र्यङ्क-
 श्चेता । चतुरङ्कः कृतम् । तथा च पूर्वं शूते पादा इवेदानीं
 वाणा न जगवद्वा इति भावः ॥ २४ ॥

[विरो०] अनन्तरोऽभिन्नः ॥ २१ ॥ कृतं चतुष्कं द्वापरं
 द्विकम् ॥ २४ ॥

[निप०] कृतं चतुरङ्कमेवमत्रम् । त्रेता तृतीयमत्रम् ।
 एकोऽङ्कः कलिः । द्वितीयोऽङ्को द्वापरः । यथा उद्योगपर्व-
 णि 'न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च । कलिश्च
 भवेत्तत्र यत्र त्वं कर्णं मन्यसे' इति भगवद्बचनम् ।
 चतुर्गुणान्नाञ्जानो वुरोदगद्वा हानिरूपा इति । कलिश्च
 युद्धम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यानामहं वनिमहाराज विराटपर्वणि
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ १० ॥

नहि गान्दीवनिर्मुक्ता गार्ध्रपक्षाः सुतेजनाः ।
नान्तरेष्ववतिष्ठन्ते गीरीणामपि दारणाः ॥ २५ ॥
अन्तकः पवनो मृत्युस्तथाऽग्निर्विडवामुखः ।
कुशुरेते क्वचिच्छेपं न तु क्रुद्धो धनञ्जयः ॥ २६ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ५१

भीष्मेण द्रोणकृपावत्पाम्नां परितारस्वनम् ॥ १ ॥ कर्णदुयौधनम्प्यां द्रोणादिभ्रमापनं च ॥ २ ॥

भीष्म उवाच—

साधु पश्यति वै द्रौणिः कृपः साध्वनुपश्यति ।
कर्णस्तु क्षत्रधर्मेण केवलं योद्धुमिच्छति ॥ १ ॥
आचार्यो नाभिवक्तव्यः पुरुषेण विज्ञानता ।
देशकालौ तु संभक्ष्य योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ २ ॥
यस्य सूर्यसमाः पञ्च सपत्नाः स्युः महारिणः ।
कथमभ्युदये तेषां न प्रमुह्येत पण्डितः ॥ ३ ॥
स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येषुपि धर्मविदो जनाः ।
तस्माद्द्राजन् ब्रवीम्येव वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ४ ॥
कर्णो हि यद्वोचत्त्वां तेजःसंजननाय तत् ।
आचार्यपुत्रः क्षमतां महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ५ ॥
नायं कालो विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते ।
क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्येण कृपेण च ॥ ६ ॥

[लक्षा०] न कृतं द्वापरं नचेत्यत्र कृतं भवद्भूत-
कर्मणः प्रतिकर्म न क्षिपति । शकुनिं भवच्छकुनिवत् कंचन
शकुनिं च न क्षिपति ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वादिराजमरिचिरे लक्ष्मणकारे विराट-
पर्वणि पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

[चतु०] अन्तरेषु मध्येषु ॥ २५ ॥

इति श्रीचतुर्भुजमिभट्टाचार्या महाभारतटीकायां विराटपर्वणि
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

[सर्व०] शमनः यमः ॥ २६ ॥

इति श्रीसंज्ञनामयणवृत्तौ भारताभ्युपनिषत् विराटपर्वणि
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

[विरो०] वडवामुरर और्वैः ॥ २६ ॥

इति श्रीमहाभारतटीकायां विरोधार्थप्रकरणं विराटपर्वणि
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

[नील०] साधिति ॥ १ ॥ यस्य दुयौधनस्य पञ्च
पाण्डवाः ॥ ३ ॥ यत् अत्रोचदाचार्यस्य निन्दारूपं तत्त-

यथा सभायां द्यूतं त्वं मानुलेन सहकरोः ।
तथा युध्यस्व संग्रामे सौवलेन सुरक्षितः ॥ २७ ॥
युध्यन्तां कामतो योधा नार्हं योत्स्ये धनञ्जयम् ।
मत्स्यो ह्यस्माभिरायोष्यो यथागच्छेत्त्रैवां पदम् ॥ २८ ॥

भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथाऽऽदित्ये मभा तथा ।
यथा चन्द्रमसो लक्ष्मीः सर्वथा नापकृष्यते ॥ ७ ॥
एवं भवत्सु ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रं च प्रतिष्ठितम् ।
चत्वार एकतो वेदाः क्षात्रमेकत्र दृश्यते ॥ ८ ॥
नैतत्समस्तंभुभयं कस्मिंश्चिदनुशुभम् ।
अन्यत्र भारताचार्यात्सपुत्रादिति मे मतिः ॥ ९ ॥
वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् ।
जामदग्न्यमृते राजन् को द्रोणादाधिको भवेत् ॥ १० ॥
ब्रह्मास्त्रं चैव वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते ।
आचार्यपुत्रः क्षमतां नायं कालो विभेदने ॥ ११ ॥
सर्वे संहस्य युध्यामः पाकशासनमागतम् ॥ १२ ॥
बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः ।
मुख्यो भेदो हि तेषां तु पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ १३ ॥

स्यैव तेजः संजननायैव न तु द्वेषात् ॥ ५ ॥ बलस्य
सैन्यस्य व्यसनानि विनाशकानि ॥ १३ ॥

[अर्जु०] नाभियोक्तव्यो न क्षेतव्य इति वा
पाठः ॥ २ ॥

[चतु०] नाभियोक्तव्यः तोषालम्भनीयः ॥ २ ॥
ते तुभ्यम् ॥ ४ ॥

[सर्व०] भारताचार्यात् भरतवंशोद्भवानामाचार्यात्
॥ ९ ॥ धलं सैन्यम् ॥ १३ ॥

[विरो०] योक्तव्यः वक्तव्यः (दे) ॥ २ ॥ भेदः अन्यो-
न्यविरोधः । पापिष्ठोऽधमः ॥ १३ ॥

[विप०] सपत्नाः शत्रवः । प्रहारिणो योद्धारः
॥ ३ ॥ आचार्येणोक्तं कृतं वा सर्वं क्षन्तव्यम् । 'स्वय-

माचरते यस्मादाचारं स्थापयत्यपि । आचिनोति च शा-
स्त्राणि ह्याचार्यस्तेन चोच्यते । जिहामे चतुरो वेदाः कर्णमे

२५ नि. 'मुंका घरा द्वादीनिपयनाः । २८ क. घ. च. ण. व. नि.
क्षमताभावो । पञ्चोऽप्य व' ॥ ५० ॥

१ अ. द्वे श्रेष्ठः । व. अ. पञ्चोऽप्यु' । २. च. इ. नाभियोक्तव्यः क-

नावमन्तव्यः । ३ व. न प्रयुज्येत । ५ व. कणो वदोभोवच्छेद. संजन-
नाय वः । ६ अ. 'चार्येण च भीमता । ७ व. लक्ष्म सर्व' । ११ व. अ.
कणः स्वभेदेने ।

अश्वत्थामोवाच—

नैव न्यायमिदं वाच्यमस्माकं पुरुषर्षभ ।
किं तु रोपपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १४ ॥
शूरोरपि गुणा श्राद्धा दोषा वाच्या गुरोरपि ।
सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ॥ १५ ॥

दुर्योधन उवाच—

आचार्य एष क्षमतां शान्तिरत्र विधीयताम् ।
अभिद्यमाने तु गुरौ तद्वृत्तं शेषकारितम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततो दुर्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत ।
सह कर्णेन भीष्मेण कृपेण च महात्मना ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्रोण उवाच—

यदेतत्प्रथमं वार्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।
तेनैवाहं प्रसन्नो वै नीतिरत्र विधीयताम् ॥ १८ ॥
यथा दुर्योधनं पार्थो नोपसर्पति सङ्घे ।
साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १९ ॥
वनवासे हनिर्दृष्टे दर्शयेन्न धनञ्जयः ।
धनं चालभमानोऽत्र नाद्य तत्सन्तुमर्हति ॥ २० ॥
यथा नार्यं समायुञ्ज्याद्धर्तारान्प्राक्कथञ्चन ।
न च सेना पराजय्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २१ ॥
उक्तं दुर्योधनेनापि पुरस्ताद्वाक्यमीदृशम् ।
तदनुसृत्य गाङ्गेय यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २२ ॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

सशरं धनुः । उभयोर्द्रोणसामर्थ्यं श्रापादपि शरादपि ॥ २१ ॥
यदि अस्मभ्यं रोपितं श्रापं दत्ते, अथ वा पाण्डवानाश्रित्य
युद्धं विवृते, तथापि दुःसदं भवति । एतेन श्राहणेणु दिव्या-
स्त्राणि फलद्रुह्याणि । श्राहणे उपग्राम एव गरीयान् ॥ ६ ॥

[नील०] नैवेति । अस्माकमिदं न्याय्यं वचनं त्वया सैन्य-
वाच्यं नैव निन्द्यम् । रोपेण दुर्दृष्टादिदर्शनजेन परीतस्तेन
गुरुणा द्रोणेन । गुणा अर्जुनस्य ॥ १४ ॥ हितं बलवता
सह निरैर्भयैर्द्विविचार्य योद्धव्यमित्येवंरूपम् ॥ १५ ॥
आचार्य इति । रोपादेतद्वचनमाचार्येणोक्तं न तु भेदार्यमिति
भावः । पाठान्तरे अभियहमाणे अभिमृष्यमाणे उपालभ्यमाने
इति यावत् । शेषकारितं द्रोणं कर्तव्यं कारणीयं च तत्सर्वं न
श्रुतं स्यात् । प्रस्तुतकार्यनाशो भवेदित्यर्थः ॥ १६ ॥ प्रथमं
मुख्यं भेदो न कार्यः क्षन्तव्यं चेति यदुक्तं तेनैवाह वाक्येन
प्रसन्नोऽसि ॥ १८ ॥ धनं चेति । धनं लब्ध्वा अस्मानु-
पेक्ष्य गृहं गमिष्यति गोघने अत्यन्तं दूरतोऽप्यैनीति युध्य-
तामस्माकं अन्तोभेदायं करिष्यतीति भावः ॥ २० ॥ समा-
युञ्ज्यात् संग्राम्यात् पराजप्यात् पराजयं प्राप्नुयात् ॥ २१ ॥
पुरस्ताद्वाक्यम्यसुक्तं अज्ञातवासशालः पूर्णो न वेति
प्रथमं विचार्यमित्येवंरूपम् ॥ २२ ॥

इति भीमहाभारते विराटपर्वणि
एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[अर्जु०] अभिपश्यमाने गुरौ तद्वृत्तं रोपकारितमिति
तेदवाचार्यश्रेयणं श्रुत्वा यस्मिन् रोपकारितमिदम् ॥ १६ ॥

१६ ग प र्षं वर । व अभियहमाणे हि । अभिपश्यमाने, अ अ-
ध्यायते । ग प च उक्तं गीतार्जुनम् ॥ १८ व ज वे वामप । ग व च
प (मन्त्रः) १९ च वयं दुर्योधनं पार्यं, व वयं दुर्योधनो वयो न गच्छेत् १९ ग
वशम् । ग व वयं दुर्योधने वने नः शान्तिं मेनेदन्तु । व वयं
रिवा १९

हीनाविरिक्तमेवेना भीष्मो वेदितुमर्हतीति उक्तं दुर्यो-
धनेन ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्जुनमिभ्रताया विराट-
पर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[चतु०] अभिमृष्यमाने अतिमात्रोक्ते श्रुत्तमितीति (१)
॥ १६ ॥ परं प्रस्तुतम् ॥ १८ ॥

इति श्रीचतुर्थमिभ्रताया महाभारतगीर्वाणा विराटपर्वणि
एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[सर्व०] नैव वाच्यं नैव निन्द्यम् ॥ १४ ॥ अभिप-
हमाणे अभिमृष्यमाणे उपालभ्यमान इति यावत् । शोषं कर्त-
व्यं कारणीयं च तत्सर्वं न श्रुतं स्यात् । प्रस्तुतकार्यनाशो
भवेदित्यर्थः ॥ १६ ॥ प्रथमं साधु पश्यतीति ॥ १८ ॥ गोघनं
लब्ध्वा अस्मानुपेक्ष्य गृहं गमिष्यति । गोघनेऽत्यन्तं दूरेऽप्यैनीति
युध्यतामस्माकमन्त एव करिष्यतीति भावः ॥ २० ॥ समा-
युञ्ज्यात्संग्राम्यात्प्राप्नुयात् । पराजप्यात् पराजयं प्राप्नुयात् ॥ २१ ॥
पुरस्ताद्वाक्यम् अज्ञातवासः पूर्णो न वेति ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्जुनमिभ्रताया विराटपर्वणि
एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[विरो०] तद्वृत्तं मम तद्वाक्यम् ॥ १६ ॥ सैनिकान्
पटुपर्यै सैनिकाना मध्ये दुर्योधनमिदमागं अर्जुनेन सह
युद्धम् ॥ १९ ॥ धनं गोघनम् ॥ २० ॥ पराजप्यात्
पराजयेत् ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्जुनमिभ्रताया विराटपर्वणि
एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

दुर्योधनेऽस्मिन् । नि ल. नाव परदी सेनिकम् । २० अ. वर्यं वरवचन
लुप्तं । अ व ल. ह्युत्तरम् । २१ क. वयं वा (ने) उपरान्तं युद्धेऽर्जुन-
वनेऽस्मिन् । अ व. वयं व न पराजयम् । २२ व व पुनश्चास्मिन् । इति
एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ५०

भीममेण दुर्योधन प्रति पाण्डवानामज्ञातवासकालात्प्रामाण्येन पूण इत्युपपादनम् ॥ १ ॥ पाण्डवपराङ्मल्लापानपूत्रा समा
मराज्यप्रदानयोत्पत्तयत्ताउग्राननिगणचोदना ॥२॥ राज्यदान प्रतिबन्धत्त दुर्योधन गोभि सह मगर प्रत्याप्य तेना मृत्युनरत्यनम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच—

कला काष्ठाश्च युज्यन्ते मुहूर्ताश्च दिनानि च ।
अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १ ॥
ऋतवदश्चापि युज्यन्ते तथा संवत्सरा अपि ।

[ध्रिप०] अभिप्रेक्षमाणे आक्षिप्यमाने । अभिपश्यमाने इति पाठे अभिपङ्क श्लोच । तदुक्तम् आचार्यक्षेपण वृत्त यस्य रोपेण कारितम् ॥ १६ ॥ द्वेष्णादीनाम भङ्गलक्षणोऽपराधो न स्पृशति हे सैनिका । यथा दुर्योधनो यतो यतवानसु दुरवर्तिनमर्जुन न स्पृशति साहसाद्भ्राभयेन यदि वा राज्य (नृणापि ?) मूढत्वात् तथा नीति शूराणामन्वरे भवितव्यमिति ॥ १९ ॥ उक्त दुर्योधनेनेत्यादि । दुर्योधनेन पुरस्ताद्यदुत्तम् किं समय पाण्डवाना समाप्ते नवेति भीष्म पृच्छयतामिति (?) यथावद्ब्रुममहति । यद्यसमाप्त कालस्तदा नाय धनञ्जय । तदा न किञ्चिद्भय मित्याशय ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयपदविवरणे निरूपणवर्गेणि
एकपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५१ ॥

[लक्षा०] कोप कारितो येन तत् कोपकारित कर्णे
कोपकरणमित्यर्थ । निवृत्त युद्धार्थैरिषु सन्नद्धेषु सत्सु
अन्त कलहस्य नाय काल इति भाव ॥ १६ ॥ पुरस्ता-
द्भाष्यमीदृशमित्यत्र ईदृशम् अज्ञातवासकाल पूर्णो नाभूर्दी-
दृशम् ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारत पारुपाने यदिराजविरचिते लशाभरणे
नि प एकपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५१ ॥

[नील०] कला काष्ठाश्चेति ॥ १ ॥ अत्र चतुर्विंशत्या
पञ्चैश्चान्न सन्नस्य चतुष्पञ्चाशदधिपदातत्रयदिनासम् ।
पञ्चभिर्गणत्रयनितात्मा मानस स एव द्वादशशापिशादि-
प्रतिज्ञामु गतामयनात्मिस्रादिषु च उपयुज्यते । त्रीणि
शास्त्रानि पञ्चपिण्डि निनानि पञ्चदशपिण्डिणा णत्रिंशद्वा-
पटानि त्रिंशद्भागानि सौरस्य सन्नस्य मानम् । तत्र
प्रापय ज्योतिर्विद सौरस्यसगानुरोनेन वर्षप्रवेशादिकं
सुरं च । ग्मात् परांपादादौ तु पाण्ड्रेणेति विदोषे मयपि
यदा ण्ययोगन्तरालिक मावनात्तो गण्यन्ते तदा सौर-
गता पृष्ठिन्त्र गण्यते । परं गगनाया त्रियमाणाया त्रयो-
दशमेरेषु पञ्च पाठमामा द्वे णिने मयत्रिंशद्भाग

एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥ २ ॥
तेषा कालातिरेकेण ज्योतिषा च व्यतिक्रमात् ।
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ॥ ३ ॥
एवामभ्यधिका मासाः पञ्च च द्वादश क्षपाः ।

पञ्चचत्वारिंशत्पलानि पञ्चदशाक्षराणि च । तथा च त्रिंवि-
दधिकानि नवदिनान्यवधिपूर्वैरधिकानि जातानि ज्योतिषा
नक्षत्राणा व्यतिरमात् सूर्येण चन्द्रेण च लङ्घनात् उप-
जायत अधिकौ भवत ॥ ३ ॥ अत्र तु अर्धमासाश्च
मासाश्च युज्यन्त इतिग्रहणात् त्रयोदशाना वर्षाणा चान्द्र-
मासा पट्पञ्चाशदधिक शत भवन्तीति त एव गृहीता
इति ज्ञेयम् । तथा च विजयदशम्या शूर्ते पाण्डवपराजय ।
लोके तथैव प्रायेण श्रुतकालत्वात् । श्रीप्रे च गोप्रहार्थं
प्रचूत्ता इत्युक्त तेन विजयदशम्यामागामिन्या त्रयोदश-
व्दपूरण भविष्यतीति दुर्योधनप्रत्याशा । पाण्डवास्तु चा-
न्द्राब्दमानेन त्रयोदशवत्सरानतिवाह कृतदृष्ट्या अभूवन् ।
तत्र विजयदशमीत पूर्वं पञ्चमासा द्वादश दिनानि प्रकटी-
भवितव्यम् तत्र दर्शान्तमासे वैशाखकृष्णसप्तम्यामाविर्भूता
प्रतिज्ञा निस्तार्यैव कानिचिदधिकान्यपि दिनानि अति
वाह आविर्भूता इत्यर्थ ॥ ४ ॥

[अर्जु०] हीनातिरेकत्व निर्भागस्य कालस्य मुरयया
श्रुत्या न धत्ते किंतुपचारेण । तथैव स्फुटिकरोति—काल-
स्तात् युज्यन्ते मुहूर्ताश्च दिनानि च इत्यादिना । मुहूर्त इत्युप
लक्षण निमेषादयोऽपि विज्ञेया । हे तात् दुर्योधन एते मुहूर्त-
दय सन्नसरान्ता कालत् कालेन युज्यन्ते कालेन सन्नद्धा
इत्यर्थे ततो मुहूर्तादिभेदात्कालोऽपि भिद्यते इत्युपचारी-
जमिति तात्पर्यम् ॥ १ ॥ एतद्वाक्त भवति निमेषादिव्य-
वहार कालेन द्विराण (?) तथाहि चतु पञ्चमचलनादिविया-
भेदेन भिद्यते अत एवाह 'एव कालविभागेन कालचर-
प्रवर्तते' इति । एव त्रमेण कालविभागेन मुहूर्तादिभेदेन
कालचर कालसमूह प्रवर्तते इति 'चत्र कोप पुमान्
श्रीर वसे मैत्रयथाङ्गयो' इति मेदिनी ॥ २ ॥ काल-
तिरेकेण कालाधिन्येन पञ्चम पञ्चमे द्वौ मासावुपजीयत ।
एवामभ्यधिका मामा पञ्च च द्वादश क्षपा । त्रयोदशा
वर्षाणामिति म कर्त्तन मति । उपजीयत उपजीयते छान्द-
स परमैपदम् । उपजीयते इति पाठे तिष्ठा तिष्ठो भवती-

त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः ॥ ४ ॥

तिद्विले एकरवन्म् । एतेनाष्टादशाहोरात्रोत्तरपन्थामा-
थिनद्वाद्वाहन्तरैरत्रयोदश वर्षाणि मन्त्रकृति संश्लेषः ॥ ३ ॥

[चतु०] ज्योतिषां मन्त्रशास्त्रादीनाम् । उपचारतः
अभिर्नामवतः । मार्गवर्षद्वयेनैकोऽधिमामः पवतात्यर्थः ।
'पश्चमे पश्चमे वर्षे द्वौ मामावुपचारयतः । एषामव्यभिच-
रामाः पञ्च च द्वादश क्षपाः ॥ त्रयोदशानां वर्षाणामिति
मे वर्तते मतिः ।' द्वाविति बीष्मायां बोध्यः । उपचीयत
उपचीयते ब्रह्मे इति यावत् । चन्द्रार्त्तभ्यामिति शेषः ।
तथा च सृतिः 'एकवर्षतृतीयात्रासप्तदशानामधिमामसम् ।
श्राद्धे जनयतः पूर्वं पश्चमेऽद्वे तु पश्चिमम् ॥' इति अस्याः
वर्षद्वयस्य वर्षार्थस्य चान्ते चन्द्रार्त्तं पूर्वमभिमानं जनयतः ।
पश्चमेऽद्वेऽद्वे परमिति श्राद्धे मासवादिपक्षे । एतवौत्मर्गिक-
त्वादुक्तम् । 'दशानां फाल्गुनानां प्रायो मासस्य च
क्षयिन्' इत्यन्तोक्तवान् ॥ ३ ॥ एषां भद्रमभिप्रेतानां
सौरवर्षाणां त्रयोदशानामित्यर्थः । अधिका एषां पूरकत्वे-
नातिविकल्प इत्यर्थः । द्वादशार्थे क्षपाः द्वादशक्षपाः
शाक्यार्थादित्वात् । पद्महोरात्रा इत्यर्थः । यद्वा क्षपागज्यो-
मुख्यगौणवृत्त्या राज्ञो दिने च वर्तते तेन पद्मिनानि
पद्मात्रयक्षेति मिथिला द्वादशक्षपाः । नतु द्वादशाहो-
रात्रा इति । पद्मिनानामिति वक्तव्ये द्वादश क्षपा इति
शेषदि (नानाविक) त्वेन उद्दिष्टदुःसमोहादिजननस्वप्रयो-
जनमभवादिनमपि रात्रितरा व्यपदिष्टमिति । एवं च
पश्चमे वर्षे द्वौ चन्द्रौ अधिष्मानौ इति त्रयोदशव-
र्षपूर्विकरिति भीष्मव्याभिप्रायः । एषामव्यधि (व्यधिना)
इत्यर्थेन भद्रमभिप्रेतसौरत्रयोदशवर्षाणां पद्मिनानिपश्च-
मासस्युत्पत्ता चेति । एतेन चान्द्रादेवेति भीष्मव्याभिप्रायः ।
एतदेव व्यक्तमविव्यक्ति 'येषां युधिष्ठिरो राजा'
इत्यादौ । अयं च प्रथमतुर्ब्रह्मसिद्धिनेत्तरणमासाधि-
कसौरवर्षद्वयेषु वर्षेषु मन्सु चान्द्रत्रयोदशवर्षपूर्वी । स
च चतुर्विंशो ज्येष्ठस्य, तस्मिन् कृष्णाष्टमी तत्पूर्वमदस्यां
दशिनगौणद्वयः परमासस्य सप्तमीमित्युक्तवान् । दुर्वावतस्य
युधिष्ठिरादिभिः त्रयोदश वर्षाणि परीष्टवतानि तानि च
सौरमने आगामिद्वाविंशसंखान्त्यां संपूर्णानि भविष्यन्ति ।
एतद्व्यन्तर एवाहुते ह्यः । तत्र च भीष्माद्यो न द्विमपि
वदन्ति चान्द्रात् । एवेति नतु सावनात्तः सौरादो
वेति । यदि हि तयोरेवतरादृशं शास्त्रं स्यात्तद-
स्मिन्धान्त्रे त्रयोदशवर्षपूर्विकदिने सावनाचसनादौ धर्मर-
प्रमावेन दुर्वापनादिभिरहुते न शतः स्यात् । नीष्म-
स्यापि धान्तत्वं प्रपते । 'येषां युधिष्ठिरो राजा ते वर्षं

मर्षं यथावचरितं यद्यदेभिः प्रतिश्रुतम् ।

धर्मोऽपराप्त्युः' इति भीष्मोक्तं युधिष्ठिरस्य धर्मशास्त्रत्वं
व्याहृत्येव । यस्मिन्दिने गौमहः तस्मिन्नेव दिने (प्रतिश्रु-
तिज्ञाया) चान्द्रत्रयोदशवर्षपूर्विकरिति फाल्गुनीयस्यावादेव ।
पूर्वादिने त्रयोदशवर्षपूर्वो युधिष्ठिरस्य भीष्मस्य कुशोत्पादन-
निषेध एव मानम् । यत्र ते दिनद्वयानन्तरं विराट् प्रति युधि-
ष्ठिरादयः प्रकटीयन्तुः तत्कृपापि परिपाट्या शुभदिनादौ
स्वप्रशागार्थमिति । अत्र च (विराट्/विपरे) सौरसावतचान्-
द्रमानानां किनादृशीयमिति सिद्धान्तमज्ञानतः सर्वमान्य-
तत्त्वं भीष्मं प्रति प्रभो बोध्यः । अयं भावः 'दिवसस्य
द्वयस्यैः पष्टिभागमूलौ यतः । कर्गोत्पन्नद्वये तथैवैकं च
चन्द्रमाः' इत्युपरिष्ठा पन्थासाधिकाद्वादशवर्षेषु पश्चमासाः
पवन्ति । पश्चमामेषु पञ्चदिनासि पञ्च दिनेषु दश दशः
चतुर्विंशतिदिनेषु अष्टचत्वारिंशदशः अष्टपञ्चादशेषु
दशद्वयमिति पष्टिदश इति पद्मिनानामिति ज्येष्ठे चतुर्विं-
शदिनमादि कृत्वा कार्त्तिकसंखान्त्या सौरत्रयोदशवर्षपूर्विकः ।
पूर्व हि वृत्तत्रिधा पार्था वनवानामाज्ञानवासवतल्यां त्रयोदश
वर्षाणि परं कृतवन्तः । वर्षसप्तधान् एव शक्योऽत्र
सौरपञ्चमानिनं दुर्वापनं प्रति भीष्मचान्द्रमतेन सिद्धान्त-
माह अवत्रापदुन्मुक्तिरभिमन्युविवाहस्य ज्येष्ठे एव बोध्यः ।
अत्र चतुर्विंशदिने 'स तु शो वा परशो वा' इति उत्तरोक्ते-
त्तत्पूर्विके दिने दिने इति भगवदुक्तस्य विमर्शनिवृत्तपूर्विक-
मास वृत्तये इत्यर्थः प्रतीः तेषां ज्येष्ठस्य पद्मिने स्वप्रकाशः ।
तस्य संभारिवैर (त्वद्) दिनवृष्टिरप्युद्भवति । तत्र
पञ्चपदिनाभ्यन्तर एव दूतानामुपस्थानाद्वाहाकागमनं द्वा-
वातक्षाभिमन्युप्रसूतानामुपस्थानमनं बोध्यम् । तत्र च
विद्विष्टिगुद्वयं तेषां तन्कालानां पुष्पदिनेषां भग-
वदुपस्थितानां लोकैस्तत्र चरितवान् । अस्या स्तर्षणि
'पन्थानिह संवामो विहितमे मया महः । पन्थात्तान्ममे
मामि त्वं वीर निकनं गतः' इति अभिमन्युं प्रत्युत्तरादिना-
पञ्चनं विवृण्वत इति । मार्गशीर्षधर्मादिने हि अभिमन्यु-
पतनम् । ज्येष्ठेऽत्र हि मार्गशीर्षे सप्तमो भवतीति । 'अयं
पश्यस्य विविधा व्याख्या विद्विष्टिगुदाः । अन्नामिस्ता न
ददन्त्ये मार्गद्वयं हि न कस्यचिन्' इति ॥ ४ ॥

[सप्त०] अष्टादश निनेषाः फाट्ट । त्रिंशन्धाः
कृत्वा ॥ १ ॥ ज्योतिषा सूत्रांगनाम् । अत्र चतुर्विंश्या
पञ्चधान्द्रः संस्वरश्चतुःपञ्चमासत्रिंशत्तत्रपदिना मरुः ।
श्रीणि शतानि पञ्चदशसि द्वासानि पञ्चदश पष्टिदा एव-
श्रिगन्धकानि त्रिंशत्तानि सौमंस्वरस्य मानम् । तत्र
त्रयोदशवर्षेषु चान्द्रसौरस्य मन्त्रव्याभिप्रायः

दिनान्यधिकानि भवन्ति । तान्येव द्वादशदिनाधिषा उत्स-
र्गैत ग्फेनान्प्रशदिनात्मकाश्चान्द्रा मासा पञ्च भवन्तीत्या-
शयेनाह—एवामिति ॥ ४ ॥

[विरो०] यदि क्वसरा स्थिरा सुस्तदा प्रयोदशव-
र्षणि न गच्छेदुचिति क्वसरामामादावस्थिरत्वमाह—कालन
विरोधिकालेन । तथा च उत्तरकालस्य मुहूर्तादिस्वपय पूर-
मुहूर्तादिविरोधित्वादस्यैव पूर्वकालस्येत्यर्थः । महा प्रह-
भोत्यकाल ॥ १ ॥ कालविभागेन कालवृत्तवालाद्यैरेण
कालचक्र युगाद्यपि ॥ २ ॥ ननु भवत्वेव तथापि प्रयो-
दशविरोधी चतुर्दश स तु नागत ग्वेत्याह—तेषामिति ।
तेषा क्वसराणा कालातिरेकेण कालवृद्ध्या । कुत इत्यत्राह—
ज्योतिषा सूर्यादीना व्यतिक्रमात् मन्दक्षिप्रगमनात् पञ्चम
इत्यादि । अय भावो भीष्मस्य—‘ यद्वादी सावनो मत ’
इत्यत्र प्रतिज्ञाया आदिपद्माहत्वे मानाभावादादिपदस्य
प्रकारवाचित्वेन यज्ञशौचवतनादिसाधारण्यमोभावात् गु-
ल्यचान्द्रस्यैव प्रतिज्ञाया ग्रहणम् । तथा च द्वाविति वीप्सा ।
द्वौ द्वौ इत्यर्थः । तथा च प्रयोदशवर्षे पञ्च मासा पञ्चदि-
नानि च भवन्ति । एवमधिकपञ्चमासैः पञ्चदिनानि । एव
वृद्धेरेकादशदिनानि । तन वर्तमानदिन परि(त्यज्य) गृह्य
(द्वौ) पञ्चमासौ (सप्तदश) द्वादश दिवसा अधिकास्तदाह—
यद्वा भवति भार्गव । सावने च तदा माने दिनपदक प्रपूर्पते ।
इति ज्योतिर्वचनेन सावने वर्षे दिनपदकवृद्धिः । तथा च
पञ्चमे पञ्चमद्वये द्वौ मासौ भवत वर्षत्रयेण च अष्टादश
दिनानि तेन वर्तमानदिन परित्यज्य द्वौ मासौ सप्तदश
दिवसा अधिकास्तदाह—एवामिति । मासौ अत्र स्त इति
मासा मासद्वययुता पञ्च च द्वादशक्षपा सप्तदश क्षपा ।
ननु युधिष्ठिरस्ताई कथ न प्रकटो भवति । मैवम् । युधिष्ठिर-
स्याय भाव—‘ प्रतिज्ञाया अर्थाद्राज्यभोगत्यागरूपत्वेन सर्वेषा
वर्षाणामेव ग्रहणस्योचितत्वात् । यथा चातुर्मासस्य त्रिवि-
धत्वेन विधि कुत्रविदेव । निषिद्धद्रव्यत्यागस्तु सर्वत्रैव । तेन
सौरोऽपि क्वसरो गृहीत । तथा च सौरापाहप्रथमदिने
शुक्लपञ्चम्या वनवासारम्भ । एवद्वेषेऽपि ज्येष्ठकृष्णान्द्राभ्या
उत्तरापोग्रह । नवम्या सत्रान्ति । दशम्या प्रकटता । न च
ज्येष्ठ इति कुत इति वाच्यम् । धर्मपत्रस्य सममीमित्यभि-
धानात् धर्मी ग्रीष्मी पश्वी यत्र । तथा च प्रथमोपरिथत
त्वेन धर्मकाले ज्येष्ठ एव प्राह्य । ‘ ग्रीष्मे शत्रुवश गता ’
इत्युक्तत्वात् । एव चान्द्रज्येष्ठे उत्तराविवाह । युद्धमासे
मार्गशीर्षस्य सप्तमत्वं च क्षीपर्वणि वक्ष्यमाण चान्द्रेणैव ।
उपजायत, उपचीयत, उपचीयते एकत्वमार्पम् । वर्षाणाम-
धिका ॥ ३ ॥ ४ ॥

[विप०] कालाभ्यात्रेत्यादि । तथा चोत्त पुराणे—तत्र
एवमगरोवारणमात्रोऽधिक्रित्तियेय । तत्र ‘ काष्ठा निमेषा

द्वय पञ्च धैव त्रिंशत् पाष्ठा गणयैत्यत्रा नाम । त्रिंशत्
एतन्न भेन्नमुहूर्तामैत्रिंशत्ता गत्र्याग्नी समे तं । तथा क-
मुहूर्तादिनपञ्चमासवै ग्व मयसं गण्यन्ते । तथा च
श्रुति—‘ अतोरात्रार्ण्येमाना मामाश्च श्रवत् मयसं
प्रतिष्ठिता । अहर्द्वे मयसम् ’ इति । एतेषा मनेन
न्यायेन सर्वे सम्पूर्णं ज्ञातम् । कालत्राय प्रयुज्यते
कालन पूर्वापगनान्त्रिंशत्त्रे युज्यन्ते । उपाधिनेन मुहूर्ताया
सूर्यगतिभेदा । तेषा ज्योतिषा नक्षत्राणा सूर्यचन्द्राभ्या
व्यतिनमात् । यथा प्राप्तविपरीतातिनमात्वालातिरेकेण
सौरमासापेक्षया कालवृद्ध्या पञ्चमे वर्षे पञ्चमे मासे द्वौ
मासावधिर्नी जायते । यथाह स्मृति—‘ दिवसस्य हस्त्यर-
पष्टिभागमृते तत । करोत्येकमह’ शेष तथैवेकं च चन्द्रमा ।
द्वात्रिंशद्दिनेतैर्मासैर्दिने पोदशभिस्तथा । घटिकाणा चतु-
ष्येण स पतत्यधिमासक । दशोर्दग्ध्वान्द्रात्रिंशद्विषसैश्च
सावनो मास । सौरोऽर्द्राश्रिमोगात्राश्चन्द्रोऽहुपरिवर्त ।
एते चत्वारो मासा कर्मभेदेनेति । तेषा चतुर्णा मासाना
त्रियाष्टयकत्व यथा—‘ विवाहादौ भवेत्सौरान्द्रा स्थासि-
कृष्णैणि । यज्ञे सावनमित्याहुरार्षे सर्वत्रतेषु च । ’ श्रव
नाम प्रतिज्ञाकरण प्रयोदशवर्षाधि । ‘ सर्वत्रते प्रतिज्ञाया
नाक्षत्रो मास उच्यते । ’ एषा पाण्डवाना प्रयोदशसु वर्षेषु
पूर्वगणनया पञ्च मासा द्वादश दिनानि च पतन्ति । अत्र
साव्यवहारिकचान्द्रमासापेक्षया प्रयोदशवत्सरनियम एभि
प्रतिष्ठुत । स च सौरमासकृतप्रयोदशवत्सरपेक्षया द्वाद-
शरात्र्यधिकमासपञ्चकन्यूनत्वेऽपि एषा पूर्णा इत्यर्थः । पञ्चमे
पञ्चमे वर्षे ’ इति एकत्र पञ्चमे वर्षे पञ्चमे (अन्यत्र ?)
मासे छान्दसत्वान्मासशब्दलोप इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

[लक्ष्मा०] तेषा कालातिरेकेणेत्यत्र तेषा ज्योतिषा
सूर्यादिज्योतिषा व्यतिक्रमात् त्रिंशदिनै राशितो राश्य-
न्तर गमनमिति सामान्यन्यायमतिक्रम्य पुनर्दिनद्वयान-
न्तर राश्यन्तरे यत्सम्भ्रमण सोय व्यतिक्रम । तस्मात्काल-
तिरेकेण कालस्य अतिवृद्ध्या । पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासौ
सार्धवर्षद्वये एकोऽधिमास । पुन सार्धवर्षद्वये अपरोऽधि-
मास इति द्वौ मासावधिमासकौ । तेषा लोकरीत्या अधि-
कमासै सह प्रयोदशाना वर्षाणा पञ्च अधिमासा । दश-
वर्षाणा चत्वार । पुन सार्धवर्षद्वयस्य एको मास । एव
सार्धद्वादशवर्षाणा पञ्च अधिमासा । पुनरुर्वरितपमान-
साना द्वादश क्षपा । क्षपापदेन त्रिंशद्घटिकात्मकमर्षदिना-
मुच्यते । सपूर्णा पञ्च दिवसा इति यावत् । तस्मात् आपा-
तदर्शिन प्रयोदशवर्षाणा पञ्चदिनाधिकपञ्चमासै न्यूनतामा-
शङ्कन्ते । विधेवि नरतु प्रयोदशवर्षान्तगतपञ्चदिनाधिकपञ्च-
मासाना वृष्टिपृत्तया त्रिंशत्त्रिंशदिनात्मकद्वादशद्वादशमा-

एवमेतद्भुवं ज्ञात्वा ततो वीभत्सुरागतः ॥ ५ ॥
 सर्वं चैव महात्मानः सर्वं धर्मार्थकोविदाः ।
 येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मंस्परान्धयुः ॥ ६ ॥
 अलुब्धाश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम् ।
 न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्तेऽभ्युपायतः ॥ ७ ॥
 तदैव ते हि विक्रान्तमीषुः कौरवमन्दनाः ।
 धर्मपाशनिबद्धास्तु न चेदुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ८ ॥
 यच्चानृत इति ख्यायाद्यः स गच्छेत्पराभवम् ।
 वृणुयुर्मरणं पार्था नानृतत्वं कथञ्चन ॥ ९ ॥
 प्राप्तकाले तु प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्नरर्षभाः ।
 अपि वञ्चभृता गुप्तं तथावीर्यां हि पाण्डवाः ॥ १० ॥
 प्रतियुध्येम समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 तस्माद्यद्गत्र कल्याणं लोके सद्भिरनुष्ठितम् ॥

सानामैकैः संवत्सर इति पृथ्विदिनाधिकषष्ठ्यमासन्वूनत्रयो-
 दशवर्षाण्यपि संपूर्णत्रयोदशवर्षाणि वर्णयन्ति । दैवपितृका-
 र्यार्थं साधिक्रमाससंवत्सरानुरणेऽपि स्त्रोक्तनियमरक्षणाय
 पौर्णमासीतः पौर्णमासीपर्यन्तमेको मास इति चान्द्रमा-
 सानुरणेनैव कृतहृत्यत्यादिति भावः ॥ २ ॥ ४ ॥

[नील०] यच्च यदि च पाण्डवमनृतोऽयमर्जुन इति
 ख्यायान् कथयेत् स पराभवं गच्छेत् ॥ ९ ॥ धर्मसंहितं
 कर्म अयुद्धेन प्लैः सह ऐक्यं गत्वा राज्यप्रदानम् ॥ १४ ॥

[अर्जु०] विक्रान्तमीषुः ऐच्छन् किंतु धर्मरज्जुसंबद्धा
 न चलित्रवन्तो नियमादिति भावः ॥ ८ ॥ अभिगात्
 गच्छेत् ॥ ११ ॥ भावाभावौ जीवितमरणे दृष्टं निश्चितम्
 ॥ १३ ॥ युद्धावचरितं युद्धैरचितम् ॥ १४ ॥

[चतु०] अभ्युपायतः अधर्मतः ॥ ७ ॥ परमत्य-
 र्थम् । युद्धावचरितं युद्धैरप्यिकम् । धर्मसंहितं धर्मप्रधा-
 नम् ॥ १४ ॥ मामिका मदीया ॥ १६ ॥

इति श्रीचतुर्भुजमिश्रहृतायां महाभारतटीकायां विषयर्षणि
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

[सर्व०] यच्च यदि च पाण्डवमनृतोऽयमिति
 ख्यायात्कथयेत्स पराभवं गच्छेत् ॥ ९ ॥

[विरो०] तत्पाण्डवाचरणम् ; अनृतं छद्म ॥ ९ ॥
 अत्यगात् ; अभिगात् २ (दे) अभिगच्छेत्परमत्यर्थम्
 ॥ ११ ॥ भावाभावौ जीवितमरणे । जयाजयौ उद्देश्य

तत्संविधीयतां शीघ्रं मा नो ह्यर्थोऽध्यागात्परम् ॥ ११ ॥
 नहि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ।
 एकान्तसिद्धिं राजेन्द्र संप्राप्तश्च धनञ्जयः ॥ १२ ॥
 संप्रवृत्ते तु संग्रामे भावाभावौ जयाजयौ ।
 अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंगमम् ॥ १३ ॥
 तस्माद्युद्धोचितं कर्म कर्म वा धर्मसंहितम् ।
 क्रियतामाशु राजेन्द्र संप्राप्तश्च धनञ्जयः ॥ १४ ॥

दुर्योधन उवाच—

नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह ।
 युद्धोपचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं प्रविधीयताम् ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच—

अत्र या मामिका युद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ।
 सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनन्दन ॥ १६ ॥

सिद्धिपलायने ॥ १३ ॥ अपचरितं ? युद्धोचितम् ।
 (दे) अनुचरितं च कर्म राज्यार्षदानम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारतटीकायां निषेधाधर्मज्ञान्यां विषयर्षणि
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

[चिप०] अनुपायतः अधर्मेण उपायैः सामादिभिरिव वा-
 ञ्छन्ति ॥ ७ ॥ वृणुयुर्मरणं पार्था इति । अस्यार्थः अयं
 युधिष्ठिरोऽनृतोऽनृत्य इति यः ख्यायेत् । युद्धे वा पराभवं
 गच्छेत् पराजयात् । उभयोर्मथ्यात् पार्था मरणं वृणुयुः ।
 न अनृतत्वमित्यन्वयः ॥ ९ ॥ मा नो ह्यर्थोऽध्यागात् पर
 इति पाठे नोऽन्माकं पर उन्कृत्योऽर्थः । अवश्यं करणीयः ।
 समागच्छतु । अन्योऽपि वा द्वितीयोऽर्थः परम् अर्जुनं
 मातिगात् ॥ ११ ॥ भावाभावौ जीवितमरणे ॥ १३ ॥
 धर्मसंहितं धर्मयुक्तं संशानरूपं राज्यदानलक्षणं कर्म ॥ १४ ॥
 युद्धाधिकारिकं युद्धाधिकारयोग्यम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयर्षिणुरणे विषयर्षणि
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

[लक्षा०] कस्माद्धर्मं पण्ययुरित्यत्र पण्ययुः पराजयं
 प्राप्नुयुः । जिघातोर्भूघातोश्च पराभवाथरूपरेल्युपसर्गयोग-
 वद्भासानुयासनाद्यानेरपि तस्योपसर्गस्य योगो द्रष्टव्यः
 ॥ ६ ॥ यथानृत इति ख्यायेदित्यत्र तावुमौ लोके स्त इति
 योग्यपदाध्याहारैणान्वयः । एकान्तसिद्धिं नियमेन कार्य-
 सिद्धिम् ॥ १२ ॥ तस्माद्यदानचरितमित्यत्र दानचरितं
 पाण्डवानामर्षराज्यप्रदानस्य चरितम् आचरणं वा । धर्मम-
 हितं क्षत्रियधर्मेण सहितं कर्म युद्धकर्म वा ॥ १४ ॥

७ व. 'स्तेजस्यकः' । अ. अनुपायतः । ८ व. विनिश्चयन्तीषुः । अ.
 क्षत्रियव्रताः । ९ व. यथानृत इति ख्यायेत्तु [घन] ; अ. तथानृतमिति
 ख्यायेत्सः स । ११ व. तथा राज्याभ्यां । अ. गमिष्यन्त्यापिर्षणं अ. अण्यः

पण्ययुः पराजयं प्राप्नुयुः । जिघातोर्भूघातोश्च पराभवाथरूपरेल्युपसर्गयोग-
 वद्भासानुयासनाद्यानेरपि तस्योपसर्गस्य योगो द्रष्टव्यः
 (ता.) । १३ व. दृष्टमेतदसंगमः । १४ व. तस्माद्यदानचरितमित्यत्र
 अ. अण्यः । १५ व. युद्धाधिकारिकं । अ. युद्धाधिकारिकं । अ. अण्यः ।

निरुप्य हि बने वासं कृत्वा कर्भोतिमानुपम् ।
 अभिवादादयते पार्थः श्रोत्रे च परिपृच्छति ॥ ७ ॥
 चिरदृष्टोऽज्यमस्माभिः प्रज्ञावान्वान्धवमियः ।
 अतीव ज्वलितो लक्ष्म्या पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ॥८॥
 रथी शरी चारुतली निपङ्गी
 शङ्खी पताकी कवची किरिटी ।
 खड्गी च धन्वी च विभाति पार्थः
 शिखी वृतः सुग्भिरिवाज्यसिक्तः ॥ ९ ॥

अर्जुन उवाच—

इषुपाते च सेनाया हयान संयच्छ सारथे ।
 यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन् कर्मां कुरुकुलाधमः ॥१०॥
 सर्वानिताननादस्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम् ।
 तस्य मूर्ध्नि पतिष्यामि तत एते पराजिताः ॥ ११ ॥
 एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरम् ।
 भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेश्वासाः समागताः ॥१२॥
 राजानं नात्र पश्यामि गाः समादाय गच्छति ।
 दक्षिणं मार्गमास्थाय शङ्के जीवपरायणः ॥ १३ ॥
 उत्सृजेतद्रयानीकं गच्छ यत्र सुयोधनः ।
 तत्रैव योत्स्ये वैराटे नास्ति युद्धं निरामिपम् ।

त्यसौ कौरवेन्द्रम् । नाटकीय. श्लोकोऽयं प्रसङ्गादिह
 लिखितः ॥ ६ ॥

[लक्षा०] द्वाभ्यां द्वाभ्यां बन्धुराप्रनिपातौ । बन्धुरौ
 क्लेशधन्वन्शालौ अप्रनिपातौ ययोस्तौ ॥ ६ ॥

[नील०] चारु तलं हस्तावापश्चारुतलं तद्वान् चारु-
 तली सुग्भिः जुष्टप्रभृतिभिः ॥ ९ ॥ इषुपाते इषुपात-
 प्रमिते देशे, असौ दुर्योधनः ॥ १० ॥ महेश्वासाः महनीय-
 धनुषः ॥ १२ ॥ रथवंदं रथसमूहम् ॥ १६ ॥ आ-
 वृतां भूमिं नापश्यन्निति न अपि तु शैरावृतामेवाप-
 श्यन् ॥ २१ ॥

[अर्जु०] संयच्छ स्थिरवाणं (?) वृत् ॥१०॥ निरामिपं
 निरुपादानम् 'उपादानेऽपि चामिपम्' इति कोपः ॥ १४ ॥
 रस्मान् प्रमहान् बाहान् अध्वान् ॥ १५ ॥ रथवंदं
 रथसमूहम् 'पुंसि वंदः कृञ्जे वेणौ वृष्टानय्यरुर्णयो.' इति
 भेदिनी ॥ १६ ॥ नैपोऽन्तरेण राजानं एष दुर्योधनं विना

तं जित्वा विनिवर्तिष्ये गाः समादाय वै पुनः १४
 वैशम्पायन उवाच—
 एवमुक्तः स वैराटिर्हयानसंयम्य यत्रतः ।
 नियम्य च ततो रस्मीन्यत्र ते कुरुपुङ्गवाः ।
 अचोदयत्ततो बाहान्यत्र दुर्योधनो गतः ॥ १५ ॥
 उत्सृज्य रथवंशं तु प्रयाते श्वेतवाहने ।
 अभिप्रायं त्रिदित्वा च कृपो वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 नैपोऽन्तरेण राजानं वीभत्सुः स्यातुमिच्छति ।
 तस्य पार्श्वेण प्रदीप्यामो जवेनाभिप्रयास्यतः ॥१७॥
 नद्येनपतिसंक्रुद्धमेको युध्येत संयुगे ।
 अन्यो देवात्सहस्रास्रात्कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ।
 आचार्याय सपुत्राद्वा भारद्वाजान्महारथात् ॥ १८ ॥
 किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा ।
 दुर्योधनः पार्थजले पुरा नौरिव मज्जति ॥ १९ ॥
 तथैव गत्वा वीभत्सुर्नाम विश्राव्य चात्मनः ।
 शलभैरिव तां सेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत् ॥ २० ॥
 कार्यमाणाः शरीरैस्तु योधास्ते पार्थचोदितैः ।
 नापश्यन्नावृतां भूमिं नान्तरिक्षं च पत्रिभिः ॥२१॥

न स्यातुमर्हतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ पुग नौरिव इति अति निरुद्धे
 वा प्रयाति ॥ १९ ॥

[चतु०] शङ्के तर्ज्यामि ॥ १३ ॥ निरामिपं निरुपादानम्
 ॥ १४ ॥ पुग अमतः ॥ १९ ॥ नावृतामनावृताम् ॥२१॥

इति श्रीचतुर्धनमिश्रताया महाभारतटीकायां विराटपर्वणि
 विपञ्चोऽध्याय ॥ १३ ॥

[सर्व०] चारु तलं हस्तानापत्नद्वान् । सुग्भिः जुष्ट-
 प्रभृतिभिः ॥ ९ ॥ रथवंदं रथसमूहम् ॥ १६ ॥ अन्तरेण
 विना ॥ २० ॥

[विरो०] निरामिपं शत्रुपगभयग्रहितम् ॥ १४ ॥
 वंदं समूहम् ॥ १६ ॥ पुरा अत्रे ॥ १९ ॥ अपश्यन् २
 नापश्यन् च । वृतां च ॥ २१ ॥

[विप०] श्रोत्रे चेति । कुडाळं योद्धमनुतां प्रार्थयन्
 ॥ ७ ॥ नास्ति युद्धं निरामिपमिति चिरकालेभित्तप्रा-
 प्तिरहितम् ॥ १४ ॥ अन्तरेण राजानं दुर्योधनं विना ।
 'भूमिर्मितं हिरण्यं च त्रिप्रहस्य फलत्रयम् ।' एषा गावो

सुयोध ॥ १६ ॥ ज. विदेता व, ग घ न. व विदेपरर श्रोते । २१ ६.
 ग प 'मिथे विराटप्या ।

७ न. निरामि हि । १० व. इषुपतेषुः इषुपतेव । ११ न. सर्वानन्यान्-
 नादय । १२ व. ज. महेश्वासा न्वरहितान् । १४ न. समादाय सर्वम् ।
 १५ व. बाहान्श्वान् सन्पट । व. वय दुर्धनसन्पट; ज. वने राजा

तेषामापततां युद्धे नापयानेऽभवन्मतिः ।
 शीघ्रत्वमेव पार्थस्य पूजयन्ति स्म चेतसा ॥ २२ ॥
 ततः शङ्खं मद्ध्मौ स द्विपतां लोमहर्षणम् ।
 विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठं ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ २३ ॥
 तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ।

गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ २४ ॥
 अमानुषाणां भूतानां तेषां च ध्वजत्रासिनाम् ।
 ऊर्ध्वं पुच्छान्निधुन्वाना रेभमाणाः समन्ततः ।
 गावः प्रतिन्यवर्तन्त दिशमास्थाय दक्षिणाम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ५४

अर्जुनस्य दुर्योधनैर्नैस्तुमुलं युद्धम् ॥ १ ॥ कर्णत्रातुर्वधः ॥ २ ॥ कर्णेन सह युद्धं कर्णापयानं च ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य
 गास्ता विजित्वाथ धनुर्धराग्र्यः ।
 दुर्योधनायाभिमुखं प्रयातो
 भूयो रणं सोऽभिकीर्षमाणः ॥ १ ॥
 गोपु प्रयातासु ज्वेन मत्स्यान्
 किरीटिनं कृतकार्यं च मत्वा ।
 दुर्योधनायाभिमुखं प्रयातं
 कुरुप्रवीराः सहसाऽभिपेतुः ॥ २ ॥

तेषामनीकानि वहूनि गाढं
 व्यूढानि दृष्ट्वा बहुलध्वजानि ।
 मत्स्यस्य पुत्रं द्विपतां निहन्ता
 वैराटिमामन्त्र्य ततोऽभ्युवाच ॥ ३ ॥
 एतेन तूर्णं प्रतिपादयेमान्
 श्वेतान्द्रयान्काञ्चनरश्मिभ्योऽक्रान् ।
 ज्वेन सर्वेण कुरु प्रयत्र-
 मासादयेऽहं कुरुसिंहवृन्दम् ॥ ४ ॥

वित्तम्, जिते दुर्योधने भूमिः पृथ्वीराज्यम् । विराटस्य
 मित्रस्य चाऽर्धेप्राप्तिर्गोवालनात् ॥ १७ ॥ दुर्योधनः पार्थ-
 जल इति । पुरा पश्चात् । दुर्योधनः अर्जुनसमुद्रे मज्जतीति
 मद्भयति भविष्यत्यर्थे वर्तमानः । नौरिव प्रवहणमिव
 “यावत्पुरा निपातयोर्लट्” ॥ १९ ॥

[नील०] रेभमाणाः हन्त्यारवं कुर्वाणाः ॥ २५ ॥

इति श्रीनैल० भारतभारदीये वि० प० विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

[अर्जु०] अपयादे पलायने ॥ २२ ॥ रेभमाणाः शब्दं

कुर्वाणाः । पाठान्तरमवद्यम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्जुनसमिधृतायां विराटपर्वणि
 विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

[सत्य०] रेभमाणाः हन्त्यारवं कुर्वाणाः ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्जुनसमिधृतायां विराटपर्वणि
 विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

[विये०] रेटमानाः २ रेभमाणाः (अ दे) शब्दं कुर्वाणाः

(दे) ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्जुनसमिधृतायां विराटपर्वणि
 विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

[विये०] रेभमाणाः शब्दं पुर्यन्त्यः । रेभु रभि अभि

२२ ब. टोपं तु क. निना । २५ अ. प्रजापुत्राणां सर्वेषां भूयानां इति विप-
 चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

१. २. व. विपि। प्र. ३. १. व. भूतो मव विनाभे (प्रतिनयो) वि. ६.

शब्दार्थाः । गावः प्रतिन्यवर्तन्त इति बलीवर्दा अपि
 निवृत्ताः । “माम्यपद्युसंघेष्वतरुणेषु स्त्री” स्त्रीलिङ्गशे-
 पात् । ‘एते वर्मभृतोऽभितो मद्जलप्रस्यन्दिनो दन्तिनः
 सौनासीरिमभिद्रवन्ति गिरयो भूयः सपक्षा इव । अध्येते
 रथिनस्तुरङ्गिणा इमे धावन्त्यमी पत्तयः प्रेक्ष्यैवं तु महा-
 सुरा इव पुरा वैरं स्मरन्तो हरेः’ क्षेपकोऽयम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारतविषमपदविवरणे विराटपर्वणि
 विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

[लक्ष्णा०] तेषां नैवाभियाने च नाभियाने इत्यत्र अभि-
 याने पार्थं प्रत्यभिगमने । नाभियाने अभियानादन्यस्मिन्
 परावृत्त्य गमने ॥ २२ ॥ रेभमाणाः समन्तत इत्यत्र रिभु
 शब्द इतिधातोः । रेभमाणाः क्रन्दन्त्यः ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्जुनसमिधृतायां विराटपर्वणि
 विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

[नील०] स इति ॥ १ ॥ एतेन पथा काञ्चनमया
 रश्मयो रजवस्ता एव योक्ताणि धन्वनानि येषां तान् । कुरु-
 सिंहस्य दुर्योधनस्य वृन्दं सुप्यम् । वृहि वृद्धौ अस्मात्कप्र-
 त्यये हस्य दः ॥ ४ ॥

२२; पार्थस्य विपनागो विरुषेन्द्र, ज. मत्स्यस्य राक्षः विपनागोऽर्जुः । ३
 क. गाण्डीवस्य दुर्योधनस्य निहन्ता । ४ व. प्रतिपत्तमानम् । व. प्रवन्तमानाया
 एते; मासादयेति वृत् ।

गजो गजेनेव मया दुरात्मा
 योढुं समाकाङ्क्षति सूतपुत्रः ।
 तमेव मां प्रापय राजपुत्र
 दुर्योधनापाश्रयजातदर्पम् ॥ ५ ॥
 स तैर्हयैर्वीतजवैर्वृहद्भिः
 पुत्रो विराटस्य सुवर्णकक्षैः ।
 व्यध्वंसपत्तत्रधिनामनीकं
 ततोऽवहत्पाण्डवमाजिमध्ये ॥ ६ ॥
 तं चित्रसेनो विशिखैर्विपाटैः
 संग्रामजिच्छत्रुसहो जयश्च ।
 प्रत्युद्ययुर्भारतमापतन्तं
 महारथाः कर्णमभीप्समानाः ॥ ७ ॥
 ततः स तेषां पुरूपमवीरः
 शरसनार्चिः शरवेगतापः ।
 व्रातं रथानामदहत्समन्यु-
 र्वनं यथाग्निः कुहपुङ्गवानाम् ॥ ८ ॥
 तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते
 पार्थे विक्रणोऽतिरथं रथेन ।

[अर्जु०] एतेन धर्मेना । काञ्चनरश्मियोक्तान् योक्तं
 वन्धनप्रदहः ॥ ४ ॥

[सर्व०] एतेन पथा । काञ्चनमया रश्मयो रज्जवस्ता
 एव योक्ताणि बन्धनानि येषाम् ॥ ४ ॥

[विरो०] एतेन पथा ॥ ४ ॥

[विप०] मनःप्रियं मनोवाञ्छितम् । आजौ संग्रामे
 ॥ १ ॥ एतेन मार्गेण आसादयेयं प्राप्नोमि ॥ ४ ॥

[नील०] सुवर्णकक्षैः स्वर्णमयौ कक्षौ पल्याणस्य
 पश्चादध्वलपङ्क्तौ येषां वैः । 'कक्षः स्यादन्तरीयस्य
 पश्चादध्वलपङ्क्तौ' इति मेदिनी ॥ ६ ॥ अभीप्समानाः
 कर्णं जीवन्तमिच्छन्तः ॥ ७ ॥ व्रातं समूहम् ॥ ८ ॥
 विपाटः रथदण्डो धाणः ॥ ९ ॥ विहृत्य विलिप्य
 छित्त्वेत्यर्थः । अस्य तं प्रसिद्धं ध्वजं च मध्य उन्मथ्यापात-
 यन् अपयान् अपयान् ॥ १० ॥ गणस्य वाधितारं तेजो-
 हरं शत्रुन्तपनामा ॥ ११ ॥ नगो वृक्षः नगाम्नां पर्वता-
 म्नाम् । 'शैलवृक्षो नगाम्नाम्' इत्यमरः ॥ १३ ॥

[अर्जु०] कूर्मनरत्नेन शरविद्येणेण ॥ ११ ॥ नगो

विपाटवर्षेण कुरूमवीरो
 भीमेन भीमानुजमाससाद् ॥ ९ ॥
 ततो विक्रणस्य धनुर्विहृष्य
 जाम्बूनदाग्र्योपचितं दृढज्यम् ।
 आपातयत् ध्वजमस्य मध्य
 छिन्नध्वजः सोऽप्यपयाज्जवेन ॥ १० ॥
 तं शात्रवाणां गणवाधितारं
 कर्माणि कुर्वन्तमामाणुपाणि ।
 शत्रुन्तपः पार्थममृष्यमाणः
 समार्दपच्छरवर्षेण पार्थम् ॥ ११ ॥
 स तेन राजाऽतिरथेन विद्वो
 विगाहमानो ध्वजिर्ना कुरूणाम् ।
 शत्रुन्तपं पञ्चभिराशु विद्वु
 ततोऽस्य सूतं दशभिर्नयान् ॥ १२ ॥
 ततः स विद्वो भरतप्रेषेण
 वाणेन गात्रवर्णातिगेन ।
 गतासुरार्जो निपपात भूमौ
 नगो नगाम्नादिव वातरुग्णः ॥ १३ ॥

नगाम्नादिवैति पर्वतात्मकत्वात् रक्षा (?) इत्यर्थः । वातरुग्णः
 वातरस्तः ॥ १३ ॥

[चतु०] सुवर्णकक्षैः सुवर्णरत्नजुभिः ॥ ६ ॥ विपाटैः
 शरजातिविद्येणैः ॥ ७ ॥ कूर्मनरैः शरजातिविद्येणैः ॥ ११ ॥
 नगो वृक्षः । नगाम्नाद्विरिगित्तरान् । वातरुग्णः वायु-
 भ्रमः ॥ १३ ॥

[सर्व०] कक्षौ पल्याणस्य पश्चादध्वलपङ्क्तौ ॥ ६ ॥
 अभीप्समानाः कर्णं जीवन्तमिच्छन्तः ॥ ७ ॥ व्रातं
 समूहम् ॥ ८ ॥ विपाटः स्वृलदण्डो धाणः ॥ ९ ॥ वि-
 हृत्य छित्त्वेत्यर्थः ॥ १० ॥ नगः वृक्षः ॥ १३ ॥

[विरो०] सुवर्णकक्षैः सुवर्णभूषणैः ॥ ६ ॥

[विप०] एते विरसेनादयश्चत्वारो दुर्योधनभ्रातरः ।
 आपनन्तं युद्धाय प्राप्तुमिच्छन्तं महारथमनुत्तम् । कर्णमभी-
 प्तमानं योद्धुकामम् । महारथयत्नपणम् 'एको दशमहस्ताणि
 इन्तिनां यस्तु बोधयेत् । वेत्ति शस्त्राणि शस्त्राणि स महा-
 रथ उच्यते ॥ सहस्रं बोधयत्येकः स महारथ उच्य-
 ते । आजानुलम्बिनाहुर्यैः रथवः सोऽपि महारथः ॥

५ व. गजेनेव महादुरात्मो योढुं । व. वो योद्धुकाश्च । ६ व. ज. एते
 ह्येवोः । सिद्धैर्देवैः । ७ व. 'सुप्रतिजनाः' । ध. 'एतं महारथं कर्णमभी-
 प्तमानम् । ८ व. धर्मनर्यादिः कुहपुङ्गवान् । १० व. 'धनुर्विहृष्य । व.
 विप. २०

'स्तुनति प्रत्ययः । ११ व. 'नां' लुपि वचिर्ना । व. शत्रुन्तपेन मृ-
 ष्यमाणः । व. 'कूर्मनरत्नेन पश्येत्, क च कूर्मनरत्नेन । १२ व. एतं शत्रु-
 पथिम्' ।

नरर्षभास्तेन नरर्षभेण

वीरा रणे वीरतरेण भयाः ।

चकम्पिरे वातवशेन काले

प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ १४ ॥

हतास्तु पार्थेन नरप्रवीरा

गतासवोर्व्यां सुधुपुः सुवेपाः ।

वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः

पराजिता वासवजेन संख्ये ॥ १५ ॥

सुवर्णक्राण्णीयसर्वमन्द्या

नागा यथा हैमवताः प्रष्टद्धाः ।

तथा स शत्रून्समरे विनिघ्नन्

गाण्डीवधन्वा पुरुषप्रवीरः ॥ १६ ॥

चचार संख्ये विदिशो दिशश्च

दहन्निवाभिर्वनमातपान्ते ।

प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते

विशातयित्वा पवनोऽम्बुदांश्च ॥ १७ ॥

तथा सपत्नान्विकिरन्किरीटी

चचार संख्येऽतिरथो रथेन ।

शोणाश्ववाहस्य हयान्निहत्य

वैकर्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ।

एकेन सङ्ग्रामजितः शूरेण

शिरो जहाराय किरीटपाश्री ॥ १८ ॥

तस्मिन् हते भ्रातरि वृतपुत्रो

वैकर्तनो वीर्यमयाददानः ।

प्रगृह्य दन्ताविष नागराजो

महर्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् ॥ १९ ॥

स पाण्डवं द्वादशभिः प्रुप्लैकै-

वैकर्तनः श्रीग्रमथो जघान

विज्याध गात्रेषु हर्षांश्च

सर्वांन्विराटपुत्रं च करे निजघ्ने ॥ २० ॥

तमापतन्तं सहसा किरीटी वैकर्तनं वै तरसाऽभिपत्य

प्रगृह्य वेगं न्यपतज्ज्वेन नागं गहत्मानिव चित्रपत्तः २१

तावुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां

महावलौ सर्वसपत्नसाहौ ।

कर्णस्य पार्थस्य निशम्य युद्धं

दिदृक्षमाणाः कुरवोऽभितस्थुः ॥ २२ ॥

स पाण्डवस्तूर्णमुदीर्णकोपः

कृतागसं कर्णमुदीक्ष्य हर्षात् ।

क्षणेन सार्धं सरथं ससारथि-

मन्तर्दधे घोरशरीरवष्टृष्ट्या ॥ २३ ॥

महारथाच्छतगणौ विज्ञेयोऽतिरथो युधैः । एकादशसहस्राणि दन्तिनां यस्तु योधयेत् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स्मृतः सोऽतिरथो युधैः ॥ ७ ॥ अपयान् अत्र आदधात्वादिनिषेधः (?) । “ बहुल छन्दस्वमाड वेगेऽपि । ” इति पाणिनिः ॥ १० ॥ शत्रुंतपः औदीच्यो राजा । कूर्मनखेन वाणभेदेन कूर्मनसोऽकारफलेन ॥ ११ ॥ गात्रावरणातिगेन गात्रमङ्गमावरणं कवचं चेत्येतदुभयभेदिना । गतासुर्गतप्राणः । नगो वृक्षः । नगामात् पर्वतामात् ॥ १३ ॥

[लक्ष्म०] गतासुराजो निपातैत्यत्र गतासुः मूर्च्छा प्रातः विकर्णः ॥ १३ ॥

[नील०] गतासवः उर्ध्वमित्तिच्छेदः सन्धिरार्थः ॥ १५ ॥ आतपान्ते धर्मस्वरूपे निदाघे । ‘ अन्तः स्वरूपे नाशे ना ’ इति मेदिनी ॥ १७ ॥ शोणाश्वः वाहे वाहके

१४ क. नरर्षभास्तेन नरर्षभेण । ज. वातवशेन काले । ज. ‘तानीव महावनानि । १५ व. नरप्रवीरा भूमी सुप्रनामः सुवानः प्रथनाः । १६ व. नदाः किरीटिनः वृण्डलिनो मद्रुप्याः । पराजिताः पार्थवजेन संख्ये यथा वने निरवच्छन्नराजः । ज. ‘मे निशो गाण्डी’ । १७ व. विद्या (पा) तपःशालनेरो नुदन्ते, ज. विद्याश्वःशयुधो नुदन्ते । १८ ज. स सागसव । १९ व. वैकर्तनः शत्रुनाशकः च ज. वैकर्तनश्चापशूराददानः । व. भोग्य

रथे यस्य तस्य ॥ १८ ॥ आददान आदातुमिच्छन् प्रगृह्य आमहेण दन्ताविष पर्वतशिखरतुल्यौ अर्जुनोत्तरो प्रति अभ्यधावत् । ‘ दन्तः सानुनि कथ्यते ’ इति विश्वः । ‘ दन्तोऽद्रिकटकं कुञ्जे ’ इति मेदिनी ॥ १९ ॥ वेगं प्रगृह्य स्वीकृत्य ॥ २१ ॥ निशम्य युद्धादुरम्य दिदृक्षमाणास्तस्थुः ॥ २२ ॥

[सर्व०] आतपान्ते धर्मस्वरूपे निदाघे ॥ १७ ॥ शोणाश्वः वाहे वाहके रथे यस्य ॥ १८ ॥ दन्ताविष पर्वतशिखरतुल्यौ अर्जुनोत्तरो प्रति ॥ १९ ॥ प्रुप्लैकैः वाणैः ॥ २० ॥ निशम्य युद्धादुरम्य ॥ २२ ॥

[विरो०] तथा अभिमुखान् ॥ १६ ॥ उन्नदन् २ नुनदन् (?) (दे स्) ॥ १७ ॥ वेगं प्रगृह्य प्रकृष्टं कृत्वा । तमापतन्तम् ॥ २१ ॥ तावुत्तमौ दिदृक्षमाणाः ॥ २२ ॥

[विप०] हिमवति गिरौ भवा हैमवता देवद्विषा इति

दन्तानिव व्याघ्रराजो महर्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् । २० व. ‘नैः श्रीप्र-मिवाप्रपानः शीघ्रप्रपानपान । ज. निराटपुत्रस्य इवाः घ. निज्याध गात्रेषु प्रगृह्य बहुसर्वमपुत्राभिधितानिषिद्वात् । २१ ज. प्रगृह्य नागं । ज. ‘एतानिव शीघ्रवेगः । २२ च. ज. एतस्त्वोर्ध्वमतीव घोरं दिश्य’ । २३ क. ‘मुदीक्ष्य कर्षात् । च. ज. मुदीक्ष्य संख्ये । क. मन्तर्दधे मेघ इवा-विष्टया ।

ततः सृष्टिद्धाः सरथाः सनागा
 योषा विनेदुर्भरतर्पभाणाम् ।
 अन्तर्हिता भीष्ममुस्ताः सहाभ्याः
 किरीटिना कीर्णरथाः पृषत्कैः ॥ २४ ॥
 स चापि तानर्जुनबाहुमुक्ता-
 ष्छरान् शरौघैः प्रतिहत्य वीरः ।
 तस्यौ महात्मा सधनुः सवाणः
 सविस्फुल्लिङ्गोऽग्निरिवाशु कर्णः ॥ २५ ॥
 ततस्त्वभूद् तलतालशब्दः
 सद्यङ्गभेरीपणवप्रणादः ।
 मद्भवेदितज्यातलनिःस्वनं तं
 वैकर्तनं पूजयतां कुरुणाम् ॥ २६ ॥
 उद्भूतलाङ्गूलमहापताकाध्वजो-
 चर्मासाकुलभीषणान्तम् ।

॥ १६ ॥ अतिरथलक्षणं पूर्वमुक्तम् । 'रथः रथात्स्यन्दने काये' । अतिक्राय इत्यर्थः । वैकर्तनश्रवात् संप्रामजिन् ॥ १८ ॥ प्रगृह्य दन्तौ दन्तावुद्यम्येत्पर्यः । महर्षमं महाश्रेष्ठमर्जुनम् । महान्तमृषमं वृषम् ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारतविष्णुपर्वविषये विषट्पर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

[नील०] कर्णस्यान्तर्धानानन्तरमितरेऽपि शरैरन्त-
 र्हिताः कृताः ॥ २४ ॥ मद्भवेदितो मुक्तो ज्यातलयोर्नि-
 स्वनो येन तं पूजयतां तलतालशब्दः तलेन चपेटया
 वालः करास्फालनं तजः शब्दोऽभूत् । 'तलश्चपेटे तालद्रौ'
 'तालः करास्फले' इति च मेदिनी ॥ २६ ॥ उद्भूतमुप-
 रिष्टतं लाङ्गूलमेव महती पताका ध्वजाश्वलो यस्मिन्सत्य
 ध्वजस्य उत्तमौ अंशौ उपरिस्थितिर्यकृत्कामप्रमाणौ तत्र
 आकुल्या व्यप्राः ये भीषणाः भूतादयः ते अन्ते समीपे यत्न
 तम् । गाण्डीवनिर्हादिन सहृदतः प्रणादो येन तं गाण्डी-
 वनिर्हादकृतप्रणादं किरीटिनम् । ध्वजोपरिस्थिमूलनादः
 संवर्धितनादमित्यर्थः ॥ २७ ॥ द्रोणहृषौ च दृष्ट्वा ववर्षति
 अनुकृष्यते ॥ २८ ॥ महर्षिः शरौघैरशौषैश्च विवर्धनं
 छेदनं यत्र तस्मिन्नेषे विलभौ संनिहितौ चन्द्रसूर्यौ धनम-
 ध्यादिव तौ वाणसंघमव्याहोरोऽनुददर्श ॥ ३० ॥

इति श्रीवैशम्पयणीय महाभारतपर्वणि विषट्पर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

२४ क. सुमीस किरीटिना कर्णं १४ कः; व. भीष्ममुस्ता वेषः
 किरीटिना कर्णस्य वनेः । २५ क. मद्भवेदितौ । व. मद्भवेत्मा सधनुः ।
 अन्ते च-महर्षि पर्वण्युत्तमर्षिर्नीरु लक्ष्मणमुद्राद्यु दैवः । इत्येवम् ।
 २७ व. उद्भूतमीपं वृषः; व. भीष्ममुस्ता । २८ ज. पर्वोऽप वैह । ज.

गाण्डीवनिर्हादकृतप्रणादं
 किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः ॥ २७ ॥
 स चापि वैकर्तनमर्दयित्वा
 साश्वं समृतं सरथं पृषत्कैः ।
 तमाववर्ष प्रसभं किरीटी
 पितामहं द्रोणहृषौ च दृष्ट्वा ॥ २८ ॥
 स चापि पार्यं बहुभिः पृषत्कै-
 वैकर्तनो मेव इवाभ्यवर्षत् ।
 तथैव कर्णं च किरीटमाली
 संछादयामास शितैः पृषत्कैः ॥ २९ ॥
 तपोः सुतीक्ष्णान्मृजतोः शरौघा-
 न्महाशरौघास्त्रिवर्धने रणे ।
 रथे विलम्बाविव चन्द्रसूर्यौ
 घनान्तरेणानुददर्श लोकः ॥ ३० ॥

[अर्जु०] पृषत्कैर्शरैः कर्णरथं प्राप्येति शेषः ॥ २४ ॥
 उद्भूतलाङ्गूलमहापताका ध्वजोत्तमं साकुलभीषणान्तम् ।
 गाण्डीवनिर्हादकृतप्रणादं किरीटिनं वीक्ष्य ननाद कर्णः ।
 ध्वजोत्तमं किरीटिनं च दृष्ट्वा उद्भूतलाङ्गूलमहापताका-
 मुद्भूतम् उल्लिखं यद्ग्राह्णं तदेव महापताका यत्न ध्वजो-
 त्तमस्य । साकुलं यथा स्यात् तथा भीषण्यन्तं विन्दुलोप
 कार्यः ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारतविष्णुपर्वविषये विषट्पर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

[चतु०] ध्वजोत्तमानां कुलभीषणम् ॥ २७ ॥ घनान्तरेण मेधावकायेन ॥ ३० ॥

[सर्व०] तलेन चपेटया तालः करास्फालनम् ॥ २६ ॥
 लाङ्गूलमेव महती पताका ध्वजाश्वलो यस्मिन्सत्योत्तमौ
 अंशौ उपरिस्थितिर्यकृत्कामप्रमाणौ तत्राकुल्या व्यप्रा ये
 भीषणा भूतादयः ते अन्ते समीपे यम् । ध्वजोपरिस्थिमू-
 लनादः संवर्धितनादमित्यर्थः ॥ २७ ॥ शरौघैरशौषैर्वि-
 वर्धनं छेदनं यत्र तस्मिन्नेषे ॥ ३० ॥

[विरो०] कर्णं इति स्मृगुणप्रतिपादकगद्गद्माहृत्येन
 संवन्धेन परेषां कर्णा अन्त्य मन्वीत्यर्थाशयच् । तेन न
 पुनरक्तिः ॥ २५ ॥ ततो विन्दुतोऽग्निरिव तलतालमार्गः
 तलानां ज्यापातवारणानां तालानां करतलानां शब्दः ।

सर्पां च पृषत्करी । ज. ततो ववर्षत्; क. ननाद इत्येवमपि । २९ व. प्र-
 कृतप्रणादः । ३० ज. लक्ष्मणमुद्रा सरोऽपीरजन्मव्यपणम् । ज. इषे
 निर-पिब चन्द्रसूर्यौ शान्तवर्णः, क. शशुन्मन्तः विव चन्द्रसूर्यौ वनाः ।
 १ सप्तमोऽपि कर्णोऽपि विषट्पर्वण्यन्तरे इति प्रथमः ।

अथाशुकारी चतुरो ह्यांश्च
 विव्याध कर्णां निशितैः किरीटिनः ।
 त्रिभिश्च यन्तारममृष्यमाणो
 विव्याध तूर्णं त्रिभिरस्य केतुम् ॥ ३१ ॥
 ततोऽभिविद्धः समरावमर्दां
 प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः ।
 गाण्डीवधन्वा ऋषभः
 कुरूपामजिह्मगैः कर्णमियाय जिष्णुः ॥ ३२ ॥
 शरास्त्रवृष्ट्या निहतो महात्मा
 प्रादुश्चकारातिमनुष्यकर्म ।
 प्राच्छादयत्कर्णरथं पृष्कैर्लौ-
 कानिमान्सूर्य इवांशुजालैः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ५५

पार्थेन वृरवले विध्वस्य कृपाभियानम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

अपयाते तु राधेये दुर्योधनपुरोगमाः ।

अनीकेन यथा स्वेन शनैराच्छन्त पाण्डवम् ॥ १ ॥

‘तालः वरतले’ मेदिनी । प्रचण्डितः सिंहनादानुकूलमु-
 खादिव्यापारः, ज्या सहितं तलं ताभ्यां निःस्वनी यत्र तं
 कर्णम् ॥ २६ ॥ उद्धृत्यादि । उद्धृतं वानरलाङ्गलं यस्यां
 एतादृशी महापताक्यं यस्य तम् । ध्वजोत्तमस्य वानरस्य ।
 आकुलेन संसृष्टशब्देन भीषणम् । ध्वजोत्तमस्याकुलभीषणं
 तम् । ध्वजोत्तमास्याकुलभीषणान्तम् । ध्वजोत्तम आ-
 स्या स्थितिस्तया आकुलैर्भूतैर्भीषणम् । ध्वजोत्तमाशाकु-
 लभीषणं तम् । ध्वजेन उत्तमा आशा रथोर्ध्वदिक् तया
 आकुलेः सेचरैर्भीषणं ध्वजोत्तमानां कुलभीषयन्तम् । ध्वजा
 उत्तमा येषाम् । कुरूपानां तेषां कुलं समूहं भीषयन्तम् । २
 ध्वजोत्तमं साकुलभीषयन्तम् । ध्वजे उत्तमो वानरो यस्य
 ध्वजोत्तमं किरीटिनम् । आकुलैः सैन्यैः सह वर्तते साकुलो
 दुर्योधनः तं भीषयन्तं आप्तः समाप्तः । अर्जुनमिश्रलु
 साकुलं यथा स्यात् विन्दुलोप जापं इत्याह । गाण्डीवनि-

स हस्तिनेवाभिहतो गजेन्द्रः
 मृग्य भङ्गान्निशितान्प्रिपद्भान् ।
 आकर्णपूर्णं च धनुर्विकृष्य
 विव्याध गात्रेष्वथ सूतपुत्रम् ॥ ३४ ॥
 अथास्य चाहूरुशिरोललाटं
 ग्रीवां वराङ्गानि परावमर्दां ।
 शितेश्च वाणैर्युधि निर्विभेद्
 गाण्डीवमुक्तैरशनिप्रकाशैः ॥ ३५ ॥
 स पार्थमुक्तैरिषुभिः प्रणुन्नो
 गजो गजेनेव जितस्तरस्वी ।
 विहाय संग्रामशिरः प्रयातो
 वैकर्तनः पाण्डववाणतः ॥ ३६ ॥

वहुधा तस्य सैन्यस्य व्यूहस्यापततः शरैः ।
 अधारयत वेगं स वल्लव तु महोदधेः ॥ २ ॥

हृदिन सहकृतः प्रणादो येन ॥ २७ ॥ विमर्दां धमूव
 (शे) । घनान्तरेण भेषच्छिद्रेण ॥ ३० ॥

इति श्रीमहा० विरो० विराटपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

[लक्षा०] सहतोः शरीरानित्यत्र शरीरान् सहतोः
 सहमानयोः तयोः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वादिराजविरचिते लक्ष्मणै
 विराटपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

[चतु०] संग्रामशिरो रणमुखम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीचतुर्भुजमिश्रकृत्यां महाभारतटीकायां विराटपर्वणि
 चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

[सर्व०] वराङ्गं शिरः ॥ ३५ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ भारतार्थमकरेशे विराटपर्वणि
 चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

[नील०] आर्हन्त आगताः ॥ १ ॥

[अर्जु०] आर्दन्तः व्यथितवन्तः ॥ १ ॥ बहुधा तस्य

गणैश्च यतुःपुत्रम् । ३५ व. श्रीवामनाह्वानि, व. ग. श्रीवामनाह्वानि । वृत्त-
 धरन्तव न. शिरस्य भागेनिशितैर्विभेद गाण्डीवमुक्तिविरचिते. प्रणुने ॥ इति
 चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

१ अ. अनीकेन समाप्त्य शरैः पण्डवस्यैवम् । व. स्वेन शरीरान्तं पा-
 ण्डवम् । २ व. मूहस्यापततः शरैः ।

३१ अ. चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ५५ । अ. त्रिभिरेव केतुम् ।
 ३२ अ. त्रिभिरेव । च. कर्णमियाय गजे । ३३ अ. प्रादुश्चकारात्प्रमये-
 षधर्म । प्रवृत्तित्ये च. स पाण्डवो इन्द्रशक्तिः पूषा-धर्मैर्कर्तुं यीमनुसक्तवान् ।
 विश्वस्य गजेषु ह्यथा सर्वशक्तिव्युत्पन्नं च करोति जितम् ॥ इत्यथिषम् । ३४ व.

१ वृत्तव्याख्यासंग्रहः इति पाठ्याहावेदं व्याख्यानम् ।

ततः प्रहस्य वीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
 दिव्यमहं प्रकूर्वाणः प्रत्यापादयसत्तमः ॥ ३ ॥
 यथा रश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीम् ।
 तथा गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो दिशो दश ॥ ४ ॥
 न रथानां न चाश्वानां न गजानां न वर्षणाम् ।
 अनिविद्धं शितैर्वर्णैरासीत् द्व्यङ्गुलमन्तरम् ॥ ५ ॥
 दिव्ययोगाच्च पार्थस्य ह्यानामुत्तरस्य च ।
 शिखाशिल्पोपपन्नत्वादस्त्राणां च परिक्रमात् ।
 वीर्यवत्त्वं द्रुतं चाश्रयं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् ॥ ६ ॥
 कालाश्रिमिव वीभत्सुं निर्देहन्तमिव प्रजाः ।
 नारयः प्रेक्षितुं श्रेष्ठोर्ध्वलन्तमिव पात्रकम् ॥ ७ ॥
 तानि प्रस्तान्यनीकानि रेजुरर्जुनमार्गणैः ।
 शैलं प्रति बलाभ्राणि व्याह्वानीवार्कैरश्मिभिः ॥ ८ ॥

सैन्यस्य व्यूहस्यापततः शरैः । अभिज्ञानीयमाज्ञाय वैराटि-
 रिदमश्रवीत् । बहुधा नानाप्रकारेण व्यूहस्य शरैः शस्त्रैरेणा-
 पाततः आगच्छतः सैन्यस्य अभिज्ञानीयं चिह्नमाज्ञाय आस-
 मन्तात्प्रकारेण ज्ञात्वा वैराटिरिदं वक्ष्यमाणमश्रवीदित्यन्वयः ।
 अभिज्ञानीयमभिज्ञानमविपर्ययज्ञानं तस्मै हितमिति व्युत्प-
 न्त्या ॥ २ ॥

[चतु०] यथा यथावन् । आर्दयन् व्याप्तवन्तः ।
 आच्छन्तेति पाठे समागताः ॥ १ ॥ शरैरुपलक्षिताः ।
 व्यूहस्य व्यूहरचनया स्थितस्य ॥ २ ॥

[सर्व०] आर्दन्त आगताः ॥ १ ॥

[विप०] व्यूहस्य विपुलस्य ॥ २ ॥

[नील०] प्रत्यायात् प्रातिव्यूह्येनाभिसुरजोऽगादित्यर्थः
 ॥ ३ ॥ दिशो दश प्रच्छादितवान् ॥ ४ ॥ अनिविद्धं
 निवरात्रिविद्धम् अन्तरम् अवकाशः ॥ ५ ॥ उत्तरस्य ह्यानां
 दिक्षाशिल्पोपपन्नत्वादिति संबन्धः । द्रुतं वेगम् अपूजयन्
 शरय इत्यपकृत्येते ॥ ६ ॥ शैलं प्रति शैलसर्मापे बला-
 भ्राणि बलवन्ति अचञ्चलानि अभ्राणि सूर्यरश्मिभ्यासातानि
 यथा तथा तान्यनीकानि शरव्याह्वान्यर्जुनसर्मापे रेजुरित्यर्थः
 ॥ ८ ॥ शुभैः पुणैः फलसूचकत्वात्तेषां शुभत्वम् ॥ ९ ॥
 स्रजः पुणं हिरण्यं स्वर्णचम्पकजं शुभ्यन् शरैः शीर्णं
 च तद्बल्लजानीनं च सदागतिः वायुः रे द्यार वाणजा-
 लान्दार्हित्वात्तेषामथः पतनं नाभूदित्यर्थः ॥ १० ॥ रथा-
 ङ्गदेशान् युगस्यैकदेशान् आदाय ह्याः परिपेतुरित्यन्वयः

अशोकानां वनानीवच्छन्नानि बहुधाः शुभैः ।
 रेजुः पार्थशरैस्तत्र तदा सैन्यानि भारत ॥ ९ ॥
 स्रजोऽर्जुनशरैः शीर्णं शुभ्यत्पुणं हिरण्यम् ।
 छत्राणि च पताकाश्च खे द्यार सदागतिः ॥ १० ॥
 स्वबलत्रासनात्रस्ताः परिपेतुर्दिशो दश ।
 रथाङ्गदेशानादाय पार्थच्छिन्नयुगा ह्याः ॥ ११ ॥
 कर्णकक्षविपाणेषु अन्तरोष्ठेषु चैव ह ।
 मर्मस्वङ्गेषु चाहत्यापातयत्समरे गजान् ॥ १२ ॥
 कौरवाग्रगजानां तु शरीरैर्गतचेतसाम् ।
 क्षणेन संहृता भूमिर्धैरिव नभस्तलम् ॥ १३ ॥
 युगान्तसमये सर्वे यथा स्थावरजङ्गमम् ।
 कालक्षयमशेषेण दहत्यप्रशिरतः शिखी ।
 तद्दत्पार्थो महाराज ददाह समरे रिपून् ॥ १४ ॥

॥ ११ ॥ गजान् कर्णादिप्रदेशेषु आहत्य विद्व्वाऽपातयन्
 पातयति स्म ॥ १२ ॥ अग्रगजानां सेनाप्रगामिनां गजानां
 गतचेतसां मृतानाम् ॥ १३ ॥ कालक्षयं कालस्य
 ऐश्वर्यं जगदित्यर्थः । अग्रशिरः अग्रवर्तीक्षणाः शिरसा
 यस्य ॥ १४ ॥

[चतु०] प्रत्यायात्प्रातिव्यूह्येनाऽऽगतवान् ॥ ३ ॥ अ-
 न्तरमवकाशम् ॥ ५ ॥

[सर्व०] प्रत्यायात् प्रातिव्यूह्येनाभिसुरजोऽगान् ॥ ३ ॥
 अनिविद्धं नितरामविद्धम् ॥ ५ ॥ द्रुतं वेगम् ॥ ६ ॥ शैलं
 प्रति शैलसर्मापे । बलवन्त्यचञ्चलानि अभ्राणि सूर्य-
 रश्मिभ्यासातानि यथा तथा तान्यनीकानि शरैर्व्याह्वान्यर्जुनस-
 र्मापे रेजुः ॥ ८ ॥ शुभैः पुणैः ॥ ९ ॥ पुणं हिरण्यं
 स्वर्णचम्पकजं शुभ्यन् शरैः शीर्णं च तद्बल छत्रादीनि ।
 सदागतिः वायुः । खे द्यार वाणजालान्दार्हित्वात्तेषामथः
 पतनं नाभूदित्यर्थः ॥ १० ॥ रथाङ्गदेशान् युगस्यैकदेशा-
 नादाय ह्याः परिपेतुः ॥ ११ ॥ कालक्षयं कालस्य ऐश्वर्यं
 जगदित्यर्थः । अग्रवर्तीक्षणाः शिरसा यस्य ॥ १४ ॥

[विरो०] व्यूहस्यापततः शरैरित्यन्तरम् 'अवारयत
 वेगं स' इत्यादि 'हृष्ट्वा तस्याय विक्रमम्' इत्यन्तं श्लो-
 कचतुष्टयं (वी अ स्)मन्तम् ॥ ६ ॥

[लक्ष्ण०] अतिविद्धैः सितैर्वापैरित्यत्र अतिप्रयेन विद्धं
 वेगो येभ्यस्तैः । मखे चमत्प्रयं हृष्टे विद्धमिति वेगो
 लभ्यते वाणैः रथानामश्वादिभ्यः अनन्तरं विद्धं वेगो

५ न न चाधनां न घब्रानां न चर्मजम् । ६ व. वीर्यवत् इदं
 चर्मम् । ८ क. त्रिनाशोश्च घनभ्राणी स्वात्तानीव गमसिभिः । न. नराभ्र-
 णि । ९ उदरार्थेभ्यस्ते क. पार्थः सर्वाभ्ययसत् रूपेणैजुर्दत्तं चम् । सरवतो-

ऽर्जुनशीघ्रप्रनुधावचने च । च. क. द. १०-३८ ॥ छेद्य न छेद्य ।
 १२ पूर्वार्थेभ्यस्ते क. चतुर्भ्योऽपि चतुर्दशेभ्यो च छेद्यम् ।

१४ उदरार्थेभ्यो च चतुर्दशेभ्यो । हृष्ट्वा तस्याय विक्रमम् । इत्येव पाठो हृष्ट्ये ।

ततः सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषो निःस्वनेन च ।
 शब्देनामानुपाणां च भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
 भैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वतः ॥ १५ ॥
 दैवारिपाच्च वीभत्सुस्तस्मिन्दौर्घोषने बले ।
 भयमुत्पादयामास बलवानरिपर्दनः ॥ १६ ॥
 रथशक्तिमित्राणां प्रागेव निपतद्भुवि ।
 सोऽपपात्सहसा पश्चात्साहसाचाभ्युपेयिवान् ॥ १७ ॥
 शरत्रातैः सुतीक्ष्णाग्रैः समादिष्टैः खगैरिव ।

अर्जुनस्तु खमावत्रे लोहितप्राशनैः खगैः ॥ १८ ॥
 अत्रमध्ये यथार्कस्य रथमस्थित्गमतेजसः ।
 दिशामु च तथा राजन्नसङ्घाताः शरास्तदा ॥ १९ ॥
 सकृदेवानतं शोकं रथमभ्यसितुं परे ।
 अलभ्यः पुनरथैस्तु रथात्सोऽतिपपादयेत् ॥ २० ॥
 ते शरा द्विदशरीरेषु यथैव न ससजिरे ।
 द्विदशरीरेषु वीभत्सोर्न ससज्जे रथस्तथा ॥ २१ ॥

नासीत् किंतु युगपदेव । एवमुत्तरत्रापि योजना ॥ ५ ॥
 रथाद्भुदेशमुत्सृज्येत्यत्र रथाद्भुदेशं रथचक्रप्रदेशम् ॥ ११ ॥
 चक्षुर्नसि विषाणोऽप्येत्यत्र चक्षुर्नसि चक्षुर्नसोः । प्राण्यङ्ग-
 त्वात् द्वन्द्वैकबद्धानः ॥ १२ ॥

[नील०] दैवारिपात् दैवारीनसुरान्पातीति दैवारिपः
 समुद्रस्तत्र जातो दैवारिपः शङ्खस्तरभात् चान् भैरवं शब्दं
 कुर्वत इत्यनुकुर्यते ॥ १६ ॥ अमित्राणां वैरिणां रथशक्ति
 शरीरसामर्थ्यम् । 'रथः स्वन्दनेदेहयोः' इति कोशः ।
 प्रागेव सहसा दर्शनमात्रादेव निपतन् न्यपातयत् । शक्ति-
 रिति पाठे न्यपतन् अडभावादिरार्थः । सोऽर्जुनः अपयात्
 आगतः । पय गतौ गत्यभावादित्यर्थः । साहसाच्च अश-
 क्तवक्ररूपात् पश्चात्तान् युद्धार्थमुपेयिवान् ॥ १७ ॥
 खगैः पश्चिमिरेव खगैर्गणैः ॥ १८ ॥ अत्रमध्ये अत्रं
 अमत्रम् 'अत्राप्यस्मै पद्भिः संभरन्ति' इत्यादावित्यात्रापि
 मध्यमवर्णलोपपठान्दसः । यदाह शौनको बृहदेवता-
 याम्- 'वर्णस्य वर्णयोर्लोपो घृन्नां व्यञ्जनस्य वा ॥
 अत्राणीति कपिनोभादनोयामीत्यधामु च' इति अत्राप्यस्मै
 पद्भिः अमत्राणीत्यपेक्षिते वर्णस्य लोपः । प्रियातप्रानि मे
 कपिः वृषाकपिरित्यपेक्षिते वृषा इत्येतयोर्वर्णयोर्लोपः । अयं
 नाभा वदति नाभाभेदिष्ट इत्यपेक्षिते वर्णत्रयलोपः । दनो-
 विजइन्द्र दनोदानमनस इत्यपेक्षिते घृन्नां वर्णानां लोपः ।
 दनो दानमनस इति यास्कः । तत्त्वायामि याचामीत्यपेक्षिते ।
 अपामु ह्यन्यते गावः मपाथित्यपेक्षिते व्यञ्जनलोपः । यथा
 पात्रे प्रविष्टाः सूर्यरश्मयोऽवकाशाभावात्संकुचन्ति तद्दृग्ग-
 नेऽर्जुनवाणा न मान्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ सकृदेव तल्लण-
 मेव आनतम् उपगतम् अर्जुनरथं रिपवोऽभ्यसितुं परिचेतुं
 शोकः । मुनायो हेत्यर्थः । अतः स पुनः क्षणान्तरे अलभ्यः
 पुरैर्होतुमशक्यः । तत्र हेतुमाह अर्धैरिति । सः अधैः सह
 परान् रथान् अनिप्रपादयेत् इमं लोकमतिहापयित्वाऽमुं
 लोकं नयेत् । दृष्टमात्रोऽर्जुनः दौः परान्पग्लोकं प्रापयन्ती-

त्यर्थः ॥ २० ॥ न ससजिरे न सक्ताः किं तु भित्त्वा
 परत एव गताः । एवं रथोऽपि द्विपामनीकेष्वित्यर्थः ।
 शराणां रथस्य च गतिर्न कुण्ठिता भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

[सर्व०] देवारीन् असुरान्पातीति दैवारिपः समुद्र-
 स्तत्र जातो दैवारिपः शङ्खः । तस्माद्भैरवं शब्दं कुर्वतः ॥ १६ ॥
 रथशक्तिं शरीरसामर्थ्यम् । प्रागेव दर्शनमात्रादेव निप-
 तन् न्यपातयत् । सः अर्जुनः अपयात् पय गतौ गत्यभावा-
 दित्यर्थः । साहसाच्च अशक्यवक्ररूपात्पश्चात्तान्युद्धार्थमुपेयिवान्
 ॥ १७ ॥ अत्रमध्ये अत्रम् अमत्रं मध्यमवर्णलोप आर्षः । यथा
 पात्रे प्रविष्टाः सूर्यरश्मयोऽवकाशाभावात्संकुचन्ति तद्दृग्ग-
 नेऽर्जुनवाणा न मान्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ सकृदेव तल्लण-
 मेव आनतम् उपगतम् अर्जुनरथं रिपवोऽभ्यसितुं परिचेतुं
 शोकः । यतः सः क्षणान्तरे अलभ्यः पुरैर्होतुमशक्यः । तत्र
 हेतुः सः अधैः सह परान् रथादितिप्रपादयेत् इमं लोकमति-
 हापयित्वाऽमुं लोकं नयेत् । दृष्टमात्रोऽर्जुनः परान्परलोकं
 प्रापयतीत्यर्थः ॥ २० ॥ न ससजिरे न सक्ताः । किंतु
 भित्त्वा परत एव गताः ॥ २१ ॥

[लक्ष्णा०] खगयानामिसंवीतैः संविष्टैः खगैरिवेत्यत्र
 खगानां यानानि गमनसाधनानि पत्राणि । यात्यनेनेति
 व्युत्पत्त्या यानपदस्य निष्पन्नत्वान् । तैः संवीतैः संवद्धै-
 रिति शराणां विशेषणम् । संविष्टैः वनप्रविष्टैः खगैः
 पश्चिमिरेव लोहितेषु रक्षेषु प्रवर्णैः नद्यैः खगैः खे गच्छ-
 न्तीति खगमाः शराः तैः ॥ १८ ॥ सकृदेवकृतं
 शोकुरित्यत्र सकृते कृतेन युद्धकर्मणा सहिते पापे सति
 अवकृतं स्वाधोभागकृतं रथमर्जुनरथमभ्यसितुमभितो निर-
 सितुं परे न शोकुरिति योजना । तैः अनभ्यसतः अभितो-
 ऽभ्यनिराकृतः सः रथः अभिपपात शत्रुसेनां प्रत्येव पपात
 ॥ २० ॥ तच्छग द्विः शरीरेष्वित्यत्र तच्छराः पार्श्वशराः
 शरीरेषु वैरिणरीरेषु यथा द्विः द्विवारं न ससजिरे तथा
 वीभत्सोः रथोऽपि अनीकेषु वैरिभिर्नासु द्विनं समञ्ज-

स तद्विसोभयामास ह्यरातिरलमञ्जसा ।
 अनन्तभोगो भुजगः श्रीडक्षिव महार्णवे ॥ २० ॥
 अस्यतो नित्यमत्यर्थं सर्वमेवातिगम्यथा ।
 अश्रुतः श्रूयते भूतैर्धनुर्घोषः किरीटिनः ॥ २३ ॥
 सन्ततास्तत्र मातङ्गा वार्णरल्पान्तरान्तरे ।
 संवृतास्तेन दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभिः ॥ २४ ॥
 दिशोऽनुभ्रमतः सर्वाः सव्यदक्षिणमस्यतः ।
 सततं दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम् ॥ २५ ॥
 पतन्त्यरूपेषु यथा चर्क्षुषि न कदाचन ।
 नालक्ष्येषु शराः पेतुस्तथा गाण्डीवघन्वनः ॥ २६ ॥
 मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्रुच्छतो वने ।
 यथा भवेत्तथा जज्ञे रथमार्गः किरीटिनः ॥ २७ ॥
 नूनं पार्थिवैर्पित्वाच्छक्रः सर्वाभारः सह ।
 हन्त्यस्मान्नित्यमन्यन्त पार्थेन निहताः परे ॥ २८ ॥
 प्रन्तमत्यर्थमहितान्विजयं तत्र मेनिरे ।
 कालमर्जुनरूपेण संहरन्तमिषं प्रजाः ॥ २९ ॥
 कुरुसेनाशरीराणि पार्थेनैवाहृतान्यपि ।
 सेतुः पार्थिवतानीव पार्थिवर्षानुशासनान् ॥ ३० ॥
 ओपथीना गिरासीव द्विपच्छीर्षाणि सोऽन्वयात् ।

अवनेशुः कुरुणा हि वीर्याण्यर्जुननाद्रयात् ॥ ३१ ॥
 अर्जुनानिलभिन्नानि वनान्यर्जुनविद्विषाम् ।
 चतुर्लोकहिताराभिर्धरणां लोहितान्तराम् ॥ ३२ ॥
 लोहितेन समायुक्तः पांशुभिः पवनोद्धृतैः ।
 वभूर्लोकहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः ॥ ३३ ॥
 सार्कं खं तत्पणेनासीत्संयायामिव लोहितम् ।
 अप्यस्तं प्राप्य सूर्योऽपि निवर्तत न पाण्डवः ॥ ३४ ॥
 तान्सर्वान्समरे शूरः पौंशेषु सभवस्थितान् ।
 दिव्यैरक्षैरचित्यात्मा सर्वानार्च्छद्भर्तुरारान् ॥ ३५ ॥
 स तु द्रोणं तिसप्तत्य क्षुरभाणा समाप्यत् ।
 दुःसहं दशभिर्वाणैर्द्राणिपृष्ठाभिरेव च ॥ ३६ ॥
 दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं त्रिभिः ।
 भीष्मं शान्तनवं पृथ्वा राजानं च शतेन ह ।
 कर्णं च कर्णिना कर्णे विज्याय परवीरहा ॥ ३७ ॥
 तस्मिन्निद्धे महेष्वासि कर्णे सर्वास्त्रकोविदे ।
 हताश्वसूते विरथे ततोऽनीकमभज्यत ॥ ३८ ॥
 तस्मभ्रमं चलं दृष्ट्वा पार्थिवाजिस्तितं पुनः ।
 अभिप्राय समात्राय वैराटिरिदमनवीत् ॥ ३९ ॥

एकवार परादृत्य पुनर्वरिसेनाया न सक्तो भवति किं तु
 पार्थिवरक्ताविवृत्त एव अथे अथे गच्छतीति भावः ॥ २१ ॥

[नील०] अनन्तभोग बहुफलं ज्ञेय इत्यर्थः ॥ २२ ॥
 सर्वमेवातिगं सर्वाधिः सर्वद्राभिभावीत्यर्थः ॥ २३ ॥
 तत्र रणभूमौ अल्पान्तरान्तरे अन्ये अन्यान्तरे (?) पदे पदे
 सन्तता इत्यर्थः । तेन कारणेन ते गभस्तिभिः सूर्यरश्मिभिः
 सद्युता मेघा इव दृश्यन्ते ॥ २४ ॥ सायकासनं वनस्तस्य
 मण्डलम् अतिवेगादलातचक्रसदृशमित्यर्थः ॥ २५ ॥
 मार्ग इति । गजसहस्रेण वनमिजार्जुनरथेन परमैर्न्ययुप-
 गृह्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ विजयमर्जुनं कालमिव मेनिरे
 ॥ २७ ॥ पार्थिवैः हृतानि पार्थिवतानीव सेतुर्विशीर्षाणि
 वभूवुरिति । ' रामरावणयोर्बुद्ध रामरावणयोर्वि ' इति-
 यन्भूतोपमेयमित्यर्थः । यतोऽत्र पार्थिवैर्भानुशासनमुपमायं
 कर्तव्यं नाग्यकर्म अतः पार्थिवतानीव सेतुरित्यर्थः ॥ ३० ॥
 ओपथीना श्रीहादीना गिरासि कणिशानि अन्वयात्
 अनुनमान् अवनेषु नष्टानि अर्जुनजान् अर्जुनद्वान्

भयान् छेत्तृपात् ॥ ३१ ॥ अर्जुनविद्विषा रथायुभूताना
 वनानि आलपानि शरीराणीति यावत् । ' वनं न्युमुक
 नीरे त्रिकालालयस्त्वले ' इति मेदिनी ॥ ३२ ॥ कर्णिना
 वाणेन कर्णे कर्णैः ॥ ३७ ॥

[चतु०] अभिज्ञानाय गन्तव्यपरिज्ञानाय । अभि-
 ज्ञानीयमात्रायैति पाठे अभिज्ञानमार्गपर्ययात् तस्मै
 हितम् । ' एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तन्मन्तरम् '
 इत्यादिना प्रागुक्तेन आहाय सम्यक् ज्ञात्वा ॥ ३९ ॥

[सर्व०] अनन्तभोग बहुफलं ज्ञेय ॥ २२ ॥ सर्व-
 मेवातिगं सर्वाधिः । सर्वद्राभिभावीत्यर्थः ॥ २३ ॥
 तत्र रणभूमौ । अल्पान्तरान्तरे अन्यान्तरे पदे पदे इत्यर्थः ।
 गभस्तिभिः सूर्यविरथैः ॥ २४ ॥ सायकासनं घनु तस्य
 मण्डलम् अतिवेगादलातचक्रसदृशम् ॥ २५ ॥ विजयमर्जुनम्
 ॥ २६ ॥ पार्थिवतानीव पार्थिवैः हृतानि सेतुर्विशीर्षाणि
 वभूवुः ॥ ३० ॥ औपथीना श्रीहादीना गिरासि कणि-
 शानि अन्वयात् छेदनाक्रमणा ॥ ३१ ॥ अर्जुनविद्विषा

२१ अन्तमवर्षमैकाव्यन्तमन्त मेनिरे । ३० क. धेनु पार्थिवान् ।
 ३१ क. गिरासि वान् । ३२ क. विद्विषान् । ३३ क. विद्विषान् ।
 ३६ क. कर्णैः । ३७ क. कर्णैः । ३८ क. पृथ्वा । ३९ क. अभि-
 ज्ञानाय ।

३९ क. अभिज्ञानाय । ३९ क. अभिज्ञानाय । ३९ क. अभि-
 ज्ञानाय ।

आस्थाय रुचिरं जिष्णो रथं सारथिना मया ।
कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥४०॥

अर्जुन उवाच—

लोहिताश्वमरिष्टं यं वैयाघ्रमनुपश्यसि ।
नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४१ ॥
कृपस्यैतदनीकाद्यं प्रापयस्वैतदेव माम् ।
एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्राह्नं दृढघन्विनः ॥ ४२ ॥
ध्वजे कमण्डलुर्यस्य शातकौम्भमयः शुभः ।
आचार्य एष हि द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ४३ ॥
सदा ममैव मान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि ।
सुप्रसन्नं महावीरं कुरुज्वैनं प्रदक्षिणम् ॥ ४४ ॥
अत्रैव वावरोहैनमेव धर्मः सनातनः ।
यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ।
ततोऽस्य प्रहरिष्यामि नास्य कोपो भवेदिति ॥४५॥
अस्याविदूरे हि धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ।
आचार्यस्यैव पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः ॥ ४६ ॥

स्थाणुभूताना वनान्यालयानि शरीराणीति यावत् ॥३२॥
कर्णिः वाणः । कर्णं कर्णप्रदेशे ॥ ३७ ॥

[विये०] अभिज्ञानार्थं गमनोद्देश्यचिह्नम् । आज्ञाय
सन्त्यक्ज्ञातुम् (१) ॥ ३९ ॥

[विप०] एकस्य बहून्भिलक्ष्मीकृत्य गमनमभिधानी-
यम् ॥ ३९ ॥

[लक्षा०] सायकानसमण्डलमित्यत्र सायकासनं शरा-
सनं तस्य मण्डलं मण्डलाकारः सततं दृश्यते ॥ २५ ॥
कालपक्षिसमन्वयादित्यत्र कालपक्षेः समन्वयात् । बहु-
कालसंनधारणपरिपाकात् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमहाभारतन्यायाने यादिराजनिषिधे लक्षाभरणे
विषयनिषिधे पञ्चमध्यायोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

[नील०] अरिष्टं शुभं वैयाघ्रं ध्याघ्रचर्मपरिवृतम्
॥ ४१ ॥ अत्रैव समये एनम् अत्र मानय अवरोह च
अध्यारूढो भव युद्धाय सज्जो भव । एनमनुलक्ष्मीकृत्ये-
त्यर्थः । एतदेव ह्ययं प्रकटयति—यदि मे इति । प्रथम-
मप्रहारान्माननं पश्चात्प्रहारेणाधिरोहणं चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥
व्यावहार्येण ध्ययदापर्योग्येन अध्रान्तेनेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ना-
गवध्वा ह्मयद्दिनपताकाश्चलः हन्निष्टस्तलेत्यन्ये ॥ ५२ ॥

सदा ममैव मान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि ।
एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्तेथाः पुनः पुनः ॥ ४७ ॥
य एष तु स्थानीके छुवर्णकवचावृतः ।
सेनाद्येण तृतीयेन व्यावहार्येण तिष्ठति ॥ ४८ ॥
यस्य नागो ध्वजाग्रेऽसौ हेमकेतनसंभृतः ।
धृतराष्ट्रत्मजः श्रीमानेव राजा सुयोधनः ॥ ४९ ॥
एतस्याभिमुरखं वीर रथं पररथारुजम् ।
प्रापयस्वैव राजा हि प्रमाथी युद्धदुर्मदः ॥ ५० ॥
एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्राह्ने प्रथमो मतः ।
एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्राह्नं विपुलं रणे ॥ ५१ ॥
नागकक्षा तु रुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति ।
एष वैकर्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते ॥ ५२ ॥
एतस्य रथमास्थाय राधेयस्य दुरात्मनः ।
यत्तो भवेथाः संग्रामे स्पर्धते हि सदा मया ॥ ५३ ॥
यस्तु नीलानुसारेण पञ्चतारेण केतुना ।
हस्तावापी बृहद्धन्वा रथे तिष्ठति वीरवान् ॥ ५४ ॥

नीलानुसारेण नीलपताकावता ताराः सुवर्णमण्डलानि ह-
स्तावापो हस्तत्राणं तद्वान् ॥ ५४ ॥

[अर्जु०] अरिष्टं चिह्नम् ॥ ४१ ॥ सेनाप्रधानेन
द्वितीयेन भागेन व्यावहार्येण युद्धयोग्येन ॥ ४८ ॥ यस्तु
नीलानुसारेण पञ्चतारेण केतुना । हस्तावापी बृहद्धन्वा
रथे तिष्ठति वीरवान् ॥ नीलः कृष्णः अनुसारः पताका
यस्मिन्, पञ्चताराः कृत्रिमा यत्र, हस्तावापी शरसुष्टिमान्
वंशस्य प्रमुखे इत्यभिनेणान्वयः ॥ ५४ ॥

[चतु०] रुचिरमिति यास्तत्रियाविक्षेपणम् ॥ ४० ॥
अरिष्टं ध्वजाचिह्नमिति शेषः (?) ॥ ४१ ॥ शीघ्राह्नं शी-
घ्रास्त्रत्वम् ॥ ४२ ॥ सुप्रसन्नमताः सन्नप्रतिबुद्धवान् ॥ ४४ ॥
नागो हस्ती केतनं पताका ॥ ४९ ॥ नागकक्षा हस्तिवृ-
द्धला रुचिरा काश्चननिर्मिता ॥ ५२ ॥ यत्तो प्रयत्न-
वान् ॥ ५३ ॥ नीलानुसारेण नीलपताकेन केतुना ध्वजेन ।
हस्तावापी काण्डसुष्टिमान् ॥ ५४ ॥

[सर्व०] अरिष्टं शुभं वैयाघ्रं ध्याघ्रचर्मपरिवृतम्
॥ ४१ ॥ अत्रैव समये एनम् अवरोह च अध्यारूढो भव ।
युद्धाय सज्जो भवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ व्यावहार्येण व्यावहार्यो-
ग्येन अध्रान्तेनेति यावत् ॥ ४८ ॥ नागकक्षा हस्ति-

४१ व अ. कोटिप्रथमरिष्टं । व. पं. ११११ । ४२ अ. ध्याघ्रचर्म
परिवृतम् । ४४ व अ. सुप्रसन्नमता वीर । ४५ व. अ. अत्रैव च वरोहमेव ।
व. ७३३३३ व. य. ७३३३३ वरविषयि । व. वीरो भवेत्पता । व. अरिष्यति ।

४० दे सदा ममैव । ४८ व. य एष तु स्थानीके कवचावृते । ४९ अ.
हेमकेतनसंभृतः । व. संभृतः । 'श्रेष्ठो हि शिष्याणां शिष्यः' । ५४ व. 'सोऽपि
मे पुनः प्रतिबुध्यते ।

यस्य तारार्कचित्रोऽसौ ध्वजो रथवरे स्थितः ।
 यस्यैतत्पाण्डुरं छत्रं विमलं मूर्ध्नि तिष्ठति ॥ ५५ ॥
 महतो रथवंशस्य नानाध्वजपताकिनः ।
 बलाहकाग्रैः सूर्यो वा य एष प्रमुखे स्थितः ॥ ५६ ॥
 हेमं चन्द्रार्कसंकाशं कवचं यस्य दृश्यते ।
 जातरूपशिरस्त्राणं मनस्तापयतीव मे ॥ ५७ ॥

एष शान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ।
 राजश्रियाऽभिवृद्धश्च सुयोधनवशानुगः ॥ ५८ ॥
 पश्चादेप प्रयातव्यो न मे विन्नकरो भवेत् ।
 एतेन युध्यमानस्य यतः संयच्छ मे ह्यान् ॥ ५९ ॥
 ततोऽभ्यवहदव्यग्रो वैरादिः सव्यसाचिनम् ।
 यत्रातिष्ठत्कृपो राजन्योत्स्यमानो धनञ्जयम् ॥ ६० ॥

इति श्रीमहाभागवे विराटपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

पदपञ्चाशोऽध्यायः ५६

अर्जुनस्य कुरुभिः सह युद्धं द्रष्टुमाकाशे देवर्षिसद्वानां विमानैः संयातिः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामुग्रधन्विनाम् ।
 संसर्पन्ते यथा मेघा घर्मान्ते मन्दमारुताः ॥ १ ॥
 अभ्याशे वाजिनस्तस्थुः समारूढाः महारिणः ।
 भीमरूपाथ मातङ्गास्तोमराङ्गानोदिताः ।

महामात्रैः समारूढा विचित्रकवचोऽञ्ज्वलाः ॥ २ ॥
 ततः शक्रः सुरगणैः समारूढ सुदर्शनम् ।
 सहोपायात्तदा राजन्विश्वामिहिरस्तां गणैः ॥ ३ ॥
 तदेवयज्ञगन्धर्वमहोरगसमाकुलम् ।
 शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तं ग्रहाणामिव मण्डलम् ॥ ४ ॥

शुद्धला ॥ ५२ ॥ नीलानुसारेण नीलपताकावता, ताराः
 सुपर्णमण्डलानि, हस्तावापः हस्तत्राणम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीमहाभारतपद्युतौ भारतेऽथपञ्चाशे विराटपर्वणि
 पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[विरो०] अरिष्टं भृषं च (?) । वैयात्रं व्याघ्रचर्मनि-
 मितं च ॥ ४१ ॥ एतत् एतद्विद्धम् ॥ ४२ ॥ केतनं ध्वजः
 ॥ ४९ ॥ नागरक्षा गजवन्धनरज्जुः ॥ ५२ ॥ नीलानु-
 सारेण नीलवर्णयुतेन पञ्चतारेण पञ्चपताकेन ॥ ५४ ॥

[विप०] अत्रैव चारोहेयम् अत्र द्रोणसर्मपि रथाद्-
 वनीर्यं नमस्करोर्मैतर्यः ॥ ४५ ॥ सेनानामध्येण प्रधानेन
 वृतीयेन भागेन व्यावहार्येण युद्धव्यवहारयोग्येन ॥ ४८ ॥
 हस्तावापी शरमुष्टिमान् ॥ ५४ ॥

[नील०] सूर्यो वा सूर्य इव ॥ ५६ ॥

इति श्रीनैल० भारतभारतदिने नि. प. पञ्चपञ्चाशतोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[अर्जु०] पनात्रैः सूर्यो वा मेघस्योपरि सूर्य इव वाशब्द
 उपमायाम् ॥ ५६ ॥ अवरुद्धो नियमितः ॥ ५८ ॥ पश्चादेप
 प्रयातव्यो न मे विन्नकरो भवेत् । अयमाशयः एषः भीष्मः
 सर्वथा दुर्ज्ञेयः एतेन सह युध्यमानस्य मयाऽन्येन युद्धेन
 विन्नः स्यान् तस्माच्छेषेऽनेन सह युद्धव्यमिति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्जुनसमिपृतायां विराटपर्वणि
 पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[चतु०] सूर्यो वा सूर्य इव ॥ ५६ ॥

इति श्रीचतुर्धुनिसिन्धुतायां महाभारतदीक्षायां विराटपर्वणि
 पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[विरो०] प्रवृद्धः; अभिवृद्धः; अवरुद्धः नियमितः
 (दे) ॥ ५८ ॥

इति श्रीमहाभारतदीक्षायां विरोपायमपञ्चाशो विराटपर्वणि
 पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[विप०] हेमवित्तृतं हेमम् ॥ ५७ ॥ पश्चान् सर्वमैत्यज-
 यादनन्तरम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीमहाभारतविषमपदविवरणे विराटपर्वणि
 पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[नील०] तानीति । घर्मान्ते प्रावृट्काले ॥ १ ॥
 समारूढ विमानमिति शेषः । सुदर्शनं शत्रुसमागमम् उपा-
 यात् । 'सुदर्शना हरेश्चक्रे द्वीपे शत्रुसमागमे' इति
 मेदिनी । सुदर्शनं विमानमित्यन्ये ॥ ३ ॥ तन् मण्डलं स
 भूमिभागः ग्रहाणां मण्डलमिव वृत्तं शुशुभे ॥ ४ ॥

[अर्जु०] पश्चादनन्तरं सुदर्शनं नामधेयम् ॥ २ ॥

[सर्व०] सुदर्शनं यानम् ॥ ३ ॥

[विरो०] अभ्यासे २ आकाशे च । अपह्नासे च ॥ २ ॥
 सुदर्शनं विमानम् ॥ ३ ॥

[विप०] सुदर्शनं नाम विमानम् ॥ ३ ॥

५५ प. सर्वत्रपाण्डुरं ॥ ५६ व. बलाहकेषु सूर्यो वा । ५७ व. न. गिरला-
 म्नामवशित मे मनः; घ. कथमभिव मे मनः । ५८ व. राणैः
 वातरिभ्यः, य. राणैः वातरिभ्यः ॥ ५९ पञ्चपञ्चाशतोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१ व. 'सुपर्णनाम् । २ व. 'अपह्नासे वा' । घ. व. 'अपह्नासे' ।
 'अपह्नासे' । च. व. 'महाभारतविषमपदविवरणे' । ३ व. 'सुदर्शनः'
 नवपञ्चे । ४ घ. व. 'देहिने नवपञ्चे' ।

अस्त्राणां च बलं तेषां मातृपेषु प्रयुज्जताम् ।
 तच्च भीमं महद्युद्धं कृपाजुनसमागमे ॥
 द्रष्टुमभ्यागता देवाः स्वविमानैः पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥
 शतं शतसहस्राणां यत्र स्थूणा हिरण्मयी ।
 मणिरत्नमयी चान्वा प्रासादं तदधारयत् ॥ ६ ॥
 ततः कामगमं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।
 विमानं देवराजस्य शुशुभे खेचरं तदा ॥ ७ ॥
 तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्प्रान्ति सहवासवाः ।
 गन्धर्वा राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ८ ॥
 तथा राजा वसुमना बलाक्षः सुप्रतर्दनः ।
 अपृक्कश्च शिविश्वैव ययातिर्नहुषो गयः ॥ ९ ॥
 मनुः पूरू रघुर्भातुः कृशाश्वः सगरो नलः ।
 विमाने देवराजस्य समदृश्यन्त सुभभाः ॥ १० ॥
 अग्नेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः ।
 तथा धातुर्विधातुश्च कुबेरस्य यमस्य च ॥ ११ ॥
 अलम्बुपोग्रसेनानां गन्धर्वस्य च तुम्बुरोः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पद्मपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

यथामानं यथोद्देशं विमानानि चकाशिरै ॥ १२ ॥
 सर्वदेवनिष्पायाश्च सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 अर्जुनस्य कुरूणां च द्रुपं युद्धमुपागताः ॥ १३ ॥
 दिव्यानां सर्वमाल्यानां गन्धः पुण्योऽथ सर्वदाः ।
 प्रससार वसन्ताग्रे वनानामिव भारत ॥ १४ ॥
 तत्र रत्नानि देवानां सपट्टदयन्त तिष्ठताम् ।
 आतपत्राणि वासांसि स्रजश्च व्यननानि च ॥ १५ ॥
 उपाशाम्यद्रजो भौमं सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः ।
 दिव्यगन्धानुपादाय वायुर्धोधानसेवत ॥ १६ ॥
 प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलङ्कृतम् ।
 संपतद्भिः स्थितैश्चापि नानारत्नावभासितैः ॥ १७ ॥
 विमानैर्विविधैश्चित्रैरुपानीतैः सुरोत्तमैः ।
 वज्रभृच्छुशुभे तत्र विमानस्थैः सुरैर्धृतः ॥ १८ ॥
 विभ्रन्मालां महातेजाः पञ्चोत्पलसमायुताम् ।
 विभ्रैस्समाणो बहुभिर्नाटुप्यत्सुमहाहवम् ॥ १९ ॥

[नील०] शतसहस्राणां शतं लक्षशतं कोटिसंख्याः
 स्थूणाः एका हिरण्मयी स्थूणा च यदधारयत् ॥ ६ ॥
 त्रयस्त्रिंशन् "अष्टौ वसत्र एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्याः
 प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेति" ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां तत्प्रभृतीनां गन्धर्वाणाम् ॥ १२ ॥

इति श्रीनैटकण्ठीये भारतभारतदेशे विराटपर्वणि
 पद्मपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

[अर्जु०] प्रयुज्जतां प्रयुज्यमानानाम् ॥ ५ ॥ शतसह-
 स्राणां कोटिर्यस्मिन् विमाने । स्थूणाः स्तम्भाः हिरण्मयी-
 हिरण्मय्यः उपधारयन् आधारयन् ॥ ६ ॥ तत्र देवास्त्र-
 यस्त्रिंशत् इति तत्र विमाने त्रयस्त्रिंशद् द्वादशादित्याः एका-
 दश रुद्राः अष्टौ वसत्रः द्वावध्विनावित्यर्थः ॥ ८ ॥ देवनिष्पाया
 देवममूहाः ॥ १३ ॥ पुत्रिणां विन्यमानानाम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यासामर्थ्यनिभृतायां विराटपर्वणि
 पद्मपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

[अर्जु०] सुदर्शनं यानं घटं (?) च शुशुभे इति पूर्व-
 णान्ययः शुभं चन्याणरूपम्, सुभम् इति पाठे दीप्तिमात्
 ॥ ७ ॥ त्रयस्त्रिंशदिति अष्टौ वसत्र एकादश रुद्रा

द्वादशादित्या अधिनौ चेति ॥ ८ ॥ अलम्बुपोग्रसेनानां
 गन्धर्वाणाम् ॥ १२ ॥

इति श्रीचतुर्भुजनिभृतायां महाभारतटीकायां विराटपर्वणि
 पद्मपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

[सर्व०] त्रयस्त्रिंशद् अष्टौ वसत्र एकादश रुद्रा
 द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेति ॥ ८ ॥

इति श्रीसंस्कृतपद्यपण्यतौ भारतपर्वणशो विराटपर्वणि
 पद्मपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

[विरो०] बलं द्रष्टुम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमहाभारतटीकायां विरोधार्थभङ्गनायां विराटपर्वणि
 पद्मपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

[विप०] सहस्रं स्वर्णमयी । सहस्रं स्फटिकमयी ।
 सहस्रं रत्नमयी ॥ ६ ॥ द्वादशाऽऽदित्या एकादश रुद्राः
 अष्टौ वसत्रः प्रजापतिश्चेन्द्रश्च । अथ वा द्वावधिनौ ॥ ८ ॥
 यलारुः कर्ण्यमनामा 'मातयोः करयोर्गौहो यतस्तस्या-
 ऽरिहृदिदम् (?) घटं कर्ण्यमस्तस्मात्स यलारो बभूव ह'
 इति पुगणयचनात् । यलारुः सुप्रनर्दनः पाठः । प्रतर्दो
 यसुमना, अपृक्कः त्रिभिश्चत्वारो ययातिर्दोहिरा माधवी-

५ व द्रुप ईन्द्रदुष्ट भेः मातृजन्मत्वे ॥ ६ घ वी० साभारतनां ।
 ७ व लक्षशतम् । ८ व द्वादशाऽऽदित्याः । ९ व गन्धर्वगणं । १० व प्रयुज्ज-
 तां प्रयुज्यमानानाम् । ११ व अलम्बुपोग्रसेनानां । १२ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । १३ व अलम्बुपोग्रसेनानां । १४ व अलम्बुपोग्रसेनानां । १५ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । १६ व अलम्बुपोग्रसेनानां । १७ व अलम्बुपोग्रसेनानां । १८ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । १९ व अलम्बुपोग्रसेनानां । २० व अलम्बुपोग्रसेनानां । २१ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । २२ व अलम्बुपोग्रसेनानां । २३ व अलम्बुपोग्रसेनानां । २४ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । २५ व अलम्बुपोग्रसेनानां । २६ व अलम्बुपोग्रसेनानां । २७ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । २८ व अलम्बुपोग्रसेनानां । २९ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ३० व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ३१ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ३२ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ३३ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ३४ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ३५ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ३६ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ३७ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ३८ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ३९ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ४० व अलम्बुपोग्रसेनानां । ४१ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ४२ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ४३ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ४४ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ४५ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ४६ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ४७ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ४८ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ४९ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ५० व अलम्बुपोग्रसेनानां । ५१ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ५२ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ५३ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ५४ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ५५ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ५६ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ५७ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ५८ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ५९ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ६० व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ६१ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ६२ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ६३ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ६४ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ६५ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ६६ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ६७ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ६८ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ६९ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ७० व अलम्बुपोग्रसेनानां । ७१ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ७२ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ७३ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ७४ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ७५ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ७६ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ७७ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ७८ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ७९ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ८० व अलम्बुपोग्रसेनानां । ८१ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ८२ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ८३ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ८४ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ८५ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ८६ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ८७ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ८८ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ८९ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ९० व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ९१ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ९२ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ९३ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ९४ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ९५ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ९६ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ९७ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ९८ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ९९ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । १०० व अलम्बुपोग्रसेनानां ।

व अलम्बुपोग्रसेनानां । ११ व अलम्बुपोग्रसेनानां । १२ व अलम्बुपोग्रसेनानां । १३ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । १४ व अलम्बुपोग्रसेनानां । १५ व अलम्बुपोग्रसेनानां । १६ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । १७ व अलम्बुपोग्रसेनानां । १८ व अलम्बुपोग्रसेनानां । १९ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । २० व अलम्बुपोग्रसेनानां । २१ व अलम्बुपोग्रसेनानां । २२ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । २३ व अलम्बुपोग्रसेनानां । २४ व अलम्बुपोग्रसेनानां । २५ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । २६ व अलम्बुपोग्रसेनानां । २७ व अलम्बुपोग्रसेनानां । २८ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । २९ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ३० व अलम्बुपोग्रसेनानां । ३१ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ३२ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ३३ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ३४ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ३५ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ३६ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ३७ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ३८ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ३९ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ४० व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ४१ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ४२ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ४३ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ४४ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ४५ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ४६ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ४७ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ४८ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ४९ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ५० व अलम्बुपोग्रसेनानां । ५१ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ५२ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ५३ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ५४ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ५५ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ५६ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ५७ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ५८ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ५९ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ६० व अलम्बुपोग्रसेनानां । ६१ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ६२ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ६३ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ६४ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ६५ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ६६ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ६७ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ६८ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ६९ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ७० व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ७१ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ७२ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ७३ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ७४ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ७५ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ७६ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ७७ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ७८ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ७९ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ८० व अलम्बुपोग्रसेनानां । ८१ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ८२ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ८३ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ८४ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ८५ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ८६ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ८७ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ८८ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ८९ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ९० व अलम्बुपोग्रसेनानां । ९१ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ९२ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ९३ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ९४ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ९५ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ९६ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ९७ व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां । ९८ व अलम्बुपोग्रसेनानां । ९९ व अलम्बुपोग्रसेनानां । १०० व अलम्बुपो-
 ग्रसेनानां ।

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ५७

वृषार्जुनयोः संघामः कृपापयानं च ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

दृष्ट्वा व्यूढान्यनीकानि कुरूणां कुरुनन्दन ।
तत्र वैराटिमामन्त्र्य पार्यो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
जाम्बूनदमयी वेदी ध्वजे यस्य प्रदक्ष्यते ।
तस्य दक्षिणतो याहि रूपः शारद्वतो यतः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

धनञ्जयवचः श्रुत्वा वैराटिस्त्वरितस्ततः ।
हयान् रजतसंकाशान् हेमभाण्डानचोदयत् ॥ ३ ॥
आनुपूर्व्यांस्तु तत्सर्वमास्थाय जवमुत्तमम् ।
प्राहिणोच्चन्द्रसंकाशान् कुपितानिव तान्हयान् ॥ ४ ॥
स गत्वा कुरूसेनायाः समीपं ह्यकोविदः ।
पुनरावर्तयामास तान्हयान्वातरंहसः ॥ ५ ॥
मदक्षिणमुपावृत्त्य मण्डलं सव्यमेव च ।
कुरून्समोहयामास मत्स्यो यत्नेन तत्त्ववित् ॥ ६ ॥
कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतोभयः ।
मदक्षिणमुपावृत्त्य तस्यौ तस्याग्रतो बली ॥ ७ ॥
ततोऽर्जुनः शङ्खवरं देवदत्तं महारवम् ।
मदध्मौ बलपास्थाय नाम विश्राज्य चात्मनः ॥ ८ ॥
तस्य शब्दो महानासीद्गम्भयमानस्य जिष्णुना ।

कन्याननयाः ॥ ९ ॥ 'चतुर्णां लोकरुपालानां गृहीत्वा तेज उक्तमम् । अक्षिपथ भुवि प्रक्षा तदा जातः क्षुपो रूपः ।' ॥ १० ॥ अलम्बुस इति गन्धर्वनाम ॥ १२ ॥ विमानं साप्तमौमिदम् । गृहमिति श्रेयः । विशिष्टो मानो यत्र तद्रिमानम् । यद्वा विः पर्वी गरुडः तद्भद्रगानगमनमानं यत्र तद्रिमानं तैः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयमपराविराटो वि. प. पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

[नील०] दृष्ट्वाति ॥ १ ॥ हेमभाण्डान् स्वर्णालङ्कारान् ॥ ३ ॥ मत्स्यः उत्तरः ॥ ६ ॥ वक्रः अङ्गनिः ॥ ११ ॥ महोदधिर्जं शङ्खम् ॥ १३ ॥ रथौ रथिनौ ॥ १५ ॥

[अर्जु०] हेमभाण्डान् हेमालंकारान् ॥ ३ ॥ मत्स्यो वैराटिः ॥ ६ ॥ महोदधिर्जं शङ्खम् ॥ १३ ॥

१ व. दिवापार्श्वरत्ने-अत्र वैराटिमामन्त्र्य पाण्डवीऽप्यजलीदित् ॥ ३ व. 'स्वरिणस्तत्र । ४ व. अनुपूर्व्यां मुदत्तं स ए भा' १ व. महानासीद्गम्भयमानस्य । ५. महारथैवैव, च. ज ट. यवतीवैव । १० व. कुवरो य

तथावीर्यवना संक्षेपे पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ९ ॥
पूजयाञ्चक्रिरे शङ्खं कुरवः सहसैनिकाः ।
अर्जुनेन तथा ध्यातः शतथा यत्र दीर्यते ॥ १० ॥
दिवमावृत्त्य गन्दस्तु निवृत्तः शुश्रुवे पुनः ।
सृष्टो मववता वक्रः प्रपतन्निव पर्वते ॥ ११ ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीरो बलवीर्यसमन्वितः ।
अमृष्यमाणस्तं शब्दं कृपः शारद्वतस्तदा ॥ १२ ॥
अर्जुनं प्रति संख्यो युद्धार्थी स महारथः ।
महोदधिजमादाय धम्नो वेगेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥
स तु शब्देन लोकांस्त्रीनाहत्य रथिनां वरः ।
धनुरादाय मुमहृज्याशब्दमकरोत्तदा ॥ १४ ॥
तौ रथौ सूर्यसंकाशौ योस्त्यमानौ महाबली ।
शारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ १५ ॥
ततः शारद्वतस्तूर्णं पार्यं दशभिराशुगैः ।
विन्याथ परवीरग्रं निगितैर्मर्मभेदिभिः ॥ १६ ॥
पार्योऽपि विश्रुतं लोके गाण्डीवं परमायुषम् ।
विकृष्य चिक्षेप बहुभाराचान्मर्मभेदिनः ॥ १७ ॥
तानप्राप्तान् शितैर्वार्जुनैर्नाराचान् रक्तभोजनान् ।
कृपश्चिच्छेद् पार्यस्य शतगोऽय सहस्रगः ॥ १८ ॥

[चतु०] हेमभाण्डान्स्वर्णालङ्कारान् ॥ ३ ॥ मत्स्यः उत्तरः ॥ ६ ॥ देवदत्तं इत्येण दत्तम् ॥ ८ ॥ वीर्यवतः अतिवाच्यप्रकमिनः ॥ ९ ॥ संख्यः कुण्डः महोदधिर्जं शङ्खम् ॥ १३ ॥ नाराचान् दीर्घकलकराण्डान् ॥ १७ ॥ अत्रानानन्तरा स्थितान् ॥ १८ ॥

[सवे०] भाण्डम् आभरणम् ॥ ३ ॥ मत्स्यः उत्तरः ॥ ६ ॥ महोदधिर्जं शङ्खम् ॥ १३ ॥

[विरो०] तत्सर्वं धनञ्जयवचः आनुपूर्व्यां श्रुत्वा ॥ ४ ॥ शङ्खरवस्य दुःमहत्त्वतोभय महोदधिजमिति ॥ १३ ॥

[विप०] हेमभाण्डान् हेमालंकारान् । 'भाण्डं भूषणमिति स्थान् भाण्डं मूलपण्डिते । नदीपात्रे तुङ्गाणां मूषणे भाजनेऽपि च ॥' पारं कृत्स्नयान्तरम् ॥ ३ ॥ शारदाविव जीमूतौ इति । शङ्खान्दो गर्जितोपमितः ।

हेमिधः । १२ व. व. प्रपतन्निव-अपिप्रपतन्ने इति वदंमत्स्यः । १३ व. संख्यं तु । 'संख्ये इत्येव व. सुश्रुते 'अलम्बुस हे' । विशिष्टं य एव । 'एव' इति । १८ व. यवतीवैव ।

ततः पार्थस्तु संक्रुद्धश्चित्रान्मार्गान्प्रदर्शयन् ।
 दिशः संछादयन्वार्षोः प्रदिशश्च महारथः ॥ १९ ॥
 एकच्छायमिवाकाशमकरोत्सर्वतः प्रभुः ॥ १९ ॥
 प्राच्छादयदमेयात्मा पार्थः शरशतैः कृपम् ।
 स शरैरर्दितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः ॥ २० ॥
 तूर्णं दशसहस्रेण पार्थमप्रतिमौजसम् ।
 अर्दयित्वा महात्मानं ननर्द समरे कृपः ॥ २१ ॥
 ततः कनकपर्वाग्रैर्वीरैः सन्नतपर्वभिः ।
 त्वरन्गाण्डीवनिर्मुक्तैरर्जुनस्तस्य वाजिनः ॥ २२ ॥
 चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णैरविभ्यत्परमेष्ठुभिः ।
 ते ह्या निशितैर्वाणैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥
 उत्पेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादथाच्यवत् ॥ २३ ॥
 च्युतं तु गौतमं स्थानात्समीक्ष्य कुरुनन्दनः ।
 नाविध्यत्परवीरघ्नो रक्षमाणोऽस्य गौरवम् ॥ २४ ॥
 स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः स्वयसाचिनम् ।
 विव्याध दशभिर्वाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः ॥ २५ ॥
 ततः पार्थो धनुस्तस्य भङ्गेन निशितेन ह ।
 चिच्छेदैकैः भूपथ्य हस्तावापमयाहत् ॥ २६ ॥
 अथास्य कथंचं वाणैर्निशितैर्मर्मभेदिभिः ।
 व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरमवपीडयत् ॥ २७ ॥
 तस्य निर्मुच्यमानस्य क्वचात्काय आवधौ ।
 समये मुच्यमानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा ॥ २८ ॥
 छिन्ने धनुषि पार्थेन सौज्यदादाय कार्मुकम् ।

शुद्धोपमरणात्वात् शुभ्रौ । यथा गर्जति शरदि न वर्षति ।
 अवस्थिताविति । युद्धात्पूर्वमुपमानमेतन् ॥ १५ ॥

[नील०] कनकपर्वाग्रैः कनकलितफलकैः ॥ २२ ॥
 स्थानं स्थैर्यं संज्ञामिति यावत् ॥ २५ ॥ मुञ्जा दूरीकृता
 प्रतिमार्गं विपरितामार्गम् अगमत् परावृत्तेत्यर्थः ॥ ४० ॥

[भट्ट०] युगमध्ये षाष्ठमध्ये ॥ ३४ ॥ सुपरिपृष्टता
 सुमण्डिता वृषेण मुखा गदाऽर्जुनेन शरैर्मुक्ता अथान-
 न्तरे प्रथिमार्गमगमन् प्रत्यावृत्त्येत्यन्वयः ॥ ४० ॥

[घट्ट०] गौरवं गुरुत्वम् ॥ २४ ॥ हस्तावापं हस्त-

चकार गौतमः सज्यं तदद्भुतमिवाभयत् ॥ २९ ॥
 स तदप्यस्य कौन्तेपथिच्छेद् नतपर्षणा ।
 एवमन्यानि चापानि वहूनि कृतहस्तयत् ॥
 शरद्वतस्य चिच्छेद् पाण्डवः परवीरहा ॥ ३० ॥
 स छिन्नयनुरादाय रथशक्तिं प्रतापवान् ।
 प्राहिणोत्पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तामशनीभिव ॥ ३१ ॥
 तामर्जुनस्तदाऽऽयान्तीं शक्तिं हेमविभूषिताम् ।
 वियदतां महोल्काभां चिच्छेद् दग्भिः शरैः ॥ ३२ ॥
 साऽप्यतद्वशाद्य छिन्ना भूर्मा पार्थेन धीमता ॥ ३३ ॥
 युगपच्चैव भट्टैस्तु ततः सज्यधनुः कृपः ।
 तमाशु निशितैः पार्थं विभेद् दग्भिः शरैः ॥ ३४ ॥
 ततः पार्थो महातेजा विशिखानशितेजसः ।
 चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान् ॥ ३५ ॥
 अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
 पृष्टेन च शिरः कायाच्छरेण रथसारथ्ये ॥ ३६ ॥
 त्रिभिक्षिवेणुं समरे द्वाभ्यामक्षं महारथः ।
 द्वादशेन तु भङ्गेन चकरोत्स्य ध्वजं तदा ॥ ३७ ॥
 ततो वज्रनिकाशेन फाल्गुनः प्रहसन्निव ।
 त्रयोदशेनेन्द्रसमः कृपं वक्षस्वविव्यत ॥ ३८ ॥
 स छिन्नयन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
 गदापाणिरवप्युत्य तूर्णं चिक्षेप तां गदाम् ॥ ३९ ॥
 सा च मुक्ता गदा गुर्वी कृपेण सुपरिकृता ।
 अर्जुनेन शरैर्मुक्ता प्रतिमार्गमथगमत् ॥ ४० ॥

स्थितक्राण्डमुष्टिम् ॥ २६ ॥ अवपीडयदत्तमार. ॥ २७ ॥
 क्वचात्क्वचेन ॥ २८ ॥ रथशक्तिः रथवाहा शक्तिः
 ॥ ३१ ॥ प्रतिमार्गं यथागतम् ॥ ४० ॥

[सर्व०] कनकपर्वाग्रैः कनकलितफलकैः ॥ २२ ॥
 कृतहस्तयत् सुशिक्षितहस्तयुक्तं यथा स्यात्तथा ॥ ३० ॥
 रथावयवभूतं त्रिशूलाकारकाष्ठं त्रिवेणुम् ॥ ३७ ॥ मुञ्जा
 दूरीकृता प्रतिमार्गं विपरितामार्गेण ॥ ४० ॥

[विद्ये०] युगमध्ये हस्तद्वयमध्ये ॥ ३४ ॥

[विप०] निर्मोकस्य कञ्चुकस्य ॥ २८ ॥ युगमध्ये,

१५ च. घ. घ व. श्रीमत्सर्वं विदुषंयत् । अ. द्वितीयैरुत्पाने-दिश
 संक्षेपमात्रं शान्तौ द्विदिशस्य । अ. 'समकोदयप्रवरत्' । घ. व. 'सो
 पुनरुपगतं प्रभु ॥ ३० ॥ व. शरौपति । २१ व. मनाद समरे । २२ घ.
 व. कृतहस्तयवैरी । अ. अर्जुनमध्ये अ. पुलके-भनुगणय विना
 पत्तौ दत्तमपुत्रे. 'इयविधम् । २१ घ. व. निशितैर्मुक्ता । २४ व. कुर-
 २६ । २६ व. 'दीन भवेत् । ३० घ. 'द निशिते शरे । ३३ व. मित्ता

भूते । ३४ घ. शयमध्ये तु भट्टैस्तु युगमध्ये तु भट्टैस्तु । व. तत्र तु शरौ
 पत्तु, तत्र समग्रमप्य । व. पार्थो विभेद् । ३७ घ. व. द्वाभ्यामशी ।
 व. धातं तथा । ३८ घ. 'न पाण्डव परवीरहा । घ. व. प्रयोदशो-
 नेन्द्रसमं हृदं वक्षस्वपाण्डवम् । ग. प्रयोदशोनेन्द्रसमं हृदं वक्षस्वपाण्डव
 शीतं पार्थो द्वितीयैरुत्पाने । ३९ घ. तूर्णं चिक्षेप । ४० घ. तथा श्रुत्वा ।

तं तु योधाः परीप्सन्तः शारद्वतमर्षणाम् ।
सर्वतः समरे पार्थ शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ४१ ॥
ततो विराटस्य सुतोऽसव्यमादृत्य वाजिनः ।

यमकं मण्डलं कृत्वा तान्योधान्प्रत्यनारयन् ॥ ४० ॥
ततः कृपमुपादाय विरयं ते नरर्षभाः ।
अपञ्जहुर्महावेगाः कुन्तीपुराद्भनञ्जयात् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ५८

अर्जुनस्य द्रोणाचार्यं मह तुमु उद्ध द्रोणापयात् च ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

कृपेऽपनीते द्रोणस्तु प्रयुय सशरं धनुः ।
अभ्यद्रवदनाधृष्यः शोणाश्वः श्वेनवाहनम् ॥ १ ॥
स तु रथमरयं दृष्ट्वा गुरुमायान्तमन्तिक्रात् ।
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
अर्जुन उवाच—

यत्रैषा काञ्चनी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते ।
उच्छ्रिता भवरे दण्डे पताकाभिरलंकृता ॥
तत्र मां बहू भद्रं ते द्रोणानीकाय सारथे ॥ ३ ॥
अश्वाः शोणाः प्रकाशन्ते बृहन्तश्चाख्वाहिनः ।
मिथ्यविद्रुमसंकाशास्ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः ॥
युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ ४ ॥
दीर्घबाहुर्महातेजा बलरूपसमन्वितः ।
सर्वलोकेषु विक्रान्तो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५ ॥
बुद्धया तुल्यो ह्युशानसा बृहस्पतिसमो नये ।

वेदास्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ६ ॥
ससंहाराणि सर्वाणि दिव्यान्वस्त्राणि मारिष ।
धनुर्वेदश्च कात्स्न्येन यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥
क्षमा दमश्च सत्यं च आनुशंस्यमयार्जवम् ।
एते चान्ये च वरुणो यस्मिन्नित्यं द्विजे गुणाः ॥ ८ ॥
तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागेन संयुगे ।
तस्मात्तं प्रापयाचार्यं क्षिप्रमुत्तर वाहय ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच—

अर्जुनेनेवमुक्तस्तु वैरादिर्हेमभूपणान् ।
चोदयामास तानश्चान् भारद्वाजरथं प्रति ॥ १० ॥
तमापतन्तं वेगेन पाण्डवं रथिनां वरम् ।
द्रोणः प्रत्युच्यते पार्थ मत्तो मत्तमिव द्विषम् ॥ ११ ॥
ततः प्रा मापयच्छुद्धं भेरीशतनिनादिनम् ।
प्रयुञ्जुभे बलं सर्वमुद्धत इव सागरः ॥ १२ ॥

कायमध्ये निमेषमध्ये ॥ ३१ ॥ युगं घुर गरीरम् (?) ॥ ३६ ॥
अत्राविति पञ्चदशम् ॥ ३७ ॥

[सर्व०] मन्थम् अप्रन्निणम् । यमर द्यूना निरो-
धवम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारतपद्युक्तो भारताध्यायविराटपर्वणि
सप्तपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५७ ॥

[नील०] असव्यम् आदृत्य अत्रदधिगं कृत्वैत्यर्थः ।
यमकं द्यूना निरोधक मण्डल कृत्वा यस्मिन्कृते द्यूतरप-
मानितो लज्जितस्तिष्ठति ॥ ४० ॥ अपञ्जहुर्नूतितवन्त ॥ ४३ ॥
इति श्रीवैदर्भ्यादि भारतभागीये वि प सप्तपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५७ ॥

[विरो०] परीप्सन्त रिरथियन्त ॥ ४१ ॥
इति श्रीमहाभारतपद्युक्तो भारताध्यायविराटपर्वणि
सप्तपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५७ ॥

[विप०] परीप्सन्त ररिनुमिच्छन्त ॥ ४१ ॥
इति श्रीमहाभारतपद्युक्तो भारताध्यायविराटपर्वणि
सप्तपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५७ ॥

[अर्जु०] परीप्सन्तो ररिनुमिच्छन्त ॥ ४१ ॥ यमकं नि-
सृताना मेलकम् ॥ ४२ ॥ अपाञ्जहु पलायितवन्त ॥ ४३ ॥
इति श्रीचतुर्वेदमिथ्यहताया महाभारतगीकाया विराटपर्वणि
सप्तपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५७ ॥

[नील०] कृप इति ॥ १ ॥
[चतु०] हे उत्तर बट अश्वान्तरथ ॥ ३ ॥
[सर्व०] मारिष आर्य ॥ ७ ॥

४१ व श्रेष्ठो योधा । व युगगरीर । ४२ व सप्तपञ्चाशोऽध्याय । ४३ व अत्र
युद्धमंशयेत् । इति सप्तपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५७ ॥
२ व व रथिनां मेघ । ३ व व च वेदी प्रदीपशिरादिपेयना, क-

एतदेतिदिशिगता । ग. व. च. 'कृपमरिषव मनदा ४ व 'सप्तपञ्चा-
शोऽध्याय । ५ व च 'यु विच्छेद, ग. प. विच्छेद । ६ व व कृतेऽयम् ।
७ व 'मरिषादि च । ९ व व कृतेऽयम् ।

४१ व श्रेष्ठो योधा । व युगगरीर । ४२ व सप्तपञ्चाशोऽध्याय । ४३ व अत्र
युद्धमंशयेत् । इति सप्तपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५७ ॥
२ व व रथिनां मेघ । ३ व व च वेदी प्रदीपशिरादिपेयना, क-

एतदेतिदिशिगता । ग. व. च. 'कृपमरिषव मनदा ४ व 'सप्तपञ्चा-
शोऽध्याय । ५ व च 'यु विच्छेद, ग. प. विच्छेद । ६ व व कृतेऽयम् ।
७ व 'मरिषादि च । ९ व व कृतेऽयम् ।

अथ शोणान्सदंश्वांस्तान् हंसवर्णैर्मनोजवैः ।
 मिश्रितान्समरे दृष्ट्वा व्यस्मयन्त रणे नराः ॥ १३ ॥
 तौ रथौ वीरसंपन्नौ दृष्ट्वा सद्गाममूर्धनि ।
 आचार्यशिष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १४ ॥
 समाश्रित्यौ तदाऽन्वोन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ ।
 दृष्ट्वा प्राकम्प्यत भृशुर्भरतानां महद्बलम् ॥ १५ ॥
 हर्षयुक्तस्ततः पार्थः प्रहसन्निव वीर्यवान् ।
 रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १६ ॥
 अभिवाय महाबाहुः सामपूर्वमिदं वचः ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेयः परवीरहा ॥ १७ ॥
 उपिताः स्मो वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः ।
 कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥ १८ ॥
 अहं तु महते पूर्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ ।
 इति मे वर्तते युद्धिस्तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ १९ ॥
 तनोऽस्मै प्राहिणोद्द्रोणः शरानधिकविंशतिम् ।
 अप्राप्तांश्चैव तान्यार्यश्चिच्छेद् कृतहस्तवन् ॥ २० ॥
 ततः शरसहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् ।
 अवाकिरचतो द्रोणः शीघ्रमस्त्रं विदर्शयन् ॥ २१ ॥
 ह्यांध रजतप्रख्यानकङ्कुपत्रैः शिलाशितैः ।
 अत्राकिरदंभयात्मा पार्थ संकोपयन्निव ॥ २२ ॥

[विप०] आदिताम्रिनां श्वताम्रिस्थानं वेदी । सा
 च पाश्चनी सुवर्णवित्ता ॥ ३ ॥ उद्धृत इव कल्पान्ते
 पवनपात्रिण इव ॥ १२ ॥

[नील०] प्रविडन्दिनोद्द्रोणांशुंनयोर्वाजिनानां मिश्रणे-
 नातिमाश्रियाद्रिगमयो जातः ॥ १३ ॥ यदा तु तौ समा-
 श्रित्यौ परस्परं रथस्थानिवालिङ्घितवन्तौ तदा भारतानां पदं
 प्राकम्पय द्रोणोऽनुनेन गम्यं गनोऽग्मानेन प्रहरिष्यतीति
 दृष्ट्वा ॥ १५ ॥ प्रतिवर्गं दृष्ट्वागामपवारम् ॥ १८ ॥
 दृष्ट्वागमय गृणिशितान्गमयुषं यथा व्याचभा चिच्छेद्
 ॥ २० ॥ गममस्त्रिण ॥ २३ ॥ विदुषौ विद्वानौ
 ॥ २४ ॥ शिलावीरैरेपदि तैर्भाः ॥ २५ ॥ भाग्याभनं
 दृष्ट्वाभनंभग्न अण्डेभामिपथैः ॥ ३१ ॥

[अर्जु०] अहं तु महते पूर्वं प्रहरिष्यामि तेऽन-

एवं प्रवृत्ते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः ।
 समं विमुञ्चतोः संख्ये विशिग्वान्दीप्ततेजसः ॥ २३ ॥
 तावुभौ ख्यातकर्माणौ वायुसमौ जवे ।
 उभौ दिव्यास्त्रविदुपावुभातुचमतेजसौ ॥
 क्षिपन्तौ शरजालानि मोहयामासतुर्दुपाव् ॥ २४ ॥
 व्यस्मयन्त ततो योधा ये तत्रासन्समागताः ।
 शरान्विसृजतोस्तूर्णं साधु साञ्चित्यपूजयन् ॥ २५ ॥
 द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फाल्गुनात् ।
 रौद्रः क्षत्रियधर्मोऽयं गुरुणा यदयुध्यत ॥
 इत्यवृवञ्जनास्तत्र सद्गामशिरसि स्थिताः ॥ २६ ॥
 वीरौ तावभिसंख्यौ संनिकृष्टौ महाभुजौ ।
 छादयेतां शरत्रावैरन्योन्यमपराजितौ ॥ २७ ॥
 विस्फार्य सुमहाबापं हेमपुष्टं दुरासदम् ।
 भारद्वाजोऽथ संकुद्धः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत ॥ २८ ॥
 स सायकमयैर्जालैरर्जुनस्य रथं प्रति ।
 भानुमद्भिः शिकापैर्तैर्भानोरच्छादयत्प्रभाम् ॥ २९ ॥
 पार्थं च सुमहाबाहुर्महोवैर्गैर्महारथः ।
 विव्याध निशितैर्वर्णैर्मैथो वृष्टयेव पर्वतम् ॥ ३० ॥
 तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनुरादाय पाण्डवः ।
 शत्रुत्रं वेगवान्दृष्ट्यो भारसाधनमुत्तमम् ॥ ३१ ॥

घ । त्वया पूर्वं प्रहरि कृते अहं तुभ्यं प्रहरिष्यामी-
 त्यर्थः ॥ १९ ॥

[अर्जु०] आचार्यशिव्यौ द्रोणांशुनौ ॥ १४ ॥ प्रति-
 कर्म प्रतिवृत्तं कर्म दुर्योधनस्य ॥ १८ ॥ प्रहते प्रहरि कृते
 ॥ १९ ॥ आच्छादयवपराजितवान् ॥ २९ ॥

[अर्थ०] प्राकम्पयन् द्रोणोऽनुनेन सख्यं गतोऽग्मानेन
 प्रहरिष्यतीति श्रिया ॥ १५ ॥ प्रतिवर्गं दृष्ट्वागामपवारः
 ॥ १८ ॥ भारसाधनं दृष्ट्वाभनंभग्नम् ॥ ३१ ॥

[विप०] प्रतिवर्गं चिरार्थः प्रतिप्रियां वस्तुमिच्छन्तः
 प्रभायां द्रौपदीवैशाकर्षणवगनापहरादिदृष्टनिशाम्य प्रति-
 प्रिया प्रतीवारवरणम् ॥ १८ ॥ अभिरविनामि पश्चि-
 वानिम् ॥ २० ॥

१३ व. वीरसंपन्नौ. १४ व. वीरसंपन्नौ. १५ व. वीरसंपन्नौ. १६ व. वीरसंपन्नौ. १७ व. वीरसंपन्नौ. १८ व. वीरसंपन्नौ. १९ व. वीरसंपन्नौ. २० व. वीरसंपन्नौ. २१ व. वीरसंपन्नौ. २२ व. वीरसंपन्नौ. २३ व. वीरसंपन्नौ. २४ व. वीरसंपन्नौ. २५ व. वीरसंपन्नौ.

२३ व. वीरसंपन्नौ. २४ व. वीरसंपन्नौ. २५ व. वीरसंपन्नौ. २६ व. वीरसंपन्नौ. २७ व. वीरसंपन्नौ. २८ व. वीरसंपन्नौ. २९ व. वीरसंपन्नौ. ३० व. वीरसंपन्नौ. ३१ व. वीरसंपन्नौ.

विससर्ज शरान्शिवान्मुवर्णविकृतान्वहून् ।
 नाशयन् शरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ॥ ३२ ॥
 तूर्णं चापविनिर्मुक्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३२ ॥
 स रयेन चरन्पार्थः प्रेक्षणीयो धनञ्जयः ।
 युगपदिष्टु सर्वासु सर्वतोऽप्यदर्शयत् ॥ ३३ ॥
 एकच्छापमिवाकाशं वार्ष्णेयके समन्ततः ।
 नादृश्यत तदा द्रोणो नीहारेणेव संवृतः ॥ ३४ ॥
 तस्याभवत्तदा रूपं संवृतस्य शरोर्धमः ।
 जाञ्ज्वल्यमानस्य तदा पर्वतस्येव सर्वतः ॥ ३५ ॥
 दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतम् ।
 स विस्फार्य धनुःश्रेष्ठं मेघस्तनितनिःस्वनम् ॥ ३६ ॥
 अग्निचक्रोपमं वोरं व्यकर्षत्परमायुधम् ।
 व्यशातयच्छरास्तांस्तु द्रोणः समितिशोभनः ॥ ३७ ॥
 महानभूततः शब्दो वंशानामिव दहताम् ॥ ३८ ॥
 जाम्बूनदमयैः पुङ्खंश्चिन्चापविनिर्गतेः ।
 माच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च प्रभाम् ॥ ३९ ॥
 ततः कनकपुङ्खाना शराणां नतपर्वणाम् ।
 वियचराणां वियति दृश्यन्ते बहवो व्रजाः ॥ ४० ॥
 द्रोणस्य पुङ्खसक्ताश्च भवन्तः शरासनात् ।
 एको दीर्घ इवाहश्यदाकाशे संवृतः शरः ॥ ४१ ॥
 एवं तौ स्वर्णविकृतान् विमुञ्चन्तौ महाशरान् ।
 आकाशं संवृतं वीरावृत्काभिरिव चक्रतुः ॥ ४२ ॥
 शरास्तपोस्तु विमथुः कङ्कबर्हिण्वाससः ।
 पद्भक्त्यः शरदि खस्थाना हंसाना चरतामिवा ॥ ४३ ॥
 युद्धं समभवत्तत्र सुसंख्यं महात्मनोः ।

[नील०] विषाणाभैर्दन्ताभै ॥ ४५ ॥ व्याहरता
 व्यवहारं धर्मयुद्धं कृतवन्तौ ॥ ४६ ॥ जिषासताऽयुर्जुनेन
 सह वात्सल्यात् स्वयममीडन् न तु कुरोऽभूत् ॥ ४९ ॥

[अर्जु०] पूर्णायतोत्स्रष्टे पूर्णमायतेन मण्डलीकृतेन
 धनुष्या उत्स्रष्टे प्रेरितैरित्यर्थ ॥ ४५ ॥ तिग्मतेजस तीक्ष्णप-
 राक्रमम् ॥ ४९ ॥

[चतु०] मत्ताविव इति पाठे वृषभाविति शेष ॥ ४३ ॥

[सरै०] विषाण दन्त ॥ ४५ ॥ व्यवहारता

द्रोणपाण्डवयोर्धोरं वृन्वामवयोरिव ॥ ४४ ॥
 तौ गजाविव चासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् ।
 शरैः पूर्णायतोत्स्रष्टैरन्योन्यमभिजगृतुः ॥ ४५ ॥
 तौ व्यवहारतां युद्धे संख्यौ रणशोभिर्नौ ।
 उदीरयन्तौ समरे दिव्यान्यह्नाणि भागशः ॥ ४६ ॥
 अयं त्वाचार्यमुत्प्रेषेन शरान्कृष्टान् शिलाशितान् ।
 न्यवारयन्ति त्रैवीर्णैरर्जुनो जयता वरः ॥ ४७ ॥
 दर्शयन्वीक्षमाणानामस्त्रमुग्रपारक्रमः ।
 इषुभिस्तूर्णमाकाशं बहुभिक्षं समावृणोत् ॥ ४८ ॥
 जिषांसन्तं नरव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसम् ।
 आचार्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रधृतावरः ॥ ४९ ॥
 अर्जुनेन सहाक्रीडच्छरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४९ ॥
 दिव्यान्यह्नाणि वर्षन्तं तस्मिन्वै तुमुले रणे ।
 अह्नैरह्नाणि संशयं फाल्गुनं सपयोधयत् ॥ ५० ॥
 तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
 अर्षापिणोस्तदाऽन्योन्यं देवदानवयोरिव ॥ ५१ ॥
 ऐन्द्रं वायव्यमाग्नेयमस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ।
 द्रोणेन मुक्तमात्रं तु ग्रसति स्म पुनः पुनः ॥ ५२ ॥
 एवं शूरा महेश्वासौ विमुञ्चन्तौ शितान् शरान् ।
 एकच्छापं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः ॥ ५३ ॥
 तत्रार्जुनेन मुक्ताना पतता वै शरीरिषु ।
 पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते म्वनः ॥ ५४ ॥
 ततो नागा रथाश्चैव बाजिनश्च त्रिशाम्पते ।
 शोणितान्क्ता व्यदृश्यन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ५५ ॥

व्यवहारं धर्मयुद्धं कृतवन्तौ ॥ ४६ ॥ किंशुका
 पलाशा ॥ ५५ ॥

इति श्रीसंस्कृतमहाभारतवृत्तौ भारताष्टमोऽध्यायः
 अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ८ ॥

[निष०] उग्र परमविवृतमशम्यम् । उग्र रट् वा । ईश्व-
 रतेजःसत्त्वमात्रम् ॥ ४८ ॥

[लक्ष्मा०] एको दीर्घ इवापाह्वात्स्वित्यत्र पुद्गानुपु-
 न्तया निरन्तरागमनात् दीर्घं एकं शरं इव अ-

वनेन्द्रिमाणामनुपुग्रपरजमर् ॥ ४९ अ अनुनेन सपयमच्छे, व
 अकारेण सश वीर शरी ॥ ५० ग ग व २०० मुचनं आह्वानं महार
 से । क ० व पथो द्रोणमवारवर । ग व क ० अन्त स ॥ ५१ व अनु
 धमनामो (ग वदीर्घः) मन्ते । क ० व नवयोरिव । ५२ व मुक्तं
 मुक्तं तु । ५४ व पुष्ये स्वन । ५५ व व्याघ्रन पुष्पिता ।

३३ व पार्थं प्रेक्षणीयो बभूव ह । व सर्वशान्तिं ददयत् । ३४ अ
 धके धनञ्जय । क ० नैव पवन- । ३५ व पवनस्यैव दीर्घः, अ ० श्वेव वीरिन ।
 ३६ व स तु दृष्ट्वाणे पार्थशरी ख । व सविस्फार्य । ३८ व ० शिव ० ई
 तान् । ३९ व ० चापशक्ति । ४१ व ० पुङ्खसप्तन । ४२ अ आकाशमा
 कृत्वा व आकाशं दिहन् । ४४ व तत्र तपो संख्ययोर्बहवः । क ० अन्वहन
 मयिन्व । ४५ । ४६ ग प अ उर्ध्वं न्य रता ० । ४८ क ग ग व

वाहुभिश्च सकेयुरैर्विचित्रैश्च महारथैः ।
 सुवर्णचित्रैः कनकैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ५६ ॥
 योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थवाणप्रपीडितैः ।
 बलमासीत्समुद्धान्तं द्रोणार्जुनसमागमे ॥ ५७ ॥
 विदुन्वानौ तु तौ तत्र धनुषी भारसाधने ॥
 आच्छाद्येतामन्योन्यं ततक्षनुरथेषुभिः ॥ ५८ ॥
 तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं भरतर्षभ ।
 द्रोणकान्तिथयोस्तत्र वल्लिवासवयोरिव ॥ ५९ ॥
 अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 व्यदारयेतामन्योन्यं प्राणयूते प्रवर्तिते ॥ ६० ॥
 अथान्तरिक्षे नादोऽभूद्रोणं तत्र प्रशंसताम् ।
 दुष्करं कृतवान्द्रोणो यदर्जुनमयोधयत् ॥ ६१ ॥
 प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दुरासदम् ।
 जेतारं देवदैत्यानां सर्वेषां च महारथम् ॥ ६२ ॥
 अविभ्रमं च गिप्सां च लघ्वं च दूरपातिताम् ।
 पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विस्मयः ॥ ६३ ॥
 अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुरमर्षणः ।
 विचर्कष रणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्षभ ॥ ६४ ॥
 तस्य याणमयं वर्षं शलभानामिवायतिम् ।
 दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ ६५ ॥
 न च वाणान्तरे वायुरस्य शक्नोति सपिंशुम् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

अनिशं संदधानस्य शरानुत्सृजतस्तथा ॥ ६६ ॥
 ददर्श नान्तरं कथित्पार्थस्याददतोऽपि च ॥ ६७ ॥
 तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्तमाने मुदारुणे ।
 शीघ्रं शीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ६८ ॥
 ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
 युगप्रतापतंस्त्रत्र द्रोणस्य रथमन्तिकाम् ॥ ६९ ॥
 कीर्यमाणे तदा द्रोणे शरैर्गाण्डीवधन्वना ।
 हाहाकारो महानासीत्तैन्यानां भरतर्षभ ॥ ७० ॥
 पाण्डवस्य तु शीघ्रास्त्रं मधवा मत्पूजयत् ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ॥ ७१ ॥
 ततो हृन्देन महता रथानां रथयूथपः ।
 आचार्यपुत्रः सहसा पाण्डवं पर्यवारयत् ॥ ७२ ॥
 अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः ।
 पूजयामास पार्थस्य कोपं चास्याक्रोद्धृशम् ॥ ७३ ॥
 स मन्धुवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रणे ।
 किरञ्चरसहस्राणि पर्जन्य इव दृष्टिमान् ॥ ७४ ॥
 आदृत्य तु महाबाहुर्हतो द्रौणिस्ततो हयान् ।
 अन्तरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ ७५ ॥
 स तु लब्ध्वाऽन्तरं तूर्णमपायाज्जिवन्हैर्यैः ।
 छिन्नवर्मध्वजः शूरो निकृत्तः परमेष्ठुभिः ॥ ७६ ॥

पाद्मान् द्रोणाद्याभामनुगृह्य महाशराः प्रदृश्यन्ते इति
 योजना ॥ ४१ ॥

[गी०] वक्रशत्रुः क्षीणं पत्रनुः ॥ ५८ ॥ आयति
 संवर्तितम् ॥ ६५ ॥ धनुरमवशरानाम् ॥ ७५ ॥ निकृत्तः
 प्रहतः ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

[धनु०] संवर्तितम् । तनुयुवांगौ ॥ ५८ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

[धनु०] सुविद्राणमितकामा पत्रायमानम् । द्रा
 धनुःपाया गताविक्रियासौ रूपम् ॥ ५७ ॥ पूर्णायतेन

गण्डर्हीकृतेन धनुषा उरुष्टैः प्रेरितैः ॥ ६० ॥ अन्तरं
 टिडम् ॥ ६७ ॥ शीघ्रास्त्रं शीघ्रास्त्रत्वम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीचतुर्ध्वजमहृतायां महाभारतदीपायां विराटपर्वणि
 अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

[विष०] अनिशमनरतम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयविरचयणे विषय अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

[लक्ष०] पार्थस्य फलतोऽपि चेत्यत्र फला. दिशि
 दिशि निपातः ॥ ६७ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने विराटपर्वणिके अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

६२ ध. 'न लक्षितम्' । ग. ध. अ. व. देवार्थोऽपि सर्वोऽपि महाभारतम् ।
 ६३ ध. अ. विष्णुः । ६७ अ. ५ संवत्तं धारणम् । ६८ ग. ध. अ. व.
 ७१ ध. 'न लक्षितम्' । ग. ध. अ. व. देवार्थोऽपि सर्वोऽपि महाभारतम् । ७२ ध.
 ७३ ध. 'न लक्षितम्' । ग. ध. अ. व. देवार्थोऽपि सर्वोऽपि महाभारतम् । ७४ ध.
 ७५ ध. 'न लक्षितम्' । ग. ध. अ. व. देवार्थोऽपि सर्वोऽपि महाभारतम् । ७६ ध.

एकौनपठितमोऽध्यायः ५९

अश्वत्थामा सहार्जुनस्य युद्धम् ॥ १ ॥ धनुःप्रस्तारयन्त कर्णं प्रति युद्धायामिदं वचनं ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततो द्रौणिर्महाराज प्रययावर्जुनं रणे ।
 तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतम् ॥
 शरजालेन महता वर्षमाणमिवाम्बुदम् ॥ १ ॥
 तयोर्देवासुरसमः संनिपातो महानभूत् ।
 किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव ॥ २ ॥
 न स्म सूर्यस्तदा भाति न च वाति सपीरणः ।
 शरजालावृते व्योम्निञ्जापाभूते समन्ततः ॥ ३ ॥
 महाश्वटचक्राशन्दो योधयोर्हृयमानयोः ।
 दद्यतामिव वेणूनामासीत्परपुरञ्जय ॥ ४ ॥
 ह्यानस्यार्जुनः सर्वान्कृतवानल्पजीवितान् ।
 ते राजन्न प्रजानन्त दिशं कांचन मोहिताः ॥ ५ ॥
 ततो द्रौणिर्माहावीर्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ।
 विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां चिच्छेद क्षुरेण ह ॥
 तदस्यापृजयन् देवाः कर्म दृष्ट्वाऽतिमानुषम् ॥ ६ ॥
 द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्चैव महारथाः ।
 सावु साञ्चिति भाषन्तोऽपूजयन्कर्म तस्य तत् ॥ ७ ॥
 ततो द्रौणिर्भुःश्रेष्ठमपकृष्य रथपभम् ।

[नील०] तत इति ॥ १ ॥ न प्रजानन्त अडभाव
 आर्षे । न च ज्ञातवन्त ॥ ५ ॥ विवरं रन्ध्रम् ॥ ६ ॥
 अपहृत्य आहृत्य ॥ ८ ॥ अर्धचन्द्राकार ललाटम्
 आहृत्य प्रमृज्य स्वैदेन ज्या प्रमृष्येत्यर्थः । तेन अश्व-
 त्थामा ॥ १० ॥

[अर्जु०] शरैः सान्द्रीकृते निरन्तरीकृते शरमथै
 चिते इत्यपि दृश्यते ॥ ३ ॥ वेणूना वशानाम् ॥ ४ ॥
 विवरं छिद्रम् ॥ ६ ॥ धनूंष्यदौ धन्वन्तराणि ॥ ८ ॥
 नयया मौज्या अभिनवेन गुणेन ॥ ९ ॥ ततोऽर्धचन्द्रसा-
 रोपितस्य धनु आहृत्य रक्षित्वा ॥ १० ॥ अभ्यगत
 सर्वतोभावेन क्षिपन्तः ॥ १५ ॥

इति श्रीमहा० मनु० विष्णु० एकौनपठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

[चतु०] शरैः सान्द्रीकृते निरन्तरीकृते । पाठान्तरे

१ न अथ द्रौणिः । अ महर्षिर्देव । य व जुने प्रति । क. 'मिना
 यम् । क. वर्षमाण इवम्बुदः । ड अ 'वोर्ष्यमानयोः । व 'वेभिन
 नये । व य य पशुर्भवः । क. परमदग्धः । ५ क. 'जुन' संश्लेषः । अ
 कश्चिन्नानि । व स राजन् प्रजानि-रिणः । ६ अ क्षुरेण स । अ
 विष्णु २२

पुनरेवाहनत्पार्थ हृदये कङ्कपत्रिभिः ॥ ८ ॥
 ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्वनवचदा ।
 योजयामास नवपा र्थव्यां गाण्डिवमोजसा ॥ ९ ॥
 ततोऽर्धचन्द्रमाहृत्य तेन पार्थः समागमन् ।
 वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारणयूथपः ॥ १० ॥
 ततः प्रवृत्ते युद्धं पृथिव्यामेकरीरयोः ।
 रणमध्ये द्वयोरेवं सुमहदोमहर्षणम् ॥ ११ ॥
 तौ वीरौ ददृशुः सर्वे कुरवो विस्मयान्विताः ।
 युध्यमानौ महावीरौ यूथपाविव सङ्गतौ ॥ १२ ॥
 तौ समाजग्रतुर्वीरावन्योन्यं पुरुषर्षभौ ।
 शरैराशीविपाकारैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ १३ ॥
 अक्षय्याविपुधी दिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः ।
 तेन पार्थो रणे शूरस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ १४ ॥
 अश्वत्थाम्नः पुनर्वाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतो रणे ।
 जग्मुः परिक्षयं तूष्णीमभूतेनाधिकोऽर्जुनः ॥ १५ ॥
 ततः कर्णो महाचापं विहृष्याभ्यधिकं तथा ।
 अवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥ १६ ॥

छायाभूते कृते इत्यन्वयः ॥ ३ ॥ नयया मौज्या अभिन-
 वेन गुणेन ॥ ९ ॥

इति श्रीचतुर्भुजमिश्रनाया महाभारतगीताया विष्णुपर्वणि
 एकौनपठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

[सर्व०] धनुर्हस्तचतुष्टयम् ॥ ८ ॥ अर्धचन्द्राकार
 ललाटम् आहृत्य प्रमृज्य स्वैदेन ज्या प्रमृज्य ॥ १० ॥
 इति श्रीसर्वद्वन्द्वनाटयणकृतौ भारतापराकाशे विष्णुपर्वणि
 एकौनपठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

[विष्णु०]-१ धनूंष्यदौ धनुर्हस्तचतुष्टयम् । अक्षय्य
 अपमृत्य ॥ ८ ॥
 इति श्रीमहाभारतगीताया विष्णुपर्वण्यया विष्णुपर्वणि
 एकौनपठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

[विष्णु०] अष्टौ धनुषि द्वारिगण्डम्या उपक्रम्य मर्मापि
 गन्तः । अपरश्चेति पाठे पश्चादात्मा अनुनस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

१-२२ कर्म भाद्रोत्पन्नम् । ८ व श्रेष्ठं त्वात्सव्यं 'युव
 कस्य । ९ क. व 'मम दग्धः । ११ व तन्नेरैः । १२ क. नो दग्धः ।
 १३ क. 'वैग पशुर्भवोऽपि । क. व 'वि वारैः । १६ ग. य. व
 विहृष्याः । व 'दग्धः' श्लो गतेन महानभूत् ।

ततश्चक्षुर्दधे पार्थो यत्र विस्फार्यते धनुः ।
ददर्श तत्र राधेयं तस्य कोपो व्यवर्धत ॥ १७ ॥
स रोषत्रशमापन्नः कर्णमेव जिघांसाय ।
तमेक्षत विद्वृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुङ्गवः ॥ १८ ॥
तथा तु विमुखे पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकान् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

पष्टितमोऽध्यायः ६०

आहोपुरपिकायूवकः कर्णाञ्जनयोः संप्रहारः कर्णाभिभवश्च ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच—

कर्णं यत्ते सभामध्ये बहु वाचा विकल्थितम् ।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं समुपस्थितम् ॥१॥
सोऽद्य कर्णं मया सार्धं व्यवहृत्य महामृष्टे ।
ज्ञास्यस्यवलमात्मानं न चान्यानवमन्यसे ॥ २ ॥
अनोचः परुषा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलम् ।
इदं तु दुष्करं मन्ये यदिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ३ ॥
यत्त्वया कथितं पूर्वं मामनासाद्य किंचन ।
तदद्य कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह ॥ ४ ॥
यत्सभायां स पाञ्चालीं क्षिप्रयापानां दुरात्मभिः ।
दृष्टवानसि तस्याद्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ५ ॥

अर्धचन्द्राकारं धनुरायुत्य मण्डलीकृत्य तेन अश्वत्यान्ना सह
॥ १० ॥ अवाक्षिपन् आक्षिप्य सुमोच । गोघातेन वज्र-
घातेन ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयपरिचरणे विराटपर्वणि
एकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

[नील०] चक्षुर्दधे धृतवान् ॥ १७ ॥ कामयन् कामय-
मानः ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयपरिचरणे विराटपर्वणि
एकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

[नील०] कर्णोति । ते त्वया ॥ १ ॥ ते तत्र वाक्यं
पठन्, कर्म अतिशेते अल्पं कर्म वाक्यं तुं बहुलमित्यर्थः
॥ ९ ॥ इतःपरं तत्र पराक्रमं गृहीमहे अङ्गीकुर्महे ॥ १० ॥

[अर्जु०] अतिशेते हि ते धारयं यमेति प्रथितं भुवि हे
पार्थ मे वाक्यं कर्मातिशेते अनिशापि भरति प्रथितं व्याख्या-
समेव हि हेतायव्यभारणे ॥ ९ ॥

त्वरिताः पुरुषा राजशुभाजहुः सहस्रशः ॥ १९ ॥
उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनञ्जयः ।
अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपत्नजित् ॥ २० ॥
तमभिद्रुत्य कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
कामयन् द्वैरथं तेन युद्धे वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥

धर्मपाशनिवद्धेन यन्मया मर्षितं पुरा ।
तस्य राधेय कोपस्य विजयं पश्य मे मृष्टे ॥ ६ ॥
वने द्वादशवर्षाणि यानि सोढानि दुर्भते ।
तस्याद्य प्रतिकोपस्य फलं प्राप्नुहि संपति ॥ ७ ॥
एहि कर्णं मया सार्धं प्रतियुज्यस्व सङ्घरे ।
भेक्षकाः कुरुवः सर्वे भवन्तु तव सैनिकाः ॥ ८ ॥

कर्ण उवाच—

ब्रवीषि वाचा यत्पार्थ कर्मणा तत्समाचर ।
अतिशेते हि ते वाक्यं कर्मैतत्प्रथितं भुवि ॥ ९ ॥
यत्त्वया मर्षितं पूर्वं तदज्ञक्तेन मर्षितम् ।
इतो गृहीम हे पार्थ तव दृष्टा पराक्रमम् ॥ १० ॥

[चतु०] अतिशेते इति । ते वाक्यं कर्तुं, कर्मातिशेते
कर्मातिक्रामति यथा वाक्यं तथा तव क्रिया नास्तीति
ख्यातमेव पृथिव्यां नात्र त्वया प्रमाणान्तरं प्रष्टव्यमित्या-
शयः ॥ ९ ॥ यन्मया मर्षितमिति यदुक्तं तत्प्रत्याह—यत्त्व-
येति । पुनस्तव पराक्रमं दृष्ट्वा । न त्विदानीं दर्शितः पराक्रमो
मम गत इति भावः । तदादास्तेनेति वा पाठः ॥ १० ॥

[सर्व०] तव वाक्यं कर्तुं, कर्म अतिशेते । अल्पं कर्म
वारयं तु बहुलमित्यर्थः ॥ ९ ॥

[विरो०] कर्म वाचम् अतिशेते न्यूनां करोति २
वाक्यं (दी) ॥ ९ ॥

[विष०] भुवि प्रथितं प्रख्यातं वाचमतिशेते अतिक्र-
मति । यथा 'श्रुक्ते हि फलेन साधवो नतु कण्ठेन निमो-
पयोगिनाम्' पराक्रमेण श्रुते नतु वाचा ॥ ९ ॥

१७ क. चक्षुर्दधे । अ. । अर्धे चक्षुः । क. भा. । १८ क. समेयुज
ति, अ. स र्जुण ति । १९ क. उवाचि । २१ ड. कोनकटोत्थं । य.
दोदोकेन्दोदोत्थं । क. इतिशेतेदिदं । प. कोनकटोत्थं । ५९ ॥

१ क. दृष्ट्वा । २ क. दृष्ट्वा । ३ क. दृष्ट्वा । ४ क. दृष्ट्वा । ५ क. दृष्ट्वा । ६ क. दृष्ट्वा । ७ क. दृष्ट्वा । ८ क. दृष्ट्वा । ९ क. दृष्ट्वा । १० क. दृष्ट्वा । ११ क. दृष्ट्वा । १२ क. दृष्ट्वा । १३ क. दृष्ट्वा । १४ क. दृष्ट्वा । १५ क. दृष्ट्वा । १६ क. दृष्ट्वा । १७ क. दृष्ट्वा । १८ क. दृष्ट्वा । १९ क. दृष्ट्वा । २० क. दृष्ट्वा । २१ क. दृष्ट्वा ।

त सप्तं कुरु । ५ व. हेतव्यमनां । क. इत्यमानां तत्र तव । य. वने
प्राप्तुहि दुर्भते, दे. मा पार्थ हृदि अतन्म । ६ व. विगोत्रं परव्य अ. विगोत्रं
परव्य ; क. पार्थं प्राप्नुहि दुर्भते । ८ क. सह रीतिघः । ९ क. पार्थं कर्मैति
प्रथितं । १० क. तदज्ञक्तेन पण्डितः प्रतिशुचि तपवर्ष ।

धर्मपाशनिवद्धेन यत्त्वया मर्षितं पुरा ।
तथैव वद्धमात्मानमवद्धमिव मन्यसे ॥ ११ ॥
यदि तावद्धने वासो यथोक्तश्चरितस्त्वया ।
तत्त्वं धर्मोयवित्किष्टः स मया योद्धमिच्छसि ॥ १२ ॥
यदि शक्रः स्वयं पार्थ युध्यते तव कारणात् ।
तथाऽपि न व्यथा काचिन्मम स्याद्विक्रमिष्यतः ॥ १३ ॥
अयं कौन्तेय कामस्ते न चिरात्समुपस्थितः ।
योस्तस्यसे हि मया सार्धमय द्रक्ष्यसि मे वलम् ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच—

इदानीमेव तावच्चमपयातो रणान्मम ।
तेन जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ॥ १५ ॥
भ्रातरं घातयित्वा कस्त्यक्त्वा रणशिरश्च कः ।
त्वदन्यः कः पुमान्स्तु श्रूयादेवं व्यवस्थितः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच—

इति कर्णं ब्रुवन्नेव वीभत्सुरपरजितः ।
अभ्ययाद्विसृजन्वाणान् कायावरणभेदिनः ॥ १७ ॥
प्रतिजग्राह तं कर्णः प्रीयमाणो महारथः ।
महता शरवर्षेण वर्षमाणमिवाञ्जुदम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

[नील०] अवलम्बनं सूत्रं चिच्छेद ॥ २० ॥ ततो
निपङ्गे महातूर्णीर पतिते सति उपासङ्गात्क्षुद्रतूर्णीरात्
स्वदेहवाह्यात् ॥ २१ ॥

इति श्रीनैलजपटीये भारतभारतीय विराटपर्वणि
पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

[अर्जु०] तथैव धर्मपाशेन ॥ ११ ॥ निवद्धस्य तूणस्य
अवलम्बनं बन्धनरञ्जुम् ॥ २० ॥ उपासङ्गात् तूर्णीरात्
॥ २१ ॥ प्रजज्ञिवान् ज्ञातवान् ॥ २६ ॥ गाढवेदनम्
अतिदायिता पीडा यस्य सः । उदक्रोग्न् सिंहनादं
कृतवान् ॥ २७ ॥

इति धीमन्महाभारतमाल्यायामर्जुनमिभ्रतायां
वि० प० पष्ठितमोऽध्याय ॥ ६० ॥

१२ क. शिष्टस्वयंभोगेभात् सम्यं छेत्तुमिच्छति, अ. समयं हनुमर्षिः
घ. समयं भेतुमर्षिः । १३ व. युज्येन तव । १४ क. सार्धमय पदवापि ते
ब०म् । १५ व. 'पयातो रणमिरात् । क. करमाजीवसि राधेय । १६ व.
घातयित्वा च दृष्ट्वा रण' । व. ज. स्वदन्यं पुरुषः सस्य, घ. स्वदन्यं पुरुष.
क. धिरेदेहेनं भवतिस्वतः । १७ क. कर्णो वदन्नेव वीभत्सुमुपराजितम् । १८ व.
ज. अभिजग्राह तान्कर्णं, घ. शरानिद्रिशिलोपमम् । क. लान्यर्ष्यं । घ. कर्णो जु-

१४ शकुन्तलमर्जुनराजभारभेदेषु च -
घपोतो योतते तावचावर्णोदयते घघी ।

उत्पेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वदाः ।
अविध्यदश्वान्वाहोश्च हस्तावापं पृथक् पृथक् ॥ १९ ॥
सोऽमृष्यमाणः कर्णस्य निपङ्गस्यावलम्बनम् ।
चिच्छेद निशिताग्रेण श्रेणेण नतपर्वणा ॥ २० ॥
उपासङ्गादुपादाय कर्णो वाणानथापरान् ।
विष्याथ पाण्डवं हस्ते तस्य मुष्टिरशीर्यते ॥ २१ ॥
ततः पार्थो महाबाहुः कर्णस्यं धनुरच्छिनत् ।
स शक्तिं प्राहिणोचस्मै तां पार्थो व्यथमच्छरैः ॥ २२ ॥
ततोऽनुपेतुर्बहवो राधेयस्य पदानुगाः ।
तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २३ ॥
ततोऽस्याश्वान् शरैस्तीक्ष्णैर्वीभत्सुर्भारसाधनैः ।
आकर्णमुक्तैरभ्यग्रंस्ते हताः प्रापन्न भुवि ॥ २४ ॥
अथापरेण वाणेन ज्वलितेन महौजसा ।
विष्याथ कर्णं कौन्तेयस्तीक्ष्णेनोरसि वीर्यवान् ॥ २५ ॥
तस्य भिच्चा तनुवाणं कायमभ्यगमच्छरः ।
ततः स तमसाऽऽविष्टो न स्म किंचित्प्रजज्ञिवान् २६
स गाढवेदनो हित्वा रणं प्रायादुदङ्मुखः ।
ततोऽर्जुन उदक्रोग्शुद्धतरश्च महारथः ॥ २७ ॥

[चतु०] ननुर्कं धर्मपाशनिवद्धेनेति तत्प्रत्याह—धर्मपा-
शनिवद्धेनेति । अयमन्यसे अस्मानमन्यसे वयनविद्वांस
इति बुद्ध्या सा ते भ्रान्तिरिति भावः ॥ ११ ॥ वने
वासो द्वादशवर्षात्मकः । कृत्स्नं त्रयोदशवर्षात्मकं भेतु-
मिच्छसि त्रयोदशवर्षस्यासम्यक्चोर्णत्वादिति भावः ॥ १२ ॥
नच वचन्यमिन्द्रतः गिश्चितं, भवतिः मिथ्या विजितोऽऽं,
अनर्थंशब्दव्यवस्थितो अभिजातः इत्युपहासमूलं त्वां हनि-
ष्येऽत्रयमित्यत आह—यदिति । यदि शत्रुः स्वयमिति
॥ १३ ॥ भयतु नाम तथा त्वया सहावयं योद्धव्यमि-
त्यत आह—अयमिति ॥ १४ ॥ अयं कौन्तेय इति स्वन्वो
श्रूयान्न त्वमेव श्रूया एवमिति भावः ॥ १६ ॥ सोऽर्जुनः ।

भ्यमणो धनपदम् । क. 'वर्षेण पर्वण्य इव कृष्टिमात् । १९ क. उत्पेतुर्भे-
घशान्नि, व. 'तु' नावर्णो । २० घ. शोणानगरात् । २१ व. पाण्डवं
उत्ते । २३ व. तथे निर्युर्ग' । २४ व. घ. च. 'शान्डीवरीर्यैः । घ.
'वर्णोत्प' ; व. 'गैतुलैतवर्षेण हया । २५ व. जज्ञितेन महाभुजा ।
२७ व. व. ज. 'दुर्धराश्च महापश्यम् । अन्यदन्ते व. दृष्ट्वा कर्णं तदा रात्र-
प्रपयान्ती रणमिरात् इदमर्णोर्षदम् ॥ इति पष्ठितमोऽध्याय ॥ ६० ॥

इति च सहस्रांशो व सपोतो व चन्द्रमा । -
प्राप्तान्युपराजित्वा श्यातं कर्णं गांतनम् ॥ इति ।

अवसीदन्ति मे प्राणा भूरियं चळतीव च ।
न च प्रतोदं रस्मींश्च संयन्तुं शक्तिरस्ति मे ॥१२॥
अर्जुन उवाच—

मा भैषीः स्तम्भयात्मानं त्वयाऽपि नरपुङ्गव ।
अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्धनि ॥ १३ ॥
राजपुत्रोऽसि भद्रं ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते ।
जातस्त्वं शत्रुदमने नावसीदितुमर्हसि ॥ १४ ॥
धृतिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथे मम ।
युध्यमानस्य समरे ह्यान्संयच्छ शत्रुहन् ॥ १५ ॥
वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिं नरसत्तमः ।
अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥
सेनाग्रमाशु भीष्मस्य प्रापयस्वैतेदेव माम् ।
आच्छेत्स्वाम्यहमेतस्य धनुर्ज्यामपि चाहवे ॥ १७ ॥
अस्यन्तं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमथ निशामय ।
शतह्द्रामिवायान्तीं स्तनयित्रोरिवाश्वरे ॥ १८ ॥
सुवर्णपृष्ठं गाण्डीवं द्रक्ष्यन्ति कुरवो मम ।
दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण स्विदस्यति ॥ १९ ॥
इति मां सद्गताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति शत्रवः ।
शोणितोदां रथावतीं नागनकां दुरत्ययाम् ।

[नील०] निशामय पश्य शतहदां विद्युत् ॥ १८ ॥
शतं मार्गा इति सर्वतो मार्गस्यानिरोध उच्यते सर्वतो
वा मम वाणा गमिष्यन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ आविद्धं भ्रा-
म्यमाणं मिश्रितं शिक्षाम् ॥ २३ ॥ प्रगाढे संकटे चित्रं
नानाविधं तुमुलं संकटयुद्धं, सर्वत्र वेद्याति श्रेयः ॥ २६ ॥
जित्वा जेतुं शक्तः ॥ २७ ॥ रथसिंहगणैः आ समन्तान्
युजन् ॥ २९ ॥

[अर्जु०] प्रतोदं प्राजनम् । अभीपून् रस्मीन् । प्रमहान्
इत्यर्थः ॥ १२ ॥ विर्यादितुमिच्छसीति छान्दसः सीदादेशः
अनित्यो वा । एवमन्यत्रापि ॥ १४ ॥ निशामय अवधारय
॥ १८ ॥ स्वित् वितर्कं । अस्यति क्षिपति ॥ १९ ॥ सं-
गताः मिलिताः ॥ २० ॥

[चतु०] स्तनयित्लोमंधान् ॥ १८ ॥ कुरूणां वनं

१२ व. 'स्तं मे । व. नाभीशून्यन्तुं । १४ ज. जन्म विद्युत् । व.
शत्रुदमने न विपदिगुमर्हसि । १६ व. रथमसम । ग घ. न च व. श्रेष्ठ
पुनर्विदम् । १० ग घ. व. अत्राराम्यहमेतस्य धनुर्ज्यामपि चाहवे व.
आश्रयामि धनुर्ज्यामन्यमहमापुत्रम्, — 'अर्थायानुष्यपि चापुत्रम् ।
१९ व. द्रव्यने । २० घ. मां शक्तिताः व. । नागवज्र । व. प्रगाहयिष्यामि ।

नदीं मस्कन्दयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीम् ॥ २० ॥
पाणिपादगिरिःपृष्ठवाहुशाखानिरन्तरम् ।
वनं कुरूणां छेतस्यामि शरैः संनतपर्वभिः ॥ २१ ॥
जयतः कौरवीं सेनामेकस्य मम धन्विनः ॥
शतं मार्गा भविष्यन्ति पावकस्यैव वानने ॥ २२ ॥
मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रक्ष्यसि केवलम् ॥
इष्यस्त्रे शिक्षितं चित्रमहं दर्शयिताऽस्मि ते ॥ २३ ॥
असंभ्रान्तो रथे तिष्ठ समेषु विपमेषु च ॥
दिव्यमावृत्य तिष्ठन्तं गिरिं भिन्वां स्म पत्रिभिः ॥ २४ ॥
अहमिन्द्रस्य वचनात्सङ्घामेऽभ्यहनं पुरा ॥
पौलोमान्कालखज्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ २५ ॥
अहमिन्द्राद्दृष्ट्वां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तनाम् ॥
प्रगाढे तुमुलं चित्रामिति विद्धि प्रजापतेः ॥ २६ ॥
अहं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनाम् ॥
जित्वा पष्टिं सहस्राणि रथिनामुग्रधन्विनाम् ॥ २७ ॥
शीर्यमाणानि कूलानि प्रवृद्धेनेव वारिणा ॥
मया कुरूणां वृन्दानि पात्यमानानि पश्य व ॥ २८ ॥
ध्वजवृत्तं पतितृणं रथसिंहगणायुतम् ॥
वनमादीपयिष्यामि कुरूणामस्त्रेतेजसा ॥ २९ ॥

वनमिव वनं सैन्यम् । पाण्यादयः शारा इव शार्याश्वेत्वे-
ताभिनिरन्तरम् ॥ २१ ॥ सैन्यं विद्धं द्रक्ष्यन्ति भीष्माद्याः
इति शेषः ॥ २३ ॥ नैव च यात्रायां विधेयमित्यत्र आह—
दिव्यमावृत्येति ॥ २४ ॥ दृष्ट्वां मुष्टिं दीर्घोन्वतवानिति
शेषः आगामिस्वरमान् ॥ २६ ॥

[सर्व०] प्रतोदः तीक्ष्णकालाम्रो दण्डः । अभीपून्
ह्यपरस्मीन् ॥ १२ ॥ निशामय पश्य । शतहदां विद्युत्
स्तनयित्नु. भेद्यः ॥ १८ ॥ शतं मार्गा. सर्वतो गतिरित्यर्थः
॥ २२ ॥ आविद्धं भ्राम्यमाणम् ॥ २३ ॥ प्रगाढं संकटं
युद्धम् ॥ २६ ॥

[विरो०] अहं ब्रह्मणः प्रजापते. प्रजापतिर्मन्विनो
ब्रह्मस्वरूपान् ऋतान् । प्रगाढं युद्धत्रिगोणं तुमुलादिकमपि
॥ २६ ॥ तथा मित्रा आयातः (ने) ॥ २७ ॥

२३ व. शीर्यवति । २४ व. अत्रमद्ये रथे । व. रथे शत्रुम् । ग घ.
सहस्राणि, व. भिन्वा सहस्राणि । २६ व. प. दे. नि. युद्धं विपन-
विद्धं । ग घ व. विपनपर्वतो । २८ व. मृत्पि प्रवृद्धेनेव (क घ पु.
रि न) वायुना । २९ व. अत्रवृत्तं उच्यते, — 'अर्थायानुष्यपि चापुत्रम् ।

तानहं रथनीडेभ्यः शरैः संनतपर्वाभिः ॥
 यत्तान्सर्वानतिवलान्योत्स्यमानानवस्थितान् ॥
 एकः संकालयिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३० ॥
 रौद्रं ख्द्रादहं ह्यस्त्रं वारुणं वरुणादपि ॥
 अस्त्रमाग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्वनः ॥
 वज्रादीनि तथाऽस्त्राणि शक्रादहमवाप्तवान् ॥ ३१ ॥
 धार्तराष्ट्रवनं घोरं नरसिंहभिरक्षितम् ॥
 अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे ज्येतु ते भयम् ॥ ३२ ॥
 वैशम्पायन उवाच—
 एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः स्वयसाचिना ॥
 व्यवगाहद्रथानीकं भीमं भीष्माभिरक्षितम् ॥ ३३ ॥
 तमायान्तं महाबाहुं निगीपन्तं रणे कुरून् ॥
 अभ्यवारयदव्यग्रः क्रूरकर्माऽऽपगमासुतः ॥ ३४ ॥
 तस्य जिष्णुरपाट्टत्य ध्वजं मूलादपातयत् ॥
 विकृष्य कलयौताग्रैः स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ ३५ ॥
 तं चित्रमाल्याभरणाः कृत्वविद्या मनस्विनः ॥
 आगच्छन्भीमधन्वानं चत्वारथ महाबलाः ॥ ३६ ॥
 दुःशासनो विकर्णथ दुःसहोऽथ विविंशतिः ॥
 आगत्य भीमधन्वानं वीभत्सुं पर्यवारयन् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकपट्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

दुःशासनस्तु भलेन विद्धा वैराटिमुत्तरम् ॥
 द्वितीयेनार्जुनं वीरः मत्स्यविध्यस्तनान्तरे ॥ ३८ ॥
 तस्य जिष्णुरुपाट्टत्य पृथुधारेण कार्मुकम् ॥
 चक्रेत गाध्रपत्रेण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ३९ ॥
 अर्थेनं पञ्चभिः पश्चात्प्रत्यविध्यस्तनान्तरे ॥
 सोऽपयातो रणं हित्वा पार्थवाणमपीडितः ॥ ४० ॥
 तं विकर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्गुर्गुप्रपत्रैरजिह्वगैः ॥
 विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ४१ ॥
 ततस्तमपि कौन्तेयः शरणानतपर्वणा ॥
 ललाटेऽभ्यहनचूर्णं स विद्धः प्रापतद्रथात् ॥ ४२ ॥
 ततः पार्थमभिट्टत्य दुःसहः सविविंशतिः ॥
 अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः परीप्सुभ्रीतरं रणे ॥ ४३ ॥
 तावुभौ गाध्रपत्राभ्यां निशिताभ्यां धनञ्जयः ॥
 विद्धा युगपदव्यग्रस्तयोर्बोधानसूदयत् ॥ ४४ ॥
 तौ हाताभौ विभिन्नाद्भौ धृतराष्ट्रमजावुभौ ॥
 अभिपत्य रथैरन्यैरपनीतौ पदानुगैः ॥ ४५ ॥
 सर्वा दिशश्चाभ्यपतद्भीभत्सुरपराजितः ॥
 किरीटमाली कौन्तेयो लब्धलक्षो महाबलः ॥ ४६ ॥

[विप०] मत्स्यस्य कुले शत्रुदमने जातो न विपि-
 दितुमर्हसि । असीलज्यय त्वमर्थे ॥ १४ ॥ खिन् वितर्के
 ॥ १९ ॥ चक्रमिनाविद्धं ध्रान्तम् ॥ २३ ॥

[नील०] व्यवगाहाद् न आलोडितवान् ॥ ३३ ॥ उपा-
 ण्त्य समुग्रीभूय विकृष्य छित्त्वा कलयौताग्रैः स्वर्णर-
 क्षितनरपर्वयोणे ॥ ३५ ॥ एन दुःशामनम् ॥ ४० ॥
 लब्धलक्ष अपच्युतलक्ष ॥ ४६ ॥

इति श्रीनिलकण्ठीय भारतेभारतगोपे विराटपर्वणि
 एकपट्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

[धनु०] बाहान् अधान् ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारतगोपानुपायमर्जुनविभक्तमासा विराटपर्वणि
 एकपट्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

[धनु०] विकृष्य ध्वजं न्यासयदित्यन्वयः । नदीद्वयं
 रथं प्रापति वाग्वय ॥ ३५ ॥ नपाशृत्य प्रयाशृत्य ॥ ३५ ॥

तमपि विकर्णमपि स । विकर्णं दुर्योधनप्राता ॥ ४२ ॥
 असूदयन् सादितवान् ॥ ४४ ॥

इति श्रीचक्रवर्तिभूमिश्रुताया महाभारतगीताया विराटपर्वणि
 एकपट्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

[सर्व०] नीटं स्थानम् ॥ ३० ॥ उपाशृत्य संमुग्री-
 भूय । विकृष्य छित्त्वा कलयौताग्रैः स्वर्णरक्षितकल-
 योणेः ॥ ३५ ॥ लब्धलक्ष अपच्युतलक्ष्य ॥ ४६ ॥
 इति श्रीमहाभारतगोपानुपायमर्जुनविभक्तमासा विराटपर्वणि
 एकपट्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

[विरो०] रथमभ्येत्य योरस्यमानान् ॥ ३० ॥ इत्य-
 न्यम् इध्वासं विकृष्य रथात् । रथं (च) । रथं प्रति न्यपा-
 तयन् ॥ ३५ ॥ पश्चादपयात् ॥ ४० ॥ किरीटमाली
 'मल धारणे' ॥ ४६ ॥

इति श्रीमहाभारतगीताया विरोधार्थभक्त्या विराटपर्वणि
 एकपट्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

३१ क. अहमुत्पाटयिष्यामि । ३३ ग. व. अहमुत्पाटयिष्यामि । ३४ मी.
 ५५५ क. अहमुत्पाटयिष्यामि । ३५ ग. ध. अहमुत्पाटयिष्यामि । ३५ ग. ध. अहमुत्पाटयिष्यामि ।
 ३५ ग. ध. अहमुत्पाटयिष्यामि । ३५ ग. ध. अहमुत्पाटयिष्यामि । ३५ ग. ध. अहमुत्पाटयिष्यामि ।
 ३५ ग. ध. अहमुत्पाटयिष्यामि । ३५ ग. ध. अहमुत्पाटयिष्यामि । ३५ ग. ध. अहमुत्पाटयिष्यामि ।

३५ ग. ध. अहमुत्पाटयिष्यामि ।

४० व. सोपाशृत्य । ४० व. सोपाशृत्य । ४० व. सोपाशृत्य । ४० व. सोपाशृत्य । ४० व. सोपाशृत्य ।
 ४० व. सोपाशृत्य । ४० व. सोपाशृत्य । ४० व. सोपाशृत्य । ४० व. सोपाशृत्य । ४० व. सोपाशृत्य ।
 ४० व. सोपाशृत्य । ४० व. सोपाशृत्य । ४० व. सोपाशृत्य । ४० व. सोपाशृत्य । ४० व. सोपाशृत्य ।

द्विपद्यितमोऽध्यायः ६२

संहत्य शुध्यतः कुक्षीरान्त्वेन निपात्याहुनेन लोहितनदीप्रवर्तनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

अथ संगम्य सर्वे ते कौरवाणां महारथाः ॥
अर्जुनं सहिता यत्ताः प्रत्ययुध्यन्त भारत ॥ १ ॥
स सायकमयैर्जालैः सर्वतस्तान्महारथान् ॥
प्राच्छादयद्दमेयात्मा नीहारेणैव पर्वतान् ॥ २ ॥
नदद्भिश्च महानागैर्हृषमाणैश्च वाजिभिः ॥
भेरीशङ्खनिनादैश्च स शब्दस्तुमुज्रोऽभवत् ॥ ३ ॥
नराश्वकायात्रिभिद्य लौहानि कवचानि च ॥
पार्थस्य शरजालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः ॥ ४ ॥
त्वरमाणः शरानस्यन्पाण्डवः प्रवभौ रणे ॥
मध्यन्दिनगतोऽर्चिष्मान् शरदीव दिवाकरः ॥ ५ ॥
उपप्लवन्ते विवस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा ॥
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चैव पदातयः ॥ ६ ॥
शरैः संछिद्यमानानां कवचानां महात्मनाम् ॥
ताम्रराजतलौहानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ७ ॥
छन्नमायोधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसाम् ॥

[विप०] भीमं भीजनकम् । भीष्माभिरक्षितं गाङ्गे-
यपालितम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयमपदविवरणे वि. प. एकपद्यितमोऽध्यायः ॥६१॥

[लक्षा०] परीप्तन् भारतं रणे इत्यत्र भारतं सैन्यं
परीप्तन् परिपातुमिच्छन् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्याने वादितानविरचिते लक्ष्मणारे
विराटपर्वणि एकपद्यितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

[नील०] नीहारेण धूमोष्मणा ॥ २ ॥ उपप्लवन्ते
इतस्ततो धावन्ति ॥ ६ ॥ आयोधनं रणभूः । गतचेतसां
मृदानाम् । आत्तजीविनैर्भूतैः शरीरैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थेभ्यो-
ऽभितः पतितैः ॥ ९ ॥ धारीणि शिरांसि स्रजश्च पतितानि
दृश्यन्ते ॥ ११ ॥ ग्रीणि च दश चेति त्रिदशानि वर्षाणि
अवरुद्धः पार्थस्तदानीं स्वेच्छयाऽऽचरदित्यर्थः ॥ १४ ॥

[अर्जु०] अस्यन् क्षिपन् ॥ ५ ॥ आयोधनं युद्धभूमिः
॥ ८ ॥ आस्तृता विसृता ॥ ९ ॥

२ क. प्राच्छादयच्चरौवेस्ताभीहार इव पर्वतान्; व. ज. नीहार इव
पर्वतान् । ४ व. नाकायात्रिभिः; क. ज. नागाश्वकायात्रिभिः । क.
पार्थस्य शरवर्षाणि न्यवदन्तस्तथाः शिरो । ५ क. पाण्डवस्तु प्रकाशे । ६ ज.
उपप्लवन्ते विव, क. उद्वहन्त्यन्ति विच्छस्ता । ज. रभिनस्तदा । व. भूमि-
स्थश्च शृङ् । ७ क. ग. व. शरैः संछिद्यमानाना । ८ क. योधनं जग्ने ।
व. पार्थेवाणामजीवितैः ९ व. ज. रथोपस्थाशिवतिरैरास्तृताः; घ. 'तैराण्यो-

गजाश्वसादिनां तत्र शितवाणात्तजीवितैः ॥ ८ ॥
रथोपस्थाभिपतितैरास्तृता मानवैर्मही ॥
मदृत्यतीव्र संग्रामे चापदस्तो धनञ्जयः ॥ ९ ॥
श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाग्नेः ॥
त्रस्तानि सर्वसैन्यानि व्यपागच्छन्महाहवात् ॥ १० ॥
कुण्डलोष्णीपधारीणि जातरूपस्रजस्तथा ॥
पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्धनि ॥ ११ ॥
विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्वाहुभिश्च सकर्मुकैः ॥
सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति मेदिनी ॥ १२ ॥
शिरसां पात्यमानानामन्तरा निशितैः शरैः
अस्मद्वृष्टिरिवाकाशादभवद्भरतर्षभ ॥ १३ ॥
दर्शयित्वा तथाऽऽत्मानं रौर्यं रुद्रपराक्रमः
अवरुद्धोऽचरत्पार्थो वर्षाणि त्रिदशानि च ॥
क्रोधाग्निमुत्सृजन्वारो धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ॥ १४ ॥
तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा चैव पराक्रमम् ॥
सर्वे शान्तिपरा योधा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १५ ॥

[चतु०] रथोपस्थानि रथिनामुपवेशनस्थानानि तेभ्यः
अभिपतितैः अगोतैः ॥ ९ ॥ जातरूपस्रजानि जातरू-
पस्य सुवर्णस्य स्रजाः मालाः येषु शिरस्तु । स्रजशब्द-
दावन्तो वाचेतिवन् ॥ ११ ॥ अन्तरा मध्ये ॥ १३ ॥
अवरुद्धः आच्छन्नः । अवरुद्धमिति पाठे आत्मानमि-
त्यस्य विशेषणम् ॥ १४ ॥ शान्तिपराः स्वजीवनतत्प-
राः । धार्तराष्ट्रस्येत्यनादरे पटी । धार्तराष्ट्रस्य सैन्यानीति
संबन्धः ॥ १५ ॥

[सर्व०] उपप्लवन्तः इतस्ततो धावन्तः ॥ ६ ॥
आयोधनं रणभूः ॥ ८ ॥

[विरो०] स शब्दः सैन्ये (?) (शे) ॥ ३ ॥ उप-
प्लवन्ति भ्रश्यन्ति ॥ ६ ॥

[लक्षा०] व्यलीयन्त च भागश इत्यत्र व्यलीयन्तं
तदेति पदयोजना ॥ १० ॥

न्यानवैर्नदीम् । व. स गृह्यन्ति, ज. अन्त्यादेव । १० घ. त्रस्तानि सर्व-
भूतानि । क. 'सैन्यानि व्यनीयन्त च भागशः' । ११ व. ज. जातरूप-
स्रजानि च । १३ व. 'वाशादपञ्चरतर्षभम् । १४ व. ज. वर्षाणि दश ग्रीणि
च (वै) क. 'त्वज्जगौ; ग. घ. व. शृङ्गयोः । १५ ज. दृष्ट्वा धार्तरा-
ष्ट्रस्य; क. चाप्य पराक्रमम् । क. धार्तराष्ट्रस्य भारत ।

चित्रासथित्वा तत्सैन्यं द्रावायित्वा महारथान् ॥
 अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पर्यवर्तेत भारत ॥ १६ ॥
 प्रावर्त्यन्नदीं घोरां शोणितोदां तरङ्गिणीम् ॥
 अस्थिशैवालसंवाधां युगान्ते कालनिर्भिताम् ॥ १७ ॥
 शरचापपुष्पां घोरां केशशैवलशाद्वलाम् ॥
 तनुगोष्णीपसंवाधां नागकूर्ममहाद्विपाम् ॥ १८ ॥
 मेदोवसास्रकृमवहां महाभयविवर्धिनीम् ॥
 रौद्ररूपां महाभीमा श्वापदैरभिनादिताम् ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते चित्राटपर्वणि द्विपष्टितमोऽध्याय ॥ ६२ ॥

त्रिपष्टितमोऽध्याय ६३

पुन कर्णदुर्योधनादिभिर्महाभैरार्दितेनाहुंनैन्द्रालं घटुषि सधाय सर्वेषा विद्रवणम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततो दुर्योधनः कर्णो दुःशासनविचिंशती ॥
 द्रोणश्च सह पुत्रेण कृपश्चापि महारथः ॥ १ ॥
 पुनर्ययुश्च संरथ्या धनञ्जयजिवांसवः ॥
 विस्फारयन्तश्चापानि वलवन्ति दृढानि च ॥ २ ॥
 तान्विकीर्णपताकेन रथेनादित्यवर्षसा ॥
 प्रयुद्यथौ महाराज समन्ताद्गानरध्वजः ॥ ३ ॥

[नील०] नागा हस्तिन एव कूर्मा महाद्विपा जलग-
 जाश्च यस्या ताम् ॥ १८ ॥

इति श्रीनेल० भारतभावदीपे वि प द्विपष्टितमोऽध्याय ॥ ६२ ॥

[अर्जु०] तनुगोष्णीपसंवाधा तनुत्र यमे उष्णीप शि-
 रोवेष्टन ताभ्या सनाथा सकटाम् ॥ १८ ॥ श्वापदै
 शृगालदिभिः ॥ १९ ॥ उत्तरशोणिता शोणितप्रधानाम् ।
 नदीप्रवर्तनम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमन्म० महुं० विराटपर्वणि द्विपष्टितमोऽध्याय ॥ ६२ ॥

[चतु०] तनुत्रं यमे, उष्णीप शिरोवेष्टन ताभ्या स-
 नाथा सकटाम् ॥ १८ ॥ नागा हस्तिन एव कूर्मोस्तैर्दुरत्य-
 यामनतित्रयणीयाम् ॥ २१ ॥

इति श्रीचतुर्भुजविद्यरताया महाभारतकीरत्या विराटपर्वणि
 द्विपष्टितमोऽध्याय ॥ ६२ ॥

[सचं०] प्रथं घटादिभिर्निर्मिता क्षुद्रनौका । शाद्वलं
 हरितशृगाम् । उडुपम् एवपाटुनिर्मिता नौ ॥ १८ ॥

इति श्रीसर्व० भारतापर्वकात्र वि प द्विपष्टितमोऽध्याय ॥ ६२ ॥

१६ अ विनायक सौन्दर्यः । १७ अ व वेनुगोष्णमेकां । क 'बापं
 धनं चर्षीभिर्नाम् । १८ क ग अ व य 'शिरां चास्रगोष्णमेकां
 मः । क कर्मण्य दुःखम्, अ 'दुर्मां रथ दुःखम् । २० ग ग अ व
 विर-क. भूतिभूम् । २१ व अ अष्ट. महती पायो । अ नदीसुष्टम-
 िभूम् । ६२ व अ 'सव ग्नाः तं कृण्व (संभजनम्) च विमुष्णम् ।

१ न ग्नुर्भैरवकर्मिणं घ टाटप ममत् ।

तीक्ष्णशस्त्रमहाग्राहं क्रव्यादगणसेविताम् ॥
 मुक्ताहारोर्षिकालिलां चित्रालङ्कारयुद्धदाम् ॥ २० ॥
 शरसङ्घमहावर्ता नागनक्रां दुरत्ययाम् ॥
 महारथमहाद्वीपां शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाम् ॥
 चकार च तदा पार्थो नदीं दुस्तरशोणिताम् ॥ २१ ॥
 आददानस्य हि शरानसंधाय च विमुञ्चतः ॥
 विकर्पतश्च गाण्डीवं न कश्चिददृशेऽन्तरम् ॥ २२ ॥

ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च रथिनां वरः ॥
 तं महाक्षैमेहावीर्यं परिवार्य धनञ्जयम् ॥ ४ ॥
 शरौघान्सम्पगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिकाः ॥
 बवर्षुः शरवर्षाणि पातयन्तो धनञ्जयम् ॥ ५ ॥
 इषुभिर्वहुभिस्तूर्ण समरे लोमवाहिभिः ॥
 अदूरात्पर्यवस्थाप्य पूरयामासुराहताः ॥ ६ ॥

[विरो०] संनाथामगन्या रथोऽयुडुपम् ॥ १८ ॥
 नागो नक्रोऽपि । उत्तरशोणिता शोणितप्रधानाम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारतकीरत्या विरोधार्थभङ्गन्या विराटपर्वणि
 द्विपष्टितमोऽध्याय ॥ ६२ ॥

[लक्षा०] अस्याददानस्य शरानित्यत्र असु निरसन
 इति धातोः । अस्य एकं शरं प्रयुज्य पुन शरानाददानस्येति
 योजना ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारतकाव्येते वादितारणरिचिरे लक्षालंकारे
 विराटपर्वणि द्विपष्टितमोऽध्याय ॥ ६२ ॥

[नील०] तत इति ॥ १ ॥ विकीर्णां विस्तारिता
 पताना ध्वजाश्चलो यस्य तेन ॥ ३ ॥ पातयन्त पीड-
 यन्त ॥ ५ ॥ पर्यवस्थाप्य स्तब्धीकृत्य इषुभि पूरयामासु
 आश्रुतयन्त ॥ ६ ॥

[चतु०] तान्समस्तानित्यन्वयः ॥ ३ ॥ लोमवा-
 हिभि धुरवत्तीक्ष्णै ॥ ६ ॥

इति द्विपष्टितमोऽध्याय ॥ ६२ ॥

१ व अ भप युषोप । ग घ वृषयसिमो र्णे । २ व अ युगोप
 सुर्मिस्था । अ व 'जयत्रिप्रांसया, जियेषवा । ३ व ताप्रतीपतारै । ४ म
 रथ शरान्वज । ५ अ इव शरथा । अ प्रयत्नः, न प्रयत्नः, प्रयत्न
 रिगितिन्व । ६ व अ पर्यवस्थाप्य । अ 'सुगृह्या ।

तथा तैरवकीर्णस्य दिव्यैरन्वैः समन्ततः ॥
 न तस्य ब्रह्मलमपि विवृतं संप्रदृश्यते ॥ ७ ॥
 ततः प्रहस्य वीभत्सुर्दिव्यमैन्द्रं महारथः ॥
 अस्त्रमादित्यसंकाशं गाण्डीवे समयोजयन् ॥ ८ ॥
 शरश्चिरिवादित्यः प्रतस्थे समरे बली ॥
 किरीटमाली कौन्तेयः सर्वान्प्राच्छादयत्कुरून् ॥ ९ ॥
 यथा बन्धाह्ने विश्रुत्पावको वा शिलोच्चये ॥
 तथा गाण्डीवमभवदिन्द्रायुधमिवानतम् ॥ १० ॥

यथा वर्षति पर्जन्ये विवृद्धिभ्रान्ते दिवि ॥
 द्योतयन्ती दिशः सर्वाः पृथिवीं च समन्ततः ॥ ११ ॥
 तथा दश दिशः सर्वाः पत्रत्राण्डीवमावृणोत् ॥
 नागाश्च रथिनः सर्वे समुद्रतत्र भारत ॥ १२ ॥
 सर्वे शान्तिपरा योराः स्वचित्तानि न लेभिर ॥
 सङ्ग्रामे विमुखाः सर्वे योरास्ते हत्वेषामः ॥ १३ ॥
 एवं मर्वाणि सैन्यानि भग्नानि भरतर्षभ ॥
 व्यद्वन्त दिशः सर्वा निराशानि स्वर्गाविते ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ६४

भीष्माह्वनयोरथैः शब्रैश्चामातुषं युद्धम् ॥ १ ॥ तदसंभ्रमंरितेन्द्रेण दिव्युप्यवर्षणं तयो पूजनम् ॥ २ ॥ अह्वेन भीष्माभिषयो भीष्मापयान च ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पितामहः ॥
 वयमानेषु योधेषु धनञ्जयमुपाव्रवत् ॥ १ ॥
 भृगुं कार्यकश्रेष्ठं जातरूपपरिष्कृतम् ॥
 शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्मर्मभेदान्ममाथिनः ॥ २ ॥
 पाण्डुरेणातपत्रेण त्रियमाणेन मूर्धनि ॥
 शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्योदये यथा ॥ ३ ॥
 मध्माय खड्गं गाङ्गेयो धार्तराष्ट्रान्प्रहर्षयन् ॥

प्रदक्षिणमुपावृत्त्य वीभत्सुं सपवारयत् ॥ ४ ॥
 तमुर्दीक्ष्य समापान्तं कौन्तेयः परवीरहा ॥
 प्रत्यगृह्णान्नहृष्टात्मा धाराधरमिवाचरः ॥ ५ ॥
 ततो भीष्मः शरानद्यं ध्वजेन पार्थस्य वीर्यवान् ॥
 सभापरियन्महावेगान्धसमानानि योरगान् ॥ ६ ॥
 ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाय पत्रिणः ॥
 ज्वलन्तं कपिमानशुर्वेनाग्रनिर्जयांश्च तान् ॥ ७ ॥

[सर्व०] प्रकीर्णाः विलारिता ॥ ३ ॥ पातयन्त पीटयन्त ॥ ५ ॥ पूरयामासुः आवृतयन्त ॥ ६ ॥

[नील०] स्वचित्तानि अयमहमिति न ज्ञातयन्त. ॥ १३ ॥
 इति श्रीमहाभारतव्याख्यानस्य विराटपर्वणि विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

[अर्जु०] विवृतं प्रशाशितम् अन्तर वा ॥ ७ ॥
 इन्द्रायुधमिति इन्द्रायु ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यानस्य विराटपर्वणि विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

[चतु०] मलाहक इति वृष्णवर्णत्वात् नरस्य ॥ १० ॥
 दश दिशः पत्रत्राण् ॥ १२ ॥ स्वचित्तानि अयमह-
 ममीति निर्वृत्तिरा इत्यर्थे ॥ १३ ॥

इति श्रीचतुर्वेदस्य विराटपर्वणि विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

[सर्व०] स्वचित्तानि अयमहमिति न ज्ञातयन्त ॥ १३ ॥
 इति श्रीसर्वं भारतपर्वणो वि० प० विपश्चिन्तमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

[विरो०] पत्र भ्रमन् ॥ १० ॥
 इति श्रीमहाभारतव्याख्यानस्य विराटपर्वणि विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

[त्रिप०] विवृतम् प्रशाशितमन्तरं वा ॥ ७ ॥
 इति श्रीमहाभारतव्याख्यानस्य विराटपर्वणि विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

[नील०] तन इति ॥ १० ॥
 [अर्जु०] जातरूपपरिष्कृतं सुवर्गमपिष्टम् ॥ २ ॥
 पाण्डुरेण श्वेतेन आवृत्रेण उपवृत्तं ॥ ३ ॥ धाराधरं मेघम् ॥ ५ ॥

[चतु०] मर्मभेदान्मर्मभेदान्मर्मभेदान् ॥ २ ॥ धारा-
 धरं मेघम् ॥ ५ ॥ तान भूतविप्रेतान् ॥ ७ ॥

७ अ व निरुं समन्ततः । ८ व 'शै द महारथ' । ९ व व म रितमिर्दिश्येत्पुत्रम् । १० व व 'विश' । ११ व व 'विश' । १२ व व 'विश' । १३ व व 'विश' । १४ व व 'विश' । १५ व व 'विश' । १६ व व 'विश' । १७ व व 'विश' । १८ व व 'विश' । १९ व व 'विश' । २० व व 'विश' । २१ व व 'विश' । २२ व व 'विश' । २३ व व 'विश' । २४ व व 'विश' । २५ व व 'विश' । २६ व व 'विश' । २७ व व 'विश' । २८ व व 'विश' । २९ व व 'विश' । ३० व व 'विश' । ३१ व व 'विश' । ३२ व व 'विश' । ३३ व व 'विश' । ३४ व व 'विश' । ३५ व व 'विश' । ३६ व व 'विश' । ३७ व व 'विश' । ३८ व व 'विश' । ३९ व व 'विश' । ४० व व 'विश' । ४१ व व 'विश' । ४२ व व 'विश' । ४३ व व 'विश' । ४४ व व 'विश' । ४५ व व 'विश' । ४६ व व 'विश' । ४७ व व 'विश' । ४८ व व 'विश' । ४९ व व 'विश' । ५० व व 'विश' । ५१ व व 'विश' । ५२ व व 'विश' । ५३ व व 'विश' । ५४ व व 'विश' । ५५ व व 'विश' । ५६ व व 'विश' । ५७ व व 'विश' । ५८ व व 'विश' । ५९ व व 'विश' । ६० व व 'विश' । ६१ व व 'विश' । ६२ व व 'विश' । ६३ व व 'विश' । ६४ व व 'विश' । ६५ व व 'विश' । ६६ व व 'विश' । ६७ व व 'विश' । ६८ व व 'विश' । ६९ व व 'विश' । ७० व व 'विश' । ७१ व व 'विश' । ७२ व व 'विश' । ७३ व व 'विश' । ७४ व व 'विश' । ७५ व व 'विश' । ७६ व व 'विश' । ७७ व व 'विश' । ७८ व व 'विश' । ७९ व व 'विश' । ८० व व 'विश' । ८१ व व 'विश' । ८२ व व 'विश' । ८३ व व 'विश' । ८४ व व 'विश' । ८५ व व 'विश' । ८६ व व 'विश' । ८७ व व 'विश' । ८८ व व 'विश' । ८९ व व 'विश' । ९० व व 'विश' । ९१ व व 'विश' । ९२ व व 'विश' । ९३ व व 'विश' । ९४ व व 'विश' । ९५ व व 'विश' । ९६ व व 'विश' । ९७ व व 'विश' । ९८ व व 'विश' । ९९ व व 'विश' । १०० व व 'विश' ।

निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे ॥
 समादाय महाबाहुः सज्यं चक्रे महारथः ॥
 शरांश्च सुबहून् क्रुद्धो मुमोचाशु घनज्जये ॥ २८ ॥
 अर्जुनोऽपि शरांस्तीक्ष्णान् भीष्माय निशितान्वहन् ॥
 चित्सेप मुमहातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे ॥ २९ ॥
 तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्यतोर्निशितान्वारान् ॥
 न विशेषस्तदा राजंल्लक्ष्यते स्म महात्मनोः ॥ ३० ॥
 अथावृणोद्दश दिशः शरैरतिरथस्तदा ॥
 किराटमाली कौन्तेयः शूरः शान्तनवस्तथा ॥ ३१ ॥
 अतीव पाण्डवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पाण्डवम् ॥
 बभूव तस्मिन्संप्राप्ते राजंल्लोके तदद्भुतम् ॥ ३२ ॥
 पाण्डवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ॥
 श्वेरते स्म तदा राजन् कौन्तेयस्याभितो रथम् ॥ ३३ ॥
 ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निरामित्रं चिकीर्षवः ॥
 आगच्छन्पुङ्खसंश्लिष्टाः श्वेतवाहनपत्रिणः ॥ ३४ ॥
 निपतन्तो रथात्तस्य धौता ह्यैरुपवाससः ॥
 आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्कयः ॥ ३५ ॥
 तस्य तदिव्यमस्त्रं हि विगाढं चित्रमस्यतः ।
 प्रेक्षन्ते स्मान्तरिक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ३६ ॥
 तं दृष्ट्वा परमभीतो गन्धर्वश्चित्रमद्भुतम् ।
 शशंस देवराजाय चित्रसेनः प्रतापवान् ॥ ३७ ॥
 पश्येमानुपार्थनिर्मुक्तान्संसक्तानिव गच्छतः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि

चित्ररूपमिदं जिष्णोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यतः ॥ ३८ ॥
 नेदं मनुष्याः संदधुर्नहीदं तेषु विद्यते ।
 पौराणानां महास्त्राणां विचित्रोऽयं समागमः ॥ ३९ ॥
 आदानस्य हि शरान्संघाय च विमुञ्चतः ।
 विकर्षतश्च गाण्डीवं नान्तरं समदृश्यत ॥ ४० ॥
 मध्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे ।
 नाशक्रुवंस्तं सैन्यानि पाण्डवं प्रति वीक्षितुम् ॥ ४१ ॥
 तथैव भीष्मं गाङ्गेयं द्रुपं नोत्सहते जनः ॥ ४२ ॥
 उभौ विश्रुतकर्माणौभौ तीव्रपराक्रमौ ।
 उभौ सदृशकर्माणौभौ युधि सुदुर्जयौ ॥ ४३ ॥
 इत्युक्तो देवराजस्तु पार्थभीष्मसमागमम् ।
 पूजयामास दिव्येन पुण्यवर्षेण भारत ॥ ४४ ॥
 ततः शान्तनवो भीष्मो वामं पार्श्वपताडयन् ।
 पश्यतः प्रतिसंघाय विध्यतः सव्यमाचिनः ॥ ४५ ॥
 ततः प्रहस्य वीभत्सुः पृथुधारेण कार्मुकम् ।
 चिच्छेद् गांध्रपत्रेण भीष्मस्यादित्यतेजसः ॥ ४६ ॥
 अथैनं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यस्तनान्तरे ।
 यतमानं पराक्रान्तं कुन्तीपुत्रो घनज्जयः ॥ ४७ ॥
 स पीडितो महाबाहुर्गृहीत्वा रथकूवरम् ।
 गाङ्गेयो युद्धदुर्धर्षस्तस्थौ दीर्घमिवान्तरम् ॥ ४८ ॥
 तं विसंज्ञमपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् ।
 उपदेशमनुस्मृत्य रक्षमाणो महारथम् ॥ ४९ ॥

चतुःपठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

[लक्षा०] अयं जिष्णुकदाहल्येत्यत्र उदाहृत्य तृणी-
 रादूर्ध्वमाहृत्य ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारतन्याय्याने वादिराजविचिते ल्याटंकारे विराट-
 पर्वणि चतुःपठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

[मील०] अलं वाणानां क्षेपणं कर्म ॥ ३८ ॥ कूर्परं
 रथयुगन्धरम् ॥ ४८ ॥ अपोवाह अपसारयामास ॥ ४९ ॥

इति श्रीलक्ष्मणीये भारतभावरीये विराटपर्वणि
 चतुःपठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

३० क. 'शोरनिशं शरान्' । ३२ क. 'भूवत् सन सवेऽरिभेके' । ३४ क.
 'असज्यः युद्धसंततः श्वेत' । ३८ व. 'पश्येन्नान्निशितान्तीक्ष्णसं' । क. ग.
 'मान्निशितान्तरं' । ज. च. 'मनय निशितान्तरं' । व. 'मन्नुदीर्यते' ।
 ३९ व. 'सदधुर्नही' । क. 'सौराणां च महाणां' । व. 'विचित्राणां समागमः' ।
 ४० ग. घ. व. 'संरथनस्य मुञ्चतः' । व. च. 'नन्तौ स्म प्रदृश्यते' । ४१ व. ग.
 'राजन्नि सैन्यानि' । ४२ क. 'बुभौ शरी महीक्षिणैः व युद्धविशारदौ, व.

[अर्जु०] अतीव अतिशयिनवानित्यर्थः वमन् उद्विग्न
 शरानिति शेषः ॥ ३२ ॥ विद्रुतमन्तरम् ॥ ४५ ॥ कूर्परं
 रथसंयन्त्रं युगन्धरम् ॥ ४८ ॥ अपोवाह अपसारितवान्
 उपदेशं सारथीनामिति शेषः ॥ ४९ ॥
 इति श्रीमहाभारतन्याय्याने वादिराजविचिते ल्याटंकारे विराटपर्वणि
 चतुःपठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

[चतु०] अतीव अतिशयैव ॥ ३२ ॥ श्वेतवाहो-
 ऽर्जुनः ॥ ३४ ॥ वीभ्रन्ते स्म । स्मेनि भूतेऽर्थे ॥ ३६ ॥

युद्धदुर्धरौ । घ. युधि दुर्धरौ । क. उभौ विचित्रदूर्ध्वौ युधि दुर्ध-
 रौ । ४५ व. च. 'वामे पार्श्वे समागमः' । समदृश्यत् । क. ग. घ. च. व. च.
 'असज्यः प्रतिशंखव' । व. 'विशितं सं' । क. निशुं समसं' । ४६ क.
 'ततः प्रसज्य वीभ' । व. 'निद्रुत्य गर्भ' । ज. 'चर्चनं गर्भोत्थे' । ग. घ. च. च.
 व. 'भीष्मस्त्रानिचोत्थमः' । ४८ क. 'श्वेप इवपुत्रः' । ग. व. 'किरिदिवपुत्रः' ।
 च 'दीर्घं इवाव' । ४९ ज. 'रथवाजिनः' । इति चतुःपठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

अमुमत तदा भीष्ममन्तरो दीर्घमिवान्तरम् ॥
 व. 'मिन्तरम् ॥

४६-४८ श्यामा स्थाने ग. घ. व.
 ततः पार्श्वप्रिसंघातं ज्वन्मानमिनोरगम् ।
 निषयान् ललाटयो भीष्मस्य शरमुत्तमम् ।

पञ्चपठितमोऽध्यायः ६५ .

ततो विनय युद्धार्थेषुपस्थितेन दुर्योधनेन सहाजुंनस्य युद्धम् ॥ १ ॥ तदुद्धार्थं महता जवेनाभिपततो रिक्तगन्ध्य गजभङ्गेन शरणे
निपात्य दुर्योधनस्य यशसि च योषमेन शरणे सादनम् ॥ २ ॥ ततो युद्धाद्यवगतस्याजुंनस्य बाहुगणोदयुर्वर्गः निर्भग्नस्य पुनर्धृष्टपाहाहनम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

भीष्मे तु संग्रामशिरो विहाय
पलायमाने धृतराष्ट्रपुत्रः ।
उत्सृज्य केतुं विनन्दनहात्मा
धनुर्विगृह्णाजुंनमाससाद् ॥ १ ॥
स भीमधन्वानमुदग्रवीर्यं
धनुज्वर्यं शत्रुगणे चान्तम् ।
आकर्ण्यपूर्णायतचोदितेन
विन्वाध भङ्गेन ललाटमध्ये ॥ २ ॥

चित्रसेनश्चित्ररथः ॥ ३७ ॥ रणनिर्हारान्संग्रामभ्रान् ।
निर्द्वारानिति वा पाठः । संसक्तान्परिष्पक्तान्पुत्रौकृता-
नित्यर्थः ॥ ३८ ॥ दारुणानां प्राणापहारकाणाम् ॥ ३९ ॥
अन्तरमवकाशः ॥ ४० ॥ समार्षयद्गणामिति शेषः ।
विद्वृतं छिद्रम् ॥ ४५ ॥ गृहीत्वा धृत्वा । दीर्घं सुचिरम्
आतुरो व्याधित इव ॥ ४८ ॥ रक्षमाणो रक्षन् ॥ ४९ ॥

इति श्रीचतुर्ध्वजमिश्रतया महाभारतदीक्षायां विराट्पर्वणि
चतुःपठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

[सर्व०] कूर्वरं रथयुगन्धरम् ॥ ४८ ॥ अपोवाह अप-
सारयामास ॥ ४९ ॥

इति श्रीसर्व० भारताधिपकावे नि. प. चतुःपठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

[विरो०] अनिव अतिशयितः ॥ ३२ ॥ रणनिर्दा-
रणे शरणे ॥ ३८ ॥ दारुणानां दारुणदत्तपुणसंवाधितान्
॥ ३९ ॥ विद्वृतं छिद्रम् ॥ ४५ ॥ स पीडितः; समाहि(ह)तः
(स) ॥ ४८ ॥ उपदेशं सारधिकर्तव्यम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहाभारतदीक्षायां विरोधार्थभङ्ग्यां विराट्पर्वणि
चतुःपठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

[विप०] विवरं (वृत्तं) छिद्रम् समार्षयन् समामगन्
॥ ४५ ॥ रथयुद्धं युगन्धरं गृहीत्वा अवग्रभ्य ॥ ४८ ॥
उपदेशमनुसृत्य सारधीनामिति शेषः ॥ ४९ ॥
इति श्रीमहाभारतविपपदविपरणे विराट्पर्वणि चतुःपठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

[नील०] धृतराष्ट्रपुत्रो दुर्योधन उत्सृज्य उन्मुच्य
केतुं पताकाम् ॥ १ ॥ एकः पर्वतो यथा एकेन पर्व-
यता दीर्घवंदनेन एकः पर्वो यस्मिन्निति ममामः मनुच्लोप
आर्षः ॥ ३ ॥ अमृक् रक्तम् ॥ ४ ॥

स तेन वाणेन समर्पितेन
जाम्बूनदाग्रेण सुसंहितेन ।
राज राजनमहनीयकर्मा
यथैकपर्वा रुचिरैकशृङ्गः ॥ ३ ॥
अथास्य वाणेन विदारितस्य
प्रादुर्भूत्वासृगजसमुत्पणम् ।
स तस्य जाम्बूनदपुङ्खचित्रो
भित्त्वा ललाटं मुविराजते स्म ॥ ४ ॥

[अर्जु०] उत्सृज्य केतुं ध्वजमुत्तानं कृत्वा ॥ १ ॥
उदग्रवीर्यं बहुलपराक्रमम् । तदेव पराक्रमस्य बाहुल्यं
यद् भिन्नशिक्षाजन्यत्वम् । 'उदग्रं बहुलं बहु' इति
कोपः ॥ २ ॥ रजनीयकर्मा रजनीयं रञ्जनीयं कर्म यस्य
सः महनीयकर्मैत्यपि दृश्यते पाठः । एकपर्वा गण्डकः
पादपर्वत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

[चतु०] विगृह्य अर्जुनार्जुन मया सह युध्यसेत्या-
कुरय ॥ १ ॥ उदग्रवीर्यं बहुपराक्रमम् । अखझानां वैवि-
ध्याद्वीर्यबाहुल्यम् । 'उदग्रं बहुलं बहु' इत्यमरः ॥ २ ॥
सुसंहितेन अतिवाङ्मनेन । पाठान्तरे तिर्यक्पातेन । एक-
पर्वा नीलगिरीरेकस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य पर्व महोत्सवो
यस्मिन्निति रुचिरैकशृङ्ग इत्यभूतोपमा । एकपर्वा गण्डक
इति केचित् ॥ ३ ॥ सेति प्रक्रम्यमानमालाविशेषणम् ।
अतिचित्रा अत्याश्चर्यरूपा । ननु किमत्र दृष्टान्त (?)
सिद्धान्तेनेत्याह—जाम्बूनदेति । जाम्बूनदपुण्यं रक्तकाञ्चन-
पुण्यं तद्विचित्रा मनोरमा । यद्वा चित्तुं ज्ञानं त्राति स्वनिरू-
पणाधीननिरूपणं करोतीति चित्रा विषया जाम्बूनदपुण्यव-
द्विषया इन्द्रियप्राप्त्यर्थः ॥ ४ ॥

[सर्व०] उत्सृज्य उन्मुच्य केतुं पताकाम् ॥ १ ॥
एकः पर्वतो यथा एकेन पर्ववता दीर्घवंदनेन । एकं पर्वं
यस्मिन्निति समासः । मनुच्लोप आर्षः ॥ ३ ॥ अमृक्
रक्तम् ॥ ४ ॥

[विरो०] महनीयं र रजनीयं । अर । एकपर्वा
गण्डकः (दे) ॥ ३ ॥

१. ध. व. दारुण्य चरि । ज. सर्वं विगृह्य । २. व. 'शुद्धरवीर्यं ।
क. उन्मुच्यसेन । ३. व. युद्धदिनेन । क. युद्धदिनेन । क. द्वितीयार्थं रथे
गजं पाते रथि । क. यथैकः शृङ्गः यथैकः शृङ्गः यथैकः शृङ्गः । ४. व. राजनीयकर्मा ।
४. क. यद्विद्वृतं चित्तुं—सा तस्य जाम्बूनदपुण्यविषयं मानेन च गण्डके

हठस्वरवीर्यः । व. स तस्य जाम्बूनदपुण्यविषया विराजते सा स्त्रीन कण्ठ-
सत्तम् । स तस्य जाम्बूनदपुण्यविषया मानेन चित्रा गिरीजने रवः । स तस्य
जाम्बूनदपुण्यविषया मानेन चित्रा गिरीजने रवः ।

स तेन वाणाभिहतस्तरस्त्री
 दुर्योधनेनोद्धतमन्युवेगः ।
 शरानुपादाय विपाशिकल्प्या-
 न्विव्याध राजानमदीनसत्त्वः ॥ ५ ॥
 दुर्योधनश्चापि तमुग्रतेजाः
 पार्थश्च दुर्योधनमेकवीरः ।
 अन्योन्यमात्रौ पुरुषप्रवीरौ
 समौ समाजमतुराजमीदौ ॥ ६ ॥
 ततः प्रभिन्नेन महागजेन
 महीधराभेन पुनर्विकर्णः ।
 रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः
 कुन्तीसुतं जिष्णुमयाभ्यधावत् ॥ ७ ॥
 तपापतन्तं त्वरितं गजेन्द्रं
 धनञ्जयः कुरुभविभागमध्ये ।
 आकर्णपूर्णेन महायसेन
 बाणेन विव्याध महाजवेन ॥ ८ ॥
 पार्येन सृष्टः स तु गार्भ्रपत्र
 आपुङ्गुदेशात् प्रविवेश नागम् ।
 विदार्य शूलप्रवरं प्रकाशं
 यथाऽज्ञानिः पर्वतमिन्द्रसृष्टः ॥ ९ ॥
 शरप्रतप्तः स तु नागराजः
 प्रवेपिताङ्गो व्यथितान्तरात्मा ।

[विप०] रजनीयं रञ्जनीयं कर्म यस्य स रजनीय-
 कर्मा निर्मलचरित्रः । रजनी रञ्जनी तथा ॥ ३ ॥ एकं
 पर्वं संधिं प्रन्थिविद्यते यस्याऽसौ एतर्पणां गण्डनः रङ्गी
 जीवविशेषः ललाटे रुचिरमेकं शृङ्गं विद्यते यस्य स ।
 अन्येऽरण्यागजमहिपादयो द्विपर्षाणो भ्रजन्ति संधिद्वययुक्ता
 भवन्ति ॥ ३ ॥

[नील०] महायसेन महाफलकेन ॥ ८ ॥ अपजग्मु-
 पलायनं वृत्तवन्तः ॥ १३ ॥ अभिपङ्गात् पराभवात् द्रवन्तं
 आलक्ष्य प्रास्फोटयन् व्यास्फोटं बाहुगज्जं वृत्तवान् ॥ १५ ॥

[शर्जु०] आजमीदौ अजमीद्वेशजौ ॥ ६ ॥ सृष्ट-
 प्रयुक्तः । आपुङ्गुं पुद्गाप्रपर्यन्तम् ॥ ९ ॥ प्राश्वेडयत्
 सिंढनादं कृतवान् ॥ १५ ॥

६ व च समाजमतुरा । ७ च कृष्णम् । ८ व सङ्गमा गजेन्द्रं । क
 र्मुन्यन्यतमध्ये । क दृष्टवधेन कोन । क वि-पशुं शृणुं पु वीर । ९ व
 च शैश्वरप्रकाशः । १० व प्रविशितो व्यं । ग च शृङ्गविद्यो निं ।
 व स गज्ज विद्यो निं । १२ व वज्रोत्पिनाप्रभियमवः । व ग गण्डनि

संसीदमानो निपपात मयां
 वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ १० ॥
 निपातिते दन्तिवरे पृथिव्यां
 त्रासाद्विकर्णः सहसाऽस्वतीर्थे ।
 तूर्णं पदान्यग्रशतानि गत्वा
 विविंगतेः स्पन्दनमारुरोह ॥ ११ ॥
 निहत्य नागं तु शरेण तेन
 वज्रोपमेनाद्रिवराम्मुदाभम् ।
 तथाविधेनैव शरेण पार्थां
 दुर्योधनं वक्षसि निर्विभेद ॥ १२ ॥
 ततो गजे राजनि चैव भिन्ने
 भग्ने विकर्णे च सपादरक्षे ।
 गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैः प्रगुन्ना-
 स्ते योऽमुस्याः सहसाऽपजग्मुः ॥ १३ ॥
 दृष्ट्वैव पार्येन हतं च नागं
 योषांश्च सर्वान्द्रवतो निशम्य ।
 रथं समाट्टत्य कुरुपवीरो
 रणात्पट्टदाव यतो न पार्थः ॥ १४ ॥
 तं भीमरूपं त्वरितं द्रवन्तं
 दुर्योधनं शत्रुसहोऽभिपङ्गात् ।
 प्रास्फोटयद्योद्धुमनाः किरिटी
 बाणेन विद्धं रथिर्न वमन्तम् ॥ १५ ॥

[चतु०] उद्धत उद्रितः मन्युवेगः क्रोधावेगो यस्य सः
 ॥ ५ ॥ समा समकालं तुल्यं वा ॥ ६ ॥ प्रभिन्नेन मत्तेन ।
 पुनरित्यनेन निरुमौ दुर्योधनप्रावा ॥ ७ ॥ कुम्भयो-
 र्विभागो यस्मात्तन्मध्ये ॥ ८ ॥ विविंगतेर्धातुः ॥ ११ ॥
 अन्युदाभं क्षन्तवदतया ॥ १२ ॥ नन्वनन्तरं किं वृत्तमि-
 त्यत आह-न्नत इति । अग्रे गजाभावे मति । हते गजे इति
 केचित्त्यटन्ति । तथा भग्ने ॥ १३ ॥ समावृत्त्य निश्रुत्य । यतो
 यत् ॥ १४ ॥ शत्रुसहोऽङ्गुन्याभिपङ्गात्पत्पङ्गात्मा-
 नित्याद्भवन्तं भीमरूपं वा प्राश्वेडयन् प्राश्विपत् ॥ १५ ॥

[सर्व०] आजमीदौ अजमीद्वेशजौ ॥ ६ ॥
 अभिपङ्गात् पराभवत प्रास्फोटयन् आम्फोटं बाहुगज्जं
 वृत्तवान् ॥ १५ ॥

नेर । १३ क से गजे । १४ क व च ग घ ह्ये कोन । क सौ
 अथिर्निरीश्व । व रथं ममन्तु । १५ क व तं भीमरूपं । व शत्रुसहो
 निश्री । क शत्रुगणसमी । व प्राश्वेडयन् । व श्रयोत्पत्ते । क अत्त-
 वयो । व व कोन सिद्धा ।

अर्जुन उवाच—

विहाय कीर्तिं विपुलं यशश्च
युद्धात्परावृत्त्य पलायसे किम् ।
न तेऽथ तूर्याणि समाहृतानि
तथैव राज्यादवरोपितस्य ॥ १६ ॥
शुधिष्ठिरस्यास्मि निदेशकारी
पार्थस्तृतीयो युधि संस्थितोऽस्मि ।
तदर्थमावृत्त्य मुखं प्रयच्छ
नरेन्द्र वृत्तं स्मर धार्तराष्ट्र ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

मोघं तथेदं भुवि नामधेयं
दुर्योधनेतीह कृतं पुरस्तात् ।
न हीह दुर्योधनता तवास्ति
पलायमानस्य रणं विहाय ॥ १८ ॥
न ते पुरस्तादथ पृष्टतो वा
पश्यामि दुर्योधन रक्षितारम्
अपेहि युद्धात्पुरुषमवीर
प्राणान्निशान्यान्पाण्डवतोऽथ रक्ष ॥ १९ ॥

[विरो०] विभागः संधिः ॥ ८ ॥ अभिपद्मान्
कोपात् । प्राक्षेडयत् रुद्रमुक्त्वान् ॥ १५ ॥

[विष०] अजमीढो नाम राजा तस्याऽन्वये जातौ
आजमीढौ ॥ ६ ॥ प्राक्षेडयत् विवृत्य बहु समाह्वयत्
शूरगर्जनं कुर्वन् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारतविषमपदविवरणे विराटपर्वणि
पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

[नील०] तूर्याणि जयशायानि तथैवेत्यादि उत्तरा-
न्वये ॥ १६ ॥ तृतीयः पार्थः पृथामुतोऽर्जुनोऽस्मि वृत्तं
शूतादिष्वयमेव ॥ १७ ॥

इति श्रीनैलकण्ठीये भारतभावदीपे विराटपर्वणि
पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

[अर्जु०] विहाय कीर्तिं विपुलं यशश्च पुण्यश्रापनं
कीर्तिः, विद्याशिल्पादिश्रापनं यत्तद्यश इति भेदः । प्रका-
रान्तरं तु पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ निदेशकारी
आज्ञाकारी ॥ १७ ॥ न चेत् दुर्योधनता सुयोधनतेति
भावः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारतपञ्चाख्यायामर्जुनविश्रुतायां विराटपर्वणि
पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

[चतु०] दानादिप्रभवा कीर्तिः शौर्यादिप्रभवं यश

इति भेदः । ' शौर्यश्राघा भेत्कीर्तिः यशः जयवधे प्रथा '
इति वा भेदः ॥ १६ ॥ आवृत्य निवृत्य नरेन्द्राणां वृत्तं
युद्धे प्राणत्यागलक्षणम् । हे नरेन्द्रेत्युपहासे वृत्तं शूतज-
यादि ॥ १७ ॥ मोघमिति ॥ १८ ॥ युद्धेन रक्षितार-
मित्यन्वयः । परैहि पलायथाः । यद्वा युद्धे न परैहि आ-
वृत्य प्राणान् रक्षाद्येति ॥ १९ ॥

इति श्रीचतुर्लोकमिभक्तृतायां महाभारतटीकायां विराटपर्वणि
पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

[सर्व०] तूर्यं जयनायम् ॥ १६ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ भारतपरमार्थे विराटपर्वणि
पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

[विरो०] कीर्तिः समीचीनत्वेनाभिधानम् । यशः समी-
चीनत्वेन लोकानां ज्ञानम् ॥ १६ ॥ दुर्योधनाह्वानम् ॥

इति श्रीमहाभारतटीकायां विरोधार्थमर्जुनायां विराटपर्वणि
पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

[लक्षा०] तदर्थमाहत्वेत्यत्र तदर्थं धर्मराजस्य द्रव्यम्
॥ १७ ॥ दुर्योधनः सन्निकृतिप्रधानः सन् त्वं दुर्योधनः,
नाममात्रेण दुर्योधनः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारतपञ्चाख्यायाने वारिजजविरचिते लक्षार्द्धकृते विराट-
पर्वणि पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

१६ ज. विपुलां यशश्च; क. च. यशश्च लोके । क. द्वितीयाधस्थाने-
न न-स्थित्यन्ति तत्राहानि तत्राणि युद्धादवरोपितस्य । व. समाहृतानि यशव-
दुपनि गत्रय युद्धात्; समाहृतानि शुभानि वापनि गत्रय युद्धम् । ज.
मन्वदुभ्यो विगतत्रय युद्धे, ग. ग. व. कथा च दुपनि गत्रय युद्धे । ग
ग. व. शोधने-न मे द्यमे वाय मदी मयाया यानानि तत्राणि च मे ज-

नाति । युद्धात्पलायनश्रुतात्पुत्रः सुवर्गमालम्बरकुण्डलानि, इत्यधिकः शोकः ।
१७ व. सन्नतोऽस्मि । १८ ग. घ. व. दुर्योधनेति प्रथितं पुरस्तात् । क.
तत्राय । १९ ज. परैहि युः; अपेहि युः । क. द्वितीयाधस्थाने-परीप्लव युद्धेन
बुरुप्ररुहं प्राणान्वा क्षणवन्नाभितस्तान् । व. प्राणान्मया काङ्क्षन्नातिपृष्टान् ।
इति पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥

पद्मप्रथितमोऽध्यायः ६६

युद्धाय प्रतिनिवर्तमानस्य दुर्योधनस्य सर्वैरुद्यमनम् ॥ १ ॥ सर्वैः सहाहुंनस्य तुष्टं युद्धम् ॥ २ ॥ अहुंनेन संमोहनाश्रेण भीष्म-
वत् सर्वेषु मोहितेषु उत्तरेण द्रोणादीनां वखापहरणम् ॥ ३ ॥ ततो लक्ष्यसंज्ञानां दृष्ट्यां भीष्मवचनमा स्वनगरप्रस्थानम् ॥ ३ ॥
अहुंनेन भीष्माशीनभिवाप दुर्योधनस्य क्रीपेच्छेदनम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच—

आहूयमानश्च स तेन संरुधे
महात्मना वै धृतराष्ट्रपुत्रः ।
निवर्तितस्तस्य गिराद्दुःशेन
महागजो मत्त इवाद्भुशेन ॥ १ ॥
सोऽमृष्यमाणो वचसाऽभिमृष्टो
महारथेनातिरथस्तरस्वी ।
पर्याववर्ताथ रथेन वीरो
भोगी यथा पादतलाभिमृष्टः ॥ २ ॥
तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवर्तमानं
निवर्त्य संस्तभ्य च विद्धगात्रम् ।
दुर्योधनस्थोत्तरतोऽभ्यगच्छ-
त्यार्थं नृवीरो युधि हेममाली ॥ ३ ॥
भीष्मस्ततः शान्तनवो विटृत्य
हिरण्यकक्षस्त्वरयाऽभिमपङ्की ।
दुर्योधनं पश्चिमतोऽभ्यरक्ष-
त्पार्थान्महाबाहुरधिज्यधन्वा ॥ ४ ॥
द्रोणः कृपथैव विविशतिथ
दुःशासनथैव विटृत्य शीघ्रम् ।
सर्वे पुरस्ताद्विततोर्हृचापा
दुर्योधनार्थं त्वरिताऽभ्युपेयुः ॥ ५ ॥
स तान्यनीकानि निवर्तमाना-
न्यालोत्रप पूर्णोघनिभानि पार्थः ।

[नील०] आहूयति ॥ १ ॥ पर्याववर्त परावृत्तवान्
॥ २ ॥ नृवीरो दुर्योधनः ॥ ३ ॥ अभिमपङ्की शत्रुपरा-
जयसमर्थः ॥ ४ ॥ त्वरिताः अभ्युपेयुः सन्धिरार्थः ॥ ५ ॥
हंसः सूर्यः प्रत्यतपन् प्रतितापिनवान् ॥ ६ ॥ विटृत्य
व्याप्य ॥ ९ ॥ शान्तिपराः उपरथचित्ताः ॥ ११ ॥

[अहुं०] अभिमृष्टः तिरस्कृतः ॥ २ ॥ निधृत्य बद्धा
हिरण्यकक्षाः सुवर्णकक्षाः ॥ ४ ॥

१ व. युद्धे पार्थेन राजा धृतराष्ट्रपुत्रः ज महामना ये । व निवर्तमानस्य ।
व. वयोऽयुगेन । २ व. ज. वचन अभिमृष्टे । ज. पर्यावृत्तनेन रथेन । व.
रथेन राशे । ३ व. विद्वेषः । क. दुर्योधन दक्षिणतोऽभ्यगच्छपन्महाबा-
हुरधिज्यधन्वा । ४ ज. हिरण्यकक्षस्तुंगविष्टः क ग घ. व. निधृत्य
हिरण्यकक्षास्तुंगविष्टः । व. पश्चिमतो ररक्ष । ५ व. ज. निवर्त्य रात्रम् ।

हंसो यथा मेघभिवापतन्तं
घनज्जयः प्रत्यतपत्तरस्वी ॥ ६ ॥
ते सर्वतः संपरिवार्य पार्थ-
मत्त्राणि दिव्यानि समाददानाः ।
ववर्षुरभ्येत्य शरैः समन्ता-
न्मेवा यथा भूधरमम्बुवर्गैः ॥ ७ ॥
ततोऽस्त्रमत्त्रेण निवार्य तेषां
गाण्डीवधन्वा कुरुपुङ्गवानाम् ।
संमोहनं शत्रुसहोऽप्यदस्त्रं
प्रादुश्चकारैन्द्रिपारणीयम् ॥ ८ ॥
ततो दिशश्चानुदिशो विटृत्य
शरैः सुधारैर्निशितैः सुपत्रैः ।
गाण्डीवशोपेण मनांसि तेषां
महाबलः प्रव्यथयाञ्चकार ॥ ९ ॥
ततः पुनर्भीषरवं प्रगृह्य
दोर्भ्यां महाशङ्खमुदारशोपम् ।
व्यनाश्यत्स प्रदिशो दिशः खं
भुवं च पार्थो द्विषतां निहन्ता ॥ १० ॥
ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः
संमोहिताः पार्थसमीरितेन ।
उत्सृज्य चापानि दुरासदानि
सर्वे तदा शान्तिपरा वध्रुवुः ॥ ११ ॥

[चतु०] अभिमृष्टो लङ्घितो मर्दिन इति यावन् ।
भोगी सुधी परस्वनासाहिष्णुगिति यावन् ॥ २ ॥ न ते पुर-
स्तादथ प्रपुत्रतोऽर्पित्युक्ता नष्टाः कर्णाद्याः यदुर्वर्तमानाह-
तं प्रेक्ष्य कर्ण इति ॥ ३ ॥ हंसः कलहंसः ॥ ६ ॥ प्र-
न्सहत इति शत्रुसहोऽर्जुनः । ऐन्द्रं वक्षम् । ऐन्द्रिगिति
पठेऽर्जुनः ॥ ८ ॥ शान्तिपराः स्वरक्षणपराः ॥ ११ ॥

[सर्व०] अभिमृष्टो शत्रुपराभयममर्थः ॥ ४ ॥ हंसः
सूर्यः ॥ ६ ॥ विटृत्य व्याप्य ॥ ९ ॥

व. घ. विष्टेषु चात्र, पुरस्तादि तन् स चात्र । क 'रथकीशय
कान्द्र । व इदं पार्थो । व. ज स्मर । ६ व अ. न प्रयातुगच्छे ।
७ व व मि. मण्डुमैः । ८ क. च. चकारैन्द्रमज्जितम् । ९ क
सुपेभिमिदिते सुपत्रे ।

तथा विसंज्ञेषु च तेषु पार्थः
 स्मृत्वा च वाक्यानि तथोचरायाः ।
 निर्याहि मध्यादिति मत्स्यपुन-
 मुवाच यावत्कुरवो विसंज्ञाः ॥ १२ ॥
 आचार्यशारद्वतयोः सुशुले
 कर्णस्य पीतं रुचिरं च वस्त्रम् ।
 द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले
 वस्त्रे समादस्व नरप्रवीर ॥ १३ ॥
 भीष्मस्य संज्ञां तु तथैव मन्ये
 जानाति सोऽस्त्रमतिघातमेव ।
 एतस्य बाहान् कुरु सव्यतस्त्व-
 मेवं हि यातव्यममूढसंज्ञैः ॥ १४ ॥
 रश्मीन्समुत्सृज्य ततो महात्मा
 रथाद्वहत्युत्स्य विराटपुत्रः ।
 वस्त्राण्युपादाय महारथानां
 तूर्णं पुनः स्वं रथमारुरोह ॥ १५ ॥
 ततोऽन्वशासचतुरः सदम्बान्
 पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्ष्यान् ।
 ते तद्भ्रतीयुर्ध्वजिनामनीकं
 श्वेता वहन्तोऽर्जुनमाजिमध्यात् ॥ १६ ॥

[विरो०] विवृत्य रुद्धा (दे) अधिज्य २ अरिष्ट (च) ॥ ४ ॥

[विप०] हन्ति गच्छतीति हंस सूर्यः । 'हनर्हिंसा-
 गत्योः' । अर्जुनपक्षे मारणार्थः । हंसो गमनाद्वायुर्वा ॥ ६ ॥
 वृत्कारेण हनूमतः प्रतिहतश्रोत्रा विचेष्टाङ्गकाः केचि-
 च्छद्मरेण पेतुरपरे ज्ञानात्समूर्धिताः ॥ केचिद्दर्शनतोऽपि
 यान्ति चकिताः केचिच्च वाणाहता इत्थं कौरवसैनिका
 हरिसुश्रोत्रभादिशो भेजिरे ॥ क्षेपकोऽयम् । संमोहिता-
 मुभा मूर्च्छिताः ॥ ११ ॥

[नील०] अमूढसंज्ञैर्भीष्मादिभिः सव्यतः कृतैरपल-
 श्रितेन भयना यातयं गन्तव्यम् ॥ १४ ॥ अयमर्जुनो
 भयतो विसंज्ञान् युष्मान् यथा न मुच्येन् न मोचनं रथा-
 त्त्था प्रमथीत उपश्रुत्यान् न तु शृदिश्वानिति भावः (?)
 ॥ २० ॥ शान्तिं नष्टचित्ता नृशंसं कर्तुं समूहान् मारयितु

१२ व ज लोपप्रगया । १३ व सुप्र६ । १४ व प्रविवाभेव । व
 गण-मयमूढपक्षे (अ) १५ क नामाशिव-वृत्तकर्णस्य । १६ व सुवर्ण
 ७२वात् । व 'माभिमये । १७ क विद्याय अर्धम् । १८ व विजयाय क
 क. 'ध्यात्तु' । १९ व 'वा पुत्र्य प्रसंग' । न रथद्विमुचं, नि एणत्प
 मुच विवतदेरैरै स भर्तृभूतारिने, क व रणश्वमुर्जं पुंश्वनीर ।

तथाऽनुयान्तं पुरुषपवीरं
 भीष्मः शरैरभ्यहनत्तरस्त्री ।
 स चापि भीष्मस्य ह्याग्निद्वय
 विव्याप पार्थो दशभिः पृषक्तैः ॥ १७ ॥
 ततोऽर्जुनो भीष्मपपास्य युद्धे
 विद्व्वाऽस्य यन्तारमरिष्टपन्वा ।
 तस्यौ विमुक्तो रथवृन्दमध्या-
 न्मेयं विदार्येव सहस्रारिभिः ॥ १८ ॥
 लब्ध्वा हि संज्ञां तु कुरुप्रवीरः
 पार्थं निरीक्ष्याथ मुनेरुत्कल्पम् ।
 रणे विमुक्तं स्थितमेकमाजौ
 स धातीराष्टस्वरितं वभापे ॥ १९ ॥
 अयं कथं वै भवतो विमुक्त-
 स्तथा प्रमथीत यथा न मुच्येत ।
 तमव्रवीच्छान्तनवः प्रहस्य
 क ते गता बुद्धिरभूत् क वीर्यम् ॥ २० ॥
 शान्तिं परां प्राप्य यदा स्थितोऽभू-
 र्त्सृज्य वाणांश्च धनुर्विचित्रम् ।
 न त्वेष वीभत्सुरलं नृशंसं
 कर्तुं न पापेऽस्य मनो विशिष्टम् ॥ २१ ॥

न अलं न योग्यः । तत्र हेतुः न पापेऽस्य मनोऽस्ति यतो
 विशिष्टं श्रेष्ठम् ॥ २१ ॥

[चतु०] विसंज्ञा अचेतना । निर्याहीत्यादिपद्यार्थस्य
 स्थाने वैराटिमाभाष्येति पद्यार्थं कचिदुत्तरे ॥ १२ ॥
 मनुक्तोऽयं प्राचीन आचार इत्याह—एवं हीति । अमूढसंज्ञैः
 बुद्धिमद्भिः । अस्माभिरिति वा पाठः ॥ १४ ॥ तत्रयम्
 अर्जुनरथम् ॥ १५ ॥ सोऽतिरथत्वेन प्रथितः ॥ १७ ॥
 तान्कर्णादीन् भरतयुद्धादिति शेषः (?) । बुद्धिर्निश्चया-
 रिभकान्त-नरणवृत्तिः । वीर्यं क्षात्रम् । बाहुसामर्थ्यम्
 ॥ २० ॥ आश्वस्य दीर्घमुक्तुस्य यदा शान्तिमिव शान्तिं
 मरणमिव आश्रितः प्राप्नोऽभूत्स्यम् । ननु तर्हि कथं मा न
 हृतमानित्यत आह—नत्वेव इति । न समर्थ इत्यन्यथः । तत्र
 हेतु—न पाप इति ॥ २१ ॥

२० क व कर्चिद्वन्या निमुक्तस्य वै प्रमथीत, न वथारिद्रानो निमुवा-
 र्थस्य स मथीत । व क ते लय मुदि । २१ व शान्तिं पशुस्य यथा ।
 व नत्वेव दीर्घं, न व नत्वेव । क ग म च न मनो निशिष्टम् ।

१४ क रथमिदस्य स्थाने तत्रमिति पाठोऽस्य समम् । २ परां प्राप्य-प
 पापारथ इति नि २० प्रशिक्षणताशोनेद व्याख्यानम् ।

त्रैलोक्यहेतोर्न जहेत्स्वधर्मं

सर्वं न तस्मान्निहता रणेऽस्मिन् ।

त्रिप्रं कुरून् याहि कुरुमवीर

त्रिजित्य गात्र प्रतियानु पार्यः ।

मा ते स्वकोऽर्थो निपतेत मोहा-

त्तसंविधातव्यमरिष्टवन्धम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच—

दुर्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य

पितामहस्यात्महितं वचोऽय ।

अतीतकामो युधि सोऽस्त्यपर्षी

राजा विनिःश्वस्य वभूव तूष्णीम् ॥ २३ ॥

तद्भीमवाचक्यं हितमीक्ष्य सर्वं

धनञ्जयाग्निं च विवर्धमानम् ।

निवर्तनार्थं मनो निदधु-

दुर्योधनं ते परिरक्षमाणाः ॥ २४ ॥

[सर्व०] अमृतसंज्ञैर्भोष्मादिभिः सव्यतः कृतैरुपल-

भित्तेन भग्ना यातव्यं गन्तव्यम् ॥ १४ ॥

[विरो०] परो प्राप्य २ पराश्वस्य च आश्रित्य च (?) । धनुश्चित्रं २ धनुर्नियद्धान् (दे) ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारतकीर्त्या विरोधार्थभङ्गन्या निघण्टवर्णि पदप्रतिबन्धोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

[विप०] अरिष्टं रिष्टग्रहिनं धनुर्मेव स । शुभनासुर्क द्युयर्थः ॥ १८ ॥

[लक्ष्ण०] निर्याहि वाहानित्यत्र वहन्ति रथिन इति वाहा परमेनाग्याः । तान्प्रति ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारतन्याख्याने वादिपत्रनिघण्टे लक्ष्णले निघण्टवर्णि पदप्रतिबन्धोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

[नील०] अरिष्टग्रन्थं कल्याणानुगन्धि कर्म ॥ २२ ॥ परिहृत्य परिशृत्य ॥ २५ ॥ शर्मैव पाददेशे पातितैर-

मिसाग मान्यान् वाहीनमोमदत्तादीन् ॥ २६ ॥ सुकृतं चिच्छेत्ति दुर्योधनस्य मरणमेव सूचितम् ॥ २७ ॥ हेम-

मालया महितेन सहैममालेन ध्वजेन ॥ २८ ॥

इति श्रीवैशम्पायने भारतभारदीये निघण्टवर्णि पदप्रतिबन्धोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

तान्प्रस्थितान्मीनमनाः स पायों धनञ्जयः श्रेष्ठ्य कुरुमवीरान् ।

आभाषमाणोऽनुनयं मुहूर्ते वचोऽत्रवीत्संपरिहृत्य भूयः ॥ २५ ॥

पितामहं शान्तनवं च वृद्धं श्रेणं गुहं च प्रणिपत्य मूर्ध्ना ।

श्रीणि कृपं चैव कुरुंश्च मान्या-ञ्छरविचित्रभिवाद्य चैव ॥ २६ ॥

दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं चिच्छेत् पायों मुकुटं शरणे ।

आमन्त्र्य वीरांश्च तथैव मान्या-ग्नाण्डीवयोपेण विनाद्य लोकान् ॥ २७ ॥

स देवदत्तं सहमा विनाद्य विदार्य वीरो द्विपतां मनांसि ।

ध्वजेन सर्वानभिभूय शत्रून् सहैममालेन विराजमानः ॥ २८ ॥

[अर्जु०] अतीतकामोऽप्राप्तमनोग्धः ॥ २३ ॥

[चतु०] ननु भरतः किमिति न हत्वान्त आह— त्रैलोक्येति । यदि त्रैलोक्यहेतोः स्वधर्म न जहेत्तर्हि त्रिभूण्डमात्रहेतोः स्वधर्मं जहेत् । नन्वधुना किं कर्तव्यमित्यत आह— त्रिप्रमिति । स्वकोऽर्थो राज्यलक्ष्यः निरन्तेन नश्येत् मोहात्नवनवानान् । तत्रान्यं मंत्रिशातत्र्यं रक्षितत्र्यं, मा तेऽय कीप इति पाठे अयनतर्कोपो मा निरन्ते नश्येत् मोपतिष्टतु तत्रोपनिपतत्रं मंत्रिशातत्र्यं रक्षितत्र्यम् ॥ २२ ॥ अतीतकामोऽप्राप्तमनोग्धः ॥ २३ ॥ ईदं च आलोच्य परिरक्षमाणाः रक्षन्ताः ॥ २४ ॥ आभाषणः अनुययौ अनुमृतवान् । समुचिना मुहूर्त्नि दर्शयन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥ दुर्योधनस्य शिरोऽय कया न हनं भूभागदुर्भंगतः श्रीवासुदेवस्य प्रीत्यर्थमेवेति भग्न पदग्रन्तु इति दर्शयितुमिव दुर्योधनस्य मुकुटं पार्थश्चिच्छेदेत्यर्थः । मान्यान् मोमदत्तादीन् ॥ २७ ॥

[सर्व०] अरिष्टग्रन्थं कल्याणानुगन्धि कर्म ॥ २२ ॥ परिहृत्य परिशृत्य ॥ २५ ॥ देवदत्त अर्जुनस्य ॥ २८ ॥

इति श्रीवैशम्पायनवाङ्मनौ भरतपदप्रतिबन्धे निघण्टवर्णि पदप्रतिबन्धोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

२२ क. 'प्राप्त' धर्मं विदितव्यं हेतुः । सोऽयं उद्यमस्तथा । व सोऽयं शिष्टमन्त्रेण न ह्या शिष्टमिदं । शुभमन्त्रेण ननु शिष्टेन हन्त्युत्तरभाष्यं वन स मेऽनुत्तरं लक्ष्णम् । सोऽयं कथं— मरिष्टमन्त्रम् । २३ व वचोऽध्यायम् । २४ क. 'वैशम्पायने' बन्धोऽध्यायः । च पदग्रन्थेन सर्वं २३ गता इति लक्ष्यम् । २८ क. 'वैशम्पायने' बन्धोऽध्यायः । २५ क. 'वैशम्पायने' बन्धोऽध्यायः ।

२२ क. 'प्राप्त' धर्मं विदितव्यं हेतुः । सोऽयं उद्यमस्तथा । व सोऽयं शिष्टमन्त्रेण न ह्या शिष्टमिदं । शुभमन्त्रेण ननु शिष्टेन हन्त्युत्तरभाष्यं वन स मेऽनुत्तरं लक्ष्णम् । सोऽयं कथं— मरिष्टमन्त्रम् । २३ व वचोऽध्यायम् । २४ क. 'वैशम्पायने' बन्धोऽध्यायः । च पदग्रन्थेन सर्वं २३ गता इति लक्ष्यम् । २८ क. 'वैशम्पायने' बन्धोऽध्यायः । २५ क. 'वैशम्पायने' बन्धोऽध्यायः ।

दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुरून् किरीटी
हृष्टेऽन्नवीक्ष्य स मत्स्यपुत्रम् ।
आवर्तयाश्वान् पशवो जितास्ते
याताः परे याहि पुरं महष्टः ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पट्वष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तपष्टितमोऽध्यायः ६७

पार्थेन प्रणतान् कुरुर्नैनिदानाभास्योत्तरं प्रति पाण्डवप्रजासनप्रतिषेधनपूर्वकं धीरवज्रवस्यात्मवृत्तद्वयपापनचोदनम् ॥ १ ॥
उत्तरेणाप्रजासनमङ्गीहृत्यापरस्थानङ्गीकारः ॥ २ ॥ शमीमागत्य कपिध्वजं विमज्ज्यं शशाङ्गा यथास्थानं निरानं सिद्धद्वयमस्य पूर्ववैषस्य
चोपादानं जयमारुयातुमपे गोपालानां प्रेषण स्वयमपराह्णे गमनं च ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततो विजित्य संग्रामे कुरूंस वृषभेक्षणः ।
समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १ ॥
गतेषु च प्रभेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वतः ।
चनान्निष्क्रम्य गहनाद्गृह्यः कुरुसैनिकाः ॥ २ ॥
भयात्संत्रस्तमनसः समाजग्मुस्ततस्ततः ।
मुक्तकेशास्त्वट्ठयन्त स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ३ ॥
क्षुत्पिपासापरिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसः ।
उजुः प्रणम्य संभ्रान्ताः पार्थ किं करवाम ते ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच—

स्वस्ति व्रजत वो भद्रं न भेतव्यं कथञ्चन ।
नाहमार्तान् जिघांतामि भृशमाश्वसयामि वः ॥ ५ ॥

[विप०] कुरुप्रवीरान्याह्वीरसोमदत्तप्रभृतीन् ॥ २५ ॥
इति श्रीमहाभारतविषमपदविररणे विराटपर्वणि
पट्वष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

[अर्जु०] आवर्तय निवर्तय ॥ २९ ॥ देवास्तु दृष्ट्वा
महदद्भुतं यत् युद्धं कुरुणा सह फाल्गुनेन । जग्मुर्वथास्वं
भवनं प्रतीताः पार्थस्य कर्माणि विचिन्तयन्तः । पार्थेन सह
वर्णादीनां युद्धं दृष्ट्वा इन्द्रादयो देवा यथास्वं यथा स्या-
दात्मीयं स्वस्थानतिरमेण भवनं गृहं जग्मुरिति यो-
जना । किंभूता देवीः प्रतीतास्तुष्टा इत्यर्थः । भूभारना-
शमर्जुनः सुमेन वर्तति भायः । 'रथाते हृष्टे प्रतीतश्च'
इत्यमरः ॥ ३० ॥

इति श्रीमन्महाभारतव्याख्यायामर्जुनमिश्रवृत्तायां विराटपर्वणि
पट्वष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

देवास्तु दृष्ट्वा महदद्भुतं त-
युद्धं कुरूणां सह फाल्गुनेन ।
जग्मुर्वथास्वं भवनं प्रतीताः
पार्थस्य कर्माणि विचिन्तयन्तः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच—

तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समागताः ।
आयुःकीर्तिवशोदाभिस्तमाशीर्भिरनन्दयन् ॥ ६ ॥
ततोऽर्जुनं नागमिव प्रभिन्न-
मुत्सृज्य शत्रून् विनिवर्तमानम् ।
विराटप्राप्तिभुङ्खलं प्रयान्तं
नाशकुर्वन्तं कुरुवोऽभियातुम् ॥ ७ ॥
ततः स तन्मेघमिवापतन्तं
विद्राव्य पार्थः कुरुमेघसैन्यम् ।
मत्स्यस्य पुत्रं द्विपतां निहन्ता
वचोऽन्नवीत्संपरिभ्य भूयः ॥ ८ ॥

[चतु०] आवर्तयानुसरणान्निवर्तय ॥ २९ ॥ यथास्वं
स्थानतिरमेण । प्रतीता हृष्टाः । 'स्थ्याते हृष्टे प्रतीतश्च'
इत्यमरः ॥ ३० ॥

इति श्रीचतुर्दशमिश्रवृत्तायां महाभारतटीकायां विराटपर्वणि
पट्वष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

[नल०] वृषभेक्षणः श्रेष्ठदृष्टिः ॥ १ ॥ आपनन्तं
पुंसत्वमार्थम् ॥ ८ ॥

[अर्जु०] गोवृषभेक्षण इति । गोवृषभो गोश्रेष्ठः तस्य
ईक्षणे इव ईक्षणे यस्य स तथा 'वृषभः श्रेष्ठवृषभः' इति
मेदिनिः ॥ १ ॥

[सर्व०] वृषभेक्षणः श्रेष्ठदृष्टिः ॥ १ ॥

[विरो०] वृषभः श्रेष्ठः ॥ १ ॥

२९ व निवर्तयान् । इतिपट्वष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
१ व कुरुगोवृषभेक्षणः । २ व गोषु तेषु सर्वेषु-सर्वेषु । ३ व
किंवापार्थेन-सुन्दरीनां ध्यट्टदस-३ ईशिया प्राण-रिषया । ४ व टिनीया-
येत्यने-उजु प्राण-व सर्वेषु पार्थे करवाग्नेः । ५ उजु प्राण-व सर्वेषु
पार्थे किं करवाम ॥ ५ व रथ्या मातु भद्रं वो । व सुगमाभमव विव ।

६ व तस्य तां सदयां । व 'यस्योष्णमितस्य शीर्षितेनन्दयन्' । 'यस्योष्ण-
भाशीर्षिमाश्वनन्दयन्' । क 'यस्योष्णिते तमाशीर्षितेनन्दयन्' । ८ व तः स
तं मत्स्यपुत्रं पतन्तं । व. ल. स तन्मेघ इतथाप्ये । व पार्थोऽयं उग्र-
वीरान् । य इतिवार्थेन-सत् सत् निर्दि इव प्रभून् विद्रव्य पार्थे कुरु-
ने वसुधम् । व 'मपविशुद्धं शत्रून्' ।

पितुः सकाशे तत्र तात सर्वे
 वसन्ति पार्था विदिते तवैव ।
 तान्मा प्रशंसन्मगरं प्रविश्य
 भीतः प्रणश्येद्धि स मत्स्यराजः ॥ ९ ॥
 मया जिना सा ध्वजिनी कुरूणा
 मया च गावो विजिता द्विपद्मथः ।
 पितुः सकाशं नगरं प्रविश्य
 त्वमात्मनः कर्म कृतं ब्रवीहि ॥ १० ॥

उत्तर उवाच—

यत्ते कृतं कर्म न पारणीयं
 तत्कर्म कर्तुं मम नास्ति शक्तिः ।
 न त्वा प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे
 यावन्न मा वक्ष्यसि सन्वसन्निन् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच—

स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णु-
 राच्छिद्य सर्वं च घनं कुरुभ्यः ।
 द्रमशानमागत्य पुनः शर्मां ता-
 मभ्येत्य तस्यां शरविशताङ्गः ॥ १२ ॥
 ततः स वह्निप्रतिमो महाकपिः
 सहैव भूतैर्दिवमुत्पपात ।
 तथैव माया विहिता बभूव
 ध्वजं च सैह युयुजे रथे धुनः ॥ १३ ॥
 विप्राय तत्रायुधमाजिबर्धनं
 कुम्भचयानामिषुधीः शरास्तथा ।

[नील०] सैह ध्वज विपरीत्य पूर्वं तत्र स्थापितम् ॥ १३ ॥ विनाय ययावत् स्थापयित्वा ॥ १४ ॥ तत्र पवनातामास्थिता प्राप्ता ॥ १६ ॥

[अर्जु०] आचभध्वमिति गणकार्यमनित्यमिति वि-
 फरणालोपे सिद्धम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारतान्वाच्यायामर्जुनसंहिताया
 वि० ५० अष्टमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

९ व साधु साराधे । व तन्ना प्रामिर्न । नमा प्रामर्न । व प्रा-
 द्येत्त स मन्व्यात् ॥ १० क एवं तु वाम नगरं व ज धावस्तु काम नग्य ।
 म घ व द्विधावर्षेणने-मर्नं व रां नगरं प्रवेद्य चयानना कर्म क्त
 वेष ॥ ११ क वरुणं वतकर्म । पितु प्रहाग । व तन्ममि तुमर् ११ ।
 १२ क शरहा विजये अ ित्येय । न विजिय सर्वे च । १३ म स व
 मरुत्त त वै । १४ क च विजय मच युजता विम व । विजय ननु
 यमायुधेन च विजय तत्रायुधमविश्वन । न विजयत्वेन ह व
 विजुषे-वनाथ । क नगरं मोष्टु । १५ व विजय मच इवर्न । म

प्रायात्स मत्स्यो नगरं प्रहृष्टः
 किरीटिना सारथिना महात्मना ॥ १४ ॥
 पार्थिम्नु कृत्वा परमार्थकर्म
 निहत्य दातून् द्विपता निम्न्ता ।
 चकार वेणी च तथैव भूयो
 जग्राह रथीन् पुनरुत्तरस्य ॥
 विवेश हृष्टो नगरं महामना
 वृहन्नलारूपमुपेत्य सारथिः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभग्ना वशमास्थिताः ।
 हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना ययुस्तदा ॥ १६ ॥
 पन्यानमुपसङ्गम्य फाल्गुनो वाक्यमपब्रवीत् ॥ १७ ॥
 राजपुत्र प्रत्यवेक्ष समानीतानि सर्वशः ।
 गोकुलानि महाबाहो वीर गोपालकैः सह ॥ १८ ॥
 ततोऽपराहे यास्याथो विराटनगरं प्रति ।
 आश्वास्य पाययित्वा च परिश्रान्प च वाजिनः ॥ १९ ॥
 गच्छन्तु त्वरिताश्चैव गोपालाः प्रेषितास्त्वया ।
 नगरे मियमात्पार्तुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच—

अथोत्तरस्त्वरमाणः स दूता
 नाज्ञापयद्दचनात्फाल्गुनस्य ।
 आचक्ष च विजयं पार्थिवस्य
 भग्नः परे विजिताथापि गावः ॥ २१ ॥

[सर्प०] सैह ध्वज वैरार्थं तत्र स्थापितम् ॥ १३ ॥

[विरो०] (अन्तरिता च २ विहितो हि गनौ । ।)
 तन फाल्गुनो वाक्यमपब्रवीत् ॥ १७ ॥ कुरवा निवृत्ता
 गोकुलानि ममानागतानि ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारतान्वाच्यायामर्जुनसंहिताया
 अष्टमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

घ व विजय वेधं च तीरे वेत्ति क विजय भूय-एषैव वेत्ति । क नृश
 क-स्थाने-युद्ध-रूपयत्त विषय प्रयत्नमप्येते नगरं श्लेष्टम् । व नगरं
 महाम । व वृद्ध-रूपयत्त । १६ व म प्रमश-उ-धमायन व प्रमश
 नैवेन रिय । क नवमायिन् । १८ व जय पुत्र प्रयेशे व ह्यपुत्र
 लदीशुव । क प्रान्म भवर्नं नै वि मय । कायकनि महाभारी । १९ म
 क-म-विना च नम-उ । व पाप-म-प-प्रियाय । २० व शरि
 मन्व- १०१ व भग्न- वीर्य ।

दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुरून् किरिटी
हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम् ।
आवर्तयाश्वान् पशवो जितास्ते
याताः परे याहि पुरं महृष्टः ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पट्वष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

स्तस्यपठितमोऽध्यायः ६७

पार्थेन प्रणतान् इष्टवैभित्तानाश्वान् च प्रति पाण्डवप्रजासप्तप्रतिवेधनपूर्वकं कौरवजवस्यारमहृष्टमन्वयापनचोदयत् ॥ १ ॥
उत्तरेणाप्रजासप्तान् इष्टव्यापारस्यान् इष्टकारः ॥ २ ॥ शमीमागस्य कथिध्वजं विसर्ज्य शलाकां यथास्थानं निगमं सिद्धमजस्य पूर्ववेधस्य
चोपादानं जयमाख्यातुमये गोपाठाना प्रेषण स्वयमपराद्धे समनं च ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततो विजित्य संग्रामे कुरून्स वृषभेक्षणः ।
समानयामास तदा विराटस्य धनं महृष्ट ॥ १ ॥
गतेषु च प्रभयेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वतः ।
वनान्निष्क्रम्य गहनाद्ब्रह्मवः कुरूसैनिकाः ॥ २ ॥
भयात्संत्रस्तमनसः समाजमुस्ततस्ततः ।
मुक्तकेनास्त्वद्ब्रध्नन् स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ३ ॥
छुत्पिपासापरिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसः ।
ऊचुः प्रणम्य संभ्रान्ताः पार्थ किं करवाम ते ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच—

स्यस्ति व्रजत वो भद्रं न भेतव्यं कथञ्चन ।
नाहमार्तान् निघांसामि शृदामाश्वसयामि च ॥ ५ ॥

[विप०] बुभ्रुप्रवीरान्वाह्नीकसोमदत्तप्रभृतीन् ॥ २५ ॥
इति श्रीमहाभारतविपमपदविरणे निराटपर्वणि
षट्पठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

[अर्जु०] आवर्तय निवर्तय ॥ २९ ॥ देवास्तु दृष्ट्वा
महृष्टदृष्टं यन् बुद्धं गुरुणा सह फाल्गुनेन । जग्मुयेथास्वं
भवनं प्रतीताः पार्थस्य कर्माणि विचिन्तयन्तः । पार्थेन सह
कर्णातीनां बुद्धं दृष्ट्वा इन्द्रादयो देवा यथात्वं यथा स्या-
दात्मीयं दस्यानतिःश्रेण भवनं गृहं जग्मुरिति यो-
जना । विंभूना देवीः प्रनीतागुप्ता इत्यर्थः । भूमाभ्यान्ना-
जमर्जुनः गुमेन वर्तेति भासः । 'रथाते हृष्टे प्रतीतश्च'
इत्यमरः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यासमेतमिभृताया निराटपर्वणि
षट्पठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

देवास्तु दृष्ट्वा महृष्टदृष्टं त-
बुद्धं कुरूणां सह फाल्गुनेन ।
जग्मुयेथास्वं भवनं प्रतीताः
पार्थस्य कर्माणि विचिन्तयन्तः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच—

तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समागताः ।
आयुःकीर्तिवशोदाभिस्तमादीर्भिरनन्दयन् ॥ ६ ॥
ततोऽर्जुनं नागमिव प्रभिन्न-
मुत्सृज्य शत्रून् विनिवर्तमानम् ।
विराटप्राप्सुभिमुखं प्रयान्तं
नाशकुर्वन्तं कुरवोऽभियातुम् ॥ ७ ॥
ततः स तन्मेघमिवापतन्तं
विद्राव्य पार्थः कुरुमेघसैन्यम् ।
मत्स्यस्य पुत्रं द्विपतां निहन्ता
वचोऽब्रवीत्संपरिरभ्य भूयः ॥ ८ ॥

[चतु०] आवर्तयानुसरणाश्विर्वत्य ॥ २९ ॥ यथास्वं
स्वानतिक्रमेण । प्रतीता दृष्ट्वा । 'रथाते हृष्टे प्रतीतश्च'
इत्यमरः ॥ ३० ॥

इति श्रीचतुर्भुजमिभृतायां महाभारतटीकायां निराटपर्वणि
षट्पठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

[नील०] वृषभेक्षणः श्रेष्ठदृष्टिः ॥ १ ॥ आपतन्तं
पुंसस्वमार्षम् ॥ ८ ॥

[अर्जु०] गोवृषभेक्षण इति । गोवृषभो गोश्रेष्ठः तस्य
ईक्षणे इव ईक्षणे यस्य स तथा 'वृषभ' श्रेष्ठवृषभो । इति
मेदिनिः ॥ १ ॥

[सर्व०] वृषभेक्षणः श्रेष्ठदृष्टिः ॥ १ ॥

[विरो०] वृषभः श्रेष्ठः ॥ १ ॥

२९ व निवर्तयान् । इतिपदविपमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
१ व बुद्धो बुभेक्षुः । २ व गेपु देपु श्रेष्ठेण-सर्वेण । ३ व
इन्द्रेण वेधेन-सु-भेक्षु-भ्यदर-उ-र्ध्वेण प्राग्-रिष्यत् । ४ व इतीया-
पेक्षणे-ऊचुः आश्रय्य शो वाचं वि-वशादि, क उचुः प्रणम्य सौ
५ व वि-वशादि । ६ व स्वयं मान भद्रं यो । व दृष्ट्वापमव-विज ।

६ व तस्य तां सरदां । व 'वयोषामिस्तथादीर्भित्तयन्तः' 'योषिय
आदीर्भित्तयन्तयन्तः क 'वयोषामिस्ते तमादीर्भित्तयन्तः । ८ व तः स
तं मत्स्यपुत्रं वचनं, व. तः स तमेघ इतयन्ते । व पार्थोऽप्य बुभ्रु-
वीरान् । च इतिवर्षेभ्यो-तः स तं सिद्ध इव प्रभृते निराटपर्वणि बुभ्रु-
मे वपुषम् । व 'मपुषिण्य राजन् ।

पितुः सकाशे तत्र तात सर्वे
 वसन्ति पार्था विदितं तवैव ।
 तान्मा प्रशंसेर्नगरं प्रविश्य
 भीतः प्रणश्येद्धि स मत्स्यराजः ॥ ९ ॥
 मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणां
 मया च गात्रो विजिता द्विपद्भ्यः ।
 पितुः सकाशं नगरं प्रविश्य
 त्वमात्मनः कर्म कृतं ब्रवीहि ॥ १० ॥

उत्तर उवाच—

यत्ते कृतं कर्म न पारणीयं
 तत्कर्म कर्तुं मम नास्ति शक्तिः ।
 न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे
 यावन्न मां वक्ष्यसि स्वयसाचिन् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच—

स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णु-
 राच्छिद्य सर्वं च धनं कुरूभ्यः ।
 श्मशानमागत्य पुनः शर्मा ता-
 मभ्येत्य तस्थौ शरविभ्रताङ्गः ॥ १२ ॥
 ततः स बहिप्रतिमो महाकपिः
 सदैव भूतैर्दिवमुत्पपात ।
 तथैव माया विहिता बभूव
 ध्वजं च सिंहं युयुजे रथे पुनः ॥ १३ ॥
 विधाय तच्चायुधमाजिवर्षनं
 कुरूत्तमानामियुधीः शरांस्तथा ।

[नील०] सिंहं ध्वजं विराटीयं पूर्वं तत्र स्थापितम्
 ॥ १३ ॥ विधाय यथायन् स्थापयित्वा ॥ १४ ॥ वशं
 पत्व्रतामारस्थिताः प्राप्ताः ॥ १६ ॥

[अर्जु०] आचक्रध्वमिति गणकार्यमनित्यमिति दि-
 फरणालोपे सिद्धम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमन्महाभारतव्याख्यायामर्जुनविषयकृत्यायां
 वि० प० सप्तपठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

मायात्स मत्स्यो नगरं प्रहृष्टः
 किरीटिना सारथिना महात्मना ॥ १४ ॥
 पार्थस्तु कृन्वा परमार्थकर्म
 निदृश्य शत्रून् द्विपतां निदन्ता ।
 चकार वेणीं च तथैव भूयो
 जग्राह रथीन् पुनरुत्तरम्य ॥
 विवेश हृष्टो नगरं महात्मना
 बृहन्नलारूपमुपेत्य सारथिः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततो निदृताः कुरवः प्रभग्ना वशमास्थिताः ।
 हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना ययुस्तदा ॥ १६ ॥
 पन्थानमुपसङ्गम्य फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥
 राजपुत्र प्रत्येकं समानीतानि सर्वशः ।
 गोकुलानि महाबाहो वीर गोपालकैः सह ॥ १८ ॥
 ततोऽपराह्णे यास्यामो विराटनगरं प्रति ।
 आश्वास्य पाययित्वा च परिप्लाव्य च वाजिनः ॥ १९ ॥
 गच्छन्तु त्वरिताश्वेभ्यो गोपालाः भ्रेषितास्त्रया ।
 नगरे प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच—

अथोत्तरस्त्वरमाणः स दूता-
 नाज्ञापयद्रचनात्फाल्गुनस्य ।
 आचक्रध्वं विजयं पार्थिवस्य
 भग्नाः परे विजिताथापि गावः ॥ २१ ॥

[सर्व०] सिंहं ध्वजं विराटीयं तत्र स्थापितम् ॥ १३ ॥

[विटो०] (अन्तरिता च २ विहितो हि गनौ ?)
 ततः फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ कुरवो निदृता
 गोकुलानि ममानीतानि ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारतटीकायां विटोपाध्यायप्रणयानां विराटपर्वणि
 मन्मथविजयमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

१ अ. राशं सकाशे । व. तन्मा प्रजिनैः । न मा प्रजिनैः । व. प्र-
 रेत्र स मत्स्यराजः । १० क. एवं तु वामं नगरं । व. अ. श्रीभक्तु कर्म नगरं ।
 ग. घ. व. द्विपवर्षेणने-पुनं च राशो नगरं प्रविश्य त्वमात्मना कर्म कृतं
 वेदेनः । ११ क. वरणीय तत्कर्म । प. पितुः प्रहृष्टो । व. वरणि मुप्रवीर ।
 १२ क. हासा विक्षिप्य आच्छिद्य । ज. विधाय सर्वं च । १३ ग. घ. व.
 मद्दन्ध तवै । १४ क. च निशय तथ युयुसाजिवर्षनं, ग. विधाय तच्छु-
 षमाजुर्षनं, प. विधाय तच्चायुधमाजिवर्षनं । ज. 'मिषुशीर्षव श्वः । व.
 'मिषुशीर्षव श्वः । क. नगरं प्रहृष्टं । १५ व. विधाय सर्वं विदन्ता । ग.

घ. व. विधाय वेवं च त्वैव वेवं, क. विधाय भूदध त्वैव वेवं । क. वृ-
 धार्थेणने-वृहन्नलारूपयो विधाय प्रवरममार्थो नगरं प्रहृष्टम् । व. नगरं
 महत्तमम् । व. बृहन्नलारूपयो । १६ ज. ग. प्रमत्तं ध. मत्स्यराजः । व. प्रमत्तं
 मीनमा रितानः । क. दमममिन्द्र । १८ व. व. व. पुत्र प्रवेशः । व. ब्रह्म
 सर्वेश्वर । क. प्रमत्त धननेन नि सर्वेण । क. मत्स्येन महाभारते । १९ ग.
 अथमदिता च धेयन्ता । व. दत्त वैश्याः प्रविशन्तः । २० व. लो-
 मन्थय । २१ उ. भग्नाः पर्याः ।

इत्येवं तौ भारतमत्स्यरीरौ
संमन्वय संगम्य ततः शर्मा ताम् ।
अभ्येत्य भूयो विजयेन तृप्ता-
वृत्सृष्टमारोपयतां स्वभाण्डम् ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ६८

विराटस्य स्वनगरप्रवेशे पौरैस्तत्समानेन च ॥१॥ अतः पुरगतेन राज्ञा इरुनभिषातस्तत्र श्रुत्वा तद्रक्षणाय योऽप्रेषणम् ॥ २ ॥
अत्रान्तर उत्तरेपितैर्दूतैर्नगरमागत्य तद्विजयसमावदनम् ॥ ३ ॥ ततः प्रहृष्टेन राज्ञा नगरालङ्कारायादिषु इमारानयनाय तृयाणि राज-
इमारारौघं प्रस्थाप्य कङ्क प्रति वृत्प्रवर्तनचोदनम् ॥ ४ ॥ हृष्टेन राज्ञा देवितुमनिच्छतापि कङ्केन राज्ञाऽप्य ताभिनिवेशं ज्ञात्वा वृत्-
प्रवर्तनम् ॥ ५ ॥ ततो राज्ञा 'पदम मे पुत्रेण कुरुवो जिता' इतिस्वयमनामन्त्रं बृहन्नलासहायनेतिब्रुवतो युधिष्ठिरस्य सुखे कायादङ्गेण
तादनम् ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरस्य मासाता रथिरसाव द्रौपया जलपूर्णं हेमपत्रे तदारण्ये च ॥ ७ ॥ उत्तरस्य सभायाः प्रवेशः ॥ ८ ॥ उत्तर
वाक्येन विराटेन कङ्कस्य क्षमण्यम् ॥ ९ ॥ विरतः कङ्कस्य धतजसाव बृहन्नलाप्रवेशः ॥ १० ॥ राज्ञा इमार प्रति वर्णादिभिः सह
युद्धप्रकरम् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच—

धनं चापि विजित्याशु विराटो वाहिनीपतिः ।
विवेश नगरं हृष्टधतुभिः पाण्डवैः सह ॥ १ ॥
जिस्वा-त्रिगर्तान्संग्रामे गाथैवादाय सर्वशः ।
अशोभत महाराज सहपार्थः श्रिया वृतः ॥ २ ॥
तमासनगतं वीरं सुहृदा हर्षवर्धनम् ।
उपासाञ्चक्रिरे सर्वे सह पार्थः परन्तपाः ॥ ३ ॥
उपतस्थुः प्रकृतयः समस्ता ब्राह्मणैः सह ।
सभाजितः ससैन्यस्तु प्रतिनन्त्याय मत्स्यराट् ॥ ४ ॥

[धिप०] वहलं छन्दस्यमाहूयोगेऽपि । एतेन अद्-
धात्वादिनिवेशे (?) । प्रवीहि कथेया ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारतविषयमष्टविंशत्ये विराटपर्वणि
सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

[नील०] विजयेन तृप्तौ श्लोऽप्यधिकं युद्धं प्रार्थयानौ
यद्वा विजयेन स्वीयेन तृप्तौ आनन्दितौ स्वस्य भाण्डं अल-
कारादिषु यत्र पूर्वमुत्सृष्टं तत्तथैव शरीरे रथे च आरोपय-
तामागेपिनकृतौ ॥२०॥ धनं गोधनं प्रतीतो हृष्टः ॥२३॥
नि धनैश्च भारतभावरूपे नि प मत्स्यपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

[चतु०] गोशृपभो गोश्रेष्ठमन्स्येऽशक्तिर्णा यस्य स
तथा 'शृपभ श्रेष्ठशृपयो' इति मेदिनीकर । २३ ॥
इति धीचतुर्मुनिभिश्चतुर्थाया महाभारतटीकाया विष्णुपर्वणि
सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

स शत्रुसेनामभिभूय सर्वो-
माच्छिद्य सर्वं च धनं कुरुभ्यः ।
वैराटिरायान्नगरं प्रतीतो
बृहन्नलासारथिना प्रवीरः ॥ २३ ॥

विसर्जयामास तदा द्विजाश्व प्रकृतीस्तथा ।
तथा स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥२॥
उत्तरं परिपमच्छ क यात इति चात्रवीत ।
आचरुवुस्तस्य तत्सर्वं स्त्रियः कन्याश्च वेशमनि ॥६॥
अन्तःपुरचाराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हतम् ।
विजेतुमभिसंरुच्य एक एवातिसाहसात् ॥
बृहन्नलासहायश्च निर्गतः पृथिवीजयः ॥ ७ ॥
उपायातानतिरथान् भीष्मं शान्तनवं कृपम् ।
कर्णं दुर्योधनं द्रोणं द्रोणपुत्रं च पट्टयान् ॥ ८ ॥

[सर्व०] भाण्डं अलङ्कारादिकम् ॥ २२ ॥ प्रतीतं
हृष्टं ॥ २३ ॥

इति श्रीहर्षवैशं भारतपर्वकारे नि प सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥६७॥

[नील०] दक्षिणमोहमृत्तान्तमाह—धनं चेति ॥ १ ॥
सभाजितं पूजितं ॥ ४ ॥

[अर्जु०] पार्थिवस्य विराटस्य सभाजितं अनिन्दितं
पूजितो वा सभाजु पूजाया धातोः प्रजेतीति गौरवशुभान्(?)
॥ ४ ॥ पृथिवीजय इति उत्तर ॥ ७ ॥ व्युपायातान्
आगतान् पट्टयानित्यनेन सन्वय ॥ ८ ॥

[विरो०] विराटोऽपि ॥ १ ॥ केन्द्रला कृतला
॥ २ ॥ सभाजितं सभाजु प्रीतिदर्शनयो ॥ ४ ॥ उपा-
यातं च व्युपायातम् ॥ ८ ॥

प्रतिन च स मत्स्य । ५ क व लय सरामा । ६ क उत्तरं तत्र नपदवत्
क 'व्युपयत् सहायनाय व ई' स्तरस्य संज्ञागतव्यय । ७ व ड ज पीवी
त वृत्तिजय । ८ ई व उपायातं च त्रिपुत्रं श्रावणं, क धानेर्धेद्रौघं,
क र दुर्योधनं चैव द्रोणपुत्रं । ९

२३ व भाण्डम इत्युत्रैः इत्याहुमम् ॥ २३ क बृहन्नलासारथिरिकार ।
इति मत्स्यपर्वण्ये ॥ ६७ ॥

१ ई क मत्स्यपर्वण्ये । २ व 'ददं केन्द्रला' । व मत्स्य पर्वणि श्रिया ।
३ क व उपायातं च त्रिपुत्रं । व धनं गोधनं । मत्स्यपर्वणि । ८ व ध
व उपायातं, पट्टयान् । व मत्स्यपर्वणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

वैशम्पायन उवाच—

राजा विराटोऽप्य भृशमभितप्तः
 श्रुत्वा सुतं त्वेकरथेन यातम् ।
 बृहन्नलासारथिमाजिवर्धनं
 प्रोवाच सर्वानय मन्त्रिमुग्र्यान् ॥ १ ॥
 सर्वथा कुरवन्त्वे हि ये चान्ये वमुप्राधिपाः ।
 त्रिगर्ताग्नि-स्रतान् श्रुत्वान्नस्याम्यन्ति कदाचन १०
 तस्माद्गच्छन्तु मे योथा बलेन महता वृताः ।
 उत्तरस्य परीप्सायै ये त्रिगर्तैरविशनाः ॥ ११ ॥
 ह्यांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रं
 पदातिमंयांश्च ततः प्रवीरान् ।
 मस्यापयामास सुतस्य हेतो-
 र्विचित्रशस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२ ॥
 एवं स राजा मन्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
 व्यादिदेशाय तां क्षिप्रवाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥ १३ ॥
 कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा न वा ।
 यम्य यन्ता गतः पण्डो मन्येऽहं स न जीवति ॥ १४ ॥
 तमत्रवीरार्धराजो विह्वय
 विराटराजं तु भृशमभितप्तम् ।
 बृहन्नला सारथिथेनोन्द्र
 परे न नेप्यन्ति तवाय गाम्नाः ॥ १५ ॥
 सर्वान्महीपान्सहितान्कुञ्च्य तथैव देवामुरसिद्वयवान्
 अनीव जेजुं समरे सुतस्ते स्वनुष्ठितः सारथिना हितेन ॥

[नील०] आच्छादयित्वा वस्त्रादिभिरभ्यर्च्य ॥ २० ॥
 शृङ्गाटकेषु चतुष्पेषु । 'शृङ्गाटक भवेद्द्वारि कण्ठके च
 चतुष्पथे' इति मेदिनी ॥ २५ ॥ शृङ्गारवेगानभ्रणा नाभ्यर-
 सेवामभ्रणा । 'शृङ्गार सुरते नाभ्ये' इति मेदिनी ॥ २६ ॥
 [अर्जु०] परीप्सारथ रक्षार्थम् ॥ ११ ॥ कुमारमुत्तमम्
 नीवति नवेति सजत्र इति शेष ॥ १४ ॥ अल शक्य ॥ १६ ॥
 आच्छादयित्वा आच्छाद्य प्रसादयित्वा ॥ २२ ॥
 पण्डवान् मानव इति षण्ठा इति माग्यपथ । शृङ्गाटकेषु
 चतुष्पेषु ॥ २५ ॥

१ क बृहन्नलासारीविर्धनम् । व सर्वानय मन्त्रिमुग्र्यान् । १० व
 उरुद सर्वैव । व इ विगर्ताग्नि-स्रतान् । १२ क दार न्दिवसवान्
 सज्ज भूतकम् । प्र सवाश्च युधि मदीरान् । क मन्त्रिभिरभ्रणोपपन्नान् ।
 १३ क रावाम् सारथिना मशानशोद्धारयि । इ व आदेशाय ता । १४
 क यन्ते मे पुत्रेण । १५ क 'बाह्यमंशुने निरागमयै विदिना बुधि
 मन्त्रान् । व इ राव प्रहत्या । १६ क इ 'सुविद्विनाप्रादु । व दे-सुपथ
 पण्डान् । क व म इ अज किञ्चिं समरे । व स्वर्गकेतु सारथिना । १० उ

वैशम्पायन उवाच—

अयोचरेण महिता वृतास्ते शीघ्रगामिनः ।
 विराटनगरं प्राप्य विजयं समवेदयन् ॥ १७ ॥
 रातस्तत्सर्वमाचरयौ मन्त्री विजयमुत्तमम् ।
 पराजयं कुर्ण्णां चाण्डुपायान्तं तयोचरम् ॥ १८ ॥
 सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
 उत्तरः सह मूतेन कुशली च परानपः ॥ १९ ॥
युधिष्ठिर उवाच—
 दिष्टया विनिर्जिता गावः कुरवश्च पलायिताः ।
 नाश्रुतं त्वेव मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽन्यत्कुम्भन् ॥ २० ॥
 ध्रुव एव जयन्तस्य यम्य यन्ता बृहन्नला ।
वैशम्पायन उवाच—
 ततो विराटो नृपतिः संभ्रष्टनन्रहः ॥ २१ ॥
 श्रुत्वा स विजयं तस्य कुमारस्यापितानसः ।
 आच्छादयित्वा वृतांस्तान्मन्त्रिणं सोऽभ्यचोदयन् २०
 राजमार्गाः क्रियन्ता मे पनाकाभिरलंकृताः ।
 पुष्पोपहारैरर्चयन्ता देवताश्चापि सर्वदा ॥ २३ ॥
 कुमारा योयमुरयाश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ।
 वादित्राणि च सर्वाणि मन्त्रुयान्तु सुतं मम ॥ २४ ॥
 षण्ठावान्मानवः शीघ्रं मत्तमास्य वारणम् ।
 शृङ्गाटकेषु सर्वेषु आरयान्तु विजयं मम ॥ २५ ॥
 उत्तरा च कुमारीभिर्वर्द्धाभिः परिवारिता ।
 शृङ्गारवेगभ्रणा मन्त्रुयान्तु सुतं मम ॥ २६ ॥

[सर्प०] आच्छादयित्वा वस्त्रादिभिरभ्यर्च्य ॥ २० ॥
 शृङ्गाटकेषु चतुष्पेषु ॥ २५ ॥ शृङ्गार नाभ्यम् ॥ २६ ॥
 [विरो०] राजमार्गा (दे) चतुष्पथा ॥ २३ ॥
 शृङ्गाटकेषु चतुष्पेषु ॥ २५ ॥ शृङ्गार उज्वल ॥ २६ ॥
 [विप०] शृङ्गाटकेषु पथा केषु । चतुष्पथिप-
 द्विपथेषु ॥ २५ ॥
 [लक्षा०] शृङ्गाटकेषु सर्वेष्वित्यत्र 'शृङ्गाटकेषु चतुष्पथे-
 श्वमम् । शृङ्गाटकेषु चतुष्पेषु ॥ २५ ॥ कन्या महक-
 न्यकावेत्यत्र । दानीभूतमन्याभिः सहिता कन्या ।
 गजकन्या ॥ २६ ॥

यम्यवदयन्ता, व अयमवेदयन् व । १८ व रणे तत्र सनाचन्ये । १९
 व कुशला ते पत्रा । २० व कुम्भन् प्राविश । विजयं ते आश्रुतं पुत्र
 सुते पराजय इ क ग घ च व व परिनिर्जित । २२ क सतेपित्वा
 दृष्ट्वाभ्रणोपपन्नान् मन्त्रिणं चतुष्पथान् । २५ क षण्ठावन्त्य, व
 षण्ठावन्तकम् शब्द । क सन्त्यान्तु अन्, व सन्त्यान्तु निवर्त्ता । २६ क
 निर्वर्त्तमान् युधिष्ठिर । सर्वे निर्वर्त्तमाना मन्त्रुयान्तु ब्रह्मन् । व वस्त्रा
 निर्वर्त्तमान् । य प्रतुष्पथु इहहन् ।

इत्येवं तौ भारतमत्स्यवीरौ
समन्वय संगम्य ततः शर्मां ताम् ।
अभ्येत्य भूयो विजयेन तृप्ता-
वृत्सृष्टमारोपयतां स्वभाण्डम् ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ६८

विराटस्य स्वनगरप्रवेशः पौरैस्तत्समानं च ॥१॥ अन्तःपुरगतेन राज्ञा कुरुभिक्षातमुत्तरं श्रुत्वा तद्रक्षणाय योवप्रेषणम् ॥ २ ॥ अत्रान्तरे उत्तरप्रेषितैर्दूतैर्नगरमागत्य तद्विजयसमावेदनम् ॥ ३ ॥ ततः प्रहृष्टेन राज्ञा नगरालंकारायादिवय कुमारावयनाय तृपाणि राज-
द्वामारादींश्च प्रस्थाप्य कङ्कं प्रति वृत्तवर्तनंचोदना ॥ ४ ॥ हृष्टेन राज्ञा देवितुमिच्छतापि कङ्केन रामोऽयन्ताभिनिवेशं शत्रवा वृत्त-
प्रवर्तनम् ॥ ५ ॥ ततो राज्ञा 'पश्य मे पुत्रेण कुरुवो जितः' इतिस्वयं वचनाकार्यं बृहन्नलासहायनेतिपुरतो शुषिष्ठिस्स्य सुखे क्रीधादशेष
तादनम् ॥ ६ ॥ शुषिष्ठिस्स्य नासातो रथिरसावः, द्रौपया जलपूर्णं देमपात्रे तद्वारणं च ॥ ७ ॥ उत्तरस्य सभायां प्रवेशः ॥ ८ ॥ उत्तर-
वाक्येन विराटेन कङ्कस्य धमपणम् ॥ ९ ॥ विरटे कङ्कस्य धृतजसवि बृहन्नलाप्रवेशः ॥ १० ॥ राज्ञः कुमारं प्रति कर्णादिभिः सह
युद्धप्रवृत्तम् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच—

धनं चापि विजित्याशु विराटो वाहिनीपतिः ।
विवेश नगरं हृष्टश्चतुर्भिः पाण्डवैः सह ॥ १ ॥
जित्वा-विगर्तान्संग्रामे गाश्वैवादाय सर्वशः ।
अशोभत महाराज सहपार्थः श्रिया वृतः ॥ २ ॥
तपासनगतं वीरं सुहृदां हर्षवर्धनम् ।
उपासाञ्चक्रिरे सर्वे सह पार्थः परन्तपाः ॥ ३ ॥
उपतस्थुः प्रकृतयः समस्ता द्राक्षणाः सह ।
सभाजितः ससैन्यस्तु प्रतिनन्याथ मत्स्यराट् ॥ ४ ॥

[विप०] बृहत् छन्दस्यमाह्योगोऽपि । एतेन अद्-
धात्वादिनिवेशः (?) । प्रवाहि क्तेयाः ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारतविष्णुपर्वणि विराटपर्वणि
सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

[गोल०] विजये न तृप्तौ श्लोऽप्यधिकं युद्धं प्रार्थयानौ
यद्वा विजयेन स्वयिनेन तृप्तौ आनन्दिनी स्वस्य भाण्डं अलं-
कारादिकं यत् पूर्वमुत्सृष्टं तत्तथैव शरैरिरे रथे च आगोपय-
तामागोपितवन्ती ॥२२॥ धनं गोभनं प्रतीतो हृष्टः ॥२३॥
इति श्रीवैशम्पायनोऽप्युवाच वि प सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

[चतु०] गोश्रुपभो गोश्रेष्ठमन्यसैराक्षिणी यस्य स
तथा 'शुभः श्रेष्ठश्रुयोः' इति मेदिनीकरः ॥ २३ ॥

इति धीष्णपुत्रं विथिभ्यः शापां महाभारतदर्शनायां विराटपर्वणि
सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

स शशुसेनामभिभूय सर्वा-
माच्छिद्य सर्वं च धनं कुरुभ्यः ।
वैराटिरायाज्ञगरं प्रतीतो
बृहन्नलासारथिना प्रवीरः ॥ २३ ॥

विसर्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतीस्तथा ।
तथा स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥२॥
उत्तरं परिपमच्छ क यात इति चाब्रवीत् ।
आचरुद्युस्तस्य तत्सर्वं स्त्रियः कन्याश्च वेदमनि ॥३॥
अन्तःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हृतम् ।
विज्जेतुमपिसंरंभ्य एक एवातिसाहसात् ॥
बृहन्नलासहायश्च निर्गतः पृथिवीजयः ॥ ७ ॥
उपधातानतिरथान् भीष्मं शान्तनवं कृपम् ।
कर्णं दुर्योधनं द्रोणं द्रोणपुत्रं च पङ्कान् ॥ ८ ॥

[सर्व०] भाण्डं अलंकारादिकम् ॥ २२ ॥ प्रतीतः
हृष्टः ॥ २३ ॥

इति श्रीसर्वशं भारतपर्यं प्रकाशे वि प सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥६७॥

[नील०] दक्षिणगोमहद्वृत्तान्तमाह—धनं चेति ॥ १ ॥
सभाजितः पूजितः ॥ ४ ॥

[श्रु०] पार्थिवस्य विराटस्य सभाजितः अनिन्दितः
पूजितो वा सभाजु पूजायां धातोः प्रजेतीति गौरवश्रुपान्(?)
॥ ४ ॥ पृथिवीजय इति उत्तरः ॥ ७ ॥ व्युपायातान्
आगतान् पहरथानित्यनेन संनन्धः ॥ ८ ॥

[विरो०] विराटोऽपि ॥ १ ॥ केवलाः दृक्कलाः
॥ २ ॥ सभाजितः सभाजु प्रतीदर्शनयोः ॥ ४ ॥ उपा-
यातं २ व्युपायातम् ॥ ८ ॥

२२ व. भा. म. म. व. १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

प्रतिपद्य स मत्स्यः । ५ क. व. त. न. स. राजा । ६ क. उत्तरं तय नगरस्य
व. 'व्युपायाय शोहतायाय, व. उ. 'सहाय शोहतायम् । ७ व. उ. ज. निर्दि-
त' पृथिवीजय. । ८ क. व. उपायायं चातिथं शोभं शा- । क. धान्यायं शोभं
क. व. दुर्धनं चैव शोभयुः । ९

वैशम्पायन उवाच—

राजा विराटोऽथ भृशभित्तः

श्रुत्वा सुतं त्वेकस्थेन यातम् ।

बृहन्नलासारथिमाजिर्वर्षं

प्रोवाच सर्वानथ मन्त्रिमुख्यान् ॥ ९ ॥

सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये बहुधाधिपाः ।

त्रिगर्तान्निःसृतान् श्रुत्वा नस्थास्पृष्टि कदाचन ?०

तस्माद्द्रच्छन्तु मे योधा बलेन महता वृताः ।

उत्तरस्य परीप्सार्थं ये त्रिगर्तैरविक्षताः ॥ ११ ॥

ह्यांश नागांश्च रथांश्च शीघ्रं

पदातिसंघांश्च ततः प्रवीरान् ।

प्रस्थापयामास सुतस्य हेतो-

त्रिचित्रशस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२ ॥

एवं स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।

व्यादिदेशाय तां क्षिप्रं वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥ १३ ॥

कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा न वा ।

यस्य यन्ता गतः पण्डो मन्पेऽहं स न जीवति ॥ १४ ॥

तमन्नवीर्द्धपराजो विह्व्य

विराटराजं तु भृशभित्तम् ।

बृहन्नला सारथिशेन्नेन्द्र

परे न नेप्यन्ति तवाद्य गास्ताः ॥ १५ ॥

सर्वान्मदीपानसहिताङ्कुन्धश्च तथैव देवासुरसिद्धयक्षान्

अतीव जेतुं समरे सुतस्ते स्वतुष्टितः सारथिना हितेन ॥

[नील०] आच्छादयि वा वस्त्रादिभिरभ्यर्च्य ॥ २२ ॥

शृङ्गाटकेषु चतुःपथेषु । 'शृङ्गाटक भवेद्द्वारि कण्ठके च

चतुःपथे' इति मेदिनी ॥ २५ ॥ शृङ्गारखेपाभरणा नाटवर-

सहेपाभरणा । 'शृङ्गार' सुरते नाट्ये' इति मेदिनी ॥ २६ ॥

[अर्जु०] परीप्सार्थं रक्षार्थम् ॥ ११ ॥ कुमारसुत्तरम्

जानीति न्वेति संशय इति शेष ॥ १४ ॥ अलं शक्तः ॥ १६ ॥

आच्छादयित्वा आच्छाद्य प्रसादित्तैर्वस्त्रैः ॥ २२ ॥

घण्ट्यान् मानव इति घण्टा नि मारणययः । शृङ्गाटकेषु

चतुःपथेषु ॥ २५ ॥

९ क बृहन्नलासारथिमाजिर्वर्षम् । व सर्वानथ मन्त्रिमुख्यान् । १० व

तुल सर्वे ये । व ट विगतान्निःसृतान् ॥ १२ क शीघ्रं वाहिनीसंघात्

तत्र प्रमुत्तम् । ट संघाश्चतुःपथेषु । क हि त्रिचित्रशस्त्राभरणोपपन्नान् ।

१३ क राजा मात्स्याना महान्द्वीद्वारमि । व व आदिदेशाय तां । १४

ट घण्टो मे पुत्रो न । १५ क 'श्रीद्वर्षमो विराट्पार्श्वे विदिवा कुहमि

प्रकम् । व ट राज प्रस्थः । १६ क ट 'सुरसिद्धनागान्' । व देवासुरसिद्ध-

पन्नान् । व क म ट अल विजितुं समरे । व. स्वभिक्षित सारथिना । १७ ट

वैशम्पायन उवाच—

अथोत्तरेण प्रहिता वृतास्ते शीघ्रगामिनः ।

विराटनगरं प्राप्य विजयं समवेक्ष्यन् ॥ १७ ॥

राज्ञस्तत्सर्वमाचरयो मन्त्री विजयमुत्तमम् ।

पराजयं कुरूणां चाप्युपायान्तं तथोत्तरम् ॥ १८ ॥

सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।

उत्तरः सह सूतेन कुशली च परन्तपः ॥ १९ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

दिष्टया विनिर्जिता गावः कुरवश्च पलायिताः ।

नाद्भूतं त्वेव मन्पेऽहं यते पुत्रोऽजयत्कुरून् ॥ २० ॥

ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यन्ता बृहन्नला ।

वैशम्पायन उवाच—

ततो विराटो नृपतिः संपहृष्टतनूरुहः ॥ २१ ॥

श्रुत्वा स विजयं तस्य कुमारस्यापितौजसः ।

आच्छादयित्वा वृतांस्तान्मन्त्रिणं सोऽभ्यचोदयत् २०

राजमार्गाः क्रियन्तां मे पताकाभिरलंकृताः ।

पुष्पोपहारैरर्चन्तां देवताधापि सर्वसाः ॥ २३ ॥

कुमारा योधमुख्याश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ।

वादिताणि च सर्वाणि प्रत्युच्यन्तु सुतं मम ॥ २४ ॥

घण्ट्यावान्मानवः शीघ्रं मत्तमाह्वय वारणम् ।

शृङ्गाटकेषु सर्वेषु आख्यातु विजयं मम ॥ २५ ॥

उत्तरा च कुमारीभिर्विदीभिः परिवारिता ।

शृङ्गारखेपाभरणा प्रत्युच्यन्तु सुतं मम ॥ २६ ॥

[सर्व०] आच्छादयित्वा वस्त्रादिभिरभ्यर्च्य ॥ २० ॥

शृङ्गाटकेषु चतुःपथेषु ॥ २५ ॥ शृङ्गार. नाट्यम् ॥ २६ ॥

[त्रिरो०] राजमार्गा (दे) चतुःपथाः ॥ २३ ॥

शृङ्गाटकेषु चतुःपथेषु ॥ २५ ॥ शृङ्गार उज्ज्वलः ॥ २६ ॥

[विप०] शृङ्गाटकेषु पथा शेषेषु । चतुःपथत्रिपथ-

द्विपथेषु ॥ २५ ॥

[लक्षा०] शृङ्गाटकेषु सर्वेष्वित्यत्र 'शृङ्गाटकचतुःपथे-

इत्यमरः । शृङ्गाटकेषु चतुःपथेषु ॥ २५ ॥ कन्या मत्क-

न्यमाश्चेत्यत्र । दाम्नीभूतनन्याभिः सहिताः कन्याः ।

राजनन्या ॥ २६ ॥

नयमावेदस्य च । नयमावेदस्य च । १८ व राधे तत्र समाचल्योः । १९

व कुशला दे परतः । २० व तुल्यश्च पराजिता । दिष्टया दे जीविन पुत्र

श्वेने पुत्रपत्नम्, ड क म च त व पारिवर्षम् । २२ क सनेपति व

दृगाल्कन्यनरत्नेश्च मनेत्र इत्युपार्थस्याने । २५ क सन्नापणवर्षः । व

उपदामभवत्का शीघ्र । व समाख्यातु जय, व वाख्यन्तु विजयं । २६ क

निर्वैशाभरणेषुविना । सर्वा विनिर्जितासामा प्रत्युच्यन्तु वृहन्नला । व ड क्वा

विनिर्जिताः । ग त प्रत्युच्यन्तु वृहन्नला ।

वैशम्पायन उवाच—

श्रुत्वा चेदं वचनं पार्थिवस्य

सर्वं पुरं स्वस्तिकपाणिभूतम् ।

भैरवश्च तूर्पाणि च वारिजाश्च

वेपैः परार्थैः प्रमदाः शुभाश्च ॥ २७ ॥

तथैव सूरतैः सह मागधैश्च

नान्दीवाद्या पणवास्तूर्यवाद्याः ।

पुराद्विराटस्य महाबलस्य

प्रत्युद्युतः पुनमनन्तवीर्यम् ॥ २८ ॥

प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ।

मत्स्वराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ २९ ॥

अज्ञानाहर सैरन्धि कङ्कः शूतं प्रवर्तनाम् ।

तं तथापदिनं दृष्ट्वा पाण्डवः प्रत्यभापत ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच—

न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः श्रुतम् ।

तं त्वामथ मुदा युक्तं नाहं देवितुमुत्सहे ।

प्रियं तु ते किंकीर्षामि वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३१ ॥

विराट उवाच—

स्त्रियो गावो द्विरण्यं च यचान्यद्रुषु किंचन ।

[नील०] स्वस्तिकं मङ्गलारतिकपादि दक्षिदूर्वादि च पाणौ यस्य तत् स्वस्तिकपाणिभूतम् प्रद्विमन् । वारिजाः शङ्गा ॥ २७ ॥ नान्दीवाद्याः मङ्गलवाद्यानि तूर्यवाद्या जयवाद्यानि ॥ २८ ॥ हृष्टेन स्वया सह कितवेन मया न देवितव्यम् ॥ ३१ ॥ अन्तरेण विनाऽपि श्रुतम् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मवन्द्यो ब्राह्मणाधम ॥ ३८ ॥ वयस्यत्वात् सख्यात् ॥ ४० ॥

[अर्जु०] सर्वे पुरं स्वस्तिकपाणयश्चेति तास्त्व्यात् सर्वे पुरवासिनो जनाः स्वस्तिकं मङ्गलद्रव्यं तेनोपलक्षिता पाणयो येषां ते प्रत्युद्युरिति संवन्धः । 'स्वस्तिकं मङ्गलद्रव्ये चतुष्कं गृहभेदयोः' इति भेदिनी । परार्थैरुत्कृष्टैः ॥ २७ ॥ ब्रह्मवन्द्युरधिक्षेपे ॥ ३८ ॥

[चतु०] अन्तरेण देवितुं मया न रक्षणीयः देवने सर्वं ददामीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति श्रीचतुर्वेदमिश्रकृतया महाभारतटीकाया विराटपर्वणि
अष्टपत्तितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

२७ न सर्वे पुन खरेण एषाण्यवधः । २८ कार्त्तिक सत्ताम मधुरं च गीतमाशय गावो कर्गाणिदिशु । प्रत्युद्यु पुनमनन्त वीर्यं ते प्राप्नुया शान्तिवपः प्रया ना । ३१ रतुर्वेपैः । २९ क मन्वराजो महाप्राज्ञः । ३० क भैरवि अस्मिन् चोपकरण्य, दे वदो दूतं प्रवर्तनाम् । व तथा मुदित दृष्ट्वा । ३१ दे नेवमथ-नर । क यदि रोचते । ३२ ग य यथा-वस्तु किंचन । व

न मे किंचित् रक्ष्यं ते अन्तरंगापि देवितुम् ॥ ३२ ॥

कङ्कः उवाच—

किं ते श्रुतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद् ।

देवने वहयो दोषास्तस्मात्स्वरिवर्जयेत् ॥ ३३ ॥

श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवेयो युधिष्ठिरः ।

स राष्ट्रे सुमहत् स्फीतं भ्रातृंश्च त्रिदशोपमानाः ३४ ॥

श्रुते हारितवांसस्य तस्माद्श्रुतं न रोचये ।

अथवा मन्यसे राजन्दीव्याम यदि रोचते ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच—

प्रवर्तमाने श्रुते तु मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् ।

पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुन्वो जिताः ॥ ३६ ॥

ततोऽब्रवीन्महात्मा स एनं राजा युधिष्ठिरः ।

बृहन्नला यस्य यन्ता कथं स न जयेद्युधि ॥ ३७ ॥

इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् ।

समं पुत्रेण मे पण्डं ब्रह्मवन्द्यो प्रशंससि ॥ ३८ ॥

वाच्यावाच्यं न जानीषे नूनं मामयमन्यसे ।

भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्कस्माच्च स विजेष्यति ॥ ३९ ॥

वयस्यत्वात्तु ते ब्रह्मन्नपराधमिमं क्षमे ।

नेदंशं तु पुनर्वाच्यं यदि जीवितुमिच्छसि ॥ ४० ॥

[सर्व०] स्वस्तिकं दक्षिदूर्वादि पाणौ यमैवभूतम् न-द्विमन् । वारिजाः शङ्गाः ॥ २७ ॥ नान्दीवाद्याः मङ्गलवाद्यानि । तूर्यवाद्याः जयवाद्यानि ॥ २८ ॥ हृष्टेन स्वया सह कितवेन अश्रुनीडात्स्वरेण मया ॥ ३१ ॥ अन्तरेण विनापि श्रुतम् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मवन्द्यो ब्राह्मणाधम ॥ ३८ ॥ वयस्यत्वात्सरयात् ॥ ४० ॥

[विरो०] स्वस्तिकं मङ्गलद्रव्ये ॥ २७ ॥ नान्दीवाद्याः समृद्धिदोषकाः ॥ २८ ॥ प्रियमन्यन् (क्षे) । वर्तता तत् (क्षे) ॥ ३१ ॥ अन्तरेण आत्मीयेन त्वया देवितुमपि किञ्चिन्न रक्ष्यं सर्वं नेयम् । देवितु मम देवितुम् ॥ ३२ ॥

[विप०] हे ब्रह्मवन्द्यो ब्राह्मणाधम ! ॥ ३८ ॥ वयस्यत्वात् मित्रभावात् ॥ ४० ॥

[लक्ष्ण०] सकंसकालमित्यत्र सकंसकालं वसंसकाले-न सहितम् ॥ २८ ॥

किञ्चित्वा रक्षमन्तरेण तु क किञ्चित्त्वया कार्यं । क णापि देवितुम्, च देवितुम् । ३४ व ट पाण्डवो हि युधिष्ठिरः । उषार्थत्वात् क स शर्म्य भनमश्रुयं पणमेकमन्यन्ते । कृष्णा च भावी दयिता भ्रातृश्च त्रिदशोपमानाः । ३५ क ग य व दूते हारितवाः । क दीव्याव यदि रो । ४० क नेदशी प्रवर्तयेथ यदि ।

युधिष्ठिर उवाच—

यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्विकर्तनः कृपः ।
 दुर्योधनश्च राजेन्द्रस्तथाऽन्ये च महारथाः ॥ ४१ ॥
 मरुद्गणैः परिदृतः साक्षादपि मरुत्पतिः ।
 कोऽन्यो बृहन्नलायास्तान्प्रतियुध्येत सङ्गतान् ॥ ४२ ॥
 यस्य बाहुवले तुल्यो न भूतो न भविष्यति ।
 अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्योपजायते ॥ ४३ ॥
 योऽनयत्सङ्गतान्सर्वान्समुद्रासुरमानवान् ।
 तादृशेन सहायेन कस्मात्स न विजेष्यते ॥ ४४ ॥

विराट उवाच—

बहुशः प्रतिपिद्धोऽसि न च वाचं नियच्छसि ।
 नियन्ता चेन्न विधेत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततः प्रकृपितो राजा तमक्षेणाहनद्भृशम् ।
 मुखे युधिष्ठिरं कोपान्नैवमित्येव भरसंयन् ॥ ४६ ॥
 बलयत्प्रतिविद्धस्य नस्तः शोणितमावहत् ।

[नील०] नियच्छसि निगृह्णामि ॥ ४५ ॥ नैवं वाच्य-
 मिति ॥ ४६ ॥ नस्तः नासिकातः ॥ ४७ ॥ नस्ततः ना-
 सिकानाडीतः तनोति देहं प्रथयतीति तच्छब्दो नाडीनचनः
 पुरीतति शैते इत्यादिप्रयोगदर्शनान् ॥ ४९ ॥ दुम्भराजो
 युधिष्ठिरः कर्ण कर्णे उपाजपन् उपांशु उक्तवान् ॥ ५४ ॥

[अर्जु०] प्रतिविद्धस्य हतस्य । नस्तः इत्यर्थं छान्दस-
 ॥ ४७ ॥ आहाययन् द्वाःस्थमिति शेषः ॥ ५१ ॥ क्षत्तारं
 द्रगस्थम् ॥ ५४ ॥

[सर्व०] नस्ततः नासिकानाडीतः ॥ ४९ ॥ क्षत्ता
 द्वारपालः ॥ ५३ ॥ उपाजपन् उपांशु उक्तवान् ॥ ५४ ॥

[विरो०] पारं, कांस्यं (दे) ॥ ४९ ॥ प्रत्यहारयन्
 प्रतीहारद्वारा ज्ञापयामास ॥ ५१ ॥

४१ व ड. शिनेत्र तथान्ये सुमहास्थाः । ४३ व तुल्यो नाभूतैव भवित्य-
 णि, क न भविष्यति कश्चन । ४४ व ड. यो जयेत्सहिवा-सर्वा-सुगमसुरमशो-
 रणम् । ४५ व ड. बहुश प्रतिपिद्धोऽसि । ४६ व ड. थाडइन्द्रम् । व ड.
 बोधान्वैरमिं ४७ ड. शोणितमागमन्, व शोणितमागतम् । ड पाणिभ्यामप्रक्षी-
 चत् । ४८ व सा वेद तमभिप्रायः, क सा वेदनामभिप्राय ४९ पूर्वार्थस्थाने

कोनपथाशोचाम् । च. ड.
 विराटस्त्वव्रवीतत्र शिमेतदित्येव त्वया ।
 तेरन्निमि ब्रूहि तत्त्वेन मम प्रथमशेषतः ॥

सौम्ययुवाच—
 यदिर्शोणितं राजन्ऋक्ष्ण्य पतति शितौ

तदपार्श्वं महीं पार्यः पाणिभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ ४७ ॥
 अवैक्षत स धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः स्थिताम् ।
 सा ज्ञात्वा तमभिपार्यं भर्तृश्रितचवशातुगा ॥ ४८ ॥
 पार्श्वं गृहीत्वा सौवर्णं जळपूर्णमनिन्दिता ।
 तच्छोषिणं प्रत्यगृह्णाद्यत्पसुस्ताव नस्ततः ॥ ४९ ॥
 अथोत्तरः शुभैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा ।
 विकीर्यमाणः संहृष्टो नगरं स्वैरमागतः ॥ ५० ॥
 सभाज्यमानः पारंश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा ।
 आस्ताद्य भवनद्वारं पित्रे संप्रत्यवेदयन् ॥ ५१ ॥
 ततो द्वास्यः प्रविश्यैव विराटमिदमब्रवीत् ।
 बृहन्नलासहायश्च पुत्रो द्यौत्तरः स्थितः ॥ ५२ ॥
 ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत् ।
 प्रवेदयतामुभौ तूर्णं दर्शनेऽपुरहं तयोः ॥ ५३ ॥
 क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णमुपाजपन् ।
 उत्तरः प्रविशत्येको न प्रवेदया बृहन्नला ॥ ५४ ॥

[विप०] बलयत्प्रतिविद्धस्य बलेनाहतस्य नमः ना-
 मिकायाः ॥ ४७ ॥ सौवर्णं भाजनं कञ्चोत्तरं पानीयस्य
 पानीयेन पूरयित्वा अत्र तृतीयास्थाने पृष्ठी । कर्तृकर्मणो-
 कृति नित्यं पृष्ठी भवति । यत्कृन् "कच्छं संचमसं वाऽज-
 स्य पूरयित्वा वृत्तस्य चाऽकृतस्य फलानामेवैवं पूर्णपात्रमाच-
 क्षतं ।" इति सामवेदे गोभिलमन्त्रम् । कृन्स्यौदनादेरवृत्तस्य
 तण्डुलादेः । अत्रापि तृतीयास्थाने पृष्ठी । अत्रेन फलेर्मा
 पूरयित्वाति शेषः । यो यस्मादुत्पद्यते स तस्मिन्नेव स्थाने
 यतो जलादुधिरे जायते तदर्कं जल एव विनश्यति ॥ ४९ ॥

[लक्ष्मा०] तत सकरिभोगाममित्यत्र भुञ्जते अनेनेति
 भोगः हन्तिहन्तः । करभोगाममित्यत्र करो हन्तिकरः ।
 भोगः सर्पशरीरम् ॥ ४६ ॥ पित्रे संप्रत्यहारयदित्यत्र स-
 प्रत्यहारयन् द्वा.स्यं प्रेषयामास ॥ ५१ ॥

क सौवर्णं शुभं दृष्ट्वा शोणितं तदपाठयन्, व पूरयित्वा तु सौवर्णं पानी-
 यस्य तु भाजनम् । व. ड. सुश्राव पाण्डवम् । ५० व स्वैरम निगम, ड.
 सौवर्णमम् । ५१ क. आकाशान् तु प्रहारं पित्रे । ड. पित्रे सप्त यदागम् ।
 ५४ व ड. क्षत्तारं परित्याज्यम् ।

इदं च राष्ट्रं ते शिषं विनश्येत न संशय ॥
 न च द्वादश वर्षाणि वर्षेत तु पुन्द्रुः ।
 इन्पथ प्रवर्तन्ते न सम्यं जायते ह्यचिन् ॥
 अद्यम एवाप राजेन्द्र नृपस्य च पुरस्य च ।

वैशम्पायन उवाच— इत्यथिवचम्

एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत्समाहितम् ।
यो ममाङ्गे व्रणं कुर्याच्छोणितं वाऽपि दर्शयेत् ।
अन्यत्र संप्राप्तगतान्न स जीवेत्कथंचन ॥ ५५ ॥
न मृष्याद्भृशसंकुद्धो मां दृष्ट्वा तु सशोणितम् ।
विराट्मिह सामात्यं हन्यात्सवलवाहनम् ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत्पृथिवींजयः ।
सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कङ्कं चाभ्युपतिष्ठत ॥ ५७ ॥
ततो रुधिरसंपुक्तमनेकाग्रमनागतम् ।
भूमावासीनमेकान्ते सैन्धवा प्रत्युपास्थितम् ॥ ५८ ॥
ततः पपच्छ पितरं त्वरमाण इवोत्तरः ।
केनायं ताडितो राजन्केन पापमिदं कृतम् ॥ ५९ ॥

विराट् उवाच—

मयाऽयं ताडितो जिज्ञो न चाप्येतावदर्हति ।
प्रशस्यमाने यच्छूरे त्वयि पण्डं प्रशंसति ॥ ६० ॥

उत्तर उवाच—

अकार्यं ते कृन् राजन्निप्रमेव प्रसाद्यताम् ।
मा त्वां ब्रह्मविषं घोरं समूलमिह निर्दहेत् ॥ ६१ ॥

[नील०] अनेकार्थं व्ययम् ॥ ५८ ॥ हे राजन् !
ते तव तन् कर्म न दूषयामि यन् अदूपकं परापवादहीनं
हन्यादन्वयायि तन् दूषयामि न दूषयामि यतः बलवन्तं प्रभुं
श्रियं शीघ्रं दारुणं नृशंसं कर्म प्राप्नुयादेव । हृष्टो ह्यप्यति
दतो धर्ममतिक्रामतीति स्मृतेः । कलयन्तमिति पाठे जान-
न्तमपि ॥ ६५ ॥ दायादवान् पुत्रवान् ॥ ६८ ॥ पदमिति
पदं वाणनिपातस्थानं पदसहस्रेण लक्ष्यसहस्रार्थं हेत्वर्थे
तृतीया सहस्रलक्ष्याणि धेदुमित्यर्थः । चरन् वाणैः प्रचरन्ने-
कमपि स्थानं नापराधुयान् न रिक्तं कुर्यान् । युगपदक्ष्य-
सहस्रमुद्दिश्य वाणैश्चरन्नेकमपि लक्ष्यं न जहादित्यर्थः ।
पदं पदमिति पाठे तर्हि पदं नापराधुयान् सत्स्येण चरन्नि-
त्यर्थान् पदसहस्रोद्देशेनेति बोध्यं, समागमः सङ्गमः ॥ ६९ ॥

[धृत्वे०] दायादवान् पुत्रवान् । कैकेयी मुदेष्या
॥ ६८ ॥ युद्धान् प्रत्यागतमात्मजं विराटः पृच्छति । पदं
पदसहस्रेण यश्चरन्नापराधुयान् । तेन कर्णेन ते तान् कथ-

वैशम्पायन उवाच—

स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्रवर्धनः ।
क्षमयासास कौन्तेय भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६२ ॥
क्षमयन्तं तु राजानं पाण्डवः प्रत्यभाषत ।
चिरं क्षान्तमिदं राजन्न मनुर्विद्यते मम ॥ ६३ ॥
यदि होतत्पतेद्भूमौ रुधिरं मम नस्ततः ।
सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथान संशयः ॥ ६४ ॥
न दूषयामि ते राजन्पदं हन्याददूपकम् ।
बलवन्तं प्रभुं राजन्निप्रं दाक्षिणमामुयात् ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच—

शाणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविवेश बृहन्नला ।
अभिवाद्य विराटं तु कङ्कं चाभ्युपतिष्ठत ॥ ६६ ॥
क्षामयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तमागतम् ।
प्रशशंस ततो मत्स्यः शृण्वतः सभ्यसाचिनः ॥ ६७ ॥
त्वया दायादवानस्मि कैकेयीनन्दिवर्धन ।
त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ६८ ॥
पदं पदसहस्रेण यश्चरन्नापराधुयात् ।
तेन कर्णेन ते तान् कथमासीत्समागमः ॥ ६९ ॥

मासीत्समागमः । पश्यन्ते क्षिप्यन्ते वाणा यस्मिन्निति पदं
लक्ष्यं विध्यत इति वा पदं तदेव पश्यन्ते क्षिप्यन्ते इति
पदाः वाणाः पश्यन्ते गच्छन्ति लक्ष्यमिति वा । हे पुत्र !
पदसहस्रेण शरणां सहस्रेणापि य. कर्णः पदं लक्ष्यं चरन्
त्रियमानो नापराधुयान् न लक्ष्याद्युपसायको भवति ।
'अपराद्धृत्कोऽसौ लक्ष्याद्युपसायकः' इत्यमरः ।
एतेन लक्ष्यसिद्धिर्दर्शिता । समागमो युद्धम् । अथवा पश्यते
गम्यतेऽनेनेति पदं पाद एव, पादसहस्रेण लक्षितं पदं
लक्ष्यं, जटाभिस्तापस इतिवन् लक्षणे तृतीया । चरन्नि-
त्यादि पूर्वैव पादसहस्रावस्थितलक्ष्यमित्यर्थः । एतेन दू-
पातित्वं दर्शितम् ॥ पदं पदाविति पाठे पदं दृष्टलक्ष्यं
यः सर्वस्मिन्नेव लक्ष्ये सहस्रं सहस्रं वारानभ्येत्यर्थः ।
यद्वा सहस्रेण अर्थाद् वाणानां चरणे व्यग्रहरणे नापरा-
धुयान् सहस्रादेकोऽपि शरः लक्ष्यं त्रियत्यपगच्छती-
त्यर्थः । 'तानेऽनुकम्पाजन ह्यप्रशंसत्यां (?) च दृश्यते' आस्तां

५५ क. दि. महर्षिहोमिणेन । ५६ क. व्यक्तं चूरीं सुभृष्टो मा
दृष्ट्वा । पदसहस्रेण गे ग व ट. अ. रावसुमाभिः । ५७ ग. म. ट. व.
शोऽभिवाद्यमभवत् । ५८ क. शिवाशिवप्रभवेः, उ सौमिनः व सौमन्
सिधपगनमानभवत् । ट. सैरन्वः प्रायुससिन् । ५९ ट. वेनयं वाऽपि
ग । क. म. वि. ये कः । ६० क. पुत्र दुरा मा प्रापुष्यत् । क. मया
प्रशस्यमाने मुत्सव । ट. प्रशस्यति । ६१ ट. दृन् कर्णे संशयेन. क. व.
५९ । व. शृत्वे ६२ क. 'ट. साधुभाषुः । 'नेर्' एतं शब्दपार्षणा ।

६४ क. मम पाथि । क. 'रुधिरच्छेदस्यापेक्षानास्येन । ६५ ज. राव-
न्वशाह-वादः व. वष ह-वादः वष ह-वादः क. व. तस्य महापा विः
ज. व महापात्र । ६६ व. 'इ' च रामानुजतत्त्वितान् । ६७ व. तु राजानं
ग. मत्स्येः राजा । ६८ व. 'केयी बीरुहृत्तरा । व. त्वया सप्त मुनि कस्य ।
शोकानेऽपि व. वस्य तुको भवे नादिनि शिष्यामिति चोत्तर । ६९ व.
प्राणाभ्यति ।

पर्वतं योऽभिविधेयते राजपुत्रो महेषुभिः ।
 दुर्योधनेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ७४ ॥
 अवगाढा द्विपत्नो मे सुखो वातोऽभिविवाति माम् ।
 यस्त्वं धनमथाजैषीः कुरुभिर्ग्रस्तमाह्वये ॥ ७५ ॥

तेषां भयाभिपन्नानां सर्वेषां बलशालिनाम् ।
 नूनं प्रकाल्य तान्सर्वास्त्वया युधि नरर्षभ ।
 आच्छिन्नं गोधनं सर्वं शार्दूलेनामिपं यथा ॥७६॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

-पकोनसप्ततितमोऽध्यायः ६९-

उत्तरेण कौरवजपस्य देवपुत्रकृतत्वञ्ज्वात्परराजमं घोषवर्ष्यं तं विदुधते राक्षे स संप्रयन्तर्हितो द्विधैरहोभिः प्रादुर्भविष्य-
 तीत्यभिधानम् ॥ १ ॥ पाथ्येनोत्तराथै रणादतवलक्षुपणादिसमर्षणम् ॥ २ ॥ उत्तरेण सह पाण्डवैर्घेतननर्तव्यमन्वणम् ॥ ३ ॥

उत्तर उवाच—

न मया निर्जिता गावो न मया निर्जिताः परे ।
 कृतं तत्सकळं तेन देवपुत्रेण केनचित् ॥ १ ॥
 स हि भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवर्तयत् ।
 स चातिप्रदुर्योपस्ये वज्रसंहननो युवा ॥ २ ॥
 तेन ता निर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
 तस्य तत्कर्म धीरस्य न मया तात तत्कृतम् ॥ ३ ॥
 स हि शारद्वतं द्रोणं द्रोणपुत्रं च पदूथान् ।
 सूतपुत्रं च भीष्मं च चकार विमुखान् शूरैः ॥ ४ ॥
 दुर्योधनं विकर्णं च सनागमिष्व यूथपम् ।

मथप्रमथवीर्यीश्रीतं राजपुत्रं महाबलः ॥ ५ ॥
 न हास्तिनपुरे त्राणं तव पश्यामि किञ्चन ।
 व्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज ॥ ६ ॥
 न मोक्षयसे पलायंस्त्वं राजन् युद्धे मनः कुरु ।
 पृथिवीं भोक्षयसे जित्वा हतो वा स्वर्गीयाप्स्यसि ॥७॥
 स निवृत्तो नव्याघ्रो मुञ्चन्वन्नभिनाशरान् ।
 सचिवैः संवृतो राजा रथे नाग इव श्वसत् ॥ ८ ॥
 तं दृष्ट्वा रोमहर्षोऽभूत्कुरुपथ मारिष ।
 स तत्र सिंहसंकाशमनीकं व्यधमच्छरैः ॥ ९ ॥

[नील०] अवगाढाः पराभूताः ॥ ७५ ॥ प्रकाल्य
 निजित्य ॥ ७६ ॥

इति श्रीनील० भारतनावशेषे त्रि० प० अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

[अर्जु०] अवगाढा विलोडिताः । सुनयः सुप्रकरः ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहाभारतन्यालपायामञ्जेनमिश्रकृतया विराट-
 पर्वणि अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

[सर्व०] कुरुद्रयोगा.....वगाढाः पराभूताः ॥ ७५ ॥
 प्रकाल्य निर्जित्य ॥ ७६ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनाटयणकृतो भारतार्थप्रकाशे विराटपर्वणि
 अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

[विरो०] अक्राढा विलोडिताः ॥ ७५ ॥ शार्दूलानां
 मथे ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहाभारत० विरोधार्थे० त्रि० प० अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

[विप०] अक्राढाः प्रवलाः दास्यः अवगाहिताः ।
 सुनयो वातोऽभिविवाति मामिति पाठे इति लोकोत्-
 तिष्ठत्याया ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहाभारतत्रिपमपर्व० त्रि० प० अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

[नील०] न मयेति ॥ १ ॥ व्यायामेन नित्यं देशा-
 न्तरसंचारेण । एतेन स देवपुत्रस्तेषामग्रेऽपि नाशं करिष्य-
 तीति सूचितम् ॥ ६ ॥ रोमहर्षोऽभूममेति शेषः ॥ ९ ॥

[अर्जु०] भीतं द्रवन्तं पलायमानं वज्रसंहननः
 वज्रकायः ॥ २ ॥ व्यायामेन युद्धेन परीप्सस्व रक्ष
 ॥ ६ ॥ अनभ्रघनसंकाशं निरस्तमेधसदृशं व्यधमत
 दग्धान् ॥ ९ ॥

[सर्व०] व्यायामः नित्यदेशान्तरसंचारः ॥ ६ ॥

[विरो०] अभ्रघनेति अभ्रमाकाशं तत्तुल्यमनव-
 धित्वेन, भेषतुल्यं निविडत्वेन च ॥ ९ ॥

[विप०] व्यायामेन श्रेष्ठेण हेतुना जीवितं परीप्सस्व
 प्राप्नुहि । अधुना श्रान्तोऽसि श्रान्तं कथमहं हन्मीति जीव
 ॥ ६ ॥ सचिवैः सहोद्यैः ॥ ८ ॥

इति श्रीमहाभारतत्रिपमपर्वनिर्गणे विराटपर्वणि
 पकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

[लक्षा०] व्यायामेन परीप्सस्वेत्यत्र व्या... ॥ ६ ॥

७४ व. पर्वतनी तिष्ठेत् । व. दिग्युभिः । ७५ व. अ. च. धं शेषे
 न्माभेः । ७६ 'वैर्ण' व दृष्टान्तिनाम् । ग. घ. व. मयैमान् व युद्ध-
 मारान् । अ. च. द्रोणानिव विपम् । अष्टपष्टितमोऽध्यायः ।

१ व. मया कुर्वो विष्टः । क. व. व. हृत् वयं लक्ष्मी । २० अ. दे.

'श्रीन्यायवत्' । ३ व. मया वर्णा । ४ क. अ. व. च. वीर्यवत् । ५ 'रा-
 क्' ५ क. 'ने च समे' प्रमितमिह कुभारम् । अ. प्रमत्तममरीश्रीतं देवुर्भो
 म' । व. प्रयात्तममरीश्री । ८ व. मया नागे निविधयन् । ९ व. तव मेरी-
 दृ. सभमथ मेऽभवत् । व. वदमघनसंकाशं ।

तत्प्रपुत्र्य रथानीकं सिंहसंहननो युवा ।
 कुरुंस्तान्प्रहसन्नाजन्संस्थितान्दृत्वाससः ॥ १० ॥
 एकेन तेन वीरेण पट्ट्याः परिनिर्जिताः ।
 शार्दूलैरेव मत्तेन यथा वनचरा मृगाः ॥ ११ ॥

विराट उवाच—

क स वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायशः ।
 यो मे धनमयाजैपीत्कुरुभिर्ग्रस्तमाह्वे ॥ १२ ॥
 इच्छामि तपहं द्रष्टुमर्चिन् च महाबलम् ।
 येन मे त्वं च गावश्च रक्षिता देवसूनुना ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच—

अन्तर्धानं गतस्तत्र देवपुत्रो महाबलः ।
 स तु श्वो वा परश्वो वा मन्ये प्रादुर्भविष्यति ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

समाप्तं गोहरणपर्वं ।

(अथ वैवाहिकपर्व ५)

सप्ततितमोऽध्यायः ७०

स्वप्रकाशने कृतहुद्धिमिः पाण्डवैरचिनवेपादि भूत्वा सद्योगतैर्भूपासनेऽपवेगनम् ॥ १ ॥ ततः प्रविष्टेन राज्ञा तांस्तपावस्तिपनान्वांस्य
 सरोरं बहुदुःखया युधिष्ठिरस्य राजासनीपवेगनाभ्रेयः ॥ २ ॥ अर्जुनेनास्येन्द्रासनापेण्ड्याहंत्वमभिधान गुणादुवर्णप्रक्रमेण युधिष्ठिरव-
 ह्वापनम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततस्तृतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
 स्नाताः शुक्लाम्बरधराः समये चरितव्रताः ॥ १ ॥

दूरास्तम्भश्च मेऽभवदित्यत्र स्तम्भः मनोवाक्पायादीनां
 स्तम्भनम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमहाभारतन्याय्याने वादिपञ्चविधिविधिते छद्मालंकारे
 विराटपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

[नील०] सत्रेण व्याजेन ॥ १५ ॥ मन्त्रयित्वेति ।
 युधिष्ठिरे युधिष्ठिरविषये इति कर्तव्यताम् अप्रे कर्तुमिष्टां
 भद्रासने राज्ञ उपवेशनादिरूपां क्रियामुत्तरेण सह मन्त्र-
 यित्वा तथा यथामन्त्रं तन् तां व्यद्वादित्युभयोरन्वयः । हे
 राजन् जनमेजय ! ॥ १८ ॥ प्रहृष्टा अभूवन्निति शेषः ॥ १९ ॥
 इति श्रीनै० भाट्टभास्करे वि. प एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥
 [अर्जु०] छद्ममाच्छादितम् । सत्रेण छद्मना ॥ १५ ॥
 तन्नि सूक्ष्माणि ॥ १७ ॥
 इति श्रीमहाभा० मञ्जुनिष्पद्य ० वि प एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

१० व. 'एतसिंहसमो । क. ज. स्नास्वहसद्राजन्मगास्वापदरुद्धी ।
 १२ क. शो ममामोचयत्पुत्रं । इं दे. व. धनमवाजैपीत् । १३ क. 'वय मो-
 क्षिणा । १४ क. ज. व. गतस्तान् देवेषु प्रदापवान् । व. अवचो । १५ क.
 ग. व. व. ज. निराट. पार्थमजुनन् । १६ क. ददौ वक्ष्यामि रत्नानि वि' ।
 १७ क. वक्ष्यामामरणानि । व. अ. ननुनि च । क. प्रगुह्म तानि सर्वाणि श्रीं

वैशम्पायन उवाच—

एवमारुधायमानं तु छन्नं सत्रेण पाण्डवम् ।
 वसन्तं तत्र नात्रासीद्विराटो वाहिनीपतिः ॥ १५ ॥
 ततः पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना ।
 प्रददौ तानि वासांसि विराट्पुत्रिणः स्वयम् ॥ १६ ॥
 उत्तरा तु महार्हाणि विविधानि नवानि च ।
 प्रतिगृयाभवेत्प्रीता तानि वासांसि भामिनी ॥ १७ ॥
 मन्त्रयित्वा तु कौन्तेय उत्तरेण महात्मना ।
 इतिकर्तव्यतां सर्वा राजनपार्थं युधिष्ठिरे ॥ १८ ॥
 ततस्तथा तद्वद्वाद्यथावत्पुरुषपुंभ ।
 सह पुत्रेण मन्यस्य प्रहृष्टा भरतर्षभाः ॥ १९ ॥

युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताः ।
 द्वारि मत्ता यथा नागा भ्रान्तमाना महारथाः ॥ २ ॥

[सर्व०] इतिकर्तव्यता सिंहासने राज उपवेशनादि-
 रूपा ॥ १८ ॥

इति श्रीसर्व० भारतापर्वप्रकाशे वि. प एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

[विरो०] श्वो वा परश्वो वेति अर्जुनेन समाप्तप्राय-
 व्रतकथनेन सामीप्यमात्रावगनेः संदेहः ॥ १४ ॥ तन्
 मन्त्रितं कार्यम् ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते विरो० वि प एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

[नील०] तन इति ॥ १ ॥

[अर्जु०] सर्वाभरणसंपन्नाः [अभिपन्नाः] सर्वतो
 निन्दनः अथवा अभिमुग्नीकृतलक्ष्मीकाः ॥ २ ॥

[विरो०] नृनोये उत्तरगोमहदिनान् नृनोये दश-
 म्याम् । जभिपन्ना आर्गो आपन्ना भ्रातरः ॥ २ ॥

सातुचगण्डमन् । १८ अ. 'रेण तत्र सह, रहस्यम् । १९ व. 'श सुमुष्प-
 पंग । व. संनृष्टोत्तरपंभः । एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

१ क. ततो दिवसे । क. व. सर्वे सुवर्तवन् । २ क. अभिपन्ना मत्ता-
 मणा, व. अविपन्न, ज. अभिपन्ना ।

विराटस्य सर्वा गत्वा भूमिपालासनेष्वथ ।
निपेदुः पावकप्रख्याः सर्वं धिष्येष्विवाग्रयः ॥ ३ ॥
तेषु तत्रोपविष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः ।
आजगाम सर्वां कर्तुं राजकार्याणि सर्वशः ॥ ४ ॥
श्रीमतः पाण्डवान् दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव ।
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सरोपः पृथिवीपतिः ॥ ५ ॥
अथ मत्स्योऽब्रवीत्कङ्कः देवरूपमिव स्थितम् ।
मरुङ्गौत्पसीनं त्रिदशानामिवेश्वरम् ॥ ६ ॥
स किलाज्ञातिवापस्त्वं सभास्तारो मया वृतः ।
अथ राजासने कस्मादुपविष्टः स्वलंकृतः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच—

परिहासेपस्या वाक्यं विराटस्य निशम्य तत् ।
स्मयमानोऽर्जुनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच—

इन्द्रस्यार्धासनं राजन्नयमारोहमर्हति ।
ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्त्यागी यज्ञशीलो दृढव्रतः ॥ ९ ॥
एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतां वरः ।
एष बुद्ध्याऽधिक्ये लोके तपसां च परायणम् ॥ १० ॥
एषोऽहं विविधं वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ।
न चैवान्यः पुमान्वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ॥ ११ ॥

[विप०] अभिपद्या. 'पद्या लक्ष्मीर्निधिः पद्याः प-
द्यानि गजविन्दवः ।' पाण्डवपक्षे सन्धिकाः । अभिसुप्ता
पद्या लक्ष्मीर्पां ते । गजपक्षे मदीमन्त्रा इत्यर्थः ॥ २ ॥

[नील०] धिष्येषु आयतनेषु ॥ ३ ॥ अश्रान्तिनापः
अश्रान् अतिवपनीति तथा शूतगरी ॥ ७ ॥ परिहासेपस्या
सनिन्दोपालम्भमपेक्ष्य यद्विराटस्य वाक्यं तन्निराशय ॥ ८ ॥
आय इत्यत्र संघिरविवक्षितः । उपमेयद्वयस्योपमाद्वय-
सूचनमेवेनापि इयमन्देन भवति तथाऽप्यत्र स्पष्टार्थं पुन-
रिवमह्यम् ॥ १७ ॥ अनुजन् अनुजन् ॥ २० ॥

[अर्जु०] धिष्येषु गृहेषु ॥ ३ ॥ अश्रपापः अश्र-
पः ॥ ७ ॥ परिहासेपस्या अर्जुनोऽप्रीड् इत्यन्वयः
॥ ८ ॥ अप्यावमन् अविष्टितवान् ॥ १८ ॥

१ व व मद्य महागजपतेषु च (क. 'पुते') 'प्या' एवे । ४ क
सर्वां राशय इत्येव एव प्रथे । ए लुप्ट्वा महापदवत् ॥ ५ शेषय-
प्येति ६ व अत्र तत्पदवर्गिमे सप्त मासव भुक्ति । अत्रि ३ व-
कः 'अथ दरीद्विह । क व मुचिद्विह । ६ न मादिः संपु ।
व. '०. महाभारत । ७ अ न विष्णु-विह । क. व महा वृत् । व शि-
पुव । ८ क 'शिवदीपकवर्जुन वरिष्णु । ९ व अ 'व्या-पान-
दी' क. 'व्यापी सर्वोन्नतिभूतिग' । १० अ. एकमुद्रया । ११ व प्योऽश-
निश-संघमे । व 'नेरमन्य' पुमान्वेत्ति न च वेत्यति वक्ष्य । १३ व
'दशी महागजः । व अ पन्था राजशीरी । १४ व अ. 'मान्नीय' व
विपु देव' । १५ क एवमेव । १६ क च. व. 'यमे कुन्दीपु । १७ अ.
वेवाति रिवा । व. यवांसः । १८ व. एतद्व्यथिनि विस्तृत । १९ व
'नि रवर्वा रविनीसम् । २० अ अनुजन्मागपे रामन्तुगः व सुदुपयोग ।

न देवा नामुराः केचिन्न मनुष्या न राक्षसाः ।
गन्धर्वयक्षप्रवराः सर्किरमहोरगाः ॥ १२ ॥
दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदमियः ।
पाण्डवानामतिरथो यज्ञधर्मपरो वशी ॥ १३ ॥
महर्षिकल्पो राजर्षिः सर्वलोकेषु विश्रुतः ।
बलवान्श्रुतिमान्दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
धनैश्च संचयैश्चैव शक्रवैश्रवणोपमः ॥ १४ ॥
यथा मनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता ।
एवमेव महातेजाः प्रजानुग्रहकारकः ॥ १५ ॥
अयं कुरूणामुपभो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्यस्येवोद्यतः प्रभा ॥ १६ ॥
संसरन्ति दिशः सर्वा यशसोऽस्य इवांशवः ।
उदितस्यैव सूर्यस्य तेजसोऽस्तु गभस्तयः ॥ १७ ॥
एनं दशसहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
अन्वयुः पृष्ठतो राजन् यावदध्यावसत्कुरून् ॥ १८ ॥
त्रिंशदेनं सहस्राणि रथाः काञ्चनमालिनः ।
सदधैरुपसंभवाः पृष्ठतोऽनुययुस्तदा ॥ १९ ॥
एनमष्टशताः सूताः सुपृष्ठमणिकुण्डलाः ।
अष्टवन्मागधैः सार्धं पुरा शक्रभिवर्षवः ॥ २० ॥

[सर्व०] धिष्येषु आयतनेषु ॥ ३ ॥ अक्षानतिव-
पतीति तथा । शूतकारित्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीसर्व० भातार्थ० वि० प० सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

[धिरो०] पावकप्रख्यास्तेजस्विनः ॥ ३ ॥ कार्याणि
कर्तुम् ॥ ४ ॥ उपादाय ज्वलन्तम् (?) ॥ ५ ॥ अहं
लक्ष्मीनिवासस्त्वम् ; अहो अश्रनिवापस्त्वं (दे),
त्वं सभास्तारो ; त्वमज्ञवापो (दे के) ॥ ७ ॥ वेत्ति
अनन्तगुणवत्त्वादिति (दे) ॥ ११ ॥ संचयैः सम्यग्यशैः ।
शक्रदृष्टान्तादाय ॥ १४ ॥

[विप०] पश्चामयो. गार्हपत्याहवनीयदक्षिणामिस-
भ्यावस-यनामानः । पाण्डवाः पश्च ॥ ३ ॥

इति श्रीमहाभारतविषयमपद्विनिरण्ये विराटपर्वणि
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एनं नित्यमुपासन्त कुरवः किंकरा यथा ।
 सर्वे च राजन् राजानो धनेश्वरभिवामराः ॥ २१ ॥
 एष सर्वान्महीपालान् करदानसमकारयन् ।
 वैश्यानिव महाभागो विवशान्स्ववशानपि ॥ २२ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
 उपजीवन्ति राजानमेनं मुचरितव्रतम् ॥ २३ ॥
 एष वृद्धाननार्यांश्च पङ्कनन्त्रांश्च मानवान् ।
 पुत्रवत्पालयामास प्रजा धर्मेण वै विभुः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भारते विराटपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ७१

भीमादीन्पृच्छते विराट्पाण्डवेन वत्वादीन् भीमत्वादिना निरूप्य सर्वेषां तद्गुहे स्येन विवामाभिधानम् ॥ १ ॥ पुत्रदत्तेनोरणा
 साधारणकारेण युधिष्ठिरादीविदिश्याहुंनपगडमवर्णनम् ॥ २ ॥ इतरेण सह समन्वय राजा मकोऽन्त्यायनिवेदनेन युधिष्ठिर प्रसाय
 धरा सर्वान्गभिनन्दोत्तया अर्जुनमायत्वेन प्रतिग्रहप्रार्थनम् ॥ ३ ॥ स्वपारत्वेनाहुंनेन तस्या स्वीकारः ॥ ४ ॥

विराट उवाच—

यत्रैष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो वली ॥ १ ॥
 नकुलः सहदेवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी ।
 यदा द्यूतजिताः पार्यो न प्राज्ञायन्त ते क्वचिन् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच—

य एष वडुवो ब्रूते सूदस्त्व नरापिप ।
 एष भीमो महाराज भीमवैगपरक्रमः ॥ ३ ॥
 एष क्रोधवशान्दत्त्वा पर्वते गन्धमादने ।
 सौगन्धिकानि दिव्यानि कृष्णार्थे समुपाहरत् ॥ ४ ॥
 गन्धर्व एष वै हुन्ता कीचकानां दुरात्मनाम् ।

[नील०] शीर्षं तीव्रम् ॥ २६ ॥

इति श्रीनेल० भारतभावंदने वि प समनितमोऽध्याय ॥ ७० ॥

[अर्जु०] स्नातकाना तथाच कान्यायन अर्थात्
 स्नायादिति स्नानं विवाह ॥ २३ ॥ अभिभवतीत्यभिभू
 श्रीप्रतापेन ॥ २६ ॥

इति श्रीमहा० महुंनेमि० विराटपर्वणि सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७० ॥

[विरो०] विवशान् महीपालान् । स्ववशान् वैदर
 मितान् स्वराज्यस्थान् ॥ २२ ॥ श्रीप्रतापेन श्रीस-
 हितप्रतापेन । विभो, अभिभू (दे) ॥ २६ ॥

इति श्रीमहा० विरोचार्थ० वि प समनितमोऽध्याय ॥ ७० ॥

२१ क राजान् । २२ व कामाहावस्य, व (स्यन्) । व महाएज
 करदानेन सर्वं । २३ व ना दिने दिने । क मुचरितव्रतम् । २४ क ड
 व श्वशान्पुत्रश्च वामनन् । क ड व न चमिम् । २५ व धर्मे पुत्रि
 प्रोक्तः । क 'व देने कस्ये रत सद्यः । व महानसाये पनेच । २६ ग प
 च व आग्रप्रने । क व भीम संवत्समाने कस्ये यस्य कस्ये । क 'न
 च वीर्यवान् । २७ व 'मानुशस्वरस्वयं', मनुशय सदाव्रदान् । २८ व
 एष सर्वयुगेभ्यः पार्षिन् । क व यथिवीरति ॥ वि प समनित० ॥ ७० ॥

एष धर्मे दमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः ।
 महाप्रमादो ब्रघ्मणः सत्यवादी च पार्थिवः ॥ २५ ॥
 शीघ्रं तापेन चैतस्य तपते स मुयोपनः ।
 सगणः सह कर्णेन सौविशेनापि वा विभुः ॥ २६ ॥
 न शत्रवन्ते ह्यय गुणाः प्रमंरयानुं नरेश्वर ।
 एष धर्मपरो नित्यमवृष्टमथ पाण्डवः ॥ २७ ॥
 एवं युक्तो महाराजः पाण्डवः पार्थिवपमः ।
 कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपते ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भारते विराटपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

व्याप्रावृत्तान् बराहांश्च हतवांस्त्रीपुरे तव ॥ ५ ॥
 यथासीदश्ववन्धस्ते नकुलोऽयं परन्तपः ।
 गोसंरयः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ ॥ ६ ॥
 शृङ्गारवेवाभरणौ रूपन्तां यशस्विनौ ।
 महारथसहस्राणां समर्थो भरतर्षभौ ॥ ७ ॥
 एषा पञ्चपलाशाक्षी सुमया चारुहासिनी ।
 संरन्त्री द्रौपदी राजन्यस्यार्थे कीचका हताः ॥ ८ ॥
 अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
 भीमाद्वरजः पार्यो यथाभ्या चापि पूर्वजः ॥ ९ ॥
 उपिताः स्मो महाराज मुखं तव निवेदने ।
 अज्ञातवासमुपिता गर्भवास इव प्रजाः ॥ १० ॥

[नील०] यदिति ॥ १ ॥

[अर्जु०] स्त्रीपुरे अन्तपुरे ॥ ५ ॥ गोमत्स गोपा-
 लक ॥ ६ ॥

[सर्व०] क्रोधवशान् कुवेरायुचरान् । सौगन्धिकं
 कस्य-विदोप । कृष्णा द्रौपदी ॥ ४ ॥

[विरो०] यदा संभावनाया वितर्के वा ॥ २ ॥
 व्यक्तमनुपहृतम् । श्रोत्रमागतं श्रुतं । सोऽहमित्यर्थे
 ॥ ९ ॥ गर्भवासे उदरे ॥ १० ॥

२ क ददकृष्टीविनहेते नाम्ना श्रुते कथं । ३ क. एव वृकोऽयुचे
 सुरकाथे वे नुप । व 'नौ राणन्' क महाभाग । व 'यव श्वशान्पुत्रौ'
 व अन्-कस्य । ४ व सवदा'उसुम्नि । क 'यमिपु' ॥ ५ व
 लम्बा'दन्' दशाश्व हस्तीकां, क हस्तीकां पु' । ६ क 'नौ मरा
 दनौ । ७ क व 'नी मनसिचौ । क ग गान्धारवन्तहला' । व 'पु
 च्छेदौ म' । ९ व अत्यन्तुमो मरा' । व 'हृत्स्वमदमन्त्यान्' । व 'न्या
 चाभिमुक्तिः । १० व अज्ञातवसं मुचित

वैशम्पायन उवाच—

यदाऽर्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च पाण्डवाः ।
तदाऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ ११ ॥
महेन्द्रकल्पस्य तदा स महद्युतनूरुहः ।
पुनरेव च तान्पार्थान् दर्शयामास चोचरः ॥ १२ ॥

उत्तर उवाच—

य एष जाम्बूनदशुद्धगौर-
तनुर्षहान् सिंह इव महद्दः ।
प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घवाहु-
स्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः ॥ १३ ॥
अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी
प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ।
पृथ्वायतांसी गुरुदीर्घवाहु-
र्दकोदरः पश्यत पश्यतैनम् ॥ १४ ॥
यस्त्वेव पार्थेऽस्य महाधनुष्मान्
श्यामो युवा वारणयूथपोषमः ।
सिंहोन्नतांसी गजराजगामी
पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ १५ ॥
राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमौ तु
यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ ।

[नील०] प्रचण्डघोणः पृथुनासिकः घोणा कन्धरे-
त्यपि ॥ १३ ॥ अभिपन्नोऽपराधं कृतवान् ॥ २२ ॥

[अर्जु०] तनुः 'पण्यवत्पङ्कजोद्ग्रायस्तनुस्त्वियभिधीयते'
चतुर्हस्त प्रमाण इत्यर्थः । प्रचण्डघोणः प्रचण्डा घोणा ना-
सिका यस्येति विग्रहः ॥ १३ ॥ पृथुर्नहानायतौऽस्ती
यस्य सः ॥ १४ ॥ हिरण्यनखः सुवर्णवद्वकशः ॥ २० ॥

[चतु०] प्रचण्डा बृहती घोणा नासिका यस्येति
विग्रहः । पृथुर्नही व्यूले दीर्घं च नेत्रे यस्य सः । तान्ने
(तान्प्रवलोहिते) आयते च आक्षिणी यस्य सः ॥ १३ ॥
आध्यामनयोः । मौरी सूर्यसंयन्धिनी प्रातयौवना । गौरीति

१३ व. सिंह इव प्रसिद्धः । १४ व. ट. 'महादलत्रयनाश' स चक्रोदरो-
ऽयम् । व. देवयति पश्य । १५ व. गजरोहणीमी । १६ व. न तुने ।
१७ व. धावतु पार्थे प्रमरोत्तमायः । अ. व. मूर्ध्निपथी श्री० । श्री-
वन्नेऽर्थे । ग. मूर्ध्नि न कथयति हर्षेणोत्पन्नोचनः । घ. व. महेन्द्रक-

२१ श्रीमन्महाभारतम् ।

तस्य तावर्मे वीरस्य न मया ताव तद्वृत्तम् ।
एष भीमं द्रवन्तं मां देवयुधो न्यवारयत् ॥
अरण्य बाहुबलेनारिम् गीवन्मयागतः पुरम् ॥

मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति
ययाने रूपे न बले न शीले ॥ १६ ॥
आभ्यां तु पार्थे कनकोत्तमाङ्गी
यैषा प्रभा मूर्तिमतीव गौरी ।
नीलोत्पलाभा सुरदेवतेव
कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवं निवेद्य तान्पार्थोन्पाण्डवान्पञ्च भूपतेः ॥
ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ १८ ॥

उत्तर उवाच—

अयं स द्विपतां हन्ता मृगाणामिव केसरी ।
अचरद्रथग्रन्देषु निद्रंस्तांस्तान्वरान्स्थान् ॥ १२ ॥
अनेन विद्धो मातङ्गो महानिकेषुणा हतः ॥
सुवर्णकक्षः सङ्गमे दन्ताभ्यामगममहीम् ॥ २० ॥
अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो युधि ।
अस्य शङ्खप्रणादेन कर्णो मे वधिरीकृतो ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्परराजः प्रतापवान् ।
उत्तरं प्रत्युवाचेदमभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ २२ ॥

पाठे पार्वतीव सर्वेश्वरी । प्रकृष्टा भा दीप्तियस्याः सा प्रभा
सुरदेवता नगराधिपानी देवता ॥ १७ ॥ हिरण्यकक्षः
सुवर्णवृद्धकः ॥ २० ॥ प्रतिपन्नः प्रतिपत्तिर्मानः । अमि-
पन्न इति पाठः ॥ २२ ॥

[सर्वे०] प्रचण्डघोणः पृथुनासिकः ॥ १३ ॥

[विरो०] तनुर्विस्तृतदेहः कुशो वा ॥ १३ ॥ कुले
संताने उत्तमपुत्रवत्तान् । ज्ञाने वा ॥ १६ ॥ कनकं
कृष्णावचुरः । यद्वा फनकमुत्तमं यस्मात्कनकोत्तमोऽग्नि-
स्तस्मादङ्गं यस्याः । सौरीः चान्द्रीः गौरी । अभिपन्नो-
ऽपराधः ॥ २२ ॥

व्यस्य तदा संप्रवृत्तनूरुहः । १९ अ. व. 'यथा मन्त्रे । क. निरसिषा पण-
वपदः । ग. वधन्तान् । २० क. विद्धा मातङ्गा महाविघ्नोपमारण्य । अ. व.
हिरण्यकक्ष (कक्षः) । २२ व. उत्तरः प्र ।

अ. व.

अनेन ताव धारेण भीष्मद्रोणमुखा रथाः ।
दुर्धरोनेन सदिता निर्जिता भीमवर्मणा ॥
अयं द्रवन्तं भीमं मां देवयुधो न्यवारयत् ।
अरण्य बाहुबलेनारिम् गीवन्मयागतः पुरम् ॥

प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये ।

उत्तरां च प्रयच्छामि पार्थाय यदि मन्यसे ॥ २३ ॥

उत्तर उवाच—

आर्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे मतम् ।

पूज्यन्तां पूजनाहंश्च महाभागाश्च पाण्डवाः ॥ २४ ॥

विराट उवाच—

अहं खल्वपि संग्रामे शत्रूणां वशमागतः ।

मोक्षितो भीमसेनेन गावश्चापि जितास्तथा ॥ २५ ॥

एतेषां बाहुवीर्येण अस्माकं विजयो मूढे ।

एवं सर्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥

प्रसादयामो भद्रं ते सानुजं पाण्डवर्षभम् ॥ २६ ॥

यद्दस्माभिरजानद्भिः किंचिदुक्तो नराधिपः ॥

क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा ह्येव पाण्डवः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततो विराटः परमाभिपुष्टः

समेत्य राजा समर्थं चकार ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

राज्यं च सर्वं विममर्ज तर्म्भं

सदण्डकोशं सपुरं महात्मा ॥ २८ ॥

पाण्डवांश्च तनः सर्वान्मत्स्यराजः प्रतापवान् ।

धनञ्जयं पुरम्भृत्यु दिष्ट्या दिष्ट्येति चात्रवीत् ॥ २९ ॥

समुपात्राय मूर्धानं संक्षिप्य च पुनः पुनः ।

युधिष्ठिरं च भीमं च माद्रीपुत्रां च पाण्डवां ॥ ३० ॥

नानुप्यदर्शने तेषां विराटो बाहिनीपतिः ।

स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमयात्रवीत् ॥ ३१ ॥

दिष्ट्या भवन्तः संमाहाः सर्वे कुशालिनो वनात् ।

दिष्ट्या संपालितं कृच्छ्रमजातं वै दुरान्मभिः ॥ ३२ ॥

ऋतं च राज्यं पार्थाय यवान्यदपि किञ्चन ॥

प्रतिशृङ्खन्तु तत्सर्वं पाण्डवा अविशङ्क्या ॥ ३३ ॥

उत्तरां प्रतिशृङ्खानु सच्यसाची धनञ्जयः ।

अयं ह्यौपयिको भर्ता तस्याः पुरपसत्तमः ॥ ३४ ॥

एवमुक्तो धर्मराजः पार्थमेक्षद्भनञ्जयम्

ईक्षितश्चाजुनो भ्रात्रा मत्स्यं वचनमत्रवीत् ॥ ३५ ॥

प्रतिशृङ्खाम्यहं राजन्सुपां दुहितरं तव ।

युक्तश्च नो हि संचनो मत्स्यभारतयोरपि ॥ ३६ ॥

[त्रिप०] प्रलभ्यगोण धैर्यनामिक ॥ १३ ॥

[नील०] समेत्य पुष्टेण मह समय निश्चयं चकार

विससर्ज ददौ ॥ २८ ॥ औपयिक उचित ॥ ३४ ॥

इति श्रीनैल० भारतभारद्वाये वि प एकसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७१ ॥

[अञ्जु०] युक्तं चाना हि सन्नय हि यस्मान् मत्स्य-

भारतसत्तमौ अन आपयोः संनय युक्त उचित इति

योज्यम् । अथवा पठ-धर्थे प्रथमा ॥ ३६ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामञ्जुमिश्रवृताया विराटपर्वणि

एकसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७१ ॥

[चतु०] अर्च्या पूजार्हाः । आर्या इति पाठ । मान्या-

स्तत्र्या ॥ २४ ॥ बाहिनीपतिरिव बाहिनीपतित्वेनाग्नि-

वृत्त्वान् पित्रा, यथाभाविक तस्य नत्तामेति वृत्त-

प्रयोगाः ॥ ३१ ॥ पारित समापितम् । सपालितमिति

पाठ ॥ ३२ ॥ युक्तश्च संनयो हि यस्मादावा मत्स्यभा-

रतसत्तमावियन्वय ॥ ३६ ॥

इति श्रीचतु० महाभारत० वि प एकसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७१ ॥

[सर्व०] औपयिकः उचित ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामञ्जुमिश्रवृताया विराटपर्वणि

एकसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७१ ॥

[त्रिप०] प्राप्त काले यस्य तत्रप्रसादनम् ॥ २३ ॥

पूज्या बन्धादिना । मान्या वाचा । प्रायश्चित्तं प्रसादनम् ।

पूजनाहो सर्वत्र सर्वथा । यत्र पूजार्हाः ॥ २४ ॥

समर्थं योषित्वाचारम् ॥ २८ ॥ पाण्डवानुमर्शय-

आङ्गाभिन्त्यर्थं धनञ्जयमिति पृथक् धनञ्जयं च ॥ २९ ॥

सुपा सुपात्वेनेत्यर्थः । आवा मत्स्यभारतसत्तमौ अन

एव संनयो युक्त इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामञ्जुमिश्रवृताया विराटपर्वणि

एकसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७१ ॥

[त्रिप०] अर्चय चन्दनवस्त्रादिना । पूजा यानामना-

दिना । मा(न)न प्रसादादि ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामञ्जुमिश्रवृताया विराटपर्वणि

एकसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७१ ॥

२३ व हि रोचते । २४ व. व अर्च्या पूज्या । क मत्स्य प्रजुषेदश्च
पाण्डवः । आर्याहोपयिकवि चोत्पत्तिरन् । व महाभारत ॥ २६ दे व
कटुवीर्ये तदप्यस्माकं जयो एते । क. प. च वय सर्वे । व पुत्रपुत्रम् ।
२८ व व 'मेव राट । व कोटी सस्र । ३० व व 'प्रायश्चित्तम्' ।

३२ व व विष्णु च वीर्यः । ३३ व व 'अव' सर्वं व 'ई' कोनेना ।
३४ व 'व्य' यन्त्र । ३६ व व 'चतु' ये धर्मार्थं वान्निष्ठादनवत् । स इति
स्तथा भया मयं वचनवत् । ३७ व 'व' इति वत् । ३६ व व
अ ए युक्त आश हि । व व 'प्रायश्चित्तम्' । ३७ व व 'प्रायश्चित्तम्' ।

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ७२

राजा श्रेष्ठमनुनेनेत्तराया भ.या.वेनापरिण्ठे लोकान्यथाशङ्कापाकरणरूपदेवमिधानम् ॥ १ ॥ विराटेनाशुनप्रसंसनपूर्वकम्-
भिमन्त्रये कन्यादानाङ्गीकारः ॥ २ ॥ शुचिचिरेण तद्व्रतानम् ॥ ३ ॥ विराटेन शुचिचिरेण च श्रीराघदेनाप उद्व्यथ दूतप्रेषणम् ॥ ४ ॥
पाण्डवानासुपद्व्यपगमनम् ॥ ५ ॥ तत्र सर्वेषां समागमनं विवाहो सवधः ॥ ६ ॥

विराट उवाच—

किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम ।
प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ॥ १ ॥
अर्जुन उवाच—
अन्तःपुरेऽहमुपितः सदा पश्यन्सुतां तव ।
रहस्यं च प्रकाशं च विश्वस्तां पितृवन्मयि ॥ २ ॥
प्रियो बहुमतश्चासं नर्तको गीतकोविदः ।
आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥ ३ ॥

[नील०] किमर्थमिति ॥ १ ॥ या शङ्का भवेत् सा स्थाने उचिता ॥ ४ ॥ अयमहं ते तव दुहितां निमन्त्रये स्तुपात्वेन याचे । दुहिता दुहिता दूरे हितेति यास्केन निरुक्तवान् । वर्षत्रिकारेण दुहिताशब्द आकारान्तोऽप्यस्ति एवं च स्तुपात्वेन एनां वरयतो मे ब्रह्मचर्यशुद्धिरपि भविष्यतीत्याह—शुद्ध इति ॥ ५ ॥ अभिशापात् भार्यार्थं प्रतिग्रहेऽनयोः प्रागेव संवन्ध आसीदिति कल्पयतो लोकस्य दुर्वाक्यभयात् ॥ ७ ॥

[अर्जु०] शुद्धं पितृतो मानृतः स्वतश्च दान्तं निशमितमानसं निमन्त्रये पुत्रमिति शेषः । तस्याः शुद्धिः तस्या वयस्थायाः उत्तरायाः सा हि आवधोः शुद्धिः परस्यावाच्ये ततोऽनेन प्रकारेण मया कृता ॥ ५ ॥ स्तुपायाः पुत्रे विपद्यभूते आत्मनि विषयभूते दुहितुरतिशङ्कां न पदयामि इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ अतिसंघन्वात् कामपूर्वकान् असत्यशङ्कान् मिथ्याचारान् अनृतेनाचारात् अनृतारोपितादित्यर्थः ॥ ७ ॥

[चनु०] आचार्यवच मन्यते इति न विवाहगमनेति दर्शितम् ॥ ३ ॥ जनस्याभिदाङ्का जनस्य जनमात्रस्य स्थाने उचिता । तत्र हेतुः—वयःस्थेति ॥ ४ ॥ अहं त्या निमन्त्रये । ते अभिशङ्का किमत आह—दुहिता एवेति शेषः शुद्धो दोषहीनः मानृतः पितृवन्ध । जितेन्द्रियः स्वार्थनिन्द्रियः । दान्तः शुद्धचहिरिन्द्रियः । दान्त इति पाठः । ननु एवं कथं क्रियते मनुकमपहायेत्यत आह—तस्या इति । तस्यास्त्रपुत्रिकायाः महवामस्य शुद्धिः परस्यावाच्यता मयैवं कृता ॥ ५ ॥ ननु कथं शङ्का

वयस्यया तया राजन्सह संवत्सरोपितः ।
अतिशङ्का भवेत्स्थाने तव लोकस्य वा विभो ॥ ४ ॥
तस्माभिमन्त्रयेऽयं ते दुहितां मनुजाधिप ।
शुद्धो जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शुद्धिः कृता मया ५ ॥
स्तुपायां दुहितुर्वापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ।
अत्र शङ्कां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६ ॥
अभिशापादहं भीतो मिथ्यावादात्परन्तप ।
स्तुपार्थमुत्तरां राजन्प्रतिशृङ्खामि ते सुताम् ॥ ७ ॥

निराकृतेत्यत आह—स्तुपायामिति । स्तुपायां पुत्रवध्वां सत्यां तव दुहितरि विषयभूतायां पुत्रे अभिमन्त्र्यौ विषयभूते तव दुहितुरतिशङ्कां न पश्यामि । तेन हेतुना शुद्धिः सर्वेषां भविष्यति ॥ ६ ॥ अतिशङ्काकामपूर्वोत्संघन्वात् मिथ्याचारादारोपितात् । अतिशङ्कादिति पाठे त्रानिन (?) शङ्का यस्मात्तदतिशङ्कमुत्तराविवाहलक्षणं कर्म तस्मात् ॥ ७ ॥

[सर्व०] सा शङ्का भवेत्स्थाने उचिता ॥ ४ ॥ निमन्त्रये याचे एवं च स्तुपात्वेनैनां वरयतो मे ब्रह्मचर्यशुद्धिरपि भविष्यतीत्याह—शुद्ध इति ॥ ५ ॥ अभिशापात् भार्यार्थं प्रतिग्रहे अनयोः प्रागेव संवन्ध आसीदिति लोकस्य दुर्वाक्यभयात् ॥ ७ ॥

[चिरो०] ततः स्थाने तया सह वासे अभिशङ्का भवेद्यतः ॥ ४ ॥ आमन्त्रये निमन्त्रये दुहितुः । दुहित्वा (दे) शान्तं दान्तम् अभिमन्त्रुमामन्त्रये । तस्य तया सह वासस्य ॥ ५ ॥ तस्याः कथं शुद्धिरित्यत्राह—स्तुपाया इति । पुत्रे अभिमन्त्रुविषये । दुहितुः तव दुहितुः । स्तुपाया आत्मनि मयि । पुनः पश्चात् । अभिशङ्कां लोकस्यान्यादृशसंभावनाम् । नहि मुक्ता स्त्री पुत्राय केनचिद्विद्यत इति भावः । वाद्युरमेवार्थः । न पदयाम्येव तैव ॥ ६ ॥ अभिमुरी शङ्का यस्य तस्माद्गुर्जनात् । मिथ्याऽधर्महेतुराचारो यस्य । अभिपद्मादिनि पाठे अभिपद्मः पगमये ॥ ७ ॥

[विप०] 'यथाऽऽमदुहिताङ्कस्या नरा पुत्रवधूरथ । आसादयति मेऽङ्गानि तेष्यं भूपतेः सुता ' । दुहिता इव ।

१ ज. सद्यःसन्धुषुण्णं ता। २ क. 'थाहं नर्तने गीतारिणे। ज. 'धार्थं। ३ 'अर्जु'। ४ क. कच्छदेवता तया। ज. अभिदाङ्का न विरक्तोते तव लोकस्य भविष्यतेः। ५ ज. तस्मात्पगमये नाहं दुहितुं पृथिवीये। गुणादि विद्विषी चन्त्ये। क. तस्मात्पगमये तया पुत्रार्थे मे विराट्येते। ६ व.

ज. स्तुपाया दुहितुः। ज. अभिशङ्कां ननु व. अतः शङ्कां न। ७ व. अभिपद्मादरीः। ज. अभिपद्मादरीः। व. ज. ए. मिथ्यावादात्परन्तप।

१ 'शुद्धं जितेन्द्रिय दान्तं तव शुद्धिः कृता मया' इति पाठोऽस्त्येवमर्थ इति भवेति। २ अत्राय 'अभिपद्मा' इति पाठोऽस्तिमन्तः।

स्वस्त्रीयो वामुदेवस्य साक्षादेवशिगुर्यथा ।
दयितथक्रहस्तस्य सर्वास्त्रेषु च कोविदः ॥ ८ ॥
अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशाम्पने ।
जामाता तव युक्तो वै भर्ता च दुहितुस्तव ॥ ९ ॥

विराट उवाच—

उपपन्नं कुरुश्रेष्ठे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये ।
य एवं धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पाण्डवः ॥ १० ॥
यत्कृत्यं मन्यसे पार्थे क्रियतां तदनन्तरम् ।
सर्वे कामाः समृद्धा ये संवन्वी यस्य मेऽर्जुनः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अन्वशास्तस्य संयोगं समये मत्स्यपार्थयोः ॥ १२ ॥
ततो मित्रेषु सर्वेषु वामुदेवे च भारत ॥
प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ॥ १३ ॥
ततस्त्वयोद्देशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः ।
उपप्लव्यं विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ॥ १४ ॥
अभिमन्युं च धीभत्सुरानिनाय जनार्दनम् ।
आनर्तेभ्योऽपि दाशार्हानानयामास पाण्डवः ॥ १५ ॥

वा इवाथं । आत्मा वै जायते पुत्र इत्यात्मरूपे अत्राऽपि वा
इवाऽथं ॥ ६ ॥

इति श्रीमहा० विष्णुपुराणविष्णुवि प. द्विमतलिनमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

[लक्षा०] शुद्धं जितेन्द्रियं मान्यमिन्द्रियं शुद्धं
जितेन्द्रियं मान्यं त्वां मे पुरार्थमिमामामन्त्रये । तत्र एत-
द्दशार्थं कृते सति शुद्धिः ममापि शुद्धिः कृता । पुत्रे
स्वस्वमात्रादिविषये आत्मानि स्वस्मिन् ग्नुयायाः उदितुर्या
विषये अतिशङ्कां न पदयामीति योजना ॥ ६ ॥

[नील०] अन्वशाम्पन् आज्ञापितवान् संयोगं विराट्-
पन्थम् ॥ १२ ॥ प्रेषयामास आह्वानार्थं दूतानिति शेषः
॥ १३ ॥ उपप्लव्यं विराटनगरमपीपस्यं नगगन्तरम् ॥ १४ ॥
वेदाध्ययनमपेक्षता इत्यपि पाठः ॥ १५ ॥

[अर्जु०] सुकृतं कृत्यं स्वस्त्रीयो भागिनियः ॥ ८ ॥
अनुनोऽनुमनवान् ॥ १२ ॥ आनर्तेभ्यः द्वाग्धकाया
दाशार्हान् दशार्हः कृष्णपूर्यपुम्पतस्य वंशजान् ॥ १५ ॥
यस्यमेनो दृषदः ॥ १७ ॥

काशिराजश्च शैच्यश्च श्रीयमाणो युधिष्ठिरे ।
अज्ञौहिणीभ्यां सहितावागनी पृथिवीपती ॥ १६ ॥
अज्ञौहिण्या च सहिनो यत्रमेनो महावन्ः ।
श्रीपचाश्च मुना वीराः शिखण्डो चापराजितः ॥ १७ ॥
धृष्टद्युम्नश्च दुर्भर्यः सर्वगन्धर्भान् वरः ।
ममस्नाज्ञौहिणीपाला यन्वानो भूरिदक्षिणाः ।
वेदावभृयसंपन्नाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ॥ १८ ॥
तानागतानाभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृतां वरः ।
पूजयामास विधिवत्सभृत्यवलवाहानान् ॥ १९ ॥
मीतोऽभवदुदितरं दत्त्वा तामभिमन्यवे ।
ततः मत्स्ययातेषु पार्थिवेषु तनस्तनः ॥ २० ॥
तत्रागमद्गामुदेवो वनमासी ह्यलायुयः ।
कृत्वर्मा च हार्दिक्यो युयुधानश्च सात्यकिः ॥ २१ ॥
अनाशुष्टिस्तथाऽङ्कः साम्बो निशुठ एव च ।
अभिमन्युमुपादाय सहमात्रा परन्तपाः ॥ २२ ॥
इन्द्रसेनादयश्चैव रथैस्तैः सुममाहितैः ।
आययुः सहिताः सर्वे परिमंवलसरोपिताः ॥ २३ ॥

[चतु०] तत्रस्तरणार्थमुपमंद्गति—स्वस्त्रीय इति ॥ ८ ॥

उपपन्नं युक्तमुचिनमिति यावन् ॥ १० ॥ यत्कृत्यं
तत्त्वदर्धानं सुकृतं वा । अनन्तरमन्ववहितम् ॥ ११ ॥
अन्वजानान् अनुज्ञानवान् । अन्वशाम्पदिति पाठः ॥ १२ ॥
प्रेषयामाम चागनिति शेषः ॥ १३ ॥ निवृत्ते समर्तते ।
उपप्लव्यं नान नगरम् ॥ १४ ॥ यस्यमेनो दृषदः ॥ १७ ॥
निशुठो वद्रेऽसामजः ॥ २२ ॥ इन्द्रमेनो युधिष्ठिरस्य
सागथिः ॥ २३ ॥

[सर्व०] अन्वशाम्पन् आज्ञापितवान् ॥ १२ ॥ प्रेष-
यामाम आह्वानार्थं दूतान् ॥ १३ ॥ उपप्लव्यं विराट-
नगरमपीपस्यं नगगन्तरम् ॥ १४ ॥ आनर्ते देगः ।
दाशार्हः यादशाः ॥ १५ ॥ अज्ञौहिणी..... ॥ १६ ॥
दक्षिण्युः कृतकर्मा । मत्स्यपुत्रो युयुधानः ॥ २१ ॥
[पित०] यत्कृत्यं यन्तं पर्यन्ति च । अनन्तरं
शीघ्रम् ॥ ११ ॥ दत्त्वा स्वीकृत्य ॥ २० ॥

दशार्हो विराट् दशं वरुः सुपेने, क. उच्छेपे विराट् । १५ क.
दक्षिण्युः कृतं कर्मा । क. दक्षिण्युः कृतं कर्मा । १६ क. अज्ञौ
५२३ ॥ १८ क. दृष्टं दृष्टं—को दृष्टं दृष्टं—को दृष्टं दृष्टं ।
२२ क. यत्कृत्यं यन्तं—यत्कृत्यं यन्तं—यत्कृत्यं यन्तं ।

८ क. अ. क. क. एवस्त्रीयः । क. वद्रेऽसामजः । १० क. क.
पमं दृषदः । क. इन्द्रमेनो । क. इन्द्रमेनो । ११ क. कृतं कृतं मे ।
१२ क. अन्वजानान् । क. द. अन्वजानानान् । १३ क. अ.
अनुनोऽनुमनः । १४ क. दृष्टं दृष्टं । १५ क. दृष्टं दृष्टं ।
विरा. २९

दशनागसहस्राणि हयानां च दशाशुतम् ।
 रथानामशुदं पूर्णं निरुर्व्वं च पदातिनाम् ॥ २४ ॥
 वृष्णपन्धकाश्च बहवो भोजाथ परमौजसः ।
 अन्वयुष्टीणिशार्दूलं वासुदेवं महाशुतिम् ॥ २५ ॥
 परिवर्हं ददौ कृष्णः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक्पृथगनेकशः ।
 ततो विवाहो विधिवद्दृष्टे मत्स्यपार्थिवो ॥ २६ ॥
 ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च गोमुखाडम्बरास्तथा ।
 पार्थैः संयुज्यमानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वेश्मनि ॥ २७ ॥
 उच्चावचान्मृगान् जम्बुमेंध्यांश्च शतशः पशून् ।
 सुरापैरेयपानानि प्रभूतान्यभ्यहारयन् ॥ २८ ॥
 गायनाख्यानशीलाश्च नटा वैतालिकास्तथा ।
 स्तुवन्तस्तानुपातिष्ठन्सूताश्च सह मागधैः ॥ २९ ॥
 सुदेष्णां च पुरस्कृत्य मत्स्यानां च वरस्त्रियः ।
 आजग्मुश्चारुसर्वाङ्घ्र्यः सुमुष्टमणिकुण्डलाः ॥ ३० ॥

[नील०] सुरा नानाद्रव्यसाररूपं मयं मैर्यं वृक्षरसरूपं मद्यम् ॥ २८ ॥ अभ्यभवन् अभिभूताः ॥ ३१ ॥ आत्मानमेव च प्रादादिति पूर्व्वेषानन्वयः ॥ ३७ ॥

इति श्रीनैलकण्ठीये भारतभावदीपे विराटपर्वणि
 द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

[अर्जु०] परिवर्हं नृपार्थमर्थं परिच्छदं वा । कृष्णो भगवान् वासुदेवो ददौ 'परिच्छदे नृपार्होऽर्थं परिवर्हः' इत्यमरः ॥ २६ ॥ उच्चावचान् नानाविधान् पशून्, मृगानिति विशेषतः, मेघ्यान् पत्रिनाम् ॥ २८ ॥ अभ्यभवत् अभिमूय स्थिता । श्रिया शोभया ॥ ३१ ॥

हिताय मन्दबुद्धीनां प्रीत्ये कृतिनां कृता ।
 व्याख्या मिथ्यार्जुनेनेयं मुखं धीरैर्विकोक्यताम् ॥
 अल्पार्थामन्धीश्वान्तदान्तये कृतिनां सुदे ।
 विराटदीपिकैपास्तु चिरं सञ्चितवेदमनि ॥

इति श्रीभारताचार्यश्रीमदहंनिश्वृतौ महाभारतन्याख्यायां
 विराटपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

[चनु०] परिवर्हं नृपार्थमर्थं परिच्छदं वा । कृष्णः सदानन्दस्वरूपः । 'परिच्छदे नृपार्होऽर्थं परिवर्होऽध्यायः परे' इत्यमरः ॥ २६ ॥ उच्चावचान् उच्चांमहत्तः रत्नमणिप्या-

वर्णोपपन्नास्ता नार्यां रूपवत्यः स्वर्लक्ष्मणाः ।
 सर्वाश्चाभ्यभवन्कृष्णारूपेण यशसा श्रिया ॥ ३१ ॥
 परिचार्योत्तरां तास्तु राजपुत्रीमलंकृताम् ।
 सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्योपतस्त्रिये ॥ ३२ ॥
 तां प्रत्यगृह्णात्कौन्तेयः सुतस्यार्थं धनञ्जयः ।
 सौभद्रस्पानवघाङ्गीं विराटतनयां तदा ॥ ३३ ॥
 तत्रातिष्ठन्महाराजो रूपमिन्द्रस्य धारयन् ।
 स्तुपां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥
 प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनम् ।
 विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः ॥ ३५ ॥
 तस्मै सप्त सहस्राणि हयानां वातरंहसाम् ।
 द्वे च नागशते मुख्ये मादाद्बहुधनं तदा ॥ ३६ ॥
 हुत्वा सम्पत्समिद्धाग्निमर्चयित्वा द्विजन्मनः ।
 राज्यं वलं च कोशं च सर्वमात्मानमेव च ॥ ३७ ॥

दीन् । अवचाञ्छशकादीन् । अभ्यहारयन्तुमिति शेषः ॥ २८ ॥ वैतालिकाः प्रायोवकाः ॥ २९ ॥ वर्णोपपन्नाः शोभनवर्णाः कुलीना वा । अभ्यभवदभिभूतवती ॥ ३१ ॥

[सर्व०] अन्यको 'देशः' ॥ २५ ॥ सुरा नानाद्रव्यसाररूपं मयं, मैर्यं वृक्षरसरूपं मद्यम् ॥ २८ ॥ वैतालिकाः मङ्गलपाठकाः ॥ २९ ॥ अभ्यभवन् अभिभूताः ॥ ३१ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ भारतापर्वणके विराटपर्वणि
 द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

[चितो०] परिवर्हं नृपार्थमर्थम् ॥ २६ ॥ मैर्यं मद्युज्यम् ॥ २८ ॥ वैतालिकाः पाणिखनिकाः ॥ २९ ॥ सर्वे २ सर्वं च जीवितं च ॥ ३७ ॥

[लक्षा०] नटा वैतालिकास्तथेत्यत्र वैतालिका तालधारिणः ॥ २९ ॥

व्यासायाप्रतिभेतिहासचरनोद्घासाय दुर्वादिनां
 त्रासाथासकराय सत्सु कृतविश्वासाय दोषद्विषे ।
 भासा यामुनरम्यतोयसत्शयासायासासेविने
 दासायाभयदायिभ्यगुरुद्वहासाय तुभ्यं नमः ॥

इति श्रीमहाभारतन्याख्यायां वारिवाजनीपैद्युचरणपरिचिते
 लक्ष्मणकारे वि.प. द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

२४ अ. 'विदग्धगव' । २५ व. वासुदेवं महाशुतिम् । २६ व. अ. ततो वि-
 वाहो विधिवदृष्टे ॥ २७ व. संयुज्यमानेभ्यः व. अ. संयुज्यमानास्तु । २८ व.
 मन्मन्-सुषारपशून् । ३० वि. आजग्मुश्चैवर्त्वां कृष्णामविवादेवितुं नृप । सर्वाश्च
 ता अभ्यभवन्कृष्णारूपेण विवाहयन्ति । ३१ व. रत्नोपपन्नाः । व. 'भ्यभव-

न्कृष्णां । ३२ व. तस्य राजपुत्रीम् । ३६ व. तस्मै शत । व. मास्यः प्रा' ।
 ३७ ग. शोकादी-प्रादात्मन्स्यपतिर्हृदः प्रत्येकमभिमान्ये । सप्तविंशत्युपो-
 सार- 'न्येद्व-राष्ट्रकेयो विराटः श्रीतीमलंका' इति व. पुस्तोऽतिर्नम् ॥
 'इति द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ विचं यदुपाहरदच्युतः ॥ ३८ ॥
गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।
भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च ॥ ३९ ॥

भोजनानि च हृद्यानि पानानि विविधानि च ।
तन्महोत्सवसंकाशं हृष्टपुष्टजनावृतम् ।
नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ४० ॥

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

समाप्तं वैवाहिकपर्वं । समाप्तं चेदं विराटपर्वं ।

अतः परमुद्योगपर्वं ॥ तस्यायमाद्यः श्लोकः—

वैशम्पायन उवाच—

कृत्वा विवाहं तु कुरुमवीरा-
स्तदाभिमन्योर्मुदिताः स्वपक्षाः ।

[श्रवणस्वेतिकर्तव्यता]

श्रुत्वा वैराट्कं पर्वं वासांसि विविधानि च ।
हिरण्यं धान्यं गाश्चैव दद्याद्विद्वानुसारतः ॥ १ ॥
भीतये देवतानां वै दद्याद् द्विजमुख्यके ।

विश्रम्य रात्रानुपसि प्रतीताः

सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥ १ ॥

[चतु०] उपाहरत् दत्तवान् । भगव(द्?)त्स्या (वंचा?
क्षत्र्यत्वाद्) द्विजानामनन्ता तुष्टिर्भवित्री ममापि
तेन वित्तेन अहीनता भाविनीत्यभिप्रायो वासुदेवदत्तवित्त-
दानस्य ॥ ३८ ॥ खेचरं देवपूर्वम् । खेचरं भरतर्षभेति वा
पाठः ॥ ४० ॥

श्रीकृष्णसेवा कर्मै वा फलहेतुर्न जायते ।
काज्ञातवासः क जयः क वा श्रीकृष्णसङ्कतिः ॥
विराटपर्वव्याख्यानं यद्वर्णमिव(?) भूषणम् ।

वाचके तु सुसंतुष्टे तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ २ ॥
ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या पायसैः सर्पिषा सितैः ।
एवं श्रुते च वैराटे सम्भूक् फलमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥

सुचिरं शोभतां प्रीत्या श्रीरामचरणेऽर्पितम् ॥
स्वस्वान्तध्वान्तनाशाय ज्ञानार्थप्रतिपत्तये ।
विज्ञाने भरतोपायप्रकाशोऽयं मया कृतः ॥

इति श्रीचतुर्भुजमिश्रतापां महाभारतकीर्त्यां विराटपर्वणि
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

[विरो०] कृते कारिते ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहाभारतकीर्त्यां विरोधाभिनङ्ग्यां विराटपर्वणि
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

*ज. पञ्चमुनि.—

श्रुत्वा तु चरितं पुण्यं पाण्डवानां महात्मनाम् ।
नाभिष्यर्षाभिर्भयं तेषां जायते पुण्यकर्मणाम् ॥
दुर्गतेस्तरणे तेषामायतं तरणं भवेत् ।
सभिर्क्षं क्षेममारोग्यं पुण्यद्विद्विः प्रनायते ॥
सर्वपापानि नश्यन्ति जायन्ते सन्संपदः ।
एकाकी विजयेच्छत्रुस्तस्या फाल्गुनकर्म च ॥
इतयः संप्रणश्यति न वियोगः प्रिये जने ।

[अनुकर्मणी]

वैशम्पायन उवाच—

अत ऊर्ध्वं निरोधेदं वैराटं बहु विस्तरम् ॥
विराटनगरं गरवा दमशाने विपुलां शर्माम् ॥
दृष्ट्वा संनिदपुस्तत्र पाण्डवा आपुपानि च ।

यत्र प्रविश्य नगरं छपनान्यवसंतु ते ॥
दुष्टारमनां वधो यत्र ऋचिकानां हक्रोदरात् ॥
गोपदे यत्र पापेन निजिताः कुरवो वृषि ॥
गोपनं च विराटस्य मोक्षितं यत्र पाण्डवैः ।
विराटेनोत्तरा इत्ता स्वपापं च क्रितीडिनः ॥
अभिमन्युं सद्युदित्य सौभद्रमपराजितम् ।
चतुर्धमेतद्विपुलं विराटपर्वं चोत्तमम् ॥

ज. व.

विराटपर्वणि तथा व्यासेनोवा महात्मना ।
अध्यायाः सप्ततिसंवा तथा द्वौ च प्रसंग्यया ॥
श्लोकानां च सहस्रे द्वे तथा पंच शतानि च ।
योऽपीते भारतं पुण्यं ब्राह्मणे नियतः शक्तिः ॥
चतुरो वार्ष्णिगन्मासात् सर्वपापैः प्रमुष्यते ॥

समाप्तमिदमुपलब्धपावटीकोपेतं विराटपर्वं ।

शुभमस्तु

‘ गुजराती ’ मुद्रणालयस्थानि ऋष्यसंस्कृतपुस्तकानि ।

- १ श्रीमद्भगवद्गीता प्रथमो गुच्छः Bhagavat-Geeta with 7 commentaries- मूल्यं मार्गव्ययः
 आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशाकरभाष्य—जयतीर्थविरचितटीकासंवलितानन्दनीर्णय (भाष्य) भाष्य-
 रामानुजभाष्य—पुरुषोत्तमजीप्रकाशितानृततरङ्गिणी—नीलकण्ठीसमेता । मञ्जुलैरणसाधैरुद्दिता । पृष्ठान्यष्ट-
 शतपरिमितानि सुचित्रणानि । मूल्यम् रु. ... ६-०-० ०-५-०
- २ श्रीमद्भगवद्गीता द्वितीयो गुच्छः Bhagavat-Geeta with 8 other com-
 mentaries- निम्बार्कमतानुयायित्रीकेशवशास्त्रीरिभट्टाचार्यपादप्रणीता—‘ तत्त्वप्रकाशिका ’ श्रीम-
 छमुद्दनसरस्वतीकृता—‘ गूढार्थदीपिका ’ श्रीशङ्करानन्दप्रणीता—‘ तारपर्यवधिनी ’ श्रीधरस्वामिकृता—
 ‘ सुबोधिनी ’ श्रीसदानन्दविरचितः—‘ भावप्रकाशः ’ श्रीधनपतिसूरिविरचिता—‘ भाष्योत्कर्षदीपिका ’ देव-
 ह्यपण्डितश्रीसूरिविरचिता—‘ परमार्थप्रपा ’ पूर्णप्रज्ञमतानुयायित्रीराधवेन्द्रकृत—‘ अर्थसंग्रहः ’ इत्येताभिर्व्या-
 ख्याभिः सहिता । अत्र श्लोकाः स्थूलतमाक्षरैःटीकाश्च स्थूलाक्षरैरुद्दिता, सूत्रा मा क्लेशिपतति । मू. रु. १०-०-० ०-१५-०
- ३ उत्तरगीता Uttara-Geeta with a commentary—श्रीउपादीर्दीपिकाख्यन्या-
 प्यायुता । भगवत्पादश्रीचक्राचार्याणां परमगुरुभिः श्रीशुक्लाचार्याणां च शिष्यैः श्रीगौडपादाचार्यैः प्रणीतय
 श्याद्येत्येतावत्कथनमलमस्या महिमानमवगमयितुम् । मूल्यम् रु. ... ०-३-० ०-०-६
- ४ श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् । बालकाण्डम् Valmiki Ramayana with 3 well-
 known commentaries, Bal Kanda सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिमेन शब्देन्दुशेखरा-
 दिनानानिबन्धप्रणेता श्रीमन्नारायणमहोदयेन स्वशिष्यस्य सतो जीविकाप्रदातुः बृहत्पुत्राधीशस्य वीरसेने. श्रीरामरा-
 जस्य नाम्ना प्रणीतया रामायणतिलकाख्यया टीकया, पण्डितश्रीवीरशेखर—शिवमहाभाष्यया प्रणीतया रामायण-
 शिरोमण्याख्यया टीकया, श्रीगोविन्दराजप्रणीतया भूषणाख्यया टीकया च सह सुदयितुमात्थेमस्माभिः
 श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् । तत्र सप्तभिः खण्डैः समापयिष्यामः । तत्रैदं प्रथमं खण्डम् । मूल्यम् रु. ... ३-०-० ०-५-०
 अयोध्याकाण्डम् । द्वितीयखण्डम् Ayodhya Kanda,—उच्चैर्निर्दिष्टीकानयोपेतम् । मू. रु. ५-०-० ०-५-०
 अरण्यकाण्डम् । तृतीयखण्डम् । Aranya Kanda उच्चैर्निर्दिष्टीकानयोपेतम् । मूल्यम् रु. २-१२-० ०-६-०
- ५ स्तोत्रमुक्ताहारः—Stotra-muktahar containing 256 Stotras अस्मिन्
 २५६ स्तोत्राणि संगृहीतानि । यद्यपि सन्ति भूरीणि स्तोत्रपुस्तकानि सुदितानि भूरिभिस्तथापि न तेष्विदं
 स्तोत्ररत्नानां संग्रहः । अस्माभिः पूर्वमसुदितानां स्तोत्राणां पुस्तकानि काद्यादिदेशेभ्यो भूयसा प्रयासेन
 द्रष्टव्यव्ययेन च समासाद्य तेष्वथ प्रमादयुगयुक्तानि स्तोत्राणि सकलस्य सशोभ्य च तानि भाविकजनानां
 हृदयेन समावेशितानि तदाद्यासमेहं श्रद्धावन्तो जनाः सकलव्यन्धित प्रयत्नमस्माकमनुमिति । मूल्यम् रु. ०-८-० ०-३-०
- ६ संस्कारमयूखः—Samskar Mayukha मीमांसकनीलकण्ठमहोदयतमकरभट्टकृतः । अत्र
 गस्काराणां स्वल्प बाल. इतिरतन्त्रयता वर्णधर्मा आश्रमधर्माश्च विस्तरतो मूलवचनोपन्यामपुर मरं निरूपिता ।
 मूलवचनानि चाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिगभावनासंख्येषु क्रमेण पर्यायवाच्यप्रदर्शनेन मीमांसकानिमित्तन्यायानुसर-
 णेन च व्याख्यातानि । अन्ते कातीयमृतानुमारिप्रयोगाद्य दत्ताः । पूर्वं वाराणस्यादियु सुदितोऽप्यथ वर्ण-
 दर्शनधर्मप्रतिबन्ध्यादिदोषप्रसृततथाऽप्रविभक्तविषयवचनया च भूश दुर्बो विवरीतनोचकस्थानीय । अस्माभिरु
 मन्यकृतेषु पुनः शोधितस्य बधितस्य चास्य प्रन्थस्य पुस्तकमासाय विषयाद्य प्रविभज्य शोधने च नहान्नासा-
 यासमास्थाय सुदितः । मू. रु. ... ०-१२-० ०-१-०
- ७ आचारमयूखः—Achara Mayukha नीलकण्ठमहोदयः । प्रात स्तरणादिमन्यनान्तस्थादिह-
 क्रियाकलापस्य निरूपणपरो ग्रन्थः । मूल्यम् ... ०-८-० ०-१-०
- ८ मनुस्मृतिः—Manu Smriti बृह्मभट्टकृतटीकया, ग्रन्थान्तरेण मनुनामोत्रिमितैरिदानीं तनमनुम्-
 तिपुनःकेन्द्रपुनःभ्यमानैः श्लोकैः, पदानां वर्णानुक्रमकोशेन, विषयानुक्रमेण च सहिता । सुमेधिकाया सरो-
 धिता च । मू. रु. ... १-८-० ०-३-०
- ९ विदुरनीतिः—Vidura-Niti with a commentary संस्कृतटीकोपेता नीतिसाध्या-
 भ्यायिना विद्यार्थिनामतीसोपयोगिनी । मू. रु. ... ०-४-० ०-१-०
- १० वेदान्तसहस्यम्—Vedanta Rahasya वेदान्तवागीशमहाशक्तिरचितम् । अत्राद्वैतमन-वि-
 दान्तो निरूपितः । उपरतिश्च प्रदर्शिता । भाषानिसरत्ना प्रौडा च । मूल्यम् रु. ... ०-१-० ०-०-६

- ११ विशिष्टद्वैतमतविजयवादाः—**Vishishtadvaita - Mata - Vijaya - Vada** मूयं मार्ग-यथ
नरहरिपण्डितकृतः । अन विशिष्टद्वैतमते परंपरामाक्षेपातिरारुह्य विशिष्टद्वैत एवोपनिषदा तात्पर्यं व्यवस्था-
पितम् । मूल्यम् रु. ०-१-० ०-०-६
- १२ रघुवंशमहाकाव्यम्—**Raghuvamsha Mallinatha's commentary**
श्रीनाल्लिदासकृतम् । मन्निनाभकृतराजीविन्यायटीकासहितम् । मू. रु. ०-१०-० ०-३-०
- १३ रघुवंशमहाकाव्यं—**Only First Five Sargas** मन्निनाभकृतटीकोपेतम् । सर्गाः १-५ ०-४-० ०-१-०
- १४ कुमारसंभवं महाकाव्यम्—**Kumar Sambhav with 3 known comm-
entaries** -कविकरधीनाल्लिदासविरचितमिदं सप्तममार्गपर्यन्तं मन्निनाभकृतराजीविन्यायकृतं सुखलितैराय्यमाक्षरैर्मुद्रितमतीव
दर्शनीयमस्ति । मूल्यम् रु. १-४-० ०-३-०
- १५ कारिकावली सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता—**Karikavalee with Siddhanta-
Muktavali and other notes** न्यायशैक्षेपिचन्द्रशंभोर्भुविस्वसूना कृते प्रणीतेषु प्रमरण-
ग्रन्थेषु सिद्धान्तमुक्तावलीसमुद्रासिता कारिकावली मूषाभिषिचेत्यत्र न विदुषा वैमत्यं किंतु तत्र दीधि
तिरुद्रुपसूतया विवेचनरण्या संक्षेपतः सूत्रमतमानामर्शानामुपनिबद्धतया प्रायः विरचयन्ति भव्याद्भ्रा-
दृति तेषामुपकारायाम्नामि प्रायः सर्वेषु विवमस्थलेष्वतिविस्तृता सरला सुबोधा च टिप्पणीं पण्डित-जी-
वराजशास्त्रिभि कारिकाया तया राह्ये दृढतरेषु मुचिग्रन्थेषु पत्रेषु सूत्राक्षरैर्मुद्रिता । सार्धतताभ्याधिक्यपत्र-
युतामपीमा सर्वंगौलभ्यायात्पीयगा मूल्येन क्तिरामः । मू. रु. ०-७-० ०-१-३
- १६ वैशेषिकदर्शनम्—**Vaisheshika Darshana with several comm-
entaries** श्रीशंकरभिरुक्त-वैशेषिकसूत्रोपस्कार-जयनारायणतत्कंप्रधाननभद्राचार्यप्रणीत-विवृति-
चन्द्रकान्तभद्राचार्यप्रणीत-भाष्यसहितम् । मू. रु. २-०-० ०-३-०
- १७ वादार्थसंग्रहः (प्रथमो भागः)—**Vadārtha Samgraha First Part** अत्र
शेषोद्वेषणकृत स्फोटसत्त्वनिरूपण, श्रीकृष्णमौनिकृता स्फोटचन्द्रिका, गोडयोलेकृतः प्रातिपदिकसंज्ञावादः,
वास्यवादा, हरियशोमिभकृता वास्यदीपिकेति पञ्च ग्रन्थाः संकलिता । पण्डितानां प्रौढदृष्टानाणां च
वृहतरसुपस्कारः । मू. रु. ०-६-० ०-०-६
- १८ वादार्थसंग्रहः (द्वितीयो भागः)—**Second Part** अत्र भवानन्दसिद्धान्तवागीशकृत पद्मार्कविवे-
चनम्, जयसामभद्राचार्यकृत. कारकवाद समावादादय, एवकारवादयेति चत्वारो ग्रन्थाः सन्ति । मू. रु. ०-६-० ०-०-६
- १९ महाभागवतम्—**Maha Bhagavata** देवीपुराणम् । अस्मिन् भगवत्या ब्रह्मस्वरूपिण्या महा-
काव्या दशाध्यायी—गद्गा—पावनी—श्रीकृष्णोत्थवतारचतुष्टयचरितानि, महाकाल्या मूलस्थान च प्रधानतयो-
परिगतानि । प्रमत्ताद्रामचरितं रुन्दचरितं पाण्डवचरितं गणेशोत्पत्तिर्गद्गावतार भगवतीगीता ललितासहस्र-
नाम शिवगद्यनामादायथ विषया निरूपिता । सार्धपञ्चसहस्री सहितेयम् मू. रु. २-०-० ०-३-०
- २० तैत्तिरीयोपनिषत्—**Taittiriya-Upanishat** श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतभाष्येणानन्दविरि-
कृतश्रीमन्मुनेन तैत्तिरीयप्रथिव्याप्रनाशेन च रचिता । मू. रु. १-०-० ०-२-०
- २१ दशरूपकम्—**Dasha Rupaka** नाट्यशास्त्र धनप्रथविरचितमत्रलोकाद्वित पञ्चनदीकण्डितमुदरी-
नाचार्यप्रणीतप्रमाणश्रवणाग्यासहितं च । मू. रु. १-०-० ०-२-०
- २२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—**Brahma Sutra Vritti** अद्वैतमञ्जरी । भगवत्पाद(आद्यशंकराचार्य)शिष्य-
कृता । मू. रु. ०-१३-० ०-२-०
- २३ चन्द्रालोकः—**Chandraloka with a commentary** श्रीश्रीशृणुसार्धजयदेवकवि-
विरचितोऽन्यत्रग्रन्थः । पायशुभोपाशैयनाय (बाजभद्र) विरचितरमाग्यव्याख्यासहितः मू. रु. ०-८-० ०-१-०

[जराती] मुद्रणालयाधिपतिः ।

कोट, सकेल, रामून बिल्डिंग-मुंबई.